گۆڤاری کۆڕی
زانیاری کورد

بەرگی دووەم
بەشی یەکەم
١٩٧٤

گۆڤاری کۆڕی
زانیاری کورد

بەرگی دووەم
بەشی یەکەم
١٩٧٤

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد ـ بەغـدا

بسم الله الرحمن الرحيم

نووسەری هەر وتار و لێکۆڵینەوەیەك کە لەم گۆڤارەدا بڵاو دەکرێتەوە خۆی بەرپرسیاری ناوەرۆکێتی .

═════✻═════
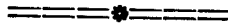
البحوث والدراسات التي تنشر في هذه المجلة تعبر عن اراء اصحابها .

ژمارە دوێ

گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد

سەرۆکی کۆڕ
ئیحسان شێرزاد

خوێندەواری بەڕێـز !

بە شـانازییەوە وا ژمارە دوێ (گۆڤاری کۆڕی زانیـاری کورد) تان پێشکەش دەکەین کە هیوامانە مایەی ڕەزامەندیتان بێ و لە ناوەرۆك و روخساردا گەیشتبێتە ئەو ڕادە و پایەیەی لە ژمارە یەکی گۆڤارەکەماندا پەیمانمان دابوو هەوڵی بۆ بدەین . بێ گومان هەموو بۆ پێشەوە چوون و سەرکەوتنێکی کۆڕ و گۆڤارەکەی بەر لە هەموو شتێك و زیاتر لە هەموو مەرجێك بە هەوڵ و کۆشش و تەقەلای زانا و شارەزایانمانەوە بەسـتەیە کە بێ دریغی چـاکی کار و خزمەتیان لێ کردوە بە لادا و دڵسـۆزانە هەوڵ دەدەن کون و کەلەبەر و کەلێنەکانی ژیانی رۆشنبیری و زانستی گەلەکـەمان پڕ بکەنەوە ، جا هەموو دەستکەوتێکی نوێی ژمارە دوێ گۆڤارەکەمان

لەوانی بەڕێزەوە دەناسرێ و جێی سوپاس و قەدرزانینی کۆڕە .

ژمارە یەکی (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد) دەنگێکی باشی لە ناوەوە و دەرەوەی وڵاتدا دایەوە و دەزگا و زانا و ڕۆشنبیرانی کورد و بێگانە بە ڕێز و سۆزەوە پێشوازییان کرد و بە دەستکەوتێکی زیاتی شایانیان لە قەڵەم دا[1] . بە لای ئێمەوە یەکێك لە ئەنجامە بایەخدارەکانی دەرچوونی گۆڤاری کۆڕ جولاندنی ژمارەیەکی زۆر لە نوسەر و شارەزایان بوو کە گەلێك پێشنیاری باش و بەکەڵکیان لە بارەی ناوەڕۆکییەوە پێشان داوە یا ڕاستەوخۆ بۆیان ناردوین و ئەمەش بووە هاندەرێکی نوێ بۆ کار و چالاکی کۆڕ کە بە چاوی ڕێز و قەدرەوە سەیری دەکا .
هەروەها سەرۆکایەتی کۆڕ بە دەها نامەی ڕازاوەی لە شارەزا پایە بڵندەکانی دەرەوە و خۆمانەوە بۆ هاتووە و هەموویان پڕن لە هەستی بە سۆز و هیوای دڵسۆز بۆ گۆڤارەکەمان کە دەرچوونی ژمارە دوی بە هەل دەزانین بۆ دەربڕینی سوپاسی بێ پایانمان بەرامبەر هەستیان .

کۆڕ بێ وچان لە ڕۆژی دەرچوونی ژمارە یەکی گۆڤارەکەیەوە هەر وەك جاران لە هەوڵ و تەقەلادایە بۆ جێ بەجێ کردنی ئەو ئەرکە زانستییە گرنگانەی لە سەرەتای دامەزراندنییەوە دەست نیشانی کردبوون و لە ژمارە یەکی گۆڤارەکەیدا خستبوونییە بەر چاوی

---

(١) زوربەی ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردی و عەرەبیەکان لە بارەی دەرچوونی ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕ و ناوەڕۆکییەوە وتاریان بڵاو کردەوە .

خوێندەوارانی بەڕێز[٢] . لیژنەکانی کۆڕ ، بە تایبەتی ئەوانەیان کە بە باسەکانی زمان و دانانی زاراو و فەرهەنگی یەکگرتوی کوردی و وەرگێڕانی کتێبەوە خەریکن بە چالاکی لە کاردان و بەرە بەرە بەرهەمەکانیان دەدەن بە دەستەوە و دەخرێنە بەر چاوی خوێندەواران . کتێبخانەی کۆڕ ڕۆژ بە ڕۆژ دەوڵەمەندتر دەبێ و ژمارەی کتێب و دەستنوس و چاپەمەنیەکانی زیاد دەکا و شان بە شانی ئەوەش شارەزایانی خۆمان و دەرەوە زیاتر ڕوی تێ دەکەن و کەڵکی لێ وەردەگرن . هەروەها پەیوەندی کۆڕ لەگەڵ زانا و شارەزایان و دەزگا زانستیەکانی ناو وڵات و دەرەوەدا لە گەشە کردن و پەرەسەندندایە و سەرۆکایەتی کۆڕ بەپێی توانا هەمو ئەو مەرجانەی هێناوەتە کۆڕێ کە بۆ ئەم مەبەستە پێویستن ؛ یەکێك لە ڕووە گرنگەکانی پەرەسەندنی پەیوەندی کۆڕ بریتییە لە بەشدار بونی چالاکانەی ئەندامانی لە کاری هەندێك لەو کۆنگرە زانستیانەی لە ناو عیراق و دەرەوەیدا دەبەسترێن . لە هەمان کاتدا چەند هەنگاوێکی پێویستمان بۆ دروست کردنی بارەگای نوێی کۆڕ و فراوان کردنی چاپخانەکەی ناوە و هەردوکیشیان نزیك تەواو بونن . کۆڕ لە جێ بەجێ کردنی ئەرکەکانی تریشیدا درێغی نەکردوە و بەم جۆرە دەتوانین بە شانازییەوە بڵێین کە وا کۆڕی زانیاری کورد بەم زوانە بە سەر بڵندییەوە پێ دەنێتە چوارهەم ساڵی تەمەنییەوە . ئەمەو دەرچونی ژمارە دوی گۆڤارەکەمان بە هەل

---

(٢) بڕوانە ڕاپۆرتی سکرتیری گشتی کۆڕ .

دەزانین بـــۆ ئەوەی جارێـکی تر رای بگەیێنین کە وا (کۆڕی زانیاری کورد) هی هەمو زانا و رۆشنبیرانی گەلەکەمانە و دەرگای لەسەر پشـــتە بۆیان و هیوامانە هەمو لایەك بەپێی توانا دەستی یارمەتیان بۆ درێژ بکەن تا بتوانین پشـــت بە یەزدان و دڵسۆزی ئەوان ئەرکە گرانەکانی سەر شانمان جێ بەجێ بکەین .

* * * * * *

سۆزێکی خامە بە دەوری «زاناو» دا

ئەندامی کارا : مەسعود محەمەد

زانایانی زمان تەواوێك خەریك بوون ، لەکۆنەوە ، پتریش خەریك دەبن لەدوا رۆژدا ، بۆ دۆزینەوەی بەشەکانی ئاخاوتن بەپێی سروشتی وشە و ئەو رۆڵەی پێی هەڵدەستێ لە رستەدا . یەکێك بیەوێ زیهن کاری بکا و دەسەڵاتی زمانزانیش یارمەتی بدا دەتوانێ ، بایی قەناعەتی خۆی و بەشێکیش لە خەڵق ، بەڵگە بێنێتەوە بۆ ئەو دابەش کردنەی کە خۆی پەسندی دەکا چونکە بابەتی وەك ئاخاوتن کە بوونێکی مادی نیە بیکا بە مەوزوعی ئەزمونی[1] «مختبری» و راستی و هەڵەیی بە تەجرەبە ساغ بکرێتەوە ، هەڵدەگرێ هەریەك لە سەرە باسەکانی چەندین بیر و باوەڕی جیاجیا لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە و هەمتوشیان شانازی بکەن و بە خۆیاندا هەڵبڵێن . کە ئەمە دەڵێم ئاگاداری هێندێم بیر و باوەڕی خۆیشم ، کە هەبێ ، یەکێکە لەو شانازی کەرانە و بەخۆدا هەڵگوتوانە و هەر لە هەمان رێبازی یەکجار فراوانی زمانزانیەوە

---

(١) ئەزمون : امتحان .

یەکێکی وەك من دەرفەتی دەبێ لە کنارێکەوە هەنگاو هەڵێنێ و خۆ بترنجێنێتە ریز و کۆڕی بلیمەت و پسپۆڕ و ئوستادانی ئـەم بەشە گرنگەی زانستی مرۆڤ ٠

لە رواڵەتدا زمانیش هـەر بەقەدەر دیمەنە بـەر چاو و ئاشـکراکانی تری جیهان دەروونی دەکاتەوە بۆ سرنج و تیۆەڕامان : خەیاڵێکی سەر پێیی دەڵێ ئەستێرە و مانگ و رۆژ وا لە چـاوان دەچەقن لە هەڵاتن و ئاوا بوون و خوار و ژوور کردنیاندا .. گیا و گەڵای دەشت و دەر لەبەر هەستی پەنجەکانماندا دەردێن و گەشـە دەکەن و وشك دەبن .. شاخ و گرد و تەلان و هەڵدێر و ئاو و ئاگر و ئاژەڵ کەرستەی گوزەرانی رۆژانەمانن .. هیچ کامێکیان پەردەی نهێنی لە خۆی نەئاڵاندوە و بە قـەدەر ئەلف و بێی ئاخاوتنمان ، لەوانیش زیاتر ، دێنە بەر پێنج هەستەی ئادەمزاد : کەواتە زانستی زمانیش یەکێکە لەو زانستانەی سـەرچاوەکانیان روونە و لە دیمەنی ئاشکراوە «انعکاس» دەکەنەوە بـۆ بەر هەست و زیهنی مرۆڤ ، هێندەی وانیش پێویستی هەیە ، یا نیە ، بە فێرکار و مامۆستا بـۆ لێ شارەزابوونی ٠

ئەم خەیاڵە سەرپێییە فزی بەسەر راستییەوە نیە :

ئاخاوتن سـەرەڕای ئـەوە کە بەرهەمێکی هەسـت پێکراوی بێپەردە و ئاشکرای مرۆڤە ، زادەی ئیرادە و خواهیشت و هۆشی مرۆڤیشە ، بابڵێم دەسکردی هۆشیەتی .. مەخـلوقی زیهنیەتی ٠

مرۆڤ نازانێ چۆن دەبینێ و دەچێژێ و دەبیسێ و دڵی لێ‌دەدا و زراوی کاردەکاو مێ‌ی درێژ دەبێ و ددانی دەکەوێ .. بەڵام دەزانێ چ دەڵێ و بۆ چی دەڵێ .. دیتن و چێشتن و بیستن و دڵ لێدان و ددان روان و کەوتن دەسکردی مرۆڤ نین ، کاری سروشتن لە مرۆڤدا و لە غەیری مرۆڤیشدا ، بەڵام ئاخافتن هەمو پیت و وشە و ئەمراز و رستە و تێک‌هەڵکێشان و دارشتن و کورت کردنەوە و درێژە پێدانێکی کوتومت خەلقی خواهشت و ویستی مرۆڤە ، زەنەی هەست و بیریەتی . دارتاش کە تەختێک دەکا دار و بزمار و مشار و لۆکە و قوماشەکە لە لاوە دێنێ و دەیانکا بە تەخت ، بەڵام هەمان دارتاش کە قسە دەکا سەر لەبەری ئاخاوتنەکەی لە دەروونی خۆیەوە دروست دەکا ، لە نەبوونەوە دەیهێنێتە بوون : دەروونی دارتاش سەرچاوەی ئاخاوتنە زیاتر لەوەی کانی سەرچاوەی ئاو بێ چونکی ئاوی کانی مەخلوقی کانیەکە خۆی نیە ، بەڵام ئاخاوتن مەخلوقی دەروونەکە خۆیەتی . تەنانەت بەرهەمی هونەرمەندیش ، وەک رەسم و پەیکەر تراشی و مۆسیقا ، بەقەدەر ئاخاوتن مەخلوقی هونەرمەندەکە نیە چونکە کەرستەی بەرهەم هێنانی هونەر لە رەنگ و فرچە و مەڕمەڕ و کەمان و عود زادەو مەخلوقی هونەرمەند نین . قیاسی بەرهەمی هونەری لە ئاخاوتن ناکرێ ، چونکە ئەو بەرهەمانە لەتەک ئاخاوتندا زۆر بێگانە خۆ دەنوێنن بەنیسبەت مرۆڤەوە : قیاسیان لەگەڵ « نوسین » دەکرێ لەو رووەوە کە خامەو مەرەکەب و کاغەزیش وەک کەرستەی بەرهەمی هونەری شتی

لاوەکتی و دەرەکین بـە نیسـبەت دەروَنی مرۆف کـە کارگـەی ئاخاوتنە .

ئەم نیسبەت و پەیوەندییە یەکجار نێزیکەی میـانی مـرۆف و زمان کە نیسبەتی خەلق و داهێنان و هەڵقوڵین و زەنـە کـردنە ، وادەکا کە زمانزان لە خەریك بوَنی بە زانستی زمانەوە وەك خەریك بێ بە دەسکردێکی ئاشکرا و مفهومی خـــۆیەوە وایە ، هێندەی کە خوێندنەوەی کتێب و نوَسراو و تیۆریەکانی سەر بە زمان یاریدەی دەدەن بۆ قوَڵ بوَنەوە لەم زانستەدا ، زیاتریش لەو ، وردبوَنەوە و سرنج گرتن و بەراورد کردن لە خودی زمانەکە ، کە تەرجومـانی دەروَنی خۆیەتی ، ڕۆشنایی بۆ هەڵدەکەن و تـرکیبی زمانەکەی بـۆ ئاشکرا دەکەن وەك ئەوەی لەبەریەك هەڵوەشابێ و گرێ و گاڵ و تەگەرەکانی کرێبێتەوە و نهێنیەکانی ڕەواندبێتەوە .

ئەم تێبینیانە دوَ ئەنجامی گرنگ بە دەستەوە دەدەن :

یەکەم : زمانزان ڕێـی ئەوەی نیە دەم لە زمانێـکی بێـگانە بدا تا بـە ڕادەی زمانی مادەرزادی خۆی لێـی شارەزا دەبێ . فێربـوَنی « رسمی » و دەرس خوێندن لە زمانێـــکدا مرۆف ناکا بە شـیرمژی ئەو زمانە . بۆ کوردێك کە عەرەبی یا ئینگلیزی فێـر دەبێ ئەوەندە بەس نیە لە ڕێـی فێربوَنەوە بزانێ عەرەب و ئینگلیز کار «فعل» پێشی بەرکار «مفعول » دەخەن و دەڵێن « أری رجـلاً ، I see a man » و وەك کورد ناڵێن « پیاوێـك دەبینم » و بـەرکارەکە پێش بخەن . .

تا کوردێك مافی ئەوەی دەبێ دەم لە رێزمان و تایبەتیەکانی عەرەبی و ئینگلیزی بدا ، پێویستە وەك ئینگلیزێك و عەرەبێك پێش خستنی بەرکاری لێ ببێتە سەلیقە و لە بیری بچێتەوە کە لەو پێش خستنەدا دژی سەلیقەی کورد رەفتار دەکا . گەورەترین هەڵەیێکی شاگردی زمان بیگا ئەوەیە دەرس لای ماموستایێك بخوێنێ کەوا هەر بایی ئەرکی سەر شانی زانایێکی ئەکادیمی شارەزای ئەو زمانەبێ کە بە دەرسی دەڵێتەوە . زمان هەر کار و کارا و بەرکار و تێپەڕیو و داهاتو و وشە و ئەمراز ... نیە ، شیرازە و تەقەڵ و درومانێك کە ئەمانە بە یەکەوە دەبەستێتەوە ، گیان و هەست و هۆش و سەلیقەی مرۆڤ خۆیەتی . بەرەو زۆری مێژوو بۆ زمانەکەت سەرکەویت ، جوڵەی مێشك و خورپەی هەناو و سۆزی دڵ و تاسەی گیانی باپیرەکانتی تێدا دەدۆزیەوە کە ئێستاکە خۆت بێ ماموستا و دوور لە لاسایی ، بە سەلیقە دوبارەیان دەکەیتەوە بێ ئەوە توانیبێتت فکر بکەیەوە لە سەرچاوەکانیان . زمانزانێکی بێگانە لە فەرزی بە دەرسیش ئەو مێژوە بخوێنێ ، لە تاکە رێی مێشکەوە فێری دەبێ و لە تاکە رێی زمانەوە دەیداتەوە ، مەگەر بۆی بلوێ وەك تۆ تێیدا بکولێ و فرچکی زانایانەی پێوە بگرێ . بە داخەوە ، دیومە ماموستای زمانی کوردی لە رێی فێرکاری[٢] بێگانەوە چۆتە ناو زمانەکەیەوە و رێزمانێکی تەرجەمە کراوی بە دەرس وەرگرتوە و دەیەوێ بیگا بە کلیل ،

(٢) فێرکار : معلم .

ڕاستی و نهێنیەکانی زمانی کوردی پێ بکاتەوە . چەندین جار لە وتوویژدا دوچاری دڵ گەرمی بووم لە وەدا کە دەبینم ڕۆشنبیرێکی کورد لە موناقەشەی پرسیارێکی زمانی کوردی بە ئاسایی و بێ پەروا بنیشتۆکەی « کوردی لە زمانەکانی هیندی — ئەورووپایی یە »ی جیاوازتەوە بە جۆرێك هەر دەڵێی بیری نەکردۆتەوە لەوە کە کوێی و پژدەر و دیاربەکر و هەورامان و شکاك و قامیشلیش کوردن ، نەك هەر (هیندی — ئەورووپایین) کەچی زۆر جار ئاخاوتنیان لە یەکدی دوور دەکەوێتەوە .

دووەم : زمانزانانی زمانێك ، کە خۆشیان ڕزگار بکەن لە تاو و تەئسیری زمانێکی بێگانە و بە مێشکێکی ئازاد و کرایەوە دەست بکەن بە تۆژینەوە لە ڕێزمان و تایبەتیەکانی زمانەکەیان ، لە وانەن بە ڕێبازی جیاجیادا بڕۆن بۆ بنج و بناوانی باسەکانیان و ماوەی فراوان لە یەکدی بترازێن بێ ئەوەی یەکێکیان جارێ چوبێتە ناو سنووری هەڵە . زمانەوان زانایێکی کیمیا نیە ، کە هەڵەی نەکردبێ ، هەر بگا بە تاکە ئەنجامێکی ڕاست لە تحلیلی ئاو و با و خاك : زمان لە دەروونی خەڵقەوە هەڵقوڵیوە بە سەر شەقامێکی هەزاران ساڵەی مێژوودا ، لەوانەیە گەلێك لە دەستوورەکانی تێکەڵ بوون و بەیەك گەیشتنەوەی چەند لەهجەیێك پەیدای کردبێ ، یاخود لە ئەنجامی دابەش بوونی شەقامە ڕێیێکی زمان بۆ چەند ڕێچکۆلەیێك ئەو دەستوورانە بەرهەم هاتبن ، بەو پێیە دەشێ « اجتهاد »ی زمانزانێك بیگەیەنێ بە ڕێچکۆلەیێك کە دراوسێی ئەو

ڕێچکۆڵەیە بۆ زمانزانێکی تر پێی کەییوە . بە نموونە دەڵێم جارێکیان لە وتوویێژی میانی ئەندامانی لیژنەی ڕێنووس دەربارەی هەندێ لە گیروگرفتەکان ، من گوتم ئەو پیتە « د »ەی کە لەهەندێ لەهجەی کوردیدا دێتە میانی پیتی « ز »ی ئەســلی وشە و « ر »ی صیغەی « بنا مجهول »ەوە بــۆ مەبەستی سوك کردنی « تلفظ »ی هەردوو « ر »ەکەیە ، وەك دەگوترێ «کزدرا ، گوزدرا » . گوتم ئـــەو « د »ە وەك « نون الوقایە »ی زمانی عەرەبی وایە بە زیادەوە دێ بۆ مەبەستێکی تایبەتی . یەکێك لە ئەندامان بۆ ئەو باوەڕە چـــوو کەئەم « د »ە هەمان پیتی رەسەنی « کزیدن و گوزیدن »ە لەم حاڵەی بە یەك گەیشتنەوەی دوو « ر » دەگەڕێتەوە بۆ ناو ئاخاوتن ، کەواتە بە زیادەوە نەهاتوە وەك « نون الوقایە ». ڕاستی هەر کامیان بـێ ، یا شتێکی تر بێ غەیری ئەم دوو «احتماله» ، زمانەوان و زمانزان لێی بە عەیب ناگیرێ ، بۆ تەعلیلی زاهیرەیێکی زمانەکەی ، یـەکێك لەو ڕێبازانەی پەسند کردبێ کە دەست دەدەن بۆ «تعلیل» و لە ڕاستە شەقامەکانی زمانیشیان لا نەداوە ، بە تایبەتی بـــە نیسبەت زمانی کوردییەوە کە تۆژینەوە و پشکنینەوە و تەقـــەللای دۆزینـــەوەی دەستوورەکانی ، جارێ ، کاری سەرەتایین و نەگەییون بە پلەی سەباندن .

چاوەڕوان دەکرێ لە حاڵی ئێستاکەماندا زمانـزانی کوردی ، کە خۆی کورد بێ ، یا لە ڕێی لاســـایی کردنەوەی بێـگانە ، کە بە کارێکی ناڕەوای دەزانم ، یا بەهۆی سرنج گـرتن و «استقرا» ی

خۆیەوە رێی ئەوتۆ بگرێتە بەر بۆ دانانی رێزمان (راستییەکەی دەبێ بڵێین دۆزینەوەی رێـــزمان) زۆر و کەم جیاواز بـــێ لە رێی زمانزانێکی‌تر و بگا بە ئەنجامی سەربەخۆی خۆی لە بیرکردنەوە و پێوانە و کێشانەی زمانەوانی . بە لای منەوە هەر هەوڵێکی تایبەتی نهێنیەکی زمانەکەمان ئاشکرا بکا و دەستورێکی رۆن کاتەوە هەوڵێکی پیرۆز و بایەخدارە ، ئـەو رێـگایە چ دەبێ با ببێ کە تەقەلـــلاکە بەسەریدا گوزەری کردوە . گریمان تێکڕای شێوازی کارکردنێك لەسەر رێبازی زانسـتی تازەش نەڕۆیی بێ ، دۆزینەوەی دەسـتوری راســـت لە بەکارهێنانی ئـەو شـــێوازە ناتـەواوە نرخـــی کەم نابێتـــەوە . هەڵەی پەیڕەوی کردنی شێوازی راستیش هـــەر بە هەڵە لە قەڵەم دەدرێ ، و دروستی شێواز شەفاعەتی بۆ ناکا .

ئەم جۆرە بیر کردنەوە بۆ هەندێکمان دەبا کە سەیرمان نەیێتەوە لە زۆر بۆنی بیر و باوەڕی جیا جیا هەم لای زمانزانانی جیهان دەربارەی تێکڕای زانستی زمان و ســـەرجوملەی زمانەکانی گەلان هـەم لای زمانزانی تاکە زمانێك لە عاست سروشت و رێزمان و تایبـەتیەکانی ئەو تاکە زمانەدا . بەولای سەیر پێی نەهاتن ، بۆ ئەوەمان دەبا کە لەو حاڵە نارازیش نەبین و ئەگەر بە زیهنێـکی فراوان سەیـری دیمەنەکە بکەین خۆش ئامەدیش بکەین لە زۆری شێواز و جۆری تێفکرین لە زانستی زماندا ، چونکە بێ گومان هەر زانایە لە ئەنجامی هەست و تصورێکی سەربەخۆی خۆیەوە شێوازێکی سەربەخۆی گرتۆتە بەر ،

دەشێ بەرهەمێکی ئەوتۆ بە دەستەوە بدا لەو شێوازەوە نەبێ دەست نەکەوێ . ئەگەر لە نێو سێ چـــوار هەلە راستییێکمان پێ ببەخشێ زۆرمان قازانج کردوە .

چ لە تێکڕای زانستی زمان بـــێ ، چ لە تاکە ســـەرەباسی « بەشەکانی ئاخاوتن » بێ بـیر و باوەڕ و لێـکدانەوەی زمانزانان پەراوێزی خۆی فراوان کردوە و ژمارەی بەشەکانیش تێهەڵـکشاوە ، وا پێدەچێ هەر لە فراوان بوون و تێهەڵـکشانیش بێ تا ماوەیێکی نادیاری دوا رۆژ .

بە نیسبەت « بەشەکانی ئاخاوتن »ەوە ئـــەو دابەش کردنانەی لەلایەن زمانزانانی کوردەوە بە زۆری لە کارهاتون ، سێ بەشەکەی عەرەبی « اسم و فعل و حرف » و هەشـــت بەشەکەی ئینگلیزی « ناو و رانـــاو و ئاوەڵناو و کار و ئاوەڵـکار و Preposition و ئەمرازی پەیوەندی و Interjection » ن .

ئەو کوردانەی لە بابەت رێزمانی کوردییەوە نوسیبێتیان ، بەپێی سەرچاوەی سەقافەتیان پەیڕەوی عەرەبی یا ئینگلیزییان[٣] کـردوە ؛ نوسەری کورد هەیە هەر ئەو سێ بەشـەی عەرەبی کردوە بە بنجی نوسینەکەی و بەوەدا « راناو ـ ضمیر »ی کردوە بە بەشێکی « ناو ـ اسم » ، ئەو دەورەیشی داوە بە « راناو ـ ضمیر» لە پێك‌هێنانی واتا و دارشتنی رستە لە کوردیدا کە زمانزانانی عەرەب بـۆیان داناوە .

(٣) چاکتر ئەوەیە بڵێین «ئەوروپایی » .

تاقمێکی‌تر لە زمانزانانی کورد کە پەیڕەوی رۆژئاوایان کردوە « ضمیر راناو » یان داناوە بە یەکێك لە بەشەکانی ئاخاوتن ، بەڵام هەروەك لە زاراوەکەی «رانـاو ــ Pronoun »را دەردەکەوێ ئەو کوردانەش وەك زمانزانانی ئەوروپا «راناو»یان بە سێبەرێـکی «ناو» زانیوە و بە جۆرێك لە سەربەخۆیەتییان کەم کردۆتەوە کەلکی ئەوەیان پێـــوە نەهێشتوە ئەو دەورە زلەی هەبێ کە لە ئاخاوتنی کوردیدا بە راستی هەیەتی ؛ وردە وردە لەگەڵ رچەی نوسینەکەم ئـەم راستییەت بۆ رۆن دەکەمەوە ، وەك خۆم لە « راناو » و دەوری یەکجار گەورەی لە ئاخاوتنی کوردیدا تێگەیشتوم .

پەیڕەوانی زمانی عەرەبێ لە کوردیشدا هەر بە «ضمیر» ناوی ئەم بەشەی ئاخاوتنیان بردوە ، ئـەو چەند وشەشیان بە « ضمیر » داناوە کە لە عەرەبیدا «ضمیر»ن .

شاگردانی فێرگەکانی[٤] ئەوروپاش ، وەك ئەروپاییەکان راستەوخۆ « Pronoun »یان وەرگێڕاوەتە سـەر کوردێ ، هەندێـکیـان پێی دەڵێن « بۆناو » هەندێـکیان « جێناو » هەندێکیشیان « راناو »یان بـۆ کردوە بە زاراوە . ئەم وشـــەی دوایێ لەنێو کوردســـتانی خوارۆدا باوی ستاندوە و زوربەی نوسەران بۆ « ضمیر ، Pronoun » بەکاری دێنن ، منیش کوردێ گوتەنی « بەگوێی مامۆستا » کردومە بە سەرەباسی ئەم گوتارە . هەر لەم رێبازەی چاولێکەرێ زانـاکانی

(٤) فێرگە : مدرسـه .

ئەوروپاوە نووسەرەکانمان هەموو ئەو وشـانەیان بە « رانـاو » لە قەڵەم داوە کە لە زمانەکانی ئەوروپادا پێیان دەڵێن « رانـاو » و بەر ئەو « تعریف » ە دەکەون کە بۆ راناویان هەڵبەستوە .

تۆ بڵێی « رانـاو ، ضمیر ، Pronoun » لە کوردیـدا هـەر ئەوە بێ کە عەرەبێ بۆ خۆی بە « ضمیر »ی داناوە ؟ ، یاخود راستە « Pron nou » کە پێی بڵێین « راناو » ئەوەندە فراوان و بێ‌سنوور بێ کە ئەوروپاییەکان جغزیان بۆ پان کردۆتەوە ؟ ئایا سروشتی زمانی کوردێ و سەلیقەی قسەکەری کورد دەسەڵمێنێ بەو وشـانەی پێیـان دەگوترێ « راناوی لـکاو » لە کوردیدا ئەو واتایە راگەیەندرێ کە « is ، am ، are » لە ئینگلیزیدا رای‌دەگەیەنن ؟ .

چت لێ بشێرمەوە ، رۆشنبیری کورد ، بەدبەختانە نەمتوانیوە لەگەڵ یەکێك لە خاوەن بیر و رایانی کورد بگونجێم لەســەر پاکی باسی « راناو ، ضمیر ، Pronoun » بگرە هەر لە سەرەتاوە رازێ نیم بە زاراوەی « راناو ، بۆ ناو ، جێ‌ناو ، بەرناو » کە جۆرێکن لە وەرگێڕانی وشەی « Pronoun » بۆ سەر زمانی کوردی . خۆ دابڕینی زاراوەی « ضمیر » بەسەر ئەم بەشەی ئاخاوتن ، کە تصوری زانایێکی عەرەب دەداتەوە بۆ ناو رێزمانی کوردێ نە زمانەکمان لێمان دەسەلمێنێ و نە هیچ لایەنێکی باسەکە رۆن دەکاتەوە . کە رێمان ببێ «ضمیر» بەکار بێنین ، بۆ نەڵێین «بارز ، واضح ، معلن» چونکە ئەو واتایەی «إضمار» کە عەرەب هەستی پێ دەکا لە سروشت

و دەوری «ضمیر» ی عەرەبێ ، دەبێ کوردێك دژی ئەو هەست پێ بکا که سرنج بگرێ له «ضمیر ، راناو » له ئـاخاوتنی کوردیدا لەو روەوە که رستەی واتاداری خاوەن «إسناد ، حکم» له کوردیدا دروســـت نابێ بێ « ضمیر ، راناو » . بەشێکی یەکجار کەم نەبێ له رستەی کاردار «جملة فعلیة » له کوردیدا ، هەرچی ئاخاوتن هەیە بێ «راناوی لکاو » نابێته رستەی تەواو .

که خۆمان ئازاد کەین له لاسایی کردنەوە و رەها بین له تاوی بیرو باوەڕی حازر و بزری زمانزانە ناودارەکان و ســرنج بگرین لـە سروشتی زمانەکەمان وەك هەیە ، نەك وەك له ئاوێنەی رێزمانی بێگانەدا دەیبینین ، بایی لێوەشانەوەی باسەکەش بەشـە جـوداکانی ئاخاوتن هەڵســەنگێنین و بە یەکدییان بگرین ، بۆ زیهنی روّن و کرایەوەمان دەردەکەوێ ئەو تاقمە وشەی کــه له زمانەکەماندا دەبنە «راناوی لـکاو » بەشـــێکی هێندە بنجی و سەربەخۆن له ئاخاوتندا و دەورێکی وەها بێ هاوتا پێ هەڵدەستن له داڕشتنی رستەی تەواودا که هەرگیز نەشێ به بیرماندا بێ ئەو وشانه بکرێن به سێبەری هیچ یەکێك له بەشەکان ، چەندی گرنگ دەبێ ئەو بەشه با ببێ .

بۆ دەرخستنی دەوری له غایەت بەدەر گرنگی ئەو تاقمە وشەیە لەوە تێفکرە کەوا ئیمکان هەیە رستەی تەواو پێك بێ له کوردیدا بێ له کارهێنانی ناو ، یاخود کار یا ئاوەڵکار ، یا هەر بەشـێکی تر بێ له بەشەکانی ئاخاوتن ، بەڵام رستەی تەواوي « اسناد دار » بێ «راناوي

لـکاو» پێك‌نایێ . ئەم کۆمەڵە نیمچە وشەیەی کە پێیان دەگوترێ « راناوی لکاو » لە دروست کردنی رستەدا وەك داوە دەزوو وایە کە پارچەکانی قوماشێك بە یەکدیدا دەدروێ و دەیانکا بە جل و بەرگ ، یا ئەو لەحیمەی وردە ئەمرازی مەعدەن بە یەکدییەوە دەبەستێتەوە و مەکینەی تەواویان لێ پێك‌دێنێ .

بۆخۆت لەگەڵ خۆتدا خەریکی گوتنەوەی گوتەی جۆر جۆری زمانەکەت بە و سرنج لە کەرت و بەشەکانی بگرە و بیانخە بەر تەرازووی « منطق » و هەست و زانینت .. وا منیش فکری خۆم لەگەڵ هی تۆ جووت دەکەم و رســـتەی جودا جودا لێرە و لەوێ ، بێ ئامانج و مەبەستی دیار کراو ، بەسەر زماندا دێنم .... « وەی چ خۆشــە سەرکەویت .. تا توانیم رۆیشتم .. بڕۆن بۆ خۆتان بخولێنەوە.. تـا دەستی نەدا خەنجەری نەیفەرمۆ دەسا دەی .. چیە گوارە گوناهی وا بە نەستەق .. بە گوێ هەڵتاواسیوە سەر معلق ـ بەردەکان زلن .. ئێمە کوردین .. دوای حەسانەوە رۆیشتین .. » . تا رستەی واتاداری تەواو بێنینەوە راناوی لـکاو ، بە ناچاری و بە دائیمی ، یەکێـکە لە کەرتە بنجییەکانیان .. رەنگە « کار » لە رســتە دەرنەکەوێ و واتاش تەواو بێ . وەك کار « ناو » و هەموو کەرتەکانی تری ئاخاوتنیش هەر وان ، تەنانەت راناوی نەلـکاویش هەموو جاران لە قسەدا دەرناکەوێ ، تاکە کەرتێـکی بێ بڕانەوە هەر راناوی لـکاوە .

دەوجا کە بەشێکی ئاخاوتن ئەوەبێ رستەی واتاداری تەواو بێ

ئەو پێیك نەیێ ، چۆن رەوایە تێکەڵ بەشتێ‌تر بــکرێ کە دەگونجێ هەبێ و نەبێ لە رستەدا ؟ ، ئەم جیاوازییە زلەی میانی رانــاو و غەیری راناو کە نەبێتە هۆی جیاواز کردنەوە و هەڵاوێردنی ، ئیتر لزوم چیە بەشەکانی‌تری ئاخاوتن لە یەکدی جیاواز بکرێنەوە و خۆمان بە لێ‌توژینەوەیان ماندوَ بکەین ؟ تا خەریك بین جیاوازێ بدۆزینەوە لە میانی ئاوەڵناو و ئاوەڵــکار « صفة و ظرف » ناگەین بە دەیێــکی ئەو جیاوازییەی وا لە میانی راناوی لــکاوی « هەڵستاین » و وشەی دارا و باغ و مامزدا هەیە .

پەیڕەوانی فێرگەکانی ئەوروپا راناوی زمانی کــوردی دەکەنەوە بەو هێندە بەشـــەی کە لەو زمانانەدا بە راناو حیساب کراون . سەرجوملەی دابەش کردنەکەیان ئەمانەی خوارەوە دەگرێتەوە :

١ــ راناوی کەسی Personal pronoun وەك : من ، ئێمە تۆ ، ئێوە ، ئەو ، ئەوان لەگەڵ جورێ لکاویان کە جیاوازی تێدایە هەم لە کاری تێپەڕ و تێ‌نەپەردا و هەم لە لەهجەیێــکەوە بــۆ لەهجەیێکی تری کوردی .

٢ــ راناوی لێــــکدەر ، رابط ، گەیەنەر ، پێ‌گەهـ ، پەیوەندێ : لە ئینگلیزی Relative pronoun ، لە دەســتورێکی فارسی (حرف ربط)ی پێ‌گوتراوە و ناوی‌تریشی هەیــە غەیـــری ئەمانە . وێنەی ئەم راناوە لەم رستەیەدا دیاردەکەوێ « ئەوەی کە دوێنێ هاتە لام بارام بێ » . بەلای هـــەندێ زمانزانانەوە هـــەر

« کە » یەکە راناوە ، بەلای هەندێکیشەوە ئەو پیتە « ی » ی دوای یەکەم وشەی رستەکە ئەویش هەر راناوە .

٣ـ راناوی پرسیاری ، وەك : کەی ، کام ، کوێ ، چۆن ، کوا ، بۆ ، چەند ، ئاخۆ ، ئایا ، کامەتە ، کامەیە ....

٤ـ راناوی ئیشاری وەك : ئەمە ، ئەوە ، ئەمانە ، ئەوانە ، هۆوانە ، هۆ و هێ ...

٥ـ راناوی خۆیی وەك : خۆم ، خۆت ، خۆی ، خۆمان ...

٦ـ راناوی هەیی وەك : « هی من ، هی تۆ ، هی خۆمان » یاخود هین من هین تۆ ، بەپێی لەکارهێنانی ناوچەیی لە هەندێ شوێنی کوردستانی ژێرودا ..

٧ـ راناوی نادیار هەندێك پێی دەڵێن بۆ ناوی « مبهم » ـ ناوی تریشی هەیە ، کە بگەڕێین بەدوا هەمو جورە ناوەکانی .
ئەم راناوە (نادیار ـ مبهم) ەیان دابەش کردوە بۆ دوو بەش :

أ ـ راناوی نادیاری سادە ـ یاخود رووت وەك کەس ، کام ، پیاو ، چی ، هیچ ، کابرا ، فلان ، هین ، هەمو ، کەم ، یەك ، هەرامە ، وانێك ...

ب ـ راناوی نادیاری لێکدراو وەك : هیچ کەس ، هینەکە ، کابراکە ، هەر کابرایێ ، هەمو کەس ، یەکێ‌تر ، گەلێ ، کەسێ ، نەختێ ، فلانەکەس ...

ئەم کۆمەڵە وشەیەی لەیەك نەچوی ، واتا جیاوازی ، خاوەن تایبەتی سەربەخۆ لە رستەدا خراونەتە ژێر ناو و عینوانی راناو لەبەر هۆیێکی بنجی : گۆیا هەر یەکێك لەمانە بگرە لە وشەی «من» تا دەگاتە «فلانەکەس» جێگەی ناوێکیان گرتوتەوە لە رستەدا و دەشێ وشەکە لابەیت و ناوێک بخەیتە جێگاکەی ، واتە کە گوتت «کابرا هات» دەتوانی بڵێی «دارا هات» ، هەروەهاش ئەو وشانەی تر کە لە لیستەی سەرەوە بەدوا یەکتردا قەتارمان کردن هەمویان ئەو قابلیەتەیان تێدایە کە ناو بخرێتە جێگایانەوە .

بێ‌گومان لە قەواڵەی گوتارێکدا مەودای موناقەشە و نرخاندنی هەر یەك لەوبەشانە و لەو وشانە پەیدا نابێ ، کە بمەوێ لەسەر هەمویان بدوێم دەبێ نیمچە کتێبێکی لەسەر بنوسم ، کەواتە بیر و باوەڕ و رەخنەیێکم کە هەبێ دەربارەی سەرپاکی باسەکە دەبێ بە جۆرێکی گشتی و لە گۆشەی نیگای تەصوری خۆمەوە بەرەو پیریان بچم ، نەك مفرداتی لیستەکان خورد کەمەوە و هەر یەکەیان باوێمە ئەو پەراوێزە رێزمانیەوە کە بەپێی قەناعەتی خۆم پێی رەوا دەبینم . بە نمونە دەڵێم دەربارەی ئەو کەرتەی پێی‌گوترا «راناوی پرسیاری» سەرەڕای ئەوە کە من بە راناوی نازانم ، مفرداتی کەرتەکەش بە چەند جۆرێك دادەنێم . وشەی

«کێ» پرسیارە لەبارەی «کەس»ەوە : وشەی «ئایا» پرسینی «مطلقه» و ناچێتە ریزی «کێ و چەند و کەی »ەوە . «ئایا» ئەمرازی پرسینە و «کێ» ناوێکی رێك و پێکی سەربەخۆی واتا داری پرسینە . تعریفێك کە دانراوە بۆ « ناو » وشـــەی « کێ »ی بەردەکەوێ بەلاَم وەك لاستیکیش لێکی بکێشیتەوە باوەش بە وشەی « ئایا »دا ناگرێ مەگەر بە زۆرە ملێ و کوتەکم حقی چن .. ئەوەی راستێ بێ وشـــەی « ئایا ، ئاخۆ ، ئەرێ » هەر لە رێی ئەوەوە کە واتای پرسیاریان تێدایە دەترنجێنە ناو پەراوێزی « راناو »ەوە ، دەنا ئـەگەر بەهـۆی بەشداربوونیان لە واتای پرســیار نەبێ کە کۆیان دەکاتەوە لەگەڵ « راناوی پرسیاریێ » هەرچێ پەیوەندیێ و خزمایەتی و نزیکی هەیە لەمیانی ئەمان و راناودا پەیـــدا نابێ ، چونکە بە هیـچ زانـا و پسپۆڕ و پاڵەوانیش ناکرێ پێمان بسەلمێنێ ئیمکان هەیە ناوێك بخرێتە شوێنی « ئایا » لە رستەدا تا هەر نەبێ لە رواڵەتدا پێی بـگوترێ « راناو ، جێ ناو ، بۆ ناو ، Pronoun » . ئەگەر بە تەئویلێـکی زۆر دوورە دەست زمانزانێك هەڵیان فریوێنێ بەوە کە (ئایا) دەست دەدا ناوێکی بخـــرێتە جـــێ ، من لەئێســتاوە پێش نیـار دەکەم « هەلاو »یش بە راناو قبول بکرێ چونکە دەشێ بڵێین مەبەستمان لە وشەی هەلاو « مرۆڤی ئەوبەڕی تەلەکە »یە .

دەمەتەقە و موناقەشە لەسەر ئەو بـیر و باوەڕەی « رانـاو »ی کردە « ۷ » جۆر و « م »ی وشەی « گرتم »ی لەگەڵ « فلانەکەس »

لە ژێر یەك عینواندا کۆکردەوە و بە هەر دوایانی گوت « راناو » نە سەری دیارە نە بن ، ئەوەندەی بە دوای کەوین و لێی بکۆڵینەوە و رەخنەی لێ بگرین بە بەریەوە هەیە . کە بیانەوێ دەتوانین بـــۆ ماوەیێکی دوَر و درێژ هەر بەردەوام بین لەسەر بەراوردکردنی « کە »ی رستەی « ئەو پیاوەی کە هات » لەگەڵ وشەی « خۆمان » یاخـــود وشەی « کابرا » یاخود « هین » و چەندین جار خـۆمان و خەلقیش ئیقناع کەین کە ئەمانە ناشێن هەمویان بخرێنە ژێـر عینوانێکەوە و لەوەشرا هەنگاوی‌تر هەڵێنین بۆ دەرخستنی نادروستی ئەو بیر و رایانە بە هۆی هێنانەوەی رستەی وەك « ئایا کە ئێوە هیچ خۆتان بۆمن نەبزێون بۆچتی من هتی ئێـــوە بم » کە بەپێی دابەش کردنـەکەی سەرەوە لە ١٥ کەرت ١٢ کەرتی راناوە !! خولاسە مەیدانی رەخنە بەر فرەوانەو بە پێی باوەڕی مـــن رەخنەکانیش زۆر بەهێزترن لەو بنگە فکرییانە کە زمانزانەکان بەلـگە و ئیسپاتیان لێ هەڵقولاندوە بۆ کۆکردنەوەی فەرهەنگۆکێکی وشەی لە یەکدی جودا لەژێـــر عینوانی « راناو » دا .

من کە عوزری بێ‌مەودایتی دێنمـــەوە لە پەراوێزی گوتار ، ئەسەفێکی کەم ناخۆم بۆ ئەو بێ‌مەودایی‌یە لەو روەوە کە هەڵسوڕ و داسوڕی فکر بەدەوری ئەو وشانەدا بەدەم سرنجدانێکی ورد و قوڵ لە سروشت و کونهی واتایان و دەوریان لە ئاخاوتندا ، بـێ‌گومان ، گەشتێکی خۆش و سود بەخشمان پێ دەکا لە رۆپێوێکی پان و بەرینی

زمانەکەمان . لەزەتی پشکنین و توێژینەوە لە زماندا بـە کوتـانەوەی «بدیهیە»کانی نایەتە بەر چەژی پشکنەرو خوێنەر ، خەریك بون بە وردەکاری شیکردنەوە و هەڵوەشـانـدنی رایـەڵ و تەقەڵەکانی ناوەرۆکی زمان و بەدوادا گەڕانی پەیوەندییەکانی ناوەکی «داخلی» مەیلەو نهێنی میانی وشە و رستەو داڕشتن و واتـای ئاخاوتـن ، زاخاوی مێشك دەدەن و نیگا فراوان دەکەن . کە لەم گوتـارەدا ئەمەم بۆ نەکرێ هەڵێـکی زلم دۆڕاندوە و خـۆشییێکی زیهنی شیرینکەلەم لەکیس چوە . تۆ بڵێی چەندمان زیاد دەکرد لە خەرمانـی زمانزانیمان ئـەگەر لە موناقەشەی وشەی «هیـچ» گەیشتبایـن بە دۆزینەوەی ئەو تایبەتییەی وای کردوە کە دەڵێی «فلانەشت هیچە ، فلانەشت هیـچ نیە» هەمان واتا بەدەستەوەبدەی و «سـلب و ایجاب» وشەکە لەمطلقی «سلبیة» نەگۆڕێ ؟ وەك وشەی «هیچ» گەلێکی تریش لەوانەی بەرِاناو دانراون سەرگوزەشتی سەربەخۆیان هەیە و هەریەکەیان لەلای خۆیەوە تیشکێك داوێژێ بۆ یەکێك لە دەربونەکانی زمان . کە ئەم وردبونەوەیەم بۆ نەکرێ ناچـارم قسە لە تێکڕای ئەو «راناوانە» بکەم و رەخنەی گشتی لەو بنکە فکریە بگرم کە لە سەری هەڵچەقیون لەگەڵ دەربڕینی تـێبینی و سرنجی تایبەتـی خۆم ، کە هەبێ ، دەربارەی سەرجوملەی باسەکە .

وەك لێرە بەپێشەوە گوتم ئـەو کـۆڵەکە ناوەندییەی باوەڕی خاوەنانی فێرگەی «حەوت جۆر راناو»ی پێوە وەستاوە دەسـت

دانی وشەكانه بۆ هاتنی « ناو » لەجێی ئەوان .

رەخنەیێكی بنجی سەرەتایی لەو تێفكرینه ئەوەیه كەوا گوێ ناداته ئەو راســتییه كه جۆر و چۆنەتی و ســروشتی وشــه له پێشەوه و بەر له هاتنی بۆناو رسته لەخودی وشــەكەو واتـای سەرهەڵدەدا و دەسەپێ ، هەر ئەوساش دەبێ نـاوو عینوانـی بــۆ دانــدرێ ، لەوه بـەولاوه كه بەپێی قابلیـەتی واتاكەی دەســتی دابچێته قاڵــبی جیاجیاوه ناشــێ بگوترێ سروشتێـكی نوێـی لێ رسكا له گـوێرەی پێداویستی ئەو قاڵبه تازەیه ، بەنموونه دەڵێم كەوشەی «كەس» بەخۆی و واتایەوه بەر « تعریف » و سروشتی « ناو » كەوت ئیتر یەكجارەكی دەبێ به «ناو» لەقەڵەم بدرێ ، لەوه بەولاوه چوونی بۆ ناو قاڵبی جیا جیا حاڵەتی وشــەكه دەگۆڕێ نەك واتا و جۆری . هەندێك ، یاخود بەشی زۆر ، له زمانزانه تازەكانی كورد پەیڕەوی ئەوروپاییەكان دەكەن و دەسەلمێنن یەكوشه له رسـتەیێكدا ئاوەڵناو «صفة» بێ و لەرستەیێكیتردا ئاوەڵكار « ظرف » بێ ، یاخود راناو ببێته ئاوەڵناو .. هەرچەند من لێرەدا قسەم لەگەڵ «راناو»ە بەلام زیانێك نیه لەوەدا بڵێم زمانی كــوردی ئاوەڵناو و ئاوەڵكار « صفة وظرف » ی لەیەكدی جودا كردۆتەوه بەر لەوه بچنه ناو رسته .

ئاوەڵناو « صفه » زۆر بەرچاوه پێویست نیه من لیستەی بۆ بگرمەوه ، بەلام رەنگه لزوم هەبێ بڵێم بۆ ئاوەڵـكار « ظـرف » دوَ صیغــەی قەرارداده هەیه جگه لەوه كه وا دەبێ رسته و نیمچه رستەش دەوری « ظرف » ببینن : دەگوترێ « كورد مەردانـه خەبات دەكا » وشـەی

« مەردانە » ئاوەڵکارێکی بێ‌فێڵە و هەر لەگەڵ « کار ـ فعـل » دا بەکار دێ و هەرگیز ناگوترێ دارا مەردانەیە یاخـــود زیرەکانەیە .
دەشگوترێ « حەز دەکەم لەگەڵت بە خۆشی رابوێرم » . ئەم وشەی « بەخۆشی » ئەویش ئاوەڵکارە و هەر وەسفی (کار ـ فعل) دەکا و نابێتە ئاوەڵناو ، تۆ ناتوانی بڵێی « دارا بەخوشییە ، من بەپیاوەتیم » .
ئێمە ئەگەر لاســـایتی زمانی بێـگانە بۆ هەڵەمان نەبا دەزانین کـورد وشەکانی وەك « چاك ، خۆش ، سارد ، گەرم ، جوان ، دزێو ، بەرز ، نزم ، تاڵ ، شیرن .... هتـــاد » ی لە بنەڕەتـا بـە « ئاوەڵناو ـ صفە » دروست کردوە و کە هیچ پێچەکە و خوارەکە و تەئویل لەئاخاوتندا نەبێ ئەمانە راستە و خۆ وەسفی ناو دەکەن ، واتە لە گوتنەوەی ئەو وشانە خەیاڵی کوردێك تەنها بۆ وەسف کراوێـکی خاوەن‌گیانـ دەڕوا چ مادی بێ چ مەعنەوی و هەرگیز بەبـیری‌دا نایێتەوە کەسـێك بڵێ « رۆیشتم تاڵ ، دەڵێم شیرن ... » . ئەمـــە راستییێـکە ، بەلای منەوە ، نەسەلماندن هەڵناگرێ : دەوجاکە بەپێی سەلیقەی کوردانەمان بڕیارمان دا « جوان . تێر ، خراپ » بە ئەسڵ «ئاوەڵناو ـ صفە» ن لەوە بەولاوە کە کەوتنە قاڵبی ئەوتۆ لە رواڵەتدا وەسفی غەیری ناویش بکەن نابێ زوَ تەسلیم بین و بڵێین ئەم وشانە سروشت و واتایان دۆڕاند و بوَن بە شتێـکی جودا لە « صفە » .
بەلای منەوە کە گوترا « فلانەکەس زۆر دەخوا » لێرەدا هەرچەنـد لەبەر چاوان وشەی « زۆر » وەسفی ناویش ناکا لە راستیدا هـەر « ئاوەڵناو » ە : دەتوانین بەوە دلنیا بین کە « موصوف » ێـکی قرتاو

هەبوە و تێچوە ، وەك ئەوەی کەئەسـلی رستەکە « فـلانەکەس خواردنێکی زۆر دەخوا » بوبێ . تۆ سەیرکە وشـەی « زۆر » لە رستەکەدا جێی « بەرکار ـ مفعول » ی حەزفکراوی گرتۆتەوە و لەپێش « کار ـ فعل » ەوە هاتوە وەك « بەرکار ، مفعول » ی صەریح ، گریان ئەو سازاندنە(٥) ئیقناعیشمان نەکا و نەسەلمێنین بەرکاری(٦) حەزفکراو هەبوبێ ، چ چار نامێنێ دەبێ بلێین زمانی کوردی ئەوە هەڵدەگرێ ئاوەڵناوەکانی ، کە لە بنەڕەتا بە ئاوەڵناوی پەیدابون ، وەسفی کاریش بکەن و نەبنە ئاوەڵکار ، واتە بکەونە حاڵەتی وەها لە رستەدا کە رواڵەتی ئاوەڵکار بنوێنن ، چونکە ئاوەڵناو بونی ئەم وشانە دەمەتەقە هەڵناگرێ . سرنج بگریە ئەم میسالەی خوارەوە نەختێکی تریش راستییەکەت بۆ ئاشکرا دەبێ ، دەڵێی « دارا بە منداڵی ژیر بـو » . دەزانین وشـەی « بە منداڵی » ئاوەڵکارە و داڕشتنەکەشی هەر هی ئاوەڵکارە . ئەدی وشـەی « ژیر » چیە ؟ خۆ لە رستەکەدا نەکەوتۆتە جێگەی رێزمانی ئاوەڵناوەوە هەر چەند وشەی ژیر بۆ خۆی ئاوەڵناوە ، چونکە دەزانین وشەی « صفە » لە کوردیدا دەکەوێتە دوای وشەی

(٥) سازاندن : تعلیل .

(٦) لیژنەی رێزمانی سەر بە کۆڕی زانیاری کوردەوە ، دوای لێکدانەوەیێکی دوور و درێژ « کار ، کارا ، بەرکار » ی پەسند کرد بە واتای « فعل ، فاعل ، مفعول » لێرەدا ماوەی شەرحدان نیە ، کە پێویست بۆ خۆم ئامادەم گۆشەی نیگای لیژنە رونکەمەوە .

« موصوف »ەوە وەك بڵێی « منداڵی ژیر ، مەلی جوان » ؟ کەواتە لێرەدا وشەی « ژیر » کە « ئاوەڵناو »ێکی راستەقینەیە بە پێی پێویستی دەربڕینی مەبەس کەوتۆتە قاڵب ، یاخود حاڵەتێك مەودای نادا خۆ لەناوێك بئاڵێنێ و وەسفی بکا هەرچەند زمانی کوردی ئەو و ئاوەڵەکانی بو وەسفی « ناو » خەلق کردوە .

بەلای منەوە هەروەك ناشێ وشەی « هات » جارێکیان فیعل بێ و جارێکیان « حرف جر یاخود ناو یاخود ئاوەڵناو » بێ هەروەهاش کە وشەی « چەند »مان بە « ناوی پرسیار» دانا ناکرێ لە دێڕێکدا ناوی پرسیار بێ و لەدێڕێکیتردا ئاوەڵناو یاخود راناو بێ . نوسەری کورد هەیە لەو باوەڕەدایە کە گوتت « چەندت ژمارد ؟ » لێرەدا وشەی « چەند » دەبێتە « راناو ، ضمیر » چونکە ئیمکان هەیە جێی ژمارەیێکی گرتبێتەوە وەك لە وەرامدا بڵێی « بیستم ژمارد » . بەلام کە گوتت « چەند کەست ژمارد ؟ » وشەی « چەند » دەبێتە « صفە ، ئاوەڵناو » چونکە وەصفێکی وشەی « کەس » دەکا .

سەلماندنی ئەم باوەڕە ، کوردی گوتەنی ، دەرگەی خێران لە راناو دەکاتەوە و دەیخاتە سەرپشت و بەشێکی زۆری وشەی فەرهەنگی کوردی دەکا بە راناو . کە گوتت « باوکم هات » دەبێ لێرەدا وشەی باوکیش راناوبێ چونکە دەتوانی بیگۆڕی بە ناوی باوکت و بڵێی « برایم بەگ هات » کە ناوی باوکت برایم بەگ بێ .

هەروەها هەمۆ وشە ناوەکانی کەس و خزم و برادەر و جیران و دۆست و دوشمنت دەبنە راناو چونکە « ئامۆزا دایك ، خوشك ، برا ... تا دەگاتە خزمی خەزوری سەپانی شێخی » هەمویان ئەحمەدێك ، حەسەنێك ، فاتیلەیێك هەر هەن بچنە جێی ئەو وشانەوە . ئەوەی راستی بێ کە ئێمە بسەلمێنین بە پێی گۆرانی جێگەی وشە لە رستەدا عینوان و دەوریشی دەگۆرێ دەبێ بڵێین « برایم بەگ »یش راناوە چونکە « برایم بەگ هات » دەشێ بکرێتە « باوکم هات » . وشەکانی وەك ترێ ، سێو ، هەنار ، هەرمێ ، تەماتە ، نارنج .. هتاد ئەوانیش دەبنە راناو چونکە ئیمکان هەیە کە گوتت « هەنارم کڕی » وشەی هەنارەکە بگۆرێ و بڵێی « میوەم کڕی » ، میوەش وەك هەنار دەبێتەوە راناو بە هەڵگێرانەوەی میسالەکە . هەرچی پۆشاك و ئاژەڵ و سۆتەمەنی و تەقەمەنی و پێڵاو و گوڵ و درەخت و چەك و پارە ... خولاسە هەمۆ ئەوانەی پێیان دەڵێن « اسم الجنس » دەست دەدەن بە خۆیان و موفرەداتیانەوە ببنە راناو . ئەمە لیستەیێك لە نمۆنەی رستە بۆ رونکردنەوەی مەبەس :

١— خەنجەرم کڕی ، چەکم کڕی .

٢— چوخەڵم لەبەرکرد ، جلکم لەبەرکرد .

٣— وەنەوشەم دیت ، گوڵم دیت .

٤— سوتەمەنی دەکڕم ، نەوت و دار و چیلکە دەکڕم .

٥— فـلانەکەس هـات ، ئەحمەد هات .
٦— مامـم هـات ، ئەحمەد هات .

حەز دەکەی نیوەی وشەی فەرهەنگی کوردیی بێنە و بیکە بە راناو ، یەکی تەعبیرت ناکەوێ و دەتوانی رستەیێك بێنیەوە بۆ ئەو ناوەی مەبەستە خۆی تێدا نەناسێتەوە یاخود سـواری چـەرخ و فەلەکی رستە گۆڕێ بکەی و هەر ساتە خۆی لە بارێك ببینێ .

بە ئانقەسـت نموونەی پێنجەم و شەشەمم هێناوە لە لیستەی سەرەوە تا ئەوانەی « فلانەکەس » بە راناو دادەنێن چاریان نەمێنێ و لێیان بسەلمێنن ، لەبەرخاتری باوەڕەکەی خۆیان ، مام و ئەحمەدیش بـە راناو قبول بکەن چونکە فلانەکەسەکە هەر خۆی مامم بوو هەر خۆی ئەحمەدیش بوو .

بە راستی ، دەردەکەوێ ، ئەم راناوە باری زمانزان سووك دەکا چونکە چ نامێنێتەوە نەبێتە راناو و لەکۆڵ دەردی سەری دابەش کردنی ئاخاوتن دەبینەوە . سەیری ، هـەولێر و کەرکووك و ئەدیس ئەبابا ئاگایان لە خۆیان نیـە ئەوانیش راناون ، چونـکە وەك دەتوانی بڵێی « هەولێرم دیت » دەتوانی هەولێرەکە بکەی بە شتێـکی تر و بڵێی « ئاوایيم دیت ، شـارم دیت ، کۆمەڵە خانوو و قەڵەباڵغیم دیت ، کەونە شاری ئاشوورم دیت ... » .

وا دەزانم دیارخستنی چەند و چۆنی بەشەکانی ئاخاوتن بە گوێرەی حەقیقەتی واتای وشە ، تاکە رێـگەیێـکە لە پێش زمانزان ، چونـکە

تێکەڵ کردنی (حاڵەتی وشـــە و واتای وشـــە) هەمو حیسابان سەرەوبن دەکا . بۆ خۆت جارێکی‌تر ســـەیری سەرجوملەی ئەو وشانە بکە کە دەکەونە ناو جەزی ئەو حەفت جۆرە راناوەی لێرە بەپێشەوە نوسیمن[٧] ، دەبینی وشـــەکان هێندە لە یەکدی دوَرن و بابەتی وەهـا جیاجیایان تێـــدایە لزوم نامێنێ وشەی تازە بەێنینەوە بۆ دەرخستنی نادروستی ئەو تەقسیماتە . باوەڕ دەکەم تۆش لەگەڵ مندا سرنج بگری دەگەی بەو قەناعەتە کە وا هەرچەند بمانەوێ دوَ بەشی لە یەکـــدی جودا لە ئاخاوتندا پەیدا کەین ، وەك ئەو جوداییەمان بۆ نادۆزرێتەوە کە لە میانی وشەی « ئایا » و وشەی « فلاَن و فیسار » دا هەیە . بە راستی هەرگیز کار و چاوگ « فعل و مصدر » هێندی ئەم وشـانە لە یەکدی دوَر نین : لەگەڵ خۆتدا بڵێ « فلاَنە کەس .. ئایا » و بەیەکدییان بگرە ، ئینجا بڵێ « کردن ، کردی — نوستن ، نوست » و ئەمانیش بە یەکدی بگرە . ئینساف لێمانی داوا دەکا چ دوَ دڵی نەکەین لەوەدا کـــە بڵێین « کردن و کردی » یەك شتن ئەگەر لە پێشەوە سەلماندبێتمان ئایا و فلاَنەکەس

(٧) ساغ کردنەوەی پێش‌خستن و پاش‌خستنی راناوە لـکاوەکان لێرەدا جێی نابێتەوە پێویستە بە وردی باس لەوە بکرێ ئایا « کتبتهم » بنوسرێ « نوسیمن ، نوسینم ، نوســیانم ، نوســیمیان » . کە دەرفەتم بێ لە شوێنی خۆی لەم گوتارەدا هەندێـکی لەسەر دەنوسم ، ناشتوانم لە ئیستاوە بەڵین بدەم چونـکە بۆ خۆم نازانم سنوری نوسینەکەم تا کوێ دەڕوا و چ روبێوێك « مساحة » دەگرێتەوە ، لەبەر زێدە بەر فرەوانی مەوزوع .

هەردوویان راناو بن .

لە هەموو کارێکی زیهنیـــدا ، کە زمان یەکێکە لە هەرە پێشەوەی ئەو کارانە ، ورد بوونەوە و قووڵ داگرتن و زەڕڕەبینی — مەرجی پسپۆڕی و وەستایی و شارەزایی‌یە نەك پان بوونەوە بەسەر بابەتدا . مرۆڤ دەبێ ئاگای لە خـــۆی بێ بەر تەڵە و فاقەی رواڵەتی درۆزن نەکەوێ ؛ تۆ ئەگەر ورد نەبیـەوە ، نەخێر ئەگەر تەلەسکۆپ بەکار نەهێنی ، وا دەزانی رووی مانـگ وەك ئاوێنەیێکی لەکـکەداره ، ئەوەندەش لەو رواڵەتە دڵنیا دەبی پاکانەی بۆ دەکەی و زۆر بەلـگەی عەقلی و مەنتیقیشی بۆ دەهێنیەوە : کە یەکێك لە رێـی تەلەسکۆپەوە کەژ و دۆڵ و لوتـکە و گردۆلـکەی تێدا دیتەوە و وێرای دۆزینەوەکەی ئاشکرا بکا ، رەنـگە هەر بە شێتی دانێـی . بۆ میســـال و بە نیازی روون کردنەوەی بیر و باوەڕی خـــۆم ، بەشی « راناوی کەسی Personal Pronoun » کە بەلای هەموو زمانزانانەوە راناوە و بە جێگری ناو دانراوە ، دێنمە بەر سرنج و هەندێـکی لێ ورد دەبمەوە لە گۆشەی نیـگای خۆمەوە تا بزانین ئاخۆ ئەم چەند وشـــە بێ‌گومان و بێ‌فێڵە « من ، ئێمە — تۆ ، ئێوە — ئەو ، ئەوان » کە راناوی میراتین لە مێژووی کۆنەوە ، هـــەموویان وەك یەکن و یەك قابلیەتیان هەیە لە جێ‌گرتنی ناو و بـەکار هێنانیان لە رستەدا ؟

دەزانین ئەم کۆمەڵە وشەیە بە سێ بەش دابەش دەکرێن :

١— کەسی یەکەم « قسەکەر » ، من و ئێمە ؛
٢— کەسی دوەم « قسە بۆ کراو » ، تۆ و ئێوە ؛
٣— کەسی سێیەم « قسە لێ کراو » ، ئەو و ئەوان .

تا ئێرە گرفت نیـــە و بەدیهیەمان کوتاوەتەوە ، جارێ باس لەوەش ناکەین وێنەیێکی تری ئـــەم وشانە هەیە کە پێی دەڵێن « راناوی لـکاو ، ضمیر متصل » چونکە ئیشمان بەو باسە نیە لێرەدا ، هەرچەند ئەویش بەر « بدیهیە » دەکەوێ و زانیاری بازاڕییە .

بەلاّم دوای ئەم مەعلوماتە سادەیە ، ورد بوونەوە و پێوانە و کێشانەی لەسەرەخۆ راستییێك دەردەخا کە ئـەم کۆمەڵە وشـــەیە ، گردەبڕ ، دەکا بە دوو کەرتی لەیەکدی جـــودا ، جوداییەکەش وەك ئەوە نیە کە گۆڕانی حاڵەتی وشە لە رستەدا پەیدای دەکا ، نەخـێر جوداییەکە لە دەروون و قابلیەتی وشەکاندایە :

سرنج بگرە لەم رستانە :

من مرۆڤـم — ئێمە مرۆڤین .

تـۆ مرۆڤی — ئێوە مروڤن .

ئەم راناوانەی کەسی یەکەم و دوەم قبوڵ ناکەن هیچ ناوێك وە یا وشەیێك جێگەیان بگرێتەوە . راناوی « من » بـــۆ رسـتە پێكهێنان تەنها لەگەڵ جۆرە لـکاوەکەی خـــۆی کە پیتی « م » ە دەبێتە « فاعل » یاخود « مبتدأ » یاخود « Subject » یاخود هەر شتێکی تر

بێ ، بەتەواوی خۆی لە قەبەڵ جۆری لکاوی کردوە هەر دەڵێی خۆی لە قەبەڵ خۆی کردوە . کە دەڵێم « من کوردم » ناتوانم هیچ وشەیێکی فەرهەنگی کوردی و غەیری کوردی لە جێگەی ئەم « من »ە دانێم تەنانەت کە ناوم « دارا » بێ و بشمناسیت ناتوانم بڵێم « دارا کوردم » هەروەها کە گوتم « تۆ ئازایت » ڕێم نیە بڵێم « قوتابی ئازایت » کە خۆت قوتابی بیت . هەڵبەت « ئێمە و ئێوە »ش وەك « من و تۆ » وان لە نەبوونی ئیمکانی هاتنی وشەی غەیری خۆیان بۆ جێگەیان لە رستەدا . راناوی لکاوی کەسی یەکەم و دوەم دەست نادەن ، هەرگیزا و هەرگیز ، ببن بە تەواوکەری رستە لەگەڵ غەیری راناوە نەلکاوەکانیان . نەکا بە سەهوو بردبیت ، یاخود تایبەتییێکی ئەم راناوانەم لێ شاردبیەوە ، دەبێ ئەوە بڵێم لە یەك حاڵدا رێ هەیە راناوی لکاوی « ئێمە و ئێوە » ببێتە تەواوکەری رستە لەگەڵ غەیری دوو وشەی « ئێمە و ئێوە »دا ، حاڵەکەش ئەمەیە کە لەم نموونانەدا دەردەکەوێ . دەگوترێ :

من و دارا و برزوو شاگردین .
دارا و برزوو و تۆ شاگردن .

ئەم رێ دانە زیرەکیەکی گەورەی تێدایە چونکە هاتنی وشەی دارا و برزوو لەگەڵ راناوی « من »دا ، فاعیلەکە یاخود « متبدأ »ەکەی کرد بە « جمع » ناکرێ راناوی لکاوی تاکی بەدوادا بێ ، خۆ دیارە ناشکرێ « جمع »یك بێ بە دوا ئەو فاعیلە وەیا « متبدأ »ەدا کە

کەسی یەکەمی تێدایە مەگەر ئەو جەمعە بۆکەسی یەکەم بێ . نزیـکی کەسی یەکەمی تاك لە کەسی یەکەمی جەمع دەیانکا بە هاودەنگی یەکتر . کەسی یەکەمی تاك کە لەگەڵ کەسی یەکەمی جەمع تەنها لە رۆی ژمارەوە جودایە ، لەگەڵ کەسی دوەم و سێیەمی جەمع لە هەمو رۆیێکەوە جودایە ، حاڵی کەسی دوەمی تاکیش وەك کەسی یەکەم وایە ئەویش خزمـــە لەگەڵ جەمعی کەسی دوەم ، هێندە هەیە کە دەڵێی « تۆ و برزۆ مرۆڤن » راناوە لـکاوەکەی « ن » بە رێـکەوت بۆ جەمعی دوەم و جەمعی سێیەم هەر یەکێکە ، هەڵبەت تۆ لە رستەدا مەبەستت جەمعی کەسی سێیەم نیە . ســـەیری ، کە دەڵێی « تۆ و برزۆ تۆسیتان » راناوەکە هی کەسی دوەمی جەمعە نەك هی کەسی سێیەم ، چونـکە لە کاری تێپەڕدا راناوی لـکاوی جودا هەیە بۆ هەرکەسە .

ئینجا با بێینە سەروکاری کەسی سێیەم :

دەگوترێ :

ئەو مرۆڤە دارا مرۆڤە کێ مرۆڤە ؟ .

ئەوان مرۆڤن کورد مرۆڤن هەمویان مرۆڤن .

راناوی کەسی سێیەم دەست دەدا وشەیتر بێتە جێگاکەی ، هەر بەو پێیەش راناوە لـکاوەکەی ببێتە تەواوکەری رستە . کەسی سێیەم ، بەهۆی ئەوەوە کە خۆی غائبە ، دەبێتە خزم لەگەڵ هەمو غائبێك و دەشێ غائب جێی بگرێتەوە . لەوەش زیاتر ، هـــەر لەبەر

خاتری ئەو غائبانەیە راناوی کەسی سێیەم دروست بوە . بەڵێ راستە لە بنەڕەتا راناوی « ئەو ، ئەوان » بۆ مرۆڤ داهاتوە ، ئێستاش کە دەڵێی « ئەو » بەر لە هەمو شتێك مرۆڤت بە بیردا دێ و حەز ناکەی لە رستەدا « ئەو » بە ســەراحەت بۆ غەیری مرۆڤ بەکار بێ ، بەڵام دوای داهاتنی ناچارە مل کەچ بێ بۆهەمو ئەنجامێك کە « غیاب » لێی دەوەشێتەوە . با لە موناقەشەی ئەوە گەڕێین ئاخۆ چۆن دەتوانین ، یا ناتوانین ، راناوی « ئەو و ئەوان » بۆ غەیری مرۆڤ بەکار بێنین ، خۆ لە فەرهەنـگدا چەندین وشە بۆ مرۆڤ بەکار دێن وەك تێکڕای « اسم علم » و ناوی گەل و کۆمەڵ و خزم و کەس و ئیشارە و پرسـیار و « مبهم » و ئایین و حیزب و مەزهەب و نازانم چی ، هەمۆشیان غائبن وەك کەسی سێیەم [راستییەکەی ، ئەم وشانە کەسی سێیەمن ، دوَ وشەی « ئەو و ئەوان » راناوی کەسی سێیەمن] . دەوجا کە راناوێك دەلالەتی ئەو غائبانە بدا و لەبەر ئەوان پەیدا بوبێ دیارە جۆری لـکاویشی دەبێتە تەواوکەری رستەکانیان .

ئەم تایبەتیەی « غیاب » کە لەراناوی کەسی سێیەمدا هەیە و کۆی دەکاتەوە لەگەڵ هەمو « غائب »ێك لەو روەوە کە هەرچی « غائب » هــەیە ئەویش کەسی سێیەمە ، رێی خۆش کردوە لەبەر خامەی زمانزانان بۆ لێك کێشانەوەی پەراوێزی « راناو » تا ئەو هەمو وشەی لەیەك دوَرە بگرێتە ناو باوەشی خۆیەوە . بۆ خۆت دەبینی وشەکانی شەش بەشی « راناو » لەو حەفت بەشەی ژماردمانن کە حیساب کراون بە راناو هەمو دەبنە راناوی کەسی سێیەم . ناتوانین یەکێك

لەو وشانە بکەین بە راناوی کەسی یەکەم یا دووەم[٨] . باوەڕ دەکەم ئەم « غیاب » ە خلیسکە لەبەر پێی زمانزان ، دەبێ لێی بەپارێز بێ .

لەوکورتە سرنجەی لە راناوی « کەسی ، شخصی Personal » مان گرت بۆمان دەرکەوت ئەو زمانزانەی لە رێی قابلیەتی هاتنی ناو بۆ شوێنی وشـەیێک ، وشەکە بکا بە راناو ، پەکی ئەوەی دەکەوێ « من ، ئێمە — تۆ ، ئێوە » بە راناو دانێ چونـکە مەعلومیان کرد هیچ ناوێك ، وە یا غەیری ناویش ، ناشێ جێـگەیان بگرێتەوە لە رستەدا . پێی ناوێ بڵێم ، لەخۆتەوە دەزانی ، لەلانی رێزمانەوە واتای وشەکانی « من ، تۆ .... » کە دەلالەتی شەخسیان هەیە هیچ ئەوە ئیسـپات ناکا کە راناون چونـکە دەستوری رێزمان لە چۆنەتی رەفتاری وشـەوە وەردەگیرێ نەك واتای وشـە : هەر وشەی « راناو » بۆ خۆی راناوی رێزمانی نیـە ، وشەی « فعل ، کار » ئەویش فیعل نیە ، ئاوەڵناویش ئاوەڵناو نیە . کە دەڵێی « ناوی من نوسرا » هەرچەند لە روی واتاوە وشـەی « ناو » لە رستەدا مەفعولێکە ئاولێل ناکا ، بەپێی دەستوری رێزمان پێچەوانەی مەفعولە . کە رستەکەت گۆڕی و کردتە « ناوی منی نوسی » ئەوسا وشەی « ناو » دەبێتە مەفعول .

کاکڵی گوتە ، لێرەدا ، ئەوەیـە ئەگەر میقیاسەکانی کلاسیکی بکەین بە دیاردەری راناو ، دوبەش لە سێ بەشی ئەو وشانەی تا ئێستا لای هەمو دونیا راناو بوە لە « راناوی » دەکەون ، واتە وشـەکانی

---

(٨) حیکایەتی « خۆم ، خۆت » دواتر دێ .

« من ، ئێمە ـ تۆ ، ئێوه » بەر ئەو مەفهومە ناکەون کە « ئەو ، ئەوان » دەکا بە راناو .

جگە لەم تایبەتیە ، تایبەتییێکی تری واتـاییش سـەرلەنوێ کەسی یەکەم و دوەم جیا دەکاتەوە لە کەسی سێیەم : پەیوەندێ کەسی یەکەم و دوەم بە مرۆڤەوە گەلێك بەتینترە لە هی کەسی سێیەم ، چونکە وەك بەدیهیە ئاشکرایە لە مرۆڤ بەولاوە مەخلوقێك نیە قسە بکا و بـلێ « من وام کرد ، ئێمـە رۆیشتین » ، بەنیسبەت کەسی دوەمیشەوە دیارە لە بنەڕەتا مرۆڤ وتوویژی هەر لەگەڵ مرۆڤ بوە ، دوایی بە پێی پەرەسەندنی مامڵەتی مرۆڤ لەگەڵ جیهان و فرەوان بونی جغزی ئاخاوتنی ، غەیري مرۆڤیش بوە بەکەسی دوەم . سـرنج بدە تا ئێستاش بە دەگمەن و لە حاڵی تایبەتیدا نەبێ راناوی « تـۆ ، ئێوه » بۆ دار و بەرد و ئاژەڵ و چشتی ئەوتۆیی بەکار نایێ . ئـەم لەقەبەڵ بونەی راناوی کەسی یەکەم ، تا رادەییێکیش کەسی دوەم ، بۆ مرۆڤ سروشتی وشە داخوازێ دەکا نەك دەستوری زمـان . واقیع وایە مرۆڤ نەبێ ئاخافتن ناکا ، بەڵام رێـزمان چ مانیعێکی نیە لەوە کە هەرچی هەیە لە جیهاندا بە دەنگ بێ و بئاخێوێ ، ئەوساش قسەکەر مرۆڤ بێ یا گۆچان ، فیعلی رابردوَ یەك داڕشتنی دەبێ بۆ هەردوَیان و دەگوترێ « من بێژام ، من چەمام » . خـۆت دەزانی وشـەی پرسیار لە بارەی ئادەمزادەوە « کێ » یـە و لە بارەی غەیری ئادەمزادیشەوە « چی »یە ، بەڵام لە رستەدا چ فەرقێك نیە لە میانی بەکارهێنانی « کێ ، چی » و دەڵێی « کێ هات ، چ قـەوما » . زمانزان دەبێ خۆ بپارێزێ لە تێکەڵ کردنی فەلسەفە و زمان و ئاگای

لە خۆی بێ دەستوری فەلسەفەو مەنتیق نەکا بە دەستوری زمان : بۆ دانانی رێزمان ، زانست و فەلسەفە و مەنتیق و لێکدانەوە هەمـوو دەبنە ئەمرازی دۆزینەوەی یاساکانی زمان نەك یاساکە خۆی . دەبینی هەندێ زمان سوورن لەسەر جیاکردنەوەی نێر و مێ ، زیاتـــر لە جیاکردنەوەی تاك و کەل لە ئاخافتندا کەچی زمانێکی‌تر ئەمـــەی نەکردوە ، خۆ مەعلومیشە مەنتیق و زانست و فەلسەفە یەك نرخاندنی هەیە بۆ ئەم شتانە و چ گوێ ناداتە دەستوری زمانەکان ، سەلیقەی هەر میللەتە بە پێی ئەو زەرفە مێژوَییە کە تێیـدا ژیاوە رێگایـەکی گرتۆتە بەر بۆ دەربڕینی واتا و داڕشتنی گوتە ، لەوکارەشدا دەستوری وەهای داناوە کە لەگەڵ سروشت و تایبەتیەکانی خۆی رێك کەوێ ؛ با بڵێم مەنتیقێکی زادەی سەلیقە و زەوقی ئاخاوتنی پەیدا کردوە کە زۆر جاران لەگەڵ مەنتیقی فەلسەفەو زانستی روَت نا گونجێ . بەلای منەوە رواڵەتێکی بێ هێز و پێزی وەك ئەوەی وشەی « فلان » دەتوانێ جێی خۆی چۆل کا بۆ « دارا » هەرگیز بە مەنتیقی زمان غەلەبە ناکا لەسەر راستیێکی زۆر بەهێز و پێز کە سروشت و واتای وشەکە خۆیەتی . ئەم رواڵەتە لە مەنتیقێکی دەرەوەی زمانەوە ، کە مەنتیقی لێکدانەوەی زمانزانانە و بەسەر زمانیاندا سەپاندوە ، بایەخی زیاد لە مافی خۆی وەرگرتوە و هەندێ رێچکۆلەی زمانی تەماوی کردوە .

یەکێك لەو بڕیارە غەلەتانەی کە لە مەنتیقی دەرەوەی زمانەوە بەسـەر رێزمانی کوردیدا بڕاوە ، ئەوەیە کە دەگوترێ چـونکی

کوردی لە زمانەکانی هیندی ـ ئەوروپایی یە نابێ رستەی بێ فعلی تێدا بێ ، هەر لەو بڕیارە غەڵەتەوە گەلێك راست بە هەلە دانراوە و گەلێك هەلەش کراوە بە دەستوور . ئەو زمانزانانەی بڕیاری وایان داوە گوێیان نەداوەتە واقیعی سەربەخۆی هەر زمانێك لە خێزانی هیندی ـ ئەوروپایی ، بەلکو مەیلەو بە پەلە رواڵەتێـکی بەرچاوی هەندێـك لە زمانانی ئەو خێزانەیان پان کردۆتەوە بەسەر هەموو زمانەکانی و بێ دوو دڵی کردویانەتە دەستورێـکی گشتی . گومانم نیـە لەوەدا بـڕیاری باس لێکراو ئەو غەلەتە گەورە بەناوبانگەی تێدایە کە لە « اصـول الفقه » پێی دەڵێن « مصادرة[٩] علی المطلوب » چونکە بـڕیارەکە هەڵوەستێکی ناڕەوا و ناڕاســت دادەهێنێ بۆ دزینەوە و دەست بەسەر داگرتنی ئەو مەوزوعە کە جێی موناقەشە و دەمەتەقەیە : خۆ ئێمە جارێ نەمانسەلماندوە هەموو زمانێکی هیندي ـ ئەوروپایی لەو بابەتەن تا بسەلمێنین کوردیش لەو بابەتەیە ، موناقەشەی ئێمە لەسـەر ئەوەیە ئایا لە کوردیدا رستەی بێ فعل هەیە یا نیە کەچی بڕیارەکە هــەر لەپێشەوە دەستی بەســەر مەوزوعدا گرت و بـێ ئـەوە لە کوردی بکۆڵێتەوە رستەی بێ فیعلی لێ یاسـاغ کرد . ج فەرقێك نیە لەوەدا یەکێـکی تر بێ و بڵێ (چونکە لە کوردیدا رستەی بێ فیعل هەیە دەبێ لە هەموو زمانەکانی هیندی ـ ئەوروپاییش رستەی بێ فیعل هـەر هەبێ) هەڵبـەت ئەمەش هــەر « مصادرە »یە چونکە جارێ

(٩) شەرحی ئەم زاراوە گەلێك پتری پێ‌دەوێ ، بە داخەوە لێرەدا دەرفەت نیـە .

نه ئەوە سەلمێنراوە کە لە کوردیدا رستەی بێفعل هەیە و نە ساغیش بۆتەوە هەمو زمانەکانیتریش تییاندا هەیە .

بەلای باوەڕی منەوە وەك بەدیهیە وایە کە کوردی رستەی بـە فیعل و بێ فیعلی تێدایە و هەر لەو حاڵەتەدا رستە بێفیعلەکانی نابینین کە بـە چاویلکەی خوازرایەوەی زمانزانەکانی بێـگانە سـەیری زمانی کوردی بکەین : ئینکار کردنی هەبونی رسـتەی بێفیعل لە کوردیدا ئەو خلیسـکەمان پێ دەبا کە ، کوردی گوتەنی ، تەوقیسـەری رێزمانەکەمان بە ئەرز دەکەوێ ، چونکە بەشێکی گرینگ لە بنج و بناخەی زمانەکە هەڵدەتەکێنێ : فەرمو سەیری ئەم میسالانە بکە و بەدوا ئەودا سـرنج بگرە لە ئەنجامی نەسـەلماندنی هەبـونی رستەی بێ فیعل لە میسالەکاندا ؛ دەگوترێ :

من پاك بـوم .

من پاك دەبم .

رستەی یەکەم صیغەی رابردو و رستەی دوەم داهاتـوی کاری « بون »ە و دەتوانی وشەی پاك هەڵـگری و بڵێی « بوم ، دەبم » هەروەك دەڵێی « نوستم ، دەنوم ـ خواردم ، دەخـۆم » . لەم رستانەدا فیعل هەن و جێی دەمەتەقە نین .

ئینجا سەیری ئەم رستەیە بکە :

من پاکم .

لێرەدا کام بەشی رستە فیعلە ؟ هەڵبەت دوَ وشەی « من ، پاك »
نە کەس دەڵێ فیعلن و بە زورەملێش نابنە فیعل . ئەوەی دەمێنێتەوە لە
رستەکەدا و دەکەوێتە بەر هەست تەنها پیتی « م »ە ، ئاخۆ ئیمکان
هەیە پێی بگوترێ فیعل ؟

تاقمێك لە زمانزانەکان خۆ لەوە لا دەدەن بەو تەرزە بەشەی
ئاخاوتن بڵێن فیعل چونکە لە حیسابی وانیشدا بە راناو دانراوە ،
بەڵام کۆڵیش نادەن لە دەعوای هەبونی فیعل لە رستەی کوردیدا ئیتر
دەڵێن لە میانی کۆتایی وشەی پاك و پیتی « م »دا دەنگێکی بێهێز
هەیە ئەو دەنگە فیعلە . ئەم دەعوایە نەك جارێك ، چەندین جار رەش
دەبێتەوە و لەبەر یەك هەڵدەوەشێ و بەسەرخۆیدا دەتەپێ بێ ئەوە
ئەرکێکی چەندان بە خەرج بدەین :

ئەگەر ئەم دەنگە بێهێزە فیعل بێ کەواتە دەبێ لە « مضاف و
مضاف إليه » شدا فیعل هەبێ چونکە ئەو دەنگە بێهێزەی
تێدایە ، وەك کە دەڵێی « کوڕم ، کچم ، خێزانم » .

با لە ئیزافە گەڕێین و بلێین بە هەمان میسال کە هێنامانەوە ،
بەڵام ئەمجارەیان کەسی یەکەمی جەمعی بۆ بەکار بێنین ئەوسا دەڵێین :
« ئێمە پاکین » . دەبینی لێرەدا پیتی « ك »چ بزوێن و دەنگی
بێهێزی بەدوادا نایێ و راستەوخۆ راناوی « ین » دەکەوێتە شوێنی ،
کەواتە ئەو خۆ هەلفریواندنەش جێگەی نەما کە لە میسالەکەی
پێشوودا جنجڕۆکی مرۆڤی نەسەلمێنی لێ گیر دەبو .

دیسانەوە با واز لە جەمع بێنین و بادەینەوە سەر میسال بۆ کەسی یەکەمی تاك وەك میسالەکەی « من پاکم » :

دەڵێی « من ئازام - من خەلقی لادێم - من ئامادەم - من کاکە برزۆم ... » لەمانەدا چ دەنگێکی بێهێز نیە لە میانی کۆتایی وشەکان و راناوەکە تا وەهمی جنۆکاویش گومانی راناوی لێ بکا .

راستی ، ئەم دەنگە بێهێزە کە دێتە ناو رستەی وەك « پاکم » لە ناچارییەوە دێ ، چونکە تۆ ناتوانی « تلفظ » بکەی بە پیتی « کاف » ی وەستاو و بەدوا ئەودا « میم » ێکی وەستاو بێنی ، چ عەلاجت نیە دەبێ « کاف »ەکە قورسکەی بۆ درکاندنی « میم » ەکە . لێرەدا تۆ پیتی « میم » لە دەرەوەی وشەوە دێنی و دەیلکێنی بە وشەکەوە کە ئەمە سەرلەنوێ ناچارت دەکا « کاف »ەکە قورسکەی تاکو مەعلوم بکرێ لەوێدا وشە کۆتایی دێ : وا هەیە لەناو خودی وشەکەدا ئەم قورس کردنەی پیتی پێش کۆتایی وشە دەبێتە کاری ناچاری چونکە هەندێك پیت کە کەوتنە پێش هەندێکی ترەوە ئیمکان نیە بە وەستاوی «سکون» تەواوەوە « تلفظ » بکرێن . کە گوتت « کرم » بۆت ناکرێ « رێ و میم »ەکە هەردوان بەجارێ بوەستێنی ، هەڵبەت دەبێ یەکێکیان قورسکەی ، کە مەعلومە پیتی « رێ »یەو « میم » نیە چونکە « میم »ەکە کەوتۆتە کۆتایی وشەوە و جێگەی خۆی هی وەستانی تەواوە . هەروەها کە دەڵێی « شەکر » دەبێ « کاف » ەکە قورسکەی . هەندێ دەنگ

هەیە هەردوو حاڵەتان هەڵدەگرن ، واتە وەســتانی تەواو و قورس کردن ، وەك کە دەڵێی « دەنك » دەتوانی « نون » ەکە بوەستێنی و دەشتوانی قورسی کەی . واش دەبێ پیتی پێش کۆتایی وشە قورس کردن هەڵناگرێ وەك « دەنگ ، رەنگ ، ماست ، بیست ، مەرد ، بەرد ، کەرت ، شــەرت . . » . کورتەی قسە ئەوەیە ئەم دەنــگە زۆر بێهێزە کە وا دەبێ پێی دەڵێن « کسرة مختلسه ، Stress ، قورس کردن — من پێی دەڵێم بزوێنی بێتەرەف » چ پەیوەندییێکی نیە ، کەم و زۆر ، بە رێزمانەوە و کارێکی ســەر بە زانســتی « فۆنێتیك » ە . تا کوو ئێستاکەش کەس دەرسی دەنگەکانی زمانی کوردیی نەکردوە لە رووی قابلیەتی هەر دەنگێك بۆ وەستاندنی لەپێش دەنگێکی وەستاویترەوە . من بە شێوەییێکی سەرەتایی نەختێك لە مەوزووعەکە تێفکریوم ، رەنــگە تا رادەییێك کەلالەی نیمچە دیراســەییێکیشم کردبێ ، بەڵام هێشتا لێکدانەوەکانم نەخستوونەتە سەر یەك و رێکم نەخستوون ، سەرەڕای ئەوە کە وا جارێ زۆریشی بە بەرەوە ماوە .

کەواتە دڵ خۆش کردن بەو رواڵەتە بێ بایەخە لە کارێکی وا گرنگدا ، کە بڕیار دانی بوون و نەبوونی فیعلە لە رستەی کوردیدا ، جگە لەوە کە هەرچی زانستی زمانە و هەرچی هۆش و هەست و مەنتیقە گاڵتەی پێ دەکا ، هەر خۆی ، واتە ئەو دڵ خۆش کردنە ، نیشانەی بێ بایەخ کردنی رێزمان و دەستوورەکانیەتی چونکە قبول کردنی

رواڵەتی بێهێز و بێ دەلالەت و بێ نرخ بە بەڵگەی زمانەوانی بۆ ئیسپات کردنی مەسەلەیێکی زلی رێزمان هەرچی متمانییە نایەیێڵێ و دەمانباتە سەر ئەو قەناعەتە کە وا رەنگە لە هەمو سەرەباسەکانی رێزماندا تۆژینەوەی وەها سەراوێ بەکار بێ و بەکار هاتبێ .. با ئەم روپەڕەیە لێرەدا وەرگێڕین و چیتر بە دوای نەکەوین چونکە ئەوە ناهێنێ یەك هەنگاوی‌تری بۆ هەڵێنین .

هەندێك لە زمانزانان راناوی « م » لە رستەی وەك « من پاکم » بە فیعل دادەنێن ، واتە بەلای وانەوە هەمو راناوەلکاوەکان لەو رستانەدا کە بێفیعلن خۆیان فیعلەکەن و کاتی « ئێستا ، حاضر » دەبەخشن . ئەم تاقمە دەڵێن « میم » ی رستەی « من پاکم » وەك « am » ی زمانی ئینگلیزی وە یا « sui » زمانی فرەنسی وایە کە حاڵەتێکی « فعل الکینونە ، Verb to be » یە واتە ئەو وشانەی کە بە راناو دادەنرێن لە رستەی « من پاکم ، ئێمە پاکین ، تۆ پاکی ، ئێوە پاکن ، ئەو پاکە ، ئەوان پاکن » دەبێ صیغەی ئێستاکەی فیعلی « بون ، کینونە » بن ، گۆیا رابردو « من پاك بوم » داهاتو « من پاك دەبم » بێ .

ئەم باوەڕە نەختێك لە باوەڕەکەی پێشوتر کامڵترە لەو روەوە کە هەر نەبێ وەك کەسێك لافاو رامالی دابێ دەیەوێ دەست بە پنچکێك وە یا لکە دارێکەوە بگرێ . بەڵام بە داخەوە ئەویش لەلای خۆیەوە کارێك دەکا بە زمانەکەمان با بە دەواری شبڕی نەکردبێ .

کە گوترا ئەو « میم »ەی کۆتایی رستەی « من پاکم » فیعلە نەك راناوە ، ئەوسا دوچاری مەتەڵی ئەوتۆ دەبین لە زمانەکەماندا بە کەس هەڵنەیێ ، چونکە راستەوخۆ بەو حەقیقەتە رەق و تەقە دەکەوینەوە کە هەمان « میم » لە کۆتایی فیعلیشەوە دێ وەك « گوتم ، رۆیشتم ، دەبینم ، بکەم . . » بەو پێیە دەگەینە ئەو ئەنجامە کە لە کوردیدا یەك « فعل » دوو فیعلی تێدایە کە ئەمە خۆی لە خۆیدا گەلێکی سەیرە ، ئێسکیشی سوك نیە ، ئینجا تێدەمێنین بەدەست ئەو «استحالە»وەکە بە کەس ناکرێ لە رستەی «رۆیشتم»دا واتای فیعل بەسەر ئەو « میم »ە بێ گوناهەدا بسەپێنێ ، ئەوساش « میم »ەکە دەبێتە « فعل و نافعل » . لەوەش سەیرتر حاڵی « میم »ەکەیە کە دەبێتە « مضاف إلیە » وەك کە بڵێی « بارامی کوڕم » لێرەدا هەر بە جارێ پەکی هۆش و گۆشی هەموو زمانزانینێکمان دەکەوێ چونکە لە « اضافە »دا چ پێویستێکمان نیە بە فیعل . خۆ ئەگەر هات و گوتم « من براتم » ئەوسا « تێ »یەکەو « میم »ەکە هەردوو کیان ، خۆشی بێ و ترشی بێ ، دەبنە « فعل » هەرچەند ئیمکان نیە بە شرینقەش واتای فیعلیان تێ بکرێ . دەمێنێتەوە بڵێین ئەو « میم »ە و هاوڕێکانی هەر لە حاڵێکدا بە فیعل دادەنرێن کە لە رستەدا فیعلی بەرچاو نەبێ ، واتە کە گوتمان « من کوڕم » لێرەدا « میم »ەکە فیعل بێ تاکوو رستەکە نەبێتە رستەی بێ فعل ، کە گوتیشمان « بارامی کوڕم ئەمەتە ! » با لێرەدا « میم »ەکە راناو بێ یا هەرچی دەبێ با ببێ هەر فیعل نەبێ ،

بەو گوێرەیە دڵمان تەسکین دەبێ بە نەهێشتنی « تناقض » و بێ مەنتیقی لە بڕیارو دەستوور و لێکدانەوەی زمانزانیمان . خولاسە بۆخاتری سەپاندنی بوونی « فعل » لە هەمو رستەیێکی کوردیدا پێویستمان هەیە بەهەندێك چاوپۆشی و لە بیرخۆ بردنەوە و هۆش خەواندن ، ئەگەر وانەکەین دوچاری ئەوە دێین کە دان بنێین بە بوونی رستەی بێ فیعل لە زمانی کوردیدا ، ئەوساش مەبدەئە پیرۆزەکەی « هەمو زمانەکانی هیندی — ئەوروپایی هەر رستەی بە فیعلیان هەیە » کەلێنی تێ دەکەوێ ، یاخود هەر بە جارێ سەرەوبن دەبێ ، ئیتر لەوە بەولاوە خوا دەزانێ کورد و زمانی کوردی چیان بەسەر دێ . . . ! !

بە دەست خۆم نیە لێرەدا بە نیسبەت لەناوچوونی ئەو مەبدەئەوە قسەی کابرای شارەزوریم بە بیردا دێ کە گوتی « دەمرێ نامرێ ملی وەقوتەوە » .

زمانی کوردی نە زیاد دەکا نە کەم دەکا بەوە کە هەمو دەستوورەکانی لەگەڵ هەمو زمانەکانی هیندی — ئەوروپایی رێك بکەوێ یا رێك نەکەوێ . من تەعەصوبێکم نیە ، نە بە لایەنگیری نە بەدژکاری ، بۆ هەر راستییێك کە لە توێژینەوە دەربارەی زمانەکمان ئاشکرا دەبێ ، تەعەصوبێکم کە هەبێ بۆ راستییەکە خۆیەتی .

من وا لەبەرچاومە هەر هەمان راناوی لکاو کە بە دوا فیعلدا دێ لەکۆتایی ئەو رستەیەش دێ کە فیعلی بەرچاوی تێدا نیە ، ئینجا دەبێتە « مضاف الیە » و کاراو بەرکار و بەدوا ئەو ئەمرازانەشدا

دێ کە پێیان دەگوترێ « Preposition » :

من هاتم ،
من کوڕم ،
دارای کوڕم هات ،
لێم گەڕێ ،
پێم بڵێ ،
بمبینە ،
دەتاندیتم ،
مەخەرە هاویەیی هەولی فیراق ،
دەستم تێمەدە هەر خۆم ئاگرینم .

لە هەموو رستەکاندا « میم »ەکە وەك خۆی دێتەوە بێ ئەوە زەررەیێك لە واتاو سروشت و تایبەتیەکانی زیاد و کەمی کردبێ ئیتر بە چ مافێك و ئینسافێك بە مرۆڤی کورد بڵێم : براکەم ئەم « میم » ە لە فلانە رستەدا شتێکی جیاوازە لە « میم »ەکانی تر ، خۆ ئەگەر قەناعەتیشت نەیێ ، کاکی کورد ، دەبێ لەبەر خاتری من خۆت ئیقناع کەی . . .

بە راستی ئەمە کاری کردن نیە .

دوای ئەمە سەر لەنوێ دەبێ خۆم و خەلقیش هەڵفریوێنم

بەوە کە بڵێیم ئەم « میم »ەی رستەی « من کوڕم » هەمان « am »ی « فعل الـکینونە » ی « I am a boy » ە هەروەهاش دۆ پیتی « ین » لە رستەی « ئێمە کوڕین » « فعل الـکینونە » ی (are)ە لە رستەی « We are boys » دا .

وەی کە دوور دەکەوینەوە لە جەرگەی زمانی کوردیی و خۆمان لە تایبەتیەکانی کوێر دەکەین بە قسەی ئەوتۆیی .

لە ئینگلیزیدا ئـەم « are , am , is »ە بە راستی « فعل الـکینونە ـ Verb to be » ن و « تصریف » دەکرێن و لە « ماضی »دا دەبنە « were , was » :

I am
I was
We are
We were
He is
He was

راناوە لکاوەکانی کوردیی ئەم « تصریف و ماضی و مضارعە » یان نیە چـــونکە فیعل نین تا هەیانبێ . رێکەوت وایە راناوی کەسی یەکەم لە کوردیدا کە « میم »ە نەختێك لە « am »ی ئینگلیزیی دەچێ خـــۆ هەمو راناوەکانیتر زۆر و کەم پێك چوونیان نیە لەگەڵ « Were , was , is , am » . کە دەڵێیی « ئێمـــە کوردین » ج شەباهەتی تێدا نیە لەگەڵ رستەی « We are Kurd » ، واتە راناوی

« ین » لە کوێ و فیعلی « are » لە کوێ . هەر راناوی « میم » خۆی چ ناشوبهێته « sui » کە « فعل الکینونه » ی کەسی یەکەمی تا کە لە فرەنسیدا ، خۆ فرەنسیش وەك ئینگلیزی و کوردی یەکێکە لە خێزانەکەی « هیندی ـ ئەوروپایی » .

لە ئینگلیزیدا راناوی لکاو نیە وەك لە کوردیـــدا هەیە ، تەنانەت هەموو فیعلەکانی یەك صیغەیان هەیە بۆ هەموو کەسەکان ، تەنها لە « مضارع » ی کەسی سێیەمی تاکدا پیتێکی « S » دەلکێ بە کۆتایی فیعلەکەوە . تۆ سەیر کە کە دەڵێی « I was » راناوێکی نەلکاو و فیعلی « کینونه »ت بەکار هێناوە ، بەڵام لە کوردیدا کە دەڵێی « من بووم » راناوی نەلکاوی « من » و « فعل الکینونه » ی « بوو » و راناوی لکاوی « م »ت هێنا دەوجا کە « م »ەکە بۆخۆی « فعل الکینونه » بێ ئەی فیعلی « بوو » دەبێ چی بێ ؟

پوختەی قسە لە سەرلەبەری ئەم مەوزوعە رادەگەیەنێ کە وا لە رستەی وەك « من پاکم ، لێمژا دیارە ، تۆ برای منی ، هەموومان کوردین ، سـەیری[10] چەند جوانە ، دارا کوڕی رۆستەمە ، ناوی سالم عەبدوڕڕەحمان بەگە ، رەواندز بەسەر خەرەندەوەیە . . . » و هەزاران رستەی ئەوتۆیی لە زمانی کوردیدا نە هیچ فیعلێکی نهێنی

(١٠) بە ئانقەست ئەم رستەیەم هێنا تا بڵێم دەشێ لێرەدا فیعلێکی قرتاو هەبێ و بە ئەسل « سەیری کە » بووبێ ، بەڵام « چەند جوانە » بۆ خۆی بێ فیعلە .

تێدایە نە عەقل دەسەلمێنێ ئەو بەشەی پێی دەگوترێ « راناو » لە رستەکاندا فیعل بن چونکە هەروەك مراوتی کەرکەدەن نیە ئەمانەش فیعل نین ، کە بە زۆرە ملەش کردمانە فیعل هەرچی دەستوری بنجی هەیە بۆ پێكهێنانی رستەی تەواو لە کوردیدا نەگەڵ هەوەڵ تەکانی ئەم زۆرە ملەیەدا پەڕەم بە پەڕەم دەبێ و زمانی کوردیی ئەوە نامێنێ کە هەیە ، دەبێ رێزمانێك ساز دەین ئەوەندە پڕ فەند و فێڵ و ساختە و تەئویل بێ بایی ئەوە بکا هەر نەبێ لە روالەتدا پەردەیێکی درۆزن بخاتە سەر ئەو هەمو ئیمتیازانە کە دێنە سەری و رێی پێ دەگرن . بە نمونە دەڵێم کە گوترا راناوکان فیعلن ئەوسا دەبێ تەعریفی فیعل دەسکاریی بکرێ تا ئەوانیش بگرێتەوە ، تەئویلیش بێتەوە بۆ نەبونی ئاوەڵکار « ظرف »ی ئەوتۆ لەگەڵ واندا بگونجێ ، شەوەها و رۆژەهاش خەریك بین تەوجیهێك بێنینەوە بۆ گۆڕانی ئەو وشانە لە راناوەوە بۆ فیعل ، لە فیعلەوە بۆ راناو و لە خەلق بگەینین چۆن « میم »ی رستەی « من پاکم » فیعلە و هی رستەی « رۆیشتم » راناوە .

چ سەرپێچی پێ ناوێ ، لزوم بە دوو دلیش ناکا لەوەدا بێ پەروا و بە قەناعەتێکی تەواوەوە بڵێین رستەی بێ فیعل لە کوردیدا هەیە وەك رستەی فیعلدار : ئەوەی ئیمکانیشی پەیدا کردوە رستەی بێ فیعل هەبێ راناوە لکاوەکەیە بە خۆی و توانای زۆر سەیریەوە بۆ دروست کردنی « حکم ، اسناد » لە رستەدا . لە کوردیدا

راناوی لکاو ئەوەندە کاریگەرە نەك هەر لە رستەی بێ فیعلدا « اسناد ، حکم » هەڵدەستێنێ ، فیعلیش ، بە دەگمەن و لە هەندێ صیغەی تایبەتی نەبێ ، بێ راناوی لکاو کار ناکا بە تایبەتی لە لەهجەی کوردستانی ژێرۆدا کە وا خەریکە خۆ دەسەپێنێ وەك شێوە زمانی ئەدەبی کوردی . زمانزانێك کە سرنج بگرێ لە بەشەکانی زمانی کوردی و رۆڵی هەر بەشە لە ئاخاوتندا بێنێتە بەر هەست و هۆشی خۆیەوە زوو لەوە دڵنیا دەبێ کە وا رستەی بێ فیعل هەیە و پڕی زمانی کوردییە ، سەر لە نوێ پرسیارێکی تریش لە خۆی دەکا و دەڵێ ئایا دەشێ لە کوردیدا رستەی تەواوی بە « اسناد » پەیدا بێ بێ راناوی لکاو ؟ بەلامەوە لێرەشدا قەناعەت پەیدا دەکا بەوە کە وا هاتنی راناوی لکاو بۆ ناو رستەی بە « اسناد » دەستورێکی بنجی و گشتییە لە زمانی کوردیدا ، تەعلیلێکیش پێویست دەبینێ بۆ نەبوونی راناوی لکاو لە زۆرینەی فیعلی کەسی سێیەمی تاك و لە صیغەی « فەرمان ، أمر ، طلب ، ویستن » بۆ کەسی دوەمی تاك . دەبێ پرسیارێك لە خۆی و سروشتی زمانەکەی و مەنتیقیش بکا هۆی نەبوونی راناو لە فیعلی وەك « هات ، فڕی ، رما ، مرد — بڕو ، وەرە ، بڵێ بخۆ ، بڕێ » چیە و بۆ ئەم فیعلانەی کەسی سێیەم و دوەمی تاك بێ راناون ؟ هەوڵ دەدەم لەم نوسینەمدا ، ئەگەر زێدە لە تەحەمولی بارستی گوتار درێژ نەبێتەوە ، بەپێی تێگەیشتنی خۆم وەرامی ئەم پرسیارە بدەمەوە .

نوسەرم دیوە لە کوردیدا بەئاسایی و بێ خۆ ماندوَ کردن و بەلگە هێنـــانەوە گوتوەتی ئەم بزوێنەی کۆتایی رســـتەی وەك « دارا مەردە » کە دەبێتـــە هۆی «اسناد» لە رستەدا هەمان فیعـلی « کینونە »یە کە لە فارسـیدا بە وشەی « اسـت » دەردەبڕرێ ، ئەوەشی خستۆتە سەر قسەکانیەوە بۆ پتەو کردنی باوەڕەکەی کە وا لە هەندێ شێوەی کوردیّ رستەکە بە تەواویّ خۆی لە فارسی نزیك دەکاتەوە و دەبێتە « دارا مەردەس » . زمانزانێك کە لەبەر تیشکی چاو غەڵەتێنی « دارا مەردەس » بگا بەو قەناعەتە کە لەو جۆرە رستانەدا کورد و فارس « مەردە ، مەردەس — مرداست »یان لە یەك سەرچاوەوە هەڵێنجاوە دەبوا پرسیارێك لە خۆی بکا و بڵێ لە فارسیدا ئەم « است »ە هـەر بۆ کەسی سێیەمی تاك بەکارنایێ ، بۆ هەمو کەسەکان بەکار دێ و دەگوترێ « مرداستیم ، مرداستم ، مرداستی ، مرداستید ، مرداستند ، مرداســـت » ئەدی بـۆ لە کوردیدا هەر بۆ کەسی سێیەمی تاك ، ئەویش لە هەندێ لەهجەکانی ، ئەم « اســـت »ە تارماییەکی دەدیترێ ؟ بۆ ناگوترێ « من مەردەسم ، تۆ مەردەسی ، ئێمە مەردەسین . . » ؟

لێرەدا پەردەییێك لەســـەر مەوزوع هەیە دەبێ لابرێ ئینجا خۆی بەدەستەوە بدا .

لە فارسیدا کە بڵێی « منم — بە ئیمـــلای کوردیّ مەنەم دەنوسرێ » وەك ئەوەیە لە کوردیدا بڵێی « منم » : کە گوتیشت

« من هستم » ئەم گوتەیە لە کوردیدا دەبێتە « من هـەم » . ئەم صیغەیەی « منم — مەنەم » بۆ هەموو کەســەکان بەکار دێ وەك خۆی ، تەنها بۆ کەسی سێیەمی تاك نەبێ . دەڵێی « منم ، توئی ، مائیم ، شمائیــد ، ایشانند » بەڵام بۆ کەسی سێیەمی تاك دەبێتە « اوست — دیارە کورت کراوەی أوهست »ە .

صیغەکەی تریش هەروەها بۆ هەموو کەســەکان دێتــەوە و دەگوترێ : « من هستم ، ما هستیم ، تو هستی ، شما هستید ، أو هست ، ایشان هستند » .

کوردیش وەك فارسی هەر دوو صیغەی هەیە :
منم ، ئێمەین ، تۆی ، ئێوەن ، ئەوە ، ئەوانن .

من هەم ، ئێمە هەین ، تۆ هەی ، ئێوە هەن ، ئەو هەیە ، ئەوان هەن .

لەمەڕا دیار دەکەوێ کورد کە دەڵێ « دارا مەردە » رستەیێکی کوردیی پەتی بەکارهێناوە ، ئەمرازێــکیشی(۱۱) بۆ دروستکردنی « حکم و اسناد » ەکە هێناوەتەوە کە نەك هەر کوردییــە و بەس بەلــکو یەکێکە لە دوو صیغەی کوردیی رەسەن کە تا ئێستاش بە جووتە زیندوون و هەر یەکەیان کارێــکی تایبــەتی دەکا . بەو پێیە « دارا

(۱۱) مەبەستم ئەو بزوێنــەی « ە »یە کە لە کۆتایی رستەکەدایە « دارا مەردە » ، بەلای منەوە بزوێنەکە جێــگەی « راناوی لــکاو » ی گرتۆتەوە .

مەردە ، من مەردم » لە « دارا مرداست ، من مرد استم »
وەرنەگیراوە ، لەو دوَ رستەیەی کوردیش وەرنەگیراوە کە گوترابا
« دارا مەرد هەیە ، من مەرد هـەم » ، زۆر ئاشکرایە راناوەکانی
« ە ، م » شتێـکی جیان لە « هەیە ، هەم » . راستییەکەی « هەیە و
هەم و هەین و هەن .. » بەولای « حکم و اسناد » ی «مطلق» شتێکی
بەزیادەوەیان تێـــدایە کە واتاکەیان راســتەوخۆ دەکاتە « مەوجودە ،
مەوجودم ، مەوجودین . . . » .

بەڵام لێرەدا روَن کردنەوەیێك پێویستە بێ درێژە پێـدان ،
چونـکە نە ئەو دەرفەتە هەیە نە ئەو تۆژینەوە کراوە رێـی درێژ
کیشانەوە بدا .

لە فارسیدا صیغەی « هستم ، هستیم » هەر بۆ حاڵی حازر هەیە
نە لە رابردوَ ، نە لە « مضارع »دا پەیدا نابێ . لە «ماضی»دا دەبێتە
« بودم » لە «مضارع»دا دەبێتە « می‌شوم » .

لە کوردیدا بەنیسبەت مەوزوَعەوە دوَ تێبینی دێتەپێش :

١ — « هەم، هەین.. » «ماضی»شیان هەیە و دەگوترێ « هەبوَم ،
هەبوَین ، هەبوَی ، هەبوَن ، هەبوَ ، هەبوَن » . لە تصریفەکەشـڕا
دیارە فیعلەکە تێنەپەڕە ، چونـکە راناوی تێنەپەڕی بۆ بەکارهاتوە ،
خۆ لەگوێرەی واتاکەی هەر ئەمەیش چاوەڕوان دەکرا .

٢ — فیعلی « هەبوَن » بە واتای « تملّك » یش بەکاردێ ، بەڵام
ئەوسا جۆری لەکارهێنان و تەصریفی دەگۆڕێ . بۆ حازر دەگوترێ

« هەمە ، هەمانە ، هەتە ، هەتانە ، هەیەتی ، هەیانە » .

هەمیسان بۆ حازر دەگوترێ « هەیەتم ، هەیەتمان ، هەیەتت هەیەتتان ، هەیەتی ، هەیەتیان » . لێرەدا وەك ئەو صیغەیەی لێ کرا کە دەڵێ « کردوەتم ، کردوەتمان ، کردوەتت ، کردوەتتان » کە بە واتای « کردوَمە ، کردوَمانە ... » دێ لە زاری خەلقی سولەیمانی . دەشدیترێ بۆ کەسی سێیەمی تاك بۆ هەردوَ وێنە هەر صیغەی « هەیەتی » بەکار دێ .

لە «ماضی»دا دەگوترێ « هەمبوَ ، هەمانبوَ ، هەتبوَ ، هەتانبوَ ، هەیبوَ ، هەیانبوَ » .

لە «مضارع»دا دەگوترێ « دەمبێ ، دەمانبێ ، دەتبێ دەتانبێ ، دەیبێ ، دەیانبێ » .

ئاشکرایە بەکارهێنانی « هەبوَن » بە واتای « تملك » دەیکاتە کاری تێپەڕ « متعدی » ، بە پێچەوانەی ئەوە کە بە واتای « مەوجوَدم » بەکار بێ ئەو فیعلی لەگەڵیدا دێ دەبێتە تێنەپەڕ ، وەك گوتمان .

تۆ کە دەڵێی « من هەم ، من هەبوَم ، من دەبم » بە واتای مەوجوَدم ، مەوجوَد بوَم ، مەوجوَد دەبم ، وەك ئەوەیە گوتبێتت « من نوستوَم ، من نوستم ، من دەنوَم » کە تەصریفی کارێکی تێنەپەڕە .

بەلاَم کە دەڵێی « هـەمە ، هەمانە » صیغەی « گوتوَمە ، گوتوَمانە »ت بەکار هێناوە کە هی کاری تێپەڕە . لە کاری تێنەپەڕدا ناگوترێ « نوستوَمە ، نوستوَمانە . . . . »

که دەڵێی « هـەیەتم ، هەیەتمان » صیغەی « گوتوەتم ، گوتوەتمان » ت بەکارهێناوه که ئەویش هی تێپەڕە.

له «ماضی»دا که دەڵێی «هەمبو ، هەمانبو » له راسته «تصریف»ت لاداوه چونکه وەك ئەوه نیه بڵێی « کردم ، گوتم » ، بەڵام لەبەر هۆیێکی گرنگ ئەم لادانه کراوه : ئەگەر وەك « کردم و گوتم » کرابایه «ماضی» ئەوسا دەبوه « هەبوم »که تێنەپەڕە و واتای تمّلك نادا ، واتای «مەوجود بوم »دەدا . بۆیەیه که دەڵێی « هەمبو ، هەمانبو » ئەوەت کردوه که لەگەڵ فیعلی تێپەڕی خاوەن پێشگری دەکەی : دەڵێی « هەڵمگرت ، دەرمکرد ... » ، ئەگەر فیعلەکه تێنەپەڕ بێ دەڵێی « هەڵستام ، دەرچوم » .

له «مضارع»یشدا که دەڵێی « دەمبێ » « مضـارع »ی عادەتیت نەهێناوه وەك « دەخۆم ، دەبینم ، دەخۆین ، دەبینین » چونـکه ئەگەر واتـکردبا دەبوا بڵێی « دەبم » کـه وا به واتای تێنەپەڕ دێ و «تمّلك»ی تێدا نابێ . « دەمبێ ، دەمانبێ » وەك فیعلی « دەمانپەرژێ ، دەمانخورێ ، دەماندزێ[۱۲] ، دەمانەوێ » وایه که فیعلی تێپـەڕن ،

(۱۲) دەمدزێ : له دزینەوه نەهاتوه ، به ئەسـل له وشـەی (دزێـو) وەرگیراوه ، دزێویش به واتای (ناشیرن) دێ ، کەواته دەمـدزێ « پێم دزیوه ــ یقززنی » یه . ئەوەی راستی بێ ئەم کۆمەڵه فیعلـه ، هیتریش هەن » له کوردیدا سروشتی تایبەتی خۆیان هەیه و مامڵەتیان له هەندێ روەوه له فیعلیتر جودایه وەك ئەوەی که له «ماضی»دا راناوه لـکاوەکەیان «فاعل»ەو و له «مضارع»دا دەبێته مەفعوول : « پەرزام ، =

بەڵام راناوە لکاوەکەیان « مان » هەرچەند هی فیعلی تێپەڕە ، لێرەدا جێگەی « مفعول »ی گرتۆتەوە .

ساغ کردنەوەی ئەو باسانە گەلێك پتری دەوێ لەوەندەی من لەسەری رۆیشتم ، بەڵام بێگومان لە پەراوێزی گوتارێکدا هەر هێندەی جێ بۆ دەکرێتەوە . خۆ ئەوەی راستی بێ دەبوا بە جۆرێك خۆمیان لێ بدزمەوە باسەکەش ناتەواو نەبێ و قازانجی « کورت کردنەوە »ش پێك بێ ، بەڵام لەو دەربتونەی تێیزا رۆیشتم بۆ سەرشار و ناوەرۆکی گوتارەکە ، لوت و بزوت توشم هات و پێم

= دەمپەرژێ ـ دزام ، دەمدزی ـ ویستم ، دەمەوێ » . بە سەهۆ مەچۆ لە راناوەکەی فیعلی دەمەوێ بەوەدا کە وەك فاعیل بێتە پێش چاوت : راناوی لکاو لە «مضارع»دا نایێتە دوای نیشانەی «دە»ی مضارعەوە بە مەفعوولی نەبێ وەك «دەمنوسێ ، دەمبینێ ، دەمکا، دەمخوا ..» فیعلی «دەمەوێ» واتاکەی دەبێتە « یعوزني » هەرچەند لە رابردوودا «ویستم» بە واتای « طلبت ، أردت »ش بێ .

سەیرێکی فیعلی « دەمخورێ » بکە ، هەرچەند لە رابردوودا « خورام » تێنەپەڕە و چ مەفعوولی بێ ناوێ ، لە «مضارع»دا راناوەکەی «م» بوە بە مەفعوول. بەپێی دەستور دەبوا بۆ دروست کردنی فیعلی تێپەڕ لە «خوران» هەر خوراندن هەبێ و بگوترێ « خوراندمی ، دەمخورێنێ » کەچي وا لە «مضارع»دا مامڵەتی بەتەواوی هی تێپەڕە بە بێ زیادکردنی پاشگری « اندن » . مەوزووع پتری بە بەرەوە هەیە و پێویستی بە (استقراء)یش زۆرە ، بەڵام لێرەدا جێی نابێتەوە ، جێگاکە خۆی چی‌تری بەبەرەوە نیە .

نەکرا خۆم لەبەر لادەم تا باجی خۆی لێ سەنەدم . مەبەسم لەو تێبینیە « هەمە و هەیەتم »ە نەك باسەکانی تر کەوا لە جەرگەی مەوزوعەوە هەڵدەستن .

تا ئێرە کارێکی کردبێتم و گوتەیێکی گوتبێتم ، بە زۆری ، رەخنە و راست کردنەوە و پێ رازی نەبون بوە ، لە دوا لێوەی خامەم دەرنەچو « ضمیر ، راناو ، Pronoun » چیە و چەندە و چۆنە . بەڵام وەنیە لەوەدا سوچی من هەبێ ، مەوزوع لە خۆیەوە پەل داوێ بە هەمو لایێکدا و گەلێك دەفتەران دەخوێنێتەوە ، تەنانەت وابوە من دەفتەرم لێ داخستوە دەنا درێژتریش خۆی لێك دەکێشایەوە .

لەو روپەڕانەی وا بەدەستەوە ماون لە گوتارەکەدا دێمە سەر چەقی باسەکەو هەوڵ دەدەم ، بەپێی تێفکرینی خۆم ، وەرام بدەمەوە :

لە کوردیدا « راناو » چیە ؟

راناو چەندن ؟

راناو چ کارێك دەکەن ؟

پێشتر گوتم لەو لیستەی حەفت لکاوییە ، شەش لکیان راناو نین . هەڵبەت کە دەڵێم راناو نین لەو روەوەیە کەوا لکی حەفتەم « راناوی کەسی » کە لە ئینگلیزیدا پێی دەگوترێ « Personal »

ئەو راناو بێ ، چونکی هـەرچی هۆی کۆکردنەوە و لە یەك چواندن و خزمایەتی هەیە لە بەینی راناوی کەسی و شەش بەشەکەی تردا نیە . لە فەرزی لە رێی تەعریفێکی فش و فۆڵی راناوەوە بشتوانین جغزێکی پان و شل و شەپەتە بە دەوری هەمواندا بکێشین ئەو جغزە هەر وەك ئەو خەندەقەی لێی دێ کە بە دەوری ئاو و ئاگرەوە هەڵکەندرابێ : صەد جاران بڵێی « ئاو و ئاگر مادەن » دژایەتی و « تناقضی »ی میانیان بەو قسەیە هەڵناستێ . ئەگەر بە وشەسازێ و فەندی رەوانکارێ چاری «تناقضات» کرابا دەمانگوت « داگیرکەر و داگیرکراو هەردوێان ئادەمزادن » و بە وە لە هەرا و هۆریا و شۆرش و کشتوبڕێ دەبوینەوە . هەر تەعریفێك بێ و راناوەکانی « گوتمان ، دەڵێین » کۆبکاتەوە لەگەڵ وشەی وەك « ئایا ، هیچ کەسێ » ئەو تەعریفە لەوەی زیاتر نەکردوە کە خۆی ئاوس کردوە بە شتی وێکنەچوی وەك « هێلکە مراوی و خاکەناز و موی ساختەی باروکا » . پێشتر گوتم و ئێستاش دەڵێمەوە کە زمانزان یاسا و دەستوری وەها دانێ راناوی « میم » لە رستەی « کردم »دا بەر ئەو تەعریفە بخا کە بۆ « فلانەکەس و فیسار » دانراوە ئیتر پێی ناوی (اسم و فعل و ظرف و صفه)ش لە یەکدی جودا کاتەوە : شاعیر گوتەنی « زەحمەتی بێهودە چ لازم » .

من لێرەدا رێ بە خۆم نادەم ، دەرفەتیش نیە ، بچمە ئەو بنج و بنگە فکرییەوە کە بیروباوەڕی زمانزانانی لە سەر هەڵچەقیوە

دەربارەی تێکڕای دەستورەکانی رێزمان یا تایبەتی دەستوری سەر بە راناو کە یەکێك بێ لە بەشەکانی ئاخاوتن : ئەم کارە نە دەکرێ و نە پێویستە . لێرەدا هەر هێندە ماوەی قسە و تۆژینەوە هەیە کە بابی هەڵسەنگاندنی ئەو زۆرخانە ئاشکرا و دیارە بکا کە لە کتێبان نوسراوە و بە سەر زار و زمانانەوەیە .

ئەو شەش بەشەی راناو کە دەمێنێتەوە دوای دەرهاویشتنی راناوی کەسی لە لیستەی حەفت کەرتی ، بەلای منەوە ، ئەوانیش کۆنابنەوە لەژێر ناونیشانی « راناو » یا هەر عینوانێکی تر بێ چونکە زۆر لەو بەشانە هێند لە یەکدی دوورن ئەگەر رواڵەتێکی بێبایەخیش خزمایەتییان لە میاندا پێك بێنێ ، جودایی وەها بەهێز لە یەکدییان دەترازێنێ کە نەشێ هەرگیز لەتەك یەکترا دابنرێن و بە تیرە و هۆزیك حیساب بکرێن . سرنج بدە ئەو « ی »ی رستەی وەك « پیاوەکەی هاتە لام » و بیخە تەك وشەی « هیچ کەس » و خۆ خەریك کە بە دۆزینەوەی شەباهەت و لە یەکدی چون لەبەینیاندا . بێ لە گەمە ئەم دوَ وشەیە هەر ئەوەندە لە یەکدی دەچن و خزمن لەگەڵ یەکتر کە هەریەکەیان وەك ئەوی تر بریتییە لە پیتی «ئەلف و بێ » و لە ئاخافتندا دەورێکی هەیە ، لەوە زیاتر هیچ تایبەتییێکی « مشترك » کۆیان ناکاتەوە . وەك ئەم دوَ وشەیەش وشەی « هی » لە رستەی « جلکەکە هی دارایە » و وشەی « یەکێك » لە رستەی « یەکێك هات بۆ ماڵەکەمان » ئەوانیش هێندی هەمتۆ جۆتە

وشەیێکی لە یەکتر بێگانە بێگانەن . وشـــەی « هی » واتایێکی رۆتی « تمـلك » دەبەخشێ وەك وشەی « of » لە ئینگلیزیدا ، هەر ئەوەندە فەرقەش هەست پێ دەکرێ لە بەینیانـدا کە جۆری بەکار هێنـانیان لە دوو زمانەکەدا لە یەکتریان جودا دەکاتەوە . وشـــەی « یەکێك » بە لەفز و واتاوە تەواو و سەربەخۆیە .

خولاسەی قـە ئەوەیە کە وشـەکانی « من ، ئێمە ، ئێوە ، تۆ ، ئەوان ، ئەو » بە خۆیان و شێوە لـکاوەکانیانەوە راناو بن رێگە دەبەسترێ بە تەواوی لەوە ئەم عینوانە بۆ هیـچ بەشـێکی تری ئاخاوتن بەکار بێ .

بەڵام تۆ بڵێی کە ناوی راناوت نەکردە عینوانی ئـــەم تاقە وشەیە ئایا عینوانی راناو دەست دەدا بۆ شەش کەرتەکەی تر ؟ بێ ئەوە بچمە ناو درێژە پێدان و خورد کردنەوەوە ، بەلای باوەڕی منەوە ، ئەم چەند تێبینییانەی خـــوارەوە بەقەدەر « بدیهیە » دێنە بـــەر هەست و سرنجی مرۆڤ دەربارەی کۆمەڵە وشەی لیستەی شـەش لـکاوییەوە :

١ — عینوانی « راناو » دەست نادا ، نە بۆ تێکڕای لیستەکە نە بۆ هیچ یەکێك لە لـکەکانی .

٢ — ئیمکان نیە هیچ عینوانێـکی تر ئەم کۆمەڵە وشەیەی لـە یەکتر نەچووی پەڕاگەندەی بێسنوور و پەراوێز بخاتـە ژێر سـایەی خـۆیەوە .

٣ — گەلێك لە وشەکانی یەکێك لە لـکەکان بۆ خۆیان ناچنە ژێر تا کە یەك عینوانەوە و دەبێ دابەش بکرێن بەسەر چەند بەشێکی ئاخافتندا .

من لێرەدا ماڵئاوایی یەکجارەکی دەکەم لەم شـەش لـکەی لیستەی راناوان و چ رۆیێوی‌تری ئەم گوتارەیان پـێ ناگرمـەوە ، مەگەر ناوناوە موناسەبەییێکی ناچارێ بیانهێنێتەوە ناو باسەکە ، چـی ماوە لە مەودای نوسین لە قەبەڵ ئەو تاقە وشـەیەی دەکەم کە لە لیستەکەدا « راناوی کەسی » بۆ بەکار هاتبێ .

راناوی کەسـی ؟

وەك لێتەوە دیارە ، بەرلەوەی بچمە ناو لـێکۆڵینەوە و رۆن کردنەوە ، عینوانی « راناوی کەسی » بەلای قەناعەتی منەوە پرسەك « علامة سـؤال » ێـکی گەورەی بەسەرەوەیە ، واتە هەر لە پێشەوە بەم عینوانە رازێ نیم خۆ بکاتە روانـگەی تێوەژامان لەم کۆمەڵە وشەیـە .

عینوان و ناو و نیشان کە دادەنرێ بۆ هەر باسێك وای لێ چاوەڕوان دەکرێ چەنـد مەبەستێکی بنجێ جێ بە جێ کـردبێ وەك :

١— رێ نەدا بە هاتنە ناوی غەیری باسی ئەسلی بـۆ ناو جغزی عینوانەکە ، کەچي وشـەی « کەسي » کوێـرە رێیانیش

نابەستێتەوە لە ڕوی وشەی وەك « کێ » کە ڕاستەوخۆ و بێ کینایە و تەئویل لە هەموکەسان کەسترە و بێ سێ و دوَ قوت دەبێتەوە لەسەر چەقی واتای « ڕاناوی کەسی » . لە وشەی « کێ »ش واز بێنە سەیرێکی وشەی « ئەمە » بکە : لەبەر تیشکی واتای « ڕاناوی کەسی » دا چ فەرقێك هەیە لە میانی « ئەمە دارایە ـ ئەو دارایە ؟ » ، بە ڕاستی کوردی گوتەنی ، درۆزن نەبێ فەرقیان پێ نا کا .

نەخێر ، زاراوەی « ڕاناوی کەسی » شتورەیێکی هێندە بلند ڕاناکێشێ بە دەوری مەبەستدا کە نەهێڵێ وشەی بێگانە بەسەریدا بازدا بۆ ناویەوە .

٢ــ هەموکەرت و بەشەکانی باسەکە بگرێتەوە بەهۆی واتای عینوانەکە خۆیەوە نەك لە ڕێی تەئویل و یارمەتی دانەوە .

کە ئەمە بکەین بە کێش و تەرازوی هەڵسەنگاندنی زاراوەی « ڕاناوی کەسی » دەبینین زاراوەکە لە زۆر ڕووەوە کورت دێنێ : پێشتر گوتم وشەکانی « من ، ئێمە » بە هیچ جۆرێك ناچنە جێی ناو ، ئیمکانیش نیە ناو جێیان بگرێتەوە ، کەواتە زاراوەی « ڕاناو » بۆ ئەمان دەست نادا چونکە بەر واتای ڕاناو ناکەون . دوَ وشەی « تۆ ، ئێوە »ش لەو ڕووەوە وەك « من ، ئێمە » وان . بە ڕاستی وشەکانی « ئێمە ، من ـ ئێوە ، تۆ » ڕاناو نین بەڵام « کەس »ی تەواون . کە سرنج بدەین دەبینین وشەکانی « ئەو ، ئەوان » دەشێ

پێیان بگوترێ « راناو » چونکە جێی ناویان گرتۆتەوە ، بەلام وەنیە هەمو جاران دەلالەتی « کەس »یان هەبێ وەك کە بلێی « من مێشولەکەم نەکوشت ، ئەو لە خۆوە مرد » . بەو پێیە مەعلومە دەکرێ کە « من ، ئێمە ، تۆ ، ئێوە » کەسن و راناو نین ، « ئەو ، ئەوان » راناون و هەمو جاران کەس نین .

٣— بەرچاوترین و بنجیترین سروشت و تایبەتی باسەکە دیار بخا .

لەم لایەنەوە زاراوەی « راناوی کەسی » سەرەڕای بە سەهو بردن ، هەر دەلێی بۆیە هاتوە تایبەتیەکانی ئەم کۆمەلە وشەیە تێ‌ببا و رواڵەتێکی درۆزن لە جێگەیان دانێ . لە فەرزی زاراوەی « راناوی کەسی » دەستیش بدا ، کە هیچ دەست نادا ، دیسانەوە بە نیسبەت راگەیاندنی سروشت و کاری وشەکانەوە کەم و زۆر نەپێکاوە ، بە تایبەتی بە نیسبەت « راناوی لکاو »ەوە کە بەشێکە لە راناوی کەسی و هەر ناتەواوییێك لە عینوانەکە هەبێ بە نیسبەت ئەوەوە دەبێتە ناتەواوی لە هەمو مەوزوع . با بزانین لە گۆشەی نیگای راناوی لکاوەوە چۆن زاراوەکە هەر بەجارێ دەست نادا ! .

پێی ناوێ دوبارە کەمەوە لە خۆوە دیارە ، ئەوەی لە زاراوەکەدا بۆ جۆری نەلکاوی دەست نەدا ، بۆ جۆری لکاویشی دەست نادا ، چونکە لکاو و نەلکاو هەر یەك شتن ، ئەمەش « بدیهیە » یەو دەمەتەقە هەڵ‌ناگرێ . کەواتە جۆری لکاویشی نە هەموی راناوە و

نە مەرجە هەمو جارانیش بۆ کەس بێ . دەمێنێتەوە زاراوەی « لکاو » ئایا ئەو چۆنە ؟

ئەم وشەیەی « لکاو »ە هەر لەوەدا راست دەکا کە لە نوسیندا دەلکێ بە وشەی پێش خۆیەوە ، لەوە بەولاوە ، وەك کلاوی سەخرەجنی ، هەمو سروشت و کار و تایبەتیێکی راناوە لکاوەکان دەشارێتەوە . کە لێت بپرسن ئادەمزاد چیە ؟ و بلێی گیان لەبەرێکە بە پێیان دەڕوا راست ئەوەیە گوتبێتت راناوی لکاو ئەوەیە دەلکێ بە وشەی پێش خۆیەوە . نەختێك ورد بینەوە لێمان مەعلوم دەبێ هەر ئادەمزاد بە پێیان ناڕوا ، چەندین گیان لەبەری‌تریش وەك ئەو بە پێیان دەڕۆن . گرنگترین رەوشت و سروشتی ئادەمزادیش ئەوە نیە کە بەپێیان دەڕوا ، نەخێر پێیەکانیشی ببڕیتەوە جارێ هەر ئادەمزادە .

راناوی لکاویش تەنها کەرتێکی ئاخاوتن نیە کە دەلکێ بە وشەوە ، چەندین ئەمراز هەیە وەك ئەو دەلکێن و لە نوسیندا دەبنە پارچەی یەك وشە وەك کە دەلێی « کچی باش ، سێیەم ، هۆشمەند ، فرۆشیار ، بەختەوەر ... » . لکان و نەلکانی وشە لە نوسیندا دەگەڕێتەوە بۆ جۆری دەستورەکانی رێنوس ، لەوانەیە بڕیار بدرێ هەندێك لەو لکاوانە نەلکێنرێن یاخود لکان هەر بەجارێ یاساغ بکرێ . ئاشکرایە زاراوەی « لکاو » وەرگێڕانی « متصل »ی عەرەبییە بۆ سەر کوردی ، سەیریش لەوەدایە پەیڕەوانی زمانەوانانی

ئەوروپا کە دەیانەوێ لە عەرەبی دوَر کەونەوە ئەم زاراوەیان هێناوە و دوَ جاران تێیدا بە سەهو چوَن ، جارێـکیان لەوەدا کە نابێ زمانزانی کورد لاسایی زمانێکی تر بکاتەوە لە دانانی رێـــزمانی کوردیَ ، جارێـکیشیان لەوەدا کەوا بە رێـکەوت ئەم وشەی « لـکاو »ە چەندی بڵێی مێشك غەلەتێنە لەو « تصوراتە »ی دروســـتی دەکا دەربارەی راناوی لـکاو و هەرچی رەوشت و کردار و تایبەتیێکی هەیـــە دەیخاتە ژێر پەردەوە .

رەنگە وا چاك بێ لێرەدا پێش‌دەستی بکەم و ئەو کردار و سروشتەی راناوی لـکاو باس بکەم بەر لەوەی بچمە سەر دیارخستن و ژماردنی راناو و بەشەکان و جـۆرەکانی . بە درێژایی نوَسینەکەشم دەبێ ئەوەت لەبیر بێ کە من جارێ هەر راناوی لـکاو بەکار دێنم ، نە بە زاراوەی راناو و نە بە هی لـکاو رازیم ، وتووێژ دەربارەی دۆزینەوەی زاراوەیێـکی راست و دروسـت بۆ ئەم تاقە وشـــەیە کارێکی لێرە بەدواوەیە ، کارێـکی ئاسانیش نیە با جارێ خـــۆم و خوێنەری پێوە خەریك نەکەم .

راناوی لـکاو سەرەڕای ئەوەی کە پێك‌هێنەری رستەی تەواوی خاوەن « حکم و اسناد »ە لە کوردیدا تایبەتیێـــکی سەربەخـــۆی ئەوتۆشی هەیە کەم و زۆر لە تیرە و هـــۆزی « ناو ، ئاوەڵناو » تەنانەت راناوی نەلـکاویش دەرناکەوێ ، بە کورتی تایبەتی ئەوتۆیـە لە خودی راناوە نەلـکاوەدا هەیە و هیچی‌تر : بە وردیَ سرنج بگری

دەبینی چالاکییێك لەو راناوانەدا هەیە لە دەستەی کۆمەڵەی ناو و نەلکاو و ئاوەڵناو و ئاوەڵکاریان دەردەبـا و دەیانگەیەنێ بـەو پایەیە کە دەبوا فیعل نەبێ نەیگاتێ ، لەو رووەوە کە « فعـل » بۆ خۆی رووَدانە و چالاکییێکی روَتە . با مەبەستت بۆ روَن کەمەوە بە میسال :

دەڵێی : تێفکریم ، تێوەڕامام ، لێدوام .

ئەمراز (یاخود پێشگر)ەکانی وەك « تێ ، تێوە ، لێ » هاتنە پێش «فعل»ەکان و لەگەڵیاندا بە کار هاتن . ئەم پێشگرانە وەك خۆیان دەمێننەوە کە فیعلەکان دەبنە چاوگ « مصدر » چونکە چاوگیش وەك فیعل روَدانی تێدایە و دەگوترێ : تێفکرین ، تێوەڕامان ، لێدوان . ئینجا با بەرکار « مفعول »ێك بێنینەوە و بیخەینە رستەوە لەگەڵ ئەو فیعلانە . دەڵێی : لە دارا فکریم ، لە تۆوە رامام ، لە برزوَ دوام . دیتت پێشگرەکان کە کۆبوونەوە لەگەڵ « ناو ، راناوی نەلکاو » گۆڕان و بوونە « لە » .

ئینجا با راناوی لکاو بێنین لەگەڵ فیعلەکان ، دەڵێین :

تێیان فکریم ، تێوەم رامان ، لێت دوام .

دیتت پێشگرەکان کە دەکەونە پێش راناوی لکاوەوە وەك ئەوەن کە کەوتبنە پێش فیعلەوە ، واتە راناوە لکاوەکان رەفتـاری فیعل دەکەن نەك ناو و راناوی نەلکاو . لەو میسالانەدا راناوە نەلکاوەکان

هەمتویان لە جێگەی « مفعول » بەکار هاتن ، بەڵام وەك فاعیلیش بەکار بێن فەڕقێك ناکەن لە رەفتاریان کە رەفتاری فیعلە ، دەڵێی :

لێم دان ، تێمان گرتن ، تێت راخوڕین .

چەند میسالێکی تر لەگەڵ بەکارهێنانی ئەمرازی « بە » دێنینەوە . دەڵێێ : پێهەڵگەڕا ، پێکرا ، قسەکەی پێگوت . لە چاوگیشدا هەر دەگوترێ پێهەڵگەڕان ، پێکردن ، پێگوتن .

ئەم ئەمرازەش کە لەگەڵ ناو و هاوڕێکانی هات ئەوە نامێنێ کە لەگەڵ فیعل و چاوگ بێ . دەگوترێ :

بە شاخەکە هەڵگەڕا ، چراکە بە ئاگر کرا ، قسەکەی بە دارا گوت .

بەڵام لەگەڵ راناوی لکاودا ئەو رەفتارە دەکا کە لەگەڵ فیعلدا کردی :

پێیهەڵگەڕام ، پێتانکرد ، هەرچی هەبێ پێمگوت .

ئەمە رەفتارێکە لە راناوی لکاو بەولاوە هـــەرچی بەشی ئاخاوتن هەیە نایکا ، بۆشی ناکرێ ، هەر هەمان چالاکی و بزۆزێ و کاریگەرییـــە وا دەکا راناوی لکاو ئەو جێگۆڕکێیە بکا کە لەم میسالانەدا دەردەکەوێ :

دەڵێی « دەمگوت » . کە نەفیت کرد ددڵێی « نەمدەگوت » . ئینجا پێشگر یا ئەمرازێکی بخە پێش و بڵێ « پێمنەدەگوت » . دەبینی

راناوە لکاوەکەی « م » هێندە ئامادەیە بۆ کارتێکردن ، کام کەرت لە پێشی فیعــلەکەوە بێ دەرلەحزە پێوەی دەلکێ و کاری خــۆی لێ دەکا ، راناوەستی لەسەر هاتنی کەرتێکی تر .

جارێکی تریش لەوە بفکرە کە لە کوردیدا « مضاف الیه » بە هۆی « ی » پەیوەندی یا « اضافی » بە دەوری خۆی هەڵدەستی . دەڵێی « ســەری شاخەکە بەرزە ، ناوی تۆ دارایە ، خانوی فلانەکەس دوورە . . . » . بەڵام کە راناوی لکاو بوو بە « مضاف الیه » هــەر بۆخۆی دەبێتە پێك هێنەری « ترکیب اضافی » بێ ئەوە پێویست هەبێ « ی »ی پەیوەندی بێتە ناو رستەوە . دەڵێی : براتان رۆیشت ، خانوەکەمان فرۆشرا ، چاوت شینە ، رێیان دوورە .

بگەڕێی بەدوا میســالاندا لە زمانەکەت ، گەلێك جــۆری بەکارهێنانی راناوی لکاو دەدۆزیەوە ئەم تایبەتیەی زێدە چالاکی و بزۆزی و کارکردنەی تێــدا دیار کەوێ . من بۆ خۆم لەو زمانانەی شتێکیان لێ دەزانم یەکێکم نەدیت راناوی لکاوی یاخود بەشێکی تر لە بەشــەکانی ئاخاوتنی ئەو کرداره بکا کە راناوی لکاو لە زمانی کوردیدا دەیکا .

بە راستی راناوی لکاو داینەمۆی زمانی کوردییە ، بە تایبەتی لە لەهجەی کوردستانی خواروودا ، حەیفە زمانزان هــەر بەقەدەر ئاوەڵناو و پیتی پەیوەندی و ئیشارە و پرسیار بایەخی پێ بدا یاخود لەســەری زمانیەوە بیکا بە سێبەری ناو . باوەڕم هەیە هەر کەسێك

بە روونی و ئاشکرایی و قوڵی لە راناوی لکاوی کوردیی نەگا ، لە کوڕەی زمانی کوردیی ناگا . لێرە بەدواوە دەبینی زوربەی کەسەکان راناوی لکاوی جۆرجۆریان هەیە ، هــەر یەکەیان کارێك دەبینن و بە فەرمانێك هەڵدەســتن لە « ماضی » یەوە بۆ « مضــارع » و لە تێپەڕەوە بۆ تێنەپەڕ و لە رستەی بێ فیعلەوە بۆ رستەی فیعلدار . ئەوەندەی فیعل لە « تصریف » دا شکڵی دەگۆڕێ و کات گۆڕیی دەکا راناوی لکاویش لە لەهجەی کوردیی خواروودا شکڵ و کرداری خۆی دەگۆڕێ ، جێگۆڕکێش دەکا .

ئەوەندەی بۆم باسکردی لە زێـدە چالاکی راناوی لکاو و پێکهاتنی رستەی تەواو و بە « اسناد » بەهۆی ئەوەوە بەســە بۆ دەرخســتنی گرنـگی رۆڵی ئەم بەشەی ئاخافتنە لە زمانی کوردیدا . هــەر لە رێی ئەم گرنـگییەی رۆڵیـەوە دەریش دەکەوێ راناو هەڵناگرێ ناو و عینوانێـکی زیهن غەلەتێنی بۆ دانرێ کە تایبەتیەکانی بشارێتەوە یاخود بیکا بە خزمەتـکاری بەشێـکی تری زمان کە « ناو » ە . سەیرە وشەی وەك « ئەدیی ، ئەرێ ، پەکوو ، دەك ، وەی ... » ناونیشانی سەربەخۆیان هەبێ ، بەڵام داینەمۆی زمانەکە ناونیشانێکی هەبێ وەك خوازرایەوە وابێ .

من ، جارێ ، پێشنیارێـکم نیە بۆ گۆڕینی زاراوەی « راناو » . وا بە چاك دەزانم ئەرکی دۆزینـەوەی زاراوەیێـکی لێهاتوو بۆ ئەم بەشەی ئاخافتن یا بخرێتە سـەرشانی دەستەیێك لە زمانزانان ، یاخود

کۆڕی زانیاری کورد بە بەرخۆی هەڵبژێ . بەڵام بەنیسبەت زاراوەی « لکاو »ەوە ئەو هەمو خۆگرتنـە و قاعیدەکارییە بە پێویست نازانم . دەست نەدانی زاراوەی « لکاو » کەیشتۆتە رادەی ناوانبارێ ، لەوە تێپەڕیوە کە هەر ناقۆڵا و نالەبار بێ . بەلای منەوە « نەلکاو و لکاو » هەردوێان دوشمنی ڕێزمانی کوردین ، لەناوبردنیان نەك مافی هەموومانە و بەس ، فەرمانێکی دڵسۆزێ و پەرۆشە بۆ زمانەکەمان وا بەسەر شانمانەوە . من لە ڕێی سروشت و رەفتاری جۆری « لکاو »ەوە بۆ ئەوە دەچم زاراوەی « چـــالاك »ی بۆ بەکار بێ ، خۆ ئەگەر وشەیێکی بەهێزتر و بزۆزترمان بەدەستکەوێ باشتریشە ، چونکە لکاوەکان بۆ چالاکی و بزۆزێ وشـــەی نمونەیین . هەر لە ڕێی « چالاك »یشـەوە فکرم بۆ وشـەی « مەند » دەڕوا کە بکرێ بە زاراوە بۆ « نەلکاو » .

لە پاشماوەی گوتارەکەمدا دوو زاراوەی « مەند و چالاك » بەکار دێنم لە جیاتی « نەلکاو و لکاو » و دەڵێم « راناوی مەند و راناوی چالاك » .

ئەو وشـــانەی لە لەهجەکانی کوردیدا بۆ راناوی مەند دێنە بەرگوێ ، ناڵێم دێنە بەرچاو چونکی زۆریان لە نوسینندا بەکارنایێن تا چاو بیانبینێ ، بە درێژێ لە کۆبونەوەیێکی لیژنەی ڕێزمانی سەر بە کۆڕی زانیاری کوردەوە لێیـان کۆڵرایەوە و بە « استقراء »ی تایبەتی ئەندامانی لیژنە کۆکرانەوە و ئەم لیستەیان لێ پێکهات :

أ ـ بۆ کەسی یەکەم :

١ـ تاك : من ، ئەز ، ئەمن ، م .

٢ـ کۆ : ئێمە ، ئەمە ، ئەم ، مە .

ب ـ بۆ کەسی دوەم :

١ـ تاك : تۆ ، ئەتۆ ، ئەتو ، تو ، تە .

٢ـ کۆ : ئێوە ، ئەنگۆ ، ئەوە ، هەوە ، هوین ، هنگ ، وە .

ج ـ بۆ کەسی سێیەم :

١ـ تاك : ئەو ، ئەوێ ، وێ ، وی ، ئەوی .

٢ـ کۆ : ئەوان ، وان ، ئانا ، ئەو ، وا .

دەزانم بەشێکی وشەکانی ئەم لیستەیە بەرگوێی خوێنەری کورد نەکەوتوە ، واتە هەمو کوردێك هەمو وشەکانی نەبیستوە ، بەلام گومانم نیە وشەی تریش هەن کە بەرگوێی ئەندامانی لیژنەی رێزمان نەکەوتون یا بە بیریاندا نەهاتون . لێرەدا نە مەبەستمە ، نە رێشم هەیە رەسەنی و بیژۆکی هەریەك لەم وشانە ساغ کەمەوە ، لێستەکە وەك خۆی دەهێڵمەوە بۆ سرنج و تێفکرین ، سەریش لە کەس ناشێوێنێ لە نوسیندا هەروەك لە خۆشی نەشێواندوە : رچەی خامەی نوسەران بەر پێی هەندێك لەو وشانەی وا هەموار کردوە کە هەر ئەوان بێنە سەر کاغەز و بگەنە بەرچاوی خەلق .

ئەمانە کە سەرجوملەی وشەکانی « راناوی مەند » بن لە شکلی « چـالاك » دا لیستەیێـکی‌تر دروسـت دەکەن ، بەلام وەك بۆت دەردەکەوێ ئەمیان وەك هی « مەند » بێ دەمەتەقە نیـــە . ئەوەی راستی بێ خەریك بوون بە گەیشتنی کۆتایی دەمەتەقەکە تا ئەو رادەی ئیسپاتێکی بێ‌گومان بەرهەم بێنێ و گۆشـــەی نیگای خاوەنەکەی بسەپێنێ بە بەلـگەی رێزمانی و « منطقی » و مێژوویی ، مەیدانێـکی گەلێك بەر فرەوانتری دەوێ لەم گوتارە . چارم ناچارە دەبێ خۆم لە زۆر تەفسیلات و وردەکاری و هێن‌بینی بدزمەوە تا نووسینەکەم لە قەوارەی گوتاردا جێی ببێتـــەوە : زەرزەبینی و قووڵ بوونەوەی ئەوبەرەکی دوابخرێ بۆ توژینەوەی لەسەرەخۆتر و بەر فرەوانتر .

بەلام وا بـــە باش دەزانم بەرلەوەی یەخـــەگیری « راناوی چـــالاك » بین چەند قسەیێك هەیە لەگەڵ ئەو بەشـەی پێی‌گوترا « راناوی خۆیی » یەك لای بکەین و جێـگەی راست و دروست بۆ ئەم « راناو » ە دەست‌نیشان بکەین . لە پێشەوەش بەڵێنم دا کە دواتر ســـەرێـکی لێ خوار بکەینەوە ، با ئێرە جێـگەی پێك‌هێنـــانی بەڵێنەکە بێ .

سەرجوملەی وشەی ئەو « راناوە » بەقەدەر ژمارەی « راناوی چالاك » دەبێ کە بۆ « اضافة » بەکار بێ . راناوەکان ، بەو پێیە ، ئەمانەن :

کەسی یەکەم : خۆم ، خۆمان ؛

کەسی دوەم : خۆت ، خۆتان ؛

کەسی سێیەم : خۆی ، خۆیان .

لە هەندێ لەهجەی کوردیدا لە جێگەی « خۆمان » تەرکیبی « خۆن » بەکار دێ ، لە جێگەی خۆتان « خۆو » . من ناچمە ناو درێژەی جیاوازیی لەهجەکانی کوردیی چونکە بە پێویستی نازانم و بابەتی باس لێکردنیش نیە . هەر دەمەتەقەیێك هەبێ لەگەڵ ئەم کۆمەڵەی سەرەوەدا دەیکەم .

ئەم وشانە ، زیاد لە پێنج بەشەکەی تری لیستەی راناوان وەك راناوی « هەیی و پرسیاریی و ئیشاریی ... هتاد » هەڵدەگرن لە رستەدا شوێنی وشەکانی « راناوی مەند » بگرنەوە ، دەگوترێ « من خۆم هاتم ، ئێمە خۆمان هاتین ، ئێوە خۆتان هاتن ، تۆ خۆت هاتی » ، دەشتوانی راناوە مەندەکان نەڵێی و رستەکەش وەك هەیە وا بمێنێتەوە و بڵێی : « خۆم هاتم ، خۆمان هاتین ، خۆتان هاتن » . ئەم رواڵەتە زیهن بۆ ئەوە دەبا کە وشەکان وەك بەشی « مەند » ئەوانیش راناو بن چونکە لە رستەدا جێگەی ئەو بەشەیان بەتەواویی گرتۆتەوە و راناوی « چالاك » دەبێتە تەواوکەریان .

بەڵام نەختێك وردبونەوەی زمانزانانە راستییێکی تر دەردەخا و جێگە و ناونیشانی راستەقینە بۆ ئەم کۆمەڵە وشەیە دەستنیشان دەکا .

دەزانین ئەم وشانە پێکهاتوون لە ایزافەی «خۆ» بۆ راناوەکانی چالاك . بێگومان تاکە وشەی «خۆ»ش لە فەرهەنگدا واتایێکی بۆ دیار دەکرێ و کراوە چونکە وەك هەمو وشەیێکی فەرهەنگی لە ئاخاوتندا بەکار دێ و دەگوترێ : خۆماڵی ، خۆیی ، خۆییاتی ، خۆ هەڵدانەوە ، خۆڕەپێش کردن ، خۆکرد ... هتاد هەر بەو پێیە خۆم ، خۆمان ، خۆتان ، خۆت ، خۆی ، خۆیان بێ زیاد و کەم تەرکیبێکی ایزافییە وەك هەر تەرکیبێکی‌تر لە زمانی کوردیدا لەگەڵ تێبینی ئەوە کە واتای «خۆ» تەرکیبە ایزافیەکە ئامادە دەکا بۆ ئەو بەکارهێنانە کە واتاکە لێی دەوەشێتەوە . بە میسال دەڵێم لە کوردیدا ناگوترێ منم دیت ، ئێمەم دیت ، ئێمەمان دیت ، تۆت دیت ، ئێوەت دیت ، ئێوەتان دیت . کەچی دەگوترێ خۆم دیت ، خۆمانم دیت ، خۆمانمان دیت ، خۆت دیت ، خۆتانت دیت ، خۆتانتان دیت . کە ئەمە وایە هەڵبەت ئیسپاتی هێندێی نەکرد « من ، ئێمە ، تۆ ، ئێوە ، ئەوان » راناو نین بەڵکو بە پێچەوانە ، ئەوەی راگەیاند کە ئەم راناوانە بۆ دەربڕینی واتای جۆرجۆر پێویستییان هەیە بە وشەی جۆرجۆر کە واتاکان بەدەستەوە بدەن . تۆ سەیرکە دەتوانی بڵێی « دەستم گوشی » بەڵام وا خۆشە بڵێی « دەستی خۆم بڕی » هەرچەند لە ڕوی ڕێزمانەوە ج مانیعێك لەوەدا نی یە کە بڵێی « دەستمم بڕی » . تۆ دەتوانی بڵێی « ئەوی دیت ، ئەوانی دیت » بەڵام ئەوسا کەسێکی سێیەمی‌تری دیوە نەك

« خۆی و خۆیان » . ئەمانە پێداویستی « تعبیر » دەیانهێنێ بۆ ناو ئاخاوتن نە سیفەتی راناوی لە « من و تۆ و ئەو » دەسەنێتەوە نە ئەم سیفەتەش بۆ وشەی « خۆ » دەسەپێنێ ، کە ورد بیەوە دەبینی میسالەکان « خـــۆ » دەکەنەوە بە وشەیێــکی فەرهەنگی خاوەن واتایێکی تایبەتی .

« خۆ » دەوەستێتە بەرامبەر « نفس ، عین ، Self » لە رۆی واتاوە ، وا دەبێ جێگەی لە رستەدا هـەر ئەو واتایانە دەبەخشێ واش دەبێ جێگەی « تأکید » دەگرێتەوە . دەڵێی « خۆکوشتن » کە واتاکەی « قتل الذات »ە دەشڵێی « من خۆم هاتم » کە دەبێتـە « جئت بنفسی ، بذاتی » بۆ تەئکیدە . لە ئینگلیزیشدا دەگوتـــرێ « Self sacrification » کە واتاکەی خۆبەختکردنە دەشـــگوترێ « I myself » کە راســـتەوخۆ « من خـــۆم » رادەگەیەنێ کە تەئکیدێکی رۆتە .

هەر ئەو راگەیاندنەی واتای « تأکید »ە رێ دەدا بگوترێ « خۆم هاتم » و راناوی چالاك « م » ببێتـە تەواوکەری رستـەکە بە دوا وشەی « خۆ » دا . دیققەت بگرە دەتوانی بڵێی «هەمۆمانهاتین» کە لەویشدا راناوی چالاکی « ین » بە دوا وشەی « هەمۆ » دا هاتوە . کە دەڵێی « خۆمان هاتین » وشەی « خۆ » سەر لەبەری « ئێمە » دەگرێتەوە ، هەروەها کە دەشڵێی « هەمۆمان هاتین » وشـــەی « هەمۆ » دیسانەوە ســـەرلەبەری « ئێمە » دەگرێتەوە ، لە هەردۆ

ألیشدا ، سەرەڕای گرتنەوەی سەرلەبەری واتای ئێمە ، تەئکیدیش
ەیە . بۆیەیە دەشێ راناوی چالاکی « ئێمە » کە وا لەم رستانەدا
ین » ە بە دوا « هەمۆ ، خــۆ »دا بێت . تۆ سەیرکە کە لە
ستەدا وشەی « نیــوەمان ، هەندێکمان ... » کەوتــە جێــگەی
هەمۆمان » ئەوسا بە دوَ جۆر دەتوانی رستەکە تەواوکەی :

نیوەمان هاتین .

نیوەمان هات .

لێرەدا واتای « ئێمە » هەیە بەڵام نەك سەر لەبەری « ئێمە » ،
ەتوانی وشەی « نیوە » بکەیتە « بدل ناقص »ی راناوی (ئێمە) و
اناوە چالاکەکەی (ین)ی بــدەیتێ و (بڵێی نیوەمان هاتـین)
ەشتوانی وشەی (نیـوە) بەکار بێنی وەك کەسی سێیەم ، چاکتریش
وەیە بە گوێرەی رواڵەتی وشەکە کە رواڵەتێکی (تاکە) فیعلی تاکی
بێنیەوە و بڵێی (نیوەمان هات نەك نیوەمان هاتین) چونکە کە
شــەی (نیوە) لە رســتەکەدا خــۆی لە واتـای (ئێمـە) و
ۆبۆنەکەی ترازاند وا پەسندترە بەجارێك لێی بترازێ ، واتە هەم
رۆی کەسی یەکەمەوە و هەم لە رۆی کۆ (جمع)ەوە .

لە بیرت نەچێ هەرگیز بۆت ناکرێ بڵێی « هەمـۆمان هات »
ونــکە واتای هەمۆ سەر لەبەری ئێمە دەگرێتەوە و دەبێ وەك ئەو
ر بکا .

دیتت سروشتی « هەمۆ » هەڵی‌گرت ببێتە « نیوە ، هەندێك ، کەمێك . . . » بەلام سروشتی « خۆ » ئەم کەرت کردنە هـەڵنا گرێ کە ئەمە چ دەخلێـکی نیە بەسەر رێزمانەوە .

بۆیەیە زمانزان نابێ خۆی تەسلیم بە رواڵەتی وشە و پێداویستی سروشت و واتای بکا لە رستەدا . چ سۆچی زمان نیەکە ناگوترێ « هەمۆم هاتم » چونـکە واقیع ئەمەیە کەسی تاك نیوە و سێیەکی نیە تاکۆ وشـــەی « هەمۆ » بێ و دەفعی شوبهەی هاتنی نیوە و سێیەکی بکا . وشـەی « هەمۆ » هەر هەمان وشەیە کە دەدرێتە پاڵ « ئێمە » و دەگوترێ « هەمۆمان » و کە ناشدرێتە پاڵ «من و تۆ» و ناگوترێ « هەمۆم هاتم ، هەمۆت هاتی » . وشەی « خۆ » ش هەر هەمان وشەی فەرهەنـگییە لە تەرکیبی « خۆکوشتن » و « خۆیان هاتن ، خۆمان هاتین » دا . تۆ سەیر کە وشەکانی « خۆ ، هەمۆ ، هەندێك » راناوی چالاکیان بە دوادا نایێ ئەگەر ئیزافـەی رانـاو نەکرابن ، بەتایبەتی بەنیسبەت « خۆ » وە . تۆ هەرگیز ناتوانی بڵێی « خۆ هات ، خۆ هاتم ، خۆ هاتین » تەنانەت ئەگەر راناوی مەندیش لە پێشەوە بێ هەر ناگوترێ « من خۆ هاتم ، ئێمە خۆ هاتین ، ئێوە خۆ هاتن » . بەنیسبەت « هـەمو » ەوە کە دەگوترێ « هەمۆ هاتین » ئەوەی راسـتی بێ راناوەکەی قرتاوە دەنا ئەسلی رســـتەکە « هەمۆمان هاتین » بوە . هەڵبەت تایبەتییێك لە وشەی « هەمۆ » دا وای کردوە رێی بدرێ بە قرتانی راناوەکـە ، تایبەتیێـکی وشـەی

« خۆ »ش وای کردوە ڕێ نەدرێ بـە قرتانی ڕاناوەکە، بەڵام ئێرە جێی ئەم درێژە پێدانەی تێدا نابێتەوە با وازی لێ بینین.

خولاسە وشەی « خۆ » واتایێکی فەرهەنگی هەیە و لە سنووری ئەو واتایەدا بەکار دێت، ئیزافەی بۆ ڕاناوەکانی «چالاك» وا دەکا لە تەواوکردنی واتای ڕستەدا ڕاناوی چالاکی بە دوادا بێت و بگوترێ « خۆم هاتم ، خۆم سەرکردەم » دەنا کە ئەو ئیزافەیەی نەبێ وەك وشەیێکی عادەتی لێ بەســەردێ بێ زیاد و کەم وەك بڵێی « خۆ هەڵدانەوە باش نیـە » کە ئەمە لەلایەن دەستووری ڕێزمانی و واتای فەرهەنـگییەوە ج فەرقێکی نیـە لەگەڵ ئەوەدا کە بڵێی « دەســت هەڵبڕین پێویستە لەکاتی دەنـگ وەرگرتندا » . سەیرێـکی ئەم ڕستە نموونەییانە بکە :

کابرا خۆیی دەرچوو ، کابرا کۆیی دەرچوو .

بەرخەکە خۆماڵییە ، بەرخەکە ئاوەکییە .

خۆی بوو بە فێرکار ، برای بوو بە فێرکار .

چەندی ئارەزوو بکەین دەتوانین ڕستە بێنینەوە و وشـــەی « خۆ » تێیاندا وەك هەر وشـــەیێکی تری فەرهەنـگی کوردی بەکار هاتبێ و ئەو واتایەی بە دەستەوە دابێ کە بەپێی جێـگەی لە ڕستەدا و لە گوێرەی سرووشت و تایبەتی خۆی لێی چاوەڕوان دەکرێ .

ئینجا با بێینە سەر و کاری ڕاناوی « چالاك » .

قسەی من لێرەدا بە زۆرێ لەگەڵ لەهجەی کوردێ ناوچەی کوردستانی ژێرووە ، ئەو لەهجەیە بوە بە ئامرازی نوسین و کەرستەی تەعبیری ئەدەبی و بڵاو کردنەوەی کتێب و رۆژنامە و گوتار و نامێلکە . دەورەدان لە هەموو لەهجەکانی کوردێ کات و ماوەیێکی زۆری دەوێ ، خوا و خوێنەریش لە ئەرك و پێوە خەریك بونی دەبەخشم .

جارێ با لە پێشەوە ئەو راناوە چالاکانە بخەمە سەر کاغەز کە بەلای هەموو زمانزانەکانەوە راناوی چالاکن ، لەگەڵ تێ‌بینی ئەوەدا کە هەر من پێیان دەڵێم (چالاك) ، لەلایەن زوربەی نوسەرانەوە (راناوی لکاو)یان بۆ بەکار دێ ، ناشزانم ئاخۆ لە دوارۆژدا شتێکی تریان پێ دەڵێن یاخود پێ دادەگرن لەسەر هەمان ناونیشانی (راناوی لکاو) بۆیان .

جۆری چالاکی راناوی (من) لە هەموو حاڵاندا هەر پیتی (م)ە ، پێی ناوێ میسالی بۆ بێنمەوە چونکە « استثناء » لە دەستورەکەدا نیە و چ شکلێکی تر پەیدا نابێ بۆ ئەم راناوە .

راناوی چالاکی (ئێمە) دوو جۆری هەیە (مان ، ین) .

کەسی دوەمی تاك (ت ، ی) جۆرەکانی چالاکیەتی ، بەڵام بەلای تاقمێك لە زمانزانانەوە لە جیاتی (ی) (یت) راناوە و دەڵێن دەبێ ئەو (تێ)یە بە دوا (یێ)یەکەدا هەر بێت و نەفرێتێ وەك

(تۆ بەر لە من هاتیت ، دوای من دەڕۆیت) . من خۆم لەوانەم هەمیشە دەڵێم و بە زۆری دەنووسم (تۆ بەر لە من هاتی ، دوای من دەڕۆی) . دواتر قسە لەم باسە یەك لا دەکەین .

بۆ کەسی دوەمی کۆ راناوی چالاك (تان ، ن)ە .

بۆ کەسی سێیەمی تاك راناوی چالاکی بێ دەمەتەقە هەر (ی)ە کە لە « ماضی » بە دوا فیعلی تێپەڕدا دێ و دەشبێتە « مضاف الیه » وەك (چی پێی کرا کردی ، خۆی و برای هاتن) .

بۆ کەسی سێیەمی کۆ (یان ، ن) راناوی چالاکن .

بەرلەوە بگوێزمەوە بۆ راناوە چالاکەکانی گوماناوی دەبێ ئەوە بڵێم ئەم راناوانەش لە بە کار هێناندا بێ‌گرفت نین ، روون کردنەوەی چۆنەتی هاتنیان بۆ ناو رستە داستانێکە سەربەخۆ ، دەمەوێ لێرەدا بەکورتترین شێوە لێی ببمەوە .

راناوی چالاکی فیعلی تێپەڕی رابردوو ، هی هەموو کەسەکان ، خۆیان دەبنەوە « مضاف الیه » ، وەك :

کردمان ، برامان .

کردت ، برات .

کردتان ، براتان .

کردی ، برای .

کردیان ، برایان .

میسالم بۆ کەسی یەکەمی تاك نەهێنایەوە چونکە لەهیچ حاڵێکدا ناگۆڕێ .

له « مضارع »دا بۆ تێپەڕ و تێنەپەڕ راناوه چالاکەکان یەك جۆریان هەیە ، وەك :

دەخۆین ، دەڕۆین .

دەخۆی ، دەڕۆی .

ئێوه دەخۆن ، ئێوه دەڕۆن .

ئەوان دەخۆن ، ئەوان دەڕۆن .

راناوی فیعلی « ماضی » تێنەپەڕیش هەر ئەو راناوەی فیعلی « مضارع »ە بۆ هەمو کەسەکان :

ڕۆیشتین ، دەڕۆین .

رویشتی ، دەڕۆی .

ئێوه ڕۆیشتن ، ئێوه دەڕۆن .

ئەوان ڕۆیشتن ، ئەوان دەڕۆن .

هەر ئەو راناوەی «مضارع» و فیعلی تێنەپەڕیشه که له رستەی بێ فیملدا دەبێته هۆی پەیداکردنی « حکم و اسناد » :

ئێمه کوردین .

تـۆ کوردی .

ئێوه کوردن .

ئەوان کوردن .

هەمو زمانزانان لەوەدا یەك باوەڕیان هەیە كە كەسی سێیەمی تاك لە « ماضی » تێنەپەڕدا راناوی نیە ، بۆیەیە راناوێكی مەعلوم كراوی بۆ دەمەتەقەی نیە ، وەك كەسەكانی تر ، رستەی تەواوی بێ فیعلی بۆ پێك بێنێ ، هەر ئەم هۆیەیشە وای كردوە زمانزانان رێك نەكەون لەسەر یەك باوەڕ دەربارەی ئەمرازی « حكم ، اسناد » لە رستەی بێفیعلی وەك (ئەو كوردە) ، ئایا ئەم بزوێنەی كۆتایی رستە « ە » راناوە یاخود شتێكی ترە ؟ لەجێی خۆیدا قسە لەم باسە دەكەم .

تێكەڵ پێكەڵییەكی یەكجار سەرشێوێن هەیە لە بەكارهێنانی راناوە چالاكەكان لە « صیغە » جۆرجۆرەكانی فیعلی تێپەڕدا ، ئەوەندەی سەرم هێناوبرد نەمتوانی شێوازێكی توسینی ئەوتۆ بەكاربێنم كیروگرفتەكان باوێتە ناو پەراوێزێكەوە لەگەڵ پەراوێزی گوتار خزمایەتی هەبێ ، بە ناچاری ئەم باسە زۆر گرنگ و گرێیاویەم واز لێهێنا ، كە وام نەكردبا دەبوا پشكێكی گەورەی بارستی گۆڤارەكەم بۆ گوتارەكەی خۆم دابڕیبا كە ئەمەش كارێكی ناڕەوایە . لێرەدا تاكە میسالێك دێنمەوە زەحمەتی تەقەللای یەك لا كردنی گرفتەكان بێنێتە بەرچاو .

شاعیرێكی كورد لە سەرەتای شیعرێكی ئەمەی گوتوە :

« كوشتمت ئاخر بە ناحەق » .

هەڵبەت ئەمە گوتەیێكی كوردی رەسەنی بێهەڵەیە و دەشێ بۆ

داڕشتنی رستەی‌تر ببێتە نموونە . دەبینی « مفعول » بەدوای « فعل »ی (کوشتن)دا هاتووە کە راناوی چالاکی کەسی یەکەمە ، واتـە پیـتی « م »ە . بەشوێن (مفعول)دا راستەوخۆ « فاعل » هاتووە کە راناوی چالاکی کەسی دووەمی تاکە واتە پیتی « ت »ە . بەو پێیە دەبێ کە بمەوێ کەسی یەکەم بکەم بە فاعیل و کەسی دووەم بکەم بە مەفعول جێگەیان بە یەکتر بگۆڕمەوە و بڵێم (کوشتتم) واتـە من تـۆم کوشـت . کەچی لە هەندێ لەهجەی کوردێ رێـك و پێکدا دەگوترێ (کوشتمی) کە ئەمە لە هەمان کاتدا واتـای (ئـەو منی کوشت)یش دەگەیەنێ .

لە پژدەر دەگوترێ (کوشتنم) واتە من ئێوە یا ئەوانم کوشت ، کەچی لە شـوێنی‌تردا بۆ هەمان واتا دەگوترێ (کوشتمن) . لە هەندێ ناوچەدا دەڵێن (کوشتیانم یاخود کوشتمیان). وا هەیە دەگوترێ (کوشـتینی) بە واتای ئـەو ئێمـەی کوشـت ، کەچی دەشگوترێ کوشـتمانی .

لە صیغـەی ئاوات « تمنّی » دەتوانی بڵێی (بمکـوشـتبای ، بمکوشتبان) واتە من تۆ ، ئێوەم بکوشتبا ، لە هەمان کاتدا دەشتوانی بڵێی (کوشتبامی ، کوشتبامن) . رستەی (کوشتبامی) ئەو واتایەش دەبەخشێ (ئەو منی کوشتبا) .

تا بەدوای میسـالان بکەوین بابەتی تازە بە تازەی گیروگرفت دێتە بەرچاو . هۆی ئەم تێك ئاڵقان و تێك‌ئاڵۆزانە بەلای منـەوە

شتێکی نهێنی نیە ، بەڵام باس لێکردن و هەڵوەشاندنی گرێ پچکەکانی ، سەرەڕای زەحمەت ، کاری تاکە کەسێکیش نیە . گریمان من توانیم هەمو جۆری هەڵەی بەکارهێنــانی ئەم راناوانە بدۆزمەوە ، جۆرە راستەکانیش دەستنیشــان بکەم ، تۆ بڵێی مافی ئەوەم هەبێ داوا لە نوسەران و زمانزانانی کورد بکەم بێینە سەر ئەو رێیە کە من بەراستی دەزانم ؟ دەبێ ئەم باسەش واز لێبێنم وەك وازم هێنا لە موناقەشەی پێنج بەش لە حەفت بەشی لیســتەی راناوەکانــ بە خۆیانــ و « مفردات » یانەوە . وا دەزانم بڕیاری راستی و هەڵەیی بەکارهێنــانی راناوە چــالاکەکانــ مافی کۆڕی زانیــاری کوردە ، با بۆ ئەو یا لایەنێــکی تری خاوەن دەسەڵاتی بەجێ بهێڵین .

ئینجا با بێینە ســەر باسی ئەو راناوە چالاکانە کە دەمەتەقەیان بەسەرەوە هەیە . لەپێشەوە قسە لە راناوەکانی کەسی دوەم دەکەین ئینجا کەسی سێیەم ، هەردوکیشیان هی تاك .

گوتمان لە کاری رابردوی تێپــەڕدا « فعل ماض متمد » راناوی کەسی دوەمی تاك پیتی « ت » ە وەك کە دەگوترێ (خواردت ، دیتت ، کێڵات ، بیستت ، دروت) . بەپێی دەستورێــکی گشتی رێزمانیش هــەر هەمان راناوە دەبێتەوە (مضاف الیه — حەزدەکەم زاراوەی «خاوەن» بەکار بێ بۆ مضاف الیه) ، دەگوترێ (برات ، خزمت ، بەرگت ، ناوت ، رێت ، کەللەت . . » ، دەشچێتە پــاش ئەمرازانەوە وەك (لێت دەپرسم ، پێت دەڵێم) .

بەڵام راناوی چالاکی کەسی دوەمی تـــاك لە کاری رابردوی تێنەپەڕ و کاری « مضارع »ی تێپەڕ و تێنەپەڕ و رســـتەی بێ « فعل »ی تەواو ، ئا لەم سێ حاڵەتەدا دەمەتەقەی لەسەرە . تاقمێك لە زمانزانان دەڵێن راناوەکە دوَ پیتی (یت)ە و ناشێ پیتی «ت»ەکە لە رستەدا بقرتێ و دەبێ هەمیشە وەك لەو میسالانەدا دەردەکەوێ ، بەکاربێ :

تۆ رۆیشتیت ـ رابردوی تێنەپەڕ ؛

تـۆ دەڕۆیت ـ « مضارع »ی تێنەپەڕ ؛

تـۆ دەکەیت ـ « مضارع »ی تێپەڕ ؛

تۆ پاکیت ـ رستەی بێکار « فعل »ی تەواو ؛

هەروەها لە صیغەیێکی (فەرمان ، داواکردن ، أمر ، طلب) کە یەکێـکە لە دوَ (صیغە)ی (فەرمان ، أمر) لە کوردیدا دەبێ ئەم راناوە «یت»بێ نەك « ی » :

دەبێ نان بخۆیت ئینجا بخەویت .

صیغەی (فەرمان ، أمر) لە جۆرەکەی تردا (بکە ، بخـۆ ، بخەوە)یە بێ زیادکردنی (یت) .

بەلای هەندێك لە زمانزانانەوە ، کە منیش لە باوەڕی ئەواندام ، ئەوەی راناوبێ لەو رستانەدا هەر پیتی (ی)ە ، پیتی (ت) کـە بە دوا ییەکەدا دێ زیادەیێـکی (صرفی ، گەردانی)یە دەشـێ بێنێ و

دەشێ لەناو بچێ . وە نیە من لە زەرفێکدا بم بتوانم بڵێم لە مێژوی کۆنەوە ئەم (ت)ە هەروا بێبایەخ بوە ، یاخود بزانم لە ئەسڵدا چۆن و بۆ چ مەبەستێك هاتوە ، بەڵام ئەوەی بە راناویشی دادەنێ لەم لایەنانە بێخەبەرە وەك من ، بەڵگەی بە راناو حیساب کردنی هەر ئەوەندەیە کە بەدوا پێیەکەدا دێ و دەشێ « تلفظ » بکرێ .

لە باوەڕی منـدا راناوی چالاك ، لەبەر زێدە گرنگی ئەو دەورەی پێی هەڵدەستێ لە ئاخافتندا ، ناشێ هیچ پیتێکی بقرتێ . لەپێش چاومانە راناوە چـالاکەکانی (مان ، تان ، یان) لە هەمو حاڵێك و لە هەمو ئەو لەهجانەدا کە بەکاریان دێنن وەك خۆیان دێنەوە و هیچ پیتێکیان لێکەم ناکرێتەوە ، تێیەکەی (دەکەیت)یش ئەگەر پیتێکی بنجی با دەبوا ئەویش وا با . لەمەش زیاتر دەتوانم بڵێم : بۆ دەبێ رێ هەبێ تێیەکە بقرتێ و بگوترێ (دەکەی) کەچی رێی قرتانی (پێیەکە) نەبێ ، خۆ زۆر ئاشکرایشە دەنگی (ی) لە کوردیدا بە ئاسانی لەناو دەچێ ! ئەگەر پێیەکە بنجی نەبا دەبوا ئەو ببێتە قوربانی تێیەکە و بگوترێ (دەکەت لە جێگەی دەکەی) . هەر هەمان دەنگی (ت) لە رابردوی تێپەڕدا بەهۆی ئەوەوە کە راناوە هەرگیز تێچونی بۆ نیە .

کە بگەڕێینەوە بۆ بوێژانی بابان لە سەدەی نۆزدەمدا دەبینین تێکڕایان بە زۆری ئەم تێیەیان قرتاندوە . کوردی دەڵێ :

خۆت بۆ ستەمان کەم بقوی بیستت قسەی ئەغیاریش
فیرعەونی زەمان ئامان گوێ مەگرە لە هامانت

گوتی (کەم بوی) نەیگوت (کەم بویت) .
نالی دەڵێ :

تۆ کە حۆری وەرە نێو جەننەتی دیدەم چ دەکەی
لەم دڵەی پڕ شـــەرەر و سـینەیی سـۆزانمدا

گوتی (تۆ کە حوری) نەیگوت (حوریت). گوتی (چ دەکەی) نەیگوت (چ دەکەیت) .

لزوم نیە نموونە لە شیعری شاعیرانی ناوچەکانیتری کوردستان بێنینەوە چونکە بەکارهێنانی ئەم تێیەی دوای یێیەکە زیاتر لە سلێمانی باوە .

بگەڕێینەوە بۆ فارسیش ، کە لەگەڵ کوردیدا خزمایەتی هەیە ، دەبینین لەوێدا بۆ کەسی دوەمی تاك لە (ی) بەولاوە راناوی چالاك بەکارنایێ ، واتە دەنـگی (ت) هەر بەجارێ بزرە لە هەموو ئەو رستانەدا کە « حکم و اسناد » یان تێدایە . تەنهـــا بۆ « اضافة » لە فارسیدا (ت) دەبێتە راناوی چالاکی کەسی دوەم .

دەگوترێ :

تو رفـتی ، تو گفـتی ، تو اورا دیـــدی .
تو می‌روی ، تو می‌گوئی ، تو اورا می بینی .
دستت مریزاد .

هەر دەڵێی فارسی ئەم راناوەی « اضـــافة » ی لە کوردیی خواستۆتەوە چونـکە لە کوردیدا بەکار هێنانی راناوی (ت) بە پێی

دەستوری گشتی ڕێزمان بۆ «اضـــافة» و بۆ فیعلی تێپەڕی رابردوو دەبێ و دەگوترێ :

کردت ، بردت ، خواردت ، هێنات
دەستت ، خانووت ، برات ، خانـەت

کەچی لە فارسـیدا چ دەستووری گشتی نایێتە بەرچاو کە ئەم (ت)ەی هێنابێتە ناو رستەوە ، یا دەبێ بڵێـین تایبەتییێـکی زمانی فارسییە یا زیهن بۆ ئەوە دەڕوا لە زمانی کوردیی خواستبێتەوە .

وەنیە لەوەدا چ زیانێك هەبێ ئەم (ت)ە بە بەشێکی راناوەکە حیساب بکرێ ، هەروەها زیانیش نیە بگوترێ زیادەییێکی «صرفی»یە ، راستی هەر لایێـکیان بێ زمانی کوردیی زەرەری لێ ناکەوێ بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا دوو تێبینی دێنە بەر هۆشی مرۆڤ :

یەکەم : راسـتی ، کە سوودێـکی تایبەتیشی نەبێ ، چاکترە لە هەلە ، با هەلەکەش چ زیانێـکی لێ نەکرێ .

دوەم : رەوا نابینم ئەوکەسانەی (ت)ەکە بە بەشێـکی راناو دادەنێن داوا بکەن لە خەلق کە هەمیشە لە نووسیندا تێیەکە بنووسن . سەپاندنی ئەم تێیە بەسەر نووسیندا دوو زەرەری گەورەی تێدایە :

١— بەشێکی یەکجار زۆری کەلەپووری ئەدەبیـیان کە تێیەکەی بەکار نەهێناوە راستەوخۆ مۆری هەلەی لێ دەدرێ .

٢— رێبازێـکی گوشاد لە رەوتی ئەدەبیان کوێر دەبێتەوە و

ئازادیی تەعبیرمان کەم دەبێتەوە ، بەتایبەتی بەنیسبەت شاعیرەوە کەوا دەبێ کێش و قافیەی شیعری بەند دەبێ بە تێ بردنی ئەو تیێە .

سەیری ئەم بەیتەی نالی بکە هەر چەند بۆ کەسی سێیەمیشە :

نالی زمانـەکەی تـەڕو پاراوی سـوسنت

حەیـرانی چاوی نەرگسە وەك لالە نـادوێ

کە مەجبوورت کردبا بڵێ (نادوێت) کلۆتێکت دەخستە دەستی و شیعرەکەت لێ یاساغ دەکرد ، ئەوسا یەکێکی‌تریش رێی دەبوو لە لای خۆیەوە مەنعی ئەم نیوە دێڕەش بکا لە هەمان قەسیدەدا :

یا شـاهی نەوبەهارە هەڵی‌داوە هوردوێ

چونکە وشـەی (هوردوێ) پیتێکی « ك »ی لێ قـرتاوە ئەسڵەکەی (هۆردوێك) بوە .

خاوەنانی ئەو باوەڕەی کە دەڵێ «ت»ەکە زیادەییێکی «تصریفی»یە ج رێیان کوێر ناکەنەوە ، هێشتنەوە و قرتاندنی تێیەکە دەخەنە بەر زەوق و خواهشتی بێژەر .

کەواتە بەکار هێنانی راناوی چالاکی کەسی دوەمی تاك « ضمیر متصل للمفرد المخاطب » لە لەهجەی کوردسـتانی خـوارووَدا گردەبڕ دەبێتە دوَ جۆری لە یەکدی جودا :

جۆري يەکەم بەلاي هەمۆ زمانزانەوە تاکە پیتی «ت»ە ئەویش

لەم شوێنانەدا بەکار دێ :

١ــ رابردوی تێپەڕ لە هەموو کاتەکانی و هەمـــوو صیغەکانی خەبەری و ئینشائیدا .

نموونە بۆ صیغەکانی خەبەری :
کردت ، کردوَتە ، کردبوت ، دەتکرد .
نموونە بۆ صیغەکانی ئینشائی :

کردبات ، کردبێتت ، کردبوبات ، بتکردبا (بتکردایە لە لەهجەی سلێمانیدا)(١٣) .

٢ــ دەبێتە « مضاف الیە ـ خاوەن » بێ یارمـــەتی « ی »ی ئیزافە ، دەڵێی : (برات هات ، ناوت دارایە ، دەستەکانت درێژن)

« لێوت کە وەکوو لەعلی بەدەخشانە بە ئاڵی »

٣ــ وەك فیعل و چاوگ دەکەوێتە دوای ئـــەو ئەمرازانەی سەر بە فیعلن . دەگوترێ « لێتەوە دیارە ، پێت خۆشـــە ، تێتڕا دەبینم » کە چاوگەکانی (لێوە دیار بوون ، پێخۆشبوون ، تێڕادیتن)ە . ئەم ئەمرازانە هەرگیز نایێنـــە دوای ناو وە یا ئاوەڵناوی مەنـدەوە . دەگوترێ « لە ئەخۆلەوە دیارە ، بە تۆ خۆشە یاخود تۆ پێت خۆشە ،

(١٣) تێبینی : خوێنـەر بمبورێ لەوەدا کە ناتوانم باسی صیغـەی « خبری وانشائی » کارەکان لێرەدا شـەرح بدەم و جیاوازی میـانی واتـای « خبري و انشائي »ش روون کەمەوە .

لەتۆ رادەبینم » .

دەشبێتە هاوبەشی ناو و راناوی مەند لە ئەمرازی (بـۆ)دا ، کە هەرگیز فیعلی بەدوادا نایێ . دەگوترێ (بۆت بە پەرۆشم ، بۆ تۆ بە پەرۆشم ، بۆ دارا بە پەرۆشم) .

٤ـــ لە رســتەی فیعلیدا دەبێتە « فاعل و مفعول » و بەپێی داوای دەستوری دروستکردنی رستەی فیعلی لە کوردیدا جێگۆڕکێ دەکا ، دەگوترێ :

چیت کرد ـ لێرەدا فاعیلە .

دەتبیـــنم ـ لێرەدا مەفعولە .

نمونەی جێگۆڕکێ :

دەتـــگرت ، نەتدەگرت ، هەڵتنەدەگرت ، منـــداڵەکەت هەڵنەدەگرت .

لە ئێمەت پرسـیبا ، لێت پرسیباین ، لێـیانت پرســـیبا ، پرسیبات .

هەڵبەت راناوی چالاکی کەسی دوەمی تاك لەم تایبەتیانەدا هەر خۆی وانیە ، هەرچی راناوی چالاك هەیە وایە .

ئەمە دەربارەی جۆری یەکەمی راناوەکە کە پیتی «ت» بێ .

جۆری دوەمی ئەم راناوە چالاکە چ بڵێین تاکە پیتی « ي »ە و

چ بڵێین دوَ پیتی « یت »ە ئەویش مەیدانی تایبەتی خۆی هەیە بۆ بەکارهێنان لە ئاخاوتندا :

١— لەگەڵ فیعلی رابردوَی تێنەپەڕدا دێ :

تۆ هەڵستای ـ هەڵستایت ، تو نوستی ـ نوستیت ، تو چوَی ـ چوَیت .

٢— لەگەڵ فیعلی « مضارع »دا دێ تێپەڕ بێ و تێنەپەڕ بێ : دەکێڵی ، دەکەی ، دەخۆی ، دەنوَی ، دەکەوی ، دەمری ، دەبرژێی یاخود دەکێڵیت ، دەخۆیت ، دەکەویت …

٣— لەگەڵ یەکێك لە دوَ صیغەی فەرمان « أمر »دا دێ :

بکەی ، بخۆی ، بنوَی ، بی ، بدەی ، بڵێی ، بکەوی یاخود بکەیت ، بنوَیت ، بڵێیت …

ئەوەی راستی بێ صیغەی فەرمانی راستەقینە هەر (بکە ، بخۆ ، بنوَ ، بکەوە) یە نەهی راستەقینەش (مەکە ، مەخۆ ، مەنوَ ، مەکەوە)یە ، هەر بۆ کەسی دوەمیش بەکار دێ کە وا لە بنەڕەتا «أمر و نهی » بۆ ئەو داهاتوە . صیغەکەیتر بە « مثبت و منفی »یەوە واتە (بکەی ، بکەن ، بکەم ، بکەین ، بکا ، بکەن ـ هەروەها نەکەی ، نەکەن ، نەکەم ، نەکەین ، نەکا ، نەکەن) فەرمان و نەهی رەبەق نین ، وادەبێ بۆ « دعاء » یاخود هەڕەشە و مەبەستی تریش بەکار دێن :

خوا نەکا تۆ نەخۆش بی .

خوا بکا ببارێ .

بچۆ بۆ فێرگە باشترە لە بازاڕ .

پارەکەم بدەیێ و نەدەیێ دەغڵەکەت هەر بۆ دێنم .

(تەماعی گەورەیی بێ چەك نەکەن نەك) .

٤— دەبێتە تەواوکەری رستەی بێ فیعل ، واتە لە رێی ئەوەوە « حکم ، اسناد » لە رستەی بێفیعلدا پەیدا دەبێ ، وەك :

تۆ مرۆڤی ، تۆ مرۆڤیت .

هەمیشە لە پێشەوەی ، لە پێشەوەیت .

دوشمنی کەس نی ، نیت .

لە صیغەی فەرمانی راستەقینەدا (مەکە ، مەڕۆ) ئەم راناوە بەدەرناکەوێ ، لەکەسیشم نەبیستوە گوتبێتی لێرەدا راناو هەیە ، تەنها مامۆستا (نوری علی أمین) بەلایەوە لەو فەرمانانەدا کە کۆتاییان زوێنی (ە) یە بزوێنەکە راناوە وەك (بکە ، ببە ، بدە ، بوەستە) ، کەچی هەرخۆی دەڵێ هەمان بزوێن لە رستەی وەك (دارا کوردە)دا راناو نیە و کاری بوون (فعل الکینونە) یە .

ئەوەی راستی بێ بەلای منەوە نەك هەر راناو وجودی نیە لە فیعلی ئەمری کەسی دوەمی تاکدا ، هۆیەکی زۆر بەهێزیش هەیە بۆ

نەبوونی راناو هەم لەو فیملەو هەم لە زوربەی فیملەکانی کەسی سێیەمی تاکدا . لێرە بەپێشەوە بەڵێنم دا کە ئەگەر مەودای شیکردنەوەی ئەم هۆیە بێنێ لە گوتارەکەمدا ، بە پێی باوەڕی خۆم شەرحی باسەکە بکەم . بە داخەوە هەرچی دەرفەت و مەودایە بە دەستەوە نەماوە لەبەر زێدە درێژەکێشانی باسەکان ، بۆیێ بە ناچاری وازی لێدەهێنم .

ئێستا دێینە سەر باسی ئەو راناوانەی کەسی سێیەمی تاك کەوا دەمەتەقەیان بە دەورەوە هەیە و زمانزانان تێیاندا گوماناوین .

بە راستی هەر لە دوو نوقتەدا زمانزانان رێك دەرۆن لە باوەڕیان دەربارەی ئەم راناوانەی کەسی سێیەمی تاك : نوقتەی یەکەم ئەوەیە کە فیعلی رابردوی تێنەپەڕ « ماض لازم » بۆ کەسی سێیەمی تاك راناوی نیە . نوقتەی دوەم ئەوەیە لە فیعلی رابردوی تێپەڕ بۆ کەسی سێیەمی تاکدا ، دەنگی (ی) دەبێتە راناو ، وەك : کردی ، دیتی ، بردی ، سوتاندی ، هاویشتی ... ئەم راناوەیش چ دەورێکی راناوی چالاك هەیە پێی هەڵدەستێ : دەبێتە « مضاف الیه » و بە دوا ئەمرازەکانی سەر بە فیملەوە دێ و دەبێتە فاعیل و مەفعول و جێگۆڕکێ دەکا بەپێی داخوازی دەستورەکانی بەکارهێنانی راناوی چالاك .

لەوە بەولاوە جیاوازی بنجی هەیە لە میانی زمانزانان دەربارەی بون و نەبونی راناوی چالاك بۆ کەسی سێیەمی تاك .

بەشی زۆری خاوەن رایەکان بۆ ئەم بیر و باوەڕانەی خوارەوە

دەچن :

١ــ لە فیعلی «مضارع »دا راناوی کەسی سێیەمی تاك هەمیشە هەیە و بریتییە لەو (ت)ەی کۆتایی فیعلەکان کە لە هەنــدێ لەهجەکاندا دەفرتێ وەك : دەچێت ، دەخوات ، دەنوێت ، دەژیت ، دەکات ، دەنوسێت .

هەنـدێ لەم خاوەن رایانە وا دەزانن دەنـگەکەی پێش دەنگی (ت) ئەویش هەر بەشێـکی راناوەکەیە .

٢ــ لە فیعلی فەرمان « أمر » یشــدا عەینی باوەڕ دوبارە دەکەنەوە و دەڵێن لە فیعلەکانی (بڕوات ، بنوێت ، بڵێت ، بژیت ، بکات) دەنـگی (ت)ی کۆتایی فیعلەکان راناوە . باوەڕی وەهـاش هەیە دەنگەکەی پێش (ت)ەکەش بە بەشێـکی راناو دادەنێ .

بە راستی راناوی کەسی سێیەمی تاك ئەگەر هەبێ لە فیعلی « مضارع » دا هەر خۆیەتی سەر هەڵدەداتەوە لە فیعلی فەرمان « أمر» دا چونـکە صیغەی «مضارع» نیشانەی «مضارعە »کەی دەکرێ بە نیشانەی « أمر » و وەك خۆی دێتەوە ، واتە فیعلی (دەڕوات) نیشانەکەی (دە)ی لێ دەگۆڕێ و دەکرێتە (ب) و فیعلەکە دەبێتە (بڕوات) . صیغەی « أمر »ی راستەقینە هەر ئەوەیە کە بۆ کەسی دوەمی تاك بەکار دێ ، چونـکە فەرقی دیاری هەیە لەگەڵ صیغەی « مضارع » دا . بەنمونە : لە « مضــارع » دا دەڵێی (دەخۆی) ، کەچی لـە «أمر» دا دەڵێی (بخۆ)... دەڵێی (دەکەی ــ بکە ،

دەچی — بچۆ ، دەمری ـ بمره)

٣— بزوێنی کۆتایی رستەی وەك (دارا مەردە) بە راناو دانانێن ، بە لایانەوە (فعل الـكينونه ، Verb to be ، کاری بوون)ە ، تەنانەت هی وا هەیە لە رستەکانی (من مەردم ، تۆ مەردیت ، ئێمە مەردین ، ئێوە مەردن) تەواوکەری رستەکان (م ، یت ، ین ، ن) بە راناو دادەنێ بەڵام بزوێنی (ە) لە رســتەی (دارا مەردە)دا بە راناو دانانێ و بە فیعلی حیساب دەکا .

بە نیسبەت خاڵی یەکەم و دووەمەوە کە رستەکانی (دەچێت ، دەخوات ، دەژیت ..) لە ئایندەدا و رستەکانی (بچێت ، بخوات ، بژیت) لە فەرماندا دەکا بە نموونەی بوونی راناوی چالاك بۆ کەسی سێیەمی تاك ، چی لێرە بەپێشەوە گوتم دەربارەی (ت)ی کەسی دووەمی تاکەوە کـە بە دوا (ی) رانـاودا دێ ، هــەمووی دووبارە دەبێتەوە دەربارەی ئەم (ت)ەی کۆتایی فیعلەکان بۆ کەسی سێیەمی تاك . هــەموو ئەو رەخنەی لەوێ خســتمە بەرچـاو لێرەش ، ئۆتۆماتیکی ، دێتــەوە . بەڵام بە نیسبەت کەسـی سێیەمی تاکەوە رەخنەیێـکی تایبەتی بە زیادەوە هەیە پتر دەبێتە سەپێنەری ئەو رایەی کە دەڵێ (ت)ی فیعلەکانی (دەخۆیت ، دەخوات) واتە هی کەسی دووەم و سێیەمی تاك زیادەی (تصریفی)ن نەك راناو .

کەسی سێیەمی تاك لە « مضارع و أمر » دا نەك هەر دوو صیغەی (بەتێ و بێتێ)ی هەیە ، صیغەیێـکی سێیەمیشی هەیە لە زۆرترین

ناوچەکانی کوردستانی خوارودا بەکاردێ ، هەروەها لە گەلێك شوێنی کوردستانی سەروشدا . سەیری ئەم نمونانە بکە :

١ــ دەڵێ ، دەڕوا ، دەژی
دەڵێت ، دەڕوات ، دەژیت
دەڵێتن ، دەڕواتن ، دەژیتن

٢ــ بکا ، بنوێ ، بژی
بکات ، بنوێت ، بژیت
بکاتن ، بنوێتن ، بژیتن

لە هەردو صیغەی « مضارع و أمر »دا سێ جۆر بەکارهێنان هەیە و تائێستاش زیندون ، چ دیاریش نیە بمرن . کە رێگە هەبێ بگوترێ ئەو (ت)ەی کۆتایی فیعلەکان کە دەشێ بقرتێن ئەوان راناون ، بۆ نەگوترێ (تن)ەکە تێکڕای راناوبێ ؟

بێگومان کەسانێك کە خەیاڵیان چوە بۆ ئەوە کە هەر (ت)ەکە راناو بێ ، ئەگەر خۆیان بە زۆری (تن)ەکەیان بەکار هێنابا بێ دو دڵی دەیانگوت ئەو راناوە ، بەڵام رێکەوت وایە لە ئاخاوتنـدا خۆیان هەمیشە هەر (ت)ەکە بەکار دێنن ، تەنانەت لە هەندێکیانم بیستوە کە ئەم (تن)ە لە ناوچەی سلێمانیدا هەر بە کار نایێ ، ئیتر کە خۆی بەکاری نەهێنێ و لە شـارەکەشیدا بەکار نەهاتبێ ، دیارە بە درەنگەوە بایەخی پێ دەدا یا هەر پێی نادا . بەڵام راستییەکەی

ئەمەیە کە ئەم صیغەیە لە سلێمانی و غەیری ئەوێش لە سەرانسەری کوردستاندا بەکار هاتوە و بەکار دێ . لێرەدا بە نموونە شیعری دوو شاعیری کوردی سەدەی نۆزدەم دەکەین بە شایەدی قسە :

شێخ رەزا لە پێنج خشتەکییێکی بەسەر غەزەلی (مصطفی) بەگی کوردییەوە ئەمەی گوتوە :

بە یادی چاوی مەستی خۆم گوتی مەیخانە (بێتن) جێت

فیعلی (بێتن)م خستە ناو کەوانەوە تا چاوی خوێنەر باشتری بخوێنێتەوە .

لە لاپەڕە (٩)ی دیوانی (مەلا وەسمان) کە خۆی خەلقی سلێمانی بوە ئەم بەیتە دەخوێنینەوە ، لەپێشەوە بە رێنووسی خاوەنی دیوان ئینجا بە رێنووسی تازەی کوردیی بەیتەکە دەنووسمەوە :

علمە کالای مغفرت پشتانی بالای ادمی
زنگی عصیان دیرزینی توبە (دیکاتن) رفو

ئەمەش بەیتەکەیە بە رێنووسی تازە :

عیلمە کالای مەغفیرەت پشتانی باڵای ئادەمی
ژەنگی عیسیان دەیڕزێنێ تۆبە (دەیکاتن) رفوو

دیسان فیعلی (دەیکاتن) خرایە ناو کەوانەوە بۆ مەبەسی ئاشکرایی .

بەپێی باوەڕی من ، بۆنی ئەم جۆرە « تصریف » ە زیاتر راناو نەبۆنی پێتی (ت) ئیسپات دەکا چونکە دیاردەدا کە وا نەك هەر پیتی (ت) بەلکو دوَ پیتی سەرلەبەری (تن) بە زیادەوە دێننە ناو فیعلەوە و هەردوَشیان بەجارێ ، یا هەر جارە یەکێکیان ، دەقرتێن .

ئەو زمانزانانەی پێ دادەگرن لەسەر گوتن و نوسینی دەنگی (ت) لە کۆتایی فیعلەکاندا و دەڵێن دەبێ هەمیشە بگوترێ و بنوسرێ (دێت ، دەخوات ، بکات ، بڵێت) سێ جاران ، هەرجارە بەجۆرێك ، ستەم دەکەن :

جاری یەکەم ستەمیان لەوەدایە کەوا بێ بەلگە و هۆی « ترجیح » ، تا کە دەنگی (ت) دەسەپێنن بەسەر گوتن و نوسیندا لە حاڵێکدا جوتە دەنگی (ت ، ن) وا لە کاردان و خەڵق دەیانڵێ و دەشیاننوسێ . بێگومان سەپاندنی (ت ، ن) زیاتر لە ئیحتیمالی هەلە دوَرە چونکە ئەگەر دەنگی (ت) راناو بێ ئەوا (ت) ەکە هەیە و نەقرتاوە و دەشێ بگوترێ (ن) ەکە زیادەیێکی « تصریفی »یە خۆ ئەگەر (ت ، ن) بەیەکەوە راناو بۆن ، ئەوە نیشان پێکراوە و لە هەلەی حیساب نەکردنی (ن) ەکەش بە راناو رزگار بۆین . لە فەرزی هیچیشیان راناو نەبن فەرقی (ت)ی تەنها و (ت ، ن)ی بەجوتە نیە : هەلە هەر هەلەیە .

جاری دوەم ستەمیان لەوەدایە کە بە سەپاندنی (ت) دوَ شەقامەڕێی ئاوەدان کوێر دەکەنەوە ، بێ لزوم و بێ بەلگە و بێ

پاڵ پشتی مەنتیقی و زانستی و مێژوویی .. بێ هیچ .
جاری سێیەم ستەمیان لەگەڵ « اجتهاد »ی خۆیانە ، چونکە کە مەیلیان بۆ ئەوە چو پیتی قرتاو بە راناو حیساب بکرێ ، بۆ لە نیوەی رێگە دەوەستن و تاکە پیتی (ت) دەکەنە راناو لە حاڵێکدا زمانەکە دوو پیتی بەدەستەوە داوە ؟ .

هەندێـــك لەو زمانزانانە بەڵگەیێك دێننەوە کەمێك دەبێتە داروەکازی دەستی ئەم (ت)ە . دەڵێن لەو فیعلانەی صیغەی « دووبارە کردنەوە »یان هەیە ئەم دەنگەی (ت) دێتەوە و قرتانی بۆ نیە وەك کە بڵێی « دەرگاکە دەکاتەوە ، نەختێکی تر دێتەوە ، دارەکە خەریکە دەژیتەوە ، تازە بەرەو ماڵ دەبێتەوە .. »

ئەم بەڵگەیە زەکاو وردبینی تێدایە ، بەلام مەبەست ناسەپێنێ .

سرنج بگرە دەبینی هەرچی فیعلی کەسی سێیەمی تاك هەیە لە « مضارع »دا بە بزوێن کۆتایی دێ وەك « دەڕوا ، دەچێ ، دێ ، دەژی ... » ، دەوجا کە ویستت پاشگری « ەوە »ی دووبـــارە کردنەوەی بخەیتە سەر دەبێ پیتێکی پەیوەندی ببێتە ئاڵقەی بەیەکەوە بەستنەوەی کۆتایی فیعلەکە ، کە خۆی بزوێنە ، لەگەڵ پاشگری « ەوە » کە ئەویش بە بزوێن دەست پێدەکا ، مەعلومێکی وەك بەدیهیەش وایە بزوێن ناچێتە سەر بزوێن بێ ئاڵقەی پەیوەندی .
کەواتـە دەبێ پیتێك بە زیادەوە بێ ئەگەرچ پیت لە بەینـدا نەبو .
لەوەڕا دەردەکەوێ هـاتنی « ت » یا پیتێکی تر شتێکی ناچارییە و

نابێتە بەلگەی راناو بوون ، تەنانەت رەسەن بوونیشی . بەلام ئەو پرسیارە هەر دەمێنێ لە خۆمانی بکەین : بۆ دەنگی (ت) هات و دەنگێکی تر نەهات ؟ بۆ نەمانگوت « دێخەوە » لە جیاتی « دێتەوە » ؟ یاخود بۆ نەمانگوت « بەرەو ماڵ دەبێشەوە » لەجیاتی « دەبێتەوە » ؟.

بەلای منەوە هاتنەوەی « ت » لێرەدا لە هاتنی هەمو دەنگێکی تری « ئەلف و بێی » کوردی لەبارتر و مناسبترە ، چونکە خۆی بە ئەسل وەك زیادەیێکی « تصریفی » هاتنی بۆ ناو فیعلی « مضارع » شتێکی عادەتییە ، واتە لە فەرزی ئیسپاتیش بو کە راناو نیە ئەوەی هەر بۆ دەمێنێتەوە کە زێدە لە دەنگەکانی تر دەشێ بێتە ناو فیعلەوە بە وێنەی « تصریفی » یاخود لە ژێر هەر عینوانێك بێ . تۆ کە رێت هەبێ بلێیی « دێت » با ئەو دەنگەی « ت »ە راناویش نەبێ ، هاتنەوەی خۆی لە کاتی پێویستیدا گونجاوترە لە هاتنی دەنگێکی تری بێگانەی وەك « ش ، ك ، ل ، م .... » . لەم رووەوە لە ئاودڵەکەی خۆیشی کە « ن »ە ئاشناترە بە فیعلەکە ، چونکە خۆی بە فیعلەوە دەلکێ و دەکەوێتە میانی کۆتایی فیعلەکە و نونەکەوە ، جگە لەوە کە پیتی[14] (ت) یەکێکە لەو پێنج پیتانەی دەکەونە پێش (نونی چاوگ) و دەبنە کۆتایی فیعل .

(١٤) لەم شوێنانەدا مەبەس « دەنگی پیتەکان »ە ، پیت بۆ خۆی نیشانەی دەنگە .

کەواتە سەیر نیە دەگوترێ (دەخواتەوە) و ناگوترێ (دەخواتنەوە) یاخود (دەخوانەوە) با ئەو «ت»ە زیادی «صرفی» بێ نەك راناو .

ئەم بۆرە بەلگەی هاتنەوەی «ت» لە «مضارع»ی دوبارە کراوی کەسی سێیەمی تاك ، نابێتە داروەکاز لە هەڵستاندنەوەی باری «ت» لە «مضارع»ی کەسی دوەمی تاکدا چونکە زوربەی ناوچەکانی کوردستان لەوێدا نایهێننەوە ناو فیعل و دەڵێن (دێیەوە ، دەخۆیەوە ، دەکرێیەوە ، دەدۆزیەوە ..) . لێرەدا هۆیێکی یەکجار ورد و نهێنی هەیە ، بە سرنج گرتنێکی دوَر و قوڵ نەبێ لە زمان و بزوَتنەوەی ناوەکی میکانیزمی زمان ، ئیمکان نیە هەستی پێ بکرێ . هۆیەکەش ئەمەیە :

بزوێنەکانی کۆتایی فیعلی «مضارع»ی کەسی سێیەمی تاك هەمیشە بە بزوێنی دەمێننەوە و هیچ کامێکیان ناگۆڕێن بە (دەنگدار) ، لەبەر ئەمە هەرگیز ناشێ بزوێنی تری پێوە بلکێ . فیعلەکانی (دەخوا ، دەڵێ ، دەژی ، دەچێ ، دەبا ...) ناکەونە هیچ حاڵێکەوە شکلی کۆتاییان بگۆڕێ بە پیتی دەنگدار . ئەم شکلەیان «نهائی»یە . بەڵام راناوی «ی»ی کەسی دوەمی تاك وا دەبێ بزوێنە و وا دەبێ دەنگدارە ، واتە ئیمکان هەیە خۆی ببێتە ئەو پیتە کە بزوێنی «ەوە»ی پێوە بلکێ ، ئیتر زەرورەت نامێنێ ئەو «ت»ەی زیادەی «تصریفی» بکرێ بە ئالقەی پەیوەندێ ،

سەیری ئەم نموونانەی خوارەوە بکە :

دەچیت ، دەژیت ، دەبیت .. لەمانەدا یێیەکە بزوێنە .

دەخۆیت ، دەکەیت ، دەڵێیت .. لەمانەدا یێیەکە دەنگدارە .

دەوجا کە حاڵ وابێ رێ هەیە بگوترێ (دێیەوە ، دەکەیەوە ، دەچیەوە ، دەژیەوە ، دەڵێیەوە) . کە زەرورەتیش نەما بۆ هاتنی « ت » هەڵبەت خەلق ئازاد دەبێ لەوەدا کە وەك زیادەی « تصریفی » بی هێنێتەوە یا بی قرتێنێ ، بەوەدا جارێکی تریش راناو نەبوونی ئەم « ت » ە بەرەو ئیسپات دەچێ[15] .

دیسانەوە بانگ هێشتنت دەکەم لەگەڵ مندا ، بە چاوێکی زەڕڕەبین ، سرنج بگریە ئەم تایبەتیەی « فعل أمر » بۆ کەسی دوەمی تاك .

صیغەی « أمر » ی راستەقینەی وەك (بڕۆ ، بکە ، بڵێ ، بژی) هیچ زیادەی « تصریفی » تێدا نیە وەك لە صیغەکەی تردا هەیە کە دەگوترێ (بڕۆیت ، بکەیت ، بڵێیت ، بژیت) . لەبەر ئەمە صیغەی « أمر » ی راستەقینە لەو فیعلانەدا کە دوبارە کردنەوەیان

(١٥) لە گوتاری (بەکار هێنانی « ی » لە رێزمانی کوردی) کە لە یەکەم ژمارەی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورددا بلاو کرایەوە ، بەراوردیێکی مەیلەو ورد هەیە دەربارەی ئەو یۆیانەی هەمیشە بزوێنن و ئەوانەی لە بزوێنی دەکەون ، خوێندنەوەی ئەویان یارمەتی تێگەیشتنی ئەمیان دەدا .

تێدایە چاوپۆشییان تێدا دەکرێ لە نەهێنانی پیتی ئاڵقەی پەیوەندێ بۆ بەینی کۆتایی فیعلەکان ، کە بزوێنن ، لەگەڵ پاشگری « ەوە » ، کە دوَبارە کردنەوە رادەگەیەنێ . لەم حاڵەدا زەروَرەت وا دەکا بێ‌هێزترین بزوێن لە ناو بچێ کە بزوێنەکەی سەرەتای « ەوە »یە واتە بزوێنی « ە » کە فەتحەی پێ دەگوترێ لە زمانی عەرەبیـــدا . بەو پێیــە دەگوترێ (بخۆوە ، بکەوە ، بڵێوە) . وابزانم تەنها ناوچەی سلێمانی ، کـە حەز دەکا پیتی پەیوەندێ بـەکار بێنێ ، لەم فیعـلانەدا پیتی « ر »ی ناســك دەهێنێ بـۆ میانی هەردوَ بزوێنەکان و دەڵـێ (بخۆرەوە ، بکەرەوە ، بڕورەوە . .) . بەڵام لەوێشدا کە کۆتایی فیعلەکە «رە» بێ واز لە « ر »ەکەی زیاد دێنن و دەڵێن (وەرەوە ، بشارەوە ..) . ئەم حەز لێ‌کردنەی ناوچەی سلێمانی لە پیتی پەیوەندێ ، هەر خۆی سەبەبێ ئەوەیە هەمیشە کات بڵێن (دەڵێیتەوە ، دەخـــۆیتەوە . .) جارێـکیان بە رێـکەوتیش پیتی « ت »ەکە نەقرتێنن . وادەبێ زیاتریش مەیـلی خـۆیان بۆ ئارایشتی وشـــەیی ، کە تایبەتییێکی « حضاری » پێش‌کەوتوە ، دیاربخەن بـەوەدا کە سـەرەڕای تاکە پیـتی « ر » زیادەیێکی‌تری درێژی « تصریفی » بخەنە کۆتایی فیعلی « أمر »ەوە و بڵێن « بخۆرەوەوانێ ، بێرەوەوانێ ، بکەرەوەوانێ » . لە رابردوَ و « مضارع »یشدا ئەم زیادییە هەر بەکار دێنن .

ئەم روَنــکردنەوانە دەربارەی حالاتی کەسی دوەمی تاك ، بەر لەوە لە کەسي سێیەمی تاك بدوێم و فیعلی دوَبارە کردنەوە باس بکەم ،

جێیان خۆش نەدەبوو بۆیێ لە شوێنی خۆیانم هەڵەنگاوتن بۆ ئێرە .

کەواتە باوەڕی من ئەمەیە لە فیعلەکانی (دەڕوات ، دەچێت ، دەخوات ، دەژیت) کە فیعلی « مضارع »ی کەسی سێیەمی تاکە ، نە پیتی (ت) نە پیتی پێش ئـەو هیچ کامێکیان راناو نین ، پێداویستی « تصریف »ن . وەك ئەوانیش دوو پیتی (ت ، ن) لە فیعلەکانی (دەڕواتن ، دەخواتن ، بچێتن ، بڕواتن . . .) . ئەم زیادییانە ئەگەر راناو بان دەبوا لە شوێنی تردا دەربکەون و ببنە هۆی پەیدابونی « حکم و اسناد » لە ئاخافتندا ، تۆ سەیریان کە لەو شوێنانەدا کە بەکاریش دێن « حکم و اسناد » دروست ناکەن چونکە بە قرتانیان چ نوقسانییێك پەیدا نابێ ، « حکم و اسناد »ێك لە رستەدا کە هەیە هەر دەمێنێ . ئەوەی راستی بێ رەنگە جۆرێك « تأكید » رابگەیەنن ، بە تایبەتی لە کاری وەك (دەبارێتن)دا ئیشارەیێکیش هەیە بۆ « مستقبل » ، واتە زیاتر لە بەیانی راستییێکی « مطلق » ، رودانێکی بەرچاوی چاوەڕوان کراو دەخاتە بەر هەستی مرۆڤەوە . . بەلام ئەم تێبینییە لێکۆڵینەوەی زیاتری دەوێ .

دەربارەی خاڵی سێیەم کە بزوێنی کۆتایی رستەی وەك « دارا مەردە » و زمانزانان بە لاسایی کردنەوەی رۆژئاواییەکان دەڵێن « کاری بوون ، فعل الكينونه ، Verb to be »یە رەخنەیێك و تێبینییێکی بنجیم هەیە لەگەڵ هەندێك رونکردنەوە کە دەبن بە کۆتایی گوتارەکە .

وەك پێشتر باسم كرد زمانزان هەیە لە نێوان هەمو راناوە چالاكەكاندا تەنها بەم بزوێنە دەڵێ « فعل الـكینونە » ، واتە ئەمیان زیاتر لەوانی‌تر قسەی بەسەرەوە هەیە كە فیعل بێ . دەبا بزانین هیچ ئیمكان هەیە ئەم بزوێنە ، یاخود هاوڕێكانی كە راناوە چالاكەكانن وەك (م ، مان ، ین ، ت ، ی — یت ، تـان ، یان ، ن . .) فیعل بن ؟ لەو روەوە زۆتر موناقەشـەیێكی بیروباوەڕەكەم كرد لە روانـگەی تێـكڕای راناوە چـالاكەكانەوە ، لێرەدا كەمێك زیاتر لە موناقەشەكە قوڵ دەبینەوە بەنیسبەت ئەو بزوێنەوە چونكە تایبەتییێكی سەربەخۆ لەودا هەیە تا رادەیێك وتووێژ دەربارەی ئەو جودا دەكاتەوە لەوانی‌تر .

لە رستەی (دارا مەردە)دا كوا فیعل ؟ دەزانین هەمو فیعلێك لە خودی خۆیدا ، واتە لە ناوەڕۆك و واتای وشەكەیدا ، دوو رەگەزی هەیە كە هەر خۆیان ناوەڕۆك و واتای فیعلەكە پێكدێنن . ئەم دوو رەگەزە (كات و رووداو) ن . هەرچی فیعلی جیهان هەیە بیانهێنەوە بە نمونەی دەمەتەقە ، تا كێـكیان بێ ئەم دوو رەگەزە نیە و ئیمكانیش نیـە هەبێ . كە دەڵێی (دارا هات) بێ پێویـستی تەئویل و یارمەتی‌دانی زمانزانانەی من و یەكێـكی‌تر راستەوخۆ راتـگەیاند كە رووداوی « هاتن » لێرە بەپێشەوە بوە ، (دارا) ش لابەری لە رستەدا و بڵێی « هات » ئەم رووداوە و كاتی لێرە بەپێشەوە سەر لە بەریان لە

فیملەکەوە هەڵدەقوڵن و دەبن بە ناوەرۆکی[١٦] . رووداو و کاتەکە لە مێشکی من و تۆ ، یا خود لە راگەیاندنی واقیعێکی دەرەوەی فیملەکە ، یا لە « مقتضى الحال » و شتی ئەوتۆوە نەهاتوون ، هەر خۆیان فیملەکەن . کە دەشڵێین (روودان) مەبەستمان پەیدابوونی شتێکی نەبووە ، واتە لە فیملی (هاتم)دا هاتنەکە لە نوێ پەیدابوو و پێشتر وجودی نەبوو .

لەبەرتیشکی ئەم راستییە بەدیهیانەدا با سەیرێکی (دارا مەردە) بکەین . با بزانین ، بێ شــەرم کردن لە جێگە و مەقامی زاناکانی ئەوروپا ، روودان لە کام بەشی رستەکەدا هەیە ؟.

---

(١٦) دەتوانم بڵێم بوونی « فاعل ، کارا »بێکیش بە زەروورەت دێتە زیهنەوە ، خۆ ئەگەر گوتبام « هاتم » فاعیلەکە وجودیشی لە فیملەکەدا دیار دەکەوت ، بەلام وجودی فاعیل لە دەرەوەی فیملەوە دێ و رەگەزی فیملەکە نیە ، دەبینی هەرجارە فاعیلەکە دەگۆڕێ « هاتم ، هاتین ، هاتی ، هاتن .. » ، بەلام روودان و کاتەکە هەر خۆیانن . بێگومان بەسترانەوەی فیعل بە فاعیلەوە لەو زمانانەدا کە راناوی چالاکیان هەیە زیاتر دێتە بەر هەست تا ئەو زمانانەی راناوی چالاکیان نیە . کە دەڵێی (من نووسیم) بەهۆی دەنگی « م » لەکۆتایی فیملەکەدا کە بوە بە کەرتێکی چڕمساوی وشە ، شەخسی فاعیلت هێندی فیملەکە لەبەرچاوە بەلام کە دەڵێی « I wrote » بەهۆی وشـەی « I » نەبێ فاعیلەکە نایێتە بەر هەستی مرۆڤەوە ، واتە وشەی « Wrote » خۆی لە خۆیدا کەسی یەکەم بەدەستەوە نادا ، لە راستیدا هیچ کەسێك بە دەسـتەوە نادا .. قسە درێژەی زیاتر هەیە بەلام دەرفەت نیە .

تۆ کە دەڵێی (دارا مەردە) حەقیقەتێکت باس کردوە ، چ مەبەستت ئەوە نیـــە (تازە دارا بۆتە مـەرد) تا خەیاڵمان بۆ «رۆدان» بچێ . لە رستەکەدا مەردایەتی دارا رۆداوێـکی تازە نیە کە پێشتر وجودی نەبوبێ . ئەگەر گوتبات (دارا مەرد بو) ئەوسا مەردایەتی دارا دەبو بە رۆداوێك لە کاتی رابردوَدا .

بۆ رۆنکردنەوە فیعلێـکی کەسی یەکەم دێنمەوە : دەڵێی (من مەردم) . ئەم رستەیەش کە کردت بە (من مەرد بوم) روداوێـکی رابردوی لێ دەفامرێتەوە ، واتە کە وشـــەی «مەرد»ت خســـتە بەر تاوی فیعلێکی راسـتەقینە ، واتاکەی کە «مەردایەتی»یە دەبێتە «رۆداو» .

تەماشای ئەم نمونەیەش بکە : (دارا نوستوە ، من نوستوم) . لێتەوە دیارە بزوێنی «ە» کە من بە راناوی دادەنێم و پیتی «م» کە بەلای زۆر لە زمانزانانەوە رانـــاوە لەم تەرزە صیغەیەی فیعلـــدا هەردوَیان دەبنە هۆی بەرهەم هێنانی «رۆدان» . واتە کە گوتبات (دارا نوستو ، مـن نوستو) رۆدان پەیدا نەدەبو هـەرچەند لە رستەکەدا صیغەیێـکی فیعلیش هەیە و رودانیش رەگەزێـکی فیعلە .

کەواتە لە رستەی (مەرد بو) دا واتای «تجرید»ی مەردایەتی بە هۆی فیعلەکەی «بو» دەبێتە رۆدان . هەروەهاش لە رستەی «نوستوم ، یا نوستوە»دا راناوە چالاکەکان بە هۆی بونی صیغەیێکی فیعلی «نوسـتن»ەوە دەبنـــە راگەیێنی واتای «رۆدان» ، هیـچ

کامێك لە راناوەکان لە خودی خۆیاندا رووداندیان تێدا نیە .

لەم نمایشـــەدا دەردەکەوێ کە فیعلی « بوّن » ت لە وشـــەی «مەرد » دوور خستەوە و راناوی « م » ت لە کۆتایی فیعلەکە را گوێست بۆ دوای وشەیێك کە رووداندی تێدا نەبێ وەك وشەی « مەرد » ، ئیتر ئەو رستەی کە پەیدا دەبێ بەداهەتەن رووداندی تێدا نابێ ، واتە کە گوتت « مـــەردم » گوتەیێکی بێ فیعل و بێ رووداندت گوتوە چونکە نە وشەی (مەرد) ، نە (م) هیچ کامێکیان بە خەیالیش رووداویان تێدا بەدی ناکرێ .

بە راستی ئەوەی زیهن دەغەلەتێنێ و بەرەو هێندێی دەبا وابزانێ لە رســـتەی « مەردم ، مەردە » دا روداو هـــەبێ ، ئەو « حکم و اسناد » ەیە کە راناوە چـــالاکەکە رای دەگەیەنێ و بەوەدا بزوتنەوەیێکی واتایی پەیدا دەبێ لە رستەکەدا کە هەرگیز لە وشەی ســـارد و سڕ و بێ تاو و تین پەیدا نابێ ئەگەر هەزاریشی بە دوایەکدیدا قەتار کەی . کە بڵێی (لێرەوە تا کەرکوك دەشت) و وەســـتای لە قســـەکەت ، چەند لاشـــەیێکی وشە و ئەمرازت بە دوا یەکدیدا ریزکردوە بێ گیان و بزوتنەوە ، بەلام کە گوتت (.... تا کەرکوك دەشـــتە) ئا ئەم بزوێنەی کۆتایی رســـتەکە گیانێك و جموجۆلێك دەخاتە بەر وشەکان و رەگەزێکی تازە دێنێتە ناوەرۆکی رستەکەوە کە بریتییە لە بڕیاردانی (دەشتایەتی) مەودای میانی ئێرە و کەرکوك . فامانەوەی ئەو بڕیارە لە رســـتەکەدا وا دەکا خەیاڵ بۆ

واتای ڕوودان بڕوا ، کەچی هیچ شتێك لە نەبوویەوە پەیدا نەبوە ، واتە ڕوودان لە گوتەکەدا نیە ، لە ڕاگەیاندنی حەقیقەت بەولاوە . ئەو بڕیار « حکم و اسناد »ە لە فیعلیشدا هەیە سەرەڕای ئەوە کە کات و ڕوودانیش هەیە ، واتە لە ڕستەی « نووسی »دا ڕوودانی « نووسین » لەکاتی « ڕابردوو »دا دوو ڕەگەزی ڕەسەنی فیعلەکەی « نووسین »ن ، ئینجا بڕیاریکیش هەیە کە ڕووداوی « نووسین » لە کاتی ڕابردوودا قەوماوە . بەڵام لە ڕستەی (دارا مەردە)دا لە غەیری بڕیاری هەبوونی مەردایەتی کە هێز و پێزی گوتەکەیە ، نە ڕوودان نە چ کاتێك مەبەستی گوتەکەیە ، کە مەبەست نیە لێشی نافامرێتەوە .

ئەمە لەلایەن بوون و نەبوونی ڕوودان لە ڕستەی (دارا مەردە)دا . با بزانین « کات » لەم ڕستەیەدا هەیە یاخود نیە ؟ .

بەر لەوە لە بارەی کاتەوە توێژینەوە بکەم دەبێ ئەوە بڵێم نەبوونی « ڕوودان » تەنها بۆ خۆی بەسە ببێتە ئیسپاتی نەبوونی فیعل ، واتە وشەیێك یاخود تەرکیبێك ڕوودانی تێدا نەبوو دیارە فیعلی تێدا نیە ، چونکە ڕەگەزی هەرە گرنگ لە فیعلدا (ڕوودان)ە بە دوا ئەودا کاتە ، سەرەڕای ئەوە کە بە کۆبوونەوەی هەردوو ڕەگەز فیعل پەیدا دەبێ . سەیری چاوگ بکە دەبینی خۆی ڕوودانێکی ڕووتە و هیچی تر ، کەچی لەبەر نەبوونی کات تێیدا ، پێی ناگوترێ فیعل هەرچەند کاتیش دووەم ڕەگەزی فیعلە . بەو پێیە گریمان لە ڕستەی (دارا مەردە)دا کاتیش هەبێ ، فیعل هەر پەیدا نابێ چونکە ڕوودان لە

رستەکەدا وجـودی نیە ، لەگەڵ ئەمەشدا چ زەرەر ناکەین لە ساغ کردنەوەی بوّن و نەبوّنی کات لە رستەکەدا .

(دارا مەردە ، ئامێدیّ شارێکی کوردە ، ئەهریمەن ئەفسانەیە ، زانکۆی سلێمانی چالاکترە لە هی بەسرە ، یا هی بەسرە چەلاکترە لە زانکۆی بەغدا ، دەستی راست لە هی چەپ بەهێزترە . .) لەم رستانە و هەرچی وەك ئەوان هەیە ، بە خەیاڵی کەسدا تێ ناپەڕێ دارا کەی مەرد بوە ؟ شاری ئامێدیّ ئیمڕۆ یا دوێنی کورد بوە ؟ دەستی راست لە کەیەوە بەهێزتر بوە لە دەستی چەپ ؟ ، قسەکەر لەو گوتانەدا مەبەستی دەربڕینی راستییێکە[17] بێ ئەوە ئاگای لە دوێنێ و ئیمڕۆ و سبەینێ هەبێ و بێ ئەوە رستەکەش خۆی لەخۆیدا چ کاتێکی دەستنیشان کراو رابگەیەنێ . وا دەبێ لە دەرەوەی رستەوە ،

(١٧) عادەت وا رۆییوە بگوترێ « راستی » دەنا ئیمکان هەیە رستەکە درۆی تێدا بێ یاخود کابرای قسەکەر مەبەستی درۆ بێ . زانەن رستەی « خبری » ئەو رستەیەیە کە هەڵدەگرێ راست بێ یا درۆ بێ وەك ئەوەی بڵێی « داری گوێز لە قەزوان بەعومرترە ، دارا ئامۆزامە » . واش دەبێ رستەی « خبری » هەر درۆی رۆتە وەك : شاخی هەورامان لە فەرەنسەیە . لە رستەی « خبری »دا بڕیار هەیە کە پێی دەڵێن « حکم و إسناد » ئیتر بڕیارەکە راستی و درۆیی هەڵدەگرێ . فەرقێکیش نیە لەوەدا رستەی « خبری » فیعلی تێدابێ یا نەبێ : باران باری ، سبەی دەچمە پردێ ، دارەکەم ئاو دا .. هەمۆیان رستەی « خبری »ن . رستەی « انشائی » درۆ و راستی هەڵناگرێ وەك کە بڵێی : کاشکی نەچوبام ، خوابە لێم خۆش بی ، هەستە لەوێ لا کەوە ..

ڕێکەوت یاخود حاڵ ، کات بە ڕستەکەوە دەلکێنێ وەك : دارا لێرەیە ، من تێرم ، جلەکانم لای وتوچین ، هەمو لەشم تەڕە . لەم ڕستانەدا دیار دەکرێ ڕاستییەکان لە کاتی ئێستادا هەن ، بەڵام ئەم دیارکردنە ڕاگەیاندنی حاڵە نەك تەرکیبی ڕستە . تۆ سەیرکە حاڵ و ڕێکەوت چ کارێك دەکەن لە ڕستەی وەك (منداڵەکە نە دەچێتە مەکتەب و نە دەبێتە شاگردیش لای دارتاش) . لەم ڕستەیەدا هەر دوو فیعلی (دەچێ و دەبێ) فیعلی « مضارع »ن ، کەچی نەچوون و نەبوونە کە لێرە بەپێشەوە مەعلوم کراوە و ڕووداوی تێپەڕیون .

کە دەڵێی (هەنگوین شیرینە) ڕاستییێکت گوتوە لە هەموو کاتدا هەر ڕاستە ، واتە لە وەتەی هەنگوین هەبوە هەر شیرین بوە ، ئێستاکەش شیرینە و لە دواڕۆژیشدا هەر شیرین دەبێ ، خۆ کەسیش ناڵێ لەم ڕستەیەدا سێ کات بەجارێ کۆبۆتەوە .

کە دەگوترێ کات لە وشە وەیا ڕستەدا هەیە مەبەست ئەوەیە لە خودی وشەکە یا تەرکیبەکە کات هەبێ نەك لە دەرەوە زەرورەت ، یا ڕاگەیاندنی حاڵ ، یا پێویستێکی عەقلی و مەنتیقی هێنابێتی . ئەگەر تەماشای تەنها واتا و ناوەرۆکی وشە و تەرکیبی ڕستە نەکەین و گوێ ڕاگرین بۆ دەنگ و صەدای دەرەکی داخوا کاتمان بۆ تێ دەخوێنێتەوە یا ناخوێنێتەوە ، هەموو فیعلەکان تێکەڵ بە یەکدی دەبن و شیرازەی باسی زانستی زمانی لەبەر یەکدی

هەڵ دەوەشێ ؟ ، حاجی قادر دەفەرموێ :

(هەرکەسێ زا بە ناعەلاجی مرد)

دوَ فیعلی (زا ، مرد) هەردوَیان رابردوَن ، کەواتە ئەم قسەیە هەقی بەسەر ئەو کەسانەوە نیە لێرە بە دواوە دەبن ، ئەو کەسانەش ناگرێتەوە کە وا جارێ نەمردوَن چونکە نەیگوت (بە ناعەلاجی دەمرێ) .

دەڵێی (تێ نەکۆشیت ، سەر ناکەویت) . فیعلەکان بۆ کەسی دوەمی تاکن و « مضارع »یشن ، کەواتە کەسێکی‌تر بەر ئەم قسەیە ناکەوێ ، ئەو کەسەی پێشتریش تێ نەکۆشابێت لەوانە بوە دەرچوَبێت .

خولاسە دەلالەتی حاڵ نابێ دەخلی هەبێ بەسەر سروشت و واتای وشە و رستەوە . رێزمان خەریکی خودی وشە و دارشتن و تێك هەڵکێشانی ئاخاوتن دەبێ . کە فیعل رواڵەتی رابردوَ بوَ هەر بە رابردوَ دەمێنێتەوە با دەلالەتیشی بۆ دوارۆژ بێ یا بە پێچەوانە .

لە رستەی وەك (دارا مەردە ، ترێ میوەیە)دا کە وا مەبەست دەرخستنی باوەرێك وە یا راستییێکی «مطلق »ە و هیچ یەك لە بەشەکان و کەرتەکانی رستەکان لە خۆیانەوە پەنجە بۆ کاتێکی دیار کراو درێژ ناکەن، هەر « اعتبار »ێکی دەرەکی بێ و کات « تحدید » کا بۆ ئەم باوەرە وەیا راستییە ، بایەخی پێ نادرێ لە گۆشەی نیگای رێزمان و زانستی

زمانەوە . کە لە عەینی رستەکەدا کات پەیدا نەبوو ئیتر ئەواکات نیە .

لە عەرەبیدا دەمەتەقە نیە لەسەر هەبوونی رستەی بێ فیعل ، ئەو بڕیار و « حکم و اسناد »ەکە لە کوردیدا بەهۆی راناوی چالاکەوە پەیدا دەبێ ، لەوێدا تەرکیبی رستە ، بەتایبەتی « تنوین الضمة » ، دەیخاتە ناوەڕۆکی گوتەکە : دەڵێی « دارا رجلٌ ، العنب فاکهةٌ » بەوەدا هەموو واتای (دارا مەردە ، ترێ میوەیە) بە خۆیان و راناوی چالاکیانەوە هاتنە ناوەوە چ شەڕە دەندووکێش نیە لەسەر بوونی فیعل . بەڵێ دەزانم نەبوونی فیعل لە هەندێ رستەی عەرەبیدا راستەوخۆ ئیسپاتی شتێك ناکا لە زمانی کوردیدا بەلام هەر نەبێ بە بیرماندا دێنێ زمان هەیە رستەی بێ فیعلی تێدایە ، واتە نەبوونی فیعل لە رستەدا کارێکی « مستحیل » نیە ، چ سەیر پێ هاتنیشی ناوێ «حکم و اسناد» لە زمانێکدا بە « تنوین » و لە یەکێکی تردا بە راناوی چالاك پێك بێ ، بێ فیعل و بێ کات .

ئێستاکە شریتەی وتوویژ و موناقەشە ، دوای ئەم گەشتە دوور و درێژە ، زۆر بە ئاسایی دەمانگەیەنێتە دوا ئاڵقەی زنجیرەی باسەکە : ئایا کە ئەم بزوێنەی کۆتایی رستەی وەك (دارا مەردە) واتە بزوێنی (ە) کە فەتحەی عەرەبییە ، خۆی هۆی پێکهێنانی حوکم و ئیسنادە لە رستەکەدا دەبێ چ ناوێکی لێبنرێ ؟ ئایا فیعلە یاخود راناوە یاخود شتێکی ترە ؟ .

بەنیسبەت پرسیاری ئەوە کە فیعل بێ لێرە بەپێشەوە بە درێژایی

نوسینەکەم گوتومە فیعلی تێدا نیە چونکە روداو و کاتی تێدا نیە .
ئێستاکەش دوبارە دەکەمەوە ئەم بزوێنە هەرچی ببێ فیعل نابێ .
کەسێك بشیەوێ ئیسپاتی فیعل بونی ئەم بزوێنە بکا دەبێ بەشێکی
زۆر لە رێزمانی کوردی بگۆرێ تاکو دوچاری « تناقض » نەبێ
لەگەڵ خۆیدا . من لێرە بەپێشەوە گوتم فیعل دو رەگەزی بنجی
هەیە (روداو و کات) و بزر بونی یەکێك لەم دو رەگەزە لە
وشەدا پەکی هێندێ دەخا پێی بگوترێ فیعل ، ئێستا ئەمەش ئیزافەی
سەر ئەو قسانە دەکەم کە لەو تەعریفانەی بۆ « فعل » دانراوە لە
کوردی ، سەرەڕای کات و روداو مەرجێکی تریش دانراوە بۆ
حیساب کردنی وشە بە فیعل : دەبێ وشەکە خۆی لە خۆیدا واتایێکی
تەواوی هەبێ نەك بە هۆی وشەی تر یا یارمەتی رستە و تەرکیبی ناو
ئاخاوتن ، واتە دەبێ فیعل لە تەنها وشەکەی خۆیدا کات و روداوی
تێدابێ وەك : هات ، دەخوا ، ببینە .. لیژنەی رێزمانی کوردی
سەر بە کۆڕی زانیاری کوردەوە خۆیشی ئەم « تعریف »ەی پەسند
کردوە بۆ فیعل . دەوجا کە ئەم تەعریفە بکەین بە چرا و فیعلی
پێبناسینەوە چ لزوم نامێنێ بەنیسبەت راناوی چالاکەوە بە دوا
کات و روداونیش دا بگەڕێین چونکە ئاشکرایە هیچ کامێکیان بە
تەنهایی واتا بە دەستەوەنادا نە بێ زەمان و نە بە زەمان و نە بێ
روداو و نە وەکی تر .. خۆ ئەوەی راستی بێ لەبەر تیشکی ئەم
تەعریفەدا هێشتا دەنگی « مبهم »ی وەك (هەچە ، ختە ، چفە ،

وەشە ، هەیھە ، کشە ..) کە بۆ «امر و نهی» بەسەر ئاژەڵدا بەکاردێ زیاتر بەر واتای فیعل دەکەوێ تا راناوی چالاك چونکە ئەم دەنگە موبهەمانە بەقەدەر « فعل أمر » کات و ڕوودانیان تێدایە ، خۆ دیارە وشەی ئەوتۆن دەشنوسرێن . کە گوتت (ختـە) وەك ئەوەیە گوتبێتت (ئەی پشیلە لاچۆ ، دوور کەوە) . نیسبەتی پەیوەندیی کات بە فیعلی ئەمرەوە لە چاو فیعلی رابردوو و « مضارع »دا داستانێکی سەربەخۆیە ، پێویستی بە لێکۆڵینەوەی تایبەتی هەیە کە بە هیچ شکڵێك لێرەدا جێی نابێتەوە ، ئەوەندە تێبینییەشم هێنایە بەر چاو تاکو خوێنەر یا زمانزان وەك شوانی پسپۆڕ کە وا بە تروکەیێکی[18] شەوقی هەورە تریشقە رانەکە بەسەر دەکاتەوە ، ئەویش لە تروسکەی ئەم تێبینییەڕا لایەنێکی مەیلەو تاریـکی زمان بێنێتە ناو جغزی نیگایەوە و زیهنیشی بە دوا لایەنی تاریکیتردا بگێڕێ .

لام وایە چیتر لزوم نیە بە دوا ئیسپاتی فیعل نەبوونی بزوێنی کۆتایی رستەی (دارا مەردە)دا بکەوین ، چونکە ئەوەندەی هێنامانە بەر چاو لە ڕووناکی و بەڵگە و هۆی شت ناسینەوە ، ئەم بزوێنەی ڕووت کردەوە لە هەموو واتا و سروشت و تایبەتی و رواڵەتی فیعل .

بەڵێ بێگومان (دارا مەردە) رستەیێکی بێفیعلە ، وەك (مبتدأ و خبر)ی زمانی عەرەبی حوکم و ئیسنادی تێدایە بەلام نەك

(۱۸) تروکە : بە واتای « لحظه » دێ . هەردوو وشەی « تروکاندی ، لحظ » لە چاوەوە سەر هەڵدەدەن .

لە رێی داڕشتنێکی رۆتەوە کە « تنوین » تێیدا دەبێتە تەواوکەری واتا ، بەڵکو بەهۆی بزوێنێکی ئاشکراوە کە وا بتوانێکی هەمیشەیی هەیە لە رستەدا و ناشێ بە هیچ جۆرێك بن لێو بخرێ وەك « تنوین » . لە هەر حاڵێك و هەر زەرفێکدا بزوێنەکەت لادا و گوتت (دارا مەرد) رستەکە واتا دەدۆڕێنێ ، لە رستەیی دەکەوێ . بەڵێ دەتوانی جێگەی بزوێنەکە بگۆڕی و بڵێی (دارایە مەرد) کە ئەوسا بەولای (حکم و اسناد) ەوە واتایێکی زیادیشت دەربڕیوە وەك « مبالغە » یاخود مەدح بێ .

دەمێنێتەوە بزانین کە ئەم بزوێنە فیعل نەبێ دەبێ چی بێ ؟

بەرلەوە لە پرسیاری (چیە) بتۆژینەوە با سەیرێکی جێگەی بزوێنەکە بکەین لە رستەدا :

من مەردم .

تۆ مەردی .

ئەوان مەردن .

ئێمە مەردین .

ئەو مەردە ، خۆی مەردە ، دارا مەردە .

چ گومانێك نیە لەوەدا بزوێنەکە جێی راناوی چالاکی پڕاوپڕ گرتۆتەوە و وەك ئاوەڵەکانی هۆی (حکم و اسناد) ە لە رستەدا . بەڵام کە ئەمە وا بێ ، لە سەدی سەد وایشە ، ئاخۆ راناوە ؟ .

لێرە بەپێشەوە باسی ئەوەمان کرد لە کوردیدا بۆ پێک هێنانی رستەی بێفیعل راناوی رابردوی تێنەپەڕ بەکار دێ، واتە هەر وەک دەڵێی (ئێمە رۆیشتین) دەشڵێی (ئێمە مەردین) . چاکتر ئەوەتە لیستەیێک رێکخەین بۆ رۆن کردنەوەی ئەو بەدیهیە ، دەڵێی :

من رۆیشتم   من مەردم .

تۆ رۆیشتیت   تۆ مەردیت یاخود رۆیشتی ، مەردی .

ئێمە رۆیشتین   ئێمە مەردین .

ئێوە رۆیشتن   ئێوە مەردن .

ئەوان رۆیشتن   ئەوان مەردن .

کە بێینە عاست کەسی سێیەمی تاک دەڵێین :

ئەو رۆیشت .

لەم فیعلەدا ، وەک پێشتر گوتمان ، راناوی چالاک نیە ، کەواتە بۆ پێکهێنـانی رســتەی وەک (تۆ مەردی ، من مەردم) ناتوانین راناوی چالاک بخوازینەوە لە فیعلی رابردوی تێنەپەڕی کەسی سێیەمی تاک ، چونـکە راناوی چـالاکی نیە . بەم جۆرە کە بێین و چاوەنۆڕی راناوێـکی نامەوجوود بکەین یەکی وتوویژمان دەکـەوێ لە هەمتوو ئەو رستە بێفیعلانە کە خاوەنەکەیان کەسی سێیەمی تاک بێ چونکە دەزانین لە کوردیدا رســتەی بێ فیعل واتا نابەخشێ بێ راناوی چالاک .

لەم سرنج گرتنەڕا دەردەکەوێ ئەم بزوێنـــەی کۆتایی (دارا مەردە) و هەمو رستەیێـکی وەك ئەو ، ناچاری هێناوەتی و جێی راناوی چالاکی کەسی سێیەمی تاکی پێ گرتۆتەوە بۆ دروست کردنی رستەی واتادار ، کە ئەمە نەکرابا یا دەبو رستەی بێ واتا بەکاربێ وەك (دارا مەرد ، زستان سارد ، براکەت زیرەك) یاخود ئەو رستانە سەر لەبەریان یاساغ بکرێن کە ئەمە شتێك نیە خەیاڵ بۆی بچێ .

رەنـگە کەسێك بڵێ خۆ لە فیعلی رابردوی تێنەپەڕیش راناوی چالاك نەبو بۆ کەسی سێیەمی تاك کەچی بە سەلیقە دەزانین فیعلەکە واتای تەواوی هەیە «بە حکم و اسناد»ەوە : کە دەگوترێ (هات ، رۆیی ، نوست ، برژا ، سوتا ، فڕی ..) بەقەدەر (هاتم ، رۆیشتین ، نوستین ، برژاین . . .) لەبەر زەوق و زیهنمان راست و دروستە و هیچ ناتەواوییێکیان لێ هەست ناکەین ، کەواتە رەنـگ بو ئەگەر لە رستەی بێ فیعلیشدا راناوی کەسی سێیەمی تاك نەبا پێی راهاتباین و لێمان بە نوقســانی نەگرتبا . بەڵێ رەنـگە شتی وەها بگوترێ ، خۆ ئەگەر کەسیش نەیڵێ وا من گوتم . بەڵام قسەکە جێی قەناعەت نیە ، کە باشی لێ ورد بیەوە :

جارێ هەر لەپێشەوە خاوەنی زمانەکە وەرامی داوەتەوە بەوەدا کە رازی نەبوە رستەی بێ فیعل بێ راناوی چالاك بێ ، راهاتـن و رانەهاتنیش لە زوەوە دەرگەی باس لێ کردنی بەستراوە چونکە زەوقی کوردی خۆی لە عاســت دو « احتمال »ی بون و نەبونی

راناوی چالاك نەدیوە تاكو رێ هەبێ خەیاڵمان بڕوا بۆ «احتمال»ی پێ راهاتن. تاكە «احتمال» هەر ئەوە بوە كە دەبێ راناوی چالاك لە رستەی بێ فیعلدا ببێ، ئەگەر نەبێ پێویستە بۆی خەلق بكرێ.

بەنیسبەت نەبونی راناوی چالاك لە بەشی هەرە زۆری فیعلەكان بۆ كەسی سێیەمی تاك و لە فیعلی «أمر» بۆ كەسی دوەمی تاك، تەعلیلێكی رێك و پێك هەیە كە راستەوخۆ لە «فقه»ی زمانەوە هەڵدەقوڵێ، بەڵام زۆر بەداخەوە، وەك زۆر تر عوزرم هێنایەوە، چ دەرفەت و مەودای شی كردنەوەی ئەم جۆرە لاباسانە لە گوتارەكەدا نەماوە، بۆیێ بە ناچاریی لەبیر خۆمی دەبەمەوە و دەگەڕێمەوە بۆ ئەسلە باسەكە و وەرامی دوا پرسیاری سەر بەو بزوێنەی كۆتایی رستەی (دارا مەردە) دەدەمەوە و خەریك دەبم بزانم ئەم بزوێنە لە كوێوە هاتوە.

هەرچەند لێم رۆن نیە لە كەیەوە كورد وێنە ئاخاوتنی ئێستاكەی بەكار دێنێ و لەبەر ئەمە ناتوانم سەرچاوەی مێژوویی بۆ كەرستەیێكی تەعبیری وەك ئەم بزوێنە دەست نیشان كەم و بیخەمە پەراوێزی زەمەنی خۆیەوە، دیسانەوە تێگەزای زمانەكە، وەك میراتێكی مێژوویی، تایبەتیەكانی رەسەنی كۆنینەی خۆی پاراستوە تا ئەو رادەیە كە شارەزاییەكی گشتی و ورد بە تەركیبی ناوەكی زمانەكە و میكانیزمی هاتنە گەڕی دەستورەكانی دەسەڵات

دەدەن بە تۆژەرەوە تەعلیلی گەلێك لەو زاهیرە و رواڵەتانەی بکا کە بنجی مێژوویی‌یان نادیارە . لە فەرزی پێکانی نیشانەش زەحمەت بێ لەو زیهن کاریانەدا ، کوتانەوەی رێبازەکانی زمان ئاشنامان دەکا بە تێك کردنەوە و لە یەکدی ترازان و راستایی و پێچە بە دەورەیان ، ئیتر وەك بەڵەد بتوانین دەوری نیشان هەڵبێین ، کە نەشی پێکین .

زانیمان ناچارێ ئەم بزوێنەی هێناوە تاکو جێی راناوی چالاك پڕ کاتەوە لە رستەی بێ فیعلدا . ئێستا پرسیار لەوە دەکرێ بۆچی ئەم ناچارییە شتێکی تری نەهێنا ؟ چ دەقەوما بگوترابا (دارا مەردك ، یاخود مەردش ، یاخود مەردوف) یا هەر شتێکی تر بێ ؟ بێ گومان چ نە دەقەوما ، بەڵام ئەوساش پرسیارەکە هەر بە ملەوە دەما و دەگوترا بۆچی ئەم پیتە ، یاکۆمەڵە پیتە هات زیادە لە هەمو شتێکی تر ؟

من ئەوەندەی تێ‌دەفکرم لەوە کە ئەمرازێك یاخود هۆیێکی تەعبیری رێك و پێکتر و ئاسانتر و سوکتر لەم بزوێنەیە بدۆزمەوە و بڵێم دەبوا سەلیقەی کورد ئەوی هێنابا و کەلێنی ناچارێ پێ پڕکردبایەوە ، ناگەم بە هیچ ئەنجامێك ، ئەو ئەنجامە نەبێ کە زمانی کوردێ لە خۆوە و بێ مامۆستا ئەم بزوێنەی هێناوە کە کەمترین میقداری ئاخاوتنە و لەو کورتتر چ دەنگ پەیدا نابێ ، و کردوەتی بە مزە و باجی ناچارێ !! جەردەیە و رێی پێ گرتوم

دەیەوێ شتێکم لێ بسەنێ ، منیش بە تاکە یەك « فلس » لە کۆڵ خۆم کردەوە و رێگەم پێ چۆل کرد . بە جگەرە رازیم کردبا لە فلسێکی پتر دەگرتەوە .

کەواتە بیر و باوەڕی من ئەوەیە کورد بە ئەسل لەبەر ناچاری ئەم بزوێنەی هێنا و لەمەشدا کەمترین ئەرکی بە خەرج بردوە چونکە لەوە کەمتر و سوکتر چنگ ناکەوێ .

بێگومان لە کوردیدا (ئاسانی تەعبیر) یەکێکە لە تایبەتیەکان و مەبەستەکانی ئاخافتن . لە گوتاری (بەکارهێنانی « ی » لە رێزمانی کوردیدا) کە لە بەرگی یەکەم — بەشی یەکەمی گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکرایەوە هەوڵم داوە ئەم لایەنەی زمانەکەمان نەختێك رون کەمەوە لە رێی رون کردنەوەی سروشتی نەرم و شلی دەنگی (ی) وە کە بە زۆری لە پێکهێنانی رستە و واتادا بەکار دێ . ئەم بزوێنەی (ە) ش هەمان سروشتی بایەخداری هەیە بەڵام لە روی زێدە کورتییەوە . ئەوەی راستی بێ بزوێنی « ە » هێندە کورت و « مختصر » ە بە بەریەوە نیە نەرم و شل بێ . بەڵام لەگەڵ ئەم هەمو کورتییەشدا هەرگیز ناشێ تێبچێ ، کە وەك راناو بەکارهاتبێ ، چونکی نەمانی راناوەکە واتای رستەکە لەناو دەبا . لەبەر ئەم هۆیە گرنگەیە کاتێك کە بکەوێتە دوای وشەیێك کوتاییەکەی بزوێن بێ (یێی) پەیوەندی دێ و دەبێتە ئیستگە تا بزوێنەکە خۆی بەسەرەوە بگرێ . دەڵێی (ئەمە چرایە ، لەسەر چاوت برۆیە ، ناوت چییە ،

پارەم پێیه ، منداڵ حەزی له گەمەیه) . که کۆتایی وشه (واوی تیژ) بوّ وا دەبێ بزوێنەکه دەخەنه سەر واو ، واشدەبێ (یێ) ی پەیوەندیی[19] بۆ دێننەوه . دەگوترێ (جارێ زووه ، جارێ زوّیه) .

ئەم راستییه ، بەرەو دواوه ، تیشکێك داوێ بۆ سەر یەکێك لەو مەوزوّعانەی پێشتر لیێ دواین .

ئەو لەهجه کوردییەی که دەڵێ (دارا مەردەس) چ یێی پەیوەندیی ناهێنێ بۆ پاراستنی بزوێنەکه ، به پێچەوانه بزوێنەکه تێ‌دەبا و هەر سینەکه دەهێڵێتەوه و دەڵێ (چراس ، بروّس . .) . که سرنج بگرین دەبینین فارسیش هەر وا دەکا ، واته دەڵێ (بالاست ، نیکوست . .) . لەمەڕا دەردەکەوێ ئەم لەهجه کوردییه بەهۆی نزیکی و دراوسێیەتی لەگەڵ فارسدا سینەکەی هێناوەته ناو ئاخاوتن و هەندێك له راستە شەقامی کوردیی دوّرکەوتۆتەوه ، بزوێنەکەی (دارا مەردە)ش پاشماوەی (است)ی فارسی نیه و بەچکەیێکی زادەی کۆشی زمانی کوردییه .

ئەم بزوێنەی «ە» بەهۆی سوّکی و کورتییەوه بۆ مەبەستی‌تریش بەکار دێ له ئاخافتندا ، بەڵام دیاره لەو حالانەدا « حکم و اسناد » پێك ناهێنێ ، وەك ئەوەی لەگەڵ ئیشاره و ئەمرازی « تعریف » دا خۆ به وشەوه دەلکێنێ ، دەڵێی (پیاوەکه ، ئەم

(۱۹) وشەی (پەیوەندیی) بوّ ئێره دەست نادا بەلاّم ماوەم نیه بەدوا وشەیێکی‌تردا بگەڕێم .

پیاوە ، ئەو پیـــاوانە ، پیاوەکان . .) . وا دەبێ کـە بە دوا بزوێندا هات یێیەك دێ و دەپارێزێ واش دەبێ تێ دەچێ ، دەڵێی : (ئەم برایە ، ئەم پەنجەرەیە)کە لێرەدا پارێزرا ، بەڵام لە رستەی وەك (پەنجەرەکە داخە ، براکەت رۆیشـت) تێچو . شـێوەی تریش هەیە بۆ تێبردن و پاراستنی بزوێنەکە لە لەهجەی تری زمانی کوردیدا وەك کە لە ناوچەی کۆیێ و زۆر شـوێنی تری کوردستاندا دەڵێن (برایەکەم هات ، ئەو پەنجەرە داخە) .

وا دەبێ بۆ داڕشتنی وشەی تازەش بزوێنەکەی « ە » بەکاردێ ، دەڵێی (چـــاك ، چاکە ـ خراپ ، خراپە ـ دەست ، دەستە ـ لێکەوتە — کردە و بردە . .) . کە خەریك بی گەلێ جۆری تری بەکارهێنـانی ئەم بزوێنە دەدۆزیتەوە لە زمانی کوردیدا ، کە ئێرە جێی هێندێ نیە .

کەواتە پوختەی باوەڕی من دەربارەی بزوێنی رســـتەی وەك (دارا مەردە ، رێگاکە ســـەرەو لێژە . .) ئەوەیە کە ناچاری هێناوەتی بۆ دروستکردنی « حکم و اسناد » لە رستەی بێفیعلدا ، لەم کارەشدا بە ئەرکی (راناوی چالاك) هەڵدەستێ ، کەواتە :

ئەم بزوێنە جێی راناوی چالاکی گرتۆتەوە .

ئەم بزوێنە بۆتە راناو .

ئەم بزوێنە راناوە[٢٠] .

* * * * * *

« روون کردنەوە »

لەم گوتارەمدا نیشانەی سەر « ی »ی درێژی قوچاوم هـەر بۆ ئەو « ی »ە بەکار هێناوە کە نەلکاوە بـە پێش خـۆیەوە وەك وشەی (کوردێ ، بلاوێ ..) . قالبی ئەم « ی »ە لە شکلی لکاوی بە پیتیترەوە ، نیشانەکەی « ـ » وەك دوو خاڵی پیتی « ت » خـۆ دەنوێنێ ، بە داخەوە ئەمە هەڵەی ئەو ساختمانەیە کە پیتەکانی داڕشتوە بۆ چاپی کۆڕی زانیاری کورد ، وا کۆڕ خەریکە پیتیتر دادەڕێژێ کە خۆش خوێن بێ .

دیسان دەس پارێزیم نەکردوە لە بەکارهێنانی وشەی بێگانە بـۆ مەبەسی تێگەیاندن . زاراوەکانی « ماضی ، مضارع ، أمر ، حکم ، اسناد ، مطلق ، فعل ، فاعل ، مفعول ، مصدر ، ظرف ، صفه ،

---

(٢٠) تکایە لە سەرەتای دێڕی دوازدەم ، لاپەڕە (٢٩) ی ئـەم گۆڤارە (خاوەن گیان) راست کەوە و بیکە بە (خاوەن کیان) بە واتای (قەوارە) ، وەك کە بڵێی (قەوارەی سیاسی ـ کیانی سیاسی) . بە داخەوە ئەم هەڵەیە واتای رستەکەی بە جارێ گۆڕیوە ، پێویستم زانی خێرایی بکەم لە راکێشانی سرنجی خوێنەر بۆ راستی وشەکە .

موصوف .. » و گەلێکی تری وەك ئەمانە هەمو کەس تێیان دەگا ، لەوانەبو کە وەرمگێڕابانە سەر کوردی ، بە هۆی ئەوەوە کە وا جارێ خەلق پێیان رانەهاتوە ، واتا و مەبەسـی نوسینەکە بەلای گەلێ کەسەوە وەزەحمەتتر کەوتبا .

خۆم ئازاد زانیوە لە پەیڕەوی کردنی جۆری رێنوس ، چونکە تا ئێستاش بڕیارێك دەرنەچوە بۆ دەسـت نیشـان کردنی یەکێك لەو جۆرانەی لە باودان . تا ئەو رۆژەی بڕیارێك شوێن خشکەی خامە رۆن دەکا و بەسەردا رۆیشتنی بۆ دەکا بە دەسـتور ، من و تۆ و هەمو کەسێك دەتوانێ یەکێك لە رێنوسە ئاشناکان بکا بە گەشتگەی خامەی .

ئاغلەب باسەکان کە لێیان دواوم گەلێك زیاتر لێکوڵینەوە و تۆژینەوە و درێژە پێدان هەڵدەگرن ، هەندێك باسیش هـەن هـەر بەجارێ لێیـان خامۆش بـوم . ئەوەی راستی بێ ، لەبەر تازەیـی تۆژینەوەی « فیـلۆلۆجی » لە کوردیدا ، بەتایبـەتی لەبـەر کاری وێرانکەری لاسایی کردنەوەی بێگانە لەو هێندە تۆژینەوە کەمـەی کە تا ئێستا خراوەتە کۆڕی رۆشـنبیری کوردییەوە ، زوربەی سەرە باسەکانی زمان ، هەریەکەیان هەڵدەگرێ کتێبی دوَر و درێـژ و بەهـێز و پێزی لەسەر بنوسـرێ . باسی « ضمیر ، راناو » بە کتێبێك تەواو نابێ کە بمانەوێ لە هەمو بارێکیەوە لێی بدوێین ، دەشێ لە هەڵکەوتی دوازۆژدا بۆ خۆم خەریکی تەواو کردنی بەشێك

لەو باسەنەیم کە بە ناتەواوی لەم گوتارەدا لە سەرم نوسیون .

گۆشەگیریم کرد لە ناوهێنانی ئەو نوسەرانە کە رەخنەم لە رایەکانیان گرتوە ، تاکە ناوێك نەبێ کە تێزادیتەیی برایەتی و ئاشنایی میانمان زالی کردم بەسەر دوودلی کردن لە دەربڕینی ، خۆ ئەگەر هاتبام یەك یەك ناوی نوسەرەکانم هێنابا و رایەکانم بە درێژی هەڵسەنگاندبان ، ئیتر هەر نەدەگەیشتم بە کۆتایی گوتارەکە ، کە وا لەگەڵ هەمتو مەودا لێ کورت کردنەوەشی هێندە خۆی لێك کێشایەوە کە مەجبورم بکا تکای بەخشین بکەم لە گۆڤار و لە خوێنەرانی .

* * * * * *

دورة فلم حول «الضمير» فى اللغة الكردية

العضو العامل : مسعود محمد

جهد علماء اللغة قديما ، وسيجهدون مستقبلا ، لتبين اقسام الكلام حسب طبيعة الكلمة ودورها في التحدث . وفي مستطاع من يريد إعمال ذهنه ، اذا ساعدته معلوماته اللغوية ، ان يقنع نفسه وجانباً من الناس بالتقسيم الذي يراه منطبقاً على مفردات اللغة ويقيم الدليل على صحة ما ذهب اليه ، ذلك ان الكلام ليس له وجود مادي يخضع للأمتحان المختبري الذي يظهر صحة وخطأ الأشياء بالدليل القاطع فكل موضوع من مواضيعه يتحمل اجتهادات مختلفة ويجتذب اراء متباينة . وليس شأن عالم اللغة كشأن عالم الكيمياء ، مثلا ، في تحليله للمواد من حيث توصله إلى نتيجة واحدة صحيحة فانه من الممكن ان يختلف عالمان في اللغة رأياً وأسلوباً ويكون كلاهما قد سلك في مذهبه درباً مطروقاً في اللسان فقد يحتمل ان تكون قاعدة من قواعده قد تشكلت من التقاء جملة لهجات مختلفة او ان

تـكون احدى قواعده قد تفرعت الى لهجات متعددة فيكون احد العالمين قد سلك في رأيه سبيلا تحاذى سبيل صاحبه وتساويها فى الاستقامة . وقـد ينشـأ اختلاف الاجتهاد من كون اللغة ، دون سائر الأمور الصادرة من الانسان أو الحاصلة خارج كيـانه ، نتاج ارادته واختياره فانه يخلق معانيها ومبانيها ويستنبعها من ذاته بأكثر مما ينبع الماء من العين لان العين لا تخلق ماءها على حين يصنع الانسـان كلامه من كل وجه فيتأتى من ذلك ان يقرأ عالم اللغة في دخيلة نفسه رأيا صادق الأصالة في واحدة من مسائل اللغة ويقرأ غيره رأيـاً يخالفه ويساويه صدقـاً وأصالة . ولعل الخير كل الخير في قضايا اللغة الـكردية ان تتعدد الاجتهادات واساليب البحث عند علمائها فما من باحث اختص بطريقـة أو رأى الاوكان وراء ذلك نظر بعيد وفكر طويل يعود خيرهما على اللغة نفسها ولو غنمنا من بين كل ثلاثة أو اربعة اراء غالطة رأيا واحداً صحيحاً لغنمنا خيرا كثيراً . ولا يقلل من قيمة الرأى الصحيح كونه جاء من اتباع اسلوب غير تام العلمية ولا يشفع للخطأ انبثاقه من منهج علمي حديث . واكبر خطأ يركبه باحث اللغة أن يستقى آراءه من استاذ اجنبي قصارى علمه فيها مقدار يسـاعده على حمل مسؤوليته كعالم اكاديمي . فاللغة ليست الفاعل والمفعول والمصدر وما اليها من مصطلحات اللغويين وانما هي حركة النفس ونفاذ الفكر وجولان الذهن والسليقة حين تتصرف في المعاني وتطوع لها القوالب . فلا يكفى للـكردي الذي يتـكلم في قواعـد الانجليزية أو العربية ان يقدم الفعل على المفعول في الـكلام ويقول مثل الانجليز والعرب « أرى رجـلا ، I see a man » مخالفا بذلك بـديهة الـكردى في تقديمه المفعول على الفعل ، بل يجب ان يلابس ذهنه بنية هاتين اللغتين وتتشربهـا بديهته حتى ينسى كونه قد صدم في قولته تلك حاجزا من

حواجز لغته الأصلية أو كسر ضابطاً من ضوابطها . وانه بقدر ما يســاعد عالم اللغة علم يأتيه من الـكتب في تفهم اللغة وخصائصها ، يساعده غوصه هو على مكـنونات اللسان وإدراك روابط اجزائه الداخليـة وتشـابك مبانيه بل ان استـكناه هذه الخصائص والروابط والتشابكات عن سبيل التمحيص والملاحظة والمقارنة بفـكر سليم وسليقة مستقيمة أهدى للباحث من الـكتب والقراطيس . ومن اقتل العلل في بحوث لغة كاللغة الـكردية لم يرتدها بعد مرتاد ، استعارة ضوء اجنبي عنها لفحصها وتمحيصها والنظر اليها بغير العين الـكردية .وما اكثر ما تسمع في معرض مناقشة مسألة من مسائلها الشائـكة شخصاً يقول « لما كانت اللغة الـكردية من أسرة اللغات الهندية ـ الاوروبيـــة فانه يجب كذا وكذا . . » مرددا بذلك قولا جاهزاً في كتب القواعد الأجنبية فـكأنه قد نسى في ضوء ذلك القول السحري أن أهل كوي سنجق وپژدر و ديار بكر ومهاباد وبقية اجزاء كردستان الـكبرى هم اكراد قبل ان يكونوا من الشعوب الهندية — الاوروبية ومع ذلك تجد الخلاف والتفاوت في اساليب كلامهم وقواعـــد اخراجهم للمعاني .وقدوقع كثير من باحثي اللغة الـكردية في خطأ انـكار وجود الجملة الأسمية فيهـــا اتباعاً منهم للرأى الذي يقول ان جميـع اللغـات الهندية الاوروبية خالية من الجملة الأسمية وهم في ذلك واقعون في الذي سماه اهل الأصول « المصادرة على المطلوب » فاننا لم نسلم بعد بخلو اللغات الهندية الاوروبية من الجملة الاسمية كي ينتظر منا التسليم بخلو اللغة الـكردية منها ، ولا فرق من حيث وجود « المصادرة » بين هذا القول وبين القول بانه لما كانت اللغة الـكردية تحتوي على الجملة الأسمية وجب التسليم بوجود الجملة الاسمية في جميـع اللغات الهنـدية الاوروبية فانه لم يسلم بعد بوجود الجملة الأسمية في الـكردية لـكي

يعم حكمها بقية اللغات الهندية الاوروبية مع ما في التعميم من تحكم قد لايستقيم .

الباحثون في قواعد اللغة الكردية يتبعون مذهب المدرسة التى تلقوا منها علمهم فمنهم من تثقف في العربية فاستعار قواعدها ونقلها في شبه حرفية الى اللغة الكردية او انه طابق بين تلك القواعد وبين اللغة الكردية بما حقق فى نظره تطويع الكردية وقولبتها في تلك الأطر وقسم الكلام الكردي الى اسم وفعل وحرف وجعل الضمير من اقسام الاسم وسماه متصلا ومنفصلا الى أخر ماهو وارد في كتب العربية .

أما المطلعون على ثقافة الغرب والمتأثرون بها والمتتلمذون على علمائها فقد قسموا الكلام الكردى تقسيما منتهاه هو الاقسام الثمانية في قواعد الانجليزية من اسم وضمير وصفة وفعل وظرف والـ« Preposition »وحرف الربط والـ « Interjection ». واستعاروا للضمير الكردي اسماً مترجماً من« Pronoun » الغربية فجعلوه « بۆناو ، جێناو، راناو » التى تعنى« للأسم ، مكان الاسم ، نحو الاسم » بالتتابع وقد غلب على ألسنة اللغويين في كردستان الجنوبية ، ومنها العراق ، هذا المصطلح الأخير « راناو » الذى صار هو نفسه عنواناً لهذا المقال .

اما فيما يخص الذاهبين مذهب علماء العربية في نظرهم الى الضمير الكردى فانهم كانوا احرياء ان يستعملوا بدل « الضمير » مصطلح « المعلن والبارز .. » فانه بقدر انطباق الضمير على المطلوب منه في العربية ينطبق في الكردية لفظ المعلن والبارز وما هو أدل منهما على الوضوح وذلك لخطورة الدور الذي يؤديه« الضمير » في الكلام الكردى فهو وحده المحتوم الوجود دون

سائر اقسام الكلام في كل كلام كردى تام المعنى ، فقد يختفى في الجملة الأسم أو الفعل أو الحرف ولكن لابد للضمير ، أقصد المتصل منه، من وجود بارز أو كالبارز فانه باستثناء الفعل المسند الى المفرد الغائب وفعل الأمر الصريح المسند الى المفرد لمخاطب لا يفيد الكلام في الكردية معنى تاماً اذا خلا من الضمير المتصل فهو في الواقع « داينمو » اللغة الكردية وخالق « الحكم والاسناد » في جملها ، ومن دونه لايستقيم لقائل قول . ان الضمير المتصل في الكلام الكردي هو بمقام الخيط الذى يجمع اشتات القماش ملبوسا تام الصنع أو هو مادة اللحم التي تضم الادوات الصغيرة بعضها الى بعض ليخرج من مجموعها معمل متكامل. ولا يصح قطعاً اعتبار الضمير ظلا للاسم أو لغيره بحسبانه قسماً أو جزء منه لانه روح الكلام ولحمة المعنى فيه وسداه .

اما متابعو مدارس الغرب من مثقفى الكرد فقد ابتعدوا في محاكاتهم لاراء تلك المدارس من مفهوم الضمير ومقامه في اللغة الكردية بأكثر مما ابتعد مقلدو علماء العربية فانهم إذ ترجموا الـ « Pronoun » الى « بلإ ناو ، جێناو ، راناو » ليفيد التصاق الضمير بالأسم وتلاشيه فيه فقد اوفوا على الغاية في طمر خواص الضمير واطفاء جذوته وسلبه طاقاته الخلاقه في الكلام الكردي . ولقد نظروا من خلال هذه التسمية المضللة الى كل لفظ في الكرديه يصح قيامه مقام الاسم فاعتبروه ضميراً حتى جمعوا اشتاتاً من الكلام تحت عنوان الضمير لا تجتمع الا كما يجتمع الماء والنار اذا رسمت حولها اطاراً فضفاضاً يضم الشيء وضده فانهم ساووا بين الضمير المتصل في « رأيتُ » وبين الفاظ « فلان ولاشيء وهل » وقالوا أن كل ذلك شيء واحد لاحتمال قيام أحد الاسماء مقام كل واحد من تلك الألفاظ . فالركيزة

التي ينهض عليها بنيان تصورات اولئك الباحثين عن الضمير هو امكان قيام اسم من الأسماء مقام لفظ من الألفاظ لاعتبار ذلك اللفظ ضميراً . وعلى هذا فانه يمكن اعتبار جميع اسماء الجنس من الضمير فان العنب مثــلا يقوم مقام الفاكهة ويقوم النفط والفحم مقام المحروقات ويحل القميص محل الملبوس ، بل انه يمثل ما يسوغ مجيء اسم «محمود» مكان لفظ « فــلان » في جملة « جاء فلان » فانه يصح مجيء لفظ « العم » ســواء بسواء فانت تستطيـع ان تحذف « فلان » من الجملة فتقول « جاء محمود أو جاء عمى » وهكذا تنقلب اسماء القرابة والنسابة والصداقة والعداوة كلها الى ضمائر . وقد يسهل اعتبار لفظ « آلو ـ هــلاو » ضميراً بحجة ان المقصودمنه « يا انساناً في نهايـة الخــط » .

ومن غريب ما فعله اغلب اهـل هذه المدرســه انهم بعدما تكلفـوا الابتعاد عن مفاهيم قواعد العربية بدعوة كون الـكردية من عائلة اللغـات الهندية الأوروبية رجعوا فقسموا «الضمير الشخصى Personal Pronoun» وهو بنظرهم واحد من ســبعة انواع من الضمائر ، قسموه الى منفصـل ومتصل فسموها «راناوى جودا و راناوى لـكاو» نقلاً حرفياً من الضمير العربية ووقعوا بسبب ذلك فى وهم كبير أتى على البقية الباقية من صفاته وخصائصه وطبائعه ، فأنه كما لا يصح وصف البشر بانه حيـوان يمشى على الأرجل كذلك لا يصح نقل المصطلح العربى وهو « المتصل » لأطلاقـه على ما يماثله في الضمير الـكردي فالانسان يبقى انساناً حتى بعد قطع رجليه والضمير المسمى بالمتصل يبقى «داينمو» اللغة الـكردية حتى بفرض منع الصاقه في الكتابـة .

والذي أراه فى شأن مصطلح « المتصل » انه من قبيل المجرم المدان

المهدر دمه و أضع مكانه من جانبي مصطلح « النشيط ـ چالاك» دونما انتظار الفتوى من الباحثين في قواعد اللغة الكردية ويكون أنسب من « النشيط » اى لفظ آخر ادل على الحركة والفعالية . واتريث في تبديـــل « الضمير ـ راناو » بمصطلح آخر وأرى أن يتولى تبديله جماعة من الباحثين أو المجمع العلمى الكردي نفســه . ويتداعى مــن النشيط لفظ « المستقر » كمصطلح للنوع المنفصل .

وقد قسم اصحاب هذه المدرسة الضمير الى سبعة انواع فقالوا :
١ ـ ضمير الاشارة ٢ ـ ضمير الاستفهام ٣ ـ ضمير النفس « نفسه ونفسي ونفسك » ٤ ـ ضمير التملك « وهـو لفظ واحــد يقابـل of في الانجليزية » ٥ ـ ضمير الربط « وهو يقابـــل الموصـولات في العربيـة » ٦ ـ ضمير المبهمات مثل « فـــلان ، لأحد ، اى انسان ، عـلان ، الرجـل ، واحد . . » وقسموه الى بسيط ومركب ٧ ـ الضمير الشخصى وهو يقابـل الضمير في العربية بنوعيه المنفصل والمتصل .

ورايي حول هذه التقسيمات انه اذا ساغ اعتبار الفاظ « انا ـ نحن ، انت ـ انتم ، هو ـ هم » وأشكالها المتصلة ضمائرفليس بجائز قطعاً اعتبار الاقسام الأخرى ضمائر لوجود فوارق بينهـا لا تزال الا اذا أزيلت اللغة الكردية أو مسخت الى غير حقيقتها الواقعة ، فالضمائر المتصلة أو التي سميتها « النشيطة » لايجمعها اى جامع مـــع ذلك الخليط مــن الأسماء وغير الأسمـــاء في الاقســـام الستة الأخرى بل ان الضمير النشيط يتميز في عمله حتى عن الضمير المستقر تميزاً مطلقاً وما كان ليجتمع معه لولا انه منبثق منه . ويعرف تفصيل هـــذا التميز بمتابعة المقال الكردي واضـافة الملاحظات

والاستقراآت الأخرى إليهـا وتلك أمور لايتسع لها طوق هذا التلخيص .
والمقال الـكردي نفسه ضاق عن شرح أمور كثيرة وردت في تضاعيفه منها
تعليل خلو اغلب الافعال المسندة الى المفرد الغائب وفعل الأمر الصريح المسند
الى المفرد المخاطب من الضمير النشيط ومأتى هذا الأستغناء ومقام ذلك من
ظاهرة ملحوظة في الـكلام الـكردي هي الاكتفاء بأقل ما يؤدى الغرض .
ومثل ذلك كثير من المسائل المتفرعة من البحث .

واری ان الاقسام الستة الأحرى لاتجتمع بدورها تحت مصطلح
واحد ضميرا كان ام عنواناً آخر ، بل ان كثيرا من مفردات القسم الواحد
تختلف ولا تأتلف ، فان لفظة « هل » أو همزة الأستفهام هي لمطلق السؤال
على حين يأتى « َمن » كلمة تامة المعنى من مضامينها السؤال عن هوية انسان
دون سائر الموجودات والمسميات . فـكيف يمكن اعتبار « أ ، هل » من
الضمائر وما من تأويل مهما كان متعنتاً يستطيـع تطويـع معناهما لحلول اسم
من الاسماء مقامهما . ولو اجزنا لأنفسنا مط التعاريف والمصطلحات حتى
تحتضن الشيء وما يخالفه فمن العبث الاشتغال بتقسيم الـكلام ثلاثة أو ثمانية
أو عشرين قسماً ويكـفي ان تجمع الفعل والاسـم باعتبارهما الفاظاً دالة على
معنى تام ، فانه مهما أجهد الباحث نفسه ليقيم الفروق بين الصفة والظرف لما
اهتدى الى واحد من عشرة من الفرق بين تاء « كتبت » وهمزة الأستفهام .
والمصادر اقرب الى الأفعال من قرب « فـلان » الى « هل » ، ففي المصدر كما
في الفعل يوجد الحدث وهو اهم عنصري الفعل باعتبار الزمان عنصره الثاني
على حين يتباعد « فلان و هل » من كل وجه .

واتنـاول بالتحليل مصطلح « الضمير الشخصي — راناوى كەسى »

واراه غير منطبق على المقصود منه فانه يلاحظ ان ضمائر المتكلم والمخاطب لا تستقيم لمفهوم « راناو Pronoun » التي يقصد منها « مكان الاسم أو نحوه » لان هذه الضمائر سيما ضمير المتكلم، منحصرة في نفسها ولا يمكن لأي اسم أو غيره ان يحل محلها في الكلام. فضمير المتكلم والمخاطب منشغل بنفسه منفصلا ومتصلا فانت حين تقول « انا ذهبت، أنت أتيت » امتنع عليك ابدال (أنا وانت) باي لفظ آخر فلو كان اسمك «دارا» وكنت معروفاً لدى من تكلمه ما استقام قولك « دارا ذهبتُ » . ولا يقبل هنا حجة من يقول ان لفظي « انا وانت » دالان على الشخص ولو امتنع مجيء الاسم مكانهما، فالمقصود بالـ « Pronoun » وما يقابله في الكردية « راناو » صلاح اللفظ لأبداله بالاسم في الكلام لا في الفكر : ولو تدخل فقه الفكر في فقه اللغة واجرى عليه احكامه لتعذر الخوض في مسائله فان لفظ (الضمير) نفسه ليس ضميرا والفعل ليس فعلا والصفة ليست صفة وهكذا . . . فالضمير الشخصي للمتكلم والمخاطب يأتي في الجملة متكاملا مع نوعه النشيط ولا يمكن لنشيطه ان يكمل الجملة الا اذا كان الصدر فيها ضميراً مستقراً « منفصلا » للمتكلم والمخاطب. غير ان الضرورة أجازت الاستثناء من القاعدة المذكورة في مثل.

دارا وأنا ذهبنا

دارا وأنت ذهبتما — والتثنية في الكردية جمع

حيث ان الجمع يتطلب في الاسناد ضميرا نشيطاً للجمع واقرب الجمع الى ما فيه « المفرد المتكلم » هو جمع المتكلم، والى ما فيه « المفرد المخاطب » هو جمع المخاطب فلا يستقيم قولك « دارا وأنا ذهبتُ أو ذهبتَ أو ذهبتم أو ذهب أو ذهبوا » وكذلك في « دارا وأنت » لا يتأتى إكمال

الجملة الا باسناد فعلها الى جمع المخاطب ، وما « نحن » الا « انا و دارا وبرزو » وما « أنتم » الا « انت ودارا وبرزو » .

على هذا لا يستقيم قطعا معنى« Pronoun ،راناو» في ضمائر مفردالمتكلم والمخاطب . أما ضمائر الغائب فانها وان كانت محملا صحيحا لمفهوم « راناو » فهي لا تأتي بالضرورة للاشخاص فقد تنصرف الى الأشياء والبهائم . صحيح ان الضمائر هي في الأصل موضوعة للانسان ولا يزال ضمير المتكلم لا يدل حقيقة الا على الانسان فليس غيره من متكلم وكذلك المخاطب لاينصرف الى غير الانســان الا بتكلف وتصرف ، غير أن ضمير الغائب بسبب اشتراك الأنسان والاشياء في حالة « الغياب » قد سهل اطلاقه على الانسان وغيره من الغائبين . وعلىهذا فضمير الغائب هو « راناو — Pronoun » بحق وحقيق ولكن ليس حتماً ان يكون« Personal أو كەسي أو شخصي » لاحتمال انصرافه الى الكرسي والجبل والبعوض . . ولما كنت أنا ارى وجوب فصل هذه الضمائر عن بقية أقسام الكلام فانه تنتفي الحاجة إلى تسميتها بالشخصي وغيره حيث لا موجب للاحتراز من المعدوم .

والظاهر أن مشاركة ضمير الغائب للاشياء الغائبة كلها فى « صفة الغياب » هي التي اوقعت في الاوهام امكان اعتبار كثير منها من الضمائر حيث ان الغائب يسهل مجيئه مكان غائب آخر مثله الا اذا منع ذلك مانع مادي او عقلي فالحجر مثلا لا يأتي مكان الفأر ولكنه يأتي مكان مواد البناء، والفجل لا يقوم مقام دولاب الهواء ولكنه يقوم مقام « الخضار» وهكذا . وهنا مزلق زلقت عليه الأقدام باصحابها الى اعتبار « لا أحد ، فلان وعلان .. » من الضمائر .

والمنكرون لوجود الجملة الأسمية فى اللغة الكردية انقسموا فى معالجة المشكلة الى قسمين : فمنهم من استعار من الوهم والعدم فعلا تخيل وجوده في الجملة حيث لا وجود حتى لشبح الفعل فقال انه في جملة « من كوردم ـ انا كردى » فان الصوت الذي هو كالكسرة المختلسة في نهاية كلمة « كورد » هي بقية فعل كان موجودا . وهذا القول ينكر جملة حقائق ترقى الى مرتبة البديهيات : منها ان هذه الكسرة المختلسة ، وأسميها أنا الحركة المحايدة ،[١] جاءت بها الضرورة لأمكان تلفظ حرف « الدال » التي تأتي بعدها الميم[٢] ساكنة فانك لا تستطيع لفظ الدال ساكنة والميم بعدها ساكنة . وهذه الضرورة ملحوظة حتى فى الكلمة الواحدة ، وليست فقط الكلمة التي بعدها ضمير أو اداة فلا يمكن مثلا لفظ حرف الكاف ساكنه في كلمة « شه‌كر ـ سكر » مع تسكين الراء بعدها . والحروف في الكردية متفاوته في قابليتها لتتابعها ساكنة ، وموضوعها غير مطروق حتى الآن وان كنت انا قد كونت فكرة مجملة عنها ودرست قرابة مخارج بعض منها وصلاح التقائها ساكنة ولا مجال هنا للخوض فيه .

ثم ان هذه الكسرة المختلسة تنعدم اذا كانت الكلمة منتهية بأحد حروف الحركة كقولك « من ئازام ـ أنا جرىء » فها هنا جاءت الالف حركة مطلقة لا كسرة مختلسة فيها ولا يحزنون وجاء بعدها ضمير المتكلم

---

(١) أسميها الحركة المحايدة لان النية لم تتجه فيها الى اي من الحركات المعلومة وغاية أمرها أنها نقل « Stress » يوقع على الحرف لامكان تلفظه حين يلتقى ساكنا مع ساكن اخر فاذا حرك هذا الحرف الاخير اختفى الثقل من الحرف الاول لانتفاء الحاجه اليه .

(٢) الميم هنا ضمير نشبط للمفرد المتكلم ويفيد الاسناد والخبرية في الجملة .

المفرد « م » ساكناً مطمئناً . وحتى في الكلمة التي هي مثل ال « كورد » في المثال السابق فانه لا وجود للكسرة المختلسة اذا جاء بعدها الضمير النشيط للمفرد المخاطب او جمع المتكلم لان الضمير فيهما يبدأ بحرف حركة هو « الياء » فتقول « تۆ كوردیت ـ انت كردي و ئێمه كوردین ـ نحن اكراد » فاين هو هذا الفعل وما أثر وجوده في الكلام ؟ لا شيء مطلقاً من فعل وغيره بين نهاية الكلمة وبين الضمير النشيط ولا يمكن أن يقع بينهما شيء لان الضمير النشيط مغن وحده عن كل ما عداه من أقسام الكلام ويخلق الاسناد ومعنى الخبرية بنفسه بل انه يبلغ من الفعالية حداً ينهض معه هذا السؤال : هل فى الامكان ان يفيد الفعل خبرا اذا خلا من الضمير النشيط ؟ فالضمير يفيد الحكم والاسناد ليس في الجملة الاسمية فقط بل في الفعلية أيضا ولا حياة للكلام بدونه .

والقسم الاخر الذي انكر وجود الجملة الاسمية فى الكردية تجنب الوقوع في توهم وجود شيء معدوم ولكن وقع فيما هو أدهى وأمر وهو اعتبار الضمائر النشيطة في تلك الجمل هي الافعال وقد ساواها بما يسمى في الانجليزية « فعل الكينونة Verb to be » . على ان أيسر ملحوظة تفند هذه الدعوى هى ان افعال الكينونه في الانجليزيه تتصرف الى ماض ومضارع في حين ان الضمائر النشيطة لا تتصرف لانها ليست أفعالاً فضمير المفرد المتكلم هو نفسه فى الجملة الاسمية من مثل « من كوردم انا كرديّ » وفي الجملة الفعلية « من ديتم ، انا رأيت » وحين يأتي مضافا اليه « برام دارا ، أخي دارا » أو فاعلا او مفعولا بحسب مكانه في الجملة في احوال أخرى لا يمر بها غير الضمير النشيط . أفيعقل ان يكون هذا الضمير فعلاً وهو مضاف اليه في الجملة ؟ أو حين يأتي فاعلاً ومنشئاً للاسناد والحكم بعد الفعل مباشرة ؟ وهل

يصح في فكر سليم ان يكون التاء في « ذهبتُ » فعلاً جاء بعد الفعل .. كلام ماكان أحراه ان لا يخرج من بين الشفاه ولكنه التعصب لفكرة « انعدام الجملة الأسمية في اللغات الهندية - الاوروبية » يدفع بحامله الى تناسي البديهة . يبقى ان يقال ان الضمائر النشيطة هي افعال حيث تختفي الافعال الظاهرة فهي تكون مرة ضمائر ومرة أفعالاً ولا ادري ماذا تكون في حال الأضافة حيث لا يوجد فعل ظاهر . وخلاصة القول ان الجملة الأسميه موجودة في الكردية بل انها مؤكدة الوجود ويصح ان اقول انها محتومة الوجود لان كون الضمير النشيط هو منشىء الاسناد والخبر والحكم يقتضي مجيء جمل خالية من الفعل الذي هو مظنة انشاء الاسناد والخبر والحكم في الجملة دون سائر اقسام الكلام ليتأكد انحصار هذه الخاصية في الضمير النشيط .

وقد تركت في المقال مناقشة خمسة من اقسام الضمير التي حوتها القائمة السباعية الانفة ، واقتصرت على شرح « الضمير النفسي » لكونه هو وحده من بين الاقسام الأخرى يصح أن يأتي في الكلام صدر الجملة ويكمل معناها الضمير النشيط المناسب من متكلم أو مخاطب فكيف أمكن مجيء الضمير النشيط العائد على المتكلم حصراً بعد مبتدأ أو فاعل مثل« خوّم - نفسى » ؟ .

يقال :

خوّم هاتم — نفسى جئت .

خوّمان هاتين — نفسنا جئنا .

وقد جاز ذلك لان لفظ « خوّ - نفس » يستغرق معنى « من ، ئيّمه - انا ونحن » فهو يساويهما تماماً . ثم انه يؤكد معناها فضلا عن انه لايجوز هذا الاسناد الا اذا كان « خوّ - نفس » مضافاً الى الضمير النشيط من « انا ،

نحن » فمتى ما انحل التركيب الاضافي عادت كلمة « خۆ » كلمة قاموسية تعنى الذات والنفس وال « self » . وتظهر هذه الحقيقة بوضوح اكبر اذا لاحظنا استعمال كلمة « هەمو » التى تعنى الكل حين تضاف الى الضمير النشيط للمتكلم او المخاطب فأنت اذا قلت « هەموومان ـ كلنا » جاز لك ان تأتي بعده بالضمير النشيط للمتكلم لتكمل به الجملة فتقول : « هەموومان ديتمان ـ كلنا رأينا » فانه لما كان لفظ « هەمو » في هذه الجملة يستغرق جمع المتكلم ويؤكد معناه وهو في الوقت نفسه مضاف الى الضمير النشيط العائد على الجمع المتكلم فكأنه بهذا أصبح هو الجمع المتكلم فامتنع مجيء ضمير نشيط غير عائد على الجمع المتكلم لأكمال الجملة . لكنك اذا قلت « ثلثنا ، أو ربعنا » وهما بعض من الكل جاز في الكردية وجهان للكلام فلك ان تكمل الجملة فتقول « ربعنا جئنا » لأن الربع هنا وان كان لا يستغرق جمع المتكلم فهو لايشمل انساناً من خارجه لذلك امتنع اسناد الجمعية في الجملة الى جمع غير المتكلم ، وجاز أيضاً ان تقول « ربعنا جاء » باسناد الفعل الى لفظ الربع لا معناه . وأوقع في سليقة الكردي ان يجيء الفعل « مفرداً » باعتبار لفظ «الربع» مفرداً فانه لما افترق فعل «جاء» من المتكلم من حيث الشخصية، حسن افتراقه منه من حيث « الجمعية » أيضاً . ولا يستقيم في سليقة الكردي ان تقلب المتكلم الى غائب ثم تستبقى من المتكلم معنى الجمعية فتسنده الى الغائب ليصبح جمعاً . ومن اجاز في الكردية « ربعنا أو ثلثنا جاءوا — سێيه كمان هاتن » تنكب في قواعدها شوارعها العامة وسلك الأزقة . .

ومن البديهي ان لفظ « هەمو » لا يضاف الى المفرد من متكلم ومخاطب وغائب لان المفرد لا يقبل الانقسام كي يأتي لفظ قابل له (الا اذا كان الضمير المفرد يعود على لفظ معناه جمع وفي ذلك تفصيل لا يتسع له المقام)

ففي الكردية لايقال « هەمۆم هاتم — هەمۆت هاتى — دارا هەمۆى هات » اي « كلي جئت — كلك جئت — داراكله جاء » ولا يتأتى ايضاً قول « نيوەم هاتم — نيوەت هاتى — دارا نيوەى هات » أى « نصفي جئت — نصفك جئت — دارا نصفه جاء » فليس للواحد نصف . [وتميز الغائب في الأمثلة المتقدمة بايراد اسم علم مفرد فيها لاحتمال عودة ضمير المفرد الغائب على مثل « الجيش والعشيرة والجمهور وما اليها » وهي في معناها جموع تقبل القسمة] .

فالألفاظ تدخل في الجملة وتقع منها مواضع حسب مفهومها وطبيعتها ولا علاقة لذلك كله بالقواعد فاذا كان لفظ « خۆ » يقبل الاضافة الى المفرد ولا يضاف « هەمۆ » الى المفرد ، او اذا كان من خصائص « هەمۆ » قبول التجزئة وكان « خۆ » لا يتجزأ ، فأن اختلاف استعمالها في الجملة تبعاً للاختلاف في الخاصية لا يدخل ضمن اهتمام « قواعد اللغة » . ثم انه يمكن حذف الضمير النشيط الذي يضاف اليه « هەمۆ — كل » فيقال « هەمۆ هاتين — كل جئنا » بحذف ضمير جمع المتكلم وذلك لا يدل قطعاً على ان « هەمۆ — كل » هو الضمير وان المحذوف ليس ضميراً .

وفي المقال تفصيلات في أمور اخرى كثيرة لا تفيد غير المتمكن من الكردية فآثرت عدم ذكرها هنا . وهذه الخلاصة لم يلحظ فيها التسلسل الذي التزمته في الأصل الكردي ، وانما كان همى سرد الأفكار الملخصة في وضوح ما امكن .

* * * * * *

وشەی کوردی

ئەندامی کارا : عەلائەدین سەجادی

کورد وەکوو هەموو نەتەوەیەکی تر نەتەوەیەکە خاوەنی زمان و نەریت و خاکێکە ، کەوتۆتە شوێنێکی سنووردارەوە لە رۆژهەڵاتدا و لە رەگەزی ئارییە . ئەم ئارییانە لە سەردەمی کۆچی یەکەمیانا هەندێکیان رووبەرووی ئەورووپا بوونەوە ، ئەوانەیان کە مانەوە لە پاش ماوەیەکی درێژ ئەمانیش بوون بە دوو بەشەوە : بەشێکیان روویان کردە هیند و بەشەکەی تریان بە ناو بانی ئێراندا بڵاو بوونەوە . ئەوانەیان کە لەم ناو بانەدا مانەوە (پارس) یان دروستکرد ، ئەوانەشیان کە رووبەڕووی زنجیرە کێوەکانی زاگرۆس بوونەوە (ماد) یان دروستکرد . لە پارس (فارس) و لە ماد (کورد) هاتە ناوەوە . کەوابوو کورد ـ کە مەبەستمان لێرەدا زمانەکەیەتی ـ واتە زمانەکەی زمانێکی سەربەخۆ و خاوەنی رەگ و رەگەز و ریشەیەکی پتەوە ، لە بەرەبەیانی مێژوویەوە بە سەربەخۆیتی ژیاوە ، هەرچەندە کۆسپی هاتبێتە سەر رێگا

هەمتوی ساف کردووە و کەسیەتی خۆی بەرەلا نەکردووە . پاش ئەوە کە ئیسلامەتی داهات زمانی عەرەبی بە هۆی ئایینەوە کەوتە ناویەوە و تا ئەندازەیەك کنەی تیا کرد . ئەمیش هەر نەیتوانی — وەکو لەمەودوا باسی ئەکەین — زاڵ ببێ بەسەریا ، هەر ئەوەندە هەبو توانی بە هۆی ئایینەکەوە هەندێ وشەی خۆی فڕێ بداتە ناویەوە . کەوابو تا ئەم رۆژە زمانی کوردی چ لە بارەی ریشەوە و چ لە بارەی ئەدەبەوە هات و چۆیەکی ئەگەر بوبێت تەنها لەگەڵ ئەو دوو زمانەدا بووە و هیچی تر .

بەشی یەکەم کە شێوەی بە ناو زمانی فارسییە لەبەر ئەوە کە هەر لە سەردەمی کۆنەوە پێشهات و دام و دەزگای وای بۆ هێناوەتە پێشەوە بووە بە خاوەنی حوکم و جڵەوی فەرمانڕەوایتی سیاسی گرتۆتە دەست . لە بارەی زمان و ئەدەبەوە سەردەمی پێش لێشاوی ئەسکەندەری ماکدۆنی لە پلەی یەکەمدا و ئەو و هاتنی ئیسلام و سەرکەوتنەکانی عەرەب لە پلەی دووەهەمدا زۆر تاریکە ، لە سەدەی هەشتەم و نۆیەمی میلادیدا بەرە بەرە شوێن هەواری ئەدەب و زمانی بە تەواوی هەر بە هۆی فەرمانەوە دەرکەوت و رۆژ بە رۆژ رووەو گەشە بۆن هەنگاوی زل زلی ئەنا . گومانی تێدا نییە حوکم لە هەر شوێنێکا بۆ زمانی ئەو شوێنە رەو پەیدا ئەکا . ئەو شێوە زمانی فارسییە کەوتە ناو ئەدەبەوە و بە هەمتو لایەکدا بڵاو بووەوە . یەکێ لەو شوێنانە کە بە ناو زمانی فارسی و

ئەدەبی فارسی تیا بڵاو بووەوە وڵاتی کوردەواری بۆ ، بە درێژایی یازدە ســەدە ئەم شێوە زمان و ئەدەبە لە ئاسمــانی کوردەواریدا ئەستۆرایەوە ، لە بارەی تاکە تاکەی وشەوە بە جۆرێ خۆی چەسپاند کە هەر وشەیەك لە کوردیدا بوترایە و ئەو وشەیە لە هۆنراو وە یا رستەیەکی فارسیدا هــەبوایە خێرا ئەوترا ئەوە فارسییە . ئەم جۆرە رایە لە ناو خوێندەوارانی کورد و تەنانەت رۆژهەڵاتی ناسەکانیشا بە تەواوی بڵاو بووەوە و کەس بەلای هیچی تردا نەئەچۆ ؛ نەچۆنەکەش لەبــەر ئــەوە بــۆ کە لێکۆڵینەوەیەك لە باری زمانی کوردییــەوە — چونــکە حوکمی بە دەستەوە نەبۆ — نە ئەکرا و کەس بە تەنــك ئەوەوە نەبۆ کە بنج و بناوانێك تاقی بکاتەوە . وەکو وترا باوەڕەکە وای لێ هاتبۆ هەر وشەیەك کە کوردەکە بەکاری ئەهێنا هــەر بەو مەرجە فارسیش بەکاری بهێنایە ئیتر بە بێ دوو دڵی خێرا ئەوترا ئەوە فارسییە ! . نەوەك هــەر ئەوەندە بەڵــکو ئەم جۆرە باوەڕە ئیشێــکی وای کردبۆ کە زۆر کەس لەوانە وا خۆیان بە زانا ئەزانی بە هەندێ لە رۆژهەڵاتی ناســەکانیشەوە — بەڵام ئەمان لەبەر مەبەستی تایبەتی — ئەیانوت زمانی کوردی لقێــکە لە زمانی فارسی . وای لێ هاتبۆ زمانی کوردی هەر بە ناو ناو ئەبرا بە زمان ئەگینا لە باوەڕی ئەوانا زمان نەبۆ ! . زانایانی پێشــوی کوردیش لەبەر ئــەوە بە زمانەکەی خۆیان نەیانخوێندووە و نەیاننوسیوە وا دیارە بەلای ئەو بیرەدا نەچوون کە لە زمانەکەی خۆیان بکۆڵنەوە و قسەیەك لە ریشە و بنج و بناوانیەوە بکەن . جا لەم رووەوە باوەڕی من ئەمەیە :

جارێ لە باری ئەو زمانەوە کە پێی ئەڵێن فارسی :

وەکو لە پێشەوە وترا زمانی فارسی لەگەڵ زمانی کوریدا لە ریشــەیەکی مام ناونجیەوە یەك ئەگرنەوە ، پاشان فەرمان و حوکم وای کرد کە ئەو لە لقەکە بووە و بۆ بە خاوەنی ئەدەب و کتێب و پەروەردە کردنی بەشی خۆی ، فەرمانەکە بۆ بە هــۆی ئەوەکە کەسانی تر بێنــە ناویەوە و بە خۆیان و بەوانیترەوە دەست بکەن بە بەخێو کردنی . گومانی تێدا نییە زمانێك کە کەسانی تری تێکەڵاو بۆ ئەو زمانە هەرچەندە لە باری سیاسەت و فەرمانەوە بەرز ئەبێتەوە بەڵام لە باری جەوهەرەوە تا رادەیەك کەسیەتیەکەی خۆی ون ئەکا .

ئەدەب زۆر بۆ لە زمانی فارســیدا و لە وشــەی غەیری تێکەڵاو بۆ ، ئەو ئەدەبە بەو وشــەی بێگانانەوە کەوتــە ناو کوردیشەوە و بڵاو بووەوە ، بە جۆرێك بڵاو بووەوە و دەستی کێشا بە سەر دڵا ناکە بە بێ هیچ دوو دڵیــەك ئەوترا ئەمە فارسییە ، بە مەرجێك ئەو وشــانە کە بە فارسی ناو ئەبران ئەوانە هەمو ئەو وشــە کوردییانە وە یا ئەو وشــانە بۆن کە فارس و کوردەکە هەردوکیان تیایانا هاوبەش بۆن و بە هۆی ئەدەبە بە ناو فارسەکەوە کە حوکمی بە دەستەوە بۆ گەڕابووەوە بۆ کوردەکە ، کوردەکەش ئەمەی نە ئەزانی کە ئەمە هی خۆیەتی و بە زەوتکراوی بە دیاری بۆی هاتۆتەوە ، هەر لەگەڵ ئەیبینی لە ناو ئەدەبە فارسییەکەدایە و ئەویش ئەو وشەیە لە قســەو باسیا بەکار دێنێ ئەیوت ئەمە فارسییە لەگەڵ ئەوەشــا

وا نەبوو بەڵکو هی خۆی بوو ئەو وای لێ تێ ئەگەیشت ! .

بە وێنە وشـــەکانی وەکوو : (ئـارام ، گومان ، کەمان ، جیهان ، ئاسمان ، ریشە ، پیشە ، خوێش ، نۆش ، گۆش ، هۆش ، چالاك ، چابوك ، چامە ، خامە ، نامە ، دلـێر ، کار ، بار ، سەرکار ، پێشکار ، زێوەر) و بە سەدەها وشەی تر بۆچ ئەبێ بە فارسی بزانرێن و بۆچ کوردی نەبـن ؟! ، بۆچ ئەبـێ بەوە نەزانرێن کە زەوت کراون و دەستمان کەوتوونەتـەوە ؟! . هـەر لەبەر ئەوە کە فارس خستوونیە ناو نووسینەوە و ناردوونیەوە بۆ کورد ئیتر ئەمە بوو بە هۆی فارسی بوونیان ؟! . دیارە ئەمە نابێ بە هـۆی فارسی بوونیان بەڵـکوو کاڵای خۆمانە و بۆمان گەڕاوەتەوە .

جگە لەمە هەندێ وشە هـــەن کە « و » و « ی »یان تیایە و هەر دوو شێوەکە بەکاری دێنن ـ شـێوەی کوردی و فارسی ـ وەکوو : « کوشش ، گۆڕسـتان ، کۆپارە ، کۆچ ، شـــێر ، دێـر ، بێزار ، بێکار ، بێـگار » و زۆری تریش . ئەم « و » و «ی»یە لە شێوەی کوردیدا کراوەن و لە شێوەی فارسی ئێستەدا گوشـراون ، فارسەکان ئـــەو (و) و (ی)یە بە (واو) و (یێ)ی مەجهوول نـاو ئەبەن ؛ واتە بەو چەشنە کە کورد ئەیانڵێ ، ئەڵێن ئەوانە بە چاو ریشـە بناغەییەکەوە راسـتترن و لە ناو شێوەی زمانی فارســـیدا نەماون .

بەڵێ وشەی واش هەیە کە ئێستە کوردەکان بەکاری نایەنن و

فارسی سەردەمی سەدەی سێهەم و چوارەمی هیجری بەکاریان هێناوە ، وەکو : ئاوەند ـ تەخـت و پایە ، (کاز ـ قەیچی و برنـگ ، فەرسـەب ـ حـەماڵـی خانو ، بتفوز ـ پـۆزە ، ئاژیـر ـ وشـیار و ئامادە ، گوشـن ـ نێر و داوا کردنی مێنگە بۆ نێر لە گیانلەبەردا) و گەلێ وشەی تریش . ئەمانە ئێمە ناتوانین بە موڵکی تەواوی فارسی دابنێین ، بەڵکو موڵکی کورد و فارسن و ئەوەندە هەیە ئەوان لە نوسینا بەکاریان هێناوە .

ئەنجامی ئەم قسانە دێتە سەر ئەوە :

ئەو وشانە کە بە سـەر زاری کوردەوەن و بە فارسـی ناویان دەرکردووە من ئەو وشانە بە کوردی ئەزانم و وشەیەك نین کە فارسی وە یا فارسی رووت بن ، ئەو پەڕی ئەوەیە وشـەیەکن فارس و کورد وەکو یەك تیایانا هاوبەشن بەڵام لەبەر ئەوە کە تا ئێستە چونە بنج و بناوانێك لە زمانی کوردیدا بە تەواوی نەکراوە فارسەکان و ئـەوانەی کە بە ناو خەریکی تاقی کردنەوەی بنج و بنـاوانی زمانی رۆژهەڵاتیان کردووە ـ رۆژهەڵاتی ناسەکان ـ بە فارسییان داناوە و کوردەکەش هەر کەوتۆتە شوێن ئەوان و وتویە فارسییە ! .

* * * *

ئەمجا زمانی عەرەبی :

سەرکەوتنەکانی ئیسلام پەرەی سەند ، ئەم سەرکەوتنە لە رێگای کوردەواریەوە رو بە روی وڵاتی فارسی ئەو سـەردەمە بووەوە .

وڵاتی کوردەواری کەوتە ژێـر ئاڵای ئیسلامەتیەوە . زمانی ئیسـلام لەو سەردەمەدا زمانی عەرەبی بو ، تا کە تاکەی ئەم زمانە تا ئەندازەیەك هـەر لە سەرەتاوە لە وڵاتا بڵاو بووەوە . ئەم تاکە تاکە وشانەش دوو جۆر بون : هی ئاینی و هی بێجگە لە ئاینی . ئەو وشە ئاینیانە کە پێشتر لە ناو کوردەواریدا مەعناکانیان هەبـو وشـەی عەرەبی نەیتوانی ئەوانە فڕێ بدا و خـۆی لە شوێنیان دابنیشێ ، وەکو وشـەکانی : (مزگەوت ، نـوێـژ ، رۆژو ، دەسـتنوێژ و شتی تریش) . ئەم جۆرە وشانە لەبەر ئەوە کە لە پێش هاتنی ئیسلامدا چەمکەکانیان لە ناو کورددا هەبون وشەکانیان هەر لە سەردەمی خۆیانا بۆ داناون ، ئەو وشانە وەکو خۆیان مانەوە ، زمانی عەرەبی نەیتوانی ئەوانە بگۆڕێ و لایانبەرێ . ئەو شتانەش کە لە پێشوترا بەو جۆرە کە لە ئاینی ئیسلامدا هەیە لە ناو کورددا نەبو زمانی عەرەبی توانی وشەی خۆی بچەسپێنێ ، وەکو : « حەج ، زەکات » « ظهار ، ایلاء » لە زمانی ئەهلی شەرعدا ، ئەمانە وەکو خۆیان کەوتنە ناو کوردەوە و هەر لە سەر ئەو گوزارانە مانەوە .

بەڵێ ! زمانـــی عەرەبی لە سەردەمەکانی پـاش پەرەسەنـدنی ئیسلامدا بەهۆی ئاین و حوکمەوە خزمەتێکی زۆر کرا ؛ لە لایشاوی مەعانی زمانەکانی تر رژێنرایە ناویەوە و بـو بە زمانێـکی زینـدو ، وەکـو لە مەعانی زمانەکانی تری وەرگرت لە وشەی ئـــەو زمانانەش هەر کەوتە ناویەوە . ئێستە من بە تەواوی قسە لەوەوە ناکەم کە

لە وشەی زمانی کوردیش کەوتە ناویەوە ؛ ئــەو وشــانە کە لە رەچەڵەکدا کوردی بوۆن و پاشان زمانی عەرەبی دەستکاریی کردن و کردنی بە هی خــۆی وە لە راستیشدا بۆ بە هی ئــەو ، وەکو وشەکانی : « جوالق » کە جواڵە ،« الجوهــر » گەوهــەر ، « کردن » گەردن ، « جلنار » گوڵ هەنار ، ئەمانە بوۆن بە هی ئەو .

گەلێ وشەی واش هەیە کە رێختی وشەکە لە هــەردوو زمانەکەدا وەکو یەك وایە ، بەڵام گوزارەکانیان جیایە وەکو بەوێنە : «ریش» لە عەرەبیدا بە پەڕ و لە کوردیدا بە ریشی ریش ئاسایی ئەڵــێن . « دور » لە عەرەبیدا خانۆەکان ، لە کوردیــدا پێچەوانەی نزیك . « زور » لە عەرەبیدا درۆ ، لە کوردیدا زبر . « کەیل » لە عەرەبیدا ئەوزاری پێوانە ، لە کوردیدا پڕ . وە یا بە زیاد کردنی « أل » لەسەر وشەکە لە عەرەبیدا و بەبێ ئەو لە کوردیدا وەکو : « الــبراز » لە عەرەبیدا بە دەشتێکی بڵاو و پان و پۆڕ ئەڵێن ، لە کوردیدا بەبێ « أل »ەکە بە خۆك ئەڵێن . « الــکودن » لە عەرەبیدا یەختــە ئێستر ، لە کوردیدا بەبێ ئەو ئەلف لامە بە زەین کوێر ئەڵــێن ، ئەمانە و هی تریش .

ئەمە لێرەدا ئــەو حوکمە ناکرێ کە هی عەرەبییە و کەوتۆتە ناو کوردییەوە ، وە یا کوردییە و کەوتۆتە ناو عەرەبییەوە ، بەڵــکو ئەمانە هەر یەکە شتێکی سەربەخۆن و کەســیەتی زمانەکەیان ئــەو مەعنایانەی بۆ دروست کردووە .

بەشی دوەهەم ئەو وشـــانە کە ئەوترێن عەرەبین کەوتونەتە ناو زمانی کوردییەوە . ئەمانە ئەگەر سەیری ئەم قسەیە بکەین لە رواڵەتا زۆر زۆرن ؛ هەر لە ناو « اسماء الاعلام » ، کردەوە « فعل »ەوە ، وەکو : « عبدالله ، طاهر ، عبدالرحمن ، فاطمه ، رضا ، رمضان ... هتد »ی ، « مقصد ، قصیده ، محافظ ، حارث ، شـــط ، حضور ، صحیفه .. هتد » .

جا لەم لایەنەوە لێکۆڵنیەوەیەك پێویستە :

زمانی زمانێك ئەوەیە کە خاوەنی ئـەو زمانە کاتێ کە وترا لێی تێ بگا ، وەخۆکمی پلەشی لە زمانا هەیە ؛ واتە نابێ بیر و باوەڕی ئێستە بسەپێنرێ بەســەر ســەد ساڵ لەمەوپێشترا ، زمانیش ئەوەیە کە خاوەنەکەی بیزانێ . ئەم وشـــانە کە باسکران لە هەواری خۆیان پەڕیون و کەوتونەتە ناو زمانێکی ترەوە کە زمانی کوردییە ، کوردەکە دەستکاریی وشەکەی کردووە : « عبدالله » بووە بە عەولا ، « طاهر » بووە بە تایەر ، « عبدالرحمن » بووە بە ئەورەحمان ، «فاطمه» بووە بە فاتە ، « رضا » بووە بە رەزا ، « رمضان » بووە بە رەمەزان . هەروەها « مقصد » بووە بە مەقسەد ، « قصیده » بووە بە قەسیدە ، « محافظ » بووە موحافز ، « حارث » بووە بـــە حارس ، « شط » بووە بە شەت و « حضور » بە حوزوور ...

وەرە تۆ بچۆ لە دۆرگەی عەرەب وە یا دەشتی شام و بەسرە یەکێ ناوی (عبدالله) وە یا (عبدالرحمن) وە یا (فاطمه) بێت

بانگی بکە عەولا وە یا ئەورەحمان وە یا فاتە بە بێ گومان کەس هەر لاشت لێ ناکاتەوە چونکە تێ ناگا کە تۆ ئەوت مەبەستە. وە یا لە قسە کردنت لەگەڵیانا بڵێ موحافز وە یا شەت وە یا مەقسەد دیسان گومانی تێدا نییە بەو جۆرە دوانە کە تۆ لەگەڵیان ئەدوێیت لێت تێ ناگەن و نازانن چی ئەڵێیت. کەوابێ ئەو جۆرە وشانە لە مۆڵکی ئەوان دەرچوون و بوون بە مۆڵکی تۆکە کوردیت.

یەکێکی وەکو مەولەوی ئەڵێ «شەتاوان» کە ئەمە بریتییە لە «شەت» و «ئاو» و «ان» گەل و مەبەستی رووباری بەفراوەکانە. چ عەرەبێك لەمە تێ ئەگا کە ئەمە «شط، ئاو، ان» جمعە؟. چ کوردێك ئەمەی بە دڵا دێت کە ئەمە «شط، ئاو، ان»ی گەلە؟.

ئەمجا بە پێچەوانەی ئەمە عەرەبێك بچێت لە دۆڵی شارەزووری جارانا وە یا لە ناوچەی موکریدا باسی ئەستێرەی (گەلاوێژ) بکا و بڵێ: «کلاویش، کلاویج، کلاویز» وەکو راست هەروا ئەیڵێین، وە یا لە باتی (چەرمەڵە) لەو شوێنانەدا بڵێ «جرملە»، وە یا لە باتی (گۆیژە)، بڵێ «کویجە»، لەباتی (گاورتەپە) بڵێ «کاورتبە» بە بێ گومان کەس لێی تێ ناگا و نازانن چی ئەڵێ. کەوابێ ئەم وشانە بەو جۆرە کە ئەو ئەیانڵێ کوردی نین و ئەگەر کوردیش بن لە موڵکی کورد دەرچوون و بوون بە موڵکی عەرەب.

تەنانەت هەر لەم سەردەمەدا کە وا هاتوچۆیش بە تەواوی

باوی سەندووە وشەیەکی وکو (دوکان) کە عەرەبەکان بە دەنگێکی تر ئەیڵێن و ئەڵێن « دۆکان » ئەم وشەی « دۆکان »ە بۆ ئەو (دوکان)ە لە باوەڕی منا کوردی نییـــە و لە موڵـکی کورد دەرچووە چونکە کوردەکە خۆی ناڵێ « دۆکان » بە واوی کراوە ـ بەڵـکو ئـەڵێ (دوکان) بە بێ کراوەیێ .

دوور نییـــە بوترێ ئەم وشانە بەو جۆرە و ئـــەو رێختە لە موڵـکی کورددا هەر نەبووە و نییە تا تۆ بڵێیت لە موڵـکی دەرچووە، ئەگەر ئەوان دەربچن ئەبێ مەعناکانیشیان هەر دەربچن !.

ئەڵێین : مەعنا دەرنەچووە ، مەعنا شتێکی چەســپاوە ؛ ئەو کابرایە گوزارەیەکی وەکو چەمکی گەلاوێژ ، وە یا گوێژە ، وە یا گاورتەپەی بەر دەست کەوتووە خۆی هاتووە نـاو و وشـەیەکی بۆ داناوە ، گوایە بە بیری خۆی ناو و وشەی ئەو شـوێنەیە کە ئەوی تێدایە و ئەیڵێن ، کەچی ئەوە نییە بەڵـکو شتێکی ترە و ئەو خـۆی دروستی کردووە .

ئەمە لە لایەن گوزارەوە ، لە لایەن وشەکەشەوە ئەو لای وایە وشەی « کلاویج » ـ بە وێنـە ـ ئەوەیە کە خەڵـکی ئەو ناوچەیە ئەیڵێن و ئەویش بەو جۆرە وتویەتی ، کەچی لە راستیشدا ئەوە نییە، ئەگەر لە باوەڕی ئەودا ئەوە بێ و موڵـکی ئەو ناوچەیە بێ گومانی تێدا نییە کە ئەوە لە موڵـکی ئەو ناوچەیە دەرچووە و بووە بە هی ئەو چونکە باوەڕەکەی ئەو لەگەڵ « واقع »دا یەکی نەگرتەوە .

دیسان لێرەدا قسەیەکی تر ئەکرێ ، ئەوترێ ئێستە تێکەڵاوی مەردم و نزیکبونەوەیان بە هۆی هۆی هاتوچۆوە بە پوختی کردوێیەتە کارێ کە ئەگەر کوردەکە لە دۆرگەی عەربی و دەشتی شــامدا ناوی عەولاّ و فاتە و حوزۆر و شەت ، وە عەرەبەکەش لە دەشتی شارەزۆر و موکریاندا بڵێ « کلاویج » و « کاورتبە » زۆر چاك دانیشتوی هەردوَ جێگاکە لە مەبەستەکە تێ ئەگەن ، کابرای عەرب ئـەزانێ کوردەکە کە ئەڵێ رەمەزان « رمضان »ی مەبەستە ، عەرەبەکەش کە ئەڵێ « کلاویج » کوردەکە ئەزانێ کە ئەمە (گەلاوێژ) ی مەبەستە. کەوابو هیچیان لە موڵـکی ئەویتریان دەرنەچون .

لە وەڵامی ئەمەشدا ئەڵێین : جارێ لە تێکەڵاوی و هاتوچۆی دوَ زمان بەسەر یەکەوە گومانی تێدا نییە کە گەوهەری خاوێنی هەردوَ زمانەکە تێك ئەچێت . ئەمجا بە پێی پلەیەك کە لە لێکۆڵینەوەدا بۆ هەمو شتێك بە مەرج گیراوە نابێ تۆ بیر و باوەڕی ئێستە ســەرەونخون بکەیتەوە بە سەر هی سەد ساڵ لەمەوپێشترا ، وە نابێ یەکێ دوَسەد ساڵ لەمەوپێشتر شتێکی وتووە ، تۆ کە لە سەر بیروباوەڕی ئێستە گۆش کراوی بڵێی ئەبوا وای بوتایە و حوکمی ئێستە بگێڕیتەوە بۆ ئەو سەردەمە .

ئێستە راستە کە خەڵـك لە یەك نزیك بونەتــەوە، بــەڵام لە سەردەمی خۆیا ئەو نزیکیە نەبووە . ئەو وشــەیە کە لە زمانێکەوە پەڕت بووە و کەوتۆتــە ناو زمانێکی ترەوە و روخسارەکەی لە

زمانەکەی ترا گۆڕاوە ، ئەو وشەیە بەو وتنـە ئەگەر بنێررایەتەوە بۆ شوێن هەوارە بناغەییـەکەی خۆی کەس لێی تێ نەئەگەیشت ، کەوابێ ئەوە لە موڵـکی ئەو دەرچووە و بووە بە موڵـکی یەکێکی تر. بـە وێنە : وشەکانی (عەولا ، فاتە ، حوزوَر ، مەقسەد) ، هـــەر لەو رۆژەوە کـە پەڕت بوون و کەوتونەتـــە ناو زمانی کوردییەوە مافیان بەسەر زمانی عەرەبییەوە نەماوە و بوون بەماڵی کورد . زمان هی نەخوێندەوارە ، نەخوێندەوارەکە ئەڵێ (رەمەزان ، حوزوَر) ، خوێندەواری زمانەکەش لە کاتی قسەکردنیا هەر ئەو نەخوێنـدەوارە رەچەڵەکیەکەیە ؛ خوێندەواری شتێـکی لاوەکییە و هاتووە بەسەریا ، ئەویش هەر ئەڵێ : رەمەزان و حوزوَر . ئەمجا ئەو خوێندەوارە لە کاتی لێکۆڵینەوەدا کە ئەکەوێتە لێکوڵینـــەوەی وشـــە ئەڵێ ئەم (حوزوَر) ە لە بناغەدا « حضـــور » بووە ، (فاتە) « فاطمە » بووە . ئەم لێکۆڵینەوە و چوونە بنج و بناوانە ئاشنایەتی و پەیوەندی لەگەڵ زانیاریدا هەیە کە ئەمە شتێکە و بەسەر زمانا ئەچێت ؛ واتە زمان بنجە رێزمان و زانیاری و قەواعد لە سەر ئەو هەڵئەستن نەوەك زمان لە سەر ئەوان .

ئەو وشانە کە پەڕت بوون و کەوتونەتە ناو زمانێـکی وەکو زمانی کوردییەوە ، زمانەکە کە هی نەتەوەکەیە کردنی بـە ماڵـی خۆی ، تۆکە لە بنج و بناوانیـان ئەکۆڵیتەوە لێکۆڵینەوەکەت لە رووی زانیارییەوەیە ، ئەسڵی زمانەکە ، واتە پەیـدا بوونەکەی هیچ

پەیوەندی بەو زانیاریەوە نییە ، زانیاری شتێکی عەرەزییە و هاتووە بەسەریا . دیسان کە تۆ لێ ئەکۆڵیتەوە لێکۆڵینەوەکەت بۆ دەستەیەکی تایبەتییە کە خوێندەوارانە ، رەچەڵەکی نەتەوەکە کە خاوەنی زمانەکەیە ئاگای لەو لێکۆڵینەوەیە نییە . لە شارەزوری سەد ساڵ لەمەوپێشترا ئەگەر تۆ بتوتایە : « عرض بحضوری ئاغای باسعادتی خۆم بکەم طلبەکەم مقصدی هەمتو اطرافیکە لازمە بگاتە حدی اجرا ! » کابرای شارەزوری ئەیوت : « قوربان نوشتەکە بکەم بە شاخی گایەکەدا یا بیکەم بە ناو چەوانیەوە ! » .

دیسان ئەگونجێ رەخنەگرێك بڵێ : ئەم وشە بێگانانەی وەکو (رمضان ، قصیدة ، فاطمة ، حضور ... هتد) ئەمە زەوتکردنە کە زمانێکی وەکو کوردی ئەیانڵێ ، داگیرکردن و زەوتکردنیش کەی مڵکایەتییە ؟ ! .

ئەڵێین : داگیرکردن و زەوتکردن بۆ شتێکە کە بارستایی و قەوارەیەکی هەبێ وەکو زەویەك ، یا بەراوێك ، یا کتێبێك کە یەکێك لە یەکێکی تری داگیر ئەکا . ئەمانە وەکو ئەوانە نین چونکە خودی وشەکە نەماوەتەوە تا بوترێ کوردەکە داگیری کردووە ، خودی وشەکە « رمضان ، قصیدة ، فاطمة ، حضور » ، کورد هەرگیز بەو جۆرە و لە سەر ئەو دەنگ و مەخرەجە نایانڵێ ، ئەگەر هەر بەو جۆرە بیانڵێ و هەر بۆ ئەو مەعنایانە بەکاریان بێنێ و بشڵێ ئەمانە هی منن راستە ئەمە داگیرکردنە ، بەڵام ئەو بەو چەشنە نایانڵێ

بەڵکو بە جۆرێکی‌تر دێن بەسەر زاریا ، کەوابو ماڵی خۆی بۆ هیچ داگیرکردن نەبو .

هەروەها وا رێ ئەکەوێ هەندە وشەیەك ، یا بڵێین هەر بەو کەلەخەیەوە لە زمانێکەوە پەڕت ئەبێ بۆ زمانێکی‌تر ، ئەو وشەیە لە شوێن هەوارەکەی خۆیا گوزارەیەکی هەیە کە ئەکەوێتە زمانێکی‌ترەوە و گوزارەیەکی‌تر دروست ئەکا ، وەکو وشەکانی — بە وێنە — (دار) ، ئەمە لە کوردییەوە پەڕت بو بێ بۆ عەرەبی ، وە یا لە عەرەبییەوە کەوتبێتە ناو کوردی ، لە عەرەبیدا بە خانو ئەڵێن و لە کوردیدا بە چلاك ئەڵێن ، وە « ئاراستە » لە فارسیدا بە رازێنراوە و لە کوردیدا بە واتای بۆ هاویشتن ، ئاهەنگ لە فارسیدا بە مەبەست و ئارەزو ، لە کوردیدا بە کۆبونەوە بۆ بەزم و شادی ئەڵێن . ئەمانە شکڵی وشەکە و کەسیەتی نەتەوەکە دروستی کردون ، ناتوانین بڵێین بەکار هێنانی ئەمانە لە کوردیدا بەو مانایە هەڵەیە و بەهەڵە بەکار هێنراون . رۆزگار وەکو چەمك و مەفاهیم دروست ئەکا لە ناو نەتەوەیەکدا هەر ئەو رۆزگارە زەوینەی واش دروست ئەکا کە وشەش دروست بکا بە تایبەتی ئەو وشانە کە ئەوترێ ئەمە بنەچەکەیان فارسییە و لەبەر ئەوە کە فارسی و کوردی لە ریشەدا یەکن ئەبێ ئەو وشانە کە کەوتنە ناو زمانی کوردییەوە ئەبێ هەر وەکو واتا فارسییەکەی خۆیان بەکار بهێنرێن . ئەم قسەیە ناچێتە سەر چونکە ئەمە زوربەی کۆمەڵی نەتەوەکە ئەو وشەیەی وا بەو جۆرە بەکار هێناوە لە دەسەڵاتی من و تۆدا نییە .

لە ئەنجامی ئەم قسانەدا ئەڵێین : زمانی کوردی زمانێکە خاوەنی سامان و کەسیەتیەکە ، ئەبێ بەشی مەردمیش بدا و لە خەڵکی تریش وەربگرێ ، ئەوەی کە دای بە خەڵك وەکو موڵکی عەینی لە موڵکی ئەو دەرئەچێ ، ئەوەش کە لە مەردمی تری وەرئەگرێ مادام لە رووی روخسار وە یا ناوەرۆکەوە دەستکاری کرد و شکڵە ئەسڵیەکەی تێکدا تازە لە موڵکی لێ وەرگیراوەکە دەرچووە و بووە بە هی ئەم . تەنانەت ئەتوانین بڵێین بەم جۆرە لێ وەرگرتنە کە وەری ئەگرێ سامانێك بۆ زمانەکە زیاد ئەبێ جگە لە سامانە بناغەییەکەی خۆی ، نەوەك هەر ئەوەندە بەڵکو کەسیەتیەکی بەهێز پیشان ئەدا ، بەتایبەتی ئەگەر وەرگرتنەکەی لە زمانێکەوە بێ کە لە ریشەدا بە تەواوی لەگەڵ ئەودا جیا بێ .

* * *

ئەمە شتێکی ئاشکرایە کە ئەبێ لە پێشا گوزارە هەبێت ئەنجا وشەی بۆ دابنرێت ، کەوابێ لە پلەی یەکەما پێویستی و ئاتاجی ئەکاتە کارێ کە گوزارە وە یا وشەکە پەیدا ببێ . رەوڕەوەی رۆژگار هەمو دەم رووەو پێشەوە ئەڕوا ؛ ئەو رۆژگارە جاری وا هەیە ئیشی وا ئەکا کە گوزارەکە نەهێڵێ ، کە گوزارە نەما وردە وردە وشەکەش سەری تیا ئەچێ ، وە جاری واش هەیە گوزارەیەك دروست ئەکا ئەو گوزارەیە بە بێ گومان ئەبێ وشەیەکی بۆ دابنرێت . ئەو گوزارەیەش لە گۆشەیەك لە گۆشەکانی سەر زەویەوە ، وە یا لە ناو

دەستەیەك لە دەستەکانی سەر زەویەوە پەیدا ئەبێ ، هەر ئەو گۆشە زەویە وە یا هەر ئەو دەستەیە لە سەر چەشەی زمانەکەی خۆی وشەکەی بۆ دائەنێ ، ئەو گوزارە و وشەیە پەڕت ئەبێ بۆ شوێنێکی تر و مەردمی ئەو شوێنە یا ئەمەیە وشەکە وەکوو خاوەنە ئەسڵیەکە ئەڵێن بۆ گوزارەکە ، یا ئەمەتە بە پێی مەفاهیمێك کە لە ناویانا هەیە و ئەو مەفهوومە خۆیان وشەیەکیان بۆ داناوە دێنن ئەو وشەیە ئەدەن بەو گوزارەیە کە کەوتۆتە ناویانەوە ، وەیا وشەی خاوەن زمانەکەی تر دێنن بۆ لای ئەم بەلام بۆیان ڕێنا کەوێ وەکوو ئەو بیڵێن بەڵکوو تێکی ئەدەن و بە جۆرێکی تر ئەیڵێن ، لێرەدا ئیتر وشە تێکدراوەکە ئەبێ بە ماڵی ئەمان .

بە وێنە : ئەو گوزارەیە کە لە زمانێکا داهاتووە و هەر ئەو زمانە وشەی بۆ داناوە و وشە و گوزارە ئەکەوێتە ناو نەتەوەیەکی تر و ئەو نەتەوەیە وشەکە هەر وەکوو خۆی ئەیڵێ وەك (حەج ، زەکات ، تەلەفوون و تەلەفیزیۆن) ئەمانە کە کەوتوونەتە ناو کوردەوە و وەکوو خۆیان ئەیانڵێن ئەمە راستە وشەی بێگانەیە و کەوتۆتە ناویەوە . ئەو مانا و وشەیەش کە لە دەرەوە هاتوون و کەوتوونەتە ناویەوە و بە پێی وێنەی مەفهوومێك کە لە زمانەکەیا هەبووە و ئەو مەفهوومە لەسەر سەلیقەی خۆی وشەیەکی بۆ داناوە دێنێ ئەو وشەیە ئەدا بەو مەعنا تازەیە کە کەوتۆتە ناویەوە ، وەکوو : « میترالیۆز ، متروسایکل » کە (شەستتیر) و (ئەسپەدارینە)ی دایێ . ئەوانەش کە بە گوزارە و

وشەوە کەوتۆنەتە ناویەوە و گوزارەکە ماوە بەڵام وشـەکەی گۆڕیوە وەکو « قصیدە ، حضور ، عبدالرحمن و فاطمە » کە کردۆیە بـە (قەسیدە ، حوزوّر ، ئەورەحمان و فاتە) ئەمـە وشەی ئەســڵیەکە گۆڕاوە و بووە بـە هی کوردەکە و مافی ئــەو ئەسڵەی بەسەرەوە نەماوە .

دیارە ئەم جــۆرە شتانە هەمو لە پێشهاتی زەمان و لە ئاو و هەوای ناوچەوە دروست ئەبن ، ئێمەش باسەکەمان لە ســەر زمانی کوردییە ، لەبەر ئەوە ئەم زمانە بەم شتانە دەوڵەمەندیەکی پەیدا کرد زیاد لەوەی کە خۆی هەیبو .

جگە لەمانە و وەکـو لە سەرەوەش باسکرا ، زمـان هی نەخۆێندەوارە ، هەر شتێکی لاوەکی کەوتە ناویەوە ئەو بە هی خۆی ئەزانێ و وا ئەزانێ کە ئەمە لە بڕبڕەی زمانەکەیەتی ، ئەو دەنگ و باسی زانیاری نازانێ تا بێنێ لە روّی ئــەو زانیاریەوە ئەسڵەکە و لاوەکیەکە جیا بکاتەوە بەڵـکو هەموی قوت ئەدا و بە هی خـۆی ئەزانێ !.. وەکو ئەمە هەیە ئەوەش هـــەر هەیە ؛ ئەگەر کوردی ناوچەیەك کە بـە شـێوەیەك قسە ئەکا وشـــەیەکی کوردی جگە لە ناوچە و شێوەکەی خۆی گوێ لێبێ ئەو ئـەوە بە کوردی نازانـێ بەڵـکو خێرا ئەڵێ ئەمە کوردی نییە !.

لەسەر ئەم باسە دوّ وێنە بۆ هەر دوّ قسەکە دێنمەوە :

ئەڵێن : سەردەمی زوّ جارێك کابرایەکی تایشەیی رێی ئەکەوێتە

بەسرە ، وە وای بیستبۆ کە شاری بەسرە هەمۆیان عەرەبن ، پاش گەڕانەوەی بۆ وڵات لێیان پرسیبۆ بەسرەت چۆن هاتە بەر چاو ؟. وتی : « وەڵلە هەمۆ بە عەرەبی قسەیان ئەکرد تەنها نوێژەکەیان نەبێ ئەویان بە کوردی ئەکرد ! » .

ئەو شتانە کە لە نوێژدا ئەخوێنرێن دیارە هەمۆیان عەرەبین ، ئەم کابرایەش لە وڵات و شۆێنی خۆی هەر وای نۆیژ کردووە و هەر بەو جۆرەی خوێندوە ، بەڵام لە باوەڕی خۆیا شتێکی بۆ مەعناکان دروستکردوە و وای زانیوە ئەو وشانەش هەر کوردین کە ئەو لە نۆیژەکەیا ئەیانڵێ !.

بۆ دووەمەکەش جارێ کابرایەکی وڵاتی ئەردەڵان رێی ئەکەوێتە وڵاتی دزەیی ، لەناو دەغڵ و دانا چۆلەکەیەکی زۆر ئەبینێ بۆیان ئەگێرێتە ئەڵێ : « مەلیچکێکی فرەم چاو پێ کەفت لە ناو دەغڵەکەتان » . ئەڵێن : مەلیچك چییە ؟. بەهەر جۆر بێ تێیان ئەگەیەنێ کە مەلیچك چییە . ئەمجا پێی ئەڵێن : باوکم تۆ بە کوردی قسە ناکەی ؟. بۆچ ناڵێی (کێشکە) ، مەلیچك چییە ؟!. ئەوان مەلیچکیان بە کوردی نەزانیوە !..

ئەم شتانە هەمۆ بۆن بە بەڵگە بۆ ئەوە کە زمانی بناغەیی زمانی نەخوێندەوارە و ئەسڵ ئەوە ، هەر شتێك کە کەوتە ناویەوە و لە مەفهۆمەکەی تێ گەیشت ئەو ئەوە بە هی خۆی ئەزانێ ، شتێکیش کە لێی تێ نەگەیشت بە لاوەکی ئەزانێ ، جیاکردنەوەی ئەم بنەچەیی و

لاوەکیە هی وردبونەوە و لێکۆڵینەوەی خوێندەوارەکانە و ئــەوانن کە بە هۆی زانیاریەکەیانەوە لێکیان ئەکەنەوە .

بەڵێ ! ، راستە ئەو جۆرە شێوە ناوچەییانە شێوەی گشت نەتەوەکە نییە ، بەڵام ئەبێ ئەوەش بزانرێ کە لە هەمو نەتەوەیەکدا شـێوەی جیا جیا هەیە و ئـەم شـێوانە بە هەمویانەوە کەیان و کەسیەتیەکیان بۆ زمانەکە دروسـتکردوە ، لێکۆڵینەوە لەم بـارەوە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوە کە چــۆن شێوەی ناوچەیی لە ناو زمانێکا دروســـتبووە ؟. ئەوە زەوینەیەکی تایبـەتی هەیــە و بابەتێکی تری سەربەخۆیە ، بەڵام ئەمە ئەوە هەر پیشان ئەدا کە لە هەر جێگایەك و لە هـەر ناوچەیەکدا ئەوەی خۆی بە رەوانتر و بە بنـجتر ئەزانێ ، لێکۆڵینەوەکە ئەکەوێتە ئەســـتۆی زانایان هەم بـــۆ دروستبونی شێوەکە هەم بۆ وردبونەوە لە بنج و بناوانی وشـــەکە ، ئەوەندە هەیە زمان هی نەخوێندەوارە ، ئـەو بێ ســـەوادە بێ ســـەوادی هـەر ناوچەیەك بێت ، بۆ بەڵـگەو بۆ پتەوکردنی رەچەڵەکی زمانی تێکڕایی نەتەوە وتنەکەی ئەوان بناغەیە بۆ هەمو شت .

* * * * * *

- ملخص المقال -

الكلمة الكردية

العضو العامل : علاء الدين سجادي

الأكراد شعب كبقية الشعوب في العالم لهم لغة خاصة و موطن خاص في الشرق له حدود معينة وهم ينتمون الى الشعوب الآرية ، والآريون بعد رحلتهم الاولى من سلاسل جبال القفقاس انقسموا الى قسمين : قسم وجه رحيله الى اوروبا والقسم الآخر بعد مرور فترة من الزمن انشطر شطرين - شطر ذهب الى الهند والشطر الآخر انتشر في هضاب ايران ، والذين سكنوا في تلك الهضاب آضوا منشأ لپارس ، والقسم الذي توجه الى سلاسل جبال زاگروس كونوا الشعب المادي . فالفرس من سلالة الپارسيين والكرد من الماديين . فأذن الشعب الكردي شعب له موطن خاص ولغة خاصة ، عاشت تلك اللغة في ادوارها التأريخية عيشة مستقلة فكافحت كل العقبات التي اعترضت طريقها وحافظت على شخصيتها اللغوية الراسخة . ولكن بعد ظهور الاسلام وانتشاره بين الأكراد تسربت اليها اللغة العربية بواسطة الدين تسربا جزئيا ، الا ان هذه اللغة ، كما سنرى ، لم تتمكن ان

تسيطر عليهـا كما فعلت بالنسبة للعديد من لغات الشعوب الاخرى التي اعتنقت الدين الحنيف الجديد ، بل وحتى انها حرفت ما في وسـعها من مفردات الطقوس التى وجدت الطريق اليها بسـهولة ، وهكذا فان اتصال الكردية سواء كان من حيث جذور مفردات كلماتهـا او من حيث ادبها إقتصر الى حد كبير على اللغتين الفارسية والعربية .

فاللغة الفارسية التى تنسب الى الشعب الفارسي مهدت الحوادث والتطورات منذ عهود ما قبل الاسلام ساحة واسعة لها لـكي تكون صاحبة الحـكم والسياسة ، ولـكن في بداية هجوم اسكندر المقدوني خيم الظلام عليها من الناحية اللغوية والأدبية كما ساعد نجاح الفتوحات الاسلامية في مرحلة معينة على خمولها الى ان إنتعشت ثانية منذ بداية القرن الثامن الميلادي حيث ظهرت الآثار الأدبية واللغوية فيهـا مرة ثانية وكان ذلك مرتبطا بشكل مباشر بوضع ايران السياسي فما لاشك فيه ان الحـكم عامل رئيسي لنمو اللغة التي تكون صـاحبة الحـكم والسيطرة . ان اللهجة الفارسية منـذ استردادها الحـكم صارت لغة السيف والقلم ، فتوسعت في حـد ذاتها وتمـكنت ان تدخل مناطق وبقاع مختلفة ، فمنها بلاد الـكرد أو كردستان ، فـكانت هي وادبها تمرح في سماء كردستان طوال احد عشر قرنا ويطير ادبها فيهـا يمينا وشمالا مما ساعد على توطيد بعض المفردات ذات الجذور المشتركة ، في اللغتين الفارسية والـكردية ، الا ان ذلك دفع بالـكثيرين الى اعتبار كل كلمة يتلفظ بها اي كردي اثناء تخاطبه الأعتيـادي فارسية الاصل ما دامت هي موجـودة في ذلك الأدب المسمى بالأدب الفـارسي !

وتوغلت هـذه الفكرة بين الأكراد انفسهم وحتى بين قسم من

المستشرقين الذين صرفوا جل جهودهم للمقارنة بين اللغتين الكردية والفارسيه . وسبب نشؤ هذه الفكرة يرجع بالدرجة الاولى الى كون اللغة الفارسية لغة حكم على عكس اللغة الكردية ، وبالدرجة الثانية الى عدم وجود دراسة عميقة بالنسبة لجذور الكلمات ، وبالأخص بالنسبة الى اللغة الكردية لذا أن رأيي في هذا الموضوع يتركز على ما يلي :

ان اللغة الفارسية كما سبق وان ذكرت ، تتصل الى اللغة الكردية من حيث الجذور منذ زمن غير قريب ، وتثبيت الحكم نفسه بين ظهراني الفرس مهد السبيل الى انفكاك اللغة الفارسية عن اصلها الحقيقي وجعلها فرعا مستقلا ، فدخل فيها اناس اجانب ومن الواضح ان اللغة التى يدخل فيها غير ابنائها الحقيقيين بالرغم من انها تعلو من الناحية السياسية ولكن يقل وزنها ويضمحل جوهرها من الناحية الثانية ، اي من حيث اصالتها ونقاوتها .

انتشر الأدب الفارسي فدخلت فيه كلمات لاصلة لها بلغته من حيث الجوهر ، فتسرب الى زوايا البلاد التى كانت خارجة عن سلطانه السياسي فنطقت به الأقوام الخاضعة لتلك السياسة أو الخارجة عنها ومن جملة تلك الأقوام الشعب الكردي الذي صارت قلوب ابنائه دوحة له بدرجة انه كلما يقرأ او يسمع الشخص الكردي ذلك الأدب المملوء من كلماته يذعن ويقول بلا تردد انه — اي الأدب — فارسي لا من حيث المعنى فقط بل من حيث كلماته ايضا في حين ان الكلمات الواردة فيه والمقولة فى حقها انها فارسية كلمات كردية صرفة ، او كلمات مشتركة بين الكردية والفارسية على السواء ولكن الحكم السياسي كان

بيد الفرس فيصدرون الأدب واللغة الى البقاع الكردية كهدية عابرة غاضين النظر عن ان اكثر الكلمات الواردة فيه هي بضاعتهم التى ردت اليهم ولكن بغير اسمهم ! .

فعلى سبيل المثال ان كلمات « ئارام ، كومان ، ئاسمان ، هوش ، چالاك ، چامه ، نامه ، پيشكار » الى النهاية ، كلمات يستعملها الاكراد كاستعمال الفرس لها ، فما هو إذن سبب الرجحان لفارسيتها ؟ . وما هو الدليل الذي جعلها اصيلة في الفارسية ودخيلة في الكردية ؟. فاذا كان استعمالها في الكتابات والادب المسمى بالفارسي دليلا على رجحان اصالتها في الفارسية فهذا لا يستند لاعلى العلم ولاعلى المنطق ، لان مجرد استعمال الكلمة في لغة من اللغات لا يكون دليلا على اصالتها فيها حيث ان سنة المهاجرة تثبت بانه كما يقهز شخص من روضة الى روضة وبقعة الى بقعة كذلك تثب كلمة من دوحة الى دوحة ومنطقة الى منطقة ، بل الدليل الحقيقي لهذه الميادين هو وجود جذر الكلمة في مشتقات اللغة بالنسبة اليها والتطورات التي تطرأ عليها في ازمنتها المختلفة . فاذا امعننا النظر في جذور تلك الكلمات والكلماتِ الاخرى التي تدعي اللغة الفارسية ملكيتها لها نرى رؤية واضحة انها لغة الام الحقيقية ، فاستعمال فرع من فروع تلك اللغة لها في كتاباتها لا يجعلها ملكا صرفا لها ولا يخصها بها .

نعم توجد بعض الكلمات الاخرى التي لا يستعملها الأكراد في الوقت الحاضر واستعملها الادب المسمى بالفارسي في القرنين الثالث

والرابع الهجريين كامثال : « باره » بمعنى الحصان . « آوند » العرش . «كاز » المقراض . « فرسب » الخشب الرئيسي لسقف الدار . « بتفوز » اطراف الاسنان والشفة . « كشن » طلب الانثى الذكر « آژنگ » الانكسار والاعوجاج ... انها كلمات لا تعد ملكا خاصا للفرس بل هي مشتركة بين الفرس والكرد غير انهم استعملوها في كتاباتهم في حينه .

وفي الاخير اقول ان الكلمات التي يستعملها الكرد ويقال في حقها انها فارسية ، هي كلمات كردية وليست فارسية محضة ، او كلمات مشتركة بينهما ولكن لعدم وجود البحث والدراسة في اللغة الكردية نسبها الفرس وقسم من الدارسين المستشرقين الى اللغة الفارسية البحتة فتبعهم الاكراد ايضا شأنهم شأنهم ! ..

واما بالنسبة للغة العربية فقد توسعت الفتوحات الاسلامية التي امتدت الى جميع المناطق الكردية ، فاعتنق الاكراد الدين الاسلامي الحنيف الذي كانت العربية لغتهَ فكان من الطبيعي ان تتسرب مفرداتها الى لغتهم ، وهي - اى تلك المفردات - كانت على قسمين : قسم منها مختص بالطقوس والتعاليم الدينية ، والقسم الاخر متصل بالحياة العامة ، والقسم الاول منها كان ايضا على نوعين ، النوع الذى يعبر عن المفاهيم الدينية التي كانت مصطلحاتها موجودة بين الاكراد قبل مجيء الاسلام فلم يظهر اي داع لنبذها مثل « مزگەوت ، مزگت - المسجد . نوێژ - الصلاة . رۆژو - الصوم . دەستنوێژ - الوضوءه . » والنوع الاخر الذي يعبر عن الكلمات الغير موجودة مفاهيمها بين

الاكراد مثل ما هي موجودة في الاسلام . فهذا النوع تمكن ان يفرض نفسه لتلك المفاهيم ويثبت قدمه فيها ، ك « الحج ، والزكاة ، والظهار ، والايلاء » في الاصطلاح الفقهي .

وبفضل انتشار الاسلام في مختلف الارجاء اصبحت اللغة العربية لغة علم وثقافة بالنسبة لمعظم الشعوب التي دخلت فيه وقدم لها ابناؤها اجل الخدمات إذ صبت فيها من المعاني اروعها فزادت من رقتها وقوتها وشمولها لانها بحكم تطورها العارم بدأت تستفيد بدورها من خصائص غيرها فصبت مفرداتها فى صيغ جديدة تتفق مع قواعدها وطابعها وبضمنها كلمات ومصطلحات كردية تصرفت فيها لدرجة حولتها الى جزء منها مثل الجوالق والجوهر وكردن وجلنار وكثير غيرها . وتقابل ذلك ايضا كلمات مشتركة من حيث اللفظ ومختلفة من حيث المعنى في اللغتين ومنها كلمة الـ « ريش » التي تأتي في العربية بمعنى (كسوة الطائر) بينما في الكردية تعنى (اللحية)، و (دور) فى الاولى جمع لـ « الدار » وفي الثانية تعني « البعد » وتأتي كلمة « زور » في العربية بمعنى الكذب بينما في الكردية تعني (خشن) وكيل في الأولى بعنى المكيال و في الاخيرة تعني (المملوء) وهكذا . وفي بعض الاحيان زيدت «ال» على الكلمة في العربية في حين انهَا في الكردية مجردة عنها ، مثل « البراز » بمعنى الفضاء الواسع في العربية ، و « براز » بمعنى الخنزير في الكرديه . « الكودن » في العربية البرزون الهجين و « كودن » في الكردية بمعنى الغبي . إن امثال هذه الكلمات المعرفة او الغير المعرفة لا تعتبر كرديه وقعت في العربية أو عربيه انتقلت الى الكردية ، بل انها كلمات مستقلة ذات صلة خاصة

بلغتها سواء كانت في العربية ام في الكردية .

والى جانب المصطلحات الدينية دخلت كلمات عربية اخرى عامة غير قليلة الى اللغة الكردية سواء كانت من باب الاسماء كـ « عبدالله ، عبدالرحمن ، محمود ، فاطمة » او غيرها ، كـ « المقصد ، القصيدة ، الشط ، الحضور » الى اخره ، وهذا موضوع علمي شيق قائم بذاته يستحق الدرس والتمحيص :

ان اللغة بالنسبة الى الاقوام عبارة عن فهم ناطقها منها ، وهذا الفهم هو المعيار الحقيقي لتغاير لغة عن الاخرى وتباين قوم عن الاخر . ان الكلمات المار ذكرها اذا بدل شكلها او حرفت صياغتها لا يفهمها صاحبها الاصلي لانها خرجت عن هيئتها المصوغه . فـ (عبد الله) صارت في الكردية « عەوڵا » ، عبد الرحمن « ئەورەحمان » ، محمود « خوله » ، فاطمة « فاته » ، المقصد « مەقسەد » ، القصيدة « قەسیده » ، الشط « شەت » الحضور « حوزوَر » .

ففي الجزيرة العربية او بادية الشام او البصرة اذا كان اسم الشخص عبدالله او محمود او فاطمة وناديته (عەوڵا) ، او (خوله) ، او (فاته) لاريب انه لايفهم منك ولا يلتفت اليك وحينما تقول في تلك البقاع « مەقسەد » ، او « قەسیده » ، او « شەست » ، او « حوزوَر » حتما لايفهم سكانها ماذا تقول وماذا تقصد ، ففى رأيي ان تلك الكلمات بشكلها المحرف وصياغتها الجديدة اصبحت في الواقع ملكا لغير اصحابها الاصليين . يصح نفس القول على الكلمات الكردية فالعربي

الذي يذهب الى سهل « شارەزوَر » ، او « موكريان » ، ويرى « الشمري اليماني - كەلاوێژ » فيتلفظه بـ « كلاويش ، أو كلاويز أو كلاويج » - كما يتكلم بها العربي - ، وحينما يجعل من « چەرمەڵە » « جـرملة » ، « گـاورتەپە » « كاورتبه » ، « گوێژە » « كويجه » لاشك ان سكان المنطقة الاصليين لايفهمون قصده ، فأذن خرجت تلك الكلمات على هيئاتها الملفوظة من ملـكية اللغة الـكردية وصارت ملكا للغة العربية .

لا يستبعد ان يقول قائل ان هذه الـكلمات بهيآتها الحاضرة غير موجودة في اللغة الـكردية حتى تخرج من ملـكيتهـا وتدخل في ملـكية الغير وهكذا الحال في العربية ، في حين انه إذا حكمنا بخروجها لابد أن نحـكم بخروج معانيها فيهـا ايضاً ! . وجوابا على ذلك نقول ان معاني الاشياء ثابتـة بالنسبة الى اللغة فهي تبقى ولا تزول . ان الشخص الذي يدرك مدلول « كـەلاوێژ » ، او « چـەرمەڵە » او « گـاورتەپە » يتصور ويظن ان سكان المنطقة يتلفظون بالأسماء الدالة عليها كما هو يتلفظ بهـــا في حين ان تلفظه بهـا مغاير لها ولتلفظهم اياها مغايرة تامة .

وهنا يجب ايضاً الا تفوتنا حقيقة اخرى وهى أن اختلاط الأقوام فيما بينها وتداخـــل لغاتها يقلل بشـكل أو آخـــر اصالة اللغـــة ويضعفهـا من حيث الجوهر والنقاوة ، ولـكن يجب في نفس الوقت ان نلاحظ وبلاستناد الى قانون طاقة التدرج وخاصة بالنسبة الى مفاهيم اللغة ومعانيها الاصيلة واقع عـــدم جواز التعبير في عبارة قيلت قبل مئات السنين لمعني مقصود فيها في حينه بمعني يتطلبه هذا العصر ، لايجوز

ذلك لانه اذا اخذ بهذا المقياس يزول التدرج في عالم الوجود لا فقط في مجالات الأدب واللغة بل في كافة المجالات ، وهذا شيء لا يقر به العلم بتاتا بل يرفضه . هذا وان اتصالات الناس فيما بينهم ولو ازالت نوعا من الخلافات اللفظية الا انها لم تقض عليها كليا لذا فان كلمات عبدالله وفاطمة وحضور وقصيدة حينما إنتقلت الى اللغة الكردية ، أو «كەلاوێژ و گوێزە و چەرمەڵە» الى العربية تغير شكل الكلمات في كلتا اللغتين ، فعربت وكردت ، فاذا اعيدت الكلمات المعربة أو المكردة الى صاحبها الاصلي لا يفهم منها شيئاً ولا يتصور انها تلك الكلمات التى كانت موجودة في ذهنه ! . فأذن خرجت كل من هذه الكلمات عن ملكية صاحبها الاصلي وصارت ملكا للآخر .

ثم ان دراسة الكلمات من حيث أرومتها واصالتها هي من جهود الطبقة المثقفة ، والثقافة والجهود العلمية شيء خارج عن واقعية الموضوع . ان اللغة الفصيحة في كل قوم هي عبارة عن الكلم والالفاظ التى تأتى بها الطبقة الغير المتحضرة والمتعلمة لانها هي الموجدة للغتها الأصيلة ، فالقاريء والعالم في قوم او لغة هو قبل ان يتحلى بعلمه وقراءته فرد كافراد جمهرة الناس العامية ، بل انه بعد بلوغه العلم يبقى محافظاً على نفس كلام بني قومه . فأذن الكلام الفصيح في كل قوم بالنسبة الى اصالة اللغة هو الكلام المتداول من قبل عامة الناس .

وتوجد ايضاً بعض الكلمات في لغة من اللغات اذا نظرنا الى هيكلها وصياغتها نجدها بنفس الهيكل والصياغة في لغة اخرى ولكن

من حيث المعنى مختلفتان فيهما ، فكلمة « دار » سواء انتقلت من العربية الى الكردية أو من الكردية الى العربية فانها تبقى في اللغة العربيــة تعني البيت وفي الكرديه الشجر . وينطبق نفس الشيء على « ئاراسته » في الفارسية التى تأتى بمعنى المزين — بصيغة المفعول — وفي الكردية تأتى بمعنى التوجيه كما أن « ئاهنگ » فيها بمعنى القصد وفي الكردية حفل الناس للافراح . هذه الكلمات من صلب مصافات اللغة في كلتا اللغتين ليس لنا المجال ان نقول بان استعمالها في اللغات الكردية أو العربية أو الفارسية من الاغلاط الشائعة الواردة فيها ، ليس لنا هذا لان المفاهيم كما هي من مخترعات الزمن فالكلمات ايضاً تمر بنفس الادوار والمراحل ، خاصة بالنسبة الى شكل الكلمات التى يقال في حقها انها في الاصل فارسية وحين استعمالها في الكردية لابد ان تستعمل كما استعملها الاصل . لا يقال هذا لان استعمال هذه الكلمات في معانيها بالنسبة الى لغة من اللغات من صنع مجموع القوم لا من صنع الفرد ، ليس للفرد اى حق ان يغيرها أو يلبسها معنى غير معناها الاصلي في تلك اللغة .

وفي الختام اقول : ان للغة الكردية شخصية مستقلة ، تعطى وتأخذ ، الكلمات التي اعطتها للغير خرجت من ملكيتها كما تخرج العينيات من ملكية صاحبها الاول ، والتي تأخذ من الغير اذا تصرفت فيها صورة او سيرة تصير ملكا لها وتخرج من ملكية

صاحبها الاول ايضا ، بل اتمكن ان اقول انها تضم ثروة لغوية الى ثروتها الاصلية وتبرز شخصيتها من هذه الجهة خاصـــة اذا كان اخذها من لغة لا تمت لها بصلة من حيث الارومة ، وهذا هو شأن كل لغة بالنسبة الى الاخذ والعطاء .

* * * * * *

کوردستان
له ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا

ئەندامی کارا : د. کەمال مەزهەر

بەشی دوەم

باری گشتی کوردستان

بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ

لاوازی و پەککەوتەیی ئێران و تورکیا بەر لە دەست پێکردنی شەڕی یەکەم بە چەند ساڵێك گەیشتبوە رادەیەك ، بەولاوەی تەنها کەوتن و روخان بو . شەڕی ساڵی ۱۹۱۱ی نێوان تورکیا و ئیتالیا و شەڕی ساڵی ۱۹۱۲ی تورکیا لەگەڵ وڵاتانی ناوچەی بەلقاندا و ناکۆکی نێوان « ائتلاف »ی ئیتیحادیەکان لە ناو تورکیا خۆیدا و هەراوبگری ئێران و تورکیا لە سەر سنوری نێوان هەردو لایان و باری ئاڵۆز و سەختی ژیانی ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەم دو وڵاتە و گەلێك هۆی تر بەو دەردەی بردبون کە لە هەمو

قوژبنێکیاندا هەستی پێ دەکرا . لە کوردستاندا دەسەڵاتی ئەم دوَ دەوڵەتە تا رادەیەکی ئاشکرا کز بوَ بوَ وە لە هەندێك لە ناوچە سەخت و ناو هۆزە بەهێزەکانیدا تەنانەت هەست بە بوَنی نەدەکرا . لاوانی ئەو جۆرە ناوچانە بە ئاشکرا و بێ ترس مل پێچییان لە سەربازیَ دەکرد و جوتیارانی زۆر شوێنیش باج و سەرانەیان نەئەدا و وایان لێ هاتبو زەبتیە و جاندرمەکانی میرییان بە هیچ ئەزانی ؛ وەك توَسەری عەرەب صەدیق دەملوَجی دەیگێڕێتەوە لە و سەردەمەدا کاربەدەست و زەبتیەکانی میریَ تەنها بەگوند و لادێ بچوَکەکانی فەلەکانیان دەوێرا و توخنی زوربەی گوندی هۆزە کوردەکان نەدەکەوتن[1] .

(سوارەی حەمیدی) ش کە لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیددا بۆ پاراستنی دەسەڵاتی خۆی و لێدانی بزوتنەوەی ئازادیَ ـ نەتەوەیتی گەلە ناتورکەکان لە چەکدارانی هەندێك لە هۆزە کوردەکان پێکهێنرابوَ بەر لە ساڵەکانی شەڕ ببوە لەشکرێکی بێ گیان و توانا و بەو جۆرە بە جارێك سەنگی جەنگیَ خۆی لە دەست دا بوَ و ئەوەندەی تر لە ناو کۆمەڵدا سوَك و ریسوا بوَ بوَ ، بۆیەکا هەموَ هەوڵ و کۆشی کاربەدەستانی تورکیا بۆ ئەوەی گیانی بکەنەوە بە

(١) صديق الدملوجي ، إمارة بهدينان الكردية ، ص ٨١ . شایانی باسە دانەری ئەم کتێبە خۆی بەر لە شەڕ بۆ ماوەی چەند ساڵێك لە بادینان کاربەدەستی میری بووە .

بەردا بە فیڕۆ چوو وە لە زۆر شوێن بووە بار بە سەر کۆمەڵانی خەڵکی کوردستانەوە .

بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا فەرمانڕەوایانی تورکیا هەر لە هەوڵ و کۆششدا بوون بۆ ئەوەی کەڵك لە هێز و توانای هۆزە کوردەکان وەربگرن و دەیانویست بۆ شەڕی داهاتوو ئامادەیان بکەن چونکە دەیانزانی بێ ئەوە کەلێنێکی دیار دەکەوێتە ناو توانای جەنگییانەوە . کاربەدەستانی تورکیا دەیانویست گەلی کورد بکەنە یەکێك لە قەڵا سەختەکانی بەربەرەکانێی ڕوس کە لەم کاتەدا زۆر چاوچنۆکانە دەیانڕوانییە خاکی دەوڵەتی عوسمانی بۆیەکا تورکەکان دەیانویست زیاتر خۆیان لە هەندێك لە سەرەك هۆزە دەسەڵاتدارەکانی کوردستان نزیك بخەنەوە و دژی ڕوسیا بیانجوڵێنن و بۆ ئەم مەبەستەیان پەیمانی چەوریان دەدانێ و بەو جۆرە تەنانەت توانییان چەند تیپێکی سوارەی حەمیدی لە سەر سنووری ئەو وڵاتە ڕیز بکەن[٢] .

لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵ و تەقەلای تورکەکان لەم مەیدانەدا تەواو کەم ئەنجام و بێ سوود بوو چونکە تەنها ژمارەیەکی کەم لە سەرەك هۆزە کوردەکان بە دەنگیانەوە چوون کەچی لە هەمان کاتدا هەندێك سەرەك هۆزی تر بە ئاشکرا و بێ ترس بڵاویان دەکردەوە کە وا لە کاتی شەڕدا دژی لەشکری تورك دەوەستن و دەدەنە پاڵ

(٢) بڕوانە : م. س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٩٥ .

ڕوس . ئەوەی لەم بارەیەوە شــایانی باسە ئەوەتە کە وا ژمارەیەك لە نیشتمانپەروەرە داخ لە دڵەکانیش تا ڕادەیەکی زۆر پشتگیریی ئــەو بیرەیان دەکرد چونکە زوڵم و زۆری عوسمانییان وای لێ کردبوون تەماع و پیلانی چینە کاربەدەستەکانی ڕوسیا نەبینن .

بەر لە شــەڕ باری نالەباری ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی کوردسـتان وەك زوربەی هــەرە زۆری ناوچەکانی تری ئێران و دەوڵەتی عوسمـانی گەیشتبووە ڕادەیەك زیاتر لە جاران کۆمــەڵانی خەڵك بجوڵێنێ و هەسـتی نەتەوەییان بزوێنێ . ئەمە و چەنــد هۆیەکی تر کارێـکی وایان کردبوو ڕۆژ بە ڕۆژ ژمارەی ئەو کەسانەی سـەربەخۆیی ، یان بەلای کەمەوە خودموختاری (ئۆتۆنۆمی) کوردیان دەویست لە زیاد بووندا بێ و ئەمە لە پەرەسەندنی هەندێك چالاکی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا خۆی نواند ، ئەوە بوو بەر لە شەڕ ژمارەی کۆمەڵ و ڕێـکخراوە سیاسییە نهێنیـکانی کوردستان زۆر بوو وە تا دەهات سەنـگیان لە ناو کۆمەڵانی خەڵك و بە تایبەتی ڕۆشنبیراندا پتر دە بوو . ئەم کۆمەڵ و ڕێـکخراوانە بە هەر چوار لادا کەوتنە بڵاو کردنەوەی بەیاننـامە و بەخشــە « نشرە » ی ئەوتۆ کە پڕ بوون لە هەستی نەتەوەیی و ڕق و کینەی ڕەوا بەرامبەر زۆر و زۆرداری میری و کاربەدەستانی . یەکێك لەو بەخشـانە لە ژێر ئـەم ناوە پڕ مانایەدا بڵاو دەکرایەوە : « ئەڤ خۆڵە خۆڵی ئەمەیە » کە بە ئاشکرا دژی دەسـەڵاتی تورك دەدوا و دەیگوت « تورك بە هیچ جۆرێك

بەڕێوە بردنی کوردستانیان لە باردا نییە » . وەك کوردناسی سۆڤێتی م . س . لازەرێف باسی دەکا ئەم پەخشەیە لە ناو خەڵکدا دەنگی دا بۆوە و دەگەیشتە زۆر قوژبنی کوردستان[٣] . شایانی باسە زوربەی ئەو پەخشە و بەیاننامانە لە کوردستانی باکوور و هەندێکیان لە کوردستانی ئێران دەر دەکران بەڵام ژمارەیان لێ دەگەیشتە کوردستانی باشووریش و بە شێوەیەکی تایبەتی دەنێررانە تەکیەکانی بارزان و لەوێوە بڵاو دەکرانەوە[٤] .

هەر لەو ساڵانەشدا هەندێك کۆمەڵ و ڕێکخراو کە لە کاتی سەرکەوتنی شۆڕشی تورکە لاوەکانەوە پەیدا ببوبوون[٥] بە ئاشکرا کاریان دەکرد و چاپەمەنیی خۆیان بڵاو دەکردەوە و سەنگیان ، بە تایبەتی لە ناو ڕۆشنبیرانی کوردا ، تا دەهات قورستر دەبوو . بەر لە شەڕ « کورد طلبە هیڤی جمعیتی » (کۆمەڵی هیڤی شاگردانی کورد) لە هەموو ڕێکخراوێکی تری کورد چالاکتر لە کاردا بوو و

---

(٣) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٠٠ .

(٤) بڕوانە : صديق الدملوجي ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٩٥ .

(٥) بەشێکی گرنگ لە زانیاریەکانی بەشی دووەمی ئەم وتارە ، بە تایبەتی ئەوانەیان کە پەیوەندییان بە چالاکی ڕێکخراو و کۆمەڵە سیاسی و سەردارەکانیانەوە هەیە لەلایەن نووسەر خۆیەوە کۆکراونەتەوە و لەم بارەیەوە کەڵکێکی زۆری لە مامۆستایان مەمدوح سەلیم و ئەکرەم جەمیل پاشا وەرگرتووە کە خۆیان لە دامەزراندنی زوربەی ئەو کۆمەڵانەدا بەشدار بوون .

تەنانەت توانیبوشی چەند لقێك لە هەندێ شاری ئەوروپا دابمەزرێنێ. ئەم کۆمەڵە ئۆرگانێکی تایبەتی خۆی بە ناوی (رۆژا کورد) ەوە بڵاو دەکردەوە کە دوایی ناوی گۆڕرا بە (هەتاڤا کورد) و ئینجا بە (ژین) . (هیڤی کورد) تا دەست پێ کردنی شەڕی یەکەمی جیهان لە کار نەکەوت ، بەڵام دوای ئەوەی بە بۆنەی ئەو شەڕەوە زوربەی کادرەکانی راپێچ کرانە ناو سوپاوە ئیتر وەك هەمو کۆمەڵ و رێکخراوانی تری ئەو سەردەمەی کوردستان توانای کار کردنی نەما.

کۆمەڵێکی تری کاریگەری سیاسی ئەو سەردەمەی کوردستانی تورکیا « کورد تعالی و ترقی جمعیتی » (کۆمەڵی بەرزی و پێشکەوتنی کورد) بو کە یەکەم رێکخراوی سیاسی کوردستان بو وە ژمارەیەك گەورە پیاوی ناوداری وەك ئەمین عالی بەدرخان و شەریف پاشا و شێخ عەبدولقادری شەمزینی تێدا کۆبوبوەوە[٦] ، بەڵام سیاسەتی شۆڤێنی تورکە لاوەکان کارێکی وای کرد چالاکی ئەم کۆمەڵە بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ لە سنورێکی تەسکی نهێنی تێپەڕ نەکا .

هەرچەندە لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی نیشتمانپەروەرانی کوردستانی تورکیا لەو سەردەمەدا لە هەمو لا زیاتر لە جم و جۆڵدا بون ، بەڵام لە هەمان کاتدا هەست بە وریابونەوە و راپەڕینی کوردستانی ئێرانیش دەکرا . بەر لە شەڕ و لە ساڵەکانی شەڕدا لەو بەشەی کوردستاندا

(٦) بڕوانە : الدکتور بلەچ شیرکوە ، القضیە الکردیە . ماضی الکرد وحاضرهم ، القاهرە ١٩٣٠ ، ص٥١ .

کۆمەڵی « ئیستخلاصی کوردستان » بە گەرمی کەوتبووە خۆ و دروشمی یەکگرتنی کورد و سەربەخۆیی کوردستانی بەرز کردبۆوە. هەر لەو دەور و بەرەشدا (ساڵی ١٩١٢) کۆمەڵی «جیهاندانی»[٧] لە کوردستانی ئێران دامەزرێنرا؛ ئەم کۆمەڵە دەیویست خەباتی گەلی کورد بە رێبازێکی راستدا بەرێ و لە چوارچێوەیەکی یەکگرتوودا کۆی بکاتەوە[٨].

یەکێك لە رووە هەرە گرنگە نوێکانی خەباتی رۆشنبیری کۆمەڵ و رێکخراو و پیاوە سیاسییە ناودارەکانی ئەو سەردەمەی کوردستان بریتی بۆ لە بایەخدان بە بڵاوکردنەوەی خوێندن و خوێندەواری لە ناو منداڵ و لاوی تازە پێگەیشتوی کوردا لەگەڵ خزمەت کردنی زمان و ئەدەبی گەلی کورد وەك دوو هۆی کاریگەری

(٧) لەوە ئەچێ دامەزرێنەرانی ئەوکۆمەڵە خۆیان ئەو ناوەیان بۆ داڕشتبێ کە وا دیارە مەبەستیان مەعریفەت و شارەزاییە.

(٨) بڕوانە :

И.О.Фаризов, Место национально-освободительного движения курдов в борьбе народов Ближнего и Среднего Востока против империализма, Канд.дисс. (реферат), Москва, 1953, стр.19.

ئی. و. فاریزۆف، شوێنی بزوتنەوەی ئازادی ـ نەتەوەیی کورد لە خەباتی گەلانی رۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاستدا دژی ئیمپریالیزم، (کورتەی نامەی دوکتۆرێکەی) ، مۆسکۆ ، ١٩٥٣ ، ل ١٩ .

پاراستن و پەرە پێدانی نەریت و هەستی نەتەوەیتی لە ناو کۆمەڵانی خەڵکدا . مامۆستا خەلیل خەیالی یەکێك بو لەوانەی لە کار و خەباتی رۆژانەیاندا جێگەیەکی بەرز و شایانیان بۆ ئەم باسە دانابو . ئەم نیشتمانپەروەرە دڵسۆزە بە گەرمی هانی رۆشنبیرانی کوردی دەدا بە چاوێکی دوربینەوە بڕواننە ئەم ئەرکە گرنگەی سەر شانیان و هەمیشە و لە هەمو شوێنێك باسی ئەوەی کردوە کە نەخوێندەواری یەکێکە لە دەردە گەورەکانی کۆمەڵگای کورد . بە هاندانی مامۆستا خەیالی ژمارەیەك لە رۆشنبیرانی شاگرد و هاوەڵی ، « کورد تعمیم معارف جمیتی » (کۆمەڵی بڵاوکردنەوەی خوێندەواری کورد)یان دامەزراند کە بەر لە شەڕ فێرگەیەکی تایبەتی لە ئەستەنبول بۆ منداڵانی کورد کردەوە[9] .

هەر لەو سەردەمەدا عەبدوڕڕەزاق بەدرخانی بەناوبانگ جێگەی مامۆستا خەیالی لە ناو کوردی ئێراندا گرتبۆوە و بە گەرمی لە هەوڵ و کۆششدا بو بۆ بڵاوکردنەوەی خوێندن و خوێندەواری لە ناویاندا و یەکێك لە باسە گرنگەکانی دیوەخانی ئاوەدانی بریتی بو لە باسی نرخی خوێندن و هاندانی خەڵکی بۆ ئەوەی بایەخی پێ بدەن . چالاکی عەبدوڕڕەزاق بەدرخان لەم مەیدانەدا بەوەوە نەوەستا ، لە سەرەتای ساڵی ١٩١٣دا لە شاری

(٩) لەم فێرگەیەدا خوێندن بە زمانی کوردی بو و شاگردەکانی بە گیانی کوردایەتی گۆش دەکران ، بەڵام بە داخەوە زۆری نەخایاند بە ناچاری دەرگای ئەم فێرگەیە داخرا .

(خۆی) کۆمەڵێکی رۆشنبیری دامەزراند و نیازی بوو چاپخانەیەکیشی بۆ دابنێ و رۆژنامەیەکی بە ناوەوە دەربکا و لە ژێر سەرپەرشتی ئەودا چەند قوتابخانەیەکیش بکاتەوە . هەنگاوی هەرە گەورە و پڕ مانای ئەم کۆمەڵە بریتی بوو لە کردنەوەی یەکەم فێرگە (قوتابخانە)ی کوردی لە شاری (خۆی) بە پارەی کۆکراوەی دانیشتوانی ناوچەکە خۆیان[10] .

لە هەمان کاتدا هەندێك بەڵگەی بە نرخ هەن کە نیشانەی بایەخ پێدانی پیاوە سیاسییە رۆشنبیرەکانی کوردستانن بە زمان و ئەدەبی کورد بەر لە دەست پێکردنی شەڕ بە ماوەیەك[11] ، ئەمەش ، وەك ئاشکرایە ، هەنگاوێکی گەورە و گرنگە بە نیسبەت

(10) ئەم فێرگەیە لە رۆژی ٤ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٣دا کرایەوە و بەم بۆنەیەوە لە شاری (خۆی) ئاهەنگێکی گەورە سازکرا . ژمارەی یەکەم دەستەی شاگردانی ئەم فێرگەیە ٢٩ کەس بوو کە بە زمانی کوردی دەرسیان دەخوێند و بە ئەلف و بێی رووسی دەیاننووسی و زمان و ئەدەبی رووسیشیان دەخوێند ؛ لەناو فێرگەکەدا نەخۆشخانەیەکی بچووکیش هەبوو (بڕوانە : م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٢٧ – ٢٢٨) .

(11) « کوردستان »ی یەکەم رۆژنامەی کوردی لەسەر لاپەڕەکانی بایەخێکی باشی دەدا بە ئەدەبی کورد و بە شێوەیەکی تایبەتی هەوڵی دەدا لە رێگەی شیعرەکانی (خانی)یەوە هەستی خوێندەوارانی کورد بجووڵێنێ و داوای لێ دەکردن بە وردی گوێ لە ئامۆژگارییەکانی بگرن (بڕوانە : « کردستان » ، عدد ٦ ، ٢٥ جمادی الاول ١٣١٦) .

ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی هەمتو گەلێکەوە . رێکخراو و پیاوە سیاسێکانی کوردستانی تورکیا وە بە رادەی یەکەم ماموستا خەلیل خەیالی تەنانەت کەوتبونە بیرکردنەوە لە دانانی رێبازێکی تایبەتی بـۆ نزیكخستنەوە و یەكخستنی کرمانجی و سۆرانی . لە کوردستانی ئێرانیش عەبدوڕزاق بەدرخان لە مانگی شوباتی سالی ۱۹۱۳دا لە رێگەی وەکیلی کۆنسولی رۆسەوە لە (خـوی) داوای لە روسیا کرد رۆژهەلات و کوردناسی بەناوبانگ ئۆربێلی[۱۲] بنێرێت بۆ کوردستان بـۆ دانانی رێزمان و فەرهەنگ بـە زمانی کوردی و وەرگێرانی بەرهەمی ئەدەبی روسی بۆ سەر زمانی کوردی و هەروەها داواشی کرد بەشێکی کوردی لە دەزگای رۆژهەلاتناسی پیترۆگراد دابمەزرێنن کە بە بیری ئەو دەبێ یەکەم فەرمانی بریتی بـێ لە دانانی (ئەلف و بێ)یەکی تایبەتی کوردی بە یارمەتی (ئەلف و بێ)ی روسی .

شایانی باسـه لە ساڵەکانی پێش شەڕدا لە کوردستانی باشور (کوردستانی عیراق) هەسـت بەو جم و جۆڵ و چالاکییەی کوردستانی ئێران و بە تایبەتی کوردستانی تورکیا نەدەکرا ، بەڵام دامەزراندنی کۆمەڵ و رێکخراوەکانی کوردستانی تورکیا و

(۱۲) رۆژهەلاتناسی بەناوبانگی روسیا و یەکێتی سۆڤێت یوسف ئەبگاروڤیچ ئۆربێلی (۱۸۸۷ ـ ۱۹٦۱) یەکێکە لەو زانا پایە بلندانەی لە قولایی دلەوە کوردیان خوش ویستوە و دلسۆزانە بایەخیان بە کوردناسی داوە . لە سەر پێشنیاری ئۆربێلی بەشی کوردی لە ئامۆزگای رۆژهەلاتناسی لنی لینینگراددا دامەزرێنرا .

چاپەمەنیەکانیان لە هەندێك ناوچەی ئەم بەشەی کوردستاندا دەنگیان دابۆوە و هەر وەك لە سەرەوە باسمان کرد ژمارەی ئەو پەخشە سیاسییە نهێنیانەی لە کوردستانی تورکیا چاپ دەکران دەگەیشتە چەند ناوچەیەکی بادینان . بەر لە شەڕیش بە ماوەیەکی زۆر کەم (جەمالەددین بابان) دەستی کرد بە بڵاوکردنەوەی گۆڤارێکی کوردی ـ تورکی بە ناوی (بانگ کرد)[بانگی کورد]ەوە کە لە بەغدا لە چاپخانەی « اداب » چاپی دەکرد و لەوێوە بڵاوی دەکردەوە[۱۳] .

ئەوەی لێرەدا پێویستە بە شێوەیەکی تایبەتی سەرنجی بۆ رابکێشین ئەوەتە کە وا هەستی نەتەوەیی لە زۆر شوێنی ناوەرۆکی ئەم گۆڤارەدا خۆی نواندووە . « بانگ کرد » لە یەکێك لە وتارەکانیدا بە درێژی باسی نرخی خوێندن و کاری لە ژیانی گەلاندا کردوە و نمونەی لە سەر ژاپۆن و بەریتانیا هێناوەتەوە و دەڵێ :

« مثلا[۱٤] ژاپونیا ! ام قومە بوچوکە چی بو ! بخدا هیچ نەبو . فقط بسایەی سعی و تقدیر قیمت وقتەکیان دولتیکی عظیمی

---

(۱۳) ژمارە یەکی ئەم گۆڤارە رۆژی ۱۲ی « ربیع الأول »ی سالی ۱۳۳۲ ك ، واتە ۸ی شوباتی سالی ۱۹۱٤ چاپ کراوە ، لە ژمارە یەکێوە تا ژمارە سێی بەسەر یەکەوە ۷۲ لاپەڕەن ، واتە هەر ژمارەیەی ۲٤ لاپەڕە بووە .

(۱٤) بێ دەستکاری کردنی جۆری رێنوسەکەی بلاوی دەکەینەوە .

وەکو روسیەی شکان و تارومار کرد .

مثلا انـگلترە . امانش وکو ایمە انسانن فقط بوچی او نوعە اختراع و ایجادە کە بسایەی عقل و فـکریان دیهننە وجود انسانان شیت دەکا و همو کسی مجبور تعظیم و تقدیر شخصیان دەکن »[15] .

لە هەمان کاتدا « بانگ کرد » داوای دامەزرانـدنی کۆمەڵ و کردنەوەی قوتابخانەی دەکرد و لەم بارەیەوە لە یەکێك لە ژمارەکانیدا نوسیویەتی دەڵێ :

« ... لبر امەیە اوندە هاوار و داد و بیدادمانە دەلین لە بغدادا جمعیتی کشاد بکین کە بە تشویق و کوشش ام جمعیتە لە همو جیکەیە مکتبی کشاد بکری و قوم کردانی لم جهالتە تخلیص بکا . دەبزانین کی لە کردان سرهلـکری نائل ام شرف عظیمە دەبی . فقـط حیف کە ام خدمتە بە کسی بە دو کس ناکری اکر وا بوبوبایە لە بغـــدادا زور کسانی هیە کە دیدەدوز انتظار ام خدمتەیە »[16] .

وا لێرەشـدا بۆ نمونە چەند بەیتێك لە یەکێك لەو شیعرانە دەهێنینەوە کە لە « بانـگ کرد » دا بڵاو دەکرانەوە و ئەمیش بۆ خۆی بەڵـگەی پەرەسـەندنی هەستی نەتەوەیتی و بایەخ پێدانی رۆشنبیرانی کوردە بە گۆڤارەکە :

(١٥) « بانك کرد » ، ژمار ٣ ، ١٣٣٢ ، ل ٦٨ .

(١٦) هەمان ژمارە ، ل ٦٩ .

« بـو ترقی ملك و ملـــت اتحادمان واجبـه
صرف غیرت چا که با غیبی نەکەین ئەم فرصته »[17]

« محفظەی دیـن و شریعتمانه خو خاك وطن
آوەدانی او بزوری عـــلم و فـن و صنعته
ایش اکر وابی وطـن نورانیو معمور ابی
رستکاریمان ابی ایمش لدســـت ام ظلمتـه
دشمنی ، علم و معارف خانەمان ویـران اکا
زور خراب و مهلـکه درمانیکین ام علته »

* * * * * *

« بانك کرد جداً حکیم خسـتەکی ام قومەیه
با له خواب غفلت و وحشـت خبرمان بیتوه
پایدار بی تا قیامت بو شـــفای ام امتـــهٔ
حال و اوضـــاع زمانه طعنـه درس عبرته »

« بانـگ کرد » له هەمان کاتـدا به تورکی وتاری له بارەی مێژوی گەلی کوردەوە بڵاو ئەکردەوە[18] و لـه سنوری توانا و

(۱۷) ئەم بەیتانە هی قەسیدەیەکن که به ناوی (صائب زاده سلیمانیەلی محمد عارف)ەوە له ژمارە سـێی « بانك کرد » دا بـڵاوکراوەتـەوە (ل ٦٩ ـ ٧٠) .

(۱۸) (شکری الفضلی) وتارێکی درێژی به تورکی به ناوی « مێژوی کورد له سـەردەمی ئیسلامدا » له چەند ژمارەیەکی « بانـگ کرد » دا بلاوکردۆتەوە .

تێکەیشتنی ئەو سەردەمەدا بایەخیشی بە ژیانی ئابوری و کۆمەلایەتی گەلی کورد دەدا[19] . هەمق ئەمانەش بەلـگەی گومان لێ نەکراوی ئەوەن کە وا هەستی نەتەوەیتی لە ناو گەلی کوردی عیراقیشـدا بەر لە شەڕی یەکەمی جیهــان لەکەف و کوڵ و ئاڵ و گۆڕدا بو کە بەلـگەیەکی تریشی لە کارەکانی ئەو سـەردەمەی شێخ مەحمودا بەدی دەکرێ ، بە تایبــەتی ئەوەی کە پەیوەندی لەگـەڵ بەدرخانێـکاندا دامەزراند و لە سـاڵی ۱۹۱۳دا هەوڵی رێـکـکەوتنی لەگەڵ کامیـل بەگ و حسەین بەگی کوڕانی بەدرخان پاشادا دا بۆ خەبات کردن لە پێناوی رزگـار کردنی کوردستاندا لە دەسەلاتی عوسمانی و دامەزراندنی دەولەتێـکی فێـدرالی کوردی تیایدا ؛ شێـخ مەحمود لە هەمان کاتدا چەند نامەیەکی لە بارەی دوارۆژی سیاسی کوردستانەوە ناردوە بۆ کاربەدەستانی روسیا .

ناڕەزایتی کۆمەلانی خەلـکی کوردستان و خەباتیان لە پێنـاوی رزگـاریدا بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ بە ماوەیەکی زۆر کەم دوبارە گەیشتەوە رادەی تەقینەوە کە لە شێوەی راپەڕینی چەکداردا چەنـد ناوچەیەکی گرتەوە . گەورەترینی ئەو راپەڕینانە لە بە هاری سـاڵی ۱۹۱٤دا لە ناوچەی تبلیس بە سەرکردایەتی مەلا سەلیم[20] و چەنـد

(۱۹) وتارێك لە ژمارە سـێی ئەم گۆڤـارەدا (ل ٦٤ ـ ٦٦) بە نـاوی « کردلردە زراعت »ەوە بلاوکراوەتەوە .

(۲۰) بە مەلا سەلیم ئەفەندی خێزانی مەشهورە .

سەردارێـکی نیشتمانپەروەری تر ڕوویدا کە داوای پەیڕەوی کردنی شەریعەت و دوورخستنەوەی کاربەدەستانی تورکیـان دەکرد چونـکە ، وەك لە یەکێك لە ڕاپۆرتە دیپلۆماسییە نهێنیـکانی ئەو سـەردەمەدا نوسراوە ، بەلای ئەو سەردارانەوە دەزگای کارگێڕی تورك « کورد دەڕووتێنێتەوە و وڵات بە بێـگانە دەفرۆشێ »[21] .

ئاگری ئەم ڕاپەڕینە زوو تەشـــەنەی کرد و ژمارەیەکی زۆر لە چەکدارانی هۆزە کوردەکانی ئەو مەڵبەندە دایانە پاڵی بـە ڕادەیەك ڕۆژی ٩ی مارت ژمارەی بەشـــدارانی گەیشـتە دەوروبەری چوار هەزار کەس و دوای یەك ڕۆژ ، واتە لە ١٠ی مارتدا ژمارەیان خۆی لە ٨ هەزار کەس زیاتر دا . بەمە ڕاپەڕینی نوێی کوردستان هێندەی تر دەنگی دایەوە و تەنانەت سـەربازە کوردەکانی لەشـکری عوسمانی ئەو ناوچەیەش بە خۆیان و چەکیانەوە دایانـــە پاڵی . سەردارانی ڕاپەڕینی بتلیس نیازیان وابوو بەرە بەرە ئاگری شۆڕش لە ناوچەکانی تری کوردستاندا بەرپا بکەن و بۆ ئەم مەبەسـتە بەر لە هەموو شتێك ویســـتیان جێ پێی خۆیان لە ناوچەی بتلیســـدا بە تەواوی قایم بکەن و تەنانەت داوای پشـتگیری و یارمەتییان لە ئەرمەن و ئاسوری ئەو دەوروبەرەش کرد[22] .

---

(٢١) بڕوانە : م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢١٥ .

(٢٢) A. Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, P. 73 هەوڵدانی سەردارانی ڕاپەڕینی بتلیس بۆ نزیك کەوتنەوە=

ئەم ڕووداوانه و گورج و گۆڵی سەرداڕانی ڕاپەڕینەکه و دەنگدانەوەی له ناو کوردی شوێنەکانی تردا مەترسییان خستە دڵی کاربەدەستانی تورکیاوه که له ترسی عاقیبەتی ویستیان به زۆترین کات و بە هەر نرخێك بێ ڕادەیەکی بۆ دابنێن و له ڕاستیشدا باری ئەو سەردەمەی تورکیا و نزیك بوونەوەی شەڕ و بێزاری گەلە ناتورکەکان و چەند هۆیەکی تر کارێکی وەهایان کردبوو هەموو ڕاپەڕین و بزوتنەوەیەك فەرمانڕەوایانی تورکیا بە جارێك بتۆقێنێ بۆیەکا بە گەڕی کەوتنه خۆ بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکەی بتلیس و بۆ ئەو مەبەسته والییەکی بە توانا و هێزێکی زۆریان نارده ئەو ناوچەیە . لەم کاتەدا شۆڕشگێڕانی کوردیش کەوتنه هەڵەیەکی گەورەوه بەوەی شوێنه ستراتیژێکانی خۆیانیان بەجێ هێشت و ئابلوقەی شاری بتلیسیان دا و ڕۆژی ٣ ی نیسان توانییان بیگرن ، بەڵام له ڕاستیدا ئەمه بووه هۆیەکی یاریدەری گەوره بۆ لەشکری عوسمانی که توانی به باشی کەڵکی لێ وەربگرێ و له ناو شاردا له شۆڕشگێڕانی کورد بدا و سەریان لێ بشێوێنێ و بەو جۆره ڕاپەڕینەکەیان دابمرکێنێتەوه(٢٣) . مەلا سەلیم ئەفەندی و چەند سەردارێکی تری

= له ئەرمەن و ئاسوری کاربەدەستانی ئەستەنبوڵی بێ ئاقەت کرد چونکه ئەوان بە پێچەوانەوه له هەموو شوێنێك به گەرمی هەوڵیان ئەدا کورد دژی ئەو کەمینانه ، وه به تایبەتی ئەرمەن ، بجوڵێنن .

(٢٣) هاتنه ناو شاری بتلیسەوه به جارێك ئەرکی هێزەکانی تورکی ئاسان کرد ، هەر ئەو ڕۆژه توانییان به زیانێکی کەم (٤ کوژراو) سەر له شۆڕشگێڕانی کورد بشێوێنن و ٦٠ کەسیان لێ بکوژن .

کورد ناچار بوون پەنا بەرنە بەر کۆنسولخانەی رووس لە شاری بتلیس. دوای ئەوە بە نیازی تۆقاندنی کورد و ئەرمەن و ئاسووری کاربەدەستانی عوسمانی بە رەقی کەوتنە گیانی خەڵکی ناوچەی بتلیس و زیندانەکانیان لێ ئاخنین و هەر رۆژە تا رۆژێکیش کۆمەڵێکیان لێ هەڵدەواسین[٢٤].

بەر لە شەڕ لە ناوچەی بارزان و دەوروبەریشی وەزع تێکچوبو و خەڵکی لەسەر پێ بوون بۆ چەك هەڵگرتن دژی دەسەڵاتی تورکە عوسمانێکان و بۆ ئەم مەبەستە هەموو لە دەوری شێخ عەبدولسەلامی بارزانی کۆبوبونەوە و ئەمیش کەوتبووە هاندانی سەرەك هۆزە کوردەکان بۆ ئەوەی یەك بگرن و زەغت بخەنە سەر ئەستەنبوڵ تا ناچاری بکەن دەست لە سیاسەتی خستنە پشت گوێی کوردستان هەڵبگرێ. بێ گومان فەرمانڕەوایانی تورکیا نە ئامادە بوون گوێ لە داخوازی وەها بگرن و نە لە باریشیاندا بوو جێ بەجێی بکەن بۆیەکا لە بەهاری ساڵی ١٩١٤دا زوربەی ناوچەی بادینانیان لێ یاخی بوو بە تایبەتی دوای ئەوەی لەم کاتەدا میری باج و سەرانەی لەسەر جوتیاران زیاد کرد. شێخ عەبدولسەلام هەوڵی دا ئاگری راپەڕین لە هەموو کوردستاندا خۆش بکا و هەندێك لە دەوڵەتە گەورەکان (بە تایبەتی رووسیا و بەریتانیا) بجوڵێنێ بۆ ئەوەی

---

(٢٤) تەنها رۆژی حەوتی مایسی ساڵی ١٩١٤ لە بتلیس یازدە کەس لە سەردارانی راپەڕینەکە کران بە سێدارەدا (بڕوانە : م س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢١٦).

پشتگیری داخوازیەکانی کورد بکەن و کاربەدەستانی عوسمانی ناچار بکەن بە دەنگیانەوە بچن .

ئەم راپەڕینەش مەترسییەکی زۆری خستە دڵی کاربەدەستانی تورکیاوە چونکە دەیانزانی شێخ عەبدولسەلام دەتوانێ ژمارەیەکی زۆر لە هۆزە ناودارەکانی عیراق و ئێران لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە و بە شەڕی چەتەگەری لە ناوچە سەختەکانی بادیناندا لەشکری تورك هیلاك بکا و هەروەها لەوەش دەترسان کە ئەم راپەڕینە کارێکی وەها بکا جڵەوی کاریان لە ویلایەتی مۆسڵ و بەغداشدا لە دەست دەربچێ چونکە دەیانزانی هۆزە چەکدارەکانی ئەو ناوانەش لەسەر پێن بۆ راپەڕین . لەبەر ئەم هۆیانە عوسمانیەکان زۆر بە خێرایی هێزێکی گەورەیان لە رەواندز و عەقرە و ئامێدی کۆکردەوە و بەو جۆرە تا سەرەتای حوزەیرانی ساڵی ١٩١٤ توانییان بەشی زۆری ئەم راپەڕینەش دابمرکێننەوە(٢٥) ؛ شێخ عەبدولسەلام و هەندێك لە هاوەڵەکانی ناچار بوون بپەڕێنەوە کوردستانی ئێران و لە ناوچەی ورمێ بۆ ماوەیەك جێگیر بوون .

(٢٥) یەکێك لەو هۆیانەی ئەرکی عوسمانیەکانی لە دامرکاندنەوەی راپەڕینەکانی ئەو سەردەمەی کوردستاندا ئاسان کرد نەبوونی یەکێتی و پەیوەندی بوو لە نێوانیاندا ، بە وێنە هیچ هەنگاوێك لە لایەن سەردارانی بزوتنەوەی ئازادی کوردەوە نەنرا بۆ یەکخستنی راپەڕینەکانی بتلیس و بارزان کە هەردووکیان لە یەك کاتدا بەرپا بوون .

ئەم هەمو راپەڕین و بزوتنەوانەی دانیشتوانی کوردستان کە بریتی بون لە روەیەکی تری نارەزایتی گەلانی ئمپراتۆریتی عوسمانی نەبونە دەرس بۆ کاربەدەستانی ئەو ولاتە بەلکو بە پێچەوانەوە تا دەهات زیاتر لەسەر سیاسەتی چەوسانەوەی نەتەوەیتی خۆیان سور دەبون و لەو ریگەیەوە دەیانویست بزوتنەوەی ئازادتی ـ نەتەوەیتی گەلی کورد زیندە بە چاڵ بکەن و بۆ ئەم مەبەستەشیان هەر رۆژە بەند و باویکی نوێیان دەهێنایەکایەوە . « بەرزترین » پلەی ئەم رێبازە ناهەموارەیان ئەوەبو کە بەر لە دەست پێ کردنی شەڕی یەکەم بە ماوەیەکی کەم پلانێکی نوێیان بۆ لێدانی کورد دانا کە بریتی بو لە بڕیاری گواستنەوەی زوربەیان بۆ ناوچەکانی رۆژئاوای ئەنادۆل و دابەش کردنیان بەسەر تورکی ئەو مەڵبەندانەدا بە نیازی تواندنەوەیان ، بەلام دەست پێ کردنی شەڕ بووە کۆسپ لەبەر دەمی جێ بەجێ کردنیدا(٢٦) .

بەم جۆرە نارەزایتی و بێزاریتی بێ سنوری دانیشتوانی کوردستان و پەرەسەندنی هەستی نەتەوەیتی لە ناویاندا چوارچێوەی باری گشتی کوردستانی پێش شەڕیان پێك دەهێنا و هیچ دور نییە ئەگەر ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان هەڵنەگیرسایە کوردستان ببوایە بە

(٢٦) « Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications » , Paris, 1948 , P . 11 .

بەلقانێـکی نوێ[27] بۆ ئیمپراتۆریی عوسمانی ، بەلام ئەو شەڕە و ئەنجامەکانی کارێـکی یەکجار گەورە و دیاریان کردە سەر ژیانی کورد و دوا ڕۆژی نیشتمانەکەیان کە ببوە یەکێك لە مەیدانە گرنگەکانی شەڕ لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاســـتدا و لە راستیشدا کاربەدەستانی تورکیا بە ناوی ئایینەوە توانییان بەشێـکی زۆر لە هێز و توانای گەلی کورد بکەنە یەکێك لە چەکەکانی دەستیان لە مەیدانی شەڕدا ؛ نیکیتین لەم بارەیەوە توسیوێتی دەلێ :

(٢٧) ولاتەکانی ناوچەی بەلقان بەشێك بوون لە ئیمپراتۆریی عوسمانی ، بەلام پەرەسەندنی هەستی نەتەوەیی لە ناو گەلانی ئەم ناوچەیەدا و سیاسەتی نەتەوەپەرستی و زۆرداریی عوسمانیێکان بەرامبەریان بونە هۆی تەقینەوەی زنجیرەیەك ڕاپەڕین و شۆڕش لە ناویاندا و لە ئەنجامی ئەوەدا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە یەك لە دوای یەك ئەو گەلانە توانییان خۆیان لە دەسەلاتی عوسمانی رزگار بکەن . جا باری کوردستانیش بەر لە شەڕ تا رادەیەکی زۆر لە باری ژیانی ولاتانی ناوچـەی بەلقانی ئـەو سەردەمەی دەکرد . شایانی باسە کاربەدەستانی تورکیا خۆیشیان هەستیان بەمە کردبوو و ترسی ئەوەیان لێ نیشتبوو کوردستانیان لە کیس بچێ بۆیەکا چەند جارێك لەم باسە کۆلینەوە و تەنانەت کۆمیتەی « ئیتیحاد و تەرەقی » ڕۆژی چواری نیسانی ساڵی ١٩١٣ کۆبونەوەیەکی تایبەتی تەنها بۆ لێکۆلینەوەی سیاسەتی بەرامبەر بە کورد بەست . بەلام ئەم جۆرە کارانەی فەرمانڕەوایانی تورکیا لە راستیدا بێ ئەنجام بوون چونکە چ ئەوان و چ کاربەدەستانی ئەو سەردەمەی ئێران دەیانویست یا لە ڕێـگەی چەکەوە یا لە ڕێـگەی چەند ئالوگۆڕێـکی کرچ و کالی سەرپێییەوە « چارەسەری » کێشەی کورد بکەن .

«بانگەوازی ـ غەزا ـ کە دیسان بە پەردەی ئیسلامەتی داپۆشرابوو ، توانی هێزی جەنگی گەلی کورد بە ڕێگەیەکی ئەوتۆدا بەرێ کە بە هیچ جۆرێك لەگەڵ بەرژەوەندە نیشتمانیەکانی ئەو گەلەدا نەدەگونجا»[28] . دیارە کارەساتە سامناکەکانی جەنگ ئەوەندەی تر ئەنجامی ئەم کارەی خراپ کرد چونکە ، هەروەك بە درێژی لە شوێنی خۆیدا باسی دەکەین ، کوردستان کەوتە ناوجەرگەی کڵپەی ئاگری مەیدانەکانی شەڕی یەکەمی جیهانەوە لە ڕۆژهەڵاتدا .

بەشی سێهەم
کوردستان
لە کڵپەی ئاگری شەڕدا

لەگەڵ ئەو هەموو نازەزاییەی گەلی کوردا کە چەند ڕوَیەکیان لە بەشی دوَهەمی ئەم باسەدا خستە بەر چاو ، کاربەدەستانی عوسمانی توانییان تا ڕادەیەکی زۆر تێکەڵی ئاگری شەڕی بکەن[29] و بۆ ئەم

(28) B . Nikitine , Les Kurdes . Etude sociologique et historique , Paris , 1956 , P . 195 .

(29) بە تایبەتی لە سەرەتادا .

مەبەستە پەنایان بردە بەر هەمو رێگەو فزوفێڵێك و لە هەمو شتێکیش زیاتر هەستی ئایینی خەڵکی ساویلکەی کوردستانیان دەجولاند جگە لەوەی بە راست و بە چەپیشدا پەیمان و گفتی دامەزراندنی رژێمی ئۆتۆنۆمییان لە کوردستاندا بڵاو دەکردەوە هەرچەندە جێ بەجێ کردنی ئەوەیان بە تەواو بونی شەڕەوە دەبەست . لە راستیشدا گەلی کورد لەبەر ئەوەی نیشتمانەکەی ببوە مەیدانی شەڕی سێ سوپا ـ تورك و رۆس و ئینگلیز ـ نەیدەتوانی بە جارێك دورەوپەرێز بوەستێ چونکە ئاگری شەڕ لە زۆر لاوە و بە زۆر رەنگ دەیگرتەوە بە تایبەتی دوای ئەوەی تورکیا لە کۆتایی پایزی ساڵی ١٩١٤وە دایە پاڵ ئەڵەمانیا و بە و جۆرە بە ئاشکرا دژی بەرەی وڵاتە سوێندخۆرەکان تێکەڵی شەڕ بو[٣٠] . هەر لەو

(٣٠) کە شەڕی یەکەمی جیهان دەستی پێ کرد (یەکی ئابی ساڵی ١٩١٤) تورکیا یەکسەر تێکەڵی نەبو هەرچەندە لە هەمو روێەکەوە و بە دڵ لەگەڵ ئەڵەمانیادا بو و تەنانەت تەنها یەك رۆژ بەسەر دەست پێ کردنی شەڕدا تێپەڕیبو کە پەیمانێکی نهێنی لە ئەستەنبوڵ لە بارەی هاریکاری جەنگییەوە لەگەڵ ئەڵەمانەکاندا مۆر کرد ، لەگەڵ ئەوەشدا لە هەمان رۆژدا بە سەرزاری بێ لایەنی خۆی بە نیسبەت شەڕەوە بڵاو کردەوە و وڵاتە سوێندخۆرەکانیش بەرامبەر بەوە رۆژی ٢٨ی ئابی هەمان ساڵ رایان گەیاند کە وا ئەوانیش توخنی خاکی دەوڵەتی عوسمانی ناکەون بە مەرجێك بێ لایەن بمێنێتەوە . بەڵام رۆژ بە رۆژ هاریکاری نێوان ئەڵەمانیا و تورکیا ئاشکراتر دەبو تا کار گەیشت بەوەی رۆژی ٢٩ ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٤ پاپۆڕە جەنگییەکانی هەردو لایان بە جوتە=

رۆژەشەوە دوژمنانی تورك ، بە تایبەتی رۆسەکان کەوتنە هاندانی کورد دژی دوژمنەکانیان و بۆ ئەم مەبەستەیان لە نزیکەوە پەیوەندییان لەگەڵ چەند سەردارێکی دەسەڵاتداری کوردستاندا دامەزراند و تەنانەت شێخ عەبدولقادری شەمزینان پەیمانی دانێ بە هەموو توانایەوە بداتە پاڵیان بە مەرجێك ئەوانیش دامەزراندنی رژێمی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد مسۆگەر بکەن و هەر بەم بۆنەیەشەوە نامەیەکی تایبەتی بە کوردستاندا بڵاو کردەوە کە تێیدا داوای لە کورد کردبوو بەرەنگاری لەشکری رۆس نەبەن[31] .

بەم جۆرە گەلی کورد بێ ئەوەی لە دەست خۆیدا بێ یا ئارەزوی لێ بێ لە سەرەتاوە تێکەڵی رووداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهان بوو وە خاکی نیشتمانی نەك تەنها بووە یەکێك لە مەیدانە گەورەکانی جەنگ ، بەڵکو وەك لازەرێف دەڵێ « لە راستیدا دەنگی یەکەم تەقەی شەڕ لە رۆژهەڵاتی نزیکدا لە کوردستانی ئێران بەرزبۆوە نەك لە دەریای رەشدا »[32] . لەو کاتەوە بۆ ماوەی نزیکەی

= بۆمباارانی رۆخەکانی بەری رۆسیای دەریای رەشیان کرد و ئەمە بە سەرەتای تێکەڵ بوونی تەواو و ئاشکرای تورکیا لە شەڕی یەکەمدا دەژمێررێ ؛ رۆژی ٣ ی تەشرینی دووەم رۆسیا و دوای دوو رۆژیش بەریتانیا جاڕی شەڕیان دژی دەوڵەتی عوسمانی دا .

(٣١) بڕوانە : م س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٠٤ .

(٣٢) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٩٩ . وەك لە پەراوێزی ٣٠دا باسمان کرد هێرشی تورك و ئەڵمان بۆ سەر رۆخەکانی بەری رۆسیای دەریای =

چوار ساڵ لەشکری تورك و ڕوس و ئینگلیز لە گەلێك ناوچەی کوردستاندا بە یەکیانا دا و گەلێك شەڕی قورسیان کرد کە ئەنجامی هەندێکیان بە ئاشکرا کاری دەکردە سەر تەرازوی هێزی شەڕکەرانی مەیدانەکانی ڕۆژهەڵات و لە هەمان کاتدا دەبووە هۆی ماڵ ویرانی و سەرگەردانی زۆر ناوچەی کوردستان جگە لەوەی ژمارەیەکی بێ شومار کوڕە کوردی تازە پێگەیشتوش دەبونە قوچی قوربانییان چونکە زوربەی لەشکری نۆهەمی ناوچەی ئەرزرۆم و لەشکری دەهەمی ناوچەی سیواس و لە شکری یازدەهەمی ناوچەی ئەلعەزیز و لەشکری دوازدەهەمی ناوچەی مۆسڵ کورد بون[٣٣] سەرەڕای هێزەکانی سوارەی حەمیدیش کە لە زۆر ناوچە تێکەڵی شەڕ دەبون و ئەوانیش زۆر یا کەم قوربانییان دەدا[٣٤] .

= ڕەش بە سەرەتای دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا دادەنرێ ، بەڵام بەر لەوەش بێنەوبەرە لە نێوان ڕوسیا و تورکیادا لە کوردستانی ئێران چەند جارێك گەیشتە رادەی تەقینەوە بۆیەکا لازەرێف دەڵێ یەکەم تەقەی شەڕ لە مەیدانی ڕۆژهەڵاتی نزیکدا لە کوردستانی ئێران بەرز بۆوە .

(٣٣) محمد أمين زكي ، خلاصة تأريخ الكرد و كردستان ، القاهرة ، ١٩٣٦ ، ص ٢٧٤ . گومان لە ڕاستی ئەم زانیاریانە ناکرێ بە تایبەتی لەبەر ئەوەی مامۆستا ئەمین زەکی خۆی یەکێك بووە لە ئەفسەرە شارەزاکانی لەشکری عوسمانی .

(٣٤) وشەی « سەفەر بەرلك » (لە هەندێك ناوچەدا بۆتە سەفەربەلك) کە مانای نەفیری گشتی دەگرێتەوە لەو ڕۆژانەوە تێکەڵی زمانی کوردی بووە و تا ئێستا بە مانای نەهامەت و چۆنی بۆ گەڕانەوە بەکاری دەهێنین .

زۆر بەسەر شەڕدا تێنەپەڕی سەربازە کوردەکانی لەشـــکری عوسمانی بە تاکە و بەکۆمەڵ کەوتنە راکردن و بەجێ هێشتنی ریزەکانی لەشکر . بە وێنە هەمتوی چەند مانگێکی نەخایاند لە ١٨ هـــەزار سوارەی کوردی لەشکری سێهەم نزیکەی ٢٨٠٠ کەسێـکیان لـێ مایەوە[٣٥] . لە ناوچەکانی قەفقاسدا زۆر جار لە گەرمەی شەڕدا سەرباز و سەرداری کورد بە خۆیان و چەکیانەوە دەچونە پاڵ هێزە شەڕکەرەکانی رۆس و لە زۆر ناوچەش هەندێك سەرداری دەسەڵاتدار هـــەر لە سەرەتاوە رازی نەبون شەڕ بۆ عوسمانێکان بکەن و ئەمانەش هەمـتو بێگومان بەڵـگەی بێ بڕوایتی کورد بون بە رژێمی عوسمانی .

لەشکری عوسمانی لە مەیـــدانی قەفقاس و ئازەربایجانـــ و کوردستاندا هەمـــو رۆژێك توشی نوشوستییەك و ژێرکەوتنێـك دەهات و لە زۆر ناوچە بە شکاوی یا خۆیان دەدا بە دەسـتەوە یـا دەکشانەوە . لە تەشرینی دوەمەی ساڵی ١٩١٤دا هـــێزە چەکدارەکانی رۆس لە ناوچەی ئەرزرۆم و واندا میقدارێـکی باش چونە پێشەوە و بەرامبەر بـــەوە ســەرکردایەتی لەشکری عوسمانی ویسـتی هێرشێکی

(٣٥) بڕوانە :

Н.Г.Короун, Сарыкамышская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1914-1915гг., Москва, 1937, стр.30.

ن . ك كارسون ، شەڕی ساریقامیش لە بەرەی قەفقاسی شـەڕی جیهاندا ١٩١٤ ــ ١٩١٥ ، مۆسکۆ ، ١٩٣٧ ، ل ٣٠ .

گەورە لە ناو قەفقاس خۆیدا (واتە لە ناو سنووری رووسیادا) بکاتە سەر هێزەکانی رووس و بەو جۆرە گەمارۆیان بدا و پشتیان بشکێنێ و لە ئەنجامدا ناچاریان بکا ئەو شوێنانەی داگیریان کردوون بەجێیان بهێڵن و بەو جۆرە ناوچەکانی سەر سنووری رووسیا بە کوردستانەوە لە مەترسـیی داگیر کردن رزگار بن . کاربەدەستانی تورکیا بایەخێکی یەکجار گەورەیان بەم پلانەیان دا و هەموو لەشکری سێیان بۆ تەرخان کرد کە لە ۱۲۷ بەتەلیۆن و ۲۲ تیپی سوارەی میری و چەند تیپێکی سوارەی لەشکری حەمیدی و ۲۷۱ تۆپ پێکهاتبوو . لە کۆتاییی مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی ۱۹۱٤دا شەڕێکی قـورس لە نێوان هەردوو لادا لە دەوروبەری شاری ساریقامیش روویدا و تا سەرەتای مانگی کانوونی دووەمی سـاڵی ۱۹۱٥ لەشکری رووس توانی بەرامبەر نزیکەی بیست هەزار کوژراو و برینداری خـۆی هێزەکانی تورك تەفروتوونا بکا و لە ۹۰ هەزار کەس ۷۰ هەزاریان لێ بکوژێ یا بـە دیل بگرێ[٣٦]. ئەم شکانە گەورەیەی تورك[٣٧] رێگەی پێشکەوتنی

(٣٦) بڕوانە :

Н.Г.Корсун, Первая мировая война на Кавказском фронте, Москва, 1946, стр.36-39.

ن . گ . کارسون ، شـەڕی یەکەمی جیهان لە بەرەی قەفقاسـدا ، مۆسکۆ ، ١٩٤٦ ، ل ٣٦ ـ ٣٩ .

(٣٧) لە راستیدا شەڕی ساریقامیش پشتی لەشکری تورکی وەها شـکاند کە تەنانەت کاری کردە سەر هێزەکانیان چ لە باشـووری عـێراق و چ لە ناوچەی کەنالی سوێسیشدا و ئـەرکی پێشکەوتنی لەشـکری ئینگلیزی لەو ناوچانەدا ئاسان کرد .

لەشکری رۆسی بەرەو وان خۆش کرد و لە هاوینی سـالّی ۱۹۱۵وە هێزە چەکدارەکانی رۆس رۆیان کردە ئەو ناوچەیە . بـەم جـۆرە لەشکری رۆس لە شـوباتی سـالّی ۱۹۱٦دا توانی ئەرزرۆم و دوای ئەوە بە چەند مانگێـك (لە هاوینی هەمان سالّدا) مۆش و بتلیس داگیر بکا و ئەمە ئەرکی لێدانی لەشـکری تورکی لە ئێرانـدا بـۆ ئاسانتر کرد .

هەرچەندە دەولّەتی ئێران[۳۸] لە شەڕی یەکەمی جیهاندا بەشدار نەبۆ وە بە شێوەیەکی رەسمی رۆژی ۲ی تەشرینی دوەهەمی سالّی ۱۹۱٤ بێ لایەنی خۆی بلّاوکردەوە بەلّام ئاگری ئەم شەڕە زۆر ناوچەی ئێرانیشی گرتەوە و ئازەربایجان و کوردسـتانی ئێران هەر بون بە بەشێك لە مەیدانەکانی شەڕ لە رۆژهەلّاتی ناوەڕاستدا . کاربەدەسـتانی تورکیا و ئەلّەمانیا لە پـلانی سالّانی شەڕیاندا بایەخێکی تەواویان دابـو بە کوردستانی ئێران چونکە یەکەمیان دەیویست کەلّك لە هەلی شـەڕ وەربگرێ بۆ ئەوەی بیخاتە ژێر دەسەلّاتی خۆیەوە و دوەهەمیشیان ـ واتە ئەلّەمانیا ـ دەیویست لە رێـگەی ئازەربایجان و کوردسـتانەوە جێ پێی خۆی لە هەمو ئێراندا قایم بکا . بـۆ ئەم مەبەستەیان چ

(۳۸) زوربەی دەولّەتە شـەڕکەرەکان (بەریتـانیا و روسـیا و ئـەلّەمانیا و تورکیا) دەمێ سالّ بو چاویان بڕیبوە خاکی ئێران ، لەبـەر ئـەوە جێگەیەکی تایبەتییان لە پلانەکانی شەڕیاندا بۆ تەرخان کردبو ، تەنانـەت روسیا و ئینگلتەرە لە مانـگی مارتی سالّی ۱۹۱٥دا پەیمانێـکی نهێنییان لە بارەی دابەش کردنی ئێرانەوە لە نێوان خۆیاندا مۆر کرد .

پیاو و بە کرێی گیراوی تورك و چ پیاو و بە کرێی گیراوی ئەڵەمان هەوڵیان دەدا هەستی کوردی ئێران بجزوێنن و لەو ڕێگەیەوە توانایان دژی ئینگلیز و بە تایبەتی ڕوس ئاراستە بکەن و ئەمەش بەنیسبەت هەردوو لایانەوە زۆر گرنگ بوو چونکە هەر بەر لە شەڕ ئینگلیز و ڕوس ناوچەکانی باکوری ـ ڕۆژئاوا و باشوری ـ ڕۆژئاوای ئێرانیان داگیر کردبوو[٣٩]. بەڵام لە هەمان کاتدا ڕوسەکانیش هەوڵیان دەدا هۆزە گەورەکانی کوردستانی ئێران راکێشنە پاڵ خۆیان و هەردوو لاشیان، چ ڕوس و چ تورك و ئەڵەمان، توانییان لایەنگر لە ناو سەردارانی هەندێك لەو هۆزانەدا بۆ خۆیان پەیدا بکەن.

بەڵام لە کوردستانی ئێرانیشدا کار تەنها بەوەوە نەوەستا، بەڵکو چەند شەڕێکی قورسیشی تێدا قەوما بەتایبەتی لە ئەنجامی ئەوەدا کە هەر دوای دەست پێ کردنی شەڕ یەکسەر بەشێك لە لەشکری تورك چەند ناوچەیەکی کوردستانی داگیر کرد چونکە لەگەڵ ئەڵەمەنەکاندا دەیانویست بەو جۆرە کۆسپ بخەنە بەردەمی پەیوەندیی نێوان ڕوس و ئینگلیزە هاوپەیمانەکانیانەوە لە خوارووی عیراقدا. تورکەکان بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم مەبەستەیان بەر لە هەموو شتێك ویستیان ڕوس لە

(٣٩) بەریتانیا و ڕوسیا دامرکاندنەوەی شۆڕشی مەشروتە (١٩٠٥ – ١٩١١) یان بۆ داگیرکردنی هەندێك لە ناوچەکانی باکور و باشوری ئێران بە هەل زانی و هێزەکانیان تا دەست پێ کردنی شەڕی یەکەم هەر لەو ناوچانەدا بوون و تەنانەت لەشکری ڕوس تا شاری خوی هاتبوو.

ناوچەی ورمێ دوور بخەنەوە و ئەو ناوە بکەنە بنکەیەکی جەنگی بەهێز بۆ خۆیان . لە سەرەتای شەڕدا هێزەکانی تورك توانییان بکەنە ورمێ و دەوروبەری و ئەو ڕوسانەی لەو ناوەدان دەریان بکەن و چەند هۆزێکی کوردی وەك شکاکیش رابکێشنە لای خۆیان . گرتنی ورمێ و چەند ناوچەیەکی تر[٤٠] زیاتر رێگەی بۆ کار کردنی تورك و ئەڵەمان لە ناوچەکانی تری کوردستانی ئێراندا خۆش کرد . بە هاندانی پیاوەکانیان ژمارەیەك دەرەبەگی کرمانشا حکومەتێکیان بە ناوی « حکومەتی میللی »یەوە لەو ناوەدا دامەزراند و نیزامولسەلتەنەی دەرەبەگی ناوداریان کردە سەرۆکی[٤١] .

کاربەدەستانی تورك بە یارمەتی و راوێژی ئەڵەمانە هاوپەیمانەکانیان بەرە بەرە لە سەرەتای شەڕدا توانییان دەسەڵاتی خۆیان لە زوربەی ناوچەکانی ئازەربایجان و کوردستانی ئێران و هەندێك مەڵبەندی تری ئەو وڵاتەدا داسەپێنن و لەشکری تورك بەو جۆرە تاوەکو ئەولای هەمەدان رۆی . بێ گومان ئەمە بووە کۆسپێکی

(٤٠) لە هەمان کاتدا هێزە چەکدارەکانی تورك توانییان تەورێز و چەند ناوچەیەکی تری ئازەربایجانیش بگرن و ئەمەش زیاتر رێگەی داگیرکردنی کوردستانی ئێرانی بۆ خۆش کردن .

(٤١) بڕوانە :
М.С.Иванов, Очерк истории Ирана, Москва, 1952, стр.257.
م. س. ئیڤانۆڤ ، دیراسەی مێژووی ئێران ، مۆسکۆ ، ١٩٥٢ ، ل ٢٥٧.

گەورە لەبەر دەمی پلان و پیلانی وڵاتە سوێندخۆرەکاندا بە نیسبەت ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستەوە بۆیەکا ڕوسیا لە باکور و بەریتانیا لە باشوری ئێرانەوە بە خێرایی کەوتنە خۆ و تەنگیان بە لەشکر و دەسەڵاتی تورك لە ئێراندا هەڵچنی ؛ ڕوسەکان لە ماوەی چەند مانگێکی کەمدا توانییان هەموو ناوچە داگیرکراوەکانی ئازەربایجان و کوردستان لە تورك بسێننەوە . بەشێك لە لەشکری ڕوس دوا بە دوای دەرکردنی تورك لە تەورێز و دەوروبەری (کانونی دوەمی ساڵی ١٩١٥) بەرەو ڕۆخەکانی باشوری دەریاچەی ورمێ کشان و پاش شەڕێکی بچوك لەگەڵ چەکدارانی شکاکدا لەولای خۆیەوە توانییان ڕۆژی ٢٥ی مایسی ساڵی ١٩١٥ شاری ورمێ و دەوروبەری لە لەشکری عوسمانی بسێننەوە و بەو جۆرە کۆتایی بە دەسەڵاتی پێنج مانگەی تورك لەو ناوچەیەدا بهێنن(٤٢) .

دوا بە دوای داگیر کردنی ورمێ لەشکری ڕوس توانی بچێتە ئوشنۆ و مەهابادیشەوە ، بەڵام لەم ناوچانەدا توشی بەرهەڵستییەکی توندی هۆزە چەکدارەکانی کورد هات . لە شوباتی ساڵی ١٩١٦ دا ڕوسەکان توانییان کرمانشاش داگیر بکەن و دوای ئەوە گەیشتنە سەر سنوری تورکیا و ئێران . بەڵام پاش چەند مانگێك تورکەکان توانییان بێنەوە ناو کرمانشا و هەمەدان و دوبارە پیاو و لایەنگرانی ئەوان و ئەڵمانەکان لە ڕۆژئاوای ئێراندا دژی وڵاتە سوێندخۆرەکان

(٤٢) W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963, P. 9 .

کەوتنەوە کار . لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە زۆری نەخایاند چونکە لەشکری رۆس توانی جارێکی تر بە توندی لە هێزەکانی تورکیا بدا و تا سەرەتای ساڵی ١٩١٧ کار گەیشت بەوەی ئێران لە راستیدا کەوتە ژێر دەستی رۆسیا و بەریتانیاوە کە یەکەمیان تا ئەصفەهان و دوەهەمیان زوربەی باشوری داگیر کرد و تەنانەت چەند هێزێکی رۆس بە نیازی ئاسان کردنی پێشکەوتنی ئینگلیز لە باشوری عیراقدا تاوەکو ناوچەی رەواندز و خانەقین و پێنجوین رۆیشتن .

ئەوەی لێرەدا پێویستە بە تایبەتی سەرنجی بۆ رابکێشین ئەوەتە کە چ رۆس و چ ئینگلیز و چ تورك حکومەتی ئێرانیان بە هیچ نەدەزانی و بایەخیان نەئەدا بەوەی کە ئەو بەنیسبەت هەردوو بەرەی شەڕەوە بێ لایەن بو و هەمویان زۆر بە رەقی وەك داگیرکەر لەگەڵ دانیشتوانی ئەو ناوچانەی دەیانگرتن دەجولانەوە . بە وێنە سەربازی لەشکری تورك و پیاوی چەند هۆزێکی کوردی تورکخواه لە سەرەتای شەڕدا کە ورمێیان داگیر کرد زۆر دڕندانە کەوتنە گیانی فەلەکانی ئەو شارە و دەوروبەری و بە بیانوی ئەوەوە گوایە کاتی خۆی داویانەتە پاڵ لەشکری رۆس نزیکەی صەد گوندیان سوتاندن و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن و ئەوانی تریان ئاوارە کردن[٤٣] . لە زۆر ناوچەی تریشدا جەندرمەکانی تورك بێ رەحمانە بەردەبونە گیانی ناحەزەکانیان ؛ بە وێنە تەنها لە یەکێك لە

(٤٣) علی سیدو الگورانی ، من عمان الی العمادیة ... ، ص ٢٠٥ _ ٢٠٩ .

ناوچەکانی کوردستانی ئێراندا دوو سەرداری ناحەزی خۆیان (محەمەد حسەین خان و سەیفەددین خانی سەقز)یان لە سێدارە دا و بۆ چەند رۆژێك تەنها بە نیازی چاوترساندنی خەڵکی ئەو ناوە لاشەکانیان بە هەڵواسراوی هێشتنەوە . رووسیش لەوان کەمتریان نەکرد و وشەی (مسقۆف)[٤٤] « دیاری » ئەو سەردەمەیە لە زمانی کوردیدا ماوەتەوە کە تا ئێستەش بە مانای (کافر و زندیق) بەکار دەهێنرێ[٤٥] .

---

(٤٤) لە (مۆسکۆڤی) واتە (مۆسکۆیتی)یەوە وەرگیراوە . تا ئێستەش پیرو پیرێژنی زۆر ناوچەی کوردستان باسی ئەوە دەکەن چۆن رووسەکان کاتی خۆی بە حەوت ماڵ چەقۆیەکیان داوەتێ . ئارنۆلد ویلسن لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا ئەوەی تۆمار کردوە کە چۆن دانیشتوانی هەر شوێنێکی کوردستانی عیراق لەشکری رووسی تێ چووبێ لێیان داخ لەدڵ بوون ، بە تایبەتی خانەقینێکان کە دوو جار (ساڵی ١٩١٦ و ساڵی ١٩١٧) ئازارێکی زۆریان بە دەستەوە چێشتبوون (بڕوانە :

A. T. Wilson, Loyalities Mesopotamia, 1914 - 1917. A personal and historical record, London, 1930, P. 162).

(٤٥) وەك خوا لێخۆشبوو مامۆستا حسەین حوزنی موکریانی باسی دەکا لەشکری رووس تەنها چەند خانوویەکی کەمی رەواندز نەبێ کە ئەویش بۆ خۆیان پێویست بوون ، ئەوانی تریان هەموو بە جارێك سووتاندووە (بڕوانە : حسین حزنی موکریانی ، مێژووی میرانی سۆران ، چاپی دووهەم ، هەولێر ١٩٦٢ ، ل ١١٣) .

زوڵم و زۆری داگیرکەران خەڵکی زۆر ناوچەی کوردستانی ئێرانی جوڵاند و باڵی پێوەنان بە توندی بەرهەڵستییان بکەن . فەلەکانی ناوچـــەی ورمێ لە رقی تورك ئەوەندەی تر لە رۆس و دوای ئەوان لە ئینگلیز نزیك کەوتنەوە . خەڵکی ناوچەی ساباڵغ (مەهاباد) یش بە سەرکردایەتی قازی فەتاحی بەناوبانگ[٤٦] بەگەرمی کەوتنە بەرهەڵستی کردنی هێزی تورك و دوای ئەوانیش رۆس . هەروەها خراپەکاری سـەربازی لەشکری رۆس و ئەو ئەرمەنە چەکدارانەی لەگەڵیاندا بوون بەرامبەر بە دانیشتوانی ردواندز خێڵاتی

---

(٤٠) میرزا فەتاحی قازی (قازی فەتاح) (١٨٣٠ ـ ١٩١٦ ـ ؟ ـ) برا بچوکی باپیری قازی محەمەدە و یەکێکە لە گەورە پیاوە ناودارە هەرە ئازاکانی موکریان کە تەمەنی لاوی و پیری خۆی لە رێگەی خزمەتی خەڵکی ئەو ناوچەیەدا بردۆتە سـەر و هەر لەبەر ئەوەش دوژمنانی کورد بە خوێنی سەری تینو بون . لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا بەرگری لە ناوچەی سابلاغ دژی لەشکری تورك و رۆس کردوە و خۆی و کوڕێکی بە دەستی سـەربازی رۆس شەهید کراون و وەك دەگێڕنەوە تا دوا گولله شـەڕی کردوە و ئینجا لە سەنگەر هاتۆتە دەرێ و روی تێ کردون و وتویـە : « مـەلعونینە ئیتر دەتوانن بەسەر کەلاکی کوڕەکەم و خۆمـدا تێپەڕن و شـارەکەم داگیر بکەن . ئیتر بشم کوژن دڵم خۆشە چونکە لە رێگەی نەتەوەکەمدا کوڕێکم فیدا کردووە و ئەوا خۆشم فیدا ئەکەم . . . » ، سنگی قازی فەتاح حەقدە گوللـەی پێـوە بووە (بڕوانە : د. رەحیمی قازی ، قازی محەمەد (دەستنوسێکی ئامادە کراوە بۆ چاپ) ، ل ٣١ ـ ٣٤) .

ئەو ناوچەیە و کۆیە و هەولێری دژیان جوڵاند و لە ئەنجامـــدا ناچاریان کردن ئەو ناوە بەجێ بهێڵن ، لە قوڵی پێنجوینیشەوە شێخ مەحمود بە خۆی و پیاوەکانیەوە هێرشی کردنە ســەر . کوردی عەلی ئاوای ناوچەی خانەقین و چەند شوێنێکی تری ئەم مەڵبەندەش پیاوانە بەرهەڵستی پێشکەوتنی لەشکری رۆسیان کرد .

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تەنها شۆڕشی ئۆکتۆبەر رادەی بۆ کارە خراپەکانی لەشکری رۆس دانا و بە یەکجاری لە ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستانی ئێران و تورکیای دورخســتنەوە(٤٧) کە ئەمەش رێـگەی خۆش کرد بۆ ئەوەی دوبارە لەشکری عوسمانی تێ بچێتەوە . لە لایەکی ترەوە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر تەرازوی هێزی نێوان دەوڵەتان و تاکتیك و ســـتراتیژی دەوڵەتە گەورەکانی تێـکدا و ئەمەش لە زۆر رووەوە کوردســـتانی وەك زوربەی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست گرتەوە و یەکێك لە ئەنجامەکانی لەم بارەیەوە بریتی بو لە گۆڕانی سیاســـەتی ئینگلیز بەرامبـەر بە کوردستان کە ویســـتی ، بە پێچەوانەی ساڵەکانی بەر لە سەرکەوتنی شۆڕشی

(٤٧) رۆسیا دوای رۆخانی رژێمی چار و ســەرکەوتنی شـۆڕشی بۆرجوازی شوباتی ساڵی ١٩١٧ لە شەڕ نەکشایەوە و هەر وەك جاران لەشکرەکانی لە هەمو مەیدانەکاندا ، بە کوردستانەوە ، لە جەنـگدا بون . شـایانی باســە کاربەدەستانی نوێی رۆســیا لەســەر سیاســەتی چارەکان بەرامبەر بە کوردستان رۆیشتن و هەر وەك سەردەمی ئەوان بێ جیاوازی هەوڵیان دەدا سەردارە کوردەکان راکێشنە باڵی خۆیان .

ئۆکتۆبەرەوە ، دەسەڵاتی یەکەرتی خۆی تێدا دابمەزرێنێ[٤٨] و ئەمەش بووە هۆی ئەوەی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان لە دوا ساڵیدا کوردستانی باشووریش بگرێتەوە کە تا ئەو کاتە تەنها لەشکری رووس چەند جارێکی کەم توانیبوی بگاتە هەندێك ناوچەی بچووکی هەرچەندە داگیرکردنی بەشێك بوو لە پلانی گشتی لەشکری ئینگلیزدا لە بارەی گرتنی عیراقەوە کە بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ خۆیان بۆ ئامادە کردبوو . شایانی باسە لە ناو ئەو چەك و جبەخانە زۆرەی ئینگلیزەکان بەر لە شەڕ لە هەندێك ناوچەی کەنداوی عەرەبدا بە نیازی داگیرکردنی عیراق لە شەڕی چاوەنوارکراودا ئامادەیان کردبوون دوو بەتەلیۆنی تۆپی شاخیشیان تێدا بوو[٤٩] کە زۆر لەوانەیە لەبەر ناوچە شاخاوێکانی کوردستان لەتەك چەکەکانی تریاندا هێنابێتیان .

زیاتر لە تاکە رۆژێك بەسەر تێکەڵ بوونی رەسمی دەوڵەتی عوسمانی لە شەڕی یەکەمی جیهاندا تێنەپەڕیبوو کە هێزە چەکدارەکانی

---

(٤٨) هەر وەك لە دواییشدا بە درێژی باسی دەکەین بەریتانیا بەر لە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر حەزی نە دەکرد لە وڵاتە ژێردەستەکانیدا ببێتە دراوسێی رووسیا کە بە پێی پەیمانی (سایکس ـ پیکۆ) بەشێکی گەورەی کوردستانی بۆ دانرا بوو بۆیەکا بەریتانیا بەوە قایل بوو هەر بە پێی ئەو پەیمانە کوردستانی باشوور بدرێ بە فەرەنسە نەك خۆی .

(٤٩) عبدالرزاق الحسنی ، تأریخ العراق السیاسی الحدیث ، الجزء الاول ، صیدا ١٩٥٧ ، ص ٥٣ ـ ٥٤ .

ئینگلیز پەلاماری باشوری میسۆپۆتامیایان دا و فاوی تا کە بەندەریان گرت و دوابەدوای ئەوە بە چەند رۆژێکی کەم توانیان بەصرەش بگرن . لەو لاشەوە کاربەدەستە تورکەکانی عیراق بە هەر چوارلادا بە ناوی غەزاوە کەوتنە هاندانی هۆزی عەرەب و کورد دژی «کافران» و توانینیان لە و رێگەیەوە هەستی زۆر کەس بجوڵێنن کە بە گەرمی دایانە پاڵ هێزە شەڕکەرەکانی تورك بە نیازی وەستاندنی هێرشی لەشکری ئینگلیز و بەو جۆرە زۆر بەسەر داگیر کردنی بەسرەدا تێنەپەڕی کاتێك دەوروبەری دە هەزار جەنگاوەر کە پتر لە هەزاریان سوارەی چەکداری کورد بون[٥٠] ، لە نزیك شاری ناصریەوە بۆ کۆمەگی تورك کۆبونەوە ، بەڵام لە و شەڕە سێ رۆژییەدا کە لە نیسانی ساڵی ١٩١٥دا لە شوعەیبە لەگەڵ لەشکری تورکدا قەوما پیس شکێنران ، بەرەی عوسمانی لەو شەڕەدا پتر لە دو هەزار و پێنج صەد کەسیان لێ کوژران و بریندار کران و ٨٠٠یشیان لێ بە دیل گیران جگە لە هەندێك چەك و جبەخانەش کە دایان بە دەستەوە ؛ زیانی ئینگلیزیش دەگەیشتە دەوروبەری ١٢٥٠ کەسێك[٥١].

(٥٠) بڕوانە : رفیق حلمي ، یادداشت ، بەشی ــ ١ ــ ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ل ٤٩ ــ ٥٠ . ئەو هەزار سوارەیەی کورد لە ژێر سەرکردایەتی شێخ مەحمودا لە و شەڕەدا بەشدار بون .

(٥١) A. T. Wilson, Loyalities Mesoptamia, 1914 - 1917, P. 35.
هەندێك سەرچاوە کوژراو و برینداری لەشکری عوسمانی بە زیاتر لە قەڵەم دەدەن (بە وێنە بڕوانە : محمد طاهر العمری ، تأریخ مقدرات العراق السیاسیة ، الجزء الاول ، موصل ١٩٢٤ ، ص ١٠٥) .

ئەمە و هەڵوێستی رەق و پڕ لە گومانی بێ جێی ئەفسەرانی تورك جەنگاوەرانی عەرەب و کوردیان ناچار کرد مەیدان بەجێ بهێڵن و بگەڕێنەوە مەڵبەندەکانی خۆیان هەرچەندە لە کاتی شەڕی شوعەیبەدا درێغییان لە گیان فیداکاری نەکرد .

دوای شەڕی شوعەیبە لەشکری ئینگلیز بەرەو بەغدا کشا و لەمەدا هاندانی سەرمایەدارە گەورەکانی بەریتانیا دەورێکی گەورە و دیاری بینی[52] . پێشکەوتنی ئینگلیز تا کوت هیچ تەگەرە و قۆرتێکی نەهاتە رێ ، بەڵام لێرە هێزە چەکدارەکانی تورك توانییـان ئابڵوقەیەکی وەهایان بدەن کە ناچار بن لە کۆتایی نیسانی ١٩١٦دا خۆیان بدەن بە دەستەوە . ئەمە هەرچەندە بووە کۆسپێکی گەورە لە رێگەی داگیر کردنی بەغدادا بۆ ئینگلیز بەڵام ورەیان بەر نەدا و لە سەر پلانی خۆیان رۆیشتن و لە مارتی ساڵی ١٩١٧دا توانییان بەغداش بگرن و بەو جۆرە بەشی زۆر و گرنگی میسۆپۆتامیا کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە .

بەڵام زۆر بە سەر داگیر کردنی بەغدادا تێنەپەڕی کاتێك شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە رووسیادا سەرکەوت و هەر وەك وتمان بووە هۆی روودانی ئاڵوگۆڕێکی گەورە لە هەموو تاکتیك و ستراتیژی

---

(٥٢) الدكتور زكي صالح ، مقدمة في دراسة العراق المعاصر ، بغداد ، ١٩٥٣ ، ص ١١ .

دەوڵەتە ئیمپریالیەکاندا کە یەکێکیان بریتی بوو لەوەی بەریتانیا بە خێرایی کەوتە خۆ بۆ داگیر کردنی کوردستانی باشوور و چاویشی بڕییە کوردستانی باکووری کۆنە میراتی چارەکانی رووسیا کە بە پێی پەیمانی نهێنی سایکس ـ پیکۆ بۆیان تەرخان کرابوو. یەکێك لە نیشانە دیارەکانی ئەم گۆڕانە لە سیاسەتی ئینگلیزدا بەرامبەر بە کوردستان لەوەدا بەدی دەکرێ کە وا ئینگلیزەکان نزیکەی سێ ساڵیان ویست بۆ داگیر کردنی بەشی خواروی عیراق تاوەکو بەغدا ، کەچی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر (٧ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٧) وا خێرا کەوتنە خۆیان بە رادەیەك بەر لە وەستاندنی شەڕ توانییان لەشکر و کاربەدەستانی تورك لە زوربەی ناوچەکانی تری عیراقدا دەربکەن و دەسەڵاتی خۆیانیان تیا دابمەزرێنن. بەڵگەیەکی پڕ مانای ئەمەش ئەو شەڕە قورسە بوو کە لەشکری ئینگلیز لە خواروی موسڵدا بەر لە مۆر کرنی هودنەی مۆدرۆس بە دوازدە رۆژ کردی ، واتە لە کاتێکدا کە هەموو لا دەیانزانی تورکیا و هاوپەیمانەکانی ئەمڕۆ نا سبەی بە ناچاری خۆیان دەدەن بەدەستەوە ، کەچی ئینگلیزەکان دەوروبەری دوو هەزار سەربازی خۆیان کردە قوڵچی قوربانی[٥٣] تەنها بۆ ئەوەی پێش تەواوبوونی شەڕ کەمێك زیاتر بچنە

---

(٥٣) شایانی باسە لە ماوەی چوار ساڵی شەڕدا لەشکری ئینگلیز لە هەموو عیراقدا بەسەر یەکەوە دەوروبەری ٣١ هەزار کەسی لێ کوژرا .

پێشــەوە[٥٤] . بەر لەوەش بە ماوەیەك لەشـکری ئینگلیز لە قۆڵی باکوری - ڕۆژهەڵاتی بەغداوە میقدارێکی باش پێشکەوت و ڕۆژی ٢٨ ی نیسانی ساڵی ١٩١٨ توانی بچێتە ناو شــاری کفری‌یەوە و دوای ئەوە بە ڕۆژێك توزخورماتوشی داگیر کرد . لەم ناوچانەشدا چەند شـەڕێك لە نێوان هێزی چەکداری تورك و ئینگلیزدا قـەوما کە لە ئەنجامیاندا پتر لە ٢٠٠ ســەربازی تورك کوژران و ١٣٠٠ کەسێك و ٢٠ تۆپێکیشیان لێ بە دیل گیرا و لە ئینگلیزیش نزیکەی ٢٠٠ کەس کوژران یان برینــدار کران[٥٥] . دوا بە دوای ئــەوە ئینگلیزەکان بە شــەڕێکی پچوك توانییانــ ڕۆژی حەوتی مایـس کەرکوکیش بگرن بەڵام دوای نزیکەی ســێ حەفتە (ڕۆژی ٢٤ی مایس) لێی کشانەوە و لەشکری تورکی تێ هاتەوە کە دوای ماوەیەکی کەم دوبارە ناچار بو بەجێی بهێڵی و ئەمجارەیان لەشکری ئینگلیز تا دەوروبەری ئاڵتون کۆپری دوای کەوت .

لێرەدا پێویستە سەرنجیش بۆ ئەوە ڕابکێشین کە وا ئینگلیزەکان هەر دوای داگیر کردنی بەغدا کەوتنە ناردنی ژمارەیەك لە ئەفســەرە

---

(٥٤) لە هەمان شەڕدا تورکەکان نزیکەی یازدە هەزار دیـل و ٥١ تۆپ و گەلێك جبەخانەی تریان دا بەدەستەوە . (بڕوانە :
A. T· Wilson, Mesopotamia, 1917 - 1920 . A clash of loyalities . A personal and historical record, London, 1931, PP. 16 - 17)

(٥٥) Op. Cit., P. 8

هەرە شارەزا و بە تواناکانیان ـ بە تایبەتی لەوانەیان کە کاتی خۆی بە باشی لە هیندستان دەرس درابوون یا پێش شەڕ هاتبوونە ناو کوردەوە ـ بەرەو شارەکانی کوردستان بۆ خۆش کردنی ڕێگەی هاتنی هێزەکانیان و دامەزراندنی دەسەڵاتی سیاسییان لەو ناوچانەدا. بە وێنە چەند جارێك مێجەر سۆنی بەناوبانگیان ناردە هەندێك ناوچەی کوردستان و زۆری نەخایاند دوای داگیر کردنی بەغدا کە بە نهێنی ناردیانە خانەقین و ئەو دەوروبەرە[٥٦]. ئینگلیزەکان لەگەڵ گرتنی کفریشدا لە ڕێگەی نامە و ئەفسەرە سیاسێکانیانەوە لە نزیکەوە پەیوەندییان لەگەڵ پیاوە ناودارەکانی کەرکوك و سلێمانیدا

(٥٦) ئارنۆلد ویلسنی یەکەم حاکمی سیاسی ئینگلیز لە عیراق بە شێوەیەکی تایبەتی باسی خزمەتەکانی سۆنی لە خانەقین و سلێمانی کردوە و دانی بەوەدا ناوە کە بۆ کاری لەشکری ئینگلیز لە ساڵەکانی شەڕدا زۆر بەکەڵك بوون . ویلسن بە ئەوپەڕی شانازییەوە باسی سۆنی لە کتێبەکەی خۆیدا کردوە و دەڵێ : « سۆن یەکێك بوو لەو کەسە هەرە دیارانەی کە بەختەوەر بوم بە ناسینیان ... سۆن زمانزانێکی بێ هاوتا بوو و تاکە کەس بوو کە لە ژیانمدا دیبێتم بتوانێ وا بە سەرکەوتوویی لە ناو فارسدا بە خۆشاراوەیی وەك فارس بژی »

(A. T. Wilson, Loyalities Mesopotamia, pp. 162, 169)

سۆن لە سەرەتاوە تا کۆتایی شەڕ لەگەڵ لەشکری ئینگلیزدا لە عیراق بووە و دەورێکی گەورەی لە دەرکردنی « بەصرە تایمس » و « بەغداد تایمس »دا هەبووە کە ئینگلیز لە ڕۆژی داگیرکردنی ئەو دوو شارەوە دەستیان کرد بە دەرکردنیان .

دامەزراند[٥٧] و بە تایبەتی کاپتان نۆئیلیان[٥٨] ناردە لای شـێخ مەحمود لە سلێمانی کە لە رۆژی کشانەوەی کاربەدەست و سـەربازانی تورکەوە دەسەلاتی ئەو مەڵبەندەی گرتبووە دەست خۆی .

(٥٧) بڕوانە :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North - Eastern Iraq, London, 1957, P. 29 .

(٥٨) کاپتان (دوایی مێجەر) نـۆئێل ئەفسەرێـکی زۆر شـارەزا و گورج و گۆڵ و هێمن بوو ، زمانی فارسی باش دەزانی و لە نەفسیەتی هۆز و سەرەك هۆزەکانی رۆژهەلات باش گەیشتبوو . نۆئێل لە سەرەتادا لە ناو بەختیارێکاند کاری دەکرد و توانی خەڵـکی ئەو ناوە دژی ئەڵەمانەکان بجوڵێنێ و خزمەتێـکی زۆر بە کۆمپانیای نەوتی ئینگلیزی لە ئێرانـد بگەیێنێ . لە دوا ساڵەکانی شەڕدا نۆئێل توانی لە نزیکەوە پەیوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە سەرەك هۆز و دەسەلاتدارانی کوردستاندا دابمەزرێنێ و تەنانەت دەستیشی کرد بە فێربوونی زمانی کوردی . شایانی باسە نۆئێل زۆر لایەنگری دامەزراندنی دەوڵەتێك بوو لە کوردستاندا و لە راپۆرتە نهێنیکانی خۆیدا بە گەرمی کاربەدەستانی بەریتانیای بۆ ئەمە هان دەدا (بڕوانە :

« Documents on British Foreign Policy, 1919 - 1939 », First series, Vol. IV, London, 1952, pp. 678, 693, 742 , 782) .

نۆئێل هەرچەندە چەند ساڵێکی کەم لە ناو کوردا کاری کرد بەلام بە خێرایی توانی هەستی ژمارەیەکی زۆر لە پیاوانی ناسراوی کوردستان=

بەم جۆرە تا ڕۆژی مۆر کردنی هودنەی « مۆدرۆس » لە ٣٠ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٨دا لە نێوان وڵاتە سوێندخۆرەکان و تورکیادا هێزەکانی ئینگلیز توانییان دەسەڵاتیان لە بەشێکی زۆری کوردستانی باشووریشدا دابمەزرێنن وە لە قـوڵی موسڵیشەوە تەنها دوازدە میلیان مابوو بگەنە ناو شار ، بـەڵام ئینگلیزەکان گوێیـان نەدایە وەستاندنی شەڕ و بە بیانووی بەندی حەوتەمی « مۆدرۆس »ەوە کە ڕێگەی دەدانێ لە کاتی پێویستدا « هەموو شوێنێکی سـتراتیژی بگرن » وە بەندی شازدەهەمی کە مەرجی خۆبەدەستەوە دانی هەمـوو هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی « لە میسۆپۆتامیادا » کـردبوو بـە مـاڵ بەسەر تورکەوە[٥٩] ـ چوونە ناو شاری موسڵەوە و تورکیان لەو ناوەش

= بۆ لای خۆی رابکێشێ بە رادەیەك ماموستا رەفیق حیلمی لە بارەیەوە نووسیوێتی دەڵێ : « زەمان بە دڵی نوئێل بچوایە بەڕێوە شکم لەوەدا نیە کە بناغەی (کوردستانی گەورە)ی دائەمەزراند » (رەفیق حیلمی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٩) . نوئێل زۆر لە کوردستان نەمایـەوە ، ئەوەبوو کاربەدەستانی ئینگلیز بۆ کاری « تایبەتی » خۆیان ناردیانە ناوچـەی قەفقاس و لەکاتی گەڕانەوەیـدا لە لایـەن شۆڕشـگێڕە جونـگەلیکانەوە بە دیل گیرا .

(٥٩) بڕوانە :
Ю.В.Ключников и Андрей Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч.II, Москва, 1926, стр.188-189.
یو . ف . کلیوچنیکەف و ئەندرێیەی سەبانین ، سـیاسەتی نـێوان=

دوور خستەوە و دوای ئەوە هەر ناوچەیەکی کوردستانی باشوور مابوو داگیریان کردن بەو نیازەی لە دوارۆژێکی نزیکدا بیانکەنە بەشێك لەو دەوڵەتەی دەیانویست بە ناوی ئینتیدابەوە لە عیراقدا دایبمەزرێنن[٦٠].

ئەوەی لێرەدا پێویستە بە تایبەتی سەرنجی بۆ رابکێشین ئەوەتە کە ئینگلیزەکان هەرچۆنێك بوایە و بە هەر نرخێك بوایە «ویلایەتی موسڵ»یان هەر داگیر دەکرد بۆیەکا ئامادە بوون بە شەڕیش بێ هێز و کاربەدەستانی تورك لە موسڵ دەرپەڕێنن[٦١] چونکە، هەر وەك کاتی خۆی لۆرد کیرزن وتبوی، لایان وابوو سنووری رۆژئاوای هیندستان بە فوراتدا تێدەپەڕی کە تەنها لە ڕێگەی «موسڵەوە»[٦٢] دەتوانرێ بگیرێتە دەست[٦٣].

= دەوڵەتانی سەردەمی هەرە نوێ لەپەیمان و یادداشت و «تصریح»دا، بەشی دووەم، مۆسکۆ، ١٩٢٦، ل ١٨٨ - ١٨٩.

(٦٠) بڕوانە:

« Documents on British Foreign Policy », Vol. IV, PP. 679, 594, 743.

(٦١) بڕوانە:

H. St. J. Philby, Arabian days, London, 1948, PP. 173 - 174.

(٦٢) مەبەستی هەموو ویلایەتی موسڵە.

(٦٣) بڕوانە:

Н.Г.Корсун, Арабский Восток-Ирак, Москва, 1928, стр.35.

ن. گ. کارسون، رۆژهەلاتی عەرەب - عیراق، مۆسکۆ، ١٩٢٨، ل ٣٥.

بەم جۆرە لە ساڵانی ١٩١٤ — ١٩١٨ دا هەمو لایەکی کوردستان ببوە بەشێکی گرنگ لە مەیدانەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستی شەڕی یەکەمی جیهان و لەشکری ئینگلیز و ڕوس و تورك و هۆزی چەکداری کورد و سوارەی حەمیدی و پیاوانی ئەڵەمان لەو ساڵانەدا هەریەکە بە جۆرێ لەسەر خاکی کوردستان دەوری خۆی دەبینی وە ئەگەر سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و کشانەوەی لەشکری ڕوس نەبوایە تا کۆتایی شەڕ هیچ بەشێکی کوردستان بە دەست داگیرکەرە کۆنەکانیەوە نەدەما ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم شەڕە و ئەنجامەکانی بونە هۆی ڕودانی گەلێك ئاڵوگۆڕی گرنگی سیاسی و ئابوری لە زوربەی کوردستاندا وە بە تایبەتی لە کوردستانی باشوردا کە کەوتە ژێر دەسەڵاتی یەکسەری ئینگلیزەوە . لە هەمان کاتدا ڕوداوەکانی شەڕی یەکەم هەر لە ساڵەکانی شەڕدا کارێکی زۆریان کردە سەر باری سیاسەتی کوردستان و بونە هۆی ماڵ وێرانی و سەرگەردانی و زیانێکی زۆر بۆ گەلی کورد .

بەشی چوارەم

خەباتی گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا و ئەو زیانانەی لەو ساڵانەدا لە کورد کەوتن

هەروەك لە بەشی دوەمی ئەم باسەدا وتمان بێ گومان شەڕی

یەکەمی جیهـــان و روداوەکانی بۆنە کۆسپێکی گەورە لەبەر دەمی پێشکەوتن و پەرەســەندن و قوڵ بونەوەی ناوەرۆکی بزوتنــەوەی ئازادی ـ نەتەوەیی گەلی کوردا ، بەڵام ئەمــە وەها ناگەیێنێ کە وا گەلی کورد لەو ســالانەدا ئیتر بە یەکجاری دەسـتی لە خەبات هەڵـگرتوە[٦٤] چونـکە هیـچ نەبێ هۆ جوڵێنەرەکانی ئەو خەباتە تا رادەیەکی زۆر هەر وەك جاران لە ئارادا بون ، بەڵـکو هێندێکیان قوڵتریش بونەوە . بەر لە هــەمو شتێك کاربەدەسـتانی دەوڵەتی عوسمانی نەك تەنها دەستیان لە سیاسەتی شۆڤێنی جارانیان هەڵنەگرت بەڵـکو لە ئەنجامی بە یەکجاری زەحمەت بونی ژیانی ئابوری هـەمو وڵاتـــدا بە هۆی شەڕەوە ئەوەندەی تر ئەو سیاسـەتە نالەبارە بە کاروباری رۆژانەیانەوە دیاری دا و لەم مەیدانەدا زۆر ناشیبانە هاتنە پێشەوە چونـکە وا دیارە فەرمانڕەوایانی تورکیا دەست پێ کردنی شەڕیان بۆ لێدانی بزوتنەوەی رزگاری گەلی کورد بە هەل زانی ، ئەوەبو لە بریتی دڵدانەوە و رازی کردنی سەرۆکەکانی بۆ ئەوەی لە و رێـگەیەوە بتوانن گەلی کورد لەو کاتە ناسکەدا رابکێشنە پاڵ خۆیان یەکســەر کەوتنە گیانیان . لە موسڵ رۆژی یەکی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩١٤

---

(٦٤) هەنـدێك مێژونوس لەوەدا بە هەڵەدا چون کە گوایە گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا دەستی لە خەباتی رزگاری خۆی هەڵـگرتووە .

شێخ عەبدولسەلام و دوان لە پیاوەکانیان لە سێدارە دان[٦٥] و بەم کردەوەیەیان بە جارێك رقی دانیشتوانی زوربەی ناوچەی بادینانیان لە خۆیان هەڵساند .

کاربەدەستانی بتلیسیش دەست پێ کردنی شەڕی یەکەمیان بە هەل زانی بۆ ئەوەی بدەن بەسەر کۆنسولخانەی رووسیادا و مەلا سەلیمی خێزانی و هاوەڵەکانی بگرن و دەس بەجێ بە نیـــازی تۆقانـدنی خەڵـکی ئەو مەڵبەندە لە سـەر شەقامەکانی شار هەڵیانواسیــن و لاشەکانیان بۆ چەند رۆژێك بەو جۆرە هێشتنەوە[٦٦] .

بەڵام نە ئەم کارە ناهەموارانەی چینە کاربەدەستەکانی تورکیـا وە نە ئەو رژێمە دیکتاتۆرییەی بە بیانوی شەڕەوە بە سەر خەڵـکیانا داسەپاند نەیانتوانی کۆتایی بە خەباتی گەلی کورد بهێنن و رۆڵەکانی دەمکوت بکەن . راســتە لە زروفی شەڕدا — لە کاتێــکدا زوربەی رۆشنبیرانی کورد بە بەرگی سەربازییەوە نێررابون مەیدانەکانی شەڕ و هەمو رێـکخراو و کۆمەڵە سیاسیـەکانی بەر لە شەڕ دامەزراندبون لە کار کەوتبون — نەدەتوانرا کڵپەی ئاگری بزوتنـەوەی رزگاری

(٦٥) عبدالمنعم الغلامي ، الضحايا الثلاث ، الموصل ، ١٩٥٢ ، ص ٥٠ — ٥١ .
تورکەکان لە رێـگەی خیانەتـکاری هەندێك کوردەوە بە هۆی صۆفی عەبدوڵلا شکاکی فەنەکییەوە لە پایزی ساڵی ١٩١٤دا توانییان شێخ عەبدولسەلام بگرن .

(٦٦) بلەچ شێرکوە ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٠ .

کۆمەڵانی خەڵك وەك جاران خۆش بکرێ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نارەزایتی و رقی دانیشتوانی زۆر ناوچەی کوردستان لە ساڵەکانی شەڕدا لە شێوەی راپەڕیندا دەتەقییەوە . بە وێنە لە بەهاری ساڵی ١٩١٥دا خەڵکی بۆتان بە ئاشکرا دژی دەسەڵاتی میری پەلاماری چەکیان دا و بەرهەڵستی هێزەکانیان کرد . هەر لەو سەردەمەشدا خەڵکی دەرسیم بۆ ماوەی پتر لە ساڵێك توانییان کاربەدەست و سەربازی تورك لە هەمو ناوچەکەیان وەدرخەن و دەسەڵاتی تەواوی ئەو مەڵبەندە بگرنە دەست خۆیان[٦٧] . عەلی شێری شاعیری بەناوبانگی ئەم ناوچەیە دەورێکی دیاری لە بزواندنی هەستی نەتەوەیی خەڵکەکەیدا بینی و بە هەمو توانایەوە کەوتە هاندانی هۆزەکانی دەرسیم و قۆچگیری بۆ ئەوەی لە پێناوی ئازادی نیشتمانەکەیاندا یەك بگرن و رێگەی گەڕانەوەی دەسەڵاتی عوسمانی نەدەن ، بەڵام هەندێك لە سەرەك هۆزە تورکخواکان لەبەر دەمی پەرەسەندنی ئەم بزوتنەوەیەدا بونە کۆسپێکی گەورە[٦٨] .

لە دواساڵەکانی شەڕدا لە ئەنجامی ژێرکەوتنی یەك لە دوای یەکی لەشکری عوسمانی لە هەمو مەیدانەکاندا و بە تەئسیری پەرەسەندنی

(٦٧) م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣١١ .

(٦٨) لە بارەی ژیان و خەباتی عەلی شێرەوە لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا بڕوانە :
Nuri Dersimi , Kürdistan Tarihinde Dersim , Halep , 1952 , C. 112 - 113 .

بزوتنـــەوەی رزگاریی زوربەی گەلە ژێردەستەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانی ، خەباتی گەلی کوردیش توند و تیژتر بو و ئەمجارەیان کوردسـتانی باشوریشی گرتەوە و خەڵکی ئامێـــدی و سلێمانی و هەندێك ناوچەی تر چەند جارێك دژی دەســـەڵاتی عوسمانی یاخی بون . شێخ مەحمود هەر لە کاتی کوشتنی شێخ سەعیدی باوکێوە بەر لە شەڕ(٦٩) بە هاندانی کاربەدەستانی موسڵ ، دڵی لە دەوڵەتی عوسمـانی کرمێ بو بو و بۆ هەلێك دەگەڕا تۆڵەی باوکی بسێنێ و تەنانەت چونی شوعەیبەشی بە هاندانی پیاوە ئاینیەکان و فەتواکانیان بو و گەڕانەوەشی لە رقی ئەفسەرانی تورك بو . جا شێخ مەحمود باری نالەباری دەوڵەتی عوسمـــانی لە دواساڵەکانی شـەڕدا بە هەل زانی و بە ئاشکرا کەوتە خەبات کردن بە نیـــازی لەناو بردنی دەسەڵاتی بەلای کەمەوە لە کوردستانی باشوردا کە لەشکری ئینگلیزی لێ نزیك بوبۆوە . هـــەر بۆ ئەم مەبەســـتەش شێخ مەحمود کەوتە دامـــەزراندنی پەیوەندی لەگەڵ هـــەمو ناحەزەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا و بە نامەی تایبەتی بەر لە هەموان داوای یارمەتی لە رۆس کرد و ئینجا کەوتە نامە نوسین بۆ شەریفی مەککە حســـەینی کوڕی عەلی و داوای لێ کرد شان بە شانی یەك دژی دەســـەڵاتی

(٦٩) دوای سەرکەوتنی شۆڕشی تورکە لاوەکان شـێخ سەعیدی باوکی شـێخ مەحمود دور خرایەوە موسڵ و لەوێ هەر لەو ساڵەدا (١٩٠٨) خۆی و چەند پیاوێکی و شێخ ئەحمەدی کوڕی بە دەسیسەی کاربەدەستانی تورك کوژران .

عوسمانی بکەونە خەبات و دوای ئەوەش هەر بۆ ئەو نیازە پەیوەندیی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا دامەزراند و هەر وەك لە شوێنێکی تری ئەم باسەدا گوتمان بەر لەوەی شەڕ کۆتایی بێ شێخ مەحمود توانی ببێتە تاکە دەسەڵاتداری هەموو ناوچەی سلێمانی .

کۆمەڵانی خەڵکی کوردستانی تورکیاش تا دەهات زیاتر لەسەر خەبات سوور دەبوون . هاوینی ساڵی ۱۹۱۷ دانیشتوانی دەرسیم و بۆتان دووبارە و خەڵـکی خـــەرپووت بۆ یەکەم جار دژی حوکمی عوسمانی هەڵسان و لە سەرەتای ئابیشدا خەڵـکی ماردین و ئامەد (دیاربەکر) راپەڕینێـــکی گەورەیان بەرپا کرد و عەرەبی ئەو ناوەش بە گەرمی پشتگیرییان کردن . ئەم راپەڕینە کاربەدەستانی تورکیای ناچـار کرد هێزێـکی زۆر بۆ دامرکاندنەوەی تەرخان بکەن[٧٠] بە تایبەتی لە ترسی ئەوەش کە سەرۆکەکانی پەیوەندییەکی نزیکیان لەگەڵ ئەو هێزانەی رووسدا دامەزراندبوو کە لەو ناوچانەدا شەڕیان دەکرد و تەنانەت مەعلوماتیشیان لە بارەی لەشکری تورك و جووڵانەوەکانییەوە دەدانێ . لـــە پایزی هەمان ساڵدا خەڵـکی بتلیس دووبارە راپەڕینەوە و ژمارەی چەکدارانی ئەمجارەیان خۆی لە دەوروبەری ۳۰ هەزار کەسێك دەدا[٧١] .

(۷۰) کاربەدەستانی تورکیا سەرتاپای تیپی چل و حەوتەمی لەشـکر و چەند هێزێـکی تریان بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینی دیاربەکر و ماردین تـەرخان کرد (بڕوانە : م . س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۳٤۹) .

(۷۱) شایانی باسە پیاوە سـیاسی و عەسـکەرییەکانی رووس و بەکرێ گیراو و لایەنگرەکانیان بایەخێکی زۆریان بەم راپەڕینانەی کورد دەدا و لە هـەر

لەو ساڵانەدا کوردی ئێرانیش بە گەرمی چوونە ناو کۆڕی خەباتەوە و لە زۆر ناوچەدا بە ئاشکرا چەکیان دژی کاربەدەستانی ئێران هەڵگرت و تەنانەت بەشێك لە دانیشتوانی کوردستانی ئێران تێکەڵی ئەو راپەڕینە گەورەیەش بوون کە لە سەرەتای شەڕی یەکەمەوە جەنگەڵیەکان لە ژێر سەرکردایەتی میرزا کوچك خاندا لە باشووری ئێران ، بە تایبەتی لە ناوچەی گەیلاندا دژی داگیرکەران و فەرمانڕەوایانی ئێران بەرپایان کرد ؛ خاڵۆ قوربانی کورد بووە یەکێك لە یاریدەرە نزیکەکانی کوچك خان(٧٢) . لە هەمان کاتدا رێکخراوە سیاسیی نهێنیەکانی ناو لەشکری رووس پەیوەندییان لەگەڵ هەندێك شۆڕشگێڕی رۆشنبیری کوردا دامەزراند و تەنانەت لە ناوچەی کرمانشادا کۆمیتەیەکی هاوبەشیان لە نوێنەرانی هەردوو لایان پێك هێنا(٧٣) .

= شونێنێك بۆیان بکرایە ئاگریان خۆش دەکرد و لە لایەکی تریشەوە هەنگاو بە هەنگاوی رووداوەکانیان دەکردە راپۆرتی تایبەتی و دەیانناردە بارەگای جەنگی رووس لە ناوچەی قەفقاسدا و بەشێکیشیان دەگەیشتە وەزارەتی دەرەوەی رووسیا لە پیترۆگراد . ئەو راپۆرتە گرنگانە کە سەرچاوەیەکی یەکجار بایەخدار و رەسەنن بۆ مێژوونوس لە ئارشیفەکانی سۆڤێتدا هەڵگیراون و گەلێك لە کوردناسانی ئەو وڵاتە لە کارە زانستیەکانیاندا کەڵکێکی یەکجار زۆریان لێ وەرگرتوون .

(٧٢) بڕوانە : م . س . ئیڤانۆڤ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٦٠ .

(٧٣) بڕوانە :

"Всемирная история", т.VIII, Москва, 1961, стр.574.

« مێژووی هەموو جیهان» ، بەرگی – ٨ – ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ل ٥٧٤ ،

سەرەڕای هەمو ئەمانە خەباتی شۆڕشگێڕانەی گەلی کورد لە دواساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا لە سنوری کوردستانیش چووە دەرێ و رۆشنبیرانی کورد لە هەر شوێنێك بون دوبارە هاتنەوە ناو کۆڕی خەبات و کەوتنە هەوڵدان بۆ ئەوەی بە هەمو جۆرێك مەسەلەی کورد بێننەوە ناوەوە ، بە تایبەتی دوای ئەوەی وای لێ هات کۆتایی دەوڵەتی عوسمانی لە ئاسۆدا بە رونی ببینرێ . سورەیا بەدرخان بەر لە کۆتایی شەڕ بە ماوەیەکی کەم بە گورج و گۆڵی لە قاهیرە کەوتە خۆ و توانی کۆمەڵێکی سیاسی بۆ رون کردنەوەی مەسەلەی کورد دابمەزرێنێ و پەیوەندی لەگەڵ ئەو رۆشنبیرە کوردانەدا ببەستێ کە لە کاتی شەڕدا لە لایەن لەشکری ئینگلیزەوە بە دیل گیرابون و نێررابونە میسر و هیندستان[٧٤] . سورەیا بەدرخان و هاوەڵەکانی نیازیان وابو لە یەکێك لە شارەکانی ئەوروپادا کۆنگرەیەکی تایبەتی بۆ پیاوە سیاسیەکانی کورد ببەستن بۆ لێکۆڵینەوەی باری سیاسی نیشتمان و دوارۆژی لەبەر رۆشنایی ئەو روداوانەدا کە هەمو رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستیان لە قۆناغێکی مێژویی نوێ نزیك خستبوەوە .

بەم جۆرە وەك دەبینین روداو و کارەساتەکانی شەڕ و سیاسەتی

(٧٤) بەپێی ئەو زانیاریانەی مامۆستا ئیسماعیل حەقی شاوەیس بلاوی کردونەتەوە رۆشنبیرە گیراوەکانی کورد لە هەندەران نیمچە رێکخراوێکی نەتەوەیی نهێنیان بۆ خۆیان دامەزراندبو (بڕوانە : « رۆژی نوێ » ، ژمارە ـ ٩ ـ ، کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٦٠ ، ل ٢٤ ـ ٢٦) .

دیکتاتۆرتی کاربەدەستانی تورکیا نەبتونە هۆی وەستاندنی خەباتی گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا ، بەلاَم لەگەڵ ئەوەشدا ئەم خەباتە بە هیچ کامێك لە ئامانجە گەورەکانی نەگەیشت و سەرەڕای باری سیاسی نێوان دەوڵەتان چەند هۆیەکی تریش بتوبتونە کۆسپی ئەو کارە کە هەمتوشیان لە راستیدا ئەنجامی دواکەوتوییتی و نزمتی رادەی تێگەیشتنی خەڵکی ئەو سەردەمەی کوردستان بتون . بەر لە هەمتو شتێك راپەڕینەکانی ئەو سالانەی کورد لە رێچکەیەکی تایبەتی یەکگرتودا کۆنەبتونەوە تا بتوانن خۆیان لە بەردەمی هێزی دوژمندا بگرن و بەو جۆرە ئەنجامی گەورە بەدەست بهێنن . شایانی باسە لەگەڵ ئەوەشدا کە هەندێك لەو راپەڕینانە لە یەك کاتدا لە شوێنی جیاوازی کوردستاندا دەقەومان کەچی سەردارەکانیان بیریان لە دامەزراندنی پەیوەندی و یەکگرتن نەدەکردەوە . سەرەڕای ئەوە سەرکردایەتی هیچ یەکێك لە راپەڕینەکانی ئەو سەردەمەی کوردستان تاکتیك و ستراتیژێکی دیاریان نەبتو ، بە وێنە بە نیسبەت شێخ مەحمتودەوە هەستی ئایینی بەس بتو بۆ ئەوەی لە سەرەتای شەڕدا دژی ئینگلیز چەك بۆ دوژمنەکانی خۆی هەڵبگرێ ، ئەمە جگە لەوەی لە کاتێکدا بە نامە و نامەکاری داوای یارمەتی لە رۆس دەکرد لە هەمان کاتدا بە چەك هێرشی دەبردە سەر هێزەکانیان .

بەلاَم لەگەڵ هەمتو ئەمانەشدا پێویستە دان بە بایەخ و گرنگی خەباتی گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا بنێین کە بووە یەکێك لە هۆ

یاریدەرەکانی هەرەس هێنانی بناغەی رژێمی عوسمانی و پەرەسەندن و پێشکەوتنی هەستی نەتەوەیی خەڵکی کوردستان و زیاتر جێگیر بوونی دروشمی ئۆتۆنۆمی و تەنانەت سەربەخۆیی کوردستان کە ئەمانەش هەموو رێگەیان بۆ قۆناغی نوێی دوای شەڕی خەباتی رزگاریخوازی گەلی کورد خۆش کرد .

لە هەمان کاتدا بەردەوام بوون و پەرەسەندنی خەباتی کورد لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئەوەندەی تر رقی فەرمانڕەوایانی تورکیایان لێ هەڵساندن و زیاتر رەگی رەگەزپەرستیی بزواندن بە تایبەتی دوای ئەوەی لەوە دڵنیا بوون کە وا گەلی کورد بە دڵ شەڕیان بۆ ناکات و رۆڵەکانی پۆل پۆل ریزەکانی لەشکری عوسمانی بەجێ ئەهێڵن[٧٥] و زۆر جار بە چەکەکانیانەوە دەدەنە پاڵ شۆڕشگێڕانی گەلەکەیان ، وە ئەوەی لە هەموو شتێك زیاتر رقی عوسمانییەکانی لە کورد هەڵساند ئەوەبوو ، وەك بە درێژی لە شوێنێکی تری ئەم باسەدا دەیبینن ، کە وا نەیانتوانی رۆڵەکانی بکەنە داردەستی خۆیان دژی کەمینە ئاینییەکانی دەوڵەتی عوسمانی وە بە تایبەتی گەلی ئەرمەنی دراوسێیان . بەم جۆرە چینە کاربەدەستەکانی تورکیا لەوە دڵنیا بوون کە وا گەلی کوردیان لە کیس چووە بۆیەکا لە دوا ساڵەکانی شەڕدا دووبارە بە نیازی تواندنەوەیان بە رەقی کەوتنەوە گیانیان و وایان

(٧٥) تا کۆتایی شەڕ کار بەوە گەیشت لە ناو ریزەکانی لەشکری عوسمانیدا زۆر بە دەگمەن سەربازێکی کورد دەبینرا .

دەزانی ئەمە باشترین ڕێگەیە بـــۆ نەدۆڕاندنی کوردستان ؛ شایانی باسە لەمەدا ئەڵەمانەکانی دۆستیشیان هاوبیریان بوون . کاربەدەسـتانی تورکیا بۆ جێ بەجێ کردنی ئـــەم نیازەیان لە نزیـك کۆتایی شەڕدا چەند یاسا و فەرمانێـکیان دەرکرد بۆ پـــەرژ کردنـەوەی گەلی کورد بە ناو گوندە تورکەکاندا بە مەرجێك نیسبەتیان لە هیچ شوێنێك لە ٥٪ تا لە ١٠٪ی دانیشتوانی ناوچـــەکە تێپـەڕ نەکا و بڕیاریشیان وابوو سەرەك هۆز و پیاوماقوڵانی کورد بە دەست بەسەری بنێرنە شـــارەکانی ڕۆژئاوای ئەنادۆل و نەهێڵن بە هیـچ جۆرێك پەیوەندی لەگەڵ پیاوەکانیاندا ببەستن(٧٦) . عوسمانێـکان بێ دواخستن بەر لە کۆتایی شەڕ کەوتنە جێ بەجێ کردنی فەرمان و یاساکانیان لەم بارەیەوە و بەر لە هەموان کەوتنە گیانی ئەو هۆز و ســـەرەك هۆزانەی بە لایانەوە « لاســـار » بوون و بۆیان دابـین نەدەکران و توانییان بە زۆری چەك بە هەزارەهایان لێ دوور بخەنەوە بۆ ناوچە هەرە کەلا و دوورەکانی ڕۆژئاوای ئەنادۆل . بەم جۆرە فەرمانڕەوایانی تورکیا لە ساڵەکانی شەڕدا توانییان دەوروبەری ٧٠٠ هەزار کەس لە کوردستان دوور بخەنەوە کە پتر لە نیوەیان لە ڕێدا لە برسانا مردن یان لە ســەرمانا ڕەق هەڵهاتن یان بە نەخۆشی لەناو چـوون(٧٧) و تەنـها

---

(٧٦) بلەچ شێرکوە ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٠ .

(٧٧) بڕوانە :

« Memorandum sur la situation des Kurdes.. », P.11;
=A. Safrastian, Op. Cit, pp. 76, 81; D. A. Shmidt,

ژمارەیەکی کەمیان ، ئەویش دوای شـــەڕ ، توانییان بگەڕێنەوە مەڵبەندەکانی خۆیان ، ئەوانەشـیان کە لەوێ جێگیر بون ژیانێـکی سەختی پڕ لە نەخۆشی و بێ کارییان دەبردە ســـەر و لە ئەنجامی ئەوەشدا گەلێـکی تریان لێ مردن(٧٨) .

ســـەرەڕای ئەوە لەشکری عوسمانی زوربەی هـەرە زۆری دانیشتوانی دیاربەکر و موش و بتلیسی بە ناوی پێداویستی جەنگەوە دەربەدەر و ئاوارە کرد و ئەمانە بەشێـکیان تەنانەت ناچار بون پەنا بەرنە بەر شارانی وەك حەلەب و موسڵ و بە سەرمای زستان و گەرمای هاوین لەسەر شەقامەکانیان بژین و لە برسانا لاشەی کەس و

Journey among brave men, Toronto, 1946, p. 52. =

بە پێی هەندێك سەرچاوە ئـــەم ژمارەی ٧٠٠ هـــەزارە لە فایـــلەکانی « مهاجره إدارەسی»ی ئەستەنبوڵدا هەیە (بە وێنە بڕوانە لاپەڕە ٦٢ی کتێبەکەی بلەچ شێرکوە) . هەرچۆنێك بێ رۆژنامەی « ســـربستی » کە لە ئەستەنبوڵ دەردەچـــو لە ژمارە ٣٠ی نیسانی ساڵی ١٩١٩یدا باســـی چەند هەزار کوردێـکی بلاو کردبۆوە کە لە ساڵەکانی شـــەڕدا بە زۆر دور خرابونەوە بۆ هەندێك ناوچەی رۆژئاوای ئەنادۆل .

(٧٨) ئەم بارە قورسەی ژیانیان زیاتر هانی دەدان هەرچۆنێك بێ بگەڕێنەوە کوردستان و ئەوەبـــو دوای تەواو بونی شـــەڕ بەکۆمەڵ داوایان لە کاربەدەستانی تورکیا کرد رێگەی گەڕانەوەیان بدەن و زۆریشیان بـــێ ئەوەی گوێ بدەنە بڕیاری قەدەغە کردنی گەڕانەوەیان بە دزییەوە دوای شـــەڕ لـــەرانەوە خاکی باووباپیرانیان (بـــڕوانە : عبدالعزیز یاملـــکی ، کوردستان و کرد إختلال لری ، جلد ١ ـــ ، تهران ، ١٩٤٦ ، ص ٧١) .

کاری مردوی خۆیان و کەلاکی ئاژەڵی لە برســا تۆپیوی ئەو ناوە بخۆن[٧٩] .

کار بەوەشــەوە نەوەستا ، هەزارەها رۆڵەی ناوچـــەکانی تری کوردستان بونە قۆچی قوربانیی برسێتی و نەخۆشی و ماڵ وێرانی . بە وێنە دەوروبەری هەشت هەزار کەس لە نزیکەی دوازدە هــەزار دانیشتوی تەنهـــا بیست گوندی یەکێك لە ناوچەکانی کوردســتانی تورکیا لە ماوەی شــەش حەوت مانــگی یەکەمی شــەڕدا بە نەخۆشی مردن[٨٠] . تەنانەت شوێنێــکی وەك کوردستانی عیراقیش کە لە هەموو پارچەکانی تری کوردستان لە ئاگری شــەڕ و کارەساتەکانی دورتر بو لەگەڵ ئەوەشـــدا بە هۆی شەڕەوە توشی مەینـــەتی و نەهامەتیێــکی زۆر هات کە ئەمانە تەنهـــا چەنــد نمونەیەکی کەمینی : ژمارەی دانیشتوانی شاری سلێمانی تا کۆتایی شەڕ گەیشتە سێ یەکی ژمارەی پێش شـــەڕی و هەر بە و نیســبەتە و خراپتریش ژمارەی دانیشــتوانی گوندەکانی دەوروبەری کەم بونەوە[٨١] . پتر لە نیوەی

(٧٩) گەلێك مێژونوس باسی زۆر روی ئەو دەرد و ئازارە بێ شومارەیان کردوە کە لە ساڵەکانی شەڕدا توشی گەلی کورد هاتوە ، مامۆستا ئەمین زەکی بەگی خۆشمان کە هەندێــکی بە چاوی خۆی دیوە ، بە درێژی باسی کردووە (بڕوانە : محمد أمین زکی ، ســەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٨٠ — ٢٨٣) .

(٨٠) م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣١٤ .

(٨١) C.J . Edmonds, Op. Cit, P. 81

خەڵکی خانەقین هەر لەو ماوەیەدا لە تاو برسێتی و نەخۆشی و زۆرداری داگیرکەران ناچار بوون شار بەجێ بهێڵن[٨٢] ؛ وەزعی رەواندزیش زۆر لەوە باشتر نەبوو[٨٣] .

بەم جۆرە بە هەزارەها و بە سەدەها هەزار رۆڵەی کورد بوونە قوربانی شەڕی یەکەمی جیهان ، مامۆستا ئەمین زەکی ژمارەی ئەو کەسانە بە دەوروبەری نیو ملیۆن لە قەڵەم دەدا[٨٤] کە هیچ دوورنییە لەوەش زیاتر بووبێ [بەپێی زانیاریەکانی ناوکتێبەکەی دوکتۆر لازەرێف کە لە دەکومێنتە دیپلۆماسیەکانی زەمانی چاری دەرهێناون ، خێزانی ٢٠ ـ ٣٠ کەسی زۆر ناوچە ژمارەیان لە ساڵەکانی شەڕدا هاتۆتە سەر سێ چوار کەس[٨٥]] . جگە لەوە کوردستان بە هۆی شەڕەوە ژیانی ئابووریشی لە بنەڕەتەوە هەڵتەکا کە یەکێك لە هۆ گرنگەکانی ئەوەش بریتی بوو لە کز بوونی هێزی کار لە کوردستاندا بەوەی لە لایەکەوە هەرچی رۆڵەی بەکاری هەبوو نێررانە مەیدانەکانی شەڕ یا یاخی بوون و دایانە کێو و لە لایەکی تریشەوە لەشکری عوسمانی دەستی بەسەر زوربەی وڵاغی ئەو ناوچانەدا گرت

A. T. Wilson, Loyalites Mesopotamia, P. 266 (٨٢)

(٨٣) بڕوانە : حسین حوزنی موکریانی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١١٤ .

(٨٤) محمد أمین زکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٨٠ .

(٨٥) م. س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣١٤ .

کە بەشێکی زۆری لە کاری کشتوکاڵدا بەکار دەهێنرا بۆیەکا تەنها پیاوی پیر و ئافرەت و منـــداڵ لە وەرزەکاندا کاریان دەکرد ، تەنانەت بەشێکی زۆر لەو پیاوانەش کە هێشتا بە بەریانەوە مابوو ، لەبەر کەمیێك داهاتی زیاتر گوندیان بەجێ دەهێشت و دەچوونە شارە گەورەکان یا بنکە سەربازیەکان و ئەو ریگەو بانانەی بۆ مەبەستی شەڕ دروست دەکران . لە ئەنجامی هەموو ئەم هۆیانەدا لە ساڵەکانی شـەڕدا زەوی و زاریێکی زۆر بەرەڵا کرا ـ تەنها لە کوردسـتانی عیراق نزیکەی لە صەدا پەنجای ئەو زەوی‌وزارەی بەر لە شەڕ دەچێنرا هەر وا بە نەکێڵراوی مایەوە . بەم جۆرە داهاتی کوردستان بە جاریێك هاتە خوارێ و ئەو دەغڵ و دانە کەمەش کە بە هـــەزار کوێرەوەری و ئەمسـەر و ئەو سەر دەهێزایە بەرهەم تا لەشکری عوسمانی بوەستایە بە خەڵکی‌تر حەرام بوو ، لەشکریش یا زەوتی دەکرد یا بە نرخێکی زۆر هەرزان و بە پارەی بێ « رصیـــد » دەیکڕی(٨٦) . وەزعی مەڕوماڵاتیش لەوە باشـــتر نەبوو ، ئەویش یا لە ناو چوو یا سەرباز و جەندرمەی تورك قڕی تێ خست ؛ تەنانەت مەڕوماڵاتی ئـــەو هۆزانەی کوردستانی تورکیاش کـــە پەنایان بردە بەر لەوەڕگاکانی ناوچەی هەولێر و موسڵ بەرگەی نەگرت و

---

(٨٦) هەنـــدێك لە دەوڵەتە شـــەڕکەرەکان لە ژێر زەبری باری قورسی ئابووریياندا کەوتنە لێدانی دراوی بێ « رصید » .

زۆری فەوتا[87] و لە ئەنجامدا گرانییەکی بێ وێنە ڕوی کردە هەمو ماڵێك و هەمــو گوندێك و بازاری هەمو شــارێك کە خەڵــکەکەی زۆر جار ناچار دەبون بە گژوگیای دەشتودەر خۆیان بژێنن . نرخی حۆقەی گەنم لە شارێــکی وەك سلێمانیدا کە بــە نیسبەت زوربەی شارەکانی تری کوردستانەوە لە ئاگری شــەڕ دوور بــو و ژمارەیەکی کەم سەرباز و ئەفسەری تورکی تێدا بو ، گەیشتە لیرەیەکی زێڕ بۆیەکا وەك مامۆستا ڕەفیق حیلمی دەیگێڕێتەوە « نانی وشك و پاقــلەی کوڵاویش بو بو بــە دەرمان و تەنیا خــواپێداوەکان ـ ئەویش بــە دەگمەن ـ دەستیان ئەکەوت ... » و « شاردنەوەی نەرمەی مردوەکان لە تەواناى بەلەدیەدا نەما » و هەندێك ئافرەت « بە فرۆتنی لەشیان» ماوەیەك بە کولەمەرگتی دەژیان[88] .

بەم جۆرە چوار ساڵی شەڕی یەکەمی جیهان تەنها برســێتی و نەخۆشی و مردن و ماڵوێرانی و سەرگەردانیی بــۆ کورد و کوردستان هێنا و وابزانم لە ڕاســتی دوور ناکەومەوە ئەگەر بڵێم هیچ گەلێکی تری ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست بە ڕادەی ئەرمەن و ئاسوری و کورد بە هــۆی شەڕەوە توشی نەگبەتی و نەهامــەت

(٨٧) بڕوانە :

« League of Nations . Question of the frontier between Turkey and Iraq », Geneva, 1924, P. 42.

(٨٨) ڕەفیق حیلمی ، سەرچاوەی ناوبراو ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٠ ـ ٣٢ .

نەهات و له هەمووشی سەیرتر ئەوەیە کە وا کاربەدەستانی تورکیا بە هەموو جۆرێك هەوڵیان دەدا دەستی بە خوێنی ئەرمەن سووربوویان بەسەر گەلی کوردی شەتەك دراو و زیندوی مردودا بسوون ، وەك له بەشی داهاتوی ئەم باسەدا بە درێژی دەیخەینه بەر چاو .

* * * * * *

كردستان خلال الحرب العالمية الاولى

العضو العامل : د. كمال مظهر احمد

القسم الثاني

الوضع العام لكردستان قبل نشوب الحرب

كانت تركيا وايران قبيل الحرب قد وصلتا الى حافة الانهيار ، ففد كانت الحرب التركية — الايطالية والحرب التركية — البلغارية ، وخلافات الائتلافيين والاتحاديين فيما بينهم ، ومشاكل الحـدود بين تركيا وايران ، والوضع الاقتصادي والاجتماعي المتردي في كلا البلدين وعوامل ضعف اخرى ، واضحة للعيان . وكانت سـيطرة الدولتين في كردستان ولا سيما في مناطقها الجبلية وبين القبائل شبه معدومة إذكان الشباب يتمردون على الجندية وكان الفلاحون لا يعيرون اهتماما لرجال الدرك والشـرطة . اما فصائل فرسان الحميدية التي كانت قد الفت من بين القبائل الكرية للحفاظ على سيطرة الحكومة في المنطقة الكردية ولسحق

الحركة التحررية بين الشعوب غير التركية ، فقد تحولت الى جثة شبه هامدة ، وظلت مساعي الحكومة لبعث الحياة فيها دون طائل .

ومع ذلك فلم يكن الحكام العثمانيون يدخرون وسعا للاستفادة من قوة القبائل الكردية اذا ما نشبت الحرب ، فقد كانوا يدركون ان ثغرة ستحدث في صفوف قواتهم لا يمكن سدها الا عن طريق رجال القبائل الكردية . ولذلك ركزوا هممهم على ان يحولوا كردستان الى احدى قلاعهم الحصينة لمقاومة الروس الذين كانت لهم مطامع في الممالك العثمانية .

ومع ان العثمانيين استطاعوا حشد بعض الوحدات من الفرسان الحميدية على الحدود الروسية و عقدوا لهم صلات مع بعض الرؤساء الاكراد ، فان جهودهم لم تسفر الا عن نتائج ضئيلة ، وكان الكثير من رؤساء القبائل الكرديه يعلنون صراحة انهم سيقفون الى جانب الروس اذا ما نشبت حرب بينهم وبين العثمانيين . بل ان كثيرا من المثقفين الكرد كانوا يشجعون هذه الفكرة ، فمظالم العثمانيين كانت تحول دون ان يدركوا شرور خطط الروس ومطامعهم .

كان سوء الوضع الاقتصادي والاجتماعي في كردستان قبل الحرب بلغ حدا اثار اكثر من اي وقت مضى جماهير الشعب وايقظ فيهم المشاعر القومية . وكان هذا الى جانب عوامل اخرى مما جعل المطالبين بالحكم الذاتي يزدادون يوما بعد يوم . وقد برزت هذه الظاهرة في عدد من النشاطات السياسية والاجتماعية . فقد ازداد قبيل الحرب عدد المنظمات السياسية السرية العاملة في كردستان وكان وزنها يزداد سيما بين اوساط المثقفين . واخذت هذه المنظمات تصدر البيانات

والنشرات التي تبث الروح القومية وتثير مشاعر الكره تجاه مظالم العثمانيين وموظفيهم . وكانت هذه النشرات تصل الى انحاء عديدة من كردستان حيث يتداولها الناس .

وفي تلك السنوات كانت هناك ايضا منظمات اخرى نشأت بصورة علنية في ظروف انتصار ثورة الاتحاديين والتي كانت لها صحف ومجلات توزع بصورة واسعة ولا سيما بين المثقفين وكان لها وزن كبير بينهم . وظلت هذه المنظمات تعمل حتى نشوب الحرب حيث حلت بسبب سوق كوادرها الى ساحة القتال .

وبالرغم من ان اسباب عدة ادت الى ان يكون نشاط الوطنيين الاكراد في تركيا اكثر منه في اي مكان آخر ، فان كردستان الايرانية هي الاخرى لم تخل من نشاط سياسي كردي ملموس . فهناك ايضا تأسست عدة منظمات وابرازها منظمة (جيهانداني) التي تميزت بانها كانت تعمل لقيادة الحركة الكردية وفق نهج صحيح وفي اطار موحد.

كان من ابرز وجوه النضال الثقافي للجمعيات والمنظمات والشخصيات السياسية الكردية آنئذ العمل لنشر التعليم بين الناشئة والجيل الفتي الكردي والعناية ببعث التراث الادبي الكردى والتقاليد القومية في كردستان . وقد تاسست لهذا الغرض عدة جمعيات ثقافية كان ابرزها (جمعية نشر التعليم الكردي) التي انشأها خليل خيالي وقد اقامت هذه الجمعية مدرسة خاصة للاطفال في استانبول .

وفى ايران كان يوجد ايضا نشاط مماثل قادها عبدالرزاق بدرخان. وقد اتسع نشاط بدرخان هذا الى حد كبير ، حيث انشأ جمعيه ثقافية

وكان يعمل لانشاء مطبعة وعـدة مدارس . وتمكن اخيراً من فتح مدرسة كردية في (خوي) من تبرعات الاهالي .

وفي هذه الفترة اتخذت خطوات تدل على الاهمية الخاصـة التي كان يتسم بها النشاط الثقافي والفكري الكردي آنئذ ففي تركيا اتجه التفكير نحو ايجاد طرق لتوحيد اللهجتين الكرمانجية والســورانية . وفي ايران كان عبدالرزاق بدرخان يسعى عن طريق القنصل الروس في (خوي) لجلب المستشرق المعروف اوربيلي الى كردستان لوضع قواعد اللغة الكردية وتأليف قاموس كردي وترجمة نتاجات الادب الروسي الى الكردية . كما انه طالب بتأسيس قسم كردي في معهد الاستشراق بپتراوگراد تكون مهمته الاولى وضع ابجديه خاصـــة للغة الكردية على اساس الابجديه الروسيه .

ومع أن كردستان الجنوبيـة (كردستان العـــراق) كان بمعزل عن هذه النشاطات الا أن اصداء احداث كردستان تركيا كانت تنعكس في هـذه المنطقة ايضاً . فكانت اعداد من النشرات الكردية الصادرة في كردستان تركيا تصل الى بعض انحاء كردستان الجنوبيـة . وقد بدأ اصـــدار جريدة كرديه — تركيه فيهـــا قبيل الحرب باسم (بانـك كرد — نداء الكرد) كانت تهتم بمسائل نشر التعليم ودور الثقافة في حياة الامم . كما كانت تعنى بالحياة الاقتصادية واحياء التاريخ الكردي . ومن الامثلة الاخرى على نشوء ونمو الفكرة القومية في كردستان الجنوبية ايضاً ان الشيـخ محمود أقام له صلات مع البدرخانيين في عام ١٩١٣ وكان يسعى للاتفاق معهم في النضال لتحرير كردستان من السيطرة العثمانية واقامة دولة فيدراليه فيهـا ، كما ان الشيـخ اوفد

بعض انصاره الى روسيا ايضاً للتداول حول مستقبل كردستان .

ومرة اخرى بلغ الاستياء الشعبي لدى الجماهير الكردية ونضالها من اجل التحرر حد الانفجار قبيل الحرب فاندلعت نيران الثورة في مناطق عديدة وحدثت عدة انتفاضات كان اهمها ما وقع في ربيع ١٩١٤ في منطقة بتليس تحت شعار العمل وفق احكام الشرع والقضاء على مظالم الاتراك . وقد اشترك في هذه الانتفاضة عدة قبائل كردية وانتشر لهيبها حتى شمل مناطق واسعة ، بل وأن عدداً كبيراً من جنود الجيش العثماني من الاكراد انضموا اليها . وقد تفاوض الثوار مع الارمن والآثوريين لتوحيد مساعيهم معهم وضمان ضمهم اليهم . وتوجس العثمانيون خيفة من هذه الانتفاضة التي جاءت في ظروف عسيرة بالنسبة لهم بسبب من ان اندلاع الحرب كان واضحاً في الافق السياسي فجمعوا جيشاً كبيراً للقضاء على الانتفاضة وساعدهم في ذلك خطأ استراتيجي كبير وقع فيه الثوار الا وهو تركهم مواقعهم وقيامهم بمحاصرة بتليس التي استطاعوا تحريرها ، حيث تمكن العثمانيون من تطويقهم داخل المدينة والسيطرة عليهم واخمدوا الحركة واعدموا عدداً من قادتها وملأوا السجون بالمواطنين .

وقبيل الحرب كان الوضع في منطقة بارزان ايضاً متدهورا ، وكان الناس على وشك ان يحملوا السلاح حيث التفوا حول الشيخ عبدالسلام البارزاني الذي كان بدوره يحرض رؤساء القبائل الكردية على الاتحاد فيما بينهم للضغط على الأستانة للتخلي عن سياسة اهمال كردستان . ولكن الحكام العثمانيين لم يكونوا مستعدين للانصياع لمثل هذا الضغط ولا كان بوسعهم ذلك . وهكذا فبعد ان زادت السلطة

الضرائب على الفلاحين تمردت معظم مناطق بهدينان في ربيع ١٩١٤ وكان الشيخ عبدالسلام يسعى لاشعال نار الثورة في كردستان كلها ويعمل لتحريك بعض الدول الكبرى (سيما بريطانيا وروسيا) لمساندة مطالب الاكراد واكراه العثمانيين على الانصياع لهم .

كان العثمانيون يخشون ان تفلت الامور من ايديهم من جراء هذه الثورة سيما وانه كان بوسع الشيخ عبدالسلام كسب ود عدد كبير من القبائل الكردية في العراق وايران وان يضيق الخناق على العثمانيين عن طريق حروب العصابات ، مما قد يؤدي الى ان يفلت زمام الامور من ايديهم في الموصل وبغداد ايضاً . ولذلك بادروا الى تعبئة جيش كبير هاجموا به الثوار في حزيران ١٩١٤ واخمدوا الانتفاضة في معظم مناطقها واضطر الشيخ عبدالسلام وبعض رفاقه لاجتياز الحدود الى ايران حيث استقروا هناك ردحاً من الزمن .

كل هذه الحركات والانتفاضات لم تقنع العثمانيين بانتهاج سياسة اخرى سليمة ، بل بالعكس كانوا يتشددون في نهجهم كل يوم اكثر فاكثر . فكان « ارقى » المراحل التي بلغها هذا النهج هو خطة تهجير الاكراد الى مناطق الاناضول الغربية وتوزيعهم بين اتراك تلك المناطق بقصد صهرهم واذابتهم . ولكن نشوب الحرب حال دون تنفيذ هذه السياسة .

وهكذا فقد كان الاستياء والغليان الشعبي وانتشار الوعي القومي ومظاهر اخرى هي التي تشكل الاطار العام للوضع السائد في كردستان قبيل الحرب بل يمكننا القول انه لو لم تنشب الحرب لكان بالامكان

ان تتحول كردستان الى بلقان جديدة للامبراطورية العثمانية ، ولكن نشوب الحرب ترك آثاراً اخرى على حياة الشعب الكردي ومصير وطنه ، حتى ان كردستان باتت واحدة من اهم ميادين القتال في الشرق الاوسط ، وقد استطاع العثمانيون ان يجندوا ، مستغلين المشاعر الدينية لدى الاكراد ، عدداً كبيراً منهم وساقوهم الى ميادين القتال .

القسم الثالث

كردستان في اتون الحرب

وهكذا فرغم الاستياء الشامل الذي كان يعم اوساط الشعب الكردي فان العثمانيين استطاعوا ان يزجوهم في القتال مستغلين في ذلك ضروب الحيل والمكائد واهمها اثارة الحس الديني لديهم ، عدا الوعود التي كانوا ينشرونها يميناً وشمالا باقامة الحكم الذاتي لهم ، رغم انهم كانوا يعلقون تنيفذ ذلك الوعد على انتهاء الحرب . والواقع ان الشعب الكردي لم يكن بمستطاعة البقاء بمعزل عن القتال بعد ان اصبحت بلاده ميداناً لقوات ثلاث دول هي تركيا وروسيا وانكلترا ، سيما بعد ان دخلت تركيا الحرب ضد الحلفاء . ومنذ ان اصبحت تركيا طرفاً رسمياً في القتال اخذ الحلفاء ، ولا سيما الروس يحرضون الاكراد ضدهم وعقدوا لهذه الغاية اتفاقيات مع بعض الرؤساء الاكراد وحتى ان الشيخ عبدالقادر شمزينان وعدهم بالمساعدة بكل قواه شريطة ان يضمنوا الحكم الذاتي للاكراد . وعلى هذا الاساس فقد نشر نداء في

كردستان يطالب فيها الاكراد بعدم الوقوف بوجه الجيش الروسي . وهكذا اخذت قوات المتحاربين تتقاتل في كردستان حوالي اربع سنين ، وقد تركت بعض هذه المعارك اثراً كبيراً في تحديد مصير المعركة . ودمرت مساكن الالوف من القرويين الاكراد وخر الالوف من الشباب الكرد صرعى في ميادين القتال ، فقد كان بعض القطعات التركية تتألف في معظمها من الاكراد .

ولكن لم تنقض مدة طويلة على نشوب الحرب حتى اخذ الجنود الاكراد يفرون افراداً وجماعات من سوح الوغي ، وفي بعض مناطق القفقاس كان رؤساء القبائل الكردية ينضمون مع قبائلهم المقاتلة واسلحتهم الى الجانب الروسي . ولذلك فان الجيش العثماني في مناطق آذربايجان والقفقاس كان يمنى بالهزائم الشنيعة فيتراجع أو يستسلم . وقدم الجيش العثمانى في الجبهة الشرقية ضحايا كثيرة في الارواح والمعدات واستطاع الجيش الروسي احتلال مواقع كثيرة في المدن التركية الشرقية مما سهل مهمة ضرب الجيش العثماني في ايران ايضاً .

ومع ان ايران اعلنت رسميا حيادها الا انها لم تكن بمعزل عن نار الحرب . فكانت آذربايجان وكردستان بين ميادين القتال ، وكان الاتراك والالمان قد اعطوا اهمية خاصة لهذه المناطق في تقديراتهم العسكرية إذ كانت تركيا تريد الاستيلاء على هذه المناطق وكانت المانيا تريد من خلال ذلك تثبيت مواقع اقدامها في ايران كلها . ولذلك فان عملاء الاتراك والالمان سواء بسواء كانوا يعملون لاثارة المشاعر الدينية لدى الأكراد الى جانب العثمانيين ضد الانكليز والروس الذين

كانوا احتلوا المناطق الشمالية الغربية والجنوبية الغربية لايران .
ولكن الروس كانوا يعملون بدورهم لكسب رؤساء القبائل الكردية الايرانية . وهكذا فان الفريقين استطاعا كسب عدد من هذه القبائل الى جانبهما .

ولكن لم يتوقف الامر بالنسبة لكردستان ايران عند هذا الحد فعند بدأ الحرب مباشرة احتلت القوات التركية بعض انحاء كردستان ايران حيث كانت تريد بالاشتراك مع الألمان وضع العراقيل في طريق التعاون الروسى الانكليزي ولهذا الغرض كانت تركيا تعمل لابعاد الروس من منطقة اورمية واتخاذها قاعدة حصينة لها حيث استطاعت احتلالها وكسب بعض رؤساء قبائلها الى جانبها مما ساعد على تحسين مواقع الاتراك و الالمان في مناطق اخرى من كردستان ايران . ففى كرمانشاه تأسست حكومة من عملاء الترك والالمان باسم (الحكومة الوطنية) كان يرأسها الاقطاعى المعروف نظام السلطنة . وهكذا عم النفوذ التركي - الألماني كردستان الأيرانية وتقدم الاتراك حتى وصلوا مشارف همدان وبذلك بدأوا يشكلون عقبة كبيرة في طريق مخططات الحلفاء في الشرقين الادنى والاوسط مما دفع بالانكليز والروس الى وضع مخططات جديدة مضادة بحيث استطاعوا خلال اشهر قلائل استرجاع المناطق المحتلة وانهاء السيطرة التركية عليها . وهكذا وصلت القوات الروسية الى الحدود التركية الايرانية ، غير ان الاتراك استطاعوا استرجاع كرمانشاه وهمدان ثانية بعد اشهر قلائل . الا ان الروس مالبثوا ان اعادوا الكرة وهزموا الأتراك ، وفي اوائل عام ١٩١٧ أصبحت ايران ثانية تحت قبضة الروس والانكليز بل ان القوات

الروسية استطاعت التوغل الى داخل العراق بحيث وصلت الى مناطق بينجوين وخانقين ورواندوز مستهدفة من ذلك تسهيل مهام القــوات الانكليزية في جنوب ووسط العراق .

ان ايا من الدول التي كانت تتبادل احتـــلال المناطق الكرديه والاذربايجانية لم تكن تعيـــر للحكومة الايرانية أي انتباه ، وكانت تعامل الأهلين بقسوه متناهية بحجة انهم وقفوا الى جانب الدولة الاخرى . فالاتراك مثلا كانوا يضطهدون المسيحيين اضطهادا بشـعا ويحرقون قراهم ، وكانوا يعاملون مناوئيهم بوحشية . وفي سقز شنقوا زعيمين كرديين وابقوا جثتيهما معلقتين عدة ايام وهكذا كان شأن الروس الذين لم يقلوا عن الاتراك في بشاعة الاعمال .

وقد اثارت مظالم المحتلين جماهير كردستان فهبت لمقـاومتهم . وهكذا حدثت انتفاضات جماهيرية في معظم انحاء كردستان سواء ضد الروس او ضد الترك . وفي الواقع لم يضع حـدا لمظالم الجنود الروس غير ثورة اكتوبر الاشتراكية التي ابعدتهم عن كردستان ايران وتركيا ، مما مهد الطريق لعودة الاحتلال التركى مجددا لهذه المناطق . لقد قلبت ثورة اكتوبر موازين القوى ونسف مخططات الدول الكبرى وأهدافها البعيدة في مختلف المناطق ومنها الشرق الاوسـط ، مما ادى الى تبدل ملموس في سياسة بريطانيا تجاه كردستان . فبخلاف موقفها في سني ماقبل اكتوبر ، اخذت بريطانيا تعمل لتثبيت اقدامها في كردستان وكان من نتائج ذلك ان نار الحــرب امتدت في السنه الاخيرة من الحرب الى كردستان الجنوبية ايضا والتي لم يكن قد وطأ ارضهـا الى ذلك الحين سوى الجيش الروسى ولايام قلائل .

لم يمض على دخول تركيا الحرب رسميا الا يوم واحد عندما هاجمت القوات الانكليزية العراق واحتلت ميناءه الواحيد (الفاو)، ثم احتلت البصرة في ايام قليلة، واخذ الاتراك يحرضون الناس على الجهاد ضد «الكفار» وهكذا احتشد حوالي عشرة ألاف مقاتل كان اكثر من الف مقاتل منهم من الاكراد قرب الناصرية لمساندة الترك، ولكنهم هزموا في معركة الشعيبة نيسان ١٩١٥ هزيمة شنعاء. وقد ادى هذا اضافة على المعاملة السيئة التي كان يتلقاها المقاتلون من الضباط الاتراك الى ان ينسحبوا من ساحة القتال ويعودوا الى مناطقهم.

واخذ الجيش البريطاني يزحف نحو بغداد بدون ان يلقى مقاومة حتى بلغ الكوت حيث استطاعت القوات التركية تطويقه واجباره على الاستسلام، الا ان البريطانيين مالبثوا ان اعادوا الكرة واضطروا الاتراك الى الانسحاب وإقتحموا بغداد في مايس ١٩١٧.

وبعد انتصار ثورة اكتوبر اتخذت خطط البريطانيين طابعاً جديداً ونهجا اخرا، إذ دخلت القوات الانكليزية في سباق مع الزمن لاحتلال كردستان واضعة نصب اعينها الاستيلاء على ميراث القياصرة. ومن ابرز معالم هذا النهج الجديد ان الانكليز لم يحتلوا مابين البصرة وبغداد الا خلال حوالي ثلاثة اعوام من الحرب، حين انهم خلال العام الاخير منها فقط احتلوا معظم مناطق العراق الاخرى وفرضوا سيطرتهم عليها. منها ايضا ان الانكليز خاضوا معركة ضارية فى جنوب الموصل قبل توقيع الهدنة باثني عشر يوما ضحوا خلالها بحوالي الفي جندي في حين ان الكل كانوا يدركون ان تركيا و حلفاءها يستسلمون اليوم او غدا، كل ذلك في سبيل ان يضمنوا

لانفسهم التقدم مسافة اكثر باسرع مايمكن و ذلك ليكونوا في اقرب نقطة من الحدود الروسية .

وهنا يجب الاشارة الى ان الانكليز اخذوا بعد احتلال بغداد يرسلون ضباطهم المطلعين الكفوئين ولاسيما الذين عملوا في الهند الى كردستان لتمهيد الطريق لجيوشهم واقامة سلطتهم السياسية فيها . وهكذا فقد استطاعوا بسط سيطرتهم على اجزاء عديدة من كردستان واحتلوا الموصل ايضا رغم التوقيع على هدنة مودروس لتكون جزء من الدولة التي كانوا يريدون اقامتها فيها بعد وتنفيذاً لمخطط قديم لهم كان ينصب على ان حدود الهند الغربية تمتد عبر الفرات وان هذه الحدود « لايمكن السيطرة عليها الا عبر الموصل » .

وهكذا فان كردستان بأسرها تحولت خلال أعوام ١٩١٤ ـ ١٩١٨ الى احد الميادين الهامة للقتال في الشرقين الادنى والاوسط وكان الانكليز والروس والترك والقبائل الكردية المساحة وفرسان الحميدية وعملاء الالمان يلعبون دورهم على مسرحها كل وفق اسلوبه الخاص . ولو لم تقع ثورة اكتوبر لما ظلت كردستان في ايدي اي من محتليها القدامى . ومع هذا فان الحرب ادت الى حدوث تغييرات سياسية واقتصادية مهمة في معظم انحاء كردستان ولاسيما كردستان الجنوبية التي وقعت تحت سيطرة الانكليز مباشرة ، كما انها سببت نتائج مدمرة لها وادت الى دمار وتشرد وأضرار كبيرة للالوف من الاكراد .

القسم الرابع

نضال الشعب الكردي في سنوات الحرب والاضرار التي اصابته في تلك السنين

مع ان الحرب سببت للشعب الكردي محنا وويلات كثيرة وصارت عقبة كبيرة في طريق تطوره وتعمق محتوى حركته التحررية الوطنية ، فان هذا الشعب لم يكف عن النضال خلال سنوات الحرب ، وكانت العوامل المحركة لهذا النضال باقية على حالها الى حد كبير ، بل ان بعضها تعمقت اكثر فاكثر . فقد اشتدت السياسة الشوفينية للحكام العثمانيين بسبب الحرب وازداد استياء الناس من اساليب الاتراك الدكتاتورية . وهكذا ففي ربيع ١٩١٥ حمل اهالي بوتان السلاح بوجه الاتراك ، كما ان اهالي درسيم طردوا الجنود الحكوميين من منطقتهم في تلك الفترة وحكموا انفسهم ذاتيا مدة تربو على السنة الواحدة . وفي السنوات الاخيرة من الحرب واثر الهزائم المتكررة للجيش العثماني اشتد النضال التحرري الكردي وعم كردستان الجنوبية ووقعت عدة تمردات في العمادية والسليمانية واماكن اخرى . واخذ الشيخ محمود يخوض النضال ضد الاتراك بقصد القضاء على سيطرتهم في كردستان الجنوبية على الاقل حيث اقتربت منها القوات الانكليزية الغازية ، كما أخذ يقيم العلاقات مع اعداء الدولة العثمانية حيث طلب المساعدة من الروس وراسل شريف مكة وفيما بعد عقد الصلات مع الانكليز .

وفي كردستان تركيا كان السخط الشعبي في غليان مستمر ، ففي صيف ١٩١٧ هب سكان درسيم ثانيـة وهب معهم لاول مرة سكان خربوط وفيما بعد سكان ماردين وديار بكر ومعهم عرب تلك الديار . وكانت لهم صلات مع الجيوش الروسية التي كانت تقاتل في تلك المناطق . وفي خريف العام ذاته هب سكان بتليس مجددا بوجه الجيش العثماني .

وفي تلك السنوات اخذ اكراد ايران ايضاً يخوضون غمرة النضال بشدة وحملوا السلاح في مناطق عديدة بوجه الحكام ، وساهم كثيرون منهم في حركة الجنكليين في منطقة گيلان . وكان للمنظمات الثورية العاملة في صفوف الجيش الروسي صلات مع بعض المثقفين الاكراد ، وحتى انه تكونت في كرمانشاه لجنة سرية ثورية مشتركة من ممثلي الطرفين .

وفي هذه الفترة تعدى النضال الكردي حدود كردستان ، فبعد ان لاح في الافق بوضوح ان الدولة العثمانية اصبحت قاب قوسين او ادنى من الموت اخذ المثقفون الاكراد خارج كردستان ينشطون من اجل إثارة المسألة الكردية في مجالات العمل السياسي العام آنئذ . ففي القاهرة اسس ثريا بدرخان جمعية سياسية لتوضيح المسألة الكردية اقامت الصلات مع المثقفين الاكراد الاسرى لدى الجيش الانكليزى . وكان ثريا بدرخان ينوي حتى عقد مؤتمر للمثقفين الاكراد في الخارج في احدى المدن الاوروبية لدراسة الوضع السياسي وبحث مستقبل المسألة الكردية على ضوء الوقائع الراهنة آنئذ .

وهكذا فان احداث الحرب ومآسيها والسياسة الدكتاتورية لحكام تركيا لم تستطع وقف النضال القومي للشعب الكردي في سنوات الحرب ، الا ان هذا النضال لم يبلغ اهدافه الكبرى وقد حالت دون ذلك فضلا عن الوضع السياسي عوامل اخرى ناجمة عن تخلف المجتمع الكردي وانخفاض مستوى الوعي لدى جماهير كردستان آنئذ . فقبل كل شيء ظلت كل إنتفاضة كردية تسير في مجراها الخاص ولم تنصب جميعها في اطار موحد المستطيع الصمود بوجه العدو وفرض اهدافها التحررية . فمع ان كثيراً من تلك الانتفاضات كانت تحدث في وقت واحد الا ان قادتها ماكانوا يفكرون باقامة اي صلة ورابطة فيما بينهم . هذا فضلا عن ان ايا من هذه الانتفاضات ما كانت تملك تاكتيكا وستراتيجا واضحاً . ومع كل ذلك ينبغي الاقرار بان النضال الكردي في سني الحرب كان احد العوامل المساعدة لانهيار السلطة العثمانية وتطور الوعي القومي لدى الجماهير الكردية وترسخ شعار الحكم الذاتي وحتى شعار المطالبة باستقلال كردستان ، مما مهد الجو الملائم لانتقال حركة التحرر - الوطني للشعب الكردي الى مرحلة اعلى جديدة .

ومن ناحية اخرى فان استمرار النضال الكردي ادي الى المزيد من الحقد لدى الحكام الاتراك ضد الشعب الكردي وحركته التحررية في سنوات الحرب سيما بعد ان تاكدوا ان هذا الشعب لا يقاتل لهم بأخلاص وان ابنائه الجنود ينهزمون من ساحة القتال وينضمون الى جانب ثوار شعبهم ، وعندما ايقنوا انهم لن يستطيعوا استخدام الشعب الكردي آلة طيعة بايديهم ضد الاقليات الدينية . ولذلك فانهم تاكدوا

من ضياع الشعب الكردى من ايديهم ، فبدأوا يعملون من اجل صهره في بودقتهم ، ولتحقيق هذه الغاية اصدروا في السنوات الاخيرة من الحرب اوامر ومراسيم خاصة لتشتيت الشعب الكردي بين القرى التركية على ان لا تزيد نسبة كل مجموعة كردية من ٥٪ — ١٠٪ من السكان كما اتخذوا قرارا حول ابعاد الرؤساء الاكراد الى غرب الاناضول ومنع اقامة اي نوع من الصلة بينهم وبين اتباعهم . وقد بدأوا بتنفيذ هذه الخطة قبل انتهاء الحرب واستطاعوا بقوة السلاح ابعاد حوالي ٧٠٠ الف كردي من كردستان الى المناطق النائية ومات حوالي النصف منهم جوعا او من شدة البرد في الطريق ، ولم يستطع معظم من بقي على قيد الحياة ان يعودوا الى اماكنهم الا بعد انتهاء الحرب .

وفضلا من ذلك فان الجيش العثماني ابعد غالبية سكان دياربكر وموش وبتليس الى اماكن اخرى تحت شعار متطلبات الحرب ، وقد اضطر العديد من هؤلاء للجوء الى المدن والعيش في ظروف قاسية بحيث كانوا ياكلون جيف الحيوانات او جثث الموتى من شدة وطأة المجاعة المخيفة التي خيمت عليهم ولم يقف الامر عند هذا الحد فقد سببت سنوات القتال البؤس والشقاء لآلاف العوائل الكردية وعم القحط والمجاعة معظم انحاء كردستان ، ولم تكن اي منطقة كردية بمنجى من هذه الكارثة الداهمة ، ففي العديد من المناطق مات اكثر من نصف السكان حتى ان البعض قدروا ضحايا المجاعة بنصف مليون شخص .

وبسبب من ظروف الحرب تدهورت اقتصاديات كردستان تدهوراً

فظيعا ، حيث ان الايدي العاملة سيقت كلها الى ميادين الحرب بحيث لم يبق في الحقول الا الشيوخ والنساء والاطفال ، حتى وترك العديد من هؤلاء ايضا قراهم الى المدن بحثا عن لقمة الخبز وطلبا للامان . وهكذا فقد بارت الاراضي واهملت زراعتها فانخفض الانتاج ، وكان الجيش العثماني يستولي على الجانب الاكبر من ذلك المنتوج القليل وذلك اما بالقوة او مقابل أوراق نقدية لم يكن لها رصيد ولم يبق امام سكان معظم المناطق سوى ان يقتاتوا على الاعشاب البرية .

وهكذا فان سنوات القتال الاربع لم تجلب لكردستان الا البؤس والشقاء والدمار والموت والجوع ، ولا نغالي إذا قلنا ان اي شعب لم يعاني من ويلات القتال ما عاناه الارمن والآثوريون والاكراد ، ومع ذلك فان الحكام الاتراك كانوا يعملون لالقاء تبعة ما قاساه الارمن على ايديهم على عاتق الاكراد كما نتحدث عن ذلك فيما بعد .

* * * * * *

پێشگر و پاشگر

ئەندامی کارا : شێخ محەمەدی خاڵ

پێشگر و پاشگر دوَ زاراوەی تازەن ، یەکەمیان دانراوە بۆ ئەو بەشە لێکدەر« جزئی ترکیبی »یەی کە ئەکەوێتە پێش بەشی کرداری « جزئی حدثی » یەوە ، وە لەگەڵیا ئەبێ بە یەك وشـە ، بە جۆرێك کە مەبەستێـکی تازە بگەیەنێ ، کە جاران هیـچ بەشێك لەو دوَ بەشە ، ئـەو مەبەســتەی نەگەیاندووە ، وەك : « هەڵماڵین ، داماڵین ، راماڵین » کە مەبەستیان جیایە لەگەڵ مەبەستی « ماڵین » دا .

دوَهەمیان دانراوە بۆ ئەو بەشە لێـکدەرییەی کە ئەکەوێتە پاش بەشی کردارییەوە ، وە لەگەڵیا ئەبێ بە یەك وشە ، بە جۆرێك کە مەبەستێـکی تازە بگەیەنێ ، کە جاران هیـچ بەشێك لەو دوَ بەشە ئەو مەبەســتەی نەگەیاندووە ، وەك : « هاتنەوە ، کردنەوە ، لەرینەوە » .

دکتۆرە نەسرین فەخری لە ژێر ئەم باسەدا ، وتارێـکی دوَر و

درێژی نوسیوە ، لە ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردا[1] ، وە دوَ سێ رەخنـــەی گرتووە لەو باسی پاشگرەی کە لەسـەرەتای فەرەهەنـگی خاڵـەوە نوسراوە زۆر بە کورتی ، نەك بـــە ناوی دەستورێـکی تێـکراییەوە بۆ زمانی کوردی ، بەڵـکو هـــەر بۆ ئەوەندەی کە نیشـــان بدات بۆچی « هەڵهاڵتین . پێ‌لێ‌خستن . پێ لێ‌هەڵبڕین . پێ‌لـــێ‌داگرتنەوە » کراون بە وتەی فەرهەنـگ و راڤە کراون ، لە کاتێـکا کە یەکەمیان بە دیەن دوَ وتە و ، دوَهەمیان سێ وتە و ، سێهەمیان چوار وتە و ، چوارەمیان پێنج وتەیە . ئنجا وا لەم ژمارەیەدا نەختێ بە درێژتر قسەی لێ ئەکەین ، وە تۆزێ زیاتر روَنی ئەکەینەوە .

جا بـۆ ئەوەی کە لە ناوقەدەوە تێ‌هەڵنەکەین نەمویست هـەر وەرامی رەخنەکان بدەمەوە بە بێ روَن کردنەوەی باسەکە ، لەبەر ئەوە ناچار لە ســەری باسەکەوە دەستمان پێ کرد ، وە لە بنـــەڕەتەوە باسەکەمان دامەزراند ، تا خوێندەوارانی بەڕێز چەواشە نەکەین .

واژە گۆڕیی
„ تصریف „

واژەگۆڕیی : زانینێـکە قسـە لە هەڵـگێڕان و وەرگێڕانی

(۱) « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، سالی ۱۹۷۳ ، ل ۲۳٤ ـ ۲۷۳ .

وتەی کوردیی ئەکات . ئەم هەڵگێڕان و وەرگێڕانە هەر لە ناو کردارا ئەبێ ، نەك لە ناو پیتا .

کردار « فعل » لە چاووگ « مصدر » دروست ئەکرێ .

چاووگ

چاووگ : بە وتەیەك ئەڵێن کە کردەوەیەك بگەیەنێ بە بێ کات « زمان » و بکر « فاعل » ، وە لە دواییەکەشییەوە « ن » ببێ . ئەم نوونە پیێ ئەڵێن : ئامراز « أداة » ی چاووگ . پیتەکانی تر ـ کە کردەوە ئەگەیەنن ـ پێیان ئەڵێن : مایە « مادە » ی چاووگ .

چاووگ پێنج جۆری هەیە (١) ئەلفی (٢) تائی (٣) دالی (٤) واویی (٥) یائی ، چونکە لە پێش نوونی چاووگەوە ، هەمیشە یەکێك لەم پێنج پیتانە ئەبێ ببێ ، ئنجا بەم بۆنەیەوە ، هەر یەکەی ناو ئەبرێ بە ناوی یەکێك لەم پیتانە :

١ـ چاووگی ئەلفی وەك : پێچان . برژان . سووتان . بێژان . هەڵسان .

٢ـ چاووگی تائی وەك : نوستن . کوشتن . گرتن . کەوتن . خەوتن .

٣ـ چاووگی دالی وەک : کردن . بردن . مردن . خـواردن . چاندن .

٤ـ چاووگی واویی وەک : چوّن . چوّن . بـوّن . روّن . گورۆن .

٥ـ چاووگی یائی وەک : برّین . درّین . زانین . روانین . نوسین .

چاووگی سادە و لێکدراو

چاووگ بە هەر پێنج جۆرەکەیەوە ، یا سـادە ئەبێ ، یا لێکدراو ، سـادە : ئەوەیە کە تەنیـا وتەیەک بێ ، وەک ئەو میسالانەی کە رابوردن .

لێکدراو : ئەوەیە ، کە دروست کرابێ لەدوَ پارچە ، وەک : (هەڵماڵین) ، یا لە سـێ پارچە ، وەک : (پێ لێ خستن) ، یا لە چوار پارچـە ، وەک : (پێ لێ هەڵبرّین) ، یا لە پێنج پارچە ، وەک : (پێ لێ داگرتنەوە) .

ئەو پارچەیەی کە ئیـش و کار ئەگەیەنێ ، وەک : (ماڵین . خستن . برّین . گرتن) لەم نموونانەدا ، پێی ئەڵێن : بەشی کرداریی « جزئی حدثی » ئەوانیکەی تر وەک : (هەڵ ، پێ لێ . پێ لێ

هەڵ . بێ لێ دا . ... ـەوە) پێیـان ئەڵێین : بەشـی لێکدەریتی « جزئی ترکیبی » واتە بە هۆی ئەم پارچانەوە ، لێکدراوەکە پێک دێ .

بەشی لێکدەریتی لە پێشـەوە ئەبێ ، وەك : (هەڵکردن . داکردن) ؛ لە دواوە ئەبێ ، وەك : (هاتنـــەوە . چوونەوە) ؛ لە هەردوو سەرەوە ئەبێ ، وەك : (داکردنەوە . راکردنەوە) . ئەوی لە پێشەوە بێ پێی ئەڵێین : (پێشـــگر) ؛ ئەوی لە دواوە بێ پێی ئەڵێین : (پاشگر) .

ئەو بەشە لێکدەرییەی کە لە دواوە ئەبێ ، هەمیشـە واوێك ئەبێ لە ناوەندی دوو «ە» دا بـــەم جۆرە (ەوە)[2] یاخو بڵێین : واوێك ئەبێ لە ناوەندی دوو سـەرا ، یا دوو بزوێنـدا ، ئنجا خوای ئەکرد بزوێنی یەکەم ، پیتی پەیوەند ئەبوو ، یا لە پیتـە بنەڕەتییەکانی ئەم پاشگرە ئەبوو ، مەبەسی ئێمە لێرەدا هەر ئەوەندەیە ، کە پاشگر هەر لەم شێوەیەدا دەرئەکەوێ ـ کە واوێکە لە ناوەندی دوو بزوێنا ـ وە بە بێ ئەم شێوەیە هەرگیز دەرناکەوێ لە ناوچەی ئێمـەدا ، وە

(٢) ئـەو دەســتووری زمانی کوردییـەی کە لە سـاڵی ١٩٤١ و ١٩٤٢دا نووسیومە ، بە دەستی خۆم ، وە ئێستا ئەو دەستنووسە ماوە ، ئاوا (ەوە) نووسراوە ، نەك وا (هـ و هـ) وە ئەم هەڵەیە کە کراوە لە سـەرەتای فەرهەنگی خاڵەوە ، یا هەڵەی چاپە ، یا هەڵەی ئەو کەسەیە کە نسخەی چاپی نووسیوەتەوە ، یەکێك وتەی (بردنەوە . چوونەوە . کردنەوە . خواردنەوە) ئاوا بنووسێ ، چۆن نەڵێ ئەم پاشگرە « هـ و هـ » یە ؟!!!.

هیچ مەبەستێك لە مەبەستەکانی ناگەیەنێ .

لێرەدا دکتۆرە نەسرین ئەڵێ ئەم پاشگرە هەر (وە)یە نەك (ـەوە)یە ، چونکە بە لای ئەوەوە ئەم (ـەوە) هەر لەگەڵ ئەو وتانەدا دەرئەکەون کە کۆتاییان بە پیتی دەنگدار « حرف صحیح ساکن » دێ ، نەك بە پیتی بزوێن « حرف علە » ، کەواتە بزوێنی یەکەم لای دکتۆرە نەسرین لە پیتە بنەڕەتەکانی ئەم پاشگرە نییە ، بەڵکو پیتی ناوەند « حرف ربط »ە ، ئەو وشانە ئەبەستێ بەم پاشگرەوە کە کۆتاییان بە پیتی دەنگدار دێ ، وەك :

کردن — کردنەوە

بردن — بردنەوە

چوّن — چوّنەوە

جوّن — جوّنەوە

هاتن — هاتنەوە

بەڵام ئەگەر وشەکە کۆتایی بە پیتی بزوێن هات ، ئەو حەلە هەر (وە) دەرئەکەوێ ، نەك (ەوە).

ئەمە ئەگەر واش بێ ، لە ناوچەیەکی زۆر بچکۆلانەدایە و دەستوری لە سەر دانارێ ، بەڵام ئەوی ئێمە دەستورەکەمان لە سەر داناوە ، هەمو ناوچەی سلێمانی و کەرکوك و خانەقین و دهۆك و بەشی زۆر لە ناوچەی هەولێرە ، وە هەمو کوردوستانی ئێرانە بە

هەمۆ بانە و سەقز و سنە و سابڵاغ و کرماشان و سەردەشتەوە . تەنانەت ئەوانەی کە کۆتاییان بە پیتی بزوێنیش دێ ، هەمۆیان لەم ناوچە گەورەیەدا هەر وەك ئەوانە وان کە کۆتاییان بە پیتی دەنگدار « حرف صحیحی ساکن » دێ ، وەك : کرایەوە . ژیایەوە . خولایەوە . دایەوە . پێچایەوە . بێژایەوە . هەڵسایەوە . بڕییەوە . دڕییەوە . نوسییەوە . درۆیەوە . جۆیەوە » .

ئنجا کاتێك کە ئەمەمان زانی ، ئەبێ ئەمەش بزانین کە ئەم پاشگرە هەمیشە یەکێك لەم سێ مەبەستە ئەگەیەنێ ، گەڕانەوە « عودە » ، دوبارەکردنەوە « تکرار » ، هێواشی و بەرە بەرە « تدریج » :

١ـ گەڕانەوە ، وەك : « هاتنەوە . چونەوە » لەم دو نمونەیە زیاتر نەدۆزراوەتەوە[٣] ، ئێستا لەم دو نمونەیەدا « هاتن » واتە بێیت بۆ جێگایەك یەکەم جار ، (هاتنەوە) واتە بێیتەوە بۆ ئەو جێگایە دوهەم جار .

« چون » واتە بچیت بۆ جێگایەك یەکەم جار . « چونەوە » واتە بچیتەوە بۆ ئەو جێگایە دوهەم جار[٤] .

---

(٣) ئەگەر گەڕانەوەش ئەڵێیت ، ئەمە لە « هاتنەوە » و « چونەوە » بەدەر نییە ، چونکە یا گەڕانەوەیە بۆ لای تۆ ، ئەوە هاتنەوەیە ، یا لەڕانەوەیە بۆ لای یەکێکی تر ، ئەوە چونەوەیە .

(٤) بەڵام چونەوەی بەفر ، یا رەنگی شتێك بەرە بەرە و لە سەر خۆ ، ئەوە لە بەشی سێهەمە ، کە تەدریجە .

٢ـ دوبارەکردنەوەی کارێك ، وەك (دانیشتنەوە ، هەستانەوە ، سەرکەوتنەوە ، نوستنەوە) واتە دوبارە دانیشتن و هەستان و سەرکەوتن و نوستن .

٣ـ هێواشی و بەرە بەرە « تدریج » :
نمونەکانی ئەم بەشە هێندێکیان سادەیان هەیە و هێندێکیان نییانە ، ئەوانەی کە هەیانە وەك ئەمانە :

سادە	لێکدراو
بردن (ی شتێك)	بردنەوە (ی یاریی بە هێواشی و دزە دزە ، تا هاوڕێکەت زەبون ئەکەیت ، بەڵام بردنەوەی بە مەعنا دوبارە شتێك ببەیتەوە بۆ جێگاکەی پێشوی ، ئەوە لە بەشی دوهەمە کە دوبارە کردنەوەیە).
بەردان (بەرەڵلا کردن)	بەردانەوە (ی ئاو) .
بیر چون (بە شتێك ئەوترێ کە بۆ ساتێك لە بیرت چوبێت) .	بیر چونەوە (بە شتێك ئەوترێ کە بە ئێجگاریی لە بیرت چوبێ).
بیرکردن (یاد کردنی	بیر کردنەوە (لە شتێك بە وردیی و

شتێك له کاتێکا)	به قوڵی) .
پاڵدان (ی شتێك به شتێکەوه)	پاڵدانەوه (مرۆڤ به ئاهیستە و هێواشی) .
پەڕین (له شوێنێکەوه بۆ شوێنێك)	پەڕینەوه (ی ئاو له شوێنێکەوه بۆ شوێنێك به هۆی شتێکەوه ، یا پەڕینەوه له ئاو ، یا قوتاربون له چورتێك) .
بەستن	بەستنەوه(ی بانێك یا گوێسوانه ، یەك له سەر یەك) .
جوڵان	جوڵانەوه(ی یەك له دوای یەك)
چاکبون	چاکبونەوه(ی نەخۆش له سەر خۆ و به هێواشی) .
چنین	چنینەوه(ی شتی وردی رژاو . بەڵام چنینەوەی شوێنی دڕاو له گۆرەویی له بەشی دوهەمه که دوباره کردنەوەیه) .
جوین(ی خواردن)	جوینەوه (ی مەکینه بۆ ئەو گۆشتەی که تێی ئەکرێ).

چۆن	چۆنەوە (ی رەنگ بە هێواشی) .
خواردن	خواردنەوە(ی شتی شل بە هێواشی و قوم لە دوای قوم ، بەڵام خواردنەوە ، بە مەعنا دوبارە خواردن لە شتێك ئەوە لە بەشی دوهەمە ، کە دوبارە کردنەوەیە) .
خوێندن	خوێندنەوە(ی باسێکی نوسراو وردە وردە) .
دادان(ی قەڵەم)	دادانەوە(ی پەردە) .
دۆزین	دۆزینەوە(ی شتێکی ون بو) .
دەست گرتن (ی یەکێك بە یارمەتی دانی)	دەست گرتنەوە(ی شکاو یا لە جێ چو) .
دەمدان (لەوەڕین)	دەمدانەوە (ی گوڵ و گەشانەوەی).
ژیان	ژیانەوە(ی دارودرەخت لە بەهارانا) .
سوتان	سوتانەوە (ی برین و تەنینەوەی).

كردن	كردنەوە(ى دەرگا يا بەرى درەخت يا گرێ بە هێواشى و لە سەر خۆ ، بەڵام كردنەوەى كارێك دوبارە ، ئەوە لە بەشى دوهەمە).
كوشتن	كوشتنەوە(ى ئاژاڵ بە زۆرى).
كۆكردن (سڵ كردن)	كۆكردنەوە (ى شتى وردى رژاو).
گرتن	گرتنەوە(ى تۆپ يا ئەندامى لە جێچو) .
گۆڕين	گۆڕينەوە(ى شتێك بە شتێك ، يا گۆڕينەوەى پارە بە وردە) .
لێكدان(ى دو شت لە يەك)	لێكدانەوە (بيركردنەوە لە شتێك بە وردى) .
ماڵين (ى گەسك)	ماڵينەوە (ماشينەوەى خواردن : هەرچى لە سەر خوانەكە بو هەموى ماڵييەوە ، يا ژنى فلان كەس هەرچى لە ماڵى مێردەكەيا بو هەموى ماڵييەوە و بردى) .
نوسين(ى شتێك)	نوسينەوە (وێنە دەرهێنانى نوسراوێك) .

وێستان	وێستانەوە(ی ئاو و خوێنی لوت ، یا لە سك وێستانەوەی ژن) .
هەڵدان(ی شت سەر بەرەوژوور)	هەڵدانەوە(ی سەری پێر و سەرقاپی شت).
هەڵگەڕان (بە دارا)	هەڵگەڕانەوە (یاخی بوونی یەکێك لە یەکێك) .

ئەوانەی کە سادەیان نییە وەك ئەمانە

ئاوڕدانەوە	تاقی کردنەوە
بریسکانەوە	تلانەوە
بوورانەوە (ی نەخۆش)	چەوسانەوە
بوژانەوە	حەسانەوە
پاڕانەوە	حەوانەوە
پلیشانەوە	خولانەوە
دڵخۆشی دانەوە	دامردنەوە
دورخستنەوە	کوژانەوە
ڕشانەوە	گواستنەوە

ڕوَتانەوە	گەشانەوە
سڵەمینەوە	لالانەوە
شاردنەوە	لاواندنەوە(ی مردوَ)
شەکانەوە	لاواننەوە (ی یەکێکی زەبوَن)
فلیقانەوە	لەرینەوە
کزانەوە	ماشینەوە(ی خواردن)
کوڵینەوە	هۆنینەوە .

ئەگەر لەم بەشی سێهەمە ، بتەوێ ڕێژە « صیغە »ی دوَبارە کردنەوە دروست بکەیت ، ئەبێ یەکێك لە وتەی (دیسان ، هەمیسان ، دوَبارە) بخەیتە سەر ، بەم ڕەنگە بڵێیت : (دیسان ئاوەکە بخۆرەوە . یا دوَبارە بەفرەکە چووەوە . یا هەمیسان دەرگاکەی کردەوە . یا سێبارە یارییەکەی بردەوە).

* * * * * *

ئەم بەشە لێکدەرییانە ، هێندێکیان مەبەسدار و هێندێکیان بێ مەبەسن ، هەرکامێکیان بێ ، کە لەگەڵ بەشی کردارییەکەدا یەك کەوتن ، زۆر جار مەبەسێکی تر ئەگەیەنن ، وەك : (سەرخستن . ڕاکردن) ئێستا لە نموَنەی یەکەمدا « سەر » مەبەستێکی تایبەتی هەیە « خستن » مەبەستێکی هەیە ، بەلام کە یەك خران ،

مەبەســتەکەیان ئەبێ بەمە کە یەکێك لەزماتیەکەوە ، شتێك بخاتە بەرزاتیەك .

لە نمونەی دوەمدا « را » مەبەستی نییە ، « کردن » مەبەستەکەی ئەوەیە کە کارێك بکەیت ، بەڵام کە بۆن بە یەك ، مەبەستەکەیان ئەبێ بە هەڕا کردن .

* * * * * *

ئەم (ەوە) یە ـ کە یەکێك لە سێ مەبەستەکەی پێشو ئەگەیەنێ لە گەڕانەوە « عودة » و دوبارە کردنەوە « تـکرار » و هێواشی و بەرە بەرە « تدریج » ـ قیـاسییە ، وە لە هیـچ شــوێنێك ـ بە دەگمەنیش ـ دوا ناکەوێ ، وە بە هەمو چاووگێکیشەوە ئەنوسێ ، بەڵام دکتۆرە نەسرین ئەڵێ : « یەکەم و دوەـەمیان کە گەڕانەوە ، دوبارە کردنەوەیە » تەواوە . سێیەمیان نا (واتە تەواو نییە) چونکە هەر سێ نمونەکە پێـکەوە (کە خواردنەوە ، چونەوە ، بردنەوەیە) ئەچنە ژێر بەشی دوەم (کە دوبارە کردنەوەیە) .

ئەمە وانییــە ، چونـکە نمونەکانی فەرهەنـگی خاڵ هــەر « خواردنەوە . چونەوە . بردنەوە » ی تەنیا نییە ، تا بڵێیت — با لە روەکی تریشــەوە بێ — ئەچنەوە ژێر بەشی دوەم ، بەڵـکو نمونەکانی :ـ

« خواردنەوە » ی شتی شلە ، قوم قوم و بە هێواشی .

« چونەوە » ی بەفرە ، بەرە بەرە و لەســەر خـۆ .

« بردنەوە »ی یارییـــە ، کەم کەم و بە دزە دزە ، کە بـەم مەعنایانە نە ئەچنە ژێر بەشی یەکەم و نە بەشی دوەهـــەم ، بەڵـکو هەر لە ژێر بەشی سێهەمان و هیچی تر .

بەڵێ ئەگەر نمونەکانی فەرهەنـگی خاڵ هـەر « خواردنەوە . چونەوە . بردنەوە » بوایە ، ئەگونجا بوترایە کە ئـــەم نمونانە لە بەشی دوەهەمیشن ، بەلاّم ئەمان لە کوێ و نمونەکانی فەرهەنـگی خاڵ لە کوێ ؟!!.

لە پاشـــا دکتۆرە ئەڵێ : « نمونەی دووەم و سێهەم (کە چونەوە ، بردنەوەیە) ئەچنەوە ژێر بەشی یەکەمیش »(٥) کە عەودەتە .

جارێ وەکو لە پێشەوە وتمان ، نمونەکانی فەرهەنـگی خاڵ « چونەوە »ی بەفر و « بردنەوە »ی یارییە ، کە ئەمانە هەر لە ژێر بەشی سێهەمان ، وە بە هیـچ جۆرێ ناچنەوە ژێر بەشی یەکەم و دوەهـەم . جگە لەوە کە « بردنەوە » ئەگەر بە مەعنـــا بردنەوەی یاریش نەبێ « عودة » نییە ، بەڵـکو « اعادە »یە ، چونـکە « عودة » لازمە و « إعادة » « متعدی »یە ، وە ئەم دوانە ئێجگار لە یەکەوە دورن .

هەر وا دکتۆرە ئەڵێ : « سەرەڕای ئەوە ، کە هەرسێـکیان پێکەوە واتای نوێیان بە یارمەتی ئەم پاشـگرە دروست کردووە » بەلاّم ڕوداني کارەکە (واتـــە خواردنەوە . چونەوە . بردنـەوەیە

(٥) « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ژمارە یەك ، ل ٢٤٨ .

ـ خاڵ ـ) وردە وردە ناگەڕێتـەوە بـۆ پاشـگری (وە) ، بەڵـکو (ئەگەڕێتەوە ـ خاڵ ـ) بۆ سروشتی کارەکە خۆی »[٦] .

ئاشکرایە لە هەمو لایەکەوە ، کە (خواردن . چون . بردن) ـ کە سـادەی « خواردنەوە ، چونـەوە ، بردنەوە »ن ـ خـۆیان بە بێ پاشگرەکە ، ئەم مەعنا تازانە ناگەیەنن ، بەڵـکو هەر پاشگرەکەیە کە ئەم مەعنایانە ئەبەخشێ بە ئەسڵی وتەکە ، وەك دکتۆرە خۆشـی ئەمەی گەیاندووە ، بەلام بۆچی خێرا پەشـیمان بۆتـەوە ، وە لە ناوقەدی رێـگادا پاشەوپاش گەڕاوەتەوە و ئەڵێ : « بـەلام روَدانی کارەکە کە بە وردە وردە و بەرە بەرە ناگەڕێتەوە بۆ پاشگری (وە) ، بەڵـکو (ئەگەڕێتەوە) بۆ سروشتی کارەکە خۆی » .

ئەگەر ئەمە وابێ وەکو دکتۆرە ئەڵێ ، ئەبێ وتە سادەکان خۆیان بە بێ پاشگرەکە مەعنای وردە وردە و بەرە بەرە بگەیەنن ، کە واش نییە ، کە نەشـیان گەیاند مەعنای وایە کە پاشـگرەکە ئەمە ئەگەیەنێ .

ئنجا دکتۆرە ئەگەڕێتەوە بۆ جێ گیر کردنی ئەو قسـەیەی کە وتی : « روَدانی کارەکە بە وردە وردە ، ناگەڕێتەوە بۆ پاشـگری (وە) بەڵـکو ئەگەڕێتـەوە بۆ سـروشتی کارەکە خۆی » ، وە بە یازە جۆر نیشانیان ئەدا ، هـەر یەکەی بە رەنگێك ، بەلام لە راستیدا هەمویان هەر گەڕانەوە و دوَبارەکردنەوە و هێواشی و بەرە

(٦) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٤٨ ـ ٢٤٩ .

بەرەیە کە هەر پاشگرەکە ئەیگەیەنێ ، وە سروشتی کارەکە دەستی تێدا نییە .

* * * * * *

خۆلاسە ئەم پێشگر و پاشگرە ، وەك « دینەمۆ » وان بۆ مەکینەی کارەبا ، بە هەر وتەیەکەوە کە نوسان جۆرە مەعنایەك پەیدا ئەکەن ، جگە لەوە کە وتەی :—

« هەڵ » زۆرتر جوڵانەوەی سەربەرەوژوور ئەگەیەنێ ، وەك : هەڵکێشان ، هەڵکشان ، هەڵگرتن ، هەڵماڵین ، هەڵپەڕین ، هەڵپێچان ، هەڵنان ، هەڵکردن ، هەڵوەشاندن .

« دا » زۆرتر جوڵانەوەی سەربەرەوخوار ئەگەیەنێ ، وەك : داکێشان ، داکشان ، داگرتن ، داماڵین ، داپەڕین ، داپێچان ، دادان ، دانان ، داکردن ، داوەشان .

« را » زۆرتر جوڵانەوەیەك ئەگەیەنێ کە خشکەیی و بە سەر زەویدا بێ ، وەك : راکێشان ، داکێشان ، راگرتن ، راماڵین ، راپەڕین ، راپێچان ، رادان ، راکردن ، راوەشاندن .

پاشگر : هەمیشە واوێکە لە ناوەندی دوو بزوێنا ، وە لەم جۆرە زیاتری نییە .

پێشگر : چەند وتەیەکی تایبەتین کە پێش هێنـــدێ چاووگ ئەکەون وە مەبەستێکی تازە ئەگەیەنن .

ئەو وتانە ئەمانەن : هـــەڵ ، دا ، را ، ڕۆ ، ڕێ ، راو ، لێ ، تێ ، پێ ، پیا ، سەر ، تێك ، تیا ، پێك ، بەجێ ، فڕێ ، پێوە ، ڕێ تێ ، تێـــك بەر ، پێ لێ ، رۆ لێ ، رۆ تێ ، ڕێ پێ ، رۆ لێ وەر ، پێ لێ دا ، پێ لێ هەڵ .

نموونەی هێندێك لە « بەشی لێکدەریتی » و لە بەشی « کرداریتی » .

بەشی لێکدەریتی	بەشی کرداریتی	بەشی لێکدەریتی	بەشی کرداریتی	بەشی لێکدەریتی	بەشی کرداریتی	بەشی لێکدەریتی	بەشی کرداریتی
هەڵ	پەڕین	دا	پەڕین	را	پەڕین	ڕۆ	چوون .
هەڵ	کێشان	دا	کێشان	را	کێشان	ڕۆ	کردن .
هەڵ	کشان	دا	کشان	را	کشان	ڕۆ	نیشتن .
هەڵ	ماڵین	دا	ماڵین	را	ماڵین	راو	نان .
هەڵ	هێنان	دا	هێنان	را	هێنان	ڕێ	کەوتن .
هەڵ	کردن	دا	کردن	را	کردن	ڕێ	خستن .
هەڵ	گرتن	دا	گرتن	را	گرتن	ڕێ	بڕین .
هەڵ	هاتن	دا	هاتن	را	هاتن	ڕێ	گرتن .
هەڵ	وەشان	دا	وەشان	را	وەشان	پێ	خستن .
هەڵ	دان	دا	دان	را	دان	پێ	کردن .

هەڵ	وەستان	. . .	. .	را	وەستان		
هەڵ	وێستان	. . .	. . .	را	وێستان	سەر	کەوتن .
هەڵ	دڕین	دا	تن	را	مان	سەر	خستن .
هەڵ	گیرسان	دا	گیرسان	را	پسکان	تێك	دان .
					تلەقان		
هەڵ	کەوتن	دا	کەوتن	را	بوردن	پێك	هێنان
هەڵ	نان	دا	نان	لێ	خوڕین	تێ	خوڕین .
هەڵ	نیشتن	دا	نیشتن	لێ	بڕین	تێ	بڕین .
هەڵ	دۆشین	دا	دۆشین	لێ	کەوتن	تێ	کەوتن .
هەڵ	شێلان	دا	شێلان	لێ	نان	تێ	نان
هەڵ	سوڕان	دا	سوڕان	لێ	دان	تێ	دان .
هەڵ	پڕان	دا	پڕان	لێ	چوون	تێ	چوون .
هەڵ	چوون	دا	چوون	لێ	خستن	تێ	خستن.
هەڵ	بەزین	دا	بەزین	لێ	بردن	تێ	بردن .
هەڵ	بڕین	دا	بڕین	لێ	خشان	. .	. . .
هەڵ	پاچین	دا	پاچین	لێ	قەومان	. .	. . .
هەڵ	چوڕان	دا	چوون	لێ	کردن	تێ	کردن .
هەڵ	خزان	دا	خزان	پیا	چوون	تێ	چوون .
هەڵ	کزان	. .	. . .	پیا	چوونەوە	تێ	کوتان .
هەڵ	هێنجان	. .	. . .	پیا	کردن	تێ	مان .
هەڵ	سوڕان	دا	سوڕان	پیا	بردن	تێ	کێشان .

. . .   . . .   دا   مردن   پیا   نان   تێ   وەردان .
. . .   . . .   دا   نەوتین   پیا   ماڵتین   تێ   شکان .
. . .   . . .   دا   مان   پێ لێ خستن   تێ   خزان .
فڕێ   دان   پێوە   بوون   پێ لێ بڕین   تیا   چوون .
ڕێ تێ   چوون   پێوە   کردن   پێ لێ نان   تیا   مان .
ڕێ پێ   بردن   پێوە   کردن   تێک بەر بوون   بەجێ   هێنان .
ڕوو لێ   نان   پێ لێ   داگرتن   تێک بەردان   بەجێ   هێشتن .
ڕوو تێ   کردن   پێ لێ   بڕین   بەجێ   مان .
ڕوو لێ   گێڕ   هەڵ   بڕین
وەر

* * * * * *

السابقة واللاحقة

العضو العامل : الشيخ محمد الخال

للسابقة واللاحقة دورمهم في الادب الكردي ، وفي بيان المعاني المقصودة فمثلها في ذلك كمثل المولد للمحرك الكهربائي ، فكما أن كل ضغط على أحد ازراره يولد نوعا من التأثير ، كذلك السابقة واللاحقة في اللغة الكردية ، فاذا أردت حركة صاعدة ، تأتي بكلمة « هەڵ » وتقول « هەڵکێشان » ، واذا أردت حركة نازلة ، تأتي بكلمة « دا » وتقول : « داکێشان » ، واذا أردت حركة مستوية على الارض ، تأتي بكلمة « را » وتقول : « راکێشان » .

فالسابقة واللاحقة أقسام للمصدر ، والمصدر مايدل على حدث بدون زمان وفاعل ، وهو ينتهي بالنون ، فهذه النون يقال لها اداة المصدر ، والاحرف الباقية يقال لها مادة المصدر .

المصدر على خمسة أقسام : الفى ، وتائي ، ودالي ، وواوي ، ويائي ، لان اداة المصدر يسبقها احدى هذه الاحرف الخمس ، وبهذه المناسبة يسمى كل قسم منها باسم تلك الحرف التي تسبق النون .

المصدر باقسامه الخمسة اما بسيط واما مركب ، والمركب : ما ركب من جزئين مثل « هەڵھاتن » أو من ثلاثة اجزاء مثل « پێ لێ خستن » أو من اربعة اجزاء مثل « پێ لێ هەڵبڕین » او من خمسة أجزاء مثل « پێ لێ داگرتنەوە » . فالجزء الذي يدل على الحدث مثل « هاتن . خستن . بڕین . گرتن » يقاله الجزء الحدثي ، والباقي مثل « هەڵ . پێ لێ . پێ لێ هەڵ . پێ لێ دا . ەوە » يقاله الجزء التركيبي .

فالجزء التركيبي يلتصق باول الكلمة مثل « هەڵكردن . داكردن » وبآخرها مثل : « هاتنەوە . چوونەوە » ، وبهما جميعاً مثل : « داكردنەوە . راكردنەوە » ، فالذي يلتصق بالاول يقاله : « السابقة » والذي يلتحق بالآخر يقال له : « اللاحقة » .

فالجزء الذي يلتحق بالآخر يكون دائماً واوا بين فتحتين ، سواء كانت الفتحة الاولى حرف ربط ، أو حرفاً اساسياً من احرف اللاحقة ، بمعنى ان اللاحقة لاتظهر في اكثر المناطق الكردية الا في هذه الصورة .

وهذه اللاحقة تؤدي احدى المعاني الثلاثة الآتية :

١ـ العودة مثل : « هاتنەوە . چوونەوە » ولا ثالث لهما ، فـ « هاتن » بمعنى المجيء الى مكان لأول مره ، و « هاتنەوە » بمعنى المجيء الى نفس المكان ثانية .

« چوون » بمعنى النصاب الى مكان لاول مرة ، و

« چوونەوە » بمعنى النصاب الى عين المكان ثانية .

٢ـ التكرار مثل : « دانیشتنەوە » بمعنى الجلوس مرة ثانية ، و « هەستانەوە » بمعنى القيام ثانية .

٣ـ التدريج مثل : « بردنەوە » بمعنى التقلب على اللاعب تدريجيا .
« خواردنەوە » بمعنى الشرب جرعة بعد جرعة .
« چوونەوە » بمعنى زوال اللون وذوبان الثلج تدريجيا .

فهذه المعاني الثلاثة للاحقة قياسية لا تتخلف ، ويلتحق بكل مصدر الا نادرا ، مثل : « مردن » بمعنى الموت ، فلا يقال : « مردنەوە » لان الموت واحد لا يتكرر .

والجزء الذي يلتصق بالاول كلمات معدودة مثل : « هەڵ . دا . را . رۆ . ڕێ . راو . لێ . تێ . تێك . پێ . پێك . پێ لێ . ڕوَ لێ . ڕوَ تێ . ڕێ پێ . ڕێ تێ . ڕوَ لێ وەر . پێ لێ دا . پێ لێ هەڵ .

« هذه بعض الامثلة للجزء التركيبي والجزء الحدثي »

الجزء التركيبي	الجزء الحدثي	الجزء التركيبي	الجزء الحدثي	الجزء التركيبي	الجزء الحدثي	الجزء التركيبي	الجزء الحدثي
هەڵ	پەڕین	دا	پەڕین	را	پەڕین	سەر	کەوتن
هەڵ	کێشان	دا	کێشان	را	کێشان	سەر	خستن
هەڵ	کشان	دا	کشان	را	کشان	بەجێ	هێنان

هەڵ ماڵین دا ماڵین را ماڵین بەجێ هێشتن
هەڵ هێنان دا هێنان را هێنان بەجێ مان
هەڵ کردن دا کردن را کردن رێ تێ چوون
رێ پێ بردن
لێ خوڕین تێ خوڕین رۆ چوون رو لێ نان
لێ بڕین تێ بڕین رۆ کردن رو تێ کردن
لێ کەوتن تێ کەوتن رۆ نیشتن پێ لێ خستن
پێ لێ بڕین
لێ نان تێ نان راو نان پێ لێ نان
لێ دان تێ دان رێ کەوتن تێك بەر بوون
لێ چوون تێ چوون رێ خستن تێك بەر دان
لێ خستن تێ خستن رێ بڕین پێ لێ دا گرتن
رێ گرتن پێ لێ هەڵ بڕین
پیا چوون تیا چوون پێك هێنان رو لێ وەرگێڕان
پیا کردن تیا مان تێك دان
پیا بردن تیا دانان تێك خستن

* * * * * *

کورد و سەربەخۆیی زمان

ئەندامی کارا : هەژار

وشەی خۆیبون یان سەربەستی و سەربەخۆیی کە هەرسێك بە مانا یەکن لەم دەوروزەمانانەدا کە مەمانان تیا دەژین وەك بیزانم پتر لە هەمو واژەیەك بەسەر دەمو زارانەوە دێت و دەچێ و زۆرجارانیش بۆ واتا ئاڵوگۆڕ کردن رستێك یان وشێکی تری وەك پاشکۆ لێ شەتەك دەدەن ، وەکو : سەربەستی نەتەوایەتی ، خۆیبونی گەل و نیشتمان ، سەربەخۆیی بیروباوەڕ ، سەربەخۆ بونی ئابوری یان خۆژیوتی . وەك دەشزانین هەمو مرۆڤی سەرزەمین بە هەمو زار و زمانان چ بە دەستی گەل چ بە تاك ئەویندار و بەندەواری مانای ئەو رستە رەنگینەن و بۆی سەوداسەر و هەڵوەدان و خوێنی لە پیناو دەرێژن و لاشی لە رێدا دەنێژن و ئەوانەی لەسەر ئەم بیرە خراونە چاڵ و زیندان و لەگرتوخانانادا گیرن هەرگیز لە بیریان دەرناچێ و بە هیوای وەدیهاتنی ئەو نیاز و دۆزە پیرۆزە رۆژ دەسەر شەو دەخەنەوە و شەوی بۆ رۆژ دەکەنەوە . .

بەڵام بە ناشکوری ناڵێم ئێمەی گەلی کوردی کڵۆڵ چەندین چەرخە ئێستا و ئێستاش خۆیبونە بێ پاشکۆیەکە و سەربەخۆییە کاکەدارە نرخدارەکانی ترمان لە هیچ لا بۆ نەڕەخسیوە و وەختە بشڵێم : خەونیشمان پێوە نەدیوە ! ! .

لە لایەکی تریشەوە لە ســایەی شایتی بە خۆیتی بێ کاکڵ و ئارەزوی رەگــەڵ رەگەڵی هەربەدەم و شـــەرم و فەدتی لە عالەم خۆهەڵاوردن . . ئەشێ هیچ نەبێ : لاسایەك ، چاولێکەریەك — با لاســا و چاولێکەریەکەش بێ بەهرە بێ — رەچاوکەین و بە جۆرە سەربەخۆبونێك کە وەك دەڵێن نە شیش بسوتێ و نە کەباب خۆمان نیشانی مەردم دەین و نەڵێن کورد دەستەوستانن و قەدری سەربەستی نازانن ! . دەڵێن قسە قسە دێنێ : لە بیرمە رۆژێك لە رۆژان بە زەمانی (عەهدی باید) کە ئەوســـا لە « شارع غازی » دوکانی وێنەگریم بو ، ســـەر و کەللەی مامۆستایەکی موحتەرەم گەورەی کردم . . لە پاش من خۆش و تۆ خوشێ گەرم و گوڕ و برایانە مەزبەتەیەکی دەرێنـــا و فەرموی : ئەگەر زەحمـــەت نەبێ بیخوێنــەوە و پەنجەمۆرێکی پێوە نێ ! .

نوسرابو : لە بریکاری گەلی کورد بڕیار دراوە : مامۆســـتا فلانی شاعیر بــە نازناوی (ئەمیرالشـوعەرای کوردان) خەڵات بکرێ . . .

بێ لام و جوم و خۆگرتن لە لای ســەروی چەند ئیمزایەکی

دیکەوە ئیمزایەکی خوانا و درشتم لێ کرد و وێم دایەوە ، بە بزەیێکی پڕ بەزەیی و کەزەب بزاوانە گوتم : مامۆستا گیان زۆر سەیرە : لە ناو میللەتێك کە هێشتا هێندێك فەیلەسوف بە میللەتی حەســاو ناکەن و مافی رەوای خواداویشی هێمان بێ رەوا نابینن ، لە ناو ئەو هەمو ملیۆنە کوردەی لە بەر پێی پلیشاوەدا لە ناو کتولەکەی تەڕیشدا ناوی ئەمیرێك نابیسرێ !! ئەوە چۆن بە بێرتاندا هـات کە لە ناو وێژەواناندا پێویستە میرێـکمان هەبێ ؟؟. سور دەشزانن کە چینی شاعیر و نوسەر لە کوردستان نەخوازەلا لەم چاخەشـــدا لە هەمو جون و دەستەیەك حەتتا لە دۆم و دەروێشیش رەجاڵتر و بێ ئەنوا و بێ بژیوترن !! ، مامۆســـتای خۆم نازناوی مێر لە ناو گەلێـکی یەخسێردا زۆر ئەشتێـکی زەق و زۆپە و دەترسم ناقۆلا دەرچێ !. دەگـەڵ ئەوەش بەو مێرە شوکـرانە بژێرم ، چونـکە کوردە و لە خۆمانە .. خوا نەیبڕێ و پیرۆزمان بێ ..

هەرچەند مامۆستای ناونەبراو جیا لەوەی بە عەقلی من پێی‌بکەنێ درکانێـکی نەخستە سەر ... بەڵام دەیتوانی بفەرموێ : نەقلی مێری شاعیرانمان وەك ئالای گۆڕخانەکانە ، هەمو کورد لە کوردستاندا ئەوانەی دەجوڵێنەوە و ناوی خۆیان ناوە زیندو ، کوتە پەڕۆیەکیان نیـــە کە درۆشمی ناسینیان بێ ، کەچی هـــەمو گۆڕستانێك لە کوردستان هەزار ئالای سەوز و شین و سپی و مۆر و بۆر و بێ رەنـگی پێوەیە !! . فەرقی چیە .؟!

ئەو مەبەستەی بزم پێدا و چیرۆکم تێدا وەگێڕا : باسی مێری شاعیران و ئالآی سەرگۆڕستانەکان دێننەوە بیر کە بۆ یەکدی یان پسمامن یان هیچ نەبێ بە بۆرە خزمایەتیەکی بە یەك دەگەن !! .

بەشێکی باش لە خوێندەوارە کوردەکان ، ئەوانەی لە پاش شۆرشی چاردەی تەمووزی پیرۆزرا دەستیان داوەتە قەڵەم و نیازیان وایە خزمەت بە زمان و ئەدەب و دیرۆك و چیرۆکمان بکەن و لە گەرداوی کوردیی نەزانینی پێشوو دەرمان بخەن و بۆ پلەی سەربەخۆ بوونێك ـ جا هەرچی بێ ـ بە بارێکدا سەرمان بخەن .

وەختێ بیریان لێ کردەوە کە سەربەخۆیی روت و قوت داواکردن مانای زۆر لێ دەدرێتەوە و هەویرێکی ئاو هەڵگرە و لەوانەیە ئەو ئاگرە پزیشکێکی ریشی خۆیان بگرێتەوە ، بایان داوە سەر سەربەخۆیی بەکلکە و کاتێ ئەوانیشیان دۆزی روانیان ئەویش رەوانابن ، چون سەربەخۆیی ئابوری یان سەربەستی بیر و بڕواش بە بێ خۆیبوونە بفەکە نایەتە جێ ... ئەدی چیکەن ؟! ، لە هەموی باشتر ئەوەیە : بۆ سەربەخۆ بوونی زمان تێکۆشن و بە پلارێك چەند چوێلەکەیەك دەپێکن ... وشە خۆش و شیرینەکەی هەموو دنیای لەدوو وێڵـە کوردیش دەبێ .. زانایی و رێبەری خۆیان بە نامۆ و خۆ نیشان دەدەن و چونکە وشەی سەربەخۆیی بە زمانەوەش بەستراوە .. هیچ کەسیان لێ دزدۆنگ ناکا و هەر لەسەر داری بە مازوون ...

بەڵام ئاخۆ ئەو سەربەخۆیی زمانە وەك ئەوانە دەیانەوێ قازانجیانە ؟ یان زیانە ؟ . گەلێك لەو تازە نووسەرە تازەپەیداکەوتوانەمان لایان وایە هەر وشەیەك کە دە زوانی عەرەبدا بەکار هاتبێ - با کوردی نەخوێندەواریش هەمووان بزانن چییە و بەچی دەڵێن - ئەوە دەبێ دەراوێژرێ و وشەیەکی داتاشراوی لە عەرەبی بۆ سەر کوردی وەگێردراوی لەجێ دانێن !!. بۆنموونە : دوکان کراوە بە کۆگا ، لە باتی نوختە دەڵێن خاڵ ، خەت بۆتە هێڵ ، قەڵەم کراوە بە پێنووس ، بۆ نەگبەتی کاغەزی کاغەزئاسایێش بە کوردی حەساو نەکراوە و کردوویانەتە هاوکێش و قافیەی پێنووس و هێندێك ناویان ناوە تێنووس ! .

لەو جۆرە بابەتە زۆرە و ئەگەر درێژەی پێ بدەین دەبێتە درێژەدادڕی و لە وتاری وا سەرچڵدا دوایی نایە و دبێتە هۆی سەرەگێژەی خوێندەواران ..

بەڵام ئەگەر کوردێکی پشوو درێژو خۆڕاگر تاقەتی هەبێ و یەکدوو جار ئێزگەکەی بەغدای بەشی کوردی سەرلەبەری گوێ لێ بگرێ و بە وردی سەرنجی بدا ئەوسا دەزانێ چباسە و کوردی تازە لە سایەی مامۆستای تازەی کوردیتاشی عەرەبیزان بە چۆن مەرەدێك براوە !! ئەگەر ئەو تابشتەش نەبوو بڕوانن وردە کتێبان کە لە پەستاو بێ بڕانەوە دێنە بازاڕ و پڕیانە لەو پەڕۆ و پاڵ و خشتۆخاڵە ..

هەر دانەرەی بە هەوای خۆی وشـە و رسـتی پێداویسـتی کتێبەکەی بە عەرەبی لە مێشکیدا داڕژتوە و ئەوسا هاتوە دەنك دەنك عەرەبیەکەی بە کوردی تەرجەمە کردوە و دەیان رستی وەك هەواڵی تەندروستی و خولی ئاوەکانی گشتی دێنە بەر چاو و پەیمانگا لە جێی معهدە و ناوی جامیعەی عەرەبی بۆتە مزگەفتی عەرەبان و هێندە شتی سەیر و سـەمەرە دەردەچن کە پیاو متوی لێ گرژ دەبن و لە تاوی زمانەکەمان کە لە سایەی لەسەر وەجواب نەهاتنی خاوەن کاران خەریکی ئاویلکە دانە ! . ناچارین هەر ئاخ هەلکێشین و بۆ چروکان لە هەناوان بێ !! من گەرەکمە دەگەڵ ئەو جۆرە کوردانەی کە بە نیازی بژاری زمانی کوردی لە عارەبی چڵوپنجە بە کەڵکەکانیش دەشێلن و دەریداوێن و لەجیاتی خاوێن کردنەوە سەروگوێلاکی دەشـکێنن ، تۆزیك بدوێم .

لە سەرانسەری دنیادا هیچ زمانێـکی سـەربەخۆ بەو مانایە کە هیچ وشەی هەندەرانی تێدا نەبێ دەس ناکەوێ[1] ، هیچ گەلێـکیش بە تێکەڵاوی چەند وشـەی بێگانە لە زمانەکەیدا توشی هیچ زیانێك نابێ و توشیش نەبوە .

با لە زمان زانان بپرسین : داخوا زوانی گەلانی خودا پێداوی خاوەن تەخت و بەخت چۆنە ؟؟ پێیان دەڵێن : ئیتالیایی و ئەسپانی و

(١) لە ولاتە ئەوروپاییەکان فەرهەنگـی تایبەتی بۆ وشـەی هەندەرانی ناو زمانەکەیان دادەنێن .

ئەڵمانی و ئینگلیسی و فەرانسی و گەلێك لە زمانی ئوروپایی تر چونکە بنیچە لاتینین بە سەتان وشە و رستەیان وەك یەك دەچن و هیچ کامیش بە تەنگەوە نین کە ئەو وشە هاوبەشیانە وەسەر یەکتر بکەنەوە . دەڵێن رۆسی کە زمانێکی سلاڤی‌یە جگە لەوەی کە زۆر وشەی وەك بۆلغاری و چیکی دەچێ بە سەتان وشەی ئینگلیسی‌و فەرانسیشی تێخزاوە و هەرگیز رۆسی دوای شۆرشی ئۆکتۆبریش نەیانگوتوە ئەو وشانە کاپیتالی و بۆرجوازی و کۆنەپەرست و فاشیستن ، بێ دەسکاری هێشتویانن و جیا لە قازانج زیانێکیان لێ نەدیون . با دوور نەرۆین ، هەر لەم ناوە و لەم رۆژهەڵاتە نزیکە و لە نزیك خۆمان بڕوانین .. تورك ، فارس ، ئەفغان و هیند و پاکستان بەنگلادیشیشیان دەگەڵ بێ ، بە سەتان تا بە هەزاران وشەی عەرەبی رەسەنیان خوازتۆتەوە ، دەیان نوسن و دەیانخوێنن و دەناو فەرهەنگی خۆیاندا ریزیان دەکەن و بە هی خۆیانی دەزانن و وەك دەزانین هیچ زیانێکیش بە عەمرومالیان نەگەیوە و لە سۆنگەی وشەی بێگانە دەکارهێنان کەس ئازادی و نانی شەوی لێ نەبڕاوە و بە دەردی کوردەگوتەنی زەرەدی لە پەز نەداوە .

پسپۆڕانی زمانی فارسی لە ئێران لایان وایە : سەعدی و حافزی شیرازی چاکەی زۆریان بەسەر ئێرانەوە هەیە چونکە زۆر وشەی عەرەبیان هێناوەتە ناو شیعری فارسی خۆیان و وایان دەگەڵ فارسیەکەدا پیلۆز کردوَن کە تازە هەڵناوێرێن و بەو کارەیان زمانە

فارسی‌یەکەی خۆیان دەوڵەمەند و بە پێزکردوە و ئەو گش وشـــە عەرەبیانەی کە خوازراون و راگوێزراون خزمەتی فارسـی دەکەن و خزمەتکاری بێ مۆچە و مز خێری خوایە .

بژار و خاوێن کرنەوەی زمان ئەگەر لە باری بزانین و بـــە لەبارتی خەریکی بین کارێـکی بێ بەهرە نیە . بەڵام بژاری بەهرەدار زانا و پسپۆڕی گەرەکە و هـەرکەس ددستی قەڵەمی گرت و کوێرە سیوادێـکی هەبێ مل لە ددسکاری زمان و وێژە بنێ دروست نیە و لە جیاتی کل دەچاو کێشان کوێری دەکا !!.

بەر لە هەر شت پێویستە ئەوەی بزانین : ئەو وشانەی بـۆرە پیاگو نەخوێندەواری گەلەکەت دەیانزانن و لەبەریانە و کە بۆیان دەڵێی تێی دەگەن با ردسەنیان عارەبی نەبێ ترکی بێ ، با فارسـی نەبن روستی بن ئەوە تازە بۆتە کـوردی و ماڵی حەلاڵی خۆمانن و خزمەتکاری زمانمانن و ئەرکیشیان لەسەرمان نیە . کـورد گوتویە : نۆکەر بێ خەلات و بەرات تانجی سەری ئاغایەتی . .

بۆ نموونە ئەو وشانەی وەکو : دوکان و قەڵەم و خـــەت و خاڵ و خەیاڵ و ماڵ و ئیش و کشمیش و ســـەدەقە و خـــێر و صندوق و نەغد و وەفا و دۆڵمە و یاپراغ و شـــێخ و زەکات و تەزبیح و خودبە و مێزەر و شەربەت و قەساب و بەقاڵ و چەرچی و هەرچی وەك ئەوانە دەچن و هەمو کوردێك دەزانێ چن ئەگەر باپیرەی هەزار ساڵ لەمەوبەریشیان نامۆ بێ هیچ قەی ناکا .. ئـەو وشانەش

وەکوو عەولاد رەسووڵەکان زۆر لە مێژە بوونە کورد و هۆگریان بوین و ناسراون و شانازیشیان پێوە دەکەین .. ئەو جۆرە وشانە ناشێ بە هیچ ئاوا لە شوێن خۆیان بیانبزێوین .

بەڵام هێندێك وشەی وا هەن کە مەلا و کاڵی ساویلکە و کۆڵکە میرزای بافیشکەر و هێندێ ئەفەندیی دەر دیتووی خۆ لە کوردان نەبان کردوَ هەر بە هەوا و بۆ ئەوەی خەڵك وابزانن ئەو بۆتە پیاوێکی دیکە و لە کوردی رەمەکیی خزمی جووێ بۆتەوە خستوویاننە ناو کوردیەکە و نەك هەر چینی نەخوێندەوار ، خوێندەواریش بە بێ قاموس تێیان ناگا ...، دیارە دەبێ ئەوانە وەدەر بخرێن و وشەی کوردیی رەسەن و لەسەر زمان سووك لە شوێنی ئەوان دابندرێن ، بەڵام دیسان ئەم وەدەرنان و دانانەش کاری هەموو رەشکە و پێشکەنووسێك نیە . هەرگیز تاك و تەرای زاناش بە بێ یاریدەی هاوکاران ئەو ئەرکەی پێ هەڵناسوڕێ .. گەرەکە کۆڕی زانیاری یان کۆمەڵێك لە زمانزانانی بژاردە کە دەست بەو بژارە دەکەن بەر لە هەر کار هەموو وشەی هەموو زاراوەکانی جووێ بەجوێیی کوردستانیان بە فەرهەنگ لەبەر دەست دا بێ و کە بیانەوێ وشەیەکی زەق و رەق و نەگونجاوی رەزاگرانی بێگانە وەدەرنێن و بە وشەیەکی کوردیی خۆماڵی جێی پڕوەکەن ، ئەشێ ئەو وشەی لە مانای ئاوەکیەکەوە نزیکە و بە جوانتر دێتە بەر چاو و رەوانتر دێتە سەر زمان بیژێرن و لە شەڕەگەڕەك و منمن و ئێمە وای

نالێیین وای دەڵێین و هەر چونکە مــن نەمبیستوە کوردی نیـە !!
خــۆبویرن و دڵسۆزانە و زانایانە وەری گرن و ئەو کەلەبەرەی
پێ بگرن کە جێی دەرکراوەکەیە .

تا ئەو رۆژەش کە ئەم ئاواتە دێتە دی و تا دەتوانین بژارێکی
زۆر لەبار و تەیار بکەین و کردە پەشیمان دەرنەیەیــن ، با ئێمەش
وەك گەلانی دی دەگەڵ چەند وشــەی بێـگانە بساچێین و ئەگەر
یەکێك هاتو پرسی : بۆ فلان وشەی عەرەبی لە ناو کوردیەکەتان
دایە ؟ دەڵێین ئێمــە خۆ لە عەرەبان زیاتر نین ، ئەو عەرەبەی کە
خاوەنی ئەو زمانە بەر بەرین و هەراوەیە کە هەمو کەسێك لای وایە
هیـچ ئاتاجی بە زمانی بێـگانە نیە ، هەزاران وشــەی بێـگانەی
خواستۆتەوە و دەناو عـەرەبی ئاخنیوە و رەنـگ و روخســاری
گۆڕیوە و کارێـکی بەســەر هێناوە کە ئێستا خاوەنی پێشوی ئەو
وشــانە توشیشیان بێ نایانناسێ ... ئەگەر زانایانی عەرەب خۆیان
راستی ئەو ئاوەکیانەیان نەگوتبا و بە ئێمەیان نەفەرمو با : ئەو وشانە
لاوەکین و هاتونە ناو عەرەبیەوە ، نەك یەکێ وەك منی هەژار بگرە
پیـاوی دانا و زاناش بیری بەلادا نەدەچون و لای وانەبو عەرەبی
نین و غەوارەن و عەرەب لە زمانەکەی خۆیــدا پەنای داون و
دەرنەکراون . بۆ شایەتی ئەم راستی‌یە زۆر کتێب هەن کە زمانەوانانی
عەرەب یان عەرەبی‌زانی دیکە لەو بارەوە دایان ناون . بەلام مــن
هــەر سێ کتێبم بۆ روانیون و بۆ نمونەی لوێـچ لە تەغار چەند

سـەت وشێکم راگوێزتوون و لێرەدا دەیخەمە بەرچاو . هەرچەند خاوەن کتێبەکانی سـەرچاوە بڵێ ژ مامۆستا : ئەددای‌شێر کە جار و بار ناوی کوردیشی هێناوە هەر وشەیەکی رەگەزی بچێتەوە سـەر زمانە ئێرانیـەکان ناویان ناون : فارسی‌نەژاد ، بەلام من گومانم نیـە هەر کوردێکی زیت و وریا چاوێکیان پێدا بگێڕێ لە ناویاندا کۆنە وشـەی کەلەپوری کەونارای خۆی لە زۆر شوێنان دێنە بەر چاو کە ئەوانیش وەك ئێمە و باپیرەکانمان لە خزمەت بە برای عەرەبیـان بێ دریغ بوون و لەناو زمانی ئیسـلامدا شوێنی خۆیان کردۆتەوە . بەشەکەی هەرەزۆریشم لەو وشـانەی کە لەلاوە هاتوونە ناو عەرەبییەوە بۆ ئەو کەسانە هێشتەوە کە حەز دەکەن هەر راستەوخۆ کتێبەکان بخوێننەوە .

ئەو سێ کتێبەش کە دەڵێم وەك سـەرچاوە بۆم روانیون و بەشی خۆم لێ هەڵێنجاون ئەم سێیانەن :

١ـ (المعرب من الكلام الأعجمي على حروف المعجم) لأبي المنصور الجوالقي ٤٦٥ ـ ٥٤٠ هـ ، چاپی دوەم سالی ١٩٦٩ لە چاپخانەی دار الكتب لەسەر ئەرکی وەزارەتی ثەقافەی میصر چاپکراوە .

٢ـ (الألفاظ الفارسية المعربة ـ تأليف السيد ادي‌شير رئيس اساقفة سعرد الكلداني) ، سالی ١٩٠٨ لە چاپخانەی کاثۆلیکی ئاباء اليسوعيين لە بەیرووتی چاپ کراوە .

٣ـ المنجد في اللغة ـ چاپی بیستەم ـ بەیروت ـ لبنان .

ئەمەش ریزی وشەکانە :

عـەرەبی	واتـای	رەگـەزی
آبنوس	دارێکە	یۆنـانی
آجر	خشت	فارسی
آخر	ئاخوڕ	فارسی = آخور
آهو	ئاسك	فارسی
أباشە	أوباش	فارسی
أبد	هەتا هەتا	فارسی
أبرشیە	کلیسا	یۆنانی
أبریز	زێڕی پاك	فارسی
أبریسم	ئاوریشم	فارسی = أبریشم
أبریق	مەسینە	فارسی = آبریز
أبزیم	ئاغزوَنە	فارسی
أبلیس	شەیتان	عەرەبی نیە
أبهە	جوانی	فارسی ـ آب بها
أثیر	مادەیەکە	یۆنانی
أرجوان	ئەرخەوان	فارسی
أرخبیل	جزیرەگەل	یۆنانی
أریکە	تەخت	فارسی

أستاذ	مامۆستا	فارسی
أسرب	سورب	فارسی
أستبرق	پارچەی ئەستور	فارسی = ستبرك
أسطبل	تەویلە	لاتینی
أسطرلاب	ئەسترلاب	یۆنانی
أسطول	گەمی گەل	یۆنانی
أسفنج	هەولە	یۆنانی
أسمنت	چیمەنتۆ	لاتینی
أسوة	پێشەوا	فارسی ـ ئاسا
أشنان	ئەسپۆن	فارسی
اصطوانه	ستون	فارسی
أقلیم	بەشێك لە زەمین	یۆنانی
أقیانوس	دەریا	یۆنانی
ألکترۆن	کارەبا	یۆنانی
ألماس	گەوهەر	یۆنانی
أمد	زەمان	فارسی
أنبار	عەمبار	فارسی
أنبوب	لولە	ئارامی و فارسی
أنبیق	دڵۆپێنەر	فارسی
أنجر	لەنگەر	فارسی
أوج	بەرزی	فارسی = أوگ

أيضاً	ئێدن	کوردی
أيقونه	کۆتەڵۆکە	یۆنانی
أيوان	هەیوان	فارسی

- ب -

باب	دەرگا	ئارامی
بابوج	کاڵە	فارسی = پاپوش
بابور	گەمیە	فەرانسی
بابونج	بابونە	فارسی
بادنجان	باینجان	فارسی
بارجه	گەمیە	فارسی = بارگاه
باز	بازی مەل	فارسی
باشق	باشق	فارسی
باطيه	بادیە	کوردی
باع	نێوان دەست و ئانیشك	فارسی = باز
بالون	باڵۆن	فرانسی
باله	تابار	ئیتالی
بانطلون	پاتۆڵ	ئیتالی
ببغاء	توتی	ئیتالی

بختر	شایتی بەخۆ	فارستی = بختیار
بخس	کەم	فارستی = بخسیدن
بخشیش	بەخشش	فارستی
بذرقه	بەرێکەر	فارستی = پادراه
بربط	ئەمرازی موزیك	فارستی = بربط = سنکه ـ مراوی
برذون	بارگین	فارستی
برزخ	لەمپەر	فارستی
برغل	ساوار	فارستی ـ کوردتی = بەرکوڵ
برغی	پێچ	ترکتی
برکار	پرگار	فارستی
برکان	ئاگرپژێن	ئیتالتی
برنیطه	شەپکه	ئیتالتی
برواز	کەناره	فارستی
برهان	بەڵگه	فارستی = پروهان
بری	دادان	فارستی = برِیدن
برید	پۆسته	فارستی
بزر	تۆو	فارستی
بزل	بزن	کوردتی
بست	دەراو	فارستی
بستان	بێستان	فارستی

بستقانی	بێستانچێتی	فارسی
بستوقه	کوپەڵە	فارسی = بستو
بسن	جوان	فارسی = پسند
بشغ	پشکەباران	فارسی
بط	مراوی	فارسی
بطریق	شایتی بەخۆ	فارسی = پتیاره
بغداد	خوادا	فارسی
بقساط	نانێکە	فارسی
بقلاوه	شیرنی	ترکی
بلاط	فەرشە	لاتینی
بلسم	هەتوان	یۆنانی
بلطه	تەور	ترکی
بلوط	بەڕۆ	فارسی
بلید	نازیرەك	فارسی = پلید
بم	ژێتاریستوور	فارسی
بند	بە هەموو مانا	فارسی
بندر	مینا	فارسی
بندق	بەرێکە ، گزموله	فارسی
بنفسج	وەنەوشە	فارسی
بوتقه	بۆته	فارسی
بورياء	حەسیر	فارسی

بوسه	ماچ	فارسی
بوص	گەمیە	فارسی = بوژی
بهلول	گەپجاڕ	فارسی
بهو	هەیوان	فارسی
بیب	جێ ئاو	فارسی
بیدق	پیادە	فارسی
بیعه	کلیسا	عەجەمی
بیمارستان	خەستەخانە	فارسی

- ت -

تابل	بەهارات	فارسی
تأریخ	مێژوو	عەرەبی نیە
تب ـ تباب	هیلاك	فارسی = تباه
تبان	دەرپێ	فارسی = تنبان
تدرج	پۆڕ	فارسی = تزرو
ترانزیت	رێی تێپەڕین	لاتینی
ترسانه	سەنگەر	فارسی
ترعه	دەراو	فارسی = دەرگا
ترمس	ساردوگەرم	یۆنانی
ترمومتر	هەوا پێو	یۆنانی

ترهات	پڕوپوچ	فارسی = تارِرهه
تست ـ طست	تەشت	فارسی
تفاح	سێو	فارسی کۆن = تۆپا
تفه ـ تافه	بێ نرخ	فارسی = تباه
تکتیك	پلان	یۆنانی
تکنیك	ماشێنی	یۆنانی
تلامیذ	شاگردان	عەرەبی نیە
تلسکوب	عاسمان بین	یۆنانی
تلغراف	تێلگرام	یۆنانی
تلفون	تەلەفۆن	یۆنانی
تلفزیون	تەلەفیزیۆن	یۆنانی
تنباك	تەماکۆ	عەرەبی نیە
تنبل	تەوەزەل	فارسی
تنجره	مەنجەڵ	ترکی
تنك	تەنەکە	فارسی
تنور	تەندوور	فارسی
تنوره	دامێن ، زرێ	فارسی
توت	تو	فارسی
تیر	کاریتە	فارسی
تیماء	بانو	فارسی
ثغر	جغزی دەم	فارسی = ژفره .

- ج -

جاده	شاڕێی	فارسی
جارف	راماڵ	فارسی : جاروب
جاریه	کەنیز	رۆمی
جاش	کوڵی	فارسی = جوش
جبس	گێچ	فارسی = جبسین
جربز	وریا	فارسی = گربز
جردبان	نانەوا	فارسی = گردەبان
جردق	کولێرە	فارسی = گردە
جزاف	وتەی سەربەخۆ	فارسی : گزاف
جزر	گێزەر	کوردی
جص	گێچ	فارسی : گچ
جغرافیا	جوغرافیا	یۆنانی
جفت	تفەنگی راو	فارسی
جل	گوڵ	فارسی
جلاب	گوڵاو	فارسی
جلاهق	گزموله	فارسی = گل آهك
جلخ	چەرخی چەقوان	فارسی = چرخ
جلسان	گوڵستان	فارسی
جلنار	گوڵهەنار	فارسی

جمرك	بارانە	فارسی = گمرك
جمل	پوختەی حیساب	فارسی
جمناستیك	وەرزش	یۆنانی
جمهور	حەشامات	فارسی = گروهە
جناح	گوناه	فارسی
جنبد	خونچە	فارسی = گنبد
جنزار	ژەنـگ	فارسی = زنـگار
جنق ـ منجنیق	گڕهاوێژ	یۆنانی
جنی	بەرچنی	فارسی = چنیدن
جوالق	جەواڵ	فارسی
جۆبار	جۆبار	فارسی
جوذاب	گوێزاو	فارسی
جوخ	کریخوری	فارسی
جوخان	جۆخین	کوردی
جوخە	قوڵـکە	فارسی = گوچاه
جورب	گۆریە	فارسی
جورە	قوڵـکە	فارسی = گور
جوز	گوێز	فارسی
جوسق	کۆشك	فارسی
جوشن	زرێ	فارسی
جوهر	ماك ، گەوهەر	فارسی

جهبز	پسپۆڕ	فارسی
جهنم	دۆزەخ	عەرەبی نیە
جهوری	بەرز	فارسی = جاهوار
جیرو	حەواڵە	ئیتالی
جیۆلۆجی	زەوی ناسی	یۆنانی

- ح -

حب	کوپە	فارسی = خم
حباری	چێرگ	فارسی = هوبرە
حدأة	کۆلارە	فارسی = خات
حسك	نێزە	فارسی = خسك
خاتون	خات	ترکی
خافت	نزمی دەنگ	فارسی = خفتن
خام	دەکارنەکراو	فارسی
خان	بە هەموو مانای	فارسی
خباء	خێوەت	عەرەبی نیە
خبل	شێتی	فارسی = خوبلە
ختل	فێڵ	فارسی = ختلی
خرج	توربێن	فارسی
خشاف	خۆشاو	فارسی

خشتق	گزۆڵ	فارسی = خشتك
خشخاش	خاشخاش	فارسی
خط	خەت	فارسی کۆن = کتا
خف	کاڵە	فارسی = کفش
خلخال	خرخاڵ	فارسی
خنجر	خەنجەر	فارسی
خندق	خەندەك	فارسی = کندك
خوان	خوان	فارسی
خوذه	شەڕکلاو	فارسی
خیار	ئارو	فارسی
خیش	پارچەی گونیە	فارسی

- د -

داشن	تازە ئیجاد	فارسی
دانق	دانگ	فارسی
داما	دامە	فارسی
دایە	مامان	فارسی
دأب	داب	فارسی
دبج ـ دیباج	نەخش ، نەخشاو	فارسی
دبوس	دەنبوس	فارسی

دجی	تاریکی	فارسی
دراج	پۆڕ	فارسی
درب	رێ	فارسی
دربونه	کۆڵان	فارسی
دردی	تڵپ	فارسی
درزی	خەیات	فارسی
درهم	درەم	یۆنانی
درویش	دەروێش	فارسی
دسار	بزماری دۆ سەر	فارسی
دست	بە هەمۆ مانای	فارسی
دستور	بە هەمۆ مانای	فارسی
دسکره	گوند	فارسی
دغل	دەغەڵ	کوردی
دف	دەفە	فارسی
دفتر	دەفتەر	فارسی
دقدان	کوچك‌ئاور	فارسی = دیکدان
دکان	دوکان	فارسی
دکتاتور	لاسار	لاتینی
دلق	دەڵەك	کوردی
دلو	دوڵچە	فارسی
دمار	لە ناو چۆن	فارسی = دم‌آر

دمل	کوان	فارسی
دمق	مۆشەدەمە	فارسی
دەمە	باو بۆران	فارسی
دهلیز	دالآن	فارسی
دهقان	گەورەی دێ	فارسی
دیان	حاکم	سریانی
دیوان	بە گش مانای	فارسی
دین	ئاین	سانسکریتی
دین	قەرز	یۆنانی
دینار	دینار	فارسی ، یۆنانی
دینامۆ	دینەمۆ	یۆنانی
رافد	چۆم	فارسی = رود
رذاذ	وردە باران	فارسی = ریزە
رزق	رۆزی	فارسی
رسن	گوریس	فارسی = ریس
رشتە	هەرشتە	فارسی
رصاص	مز	فارسی = أرزیز
رطل	نیو من	یۆنانی = لتر
رهبان	رەبەن	فارسی
رهوان	خۆشڕۆ	فارسی = رهوار

- ز -

زاج	زاخ	فارسی
زاغ	قاژو	»
زئبق	جیوه	»
زبانیه	دۆزەخەوان	» = زبانه : گڕ
زبر	فێر بو ، نوسی .	» = ازبر
زبون	کڕیار	ئارامی
زخرف	نەخشاندن	فارسی
زرابی	رایەخ	فارسی = زیرپا
زرد	زرێ	فارسی
زرق	جیقنه	سریانی
زرنیخ	زەرنیخ	یۆنانی
زری	کەنەفت	فارسی = زار
زفت	قیل	یۆنانی
زلابیه	زلوبیا	فارسی
زلال	ئاوی خۆش	»
زمهریر	زۆرسەرما	»
زنار	پشتێند	یۆنانی
زنبرك	باندۆڵ	فارسی = زنبورك
زنبق	گوڵێکه	»

زنجار	رەنـگ	فارسی
زنجبیل	زەنجەفیل	«
زنجیر	زنجیر	«
زندیق	زەندپەرست	«
زنك	زنـگۆگرافی	ئەڵمانی
زیج	عاسمان نامه	فارسی = زیک

- س -

ساده	ساکار	فارسی
ساذج	ساده	«
ساجور	سەمەندۆك	« = شک گیر
سبج	شەوه	« = شبه
سجنجل	ئاوێنه	یۆنانی
سجور	ئەحمەق	فارسی = سگوار
سجیل	گزمۆلەقوڕ	« = سنـگ گل
سجیه	خوو	«
سخط	رقی زۆر	« = سخت
سراب	تراویلـکه	«
سراج	چرا	«
سرادق	تاوڵی سەرماڵ	«

سرج	زێن	فارسی = سرك
سرجین	سەرگێن	کوردی
سرداب	سارداو	فارسی
سردین	جۆرە ماسییەکە	فەرانسی
سرمد	هەرهە	فارسی
سرو	سەوڵ	»
سروال	دەرپێ	»
سطل	پەقرەج	»
سفسطه	وتەی بە هەڵە بەران	یۆنانی
سکر	شەکر	فارسی
سل	دیق	»
سلحفات	کیسەڵ	» = سولاخپا
سمندر	خەمەکرۆ	»
سنبك	سمەولاغ	»
سنجاب	سمۆرە	»
سەنجه	سەنگەتەرازوَ	»
سنجەق	لیوا	»
سندان	دەزگای ئاسنگەر	کوردی
سندروس	شتێکە وەك کارەبا	یۆنانی
سندس	پارچەی ئاوریشم	فارسی
سندل	کاڵەپۆش	یۆنانی

سندیان	جۆرە داربەڕوێکە	یۆنانی
سنطور	ئەمرازی مۆسیقا	»
سنونو	پەڕەسێلکە	عەرەبی نیە
سهم	بەش	فارسی = سامە
سیخ	زەرگ	کوردی
سیرج ، شیرج	رۆن کونجی	فارسی = شیرە

- ش -

شاش	نەسفت : هەڵە	فارسی
شابندر	کونسول	»
شابلوط	شابەڕو	»
شاذروان	تاوڵی بەر ماڵ	»
شاقول	راستەی بەنتا	»
شأن	حاڵ	» = سان
شاهترج	شاتەڕە	»
شاهین	ــ ی تەرازوَ	»
سبت	شەمۆ	سریانی
شبت	شویت	فارسی
شبین ، أشبین	برازاوا	سریانی
شبکره	شەوکوێری	فارسی

شبوط	قاشەماسی	فارسی
شتم	جنێو	» = ستم
شخص	کەس	»
شرب	وەخوارن	» = سیراب
شرز	تورەیی	» = شرزه
شرس	شەڕانی	» = شرزه
شطرنج	شەترنج	عەرەبی نیه
شفع	جوت	فارسی = جفت
شلغم	شێلم	»
شم	بۆن	» = شمیدن
شناز	شورەیی	»
شوبك	تیرۆك	»
شواظ	گڕ	» سوز ـ کوردی = شەوات
شوكة	شکۆ	فارسی
شهيه	ئارەزو	»
شهلا	کاڵی چاو	»
شيء	شت	» = چیز

- ص -

صابون	سابوٚن	فارسی - کوردی = ئەسپون
صاروج - صهریج	حەوز	فارسی
صحن	سینتی پچوك	»
صدقه	خێر کردن	» = صدیکه
صراط	ڕێگه	یۆنانی
صر	سارد	فارسی = سرد
صرد	سارد	»
صرصر	سارد سارد	»
صرم	گەرم ، چەرم	»
صقر	مەلی راو	» = چرغ
صك	رەسێد	»
صلاطه	زەلاٚته	ئیتالی
صندوق	یەغدان	روسی
صنم	بت	فارسی - شمن
صهر	خزمی ژن	» = شوهر
صیدله	دەرمانفروش	»
صیف	هاوین	»
صیوان	تاوڵی زل	فارسی : سایەبان

ـ ض ـ

ضنك	تەنگانە	فارسی

ـ ط ـ

طابه	تۆپ	فارسی
طابوق	خشت	«
طارمه	بەرپەسار	عەرەبی نیه
طازج	تازە	فارسی
طاق	تاق	فارسی
طاوس	تاوس	عەجەمی‌یه
طبر	تەور	فارسی
طباشیر	تەباشیر	تورکی
طراز	تەرز	فارسی
طربوش	تەپلە	فارسی = سەرپوش
طرش	کەڕ	عەربی نیه
طغری	مۆری‌شا	فارسی
طلسم	تەلیسم	یۆنانی
طنبور	ئامرازی مۆسیقا	فارسی = دنبره
طنفس	رایەخ	« = تن‌پاس
طواشی	کویلەی خەساو	«

طوایه	تـاوه	فارسی
طوبی	بەهەشت	هیندی
طود	کێو	فارسی = توده
طیلسان	جبــــه	فارسی = تالسان

- ع -

عبقری	هەڵکەوتە	فارسی = آبـکار
عسکر	لەشکر	» ، یۆنانی
عطش	تینگی	» ـ تشنه

- غ -

غثّ	گـز	فارسی = گـژ
غراره	خەرار	»
غرّه	سەرەمانگ ، چەرمگی توێڵ	»
غساق	کێم و زوخاو	ترکی
غطرفه	بایی بوون	فارسی = غتفر
غضاء	داری گەز	»
غمز	چاو داگرتن	» = گمژه
غوغاء	ئاپۆره	»

- ف -

فالوذەج	پاڵودە	فارسی
فانوس	چرادەست	عەرەبی نیە
فانیذ	هەلوایەکە	فارسی
فتراك	پاشکۆبەند	»
فجل	تور	عەرەبی نیە
فخ	تەڵە	فارسی
فدان	تەختەزەوی	سریانی
فردوس	بەهەشت	رۆمی
فرسخ	مەودازێ	فارسی = فرسنگ
فرشە	فرچە	فەرانسی
فرو	جلی کەوڵ	فارسی = پروە
فرن	تەندوَر	لاتینی
فستان	کراسیژن	فارسی
فستق	پستە	»
فسطاط	رەشماڵ	»
فلز	مەعدەن	» = پولاد
فلس	قۆشە	یۆنانی
فلش	بلاو	سریانی
فلق	قەلاشتن	» = پلکە

فلّـين	تەپەدۆر	یۆناتی
فنجان	فینجان	فارسی = پنـگان
فنر	چرا	«
فنك	دەڵەك	«
فولاذ	پۆلا	«
فهرست	ناوەرۆك	«
فيروزج	پیرۆزە	«
فيشفاروج	پێشپارو	کوردی
فيلسوف	زۆرزان	یۆناتی
قالب	قاپێلك	فارسی = کالبد
قابوس	لاوچاك	« = کاوس
قبان	قەپان	« = کپان
قبـج	کەو	« = کبك
قبّـه	هەڵمساو	«
قربوس	قەڵپۆز	«
قرطاس	کاغەز	عەرەبی نیه
قرطبان	دەویت	فارسی = کلتبان
قسطاس	تەرازو	رومی
قصار	گازر	فارسی
قصری	کوێزر	کوردی
قطمير	کەمتر	فارسی

قلّه	سەرو	» = کله
قره	جێخەو	ئیتالی = کەمارە
قطریر	تووش و تاریك	فارسی
قمجر	کەماندار	» = کمانگر
قن	کولانە	کوردی = کون
قنب	گیاشریت	یۆنانی
قند	شەکری کەللە	فارسی
قندیل	چرا	لاتینی
قنصل	کۆنسول	لاتینی
قیثاره	گیتار	فارسی = سەتار
قیروان	کاروان	»

- ك -

کأس	کاسە	فارسی
کاش	کۆشا	»
کاغز	کاغەز	»
کافور	کافور	»
کاهن	پێشکۆ	سریانی
کبریت	گۆگرد	عەرەبی نیە
کبس	رێك گوشین	سریانی

كبسول	چەشنی	لاتینی
كتان	كەتان	فارسی
كثیراء	كەتیرە	»
كدی	گەدایی	»
كرباج	قامچی	»
كرفس	كەرەوز	سریانی
كسوف ، خسوف	گیرانی مانگورۆژ	فارسی = كشفتن
كشتبان	كلكەوانەی دورمان	»
كشده ، قشطه	سەرتوێ	»
كشمش	كشمیش	»
كمبیاله	وامنامە	ئیتالی
كمثری	هەرمێ	فارسی
كمنجه	كەمانچە	»
كمون	زیرە	عەرەبی نیە
كمیت	كوێت	فارسی = كمخت
كناری	زەردەزیڕە	ئەسپانی
كندوج	كەندوَ	فارسی
كنز	خەزنە	»
كنیسه	كڵێسا	ئارامی
كهرباء	كارەبا	فارسی
كهف	ئەشكەوت	كوردی = كێف

كهل	پیر	كوردی = كال - فارسی = چهل
كیلۆ	نیوسیه	یۆنانی
كیمیاء	كیمیا	«

- ل -

لازورد	عابی	فارسی = لاجورد
لبلاب	لاولاو	»
لجام	لغاو	» = لگام
لوزینج	خوراكێكه	«
لیمون	لیمو	«
لینوفر	نیلوفەڕ	«

- م -

مائدة	خوانی خۆراك	فارسی
ماخور	كۆڕی مەستان	» = میخوره
ماخولیا	گێژ و وێژ	یۆنانی
مارستان	خەستەخانه	فارسی
ماس	ئەڵماس	یۆنانی
ماسوره	لوله	سریانی

متراس	مەتەرێز	فارسی = ترسانە
مرت	زەوی قاقڕ	« = مردە
مرج	مێرگ	«
مرغ	شێنکە	« = مرغزار
مریم	پایەبەرز	سریانی
مزج	تێکڵاو	سریانی = مزك
مسك	بۆن	فارسی
مص	مژ	« = مك
مطران	مەلای فەلە	یۆنانی
مكوك	مەكوك	ئەرمەنی
ملكوت	فرشتاوا	سریانی
مليار	ژمارە	فرانسی
مليون	ژمارە	فرانسی
موسيقا	مۆزیك	یۆنانی
مومياء	مۆمیایی	فارسی
مهر	مۆر	«
مهرجان	جەژن	«
مهره	مۆرو	«
ميدان	گۆڕەپان	«
ميزاب	لوساو	«
ميل	كلچۆك	«

مینا	شوشە	فارسی
میناء	بەندەر	یۆنانی

- ن -

نارنج	نارنج	فارسی
ناسوت	خەڵکاوا	سریانی
ناطور	پاسەوان	«
ناموس	رازدار	یۆنانی
نای	بلوێر	فارسی
نبراس	چرا	سریانی
نجل	رۆڵە	فارسی = نگل
نحریر	زیرەك	عەرەبی نیە
نرجس	نێرگس	فارسی
نرجیله	قلیان	«
نرد	نەردێن	«
نزیز	دەڵاو	«
نسترن	گوڵێکە	«
نشا	نیشاستە	«
نشوه	کەیفی مەستی	فارسی = نوش
نعناع	پنگ	فارسی = نانە

نفير	شەیپوور	فارسی = نپور
نكس	نخوون	فارسی
نمرق	باڵگە	» = نرمك
نمره	نمره	ئیتالی
نمق	نووسی	فارسی = نامه
نموذج	نموونه	»
نوره	قسڵ	عەرەبی نیه
نيزك	ئەستێرەی خوشیو	فارسی
نيل	خم	»
نيلوفر	نیلوپەڕ	»

- و -

ورد	گول	عەرەبی نیه
ورديان	زینداناوان	ئیتالی
وصر	پەیمان	عەجەمی
وقت	وەخت	کوردی

- هـ -

هاله	خرمانه	فارسی
هاون	جوون	»
هرطقه	ئایین گۆڕین	یۆنانی

هری	عەنبار	یۆنانی
هزار	بلبل	فارسی
هزبر	شێر	» = هژبر
همج	تەپۆ	» = چمك
هەمیان	هەمیانە	»
هندس ـ هنداز	ئەندازە	»
هندام	بالای رێك	»
هودج	کەژاوە	»
هیولی	ماکی یەکەم	یۆنانی

- ی -

یأجوج ، مأجوج	عاجوج و باجوج	عەجەمی‌یە
یاسمین	یاسەمەنە	فارسی
یاقوت	گەوهەر	یۆنانی
یباب	وێران و چۆڵ	فارسی
یخت	گەمیە	هۆلاندی
یزك	سەرعەسکەر	فارسی
یشم	گەوهەر	» = یشب
یم	دەریا	ئارامی

* * * * * *

- ملخص المقال -

الكرد ونقاء اللغة

العضو العامل : هــزار

تعاني اللغة الكردية من مشاكل عديدة تختلف من حيث حدتها وتتفق من حيث ان جميعها بحاجة الى درس عميق وتقص مضن وبحث أصيل .

وان واحدة من اهم تلك المشاكل التي تنتظر الحل الجذري العاجل تتعلق ، في رأيي ، بمسألة وجود الكلمات والمصطلحات الاجنبية في اللغة الكردية ومنها وعلى رأسها الكلمات العربية . وتلك ظاهرة عامة شاملة بالنسبة لجميع اللغات التي تتفاعل فيما بينها ، تأخذ من غيرها وتعطي لغيرها مما يعتبر عامل قوة لها يساعد على تطويرهما وتوسيع افقهما . ولكن مع ذلك دأب بعض المثقفين الأكراد وبحماس منقطع النظير على « تنظيف » لغتهم من الكلمات « الدخيلة » محاولين بذلك « إثبات » إستقلال كيان اللغة الكردية وهم يخلقون بعملهم هذا مشكلة جديدة وخطيرة بالنسبة لهذه اللغة لان معظمهم في أحسن الاحوال ليسوا أهلا لانجاز هذه المهمة الذي يتطلب اول ما يتطلب

معرفة واسعة بمختلف اللهجات الكردية واطلاعاً كافياً على تراثنا الادبي المدون وغير المدون وإدراكاً تاماً لتقدير ضرورة وكيفية التغيير والتبديل في الكلمات والمصطلحات الاجنبية التي في أحيان كثيرة تتحول بفعل عوامل وظروف معينة الى جزء متمم للغة المعنية وتكون في قوة الأصيل بالنسبة لها فلا يمكن والحالة هذه تغييرها بكلمات ومصطلحات مصطنعة تبدو هي في طابعها وصياغتها غريبة أو دخيلة مجردة من مقومات الحياة والبقاء ، وليست قليلة من أمثالها في العديد من المؤلفات الكردية بما فيها الكتب المدرسية وغيرها .

وهذا لا يعني بطبيعة الحال إنني لست من انصار احياء ونشر المصطلحات الكردية الأصيلة التي تستطيع أداء دورها الصحيح في التعبير الدقيق السلس عما يراد منها ، بل بالعكس ارى في ذلك ضرورة علمية سبقتها تجارب غنية لامم اخرى ، ولكن علينا ان نعهد انجاز مثل تلك المهمة الشاقة الى اناس من ذوي الكفاءات والخبرة ومؤسسات لها من الامكانات العلمية والمادية ما يؤهلها لاخذ تلك المهمة على عاتقها . ولكنني في كل الاحوال أرى من المهم التأكيد على ضرورة عدم التفريط بالكلمات والمصطلحات المقتبسة التي أصبحت جزءاً حيوياً متمماً لكيان لغتنا دون ان تؤثر على إصالتها وقوتها . وليست تلك حالة فريدة في واقعها بل امر شائع وحقيقة واقعة بالنسبة لجميع اللغات وحسبي ما انشره رفق مقالي من شواهد على الكلمات والمصطلحات « الدخيلة » في اللغة العربية التي لا يختلف إثنان على كونها واحدة من أقوى اللغات على وجه البسيطة ، واستعنت في تحديد تلك الأمثلة بـ « المعرب من الكلام الاعجمي على حروف المعجم » لأبي

منصور الجوالقي (٤٦٥ — ٥٤٠ هـ) [من منشورات وزارة الثقافة المصرية — الطبعة الثانية — ١٩٦٩] و « الالفاظ الفارسية المعربة » للسيد ادّى شير رئيس أساقفة سعرد الكلداني [طبعة بيروت — ١٩٠٨] و « المنجد في اللغة » .

* * * * * *

لە کوێوە دەست بکەین
بە دەستوور سازی
ڕێ زمانی کوردی

ئەندامی کارا : د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی

بەشی دووەم

ئەلف و بێ و دەنگ لە زمانی ئاڤێستادا :

وەك لە پێشدا وتمان و زانراوە ، ئێرانیەکان ئەلف و بێی (ئارامی)یان خواستووە و بەکار هێناوە بۆ نووسین ، بەڵام لەبەر ئەوەی کە ئەم ئەلف و بێیە بۆ کۆمەڵە زمانێك دانراوە کە لە بنەڕەتدا جیاوازە لەلایەن هەڵکەوتی دەنگەوە لەگەڵ زمانە ئێرانیەکان ، هەمیشە پێویستی بە ئاڵوگۆڕ و دەست لێدان بووە ، چونکە سامیەکان کە ئەم ئەلف و بێیەیان داهێناوە زۆریان گوێ نەداوەتە دەنگە (بزوێنەکان ـ حروف العلة)[1] و بە لایانەوە شایانی نرخێکی

(١) اسرائیل ولفنسون ، تاریخ اللغات السامیة ، طبعه مصر ١٩٢٩ ، ص ١٤ .

وا نەبوون وێنەی تایبەتییان بۆ دابنێن بە هەمو پلەیەکی کورت و درێژیانەوە و هەر بە وێنەی (ا) و (و) و (ی) کە بۆ دەنگی ئاوازەی ئەم بابەتە دەنگە دانراون کاری خۆیان لە نوسیندا بردۆتە سەر هەتاوەکو بەرەنگاری فیکری ئاری بوون و هەستیان بەکەم و کورتی ئەم ئەلف و بێیە کردووە ئنجا حەرەکاتیان داهێناوە کە وەك سەربار خراونەتە یا سەر یا ژێر وێنەی دەنگە ئاوازەکانەوە . هۆی ئەم کەم تەرخەمییە بەرامبەر دەنگی بزوێن و بەتایبەتی کورت و کراوەیان لە زمانە سامیەکاندا ئەوەیە کە هەست بە شلۆکی و سروشتی خۆگۆڕینی ئەم دەنگانە کراوە و بە دەنگی یەك رۆ دانەنراون هەر لەبەر ئەوەشــــە ئەم دەنگانەیان نـاو ناوە دەنگی (زەدە ـ علە) و راستیەکەشی بە هەڵە نەچوون چونکە ئەم دەنگانە بەگوێرەی واتای وشە دەگۆڕدرێن بەڵکو گۆڕینیان دەبێت بە هۆی گۆڕینی واتای وشە و گۆڕینی کێشی .

لە سەدەی یەکەمدا سامیەکان و بەتایبەتی زمان شناسە عەرەبەکان بۆ ئاسان کردنی خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز و تێ گەیشتنی لە لایەن هەمو نەتەوەکانی باوەڕیان بە ئیسلام کردووە ، دەستیان کرد بە دەستکاری ئەو ئەلف و بێ عەرەبییە کە ئەویش لە سـەرەتادا لەو سەرچاوەیە کەوتۆتەوە کە ئارامی لێ وەرگیراوە و بێ خاڵ و بزوێنە ، لە ئەنجامدا ئەم خاڵ و بزوێنانە دانران[2] کە ئیستە دەبینرێن لە

(۲) هەمان سەرچاوە ، ل ۱۲ .

ئەلف و بێی عەرەبیدا و یەشتا هەر کەمی و ناتەواویان ماوە .

بەشی یەکەم : بەراوردی دەنگی ئاوازە :

ئەلف و بێی ئارامی لە سەرەتادا لە (٢٢) وێنەی دەنگە ساغ « صحیح »ەکان کێشراوە ، مەبەس لە دەنگی ساغ کە لە زمانە سامیەکاندا باس دەکرێت ئەو دەنگانەیە کە وێنەیەکی وەستاو و نەگۆڕدراویان هەیە و لە هەمو کاتێکدا و لە هەر شوێنێکدا هەڵکەوێت هەر یەك دەنگیان هەیە ، ئەم دەنگانە بەرامبەر « Consonant »ن لە زمانە ئەوروپاییەکاندا و لە زانستی زماندا . لە راستیدا ئەم دەنگانە بە دوو بەڵگە دەناسرێن ، یەکەم ئەوەیە کە یەك دەنگیان هەیە و لە هەمو کاتێکدا بە ماوەیەکی مەعلوم و لە شوێنێکی تایبەتیەوە دەردەبڕدرین و شێوەیەکی یەك ڕو و ساغیان هەیە و دوەهەم هەر دەنگە سازگەیەکی ئاشکرای هەیە لە دەمدا و بە گیرێکی تایبەتی دێتە دەردوە لە زار و گوێ پێ دەکرێت .

ئەم (٢٢) دەنگە لە ئەلف و بێی ئارامی و عەرەبیدا بەم جۆرە ریز دەکرێن : ا ب ج د . هـ و ز . ح ط ی . ك ل م ن . س ع ف ص . ق ر ش ت .

ئەگەر ورد ببینەوە دەبینین کە دەنگی بزوێن لەم ئەلف و بێیەدا نییە[٣] لە هەردوو زمانە سامیەکەدا چە عەرەبی و چە ئارامی

---

(٣) دکتور کمال محمد بشر ، دراسات في علم اللغة ، مصر ١٩٦٩ ، ل ٤٢٠ .

هه‌روه‌ها له عبرانیــدا .. بۆ ده‌نـگی بزوێن له دواییدا وێنه دانراون[٤] و نه‌خراونه‌ته ناو ئه‌لف و بێ . ئه‌ویش له و كاته‌دا كه به پێویست زانراوه وه‌ك وتمان بۆ ئاسان كردنی خوێندنه‌وه‌ی قورئان[٥] و له دواییدا بۆ لێك‌دانه‌وه‌ی ده‌ستووری زمان به تایبه‌تی له‌كاتێكدا كه به‌ره‌نـگاری (ئیشتقاق ـ دارشتن)ی وشه بوون و (ئیعلال ـ و ئیبدال) سه‌رنجی راكێشـاون له (ته‌صریف ـ گه‌ردان)ی كار و دارشتنی ناوی دارێژرا و له (كار ـ فعل) .

به راستی له مه‌یدانی لێك‌دانه‌وه‌ی ده‌نـگ و زانستی ده‌نـگ‌سازی زمان شناسه عه‌ره‌به‌كان و به‌ڵـكو هه‌موو نه‌ته‌وه سامیه‌كان سوودێـكی زۆریان له فیـكری ئاری[٦] وه‌رگرتووه[٧]، دوور نییه به‌رهه‌مه‌كانی زمان شناسه هندیه‌كانیان به‌رچاو كه‌وتبێت و به تایبـه‌تی به‌رهه‌مه نایابه‌كه‌ی (پانینی) هندی كه یه‌كه‌م زانای زمانه له دونیادا و له سه‌ده‌ی چواره‌می

---

(٤) Rev. Thomas Arayathinal . M . o . 1 , Aramaic Grammar PP . 1 , 2 .

(٥) یه‌كه‌م كه‌س ابو الاسود الدؤلی بووه كه به‌ئه‌مری علي كوڕی ابي طالب (د. خ.) خالی داناوه بۆ پیته‌خاڵداره‌كان وحه‌ره‌كانی داهێناوه و به‌مه خوێندنه‌وه‌ی قورئان و زمانی عه‌ره‌بی پاراستووه له هه‌ڵه .

(٦) الدكتور كمال محمد بشر ، دراسات في علم اللغة ، دار المعارف بمصر ، ١٩٦٩ ، ص ، ٣٦ ، ٥٨ .

(٧) الدكتور احمد مختار عمر ، البحث اللغوى عند الهنود واثره على اللغويين العرب ، بيروت ١٩٧٢ ، ص ١٢٩٠ .

ب . ز ژیاوە بەتایبەتی لە (زانستی دەنگ) و لێکدانەوەی دەنگی زمانی سانسکریتی[٨] .

لە پێشدا دیارە هەر دەنگی (ساغ)یان بە دەنگی راست زانیوە چونکە بە وێنەیەکی ئاشکرا و رەوان توانیویانە (سازگە ـ مخرج)ی هەست پێ بکەن و دەس بخەنە سەری و (گیری) بدۆزنەوە لە کوێوە دێتە دەرێ و (گۆ)ی پێ دەکرێ . بۆیەك کە دەستیان کردووە بە دەستوور دانانی رێزمان ئەلف و بێیان هەر لە و دەنگە ساغانە رێك خستووە کە سازگەی ئاشکرایان هەیە و کە هاتونەتە سەر وشەسازی و سەرنجیان لە دروست بونی وشە داوە هەر دەنگە سازگەدارە ساغەکانیان بە دەنگی راست و ساغ ژماردووە و بنای وشەیان بەگوێردی ئەو دەنگانە هەڵبەستووە . هەروەها کە (کیش – قیاس)یان داناوە بۆ وشە ، تەنها دەنگە ساغە سازگەدارەکانیان ژماردووە ، و دەنگی بزوێن کە سازگە و گیری نییە گوێی نەدراوەتێ[٩] ، بۆیەك کە و توویانە بنای وشە لە سەر سێ دەنگی ساغ هەڵدەبەسترێت (فعل) لە عەرەبیدا و لە هەمو زمانە سامیەکانی تر ، مەبەستیان تەنها لە (ف) (ع) (ل) کە بووە و دەنگی (ــِـ) ژێر لە کێشی ناودا (فِعل) و (ــَـ) سەری (ف) و (ع) (ل) لە کێشی کار (فَعَلَ)یان نەژماردووە .

T . Burrow , The Sanskrit Language , P . 49 (٨)

Rev . Thomas Araythinal , Aramaic Grammar, PP . 1 , 7 . (٩)

ئەم کەم و ناتەواوتی ئەلف و بێی سامیە رێـگەی لە ئێرانیەکان نەگرتووە لە خواستنی بۆ نوسـینی زمانەکانی خۆیان بەڵـکو زۆر بە وردی هەوڵیان داوە و توانیویانە پڕی کەنەوە و تەواوی بکەن و لە ئەنجامدا ئەلف وبێیەکی وای لێ دروست بکەن کە بە تەواوی وێنەی هەمو دەنگێکی ئاری تێدا بکێشرێت . بێ گومان لە سەرەتادا دەنگە ساغەکانیان بەراورد کردووە لەگەڵ دەنگی (ساغ[10] Consonant) لە زمانەکانی خۆیاندا و ئەم چەند وێنەیەیان خستۆتە سەر .

وێنەی تایبەتی بۆ (ك)ی وەك کێو و (گ)ی وەك گیا ، بۆ (چ) و (ژ) ، بۆ (ذ) وەك وشـــەی (یەذ) (صەذ) ، بۆ دەنگی (پ) و (ڤ) بـــۆ نونی (گەنگ)[11] کە لە بنی مەلاشۆوە دەست پێ دەکات وەك هەنگ ، بۆ نونی (نەرم) کە لە پێشی مەلاشو دەست پێ دەکات وەك پەند و هەر لە ســـەرەتاوە دەنگی (ص) و (ح) یان بە دەنگێکی خۆماڵی زانیوە و هێشتویانە لە ئەلف و بێکەدا . بەم جۆرە دەنگی ئاواز — سـاغ Consonant لە ئەلف و بێـی ئافێستادا گەیشتۆتە (٣٤) دەنگ و (٢٤) وێنـەیان

---

(١٠) ساغ ـ Consonant : لێرەدا ساغ لە باتی ئاوازە ـ ئاوازدار کە « Consonant » نەنها لەبەر ئەوە بەکار دەهێنم کە بەرامبەر ناوە عەرەبیەکە بێت وسەرنجی خوێندەواری لێ دوور نەخاتەوە .

(١١) ئەو نونەیە کە لە ناو لوتەوە دەردەبڕدرێت بە بڵی لە بنی مەلاشووەوە دەست پێ دەکات .

بۆ کێشراوە بەم جۆرەی خوارەوە[12] و بە گوێرەی سازگەکانیان .

١– دەنگی سازگەی قورگ GUTTURAL

ئەڤێستا		لاتینی		کوردی		نموونە
𐬐	=	k	=	ك	وەك	کورد
𐬑	=	K'	=	ك،	وەك	،کێو
𐬔	=	g	=	گ	وەك	گورگ
𐬖	=	g'	=	گ،	وەك	،گێل .

٢– دەنگی سازگەی مەلاشوو PALATAL

ئەڤێستا		لاتینی		کوردی		نموونە
𐬗	=	Ç-CH	=	چ	وەك	چاو
𐬘	=	J dj	=	ج	وەك	جۆ .

٣– دەنگی سازگەی دان DENTAL

ئەڤێستا		لاتینی		کوردی		نموونە
𐬙	=	T	=	ت	وەك	تور
𐬝 𐬚	=	T١	=	ط	وەك	طوری
𐬛	=	D	=	د	وەك	دەم
𐬜	=	D'	=	ذ	وەك	بەذ
𐬚	=	T	=	ث	وەك	فەرث[13]

(١٢) Par C. De Harzel, Manuel de la langue de Avesta, PP. 4 - 5.

(١٣) فەرث ناوی پەرتەکانە .

٤ــ دەنگی سازگەی لێو KABIAL

ك	=	P	=	پ	وەك	پەڕ
ك	=	F	=	ف	وەك	فاڵ
ر	=	B	=	ب	وەك	بەر[١٤]
كل	=	W	=	(و)ی سەرەتا وەك وەرد		

٥ــ دەنگی سازگەی لوت ـ NASAL

٦	=	N	=	ن	وەك	ناو
٤	=	n̄ ـ ṅ ـ ن		دوای بزوێن وەك دانرا		
كد	=	ṅ	=	ن	وەك	پێشوَ لە سەرەتادا

دوایی ئەم نوَنە بووە بە (ی) وەك

DANHV ئەبێ بە DAHYV

ش	=	n̄	=	ن	دەنگێكی قورگی ولوَ تی

و دانییە و زور بە گران (گوَ) دەكرێ

وەك (ن) لە وشەی[١٥] سەندار . دوانزە[١٦]

6	=	M	=	م	وەك	مەڕ . دەم

---

(١٤) C. De Harzel, Op. cit., PP. 4 - 5

(١٥) Ibid, P. 13

(١٦) T. Burrow, Op. cit., P. 29

دەنگی (گرۆ ـ Ocloster)لە زمانی کـوردیی ئێستەدا زۆرە وەك لەم وشانەدا دەردەکەوێت : زمان ـ رم ـ پرس ـ رس . ترس ـ رس . جوان ـ جڤان ـ جڤ و گەلێکیتر ، بەڵام لەراستیدا مـن ئەمـە بە گرۆ دانانیم چونکە لە و باوەڕەدام کە هیـچ دەنگێـکی سـاغ ـ ئاوازە Consonant بە بێ دەنگی بزوێن (گرۆ) ناکرێت و بزوێنێـکی زۆر کورت کە لە زمانە سامیە رۆژئاواییەکاندا ـ ئارامی ـ عبرانی وێنـــە وناوی هەیـــە ، دەکەوێتـە بەینی هەمو دەنـگە (ئاوازە)کانەوە و بە پێی ئەو بزوێنە ناگونجێ دەربڕدرێـن و گرۆ بکرێن .

بەم ئەلف و بێیەدا کە وا خرایە پێش چاوتان دەردەکەوێت کە ئـەلف وبێی ئارامی یەکسەر بەکار نەهاتووە بـۆ نوسـینی زمانە ئێرانیەکان و بەتایبەتی بۆ ئاڤستا و لە ژێر تیژی فـکری ئاریـــدا گۆڕینێـکی تەواوی بە سەر هاتووە هەتا سازکراوە بە وێنەیەکی ورد بگونجێ لەگەڵ دەنـگەکانی زمانە ئێرانیەکان . لێردا ئـــەوی کە مەبەسی منە ، خوێندەوار ورد ببێنەوە لە نزیکیی ئـەو دەنگانەی ئاڤستا لە دەنـگی زمانی کوردیی ئێستە .

ئاشکرایە کە زمانی کوردی ئەمڕۆ گەلێك دەنگی سەربەخۆ و تایبەتی وای تێدایە کە بە تەواوی لە زمانی فارسیی جودا دەکاتەوە ، ئەم دەنگانە بە ئاسانی رێچکەیان لە ئاڤستادا دیارە و زۆر بە رەوانی پەیوەندیی زمانی ئاڤستا و کوردی ساغ دەکەنەوە . پێویسـت نییە

دوبارەی بکەمەوە کە (دەنگ) و هەڵ کەوتی دەنگ لە زمانـــدا بەڵگەیەکی زۆر گرنگە بۆ ئاشکرا کردنی پەیوەندتی یا لە یـــەك دورخستنەوەی دوو زمان[18] بەڵکو لە یـەك چـــونی دوو زمان لە هەڵ کەوتی دەنگدا دەبێ بە هۆی هەڵبەستنەوەی رێچکەیەکی رون ومێژویتی بۆ ئەو زمانە دایکە مردووەی هـەردو زمانەکەی خستۆتـەوە هەر دەنگ سازی یەکەم هەنگاوی خزمایەتی زمانانی هـەڵهیناوە و لێکدانەوەی زمانی کردووە بە زانست .

هەتا ئێستە وا زانراوە کە زمانی فارسی ئەمڕۆ وێنەیەکی نوێی زمانی ئاڤستای کۆنە و فارسەکان بەبێ سـلەمینەوە لەگەڵ هـەندێ لە زاناکانی زمان ئەم باوەڕەیان بڵاو کردۆتەوە ، چونکە کەس گوێی نەداوەتە لێکۆڵینەوەیەکی زانایانە لە رێچکە و مێژوی زمانی کوردی و بـــە بـــیریدا نەهاتووە بەراوردێـکی ورد بکات لە بەینی زمانی ئاڤستا وکوردیدا .

بە راستی خولیای ساغ کردنەوەی مێژوی زمانی کوردی و ئاشکرا کردنی جـــوداوازتی کوردی و فارسی منی دەمێکە خستۆتە ئەندیشە وپشکنین و لە ئەنجامدا هێنامیە سەر ئەو بڕیارە کە ئەم ئەرکە گرنگ و بەر پانـە بخەمە سـەر شانم و رەنجی دوایـیم ببەخشم بە کورد .

بە وردبونەوەیەکی کەم لە دەنگە (ساغ ـ ئاوازە Consonant) ەکانی

---

(18) T. Burrow, Op. Cit, P.67.

لە بەر دەستدایە دەبینرێت کە لە زمانی ئاڤێستای کۆندا دوو دەنگی جوداوازی (ك) ـ بڕوانە ژمارە یەك سازگەی قورگ ـ هەن و هەردووکیان وێنەی تایبەتی خۆیان هەیە ، یەکەمیان بۆ دەنگی (ك)ی وەك وشەی (کورد)ە ، دووەمیان بۆ دەنگی (ك)ی وەك وشەی (کێو)ە .

ئەم دوو دەنگە وەك دیارە لە کوردی ئێستەدا پارێزراون و لە فارسیدا نابینرێن !. هەروەها دوو دەنگی جوداوازی (گ) هەن و هەردووکیان وێنەی تایبەتی خۆیان هەیە ، یەکەمیان بۆ دەنگی (گ)ی وەك وشەی (گورگ)ە و دووەمیان بۆ دەنگی (گ)ی وەك وشەی (گێل)ە . لە هەردوو دەنگەکەدا ، واتە (ك) و (گ) دوو شێوە هەیە : یەکەمیان وشك و راستە و دووەمیان نەرم و داشکاوە ، یەکەمیان لە بنی قورگەوە گۆ دەکرێت ، دووەمیان زمان نزیك مەلاشوو دەخاتەوە . ئەم دوو دەنگە فارسی و کوردی لە یەك دوور دەخەنەوە و فارسی و ئاڤستایش لە یەك دوور دەخەنەوە و کوردی و ئاڤستا لە یەك نزیك دەخەنەوە . راستە ئەم « ظاهرە » دەنگییە بە بێ هۆ نییە ، بەڵام هیچ « ظاهرە » یەکی تر لە زماندا بێ هۆ روو نادا و هەر ئەو « ظاهرانەن » دەبن بە هۆی دوور و نزیکی دوو زمان لە یەك .

پەیدا بوونی ئەم دوو دەنگە تایبەتیەش وەك ئاشکرا دەبێ بەم جۆرەیە :

١ــ لە کاتێکدا کە دەنگی بزۆینی (ێ) کراوەیان بە دوادا دیت وەك کێو ، کێم ، کێچ ، کێل بۆ (ك) و وەك گێژ ، گێرە ، گێل ، بۆ (گ) .

٢ــ لە کاتێکدا کە دەنگی بزوێنی (ی)ی درێژیان بە دوادا دێت وەك :

کین ، کیسە ، کیتەڵە ــ بۆ (ك)

گیپە ، گیك ، گیزە ــ بۆ (گ)

٣ــ لە کاتێکدا کە دەنگی (وێ)ی لێك دراویان بە دوادا دێت وەك :

کوێ ، کوێر ، کوێخا ــ بۆ (ك)

گوێ ، گوێز ، گوێرەکە ــ بۆ (گ)

بەڵام وەك وتم ئەم (ظاهرە - ڕوداو) یەکی دەنگییە و ئاشکرایە و سارگەی دەنگەکەی تێدا دەگۆڕێت و لە زمانی فارسیشدا ئەم دوَ دەنگە بەم جۆرە بەرەنگاری بزوێن دێن ، بەڵام بە شێوەیەکی تر دەگۆڕدرێن .

لە دەنگی سارگەی مەڵاشوودا دەبینن‌کە وێنەی تایبەتی بۆ (چ) لە وێنەی (ج) سازکراوە بۆ ئاڤستا هەر وەك (چ)ی عەرەبی کە ئێستە لە (ج) سازکراوە .

لە دەنگی سارگەی دان دیسان بەرەنگاری دوَ دەنگی تایبەتی

دێین کە یەکەمیان لە دەنگی (ت) کەوتۆتەوە، بەڵام ئەم وەك (ط)ی عەرەبی وایە، بە وێنە و سازگە جودا دەکرێتەوە لە ئەلف وبێی ئاڤستادا. یەکەمیان کە (ت) یە وشکە و سوك وەك (ت)ی (تۆز). (تەون) و لە بەینی سەری زمان وبن دانی سەرەوە (گۆ) دەکرێت، ئەویتریان بڵەە و لە کاتێکدا کە سەری زمان بە بن زمانەوە دەنوسێت لە دواوە بڵاو دەبێتەوە و (گۆ) دەکرێت وەك (طوری)[19] لە شێوەی کوردیی سەرۆدا.

دۆهەمیان لە دەنگی (د) دەکەوێتەوە و بە وێنە و دەنگەوە لە ئەلف وبێی ئاڤستادا ئاشکرا دەکرێت، یەکەمیان هەر وەك (د)ی عەرەبی وایە وەك لە وشەی (دەم) و (دان)ی کوردیی. دۆهەمیان دەکەوێتە دوای کەرت یا وشە و بە نەرمی دە توێتەوە لە بەینی هەردۆ پیتکدا وەك لە وشەی (صەذ) و (بەذ) کە دیسان شێوەی لە (د) بۆ سازکراوە، وەك (ذ)ی عەرەبیی لە (د). ئەم دۆ دەنگەش زۆر ئاشکران لە کوردیدا، (ط) لە شێوەی کوردیی سەرۆ بە زۆری و (ذ) لە شێوەی هەورامیی بە زۆریی و هەروەها هەن لە کوردیی ناوەڕاستدا بەگشتیی.

هەر لەم سازگەیەدا دەنگێکی تریی ئاڤستایی لە کوردیدا پارێزراوە کە لە فارسیی کۆندا هەبووە و نەماوە وئێستە لە شێوەی

(١٩) طوری ـ ڕێوی.

هەورامیدا[٢٠] زۆر بە ئاشـــکرایی و زۆری دیارە ئەویش دەنگی (ث) یەکە وەك دەنـگە عەرەبییەکەیە و شێوەی خـۆی لە ئەلف وبێتی ئاڤـستادا بۆ سـازکراوە وەك لە وشـــەی (پەرت) کە ناوی پارثیـەکانە .

لە ســـازگەی دەنگی لێـــودا ، لە وێنەی دەنگی (ب) وێنەی تایبەتی بۆ دەنگی (پ) ساز کراوە و بەم جـــۆرە هەموو دەنگە لێویەکان لە ئەلف و بێتی ئڤستادا وێنەیان هەیە وەك کوردی ئێستە .

لە سازگەی دەنـگی لووت چوار دەنـگی جودا بە وێنـــەی ســەربەخۆوە لەم ئەلف و بێیەدا هەن بۆ (نون) . یەکەم وەك نونی کوردی ئێستەیە لە هەموو شوێنێـکی وشەدا . دوەهەم دەکەوێتە دوای ئەلف و (هـ)ی بە دوادا دێت وەك لە وشەی (A'nhat.) کە نزیکە لە دەنـگی (نـگ) لە وشەی (هەنـگ) لە کوردیدا .

نونی سێهەم لە هەموو شوێنێـکی وشـەدا دێت کە بزوێنێـکی بە دوادا دێت دەنـگێـکی تایبەتی دەداتێیاخۆ لە دوای دەنـگێـکی ئاوازەوە . نونی چوارهەم نونێـکی زۆر تایبەتییە زۆر لە (نـگ)ی کوردی دەچێت ، ئەم نونەش هەمیشە بە دوای بزوێنێـکدا دێت وئاوازەیەکی لە دواوە دێت وەك لە وشەی (هەنگا و . مانـگ)دا .

بەمەدا دەردەکەوێت کە کوردی ئێستە زۆر لەسەر دەستووری

(٢٠) D. N. Mackenzie, The Dialect of Awraman, P. 8.

زمانی ئاڤستا ماوەتەوە لە بارەی دەنگە لێوییەکانەوە و ئێستەش ئەو (ئونانە)ی ئاڤستا هەر وەك خۆیان لە کوردیدا پارێزراون لە کاتێکدا کە فارسی هەر یەك شێوەی ئەم دەنگەی هەیە[21] و هەر لە فارسی کۆنیشدا یەك دەنگ بووە کە بەڵگەیە بۆ ئەوەی فارسی لە ئاڤستا نەکەوتۆتەوە و پاشماوەی زمانی ئاڤستا نییە[22]. دەنگی (م) لەم سازگەیەدا وەك دەنگی (م)ی ئێستەیە ، یەك شێوە و یەك دەنگە .

دەنگی Sifflantes - Fricative « الصوامت الاحتکاکیة » :

ئەم دەنگانە سازگەی تایبەتی سەربەخۆیان نییە چونکە لە کاتێکدا پەیدا دەبن کە بۆریەی هەوا لە هەناسەداندا دێتەوە یەك و لە و شۆینەی تەواو تەسك دەبێتەوە یەکێك لەم دەنگانە گۆ دەکرێت[23] . لەم دەنگانە ئەلف و بێی ئاڤستا پێنج دەنگی بە وێنەوە تێدایە (س) کە هەر وەك کوردی ئێستەیە ، هەروەها (ش) . بەڵام ئەوی جێی سەرنجە کە (ص)ی عەرەبی تێدایە وەك لە وشەی (صەگ) (صەد)دایە کە تا ئێستە لە کوردیدا هەرچەند زۆر ئاشکرایە دانی پێدا

---

(٢١) د . محمد جواد مشکور ، دستورنامه در صرف ونحو زبان پارسی ، ل . ٤

(٢٢) Ronald Kent, old Persian . P, 18

(٢٣) د . محمود السعران ، علم اللغة ، ل ١٨٨ .

نەنراوە و نەهەڵێنراوە. بۆنی ئەم دەنگە لە ئاڤستادا دیسان بەڵگەیەکە بۆ دەرخستنی پەیوەندی ئاڤستا لەگەڵ کوردی لە لایەکەوە و لە لایەکی تریشەوە بۆ چەسپاندنی دەنگی (ص) لە فۆنەتیکی کوردیدا[٢٤]. دەنگی (ز) وەك دەنگی (ز)ی کوردییە هەروەها وێنەی تایبەتی لێ سازکراوە بۆ دەنگی (ژ) کە دیسان لە زمانی کوردیدا ماوە.

دەنگی Aspirate - Aspiree «انفجاری مهموس»: ئەم دەنگانە لەکاتێکدا پەیدا دەبن کە هەوا لە گەروودا گیر بێت و لەپڕ بەربێت وەك دەنگی هەمزە لە عەرەبیدا کە گەروو دەگیرێت و لەپڕ، لەبنی قوڕگەوە بەر دەبێت و دەنگی (هـ) کە تۆزێك لە خوارووترەوە بەر دەبێت. لە ئاڤستادا دیارە وەك کوردی ئێستە دەنگی (هەمزە) هەر وەك ئەلفی سەرەتا درێژ یا کورت بووە، و هەر لە سەرەتای وشەدا بیستراوە، لەبەر ئەوە وێنەی تایبەتی نەبووە، وەك دەنگێکی ئاوازە هەر بزوێنەکە کە پێش وشە کەوتووە دەنگی وەك (هەمزە) گۆ کراوە وەك کوردی ئێستە بەڵام لە ئەلف و بێی کوردی ئێستە کە لە عەرەبییەوە وەگیراوە وێنەی هەمزەش بەکار هاتووە بە شێوەیەکی سازکراو و خراوەتە سەر کورسییەك چونکە بە پیتی ترەوە نانوسێنرێت و بە تەنهاش دەشێ بکەوێت یا لە وشەکە دوور کەوێتەوە لەبەر ئەوە وا بە باش زانراوە بخرێتە سەر کورسی و

(٢٤) De Harzel, La Langue De L'avesta P. 5.

بە پیتەکەی دوایییەوە بنووسێنرێت .

لە ئەلف و بێی ئاڤستادا لەم دەنگانە تەنها (هـ) وێنەی هەیە سەربەخۆ .

دەنگی نیو بزوێن Semi Vowel :

ئەم دەنگانە لە زمانە هندو ئەوروپاییەکانی ئێستەدا بەم ناوەوە ناسراون بەڵام بە گوێرەی زمانەکە ژمارەیان پتر یا کەمتر دەبێت . لە ئەلف و بێی ئاڤستادا چوار دەنگی نیو بزوێن هەن کە دوانیان ئێستە لە هەموو زمانە ئەوروپاییەکاندا ناونراون ، (ی ـ y) و (و ـ w) و لە کوردیشدا هەر هەن ، دوانەکەی تر کە (ف ـ v) و (ر ـ r) لە هەندێك لە زمانە هندو ئەوروپاییەکاندا بە نیو بزوێن دادەنرێن و لە هەندێکدا هەر بە ئاوازەی ساغ . لە ڕاستیدا ئەم دوو دەنگە بە ئاسانی بەکار دێن بێ ئەوەی پێویستیان بە بزوێن هەبێ بۆ یارمەتی لە گۆکردندا و سروشتی دەنگی بزوێن دەردەخەن لەم لایەنەوە وەك لەم وشانەدا ئاشکرایە : بڕکە ، دڕ ، رزگار ، رست ، رم ، ڤنگە ، تاڤگە ، سڤك . کەوابوو دەتوانین بڵێین کە ئەم دوو دەنگە هەر وەك لە ئاڤستادا بە نیو بزوێن دانراون وەك نیو بزوێن بەکار هاتوون ئێستە لە کوردیدا هەر ئەو سروشتەیان هەیە و هەر بە نیو بزوێن دادەنرێن ، ئەمەش بەڵگەیەکی ترە کە زمانی کوردی لە زمانی ئاڤستا نزیك دەخاتەوە .

هەندێ (گرۆ)ی دەنگی هەن لە زماندا ، واتە چەند دەنگێکی (ئاوازە ـ Consonant) کە بە یەکەوە گۆ دەکرێن بێ ئەوەی بزوێنێکی ئاشکرا بکەوێتە ناویان ، ئەم جۆرە رووداوە دەنگیە پێی دەڵێن گرۆ (Cluster) لە ئاڤستادا ئەمە زۆر ئاشکرایە بە تایبەتی لەم دەنگانەدا (چڤ ـ cv) و (زڤ ـ sv) و (زب ـ sb) .
لەکوردیشدا ئەمە بەدی دەکرێت وەك لەم دەنگانەدا : (ست ـ st) وەك لە وشەی مەست ، پەست . هەست . و (شك - SH) وەك وشك ، مشك ، پشك ، کەشك . هەروەها لە (سك ـ sk) وەك بروسك ، نیسك ، گیسك و گەلێکی تر .

بە بەراورد کردنی ئەم دەنگە (ئاواز ـ Consonant) نەدا ئاشکرایە کە زمانی کوردی تەواو نزیك دەبێتەوە لە زمانی ئاڤستا و مێژوو و تەتەوراتی زمان وا ئاشکرا دەکا کە ئەم زمانە کوردییەی ئەمڕۆ پاشماوە و نەوەی زمانی ئاڤستایە .

بەشی دوهم . بەراوردی بزوێنەکان

بەشی دوهەم بەراوردی دەنگە بزوێنەکان :

چوارده دەنگی بزوێن لە ئاڤستادا ئاشکرا کراون و وێنەیان بۆ سازکراوە لە ئەلف وبێدا . ئەم بزوێنانەش کراون بەسێ بەشەوە : ١ ـ شەشی کورت ، ٢ ـ پێنجی درێژ ، ٣ ـ سیانی

كراوه بەم جۆرەی لە ژێرەوه دەیان خەینە پێش‌چاو .

١ــ دەنگی بزوێنی كورت SHORT VOWELS .

لد = a = ـَـ = ـه وەك مەڕ ، دەم ، سەر ، ڕبە .

د = i = ـِـ = ی وەك نیسك ، تیسك ، پزیشك .

ر = u = و = و وەك كورد ، گورگ ، قوڕ .

٤ = e = ـِـ = ئەم دەنگە بزوێنە لە كوردیدا وێنەی

نییه هەروەها لە عەرەبیدا ، هەرچەند لە زمانە سامیەكاندا ، عبرانی وئارامی هەیـه لە شێوەی خاڵێـكدا كە دەخـرێنە ژێر تیپەكە بـۆ ئەوەی بزانرێت كە دەنگەكە دەنگێـكی زۆر كورتی ژێـره . دیارە لە ئاڤـستادا زۆر هەستی پێ كراوه وزۆ وێنەی بۆ سازكراوه . ئەم دەنگە مەیلەو ژێرە كورتە لە كوردی ئێستەش زۆر هەسـتی پـێ دەكرێ ، بە تایبەتی لە وشەی یەك بڕگە[٢٥] و پێویستی بە وێنە هەیە یا لە وێنەی (e) یا (i) دەبێ وێنەی بۆ سازكریت ، بـەلام تائێـستە بـۆی نەكراوه لە ئەلف وبێی عەرەبی سازكراودا . لە لاتینندا لە (i) بۆی كراوه بێ خاڵ .

(٢٥) وەك دڵ ، مـل ، پـل ، گڵ ، زل ، تـف ، مس ، دڕ ، كڕ .

DI˘L . MIL . PIL . GI˘L . ZIL . KIL
TIF . MIs . DIR . KIR .

ێ = ئـــەم دەنگە دەنگی (ێ) کراوەی = é = ێ = درێژ نییەکە لە ئەلف وبێی ئێستەی کوردیدا وێنەی هەیە، بەڵکو دەنگێکی لەو کورتترە، بەڵام هـــەر لەو ئاوازەیە وەك دەبینرێت لەم وشـانەدا : پێسـت، پێش، ئێش، گێل کە کورتترە دیارە لە دەنگی (ێ) کراوە لەم وشانەدا : پێرێ، شێر، تێر، شـێت،

ۆ = O = وەك لە (ۆ) ی کراوە کورتترە بەڵام هەر لەو ئاوازەیە وەك لەم وشانەدا دەردەکەوێت : کۆڵ، دۆڵ، گۆشت کە ئاشکرایە لە دەنگی (ۆ) کراوە کورتترە لەم وشانەدا : دۆ، رۆن، شۆراو، خۆڵاو .

ئەم سێ دەنگەی دوایی کە باسمـان کردن وێنەیان لە ئەلف وبێی سازکراوی ئێستەی کوردیدا نییە، بەڵام وەك دەرکەوت دەنگیان ئاشکرایە . هەرچەند پێویست نییە وێنەیان بۆ ســـازکریت تازە . بەڵام پێویستە نیشان کرێن بۆ مەبەستی بەراورد کردنی دەنـگ لەگەڵ دەنگی زمانی ئاڤستا چونکە وا دیارە کە کوردی هیچ لای نەداوە لە دەستوری دەنگدا لە ئاڤستا و هەموو دەنگە بزوێنـە کورتەکانی پاراستووە تەنها هەندێکیان وێنەیان بۆ سازنەکراوە .

٢— دەنـگی بزوێنی درێژ Long - Vowels .

ئاا = â = آ = ا = وەك دار، یار، ساوا .

ێی = i = ي = بێ — وەك بیر . شیر . میر

= û = ۆ = وَ = وەك تور . پور . شوتی

= ê = ي = ێ = وەك شێت . تێر .. كێج .

= = ۆ — ۆ = وەك . شۆراو . دۆشاو .

٣— دەنگى بزوێنى (كراوه) كه به تەواوى له ئاڤستادا ئاشكران

= á = وەك ئەلفێكى نوشتاوه كه له فارسيدا له وشەى مَن — من دا له دەم فارسێكەوه دياره له هەندێ شێوەى كورديدا به دى دەكرێ .

= è = وەك (ێ) كوردى وايه و زۆر نزيكه له دەنگى ê له بزوێنى درێژدا باسمان كرد .

= = ۆ = وەك (ۆ) كراوەى درێژى پێشووه بەلام دەكەوێته دواى وشه[٢٦] به زۆرى وەك خالۆ ، هەلۆ ، زارۆ كه هەندێك درێژتره له (ۆ)ى كراوەى ناو وشه .

ئەم سى دەنگەش له كورديدا هەرچەند دياره دەبيسترێن ، بەلام وێنەى سەربەخۆيان بۆ ساز نەكراوه ، چونكه به بزوێنى درێژ شوێنيان پڕ كراوەتەوه .

(٢٦) Da Harzel, La Langue De L'avesta, P. 5

دەنگی بزوێنی لیك دراو DIPHTHONGS

ئەم دەنگانە لە دوو دەنگی بزوێن پێك دێت بە مەرجێك بە دوای یەکدا گۆ بکرێن بێ پشوو . لە ئاڤستادا حەوت دەنگی بزوێنی لێك دراو هەن کە هەندێکیان هەر وەك خۆیان ماون لە کوردیدا و هەندێکیان گۆڕدراوە ، یاخود نییە و بزوێنی تری وا هەیە لە کوردیدا کە لەئاڤستادا بەدی نەکراوە .

بزوێنە لێك دراوەکانی ئاڤستا .

[Avestan] = âi = ای وەك پایز . Pâiz . بایز Bâiz

[Avestan] = ói = وی وەك لە وشەی نوێی خوێی کوردی
Nói Xôi

[Avestan] = aé = وەك لە کوردیدا لە باتی هەیە بڵێی هەیێ .
Haê

[Avestan] = âu = وەك لە وشەی چاوگە لە کوردیدا .
Çàuga

[Avestan] = ao = وەك وشەی حەوت . H.aot

[Avestan] = êu = وەك لە وشەی خێوی Xêuê

[Avestan] = êê = وەك لە وشەی کێێ Kêê دێێ Dêê[٢٧]

DE. HARZEL,
LA LANGUE DE L' AVESTA, P. 7. (٢٧)

لە کوردیدا دەنگێکی تری لێك دراو هەیە کە (ai)ە وەك لە وشەی (کەین)، (هەبن) دا، لە ئاڤستادا باس نەکراوە هەر وەها دەنگی (oê) وەك لە وشە گوێ ـ Goê و خوێ ـ Xoê کە زۆر لە کوردیدا هەڵ دەکەوێت.

لە راستیدا هەمو دەنگە بزوینە لێك دراوەکانی ئاڤستا لە کوردیدا هەن، ئەشێ هەموان پێکەوە لە یەك شێوەدا نەمابن بەڵام هەر شێوەیە چەند دەنگێکی تێدا ماوەتەوە و هەندێکیش گۆڕدراوە بە هۆی تێکەڵ بونی زمانەکە لەگەل زمانانی تر، و ماوەی زەمان، چونکە دەنگی بزوێن وەك وتمان شلوك و بێ سازگەیە و کورت کردنەوەی یا درێژ کردنەوەی یا خاو کردنی ... زۆر ئاسانە و روَ دەدا. لەبەر ئەوە دەنگی بزوێن لە هەمو زمانێکدا دەگۆڕدریت بێ ئەوە کار لە تایبەتیەتی زمانەکە بکات بەڵکو تەنها بە روَداویکی ناوچەیی شێوە دادەنرێت.

بەم بەراورد کردنی دەنگەدا لە بەینی ئەلف و بێی ئاڤستا و کوردی کە وێنەی دەنگە، بۆمان ئاشکرا دەبێ کە زمانی کوردی رێچکەی رەسەنی لە روَی زمانەوە بێ کۆسپ دەچێتەوە سەر زمانی ئاڤستا کە ئەمەش دەبێت بە هۆی راست کردنەوەی مێژوَ و ساغ کردنەوەی رەسەنی زمانی کوردی کە دەبێت بە بەڵگە بۆ ئەوەی کە زمانی کوردی پێش زمانی فارسی بە نمونەی نوسراوەوە هاتۆتە مێژۆوە و لکێکی زمانی فارسی نییە و لە و نەکەوتۆتەوە بەڵکو

زمانێکی تایبەتی و سەربەخۆیە و مێژوَی بێ بچری لە ئاڤستاوە کە ٦٠٠ ب ز تا ئەمڕۆ روَن و رەوانە و زمانێکی ئێرانی رۆژ ئاوایی سەروَ و نەك خوارو، وەك فارسی .

شوێنی زمانی کوردی لە ناو خێزانی گەورەی

زمانە هندو ئەوروپاییەکان .

خێزانی گەورەی زمانە هندو ئەوروپاییەکان دەکرێت بە دوَ شابەشەوە .

أ ـ بەشی رۆژ هەڵات . یا (هندو ئیرانی ـ آری) کە مێژوَی نەتەوەکانی گۆیان پی کردوَن لە ٢٠٠٠ ساڵەوە دەست پێ دەکات تائەمڕۆ ئەم بەشەش لە ناو خۆیدا دەکرێت بە دوَ بەشی ترەوە .

١ ـ هندی کە بە نموَنەی نوَسراوەوە هاتۆتە مێژوَ وە وە لە سەدەی چوار دەهەمی پێش‌زاینەوە تا ئێستە پاش ماوەی زندوَی ماوە کۆنترین نوَسراوی ئەم زمانانە سانسکریتی کۆنە کە لە کۆمەڵێك کتێبی ئاینیدا پارێزراوە ئەم کتێبانە ناویان Vedas ە ولە شێوەی بیروباوەڕ و مادە دا لەگەڵ (ئاڤستا) زۆر لەیەك دەچن تا رادەیەك کە بەشێك لە میان بخرێتە سەر ئەوی تریان هەستی بە زانا نەبێت پێی ناکرێت . ئەم کومەڵە کتێبە چوار بەشە کۆنترین بەش کە Rig - veda یە لە ١٤٠٠ پ ز نوَسراوە .

بە ماوەی زەمان ئەم زمانە کۆن بووە و لە بیر چۆتەوە شێوەی

ناوچە ییی هاتۆتە ئارا و سانسکریتی کۆن هەر لە کتێبە ئاینیەکاندا ماوەتەوە . بەلام بۆ پاراستنی ئاینەکە زانا هندیەکان بڕیاریان داوە دەستوری ڕێ زمانی ئەو نوسینانە کۆ بکەنەوە وبینوسنەوە و لە ئەنجامدا (پانینی) کە ناو بانگی بە (باوکی زانتی زمان) دەرکردووە ئێستە لە ناو زانایانی زمانی ئەوروپادا لە سەدەی چوارەمی بێش زایندا کتێبێکی بە ناو (Ashtadhyayi) داناوە بۆ ڕوَن کردنەوەی سانسکریتی کۆن ودانانی دەستوری ڕێ زمانەکەی وبەم هۆیەوە شێوەیەکی تازە و زندوکراوەی سانسکریتی پەیدا بو کە ناونرا سانسکریتی کلاسیکی(۲۷) .

سانسکریتی کلاسیکی بو بە زمانی ئەدەب ونوسینی بەرزی هندستان هەتا وەکو سالی ۱۸۳۵ ، دوای ئەوە گەلیك شیوەی ناوچەیی هاتنە کار

وزمانی ئنگلیزی بو بە زمانی ئەدەب وزانست وخوێندنی گشتی بەلام سانسکریتی هندی هەر مایەوە لە شێوەی زاری ناوچەییی وئایندا ، لەم زارانەدا ۱ـ هندستانی کە دوَ شێوەی هەیە هندی و ئوردوَ . ۲ـ پالی . ۳ـ بەنغالی . ٤ـ ماراثی . ٥ـ پەنجابی ٦ـ کوجەراتی .(۲۸)

د. احمد مختار عمر

(۲۷) البحث اللغوی عند الهنود . ل ۳٤

(۲۸) W. B. Lookwood , Indo - European Philology P . 35 .

٢ ـ بەشی ئێرانی یا ئاری . ئەم کومەڵە نەتەوەیە لە ژێر ناوی ئاریــــدا یەکەم جار لە مێژوودا لە دەوری ١٨٠٠ — ١٥٠٠ ب ز . دا ناسراون ، کونترین پاشماوەی زمانەکانیان ئەو نەقشە میخیانەیە کە لە میتانیەکان بەجێ ماوە وەمێژووی ١٥٠ ب ز ئــەم میتانیانەش لە سەرووی ولاتی میزوپوتامیا ژیاون کە کوردستانی ئێستە یە[٢٨]

لە دوای میتانیەکان ، میدیەکان لە ٨٠٠ ب ز ەوە لە ناوچەی کوردستانی ئێستە دا ناسراون ، دیسان پاشماوەی نوسراویان نییە چەند ناویك نەبیت کە ئەویش ناوی شاکانەو بە خەتی مێخی نوسراوە و رێچکەی ئێرانی ونزیك لە کوردی پیشان دەدات ، بەڵام هەر لە کاتی میدیەکاندا واتە لە ٦٠٠ ب ز دا ئاڤستای پیرۆز و ئاینی زەردەشــتی پەیدا بووە و (ئاڤــتا) کە ئاشکرایە بە زمانیکی ئیرانی روژ ئاواییە ســەرەتاکەی . بریتیە لە سرودەکانی زەردەشت خۆی و لە ناوچەی میدیادا پەیدا بووە دیارە ئەو زمانەش زمانی میدیە کە پێی نوسراوە چونــکە عەقل پەســەندی ناکات بە زمانێکی تری غەیری میـــدی

(٢٨) بەو لیستەیەی کە ناوی شــاکانی میتانیەکانی تێدایە و بە خەتی مێخی نوسـراوە دیارە کە زمانی میتــانی زمانێکی ئاری و نزیك زمانی کوردی بووە بۆ نمونە ئەم ناوانە دەخەمە پیش چاو .

براستار = پارێزدار سفارداتا = سەر داد = خودا داد

ساتڤان = پاشگرەکەی ئاشکرایە وەك کوردی و فارسیە و سات ـ بەهێز و (آن) کە پاشگرە بۆ پیشە بەکار دێ وەك پاسەوان . شوان . ناوان .

نوسرابێت لەکاتێکدا کە ئاینەکەی و پەیامبەری ئاینەکەی لە میدیا پەیدا بوبیت .

کەوابو ، وەك دیارە ئەم نەتەوە (ئاریانە) کە لە ئاڤێستادا بەم ناوەوە ناسراون وولاتەکەیان بە (ناوی ئاریاوبجا) نـاو براوە لە سەدەی شەشەمی پیش زاینەوە بە نمونەی نوسراوەوە ە وەك زمانێکی سەربەخۆ هاتونە میژووەوە و لە زمانی مادەکاندا کە لەنامەی پیروزی ئاڤستادا ماوەتەوە پاریزراوە تا ئێستە .

ئاڤستا وەك دوای بە وردی لیی دەدوێین دو بەشـە بەشیکی کۆن کە ناوی (گاتەها)یە و سرودەکانی زەردەشتە بێ گومان روژ ئاواییەکە کوردیی وەك بۆمان ئاشکرا دەبی باشماوەی نوێیەتی . بەشی دوهەمی کە بە تازەتر واتە لە دوای بەشی یەکەمەوە نوسراوە بە شیوەیەکی روژ هەلاتی دەزانریت کە دەشی لە ئەنجامەدا بەشێکی فاری لێ کەوتبیتەوە .

لە دوای ئاڤستاوە زمانە (ئیراتیەکان - ئاری) ئیتر دەبن بە سێ بەش ۱ - بەشی روژ هەلات کە دیسـان سێ شیوەی لێ ناسراوە ۱ - سغدی ۲ - اوسێتی ۳ - خوتانیسی[29] .

۲- بەشی خوارۆی روژ ئاوا کە ئەمیش لە سەدەی پینج هەمی پیش زاینەوە بە خەتی مێخی نمۆنەی نوسراوی لە نەخشـەکانی هاخامەنشـیەکاندا پاریزراوە و بە کۆنترین باشماوەی فارسیی ئێستە

(۲۹) W. B. Lookueood, Indo - European, P. 36

دەزانرێت . فارسی کۆن فارسی ناوەندی کە بە پەهلەوی ساسانی ناسراوە لێ پەیدا بووە و پەهلەوی ساسانی فارسی ئێستەی لێ پەیدا بووە . ٢ ـ بەشی سەرەی رۆژ ئاوا کە لە شێوەی ئەشکانیدا بە (ساسانی ئەشکانی) ناسراوە و مێژوی لە سەدەی سێهەمی پێش زاینەوە ناسراوە ، کوردی ئێستە و پشتو باشماوەی نوێی ئەمرۆی ئەم بەشەن .

ئەمە لە بارەی زمانەکانی بەشی رۆژ هەڵاتی خێزانی هندو ئەوروپی . بەشی رۆژ ئاوای زمانەکانی ئەم خێزانە بەم شێوەیەی خوارەوە ناسراون .

١ـ زمانی تەراکی و فریجی Traco - Phrygian ، نەتەوەکانی ئەم کۆمەڵە زمانە لە رۆژ هەڵاتی بەڵقاندا ژیاون ، و سێ زمانی سەربەخۆیان پەیدا کردووە ١ ـ تەراکی ٢ ـ فریجی . ٣ ـ ئەرمەنی . تەنها زمانی ئەرمەنی ئێستە زندووە و لە ٦٠٠ پ زاینەوە ناسراوە تا ئێستە .

٢ـ ئیلیری Illyrian زمانی نەتەوەکانی رۆژ ئاوای بەڵقانە کە لە ٧٠٠ ب زاینەوە ناسراون بەم ناوەوە ، تا ١٠٠ ب ز . ئنجا زمانە لاتینیەکان هاتونەتە شوێنیان و تەنها لە شێوەی ئەلبانیدا ئێستە نمونەیان ماوە .

٣ـ ڤینسی ـ Venetic ئەم زمانە سەربەخۆیە زمانی ناوچەی ڤینیسیا بووە لە ئیتالیا و لە ٦٠٠ ب ز هەتا ١٠٠ ب ز ناسراوە وزندو

بووە ، دوای ئەو میژووە ئیتر زمانی ئیتالی شوێنی گرتووە .

٤ـ تۆخاری Tocharian ئەم زمانە مردووە بەڵام لەم چەند ساڵەی دواییەدا هەندێك پاشماوەی نووسراوی دۆزرایەوە لە تورکستانی چینی کە دەرکەوت زمانێکی هندو ئەوروپییە و فەوتاوە ، ئێستە تورکمانی ـ ویغور شوێنی گرتووە .

٥ـ ئانادوڵی ـ Anatolian ئەم زمانە هەتا سەرەتای سەدەی بیستەم نە دۆزرابۆوە ، لە ساڵی ١٩٠٦ دا نزیکەی ١٠،٠٠٠ لەوحەی مێخی لە (بوغازی کۆی) لە تورکیا دۆزرایەوە کە بە تەواوی پاش خوێندنەوەیان دەرکەوت زمانێکی هندو ئەوروپییە و زمانی حیتییەکانە کە هاو میژو بوون لەگەڵ میتانیەکانی سەروی ولاتی میزوپۆتامیا و هاو رەسەن بوون .

٦ـ هێلێنی ـ Hellenic زمانی ئەغریقیەکانی یۆنانی کۆنە ، ئێستە یۆنانی بە هەموو شێوەکانیەوە پاشماوەیەتی . زمانی هیلینی سەردەمێك لە هەموو ناوچەی رۆژ هەڵاتی ناوەراستدا زمانی دەوڵەت و زانستی بوو هەر وەها ئاینی مەسیحي ، لە سەدەکانی ناوەراستدا ناوی هیلینی نەما و زمانەکە ناو نرا یونانی بیزەنتی . یونانی تازە لە سەدەی دەیەمەوە ناسراوە . ئەم زمانە لە کۆندا خاوەندي سامانێکی ئەدەبی بەرز بوو و لە سەدەی هەشتەمی پ ز بە شعرەکانی هومیروسەوە هاتۆتە مەیدانی ئەدەبی بەرز . هەروەها خاوەندی میژوویەکی بێ بچرە

لە و ڕۆژەوە و نرخێکی زۆر گرنـگی هەیە لەلایەن زانستی زمانەوە چونـکە مێژوَی بە سەرهاتی ڕوَنە .

٧ـ ئیتالی ـ Italic کە زمانی دانیشتوانی وڵاتی ئیتالیا یە لە پێشـــدا لە دوَ شێوەی ناســـراو پەیدا دەبوَ : ١ـ لاتینی Latin ٢ـ فالیسکی Faliscan کە هەردوَکیان بە یەکەوە بە ناوی ئیتالی ناو دەبران . لە دواییدا (لاتینی) پەرەی ســەند و لە دەوری داهاتنی ئاینی مەسیحی بوَ بە زمانی دنیای ئەو ڕۆژە هەتــا لە ســـەدەکانی ناوەراســـتدا (القرون الوسطی) بوَ بە زمانی گشت زانست وزانستگاکانی ئەوروپا . نەوەی نوێـی لاتینی ئەمڕۆ چەند زمانێـکی سەربەخۆ وتایبەتیین : ١ـ ئیتالی کە لە سەدەی دەیەمی زاینەوە بووە بە زمانێکی بەرزی ئەدەبێکی دەوڵەمەند وبە نرخ . ٢ـ ئســـپانی لە سەدرەی یانزە هەمەوە بە نوَسراوی ئەددبیەوە ناسراوە . ٣ـ فەرەنسزی لە سەدەی نۆهەمەوە ٤ـ ڕوَمانی لە سەدەی شانزە هەمەوە . وهەندی زمانی تری بچوك .

٨ ـ کەلتی Celtic ، ئەم کۆمەڵە زمانە هنـــدو ئەوروپییە لە ســەدەی پێنجەمی پێش زاینەوە لە ناوەراستی ئەورپادا ناسراوە . بەڵام هیچ پاشماوەیەکی ئەوتۆی نوَسراویان بە دەســـتەوە نییە . کۆنترین نوَسراوی ئەم کۆمەڵە هی زمانی (Gaul ـ غالیە) کانە کە وەك وتمان هی ســەدەی پینجەمە ، بەو نوَسراوانەدا دەر دەکەوێت کە ئەم زمانە زۆر نزیك بوَوە لە زمانی بەریتانیەکانی دانشتوانی بەریتـانیـای

ئەوسا ، پاشماوەی زمانی بەریتانی ئێســتە لە زمانی ویلشی ناوچەی ویلزدا ماوە ، زمانێکی تری کەلتی ئێستە لە ئیرلندە زندووە ، هەر وەها زمانی سکوتلندەییەکان زمانێکی کەلتیە . کۆمەڵی زمانی کەلتی هەر چەند ئێســتە وەك زمانی زندوَ ئەو نرخەیان نەماوە ، بەلام لە لایەن دراساتی زمان و بەراورد کردنی زمانانان زۆر بە نرخـن چونکە لە سنوریکی تەسکی کۆندا ماونەتەوە وگەلێك رەگ ورێشــەی زمانە هندو ئەوروپاییە کانیان پاراستووَە کە ئێستە لە زمانە زندووَە بێـش کەوتو و گۆڕدراوە کاندا نەماون و دوَر و نزیکیان لە گەڵ یەکتری ئاشکرا نابێت بە شیوَە یەکی زانستی ئەگەر ئەو رەگ وریشەیە ساغ نەبنەوە ونە دۆزرێنەوە .

٩ـ جەرمانی ـ Germanic .نە ژادی جەرمانی لە مێژوَدا باش ناسراون ، بەڵام زمانە جەرمانیەکان تا ســەدەکانی ناوەراست تەواو نەناسرابوَن . تەنها زمانی Gothic نەبی کە بەشیکی تەوراتی پی نوَسرابــۆوە . ئەم گوثانە دیارە لە ســەدەی یەکەمی زاینیەوە لە ئەسکندناڤیاوە بەرەوخوار بوَنەوە ولە ناوەراستی ئەوروپادا جێ نشین بوَن ، زمانەکانی ئێستەی ئەسکندناڤیا پاشماوەی (گۆثین) کە لە خیزانی زمانی هندو ئەوروپی بە جەرمانی سەروَ ناوَ دەبرین . ئەم ناوە لە سەدەی نۆهەمەوە نراوە لەم خێزانە . لە خواروَی بـەحری بەڵتیکدا بەشێکی تری ئەم کومەڵە زمانە هەیە کە زمانی ئەڵمانی ئێستە یەکێکیانە ، زمانی ئەڵمانی بە نموَنەی نوَســراوەوە لە ســەدەی

هەشتەمەوە لە ئارادایە . هەر وەها زمانی ئنگلیزی ئێستە بە زمانێکی جەرمانی دا دەنرێت ولەبەشی رۆژ ئاوای زمانە جەرمانیەکانە . ئـەم زمانە لە ســەدەی پینجەمەوە کەوتۆتە بەریتانیا ولە گەڵ زمانەکانی ناوچەیی پیکەوە لە سەدەی حەوتەمەوە بە ناوی (ئەنگلو ـ ساکسون Anglo ـ Saxon) لە مێژوَدا ناسراون ونمونەی بەرزی ئەدەبیان لێ بەجی ماوە وتا ئێستە ئەم زمانە لە بەرزی وپەرە سەندندایە بێ کۆسپ وهەرچی زانستی ئنسان هەیە پیی نوسراوە و دەنوسرێت .

١٠ــ سلاڤی ـ بەلتیـکی Slavo - Baltie ئـەم کۆمەڵەش دوَ بەشە ، بەشی (بەڵتیـکی) کە لە سێ زمان پەیدا دەبێت : ١ ـ پروَسی کۆن ٢ ـ لیتوانی ٣ ـ لاتیڤی ، یەکەمیان لە ١٧٠٠ م فەوتاوە دوَهەم وسێهەمیان لە ١٦٠٠ ز یەوە تائێستە بە ئەدەبێکی نوسراوەوە ناسراوە ئەم کۆمەڵە زمانە زۆر بە کۆنی ماوەتەوە وهیــچ گیانیکی تازەی نەپۆشیوە . گەلێك لە بەر ئەوە بەنرخە بۆ لێ کۆڵینەوەی زمان . بەشی دوَهەمی ئەم کۆمەڵە (سلاڤی)یە وکۆنترین نـوسراوی ئەم کۆمـەڵە هی زمانی (بەلغاری) یە کە لەسەدەی نۆیەمەوەیە . خۆی کۆمەڵی سلاڤی لە ناو خوێدا دەبێ بە سێ بەش ١ ـ رۆژهەڵاتی کە روسـی وئوکراینی گرنگتر زمانین ٢ ـ رۆژ ئاوای کە پۆلەنــدی و چیکی وسلوڤاکی . ٣ ـ خواروَ کە ســرب و کەرەواتی وبەلغاری زمانە ناسراوە کانیەتی .

بەم جۆرە ئاشکرا بو کە زمانی کوردي بە مێژوَ ئەگەر ساغ بکرێتەوە

میتانی و حیثی لە بنە رەتدا نزیکیترن لە کوردی لە ناو زمانەکانی تری
رۆژ هەڵاتدا ئــەبێ بە کۆنترین زمانی هندو ئەوروبی دابنرێت بە
نموونەی نوسراوەوە . چونکە نەخشە میخیەکانی حیثیەکان و میتانیەکان
کۆنترین نوسراوی هندو ئەوروپیین ، ناوچەی ژیانی ئەم دوو نەتەوەیە
کوردستانی ئێستەیە بەلگەی زمان وادەردەخات کە ناوەکانی میتانی و
حیثی لە کۆمەڵەی ئیرانی رۆژئاوان .. میژووی لە مەو دوا زۆر تاریکی
رۆن دەکاتەوە لە میژووی نەتەوەی کوردا تکا لە میژوناسەکان دەکەین ئەم
بیرو و باوەرەی دەخەمە پیش چاویان ولەلایەن زمانەوە خۆم دەی گرمە
شان لایەنی میژووی بەوان دەسپیرم دریغی نەکەن، وکاریکی گرنك و
زۆر بەنرخە ئەگەر بتوانن لەم مەیدانەدا یارمەتی بدەن و ئەو شەوە
زەنگەی بەسەر میژووی کۆن و زمانی کوردیدا کێشراوە رۆنی بکەنەوە
بە بیری تیژ و چالاکی کردەوەیان .

ماویەتی

من اين نبدأ بوضع دستور لقواعد اللغة الكردية

العضو العامل : د. باكيزه رفيق حلمي

قلنا سابقا ان الالفباء التي كتبت بها الاڤستا كانت قد استنبطت من الالفباء الارامية ، ولكن الايرانيين لم يستعملوها كما هى بل اجروا عليها الكثير من التغيير ، لان الفكر السامي يختلف من حيث نظره الى طبيعة الاصوات عن الفكر الايراني . فالساميون الاولون اهملوا اصوات الحركة في ابجدياتهم واهتموا فقط بالاصوات الصحيحة ذات المخارج الواضحة والقيم الثابتة . اما اصوات اللين والحركة فقد رأوا في تغيرها ولينها وعدم ثبات قيمها ووضوح مخارجها ما لا يمكن ان يعطيها صورا ثابتة تدرج من اجلها في الابجدية ، ولذلك اكتفوا اول الامر بالسليقة في القراءة والكتابة ولم يضعوا لها ما يمثلها في الكتابة من رموز ثم لما انتشر الاسلام واصبح على الاعجمي ان يقرأ القرآن ويحفظه ويتعلم العربية ادرك الناس حاجة الابجدية العربية الى وضع

علامات او رموز لاصـوات اللين والحركة القصيرة والمد والتشـــديد والتسكين لايضاح القراءة وتسهيلها وهكذا امر الامام علي بن ابي طالب ابا الاسود الدؤلي بتنقيط الحروف اولا ثم وضعت الحركات وتم ذلك في حوالي القرن الاول للهجرة وسهلت بذلك قراءة القرآن على الشعوب غير العربية وحذا الساميون جميعا حذو العربية فاضـافوا الى ابجدياتهم الحركات مما يدل على ان هذا النقص الذي استدرك كان واضحاً بالنسبة للفكر الاري ، وضـــوحا بينا بالنظر لطبيعة لغاتهم التي تختلف في طبيعتها عن اللغات السامية اذا ان بناء الكلمة في اللغات الهنـدواوروبية يعتمد على المقاطع التي تتكون عادة من صـوت وحركة ولا تنفصـل الاصوات لاخراجها في ذهن الارى عن الحركات التي تمدها و تســهل اخراجها .. حتى ان الابجدية الهندية و الافســتائية وضعت على اساس ان الحروف تختلف في صورها باختـلاف حـركاتها فالباء المفتوحة تكتب ومعها حركة الفتح والمـكسورة ومعها حركه الـكسر والمضمومة ومعها حركة الضم وهكذا في جميع الحروف .

وعندما استعار الاريـون الابجـدية الاراميه في القـرن الثالث ق . م[1] اضافوا اليها اولا رمـــوز الاصوات الصحيحة التى تنقصها من اصواتهم مثل (پ) (چ) و (ژ) و (ڤ) و (گ) وثـلاث صور للنون مختلفه . ثم عمدوا الى اصـوات اللين والحـركة الطويلة المقفله والمفتوحه فاضافوا اليها ماهم بحاجة اليها ثم اوجدوا صورا لاصوات الحركة القصيرة المقفلة والمفتوحة ثم صورا لاصـوات اللين المركبة

---

(١) R. Kent, Old Persian, P. 6.

وهكذا حتى اصبحت رموز اصوات الحركة في ابجدية الافستا اربع عشرة صورة لاصوات الحركة واربعة صور لانصاف اللين وسبعة صور لاصوات اللين المركبة حتى اصبحت اصوات اللين مقاربة للاصوات الصحيحة في العدد. وبذلك تم ايجاد ابجدية سميت بابجدية الافستا كتبت بها الافستا بوضوح.

وباجراء دراسة مقارنة بين هذه الابجدية والاصوات الموجودة الان في اللغة الكردية رأينا ان اللغة الكردية قد احتفظت على الرغم من مرور الاجيال وتعرضها لكثير من التطور والتغير بكل تلك الاصوات، في حين ان اللغة الفارسية ينقصها الكثير منها مما يدل على ان اللغه الفارسية ليست من مجموعة اللغات الايرانية الشمالية التى تنتمى اليها لغة الافستا وان اللغة الكردية تمثل التطور التاريخى للغة الافستا[٢].

وقد تبين لنا حتى الآن من هذه المقارنات بين الاصوات في لغة الافستا والاصوات في اللغة الكردية ان لغة الافستا تنتمي الى المجموعة الشمالية الغربية باصواتها كاللغة الكردية. واذا ثبت بعد الانتهاء من دراسة اللغتين من حيث الاشتقاق والتصريف والنحو انهما تنحوان النحو ذاته في جميع قواعد اللغة تأكد لدينا ان اللغة الكردية اقدم من اللغة الفارسية تدوينا واقرب الى لغة الافستا دستوراً وان تاريخ الكتابة والتدوين باللغة التي تنتمي اليها اللغة

---

(٢) راجع المقارنات بين الاصوات الافستيه والكردية في اصل البحث اذ لا يمكن اعادة ذكرها لصعوبة الطبع.

الكردية اقدم من تاريخ التدوين باللغة التي تنتمي اليها الفارسية بنحو ثلاثة قرون على الاقل .

ولتحديد الموقع اللغوي للغة الكردية بين اللغات الهندواروبية والزمن التاريخي لوجود اقرب لغة هندواوروبيه الى اللغة الكردية الحديثة رأينا اضافة ملحق تفصيلي للغات التي تنتمي الى الاسرة الهندواوروبية ولا بأس من اعادة مجمله هنا . فالاسرة الهندواوروبية تتألف من مجموعتين من اللغات احداهما هي المجموعة الشرقية وتتألف بدورها من قسمين ١ـ اللغات الهندية واقدم تاريخ مدون لها ١٤٠٠ ق.م ٢ـ اللغات الارية واقدم اثر للشعوب الارية في التاريخ هو اثار الشعوب الميتانية والحيثية التي وجدت في المنطقة الواقعة في الشمال والشمال الغربي من بلاد (ميزوپوتاميا ـ العراق الحالي) في المنطقة المعروفة حاليا بكردستان واقدم تاريخها يقع بين ١٨٠٠ ق . م ١٥٠٠ ق . م . ومن الالواح المسمارية التي وجدت بهاتين اللغتين تبين ان اسماء الملوك المذكورة فيها اسماء تشبه الى حد كبير الاسماء الارية من حيث الصياغة والتركيب كما مثلنا لذلك في اصل البحث واذا ثبت ان لغة هذه الاقوام التي سكنت كردستان هي لغة ارية شمالية غربيه وهي بلا شك كذلك لسكناها في تلك المنطقة تأكد ان الاصول التاريخية للغة الكردية تعد اقدم اصول للغة ارية عرفت في تاريخ مجموعة اللغات الهندواوروبية . اي ان اللغة الارية الشمالية الغربية التي تنتمي اليها اللغة الكردية الحالية تعود الى ١٨٠٠ ـ ٢٠٠٠ ق . م من حيث استقلالها لغة لها اصول وقواعد وكتابة وتدوين .

اما المجموعة الغربية من اللغات الهندواوروبية فهي ١ـ التراكية ٢ـ الايليرية ٣ـ الفينيسية ٤ـ التوخارية ٥ـ الانادولية ٦ـ الهيلينة ٧ـ الايتالية ٨ـ الكلتية ٩ـ الجرمانية ١٠ـ السلافية والبلطيقية واقدمها الاناضولية وهي اقربها الى المجموعة الشرقية. واعرقها واسلمها تاريخيا اليونانية والايتالية . واكثرها احتفاضا بالخصائص الاندواوروبية القديمة الكلتية والبلتيقية. واوسعها انتشارا الجرمانية.

واني ادعو علماء التاريخ الى التعاون مع المتخصصين في اللغات لاستنباط المزيد من الحقائق فالكشف اللغوى والتاريخي سيحققان ما ذهبنا اليه من رأي يغير الكثير من معالم تاريخ الشعوب الأرية وخصائصها اللغوية بلا شك .

* * * * * *

کۆچەری و ترانسهیومانس " TRANSHUMANCE "

لەپارێزگەی سولەیمانی و هەولێر (١)

ئەندامی کارا : ناجی عەباس ئەحمەد

ناو چیاکانی پشتوێنە « نطاق » فێنکەکان Temperate Zones (٢)

لە هەرێمە شـاخاویەکانی پشتوێنە فێنـکەکان هەرچەنـدە

---

(١) لە مانـگی تەموز و ئابی سـالی ١٩٧٢ گەشتێکم کرد لە پارێزگەی سولەیمانی و هەولێر ، وە لەلایەن ژیانی کۆچەرەکان (رەوەندەکان) و بلەی جێ‌نشینیان و باری ئێستایان هەنـدێ زانیاریم کۆکردەوە کە لەگەڵ ئەی کۆلینەوەی شتێ نوسراو لێکدان و شیکردنەوە . ئەی کۆلینەوەکە تەواو نیە چونـکە زۆری رەوەندەکان لە کوێستانەکانی سـەر سنوری ئێران بون ، وە نەم توانی بیانبینم . جارێـکی‌تر دەبێ لە زستان یان بەهار گەشتێـکی‌تر بکەم تاکو هەم باشتر باری ژیانیان تێ بگەم ، وە هەمیش بتوانم لە بابەت کۆچەرەکانی بادینانەوە هەندێ زانیاری کۆبکەمەوە . بەگەرمی سـوپاسی فەرمانـگەی پارێزگـاری سـولەیمانی و هەولێر دەکەم لەبەر کۆمەکیەکانیان و پێشـاندانی دۆسیەکانی کاروباری خێلات . بەتایبەتی سوپاسی کاك جەمال عەبدوڵلا دەکەم لە پارێزگەی سولەیمانی ، و کاك شێخ سلێمان مەجیـد لە پارێزگەی هەولێر .

(٢) مەبەست لە پشتوێن وشەی « Zone » ی ئینگلیزیە کە بریتیە لە هەرێمێکی=

سەرکەوینە سەر چیاکان و لەروَی زەریا « بحر » دوَرکەوینەوە ئەوەندە ژیان ناخۆشتر دەبێ . چونکە ئەو شاخە بەرزانە زستانان ئەوەندە ساردن کە مرۆڤ ناتوانێ تێدا بژی . لە پاشا لەو شوێنە بەرزانە ئاخ (خۆڵ) کەمە و تەنکە و خراپە و توشی وەرین و لاچون « Erosion » بوە و دەبێ ، ئیتر زەویەکە بەکەڵکی رەوەك رواندن نایێ . لە پاشا ناخۆشی رێگای هاتوچۆ وەکورتی کژی پێگەیشتن « موسم النمو » لەو شوێنە بەرزانە دەبنە کۆسپ بۆ پێگەیاندنی دانەوێڵە .

بەڵام لەو شوێنە بەرزانە لە خوارەوە دارستان و لە سەرەوە لەوەڕ دەڕوێن ، لەبەر ئەوە بەکەڵکی داربڕین دێن و لە کژی هاوینا بۆ مەڕومالات بەخێوکردن باشن . کوردەکان بەو لەوەڕە بەرزە فێنکانە کوێستان یان زۆزان دەبێژن . لە چیاکانی ئەلپی سویسرە

═ پان کە بۆ ماوەیێکی (مسافەیێکی) درێژ دەکشێ . جوغرافیەزانەکان روی زەمین بە هەموایێ دابەش دەکەن بە شەش پشتونی پان : سێی لە باشوور و سێی لە باکوری خەتی ئیستیوادایە :

(١) دوو پشتونی ولاتە زۆر ساردەکان کە لەخەتی پانی (خط العرض) (٥ر٦٦)ەوە دەکشێن هەتا هەر دوو تەوقەسەر « قطب » لە باکوور و باشوور .

(٢) دوو پشتونی فێنك کە لە بەینی خەتی پانی ٥ر٦٦ و ٥ر٢٣ ن .

(٣) دوو پشتونی ولاتە گەرمەکان کە لە بەینی خەتی پانی ٥ر٢٣ هەتا خەتی ئیستیوا دەکشێن .

- بۆ وێنە - زۆر گوند هەن کە جاران لە پاڵ شاخە بەرزەکان گەنمیان دەچاند کە بە ١٣ مانگ دەهاتە بەرهەم : لە مانگی تەمموز دەیان چاند و لە ساڵی دووەم لە مانگی ئەیلولدا کۆیان دەکردەوە و ئەو دەمە ناچار بوون ئەو جۆرە کارە ناخۆشە بکەن لەبەر ناخۆشی رێگای هاتوچۆ . ئێستا لەو گوندانە بە دەگمەن دانەوێڵە دەچێنرێ ، ئەو دانەوێڵەیە کە لە دەشتەکانی خوارەوە بە ئاسانی و نرخێکی هەرزان پێیان دەگا . لەبەر ئەوە زەویەکانیان بێ جوت بەجێ دەهێڵن یان سێ پەڕەی (یۆنجەی) تیا دەڕوێنن بۆ ئەوە کە ببنە لەوەڕ بۆ بەخێو کردنی گا و مانگا[٣] .

دوو جۆر لەوەڕ

لە ناو شاخەکانی وڵاتە فێنکەکان کە دەکەونە میانی خەتی پانی ٣٠ و ٤٨ دوو جۆرە لەوەڕ هەن :

١- لەوەڕی نێزک گوندەکان ؛

٢- لەوەڕی پاڵ شاخە بەرزەکان .

١- لەوەڕی نێزک گوندەکان لە ناو دۆڵەکان ، لە دامێنی نزمی چیاکان دەڕوێن ، ئەو دامێنانە کە بەفر بە دەگمەن ، یان ماوەیێکی کورت دایاندەپۆشێ . ئاژاڵ بەخێوکەرەکانی ئەوروپا گیا

(٣) A.V. Perpillou , Human Geogrphy , Longmans , London , 1966 , PP. 192 - 193,

باشەکانی ئەم لەوەڕانە بە داسی تایبەتی درێژ درەو دەکەن ، وە لەبەر ناخۆشی گواستنەوەیان بۆ ناو گوند ، هەر لە جێگای خۆی کۆی دەکەنەوە و لە کۆلیتێکا دەیپارێزن . لە حاجی هۆمەران وەکو دیومە وە لە دەشتی لاجان لەودیوی گەروی زنوی شێخ لە ئێران - وەکو زانیومە - ئەوگیایە بە بێ کۆلیت لە سەر زەوی وەك گومەزێکی نزم کۆی دەکەنەوە و پێی دەڵێن دێ یان دێو . کە دنیا نەختێ ناخۆش بوو ئەم گیا وشکە وەك ئالیکێکی باش و نەرم بە ئاژاڵ دەدرێ[٤] .

(٢) جۆری دووەمی لەوەڕ لە سەروی پشتونی دارستانە لەسەر یان دامێنی شاخە بەرزەکان . لە جوغرافیەدا بەم لەوەڕانە ئەلپ « Alp » یان چیا دەوترێ کە بە تەواوەتی واتای کوێستان یان زۆزانی کوردی دەگەیەنێت . ئەم جۆرە لەوەڕانە لە چیاکانی ئەلپی سویسرە و فرانسە و لە چیاکانی « Pyrenees » و قەفقاس زۆرن . لەم لەوەڕگانەدا گیای کورت دەڕوێ لەگەڵ گوڵی کێوی کە دەبنە هۆی بەلەزەت کردنی تامی شیری مەڕومالات . لە سویسرە و فرانسە لە ناوەڕاستی حوزەیران گا و مانگا دەبەنە ئەم چەشنە لەوەڕە بەرزانە وە تەشرینی یەکەم دەیان هێننە خوارەوە[٥] .

---

(٤) Ibid, PP. 193 - 194 .

(٥) Ibid., PP. 194 - 195

موڵکایەتی لەوەڕ

زۆری لەوەڕە بەرزەکان لەســەر چیاکانی ئەلپ و پرانیس ـ وەك لای ئێمە لە کوردستانی عیراق ـ موڵـکی هەموایتی خاوەنی ئاژاڵن ، ئــەم جۆرە موڵـکە هەمواییـە لە ناوچەکانی رۆژئاوای پرانیس دەگاتە ٣/٤ی پێوانەی (مەساحەی) لەوەڕەکان[٦] .

ترانسهیومانس و نیوە کۆچەری[٧] :

مرۆڤ بە ســێ جۆر لەوەڕی ناو چیاکان بەکار دێنێ بۆ بەخێوکردنی مــەڕومالات : ترانسهیومانــسی گــەورە ، ترانسهیومانسی بچوك و کۆچەری .

« Transhumance » وشـەیێکی فرانسـزیە لە هەمو دنیا وەك زاراوەیێکی جوغرافیە بەکار دەهێنرێ . ئەم وشەیە لە « Trans » ەوە هاتوە کە واتا « بەسەر » و « humance » کە لە « humus » ەوە هاتوە و واتای « زەوی » دەگەیەنێ .

---

(٦) Ibid., P. 196

(٧) بۆ تۆژینەوەی ئەم باسە تەماشای ئەم دو سەر چاوەیەم کردوە :

- Ahmad, Naji Abbas; Die Ländlichen Lebensformen und Agrarentwicklung in Tripolitanien, Heidelberg 1969 P.P. 119 - 122
- James, Preston, A Geagraphy of Man, Boston 1959, PP. 440 - 441.

« Transhumance » واتا بزوتنی شـوان و مێگەلەکانیان لە کۆی خۆیدا لە میانی جێگا نزمەکان و داێن یان سەری چیاکاندا . ئامانجی ئەم بزوتنە سود وەرگرتنە لە لەوەڕەکانی پاڵ و سەر شاخە بەرزەکان . لەم بزوتنە تەنیا شوان یان گاوان لەگەڵ مێگەلا دەڕوا ، چەند کەسێکی تریش دوایان دەکەون بۆ دۆشینی مالاّت وە دروست کردنی پەنیر و کەرە . خاوو خێزان لەگەڵ مێگەلا کۆچ ناکەن بەڵکو لە گوندەکەیان لە خوارەوە دەمێننەوە و خەریکی کشـتوکاڵ یان کارێکی تری خۆیان دەبن . ئەم جۆرە ترانس هیومانسـە لە نیزامی کۆچەرێ پێشکەوتوترە لە ژیانی کۆمەلایەتی و ئابورێ لە دنیادا و وا وردە وردە دەردەکەوێ ، بە تایبەتی لە پژدەر وەکو لە پاشان باس دەکرێ .

بێتو ئەم بزوتنە لە بەینی دەشتایێك و چیایێکی بەرز بێ کە لە یەك نێزك نەبن بەوە ترانس هیومانسی گەورە دەبێژرێ وەکو هەندێ لە جافەکان خۆیان لە شارەزوور یان قـەزای کفری و کەلار دەژین و مێگەلەکانیان تەسـلیم بە شوانێك دەکەن تاکو بیانبەن بۆ کوێستانەکانی لای پێنجوین . ئەم جۆرە ترانس هیومانسـە ئێستا باوە لە بەینی باکوری ئیتالیا و چیاکانی ئەلپ ، لە سـویسرە و ئەلپەکانی فرانسە ، لە ئیسپانیا وە لە تاجیکستان بۆ سـەر شاخە بەرزەکانی پامیر کە لە باکوری ـ رۆژهەلاتی ئەفغانستانە .

بەلاّم بێتو ئـەم بزوتنـە لە بەینی گوندێکەوە بێ لە ناو

چیاکان بۆ دامێن شاخەکانی نێزگی کە ماوەی لە ١٠ ـ ١٥ کیلۆمەتر کەمتر بێ بەوە ترانس‌هیومانسی بچوك دەوترێ ، وەك هەندێ لە شـوانەکانی رایەت و دەربەندی رایەت کە مێـگەلی مەڕوبزن دەبەنە دامێن ئەو شـاخە کە دەکەوێتە باکوریان تاکو لەوێ بیانلەوەڕێنن .

کۆچەری :

بریتیـــە لە بزوتنی ئـــاژاڵ بەخێـــوکەرەکان بـــە خاوو خێزانەوە لە بەینی دوو هەوار : لە ناو شاخەکان زستانە هـــەوار لەگەرمیان و دەشتەکانە ، هاوینە هەوار لە (زۆزان) ە لە دامێنی یان سەر شـاخەکان . لە ولاتە وشکەکان ـ وەك جزیرەی عەرەبستان ، بادیەی‌شام ، لیبیە و جەزائیر ـ هاوینەهەوار نێزگ ئاودانی و بیر و رۆبارە ، زستانەهەوار لەناو دەشتە بێ ئاوەکانە ، لەوێ ئاژاڵ ئاوی باران و گۆماو دەخۆنەوە . بۆ وێنە خێڵی عەنەزە کە لە بەینی عیراق و سوریە و ئوردن و عەرەبسـتانی سعودی دەگەڕێن و کۆچەری تـەواون ، وا ورده ورده لە هـــەرێمی فـــوراتی ناوەڕاســت و باشور نیشتەجێ دەبن . نێـزگ نیـوەی جافەکان جاران هەتا ١٩٢٢ کۆچەری تەواو بون .

سێ جیاوازی هەیە لە بەینی ترانس هیومانس و کۆچەری :

١ـ لە ترانس هیومانس تەنیـا شوانەکان و چەنـد کەسێـکی‌تر هاتوچۆ دەکەن . ئەوانی‌تری لەگوندەکانیـــان دەمێنن و خەریـکی

کشتوکاڵ دەبن .

٢ـ لە ترانس‌هیومانس نیزامی خێڵ و هۆز و تیرە و عێـل نامێنی و نیە . شــوانێك دەتوانێ مێـگەلێ مەڕ لەگـەڵ خۆی بۆ زۆزان ببا کە هێ چەند کەسێك بێ و هەر یەکە لە هۆزێك بێ .

٣ـ کۆچەر لە زۆر جێـگا لە دنیـا و زۆر جار خانوی نیە ، زستان و هاوین لە ژێر خێوەتا دەژی وەك بۆلێ و بابۆلێ ـ وەکو لە پاشـان باسیان دەکرێ ـ کە زستان لە قەزای رانیە و هاوین لە گـەروَی زنوی شێخ رەشماڵەکانیـان هەڵدەدەن . بەڵام لە ترانس هیومانس خاوەن مێـگەل و شوان سێ کڕی ساڵ لە خانودا دەژین . هاوینان لە هەندێ جێـگا وەك کوردستان لە ژێر رەشماڵا دەژین . بەڵام لە چیاکانی ئەلپی ناوەڕاستی ئەوروپا و لە تاجیکستان لە زۆزان شوانەکان هاوینان لە خانوی پچوکدا دەژین کە بەدار و بەرد قایم دروست کراوە و بەرگەی بەفر و بارانی زستان دەگرێ .

لە پاشا زاناکانی جوغرافیە و سوسیۆلۆجی کۆچەرەکان دەکەنە دوَ بەشەوە : کۆچەری تەواو و نیوەکۆچەر .

کۆچەری تـەواو ، کە بە زمانی ئەڵمانی « Vollnomade » و بە زمانی ئینگلیزی « Nomad » ی پێ دەبێژرێ ، زستان و هاوین جێـگای چەسپاوی نیــە ، هەوارگەی وای نیە لە ساڵێـکەوە بۆ ساڵێـکی تری نەی گۆڕێ وە خەریکی کشتوکاڵ نابێ .

نیوەکۆچەر ، کە بە ئینگلیزی « Seminomad » ی پێ دەڵێن ، جێگای تایبەتی خۆی هەیە لە زستانەهەوار و هاوینەهەوار ئایا خانو بێ یان خێوەت ، وە لەگەڵ ئاژاڵ بەخێو کردنا خەریکی کشتوکاڵیش دەبێ .

لە کوردستانی عیراق کۆچەری تەواو زۆر کەمە ، مەگەر تەنها هەندێ خاوەن مەڕی هەژار هەبن کە لە ژێر رەشماڵا دەژین و جێگای خۆیان دەگۆڕن . دوو تیرەی بچوکی بۆڵێ و بابۆڵێ – کە لە پاشان باسیان دەکرێ – لە کۆچەریەوە نێزکترن . ئەمە چەند ساڵێکە هاوینەهەواریان ناگۆڕن ، بەڵام زستانان لەبەر کەمێ لەوەڕ ناچار دەبن هەواری خۆیان بگۆڕن . زۆری هەرکیەکانی پارێزگەی هەولێر ئێستا لە کۆچەری تەواویەوە نێزکترن نەك نیوەکۆچەر ، زستانان لە رۆژهەڵاتی باکوری هەولێر لە ژێر رەشماڵا دەژین ، هاوینەهەواریشیان لە ئێرانە نێزك سنوری عیراق و تورکیە . بەڵام زستانەهەواریان تەنگە و دەیگۆڕن وە – وەکو لە پاشا باسیان دەکرێ – تەنیا ژمارەیەکی کەمیان خەریکی کشتوکاڵ دەبن .

ترانس هیومانس لە دنیادا – بێجگە لە ژاپۆن – لە هەرێمەکانی نێزك چیای خەتی پانی ناوەڕاست « Middle Latitude » لە بەینی خەتی پانی ۳۰ و ٤۸ دایە کە هەمو کوردستان دەگرێتەوە ، لە ئەوروپا لە چیاکانی ئەلپ ، لە بەلقان ، لە چیاکانی قەفقاس ، لە تاجیکستان ، لە چیاکانی ئەندیز لە بەینی شیلی و ئەرجەنتین خاوەن ماڵات سود لە

لەوەڕ و مێرگە تازە جوانەکانی سەرشاخـــەکان وەردەگرن کە ئێمە کوێستان و زۆزانیان پێدەبێژین ، هاوینان دەچنە ناو ئەو لەوەڕ و مێرگانە ، وە کە پایز داهات دەگەڕێنەوە بۆ ناو لەوەڕەکانی دەشت و دۆڵەکانی خوارەوە .

لەگەڵ ئەوەشدا کە خەتە پانەکانی ناوەڕاست ژاپۆنیش دەگرێتەوە ، بەڵام ژاپۆن ترانس هیومانسی نیە ، چونکە لە لەوەڕە بەرزەکانی سەر دامێن شاخەکان لە سەرەوەی دارستانەکان مێرگ و گیای باشی لـێ ناروێ کە بە کەڵـکی ئاژاڵ بەخێو کردن بـێ . زۆری ئـەو گیایانە رەقن و لەقامیش دەکەن و ئاژاڵ حەزی لێ ناکا . لەپاشا ژاپۆنەکان لە ئاژاڵ بەخێوکردن پتر خەریکی کشتوکاڵن ، کشتوکاڵێـکی پـــڕ و بەخزمەت « Intensive » . فەلاحێکی ژاپۆن پەڵە زەوییێـکی بچووکی هەبێ باش خزمەتی دەکا و پەینی بە سەرا بڵاو دەکاتەوە تاکوو بگاتە بەرهەمێکی زۆر باش[8] . بەم جـــۆرە کشتوکاڵە لە جـوغرافیە و ئابووریدا « Intensive agriculture » دەبێژرێ کە واتای کشتوکاڵی پڕە ، پڕ لە رەوەك و خزمەت و بەرهەم[9] .

---

(٨) James, Ibid., Perpillou, P. 195 - 196

(٩) بێچەوانەی ئەمە (Extensive agriculture)ە کە بـە کوردی دەبێتە کشتوکاڵی بڵاو . لەم جۆرە کشتوکاڵە جوتیار کەمتر خزمەتی پەڵە زەویەکەی دەکا ، گوڵەگەنمەکان ــ بۆ وێنە ــ کەمن و بڵاو دەڕوێن و بەرهەمی جوتیار کەمە .

کۆچەرەکانی پارێزگەی سولەیمانی .

کۆچەرەکانی ئەم پارێزگەیە دوو کۆمەڵن :ـ

یەکەم ـ ئەو کۆچەرانە کە لە بەینی قەزای کفری و شارەزوور و پێنجویندا هاتوچۆ دەکەن کە بریتین لە هەندێ تیرە و هۆزەکانی خێڵی گەورەی جاف .

دووەم ـ ئەو کۆچەرانە کە لە بەینی قەزای رانیە و سنووری ئێراندا لە هەرێمی قەندیل هاتوچۆ دەکەن .

یەکەم ـ خێڵی جاف(١٠) و کۆچەرەکانی

(أ) مێژوویێکی کورتی ئەم خێڵە هەتا ساڵی ١٩٢٠ :

جافەکان لە سەدەی ١٧مین لە هەرێمی جوانڕۆ دەژیان کە دەکەوێتە بەینی هەڵەبجە و کرماشان لە ئێران . ئەو دەمە هێشتا

(١٠) لەلایەن خێڵی جافەوە سێ سەرچاوەم بەدەس کەوت کە ئەمانەن :

1- C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs,London, 1957.

2- E. B. Soane, To Mesapotamia and Kurdistan in disguise, London , 1912.

٣ـ عباس العزاوی ، عشائر العراق ، الجزء الثانی (العشائر الکردیة) ، بغداد ١٩٤٧ .

بەڵام کتێبەکەی ئەدمۆنس لە هەموان باشترە ، چونکە خۆی لەبەینی ١٩٢٠ ـ ١٩٢٥دا پەیوەندی لەگەڵ جافەکان هەبوو وە زانیاریەکانی لە پسپۆرە ناسیاوەکانی خۆی کۆکردووەتەوە .

ساغ نەبوبۆوە ئایا ئەم جافانە سەر بە ئێرانن یان عوسمانی[11]. لە پاش سەرکەوتنی سوڵتان موراد بەسەر صفی الدین یەکەمی شـــای ئێرانا پەیمانی زەهاب (زەهاو) لە ساڵی ١٦٣٩ (١٤ ی محرمی ١٠٤٩ ی کۆچی)دا بەسترا . لە نوسخەی فارسیی ئەم پەیمانەدا ناوی تیرەی (زین الدین و هارۆن) هاتوە کە جافن و سەر بە ئێرانن . ئێستا تیرەیێك نەماوە بە ناوی (زین الدین)ەوە بەڵام هارۆنیی ئێستا یەکێکە لە تیرە هەرە گەورەکانی جاف .

ئێستا جاف دەبێتە سێ بەشی گەورەوە :

١ـ گەورەترین بەشی لـە عیراقن ـ لە پارێزگەی کەرکوك و ســـولەیمانی ـ کە جافی مورادییان پێ دەبێژرێ ، وا دیارە لەبەر پەیوەندیی گەورەی ئەم جافانە لەگەڵ سـولتان موراد‌ی عوسمانیی ، بەم ناوە ناوبانگیان دەرچوە .

٢ـ بەشی دووەم جافەکانی دانیشتوی هەرێمی جوانرۆن .

٣ـ بەشی سێیەم لە هەرێمی کرماشـانن کە بریتیە لە حەوت تیرەی بچوك کە وا دیارە لە ناوەڕاستیی سـەدەی نۆزدەمین لە بەشی دووەم جیابونەتەوە و چونەتە ناو خێڵاتی یەك گرتوی گۆران[12]، بەمانە جافی گۆران دەبێژرێ . مێجەر سـۆن ناوی ئەو تیرانەی ســـاڵی

---

(11) C . J . Edmonds , Op . Cit . , P . 141

(12) C . J . Edmonds , Op . Cit . , p . 141

۱۹۰۷ – ۱۹۰۹ (؟) لە هەڵەبجە لە جافەکان وەرگرتوە کە ئەمانەن :
(۱) قادر مێروەیسی (۲) تایشی (۳) قەڵخانی (٤) یوسف یارئەحمەدی
(٥) کوییك (٦) نرجی (۷) گورگ کایش[۱۳] .

(ب) جافی مورادی :

مێژوی هاتنی جافی مورادی لە هەرێمی جوانرۆوە بو عیراق دەگەڕێتەوە سەرەتای سەدەی هەژدەمین کە ۱۰ – ۱۲ تیرەی کۆچەر لە خۆیانەوە یان لە پاش کێشە و شەڕ هاتونەتە عیراق و لە دەشتی شارەزور دامەزراون . ئەم تیرانە گەلاڵی ، شێخ ئیسماعیلی ، بێسەری و چوچانی بون . ئەمانە بە جاف دادەندرێن . لەگەڵ ئەمان یان لە پێش خۆیاندا چەند تیرەیێکی تری کوردی کۆچەریش لە ئێرانەوە هاتبون وە لە شارەزور دامەزرابون کە ئەمانەن : قەویلەیی ، ئیسماعیل عوزێری ، شنکی ، کافرۆشی ، بلباس ، کەڵهوڕ ، تیلەکۆ ، کەڵباخی و مەندومی . بەشی شوان و شوانکارەی ئەم تیرانە زستانیان لە رۆژئاوای قەرەداغ لە سەنگاو رادەبوارد ، هاوینانەش دەچونە کوێستانەکانی بەینی سنە و سەقز[١٤] .

لە پاشا لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەمین ، واگومان دەکرێ ، ساڵی ۱۷۷۲ (زاهیر بەگ) ناوێکی بەگزادە لەگەڵ نێزگەی سەد ماڵ

---

(۱۳) E . B . Soane , Op . Cit. , P . 380

(١٤) C. J . Edmonds , OP . Cit. , PP . 142 - 3

لە جوانڕۆوە هاتنە عیراق و لە هەرێمی بانیخێڵان دامەزران کە دەکەوێتە باکوری رۆژهەڵاتی (دەربەندیخان) . بەم جۆرە خێزانی بەگزادە دامەزرا و دەسیان کردە حوکم کردن بە سەر هەمو جافی مورادیا . ئەم بەگزادانە دۆستایەتیان لەگەڵ ئەحمەد پاشای بابان پەیدا کرد ، ئیتر وردە وردە جافەکان لە ئێرانەوە هاتنە ناو خزمەکانی عیراقیان هەتا ژماردیان گەیشتە نەزیکەی ١٠ر٠٠٠ ماڵ[١٥] ، ئەگەر بە تێکڕایی هەر ماڵێك بە شەش کەس دانێین وا گومان دەکرێ کە ژمارەیان لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمین گەیشتوەتە ٦٠ر٠٠٠ کەس . ئەمانە وا گومان دەکرێ سێ یەکیان لە دەشتی شارەزور خەریکی کشتوکاڵ بون ، بەڵام زۆرترینیان ، ئێزگەی دوَ بەشیان ، مەڕومالاتیان بەخێو دەکرد و کۆچەر بون . زستانان دەچونە بانیخێڵان و قەزای کفری و کەلار ، هاوینان بەرەو رۆژهەڵات ملیان دەنا هەتا دەگەیشتنە کوێستانەکانی بەینی سنە و سەقز ، وە لەوێ هەتا مانگی ئەیلول دەمانەوە .

کە ژمارەی جافەکان زۆر بو و هەوارەکانی زستانیان پێ تەنگ بو ناچار بون لە قەزای کفری زەوی و دێهات بکڕن تاکو لەوێ دامەزرێن . جافەکان دەگێڕنەوە کە قادر بەگی کوڕەزازای زاهیر بەگ لە سەدەی نۆزدەمین ناچار بو بە شەڕ خێڵە کۆنەکانی سەر قەلا و شیروانەی رۆژهەڵاتی کفری ـ کە (گێژ و رۆژبەیانی و زەند)

(١٥) Ibid , P . 142

بۆن ـ دەرپەڕێنێ تاکو ماڵەکانی لێ دامەزرێن[١٦] .

ساڵی ١٩١٨ زوربەی جافەکان کۆچەر بۆن ، بەڵام بەشێکیان وازیان لە کۆچەرێ هێنا و بۆنە فەلاح و خەریکی کشتوکاڵ بۆن[١٧] . وا دیارە ئەمانە بە دوَ پایە دامەزران . لە پایەی یەکەم نیوەیان هاوینان لە گەرمیان و نیوەی دووەم چۆنە زۆزان وەك کۆچەر ، نیوەکۆچەر یان شوانی ترانسهیومانسکەر . کە مەڕوماڵاتیان لەبەر کەم بارانی و نەخۆشی کەم دەبۆ ، یان لە شەڕوشۆڕ لەکیس دەچۆ ناچار دەبۆن بەتەواوی واز لە ژیانی کۆچەرێ بێنن . کە حکومەتی ئێران ساڵی ١٩٣١ هاتوچۆی ناو زۆزانەکانی ئێرانی لێ قەدەغەکردن ئەو ماڵە جافانە ناچار بۆن لە عیراق لەسەر لەوەڕگاکانی شارباژێڕ و پێنجوین بمێنن . کە ئەمە بەشی هەمۆیانی نەکرد زۆریان لە شارەزوَر مان . زۆر ماڵات و منداڵیان لێ مرد و ئیتر وازیان لە ژیانی کۆچەرێ هێنا[١٨] ، بەم جۆرە هاوگرێ (نیسبەتی) کۆچەرەکان ساڵی ١٩٢٢ لە ٣/٢ (دوَ

(١٦) Ibid, P. 145 گێژ ئێستا لە رۆژهەلاتی باشوَرێ کفرێ نێزگە سیروان و لە رۆژئاوای ئاوی (نارین) لە باکوَرێ رۆژئاوای (قەرەتەپە) دەزین . (زەنـد) چوَنە ناو زەنگنەی خوار قادرکەرەم و باکوَرێ رۆژهەلاتی (قەرەتەپە) نێزگە ئاوی سیروان . رۆژبەیانیش دێهێکی گەورەیان هەیە لە ناحیەی قەرەحەسەن لە باشوَری کەرکوَك .

(١٧) C. J. Edmonds, Op. Cit., P. 146

(١٨) Ibid, P. 146

بەش لە سێ بەشەوە) لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمین ـ وەکو لە سەرەوە بێژرا ـ بۆ نیو هاتە خوارەوە ، وە ژمارەی هەموایتی سالی ۱۹۲۲یان بە نێزگەی ۱۰٫۰۰۰ ماڵ خەمڵ دەکرێ[(۱۹)] . شایانی باسە ئەمە هەمان ژمارەیانە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمین ، ئەمەش شتێکی سەیر و سەمەرە نیە چونکە لەو حەفتا ساڵەدا هەندێ لە جافەکان بڵاوبونەوە و چونە ناو خێڵاتی ترەوە ، یان بونە شارستانی ، ئەمە لە لایێکەوە ، لە لایێکی ترەوە ژمارەی مردن ، بە تایبەتی مردنی کۆرپە و ساوا لەو دەمە لە هەموو عیراقدا زۆر بەرزبو لەبەر زۆری نەخۆشی ساری کە تەشەنەی دەکرد و نەبونی پزیشك و دەرمان . لەبەر ئەوە هاوکری فرەبونی ژمارەی مرۆف ـ کە بە عەرەبی (نسبة نمو السكان)ی پێ دەبێژرێ ، زۆر نزم بو[(۲۰)] .

---

(۱۹) Ibid, P. 146

(۲۰) لە پاش پەرەسەندنی نەخۆشخانە و زۆر بونی پزیشك وە تیمارکردنی نەخۆش ، ژمارەی مرۆف لە کوردستان وردە وردە بەرز بووەوە . لە ساڵی ۱۹۷۰ ـ ۱۹۷۲ هاوکری فرەبونی ژمارەی دانیشتوان گەیشتە نێزگەی ۲٥ لە هەزار ، واتا هەر هەزار کەسێك ساڵی ۲٥ کەس زیاد دەکا . لەم بابەتەوە ئەم خەبەرە سەیرە دەگێڕمەوە : جارێك ساڵی ۱۹۷۲ لە بەگزادەیێکی جافم پرسی ئایا لە شارەزوور بەراز ماوە ؟ لەوەڵامدا گوتی : « پیاو بەڵێ بەرازی چی ! بەخوا خەڵك ئەوەندە فرە بون ، کوچەکانی (واتا کۆڵانە تەسکەکانی) هەڵەبجە پڕن لە منداڵی ساوا و هەرزەکار . منداڵی ساوای پێنج ساڵانم دیوە برا حەوت ساڵانەکەی بە کۆڵ هەڵگرتوە !! بەخوا خەڵك وا زیاد بکەن ، نەك بەراز ، لە کوردستان حەیوان بێ نامێنێ !! . »

ژمارەی کۆچەرەکان هەروەکو زانرا لە ساڵی ١٩٢٢ دا بە ٥٠٠٠ ماڵ خەمڵ دەکرا . ئەم ژمارەیە بە پێی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧ هاتە خوارەوە بۆ ٦٠٠ ماڵ ، ژمارەی ئەم کۆچەرانە ساڵی ١٩٧٢ ـ هەر وەکو لە مەحموود ئاغای سان ئەحمەدم بیست لە دەربەندیخان ـ لە ٥٠٠ ماڵ زیاترنین ، ئەمانەش بەشێکیان خاوەن مەڕ نین ، بەڵکو شوانی ترانسهیومانسکەرن .

(ج) باری تیرەکانی جاف لە ساڵی ١٩٢٠ەوە هەتا ئێستا[٢١]

١ـ گەلاڵی :

لەگەڵ ئەوەشدا لە بنەڕەتدا جافی مورادی نین ، بەڵام تیرەیێکی زۆر گرنگە . بەگزادەکان ڕێزی سەرۆکەکانیان دەگرن و ئاغایان پێ دەڵێن ، ژمارەی کۆچەرەکانیان ساڵی ١٩٢٢ هەزار ماڵ بووە . زستانان لە ناحیەی وارماوە و تانجەرۆ لە شارەزوور وە لە قەزای کەلاری ڕۆژهەلاتی کفری دەژین . ئێستا تەنیا ٧٠ ـ ٨٠ ماڵێکیان هاتوچۆی کویستان دەکەن و هاوینان دەچنە دەشتی شلێر کە ئاودارە و لەوەڕگەی

(٢١) ئەم توێژینەوەیە چوار سەرچاوەی هەیە :

١ـ ئەدمۆنس : لاپەڕە ١٠٢ و ١٤٣ ـ ١٤٨ .

٢ـ ئەرچیفی پارێزگەی سولەیمانی .

٣ـ مەحموود ئاغای سان ئەحمەد لە دەربەندیخان .

٤ـ مەجید خانی کوڕی حەمە ڕەشید خان لە پێنجوین کە باوکی ئێستا لە دەشتی شلێر لە باکووری پێنجوین لە دێی دارۆخان دەژی .

باشی هەیە . ئەم دەشتە ١٥ ـ ٢٠ کیلۆمەتر درێژ دەبێ ، بەڵام پانی ١٠ ـ ١٢ کیلۆمەترە و وەك پواز دەچێتە نـاو ئێرانەوە .

٢ــ میکائیلی :

ساڵی ١٩٢٢ هەزار و صەد ماڵێکیان کۆچەر بوون ، ئێستا هەموو نیشتەجێن بە تایبەتی لە ناوچەی سەنـگاو لە ئاوی باسەرەوە هەتا ئاوەسپی لە رۆژئاوای ئاجداغ ، لە قەرەداغ و شارەزوور .

٣ــ شـاتری :

ســـاڵی ١٩٢٢ هەزار ماڵێـکیان کۆچەر بوون ، ئێستا هەموو نیشتەجێن . چوار تیرەی هەیە : برایمی ، وردەشاتری ، یوسوجانـی و میروەیسـی . برایمی لە قەزای شـــیروانە دامەزراون و لەوێ ٢٠ گوندیان هەیە ، وردەشـــاتری لە ناحیەی سەیدصادق و قەزای کەلار دەژین و دوو تیرەکەی تری لە ناحیەی سەیدصادق دامەزراون .

٤ــ تەرخانی :

ساڵی ١٩٢٢ نزیك ٥٠٠ ماڵێك کۆچەر بوون و زستان لەقەزای کەلار بوون . ژمارەی کۆچەرەکانیان وردە وردە هاتە خوارەوە هەتا گەیشتە ســـەد ماڵێك کە هاوین دەچنە دەشتی شـلێر و دەگەنە سنووری ئێران . لە کوێستان لەوەڕ خۆیان نیە لەبەر ئەوە پووشانـە دەدەن . ئەو دوایان لە ١٢ دێ لە سەرقەڵای (قەزای کەلار) و لە شارەزوور دامەزراون .

٥ — **رۆغـزایی :**

ساڵی ١٩٢٢ ژمارەی کۆچەرەکانیان نێزگەی ٧٥٠ ماڵ بۆ. ئەمانە هەمۆ وردە وردە هەتا ساڵی ١٩٦٨ بۆنە نیشتەجێ، زۆربەیان لە ١٢ دێ دەژین لە هەرێمە سەختە ناخۆشەکەی باشۆری ـ رۆژهەڵاتی گاوەسپی نێزیک ئاوی ماران. ئەو دوایان لە شارەزوَر و قەرەداغ دامەزراون.

٦ — **هاروَنی :**

ساڵی ١٩٢٢ نێزگەی ٤٠٠ ماڵیان کۆچەر بۆن، زستان لە سەر سیروان بۆن لە رۆژئاوای پێواز. ئێستا وا گومان دەکرێ کە هەمۆ لە شـەش دێ لە ناحیەی خورماڵ و (٤) دێ لە ناحیەی وارماوە دامەزرابن.

٧ — **کەماڵەیی :**

ساڵی ١٩٢٢ نێزگەی (٢٠٠) ماڵیان کۆچەر بۆ، ئێستا هەمۆ لە ناحیەی خورماڵ و تانجەرۆ نیشتەجێن.

٨ — **سـەدانی :**

ساڵی ١٩٢٢ نێزگەی (١٥٠) ماڵیان کۆچەر بۆ، ئێستا هەمۆ لە ناحیەی خورماڵ دامەزراون.

٩ — **بەداخی :**

سـاڵی ١٩٢٢ نێزگەی هەشتا ماڵێکیان هاتوچۆی کوێستانی

دەکرد ، ئێستا هەمو نیشتەجێن و ناویان لە بەین کۆچەرەکان نەماوە .

۱۰— یاروەیستی :

سالّی ۱۹۲۲ نێزگەی هەفتا مالّیان کۆچەر بون و هاتوچۆی کوێستانیان دەکرد ، ئێستا ناویان لە بەین کۆچەرەکان نەماوە .

۱۱— شێخ ئیسماعیلی :

ئەمانە جاران هاتوچۆی کوێستانیان دەکرد[۲۲] ، بەلاّم ئێستا لە شەش دێ لە بەشی باکوری شارەزوَر دامەزراون . ئەم دێیانە دەکەونە بەینی (موان) و کەولۆس لە بەشی باکوری ناحیەی خورمالّ .

(د) لە بارەی ئەو تیرانەوە کە لە بنەڕەتدا جاف نین و ئێستا زۆربەیان نیشتەجێن :

۱— ئیسماعیل عوزێری :

دەبنە سێ تیرەوە : میرالاّیی ، گۆمەیی و قەرەوەیسی . ژمارەی مالّەکانیان لە ناحیەی سوورداش سالّی ۱۹۳۷ — ۱۹۳۹ نێزیک ۲۰۰ مالّ دەبو . بە زستان لەو ناحیەیە هەندێکیان لە خانو و ئەوانی تریان لە ژێر رەشمالّدا دەژیان . هاوینان هەتا سالّی (۱۹۵۰ ؟)

---

(۲۲) C . J . Edmonds , OP . Cit., P . 143

دەچونە ئێران و قەزای شارباژێڕ و پێنجوین . ئێستا زوربەیان لە ناحیەی سورداش و سەرچنار نیشتەجێن . تەنیا چەند ماڵێك زستانان بە نیوەکۆچەری دەچنە ناحیەی سەرچنار بۆ لەوەڕاندنی مێگەلەکانیان .

۲و۳— شنکێ و کافرۆشێ :

لە پێشدا لە شارەزوور بون ، لە پاشا چونە بازیان و بونە ژێر دەستی هەمەوەندەکان . شنکێ هەمو نیشتەجێن . کافرۆشێ کە ساڵی ۱۹٤۹ نێزگەی سەد ماڵ دەبون بەشێکی زۆر کەمیان کۆچەر بو ، ئێستا ئەوانیش دامەزراون و خەریکی کشتوکاڵن .

٤— بلباس :

ئەمانە لە قەرەتەپەوە هەتا قاینەیجەی باکوری خورماڵ بە دیهاتا بڵاو بون و هەمو نیشتەجێن . ئەم بلباسانە بە بنچینە (سن و رەمەك)ن کە ئێستا لە دەشتی بتوێن دەژین وە سەلیم پاشای بابان (۱۷۳۷ ـ ۱۷٤۷) لەوێ دەری کردن[۲۳] .

٥— کەڵهوڕ :

وا دیارە هەندێکیان گەڕانەوە ئێران بۆ ناو خزمەکانیان کە لە باشوری ڕێگای بەینی خانەقین و کرماشان دەژین . بەلام ۳۰۰ ماڵێکیان چونە ناو تەرخانیەکان و تێکەڵیان بون .

---

(۲۳) Ibid , P. 145 (پەراوێزی یەکەم) .

٦- تیلەکۆ :

هەندێکیان گەڕانەوە ئێران و لە خوڕخوڕەی باشووری ڕۆژهەڵاتی سەقز دامەزران . ئەو دوایان تێکەڵ میکائیلیتی و ڕۆغزایتی بون .

٧- گەڵباختی :

گەڕانەوە وڵاتی خۆیان لە ڕۆژئاوای سنە .

٨- مەندومتی (مەنمتی) :

زۆریان گەڕانەوە ئێران بۆ وڵاتی سنە و سەقز ، بەڵام هەندێکیان لە عیراق مانەوە و لە دێهاتی سورداش و بازیان بڵاو بونەوە(٢٤) .

٩- غەوارە(٢٥) :

ناوێکە جافەکان خستویانەتە سەر پێنج هۆزی بچوکی هەژار . مەبەستیان لەم ناوە تێکەڵ و پێکەڵە ، گوایا ئەم هۆزانە تێکەڵ بون لەگەڵ خەڵکی تر کە جاف نین . ئەمانە لە پێشدا لە شارەزوور

Ibid, pp. 143 - 5 (٢٤)

(٢٥) بەشێك لەم زانیاریەم لە کتێبەکەی ئەدمۆنس (لاپەڕە ١٠٢) وەرگرتووە ، بەڵام بە یارمەتی زانیاری تازە کە لە سولەیمانی و پێنجوین دەسم‌کەوت باسەکەم تەواوکرد .

بوون ، کە جافی مورادیی هاتن دەریان کردن تاکو جێگایان بگرن[٢٦]
لەبەر ئەوە لەوێوە بەرەو باکوور کشانە دۆڵی گەلاڵ کە خۆیان
(دۆڵەگەلاڵ)ی پێ دەڵێن .

ئەم دۆڵە دەکەوێتە باشووری - رۆژهەڵاتی شارباژێڕ ، لە ناحیەی
سروچك ، وە لە شـانەدەردوە درێژ دەبێت هەتا دەشتایی پشتی
مۆریاس و چەند دێیێکی تێدایە وەك پەرخ کە لەبەر بێ ئاوی
بێری لێ هەڵکەندراوە ، چوالە کە ٢٠ماڵە ، بیوك کە ٢٥ ماڵە .

وا لە خوارەوە بە کورتی باسی ئەم هۆزە پچووکانە دەکرێ .

(أ) بێسەری :

حەوت دێیان هەیە ، زۆریان نیشتەجێن ، بەشی دووەمیان کە
پەنجا ماڵ دەبن هاوینان دەچنە کوێستانەکانی قەزای پێنجوین .
بەشێکی تری ئەم هۆزە کە ٣٠ ماڵێك دەبن زستانان لە ناحیەی
تانجەرۆن لە دێی چەناخچیان ، سیداوا و باریکە دەژین ، هاوینانیش
دەچنە قەزای پێنجوین .

(ب) چوچانتی :

لە چوار دێ دەژین و ساڵی ١٩٣٩ نزیکەی ١٢٠ ماڵ دەبوون .
بیست ماڵێکیان هاوینان کۆچ دەکەنە قەزای پێنجوین ، هەر لە
کانی سپیکەوە هەتا پێنجوین لە پاڵ شاخەکاندا رەشماڵەکانیان هەڵدەدەن .

(٢٦) C. J. Edmonds, Op. Cit., P. 102

(ج) هۆزی هەسەنی :

دوَ دێیان هەیە هەشتا ماڵ دەبن . هاوینان لەگەڵ چوچانیەکان دەچنە قەزای پێنجوین .

(د) پەرخێ :

یەك دێیان هەیە کە ناوی پەرخە . ساڵی ۱۹۳۹ نێزك پەنجا ماڵ دەبوَن ، ئێستا تەنیا ٦ ـ ۷ ماڵێکیان دەچنە کوێستانەکانی پێنجوین .

(ھ) قەوێلەیێ :

جاران زۆربوَن ، لە کاتی گرانییەکەی ساڵی ۱۹۱۸دا ناچار بوَن بڵاوبن تاکو لە برسا نەمرن . ساڵی ۱۹۲۰ ـ ۱۹۲۲ نێزك سەد ماڵ دەبوَن ، بەڵام ساڵی ۱۹۳۹ ئەم ژمارەیە هاتە خوارەوە بۆ ۲۵ ماڵ . زستانان هەندێکیان لە ئەشکەوتا دەژین ، هاوینان دە ماڵێکیان کۆچ دەکەن بۆ پشتی پێنجوین .

۱۰ـ جافە ڕەشکە :

نێزك دەماڵ دەبن . زستان لە دێی سورقاوشان لە ناحیەی سورداش دەژین و هاوین دەچنە (مێرگەپان) بۆ لەوەڕاندنی مێگەلەکانیان .

١١– جافەتی :

بەشێکن لە جافە رەشەکە کە لە ناحیەی سورداش تەواو نیشتەجێن . ژمارەیان بە ٤٠٠ هەتا ٦٠٠ ماڵ خەمڵ دەکرێ . تەنیا بەشێکی بچوکیان هاوینان دەچنە شێخ باغ کە موڵکی خۆیانە .

دووەم – کۆچەرەکانی قەزای رانیە(٢٧)

لە قەزای رانیە ، بێجگە لە ئەهالی کۆنی هەندێ لەگوندەکان ، خێلاتی یەک گرتوی « Confedaration » بلباس و ئاکۆ دەژین . ئەم خێلانە لە بنەڕەتدا لە ئێرانەوە هاتون ، وە ئێستاش بەشی گەورەی مەنگوڕ ، مامش و پیران لە هەرێمی لاوێن دەژین کە دەکەوێتە رۆژئاوای مەهاباد لە ئێران ، وە رۆژهەلاتی قەزای باڵەک و ناحیەی ناودەشتی عیراق لە هەرێمی لاوێن ، ئاوی لاوێن — کە سەرچاوەکانی هەرە سەرەودی زێی بچوك کۆ دەکاتەوە — لە باکورەوە بۆ باشور دەکشێت ، وە لە پاش تێکەڵ بونی لەگەڵ روباری بانە لە هەرێمی ئالان دەبێتە (زێی بچوك) .

---

(٢٧) سەرچاوەکانی ئەم باسە :

أ ـ ئەدمۆنس : هەمان کتێب بە ئینگلیزی ، لاپەڕە ٢٢٠ ـ ٢٢٣ ؛

ب ـ حاجی سەعید ئاغای سەرۆکی بۆلی کە لە مانگی ئابی ١٩٧٢ لە حاجی ئۆمەران چاوم پێ کەوت و باسی بۆلی و باۆلتی بۆ کردم :

ج ـ عەلی بەلی قادر بەگی بابان لە رانیە .

بڵباس بریتیــە لە پێنج خێـڵ : مەنـگوڕ ، مامش ، پیران ، سن و ڕەمك .

مەنـگوڕ :

بەشی گەورەیان لە ئێرانن ، گوندەکانیان لە هەردوَ لای ئاوی لاوێن بڵاو بوَن . لە عیراق مەنگوڕەکان دەبنـە دوَ بەشـــەوە : مەنگوڕی بنچینەیێ و مەنگوڕە ڕوَتە . مەنـگوڕی بنچینەیێ لە بەیـنی روباری ژاراوە و گازفـێن لە ٢٦ گوندا دەژین ، ژاراوە لە باکوَری قەڵادزە لە ڕۆژهەڵاتەوە دەکشـێ بۆ روژئاوا و دەڕژێتە زێی پچوَك . روباری گازفێن لە باکوَرەوە دەکشێ بۆ باشوَر و لە (دەربەند) دەڕژێتە زێ . مەنـگوڕە ڕوَتە لە چوار گوند دەژین کە دەکەونە ڕۆژهەڵاتی روباری ژاراوە لە پێش تێـکەڵ بوَنی لەگەڵ زێ .

ئەم مەنـگوڕانە خزمایەتی و پەیوەندی‌یان زۆرە لەگەڵ مەنگوڕی ئـــەودیو لە ئێـران . بەشـــێك لەم مەنگوڕانـە ، بەتـایبەتـێ شوانـکاردکانیان ، ئێستا هاوینان بـــە ترانس‌هیومانس دەچنـــە کوێستانەکانیان کە دەکەونە ڕۆژهەڵاتی شاخـی گەڵاڵە و مامەڕوَت و ســـەری ســـاوە لە باشوَری قەندیل . لەوێ لەگەڵ خزمەکانی ئەودیویان هەندێ جار یەك دەگرن .

مامش :

وەکوَ مەنـگوڕ دەبێتە دوَ بەشەوە . بەشی گەورەی لە ئێرانـە

لە ڕۆژهەڵاتی ئاوی لاوێن ، لە باکوری مەنگوڕەکان وە ڕۆژئاوای مەهاباد . پەسوە گەورەترین دێیانە . بەشێکی پچوکیان لە عیراقن مامشە ڕەشکەیان پێ دەڵێن . ئەمانە لەچوار دێ دەژین کە دەکەونە لای باشوری ئاوی زاراوە ، لە سەرەوەی مەنگوڕە ڕوتە . وا دیارە ئەمانە ـ وەك جافە ڕەشکە ـ ناوی ڕەشکەیان خراوەتـە دوا لەبەر دورکەوتنیان لە خێڵە بنچینەییەکە . هەندێ لەم مامشانەش هاوینان دەبنە شوان و شوانکارە و بۆ لەوەڕاندنی مێگەلەکان دەچنـە کوێستانەکانی سەر سنوری ئێران .

پیران .

ئەم خێڵەش دو بەشە : بەشێکی لە ئێرانە لە ڕۆژئاوای ئـاوی لاوێن لە باکوری مەنگوڕ و نێزك خانەی ڕۆژهەڵاتی گەڕوی زنوی شێخ کە سنوری عیراق و ئێرانی پیادەکشێ و دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی قەزای باڵەك . پیاو کە بەیانییێکی خۆش لەم گەروە لە سەر سنوری عیراق و ئێران ـ کە ئاوەڕێژە ـ ڕاوەستا چاوی بە ئاوی لاوێن دەکەوێ کە وەکو زیو دەبریقێتەوە و بەرەو باشـور دەڕژێت . لەملاو لەولای ڕوبارەکە چاوی بە دوکەڵی گوندەکان دەکەوێ .

بەشی دووەمی پیران لە دوانزە گوند دەژین ، یەکێکیان سەرخومەیە ، لە دەشتی بتوێن و تابعی ناحیەی چوار قوڕنەن . ئەم پیرانانەی گەرمیان ـ بێجگە لە سەد ماڵێك ـ هەمـو نیشتەجێن و فەلاحەت دەکەن . ئەو سـەد ماڵە هەندێکیان نیوەکۆچەر و

هەندێکی تریان شوان و مێگەلەکانیان لەگەڵ خۆیان بو کوێستان دەبەن . کەوابێ لە کۆچەر پتر ترانس‌هیومانسکەرن .

ئاکۆ :

بریتیە لە کۆمەڵە تیرەیێك کە پەیوەندی‌یێکی لاواز بەیەکەوە دەیان بەستێ ، و لە ناحیەی ناودەشت ، دۆڵی شاور ، و ناحیەی رانیە لە رۆژئاوای کێوەڕەش بڵاودەبنەوە . یەکێ لە دێیەکانیان لەم هەرێمە سەرکەپکانە ، نێزگەی سەدماڵێکیان هاوینان بە شوانی و شوانکارەیی یان کۆچەری دەچنە کوێستانەکانی قەندیل .

مەندەمەڕە :

یەکێکە لە تیرەکانی ئاکۆ کە لە نۆ گوند دەژین لە بەینی چیای زێرناکو و کێوەڕەش لە رۆژئاوای ئاوی گازفێن . لەبەر بێ ئاوی ئەو دەشتە کە تێیدا دەژین خۆیان زۆر بە کشتوکاڵەوە خەریك ناکەن لەبەر ئەوە نێزگەی ٢٥٠ ماڵێکیان لە بەهاردا دەبزوێن بۆ کوێستانەکانی قەندیل . زۆربەی ئەم ماڵانە کۆچەری تەواون .

شارۆشی :

تیرەیێکی تری ئاکۆیە . هەشت گوندیان هەیە لە دامێنی رۆژئاوای قەندیل ، لەوێ بە کشتوکاڵ و ماڵات بەخێوکردنەوە خەریکن . پەنجا ماڵێکیان هاوینان دەچنە ناو لەوەڕەکانی قەندیل کە لە گوندەکانیانەوە نێزگە . ئەمانە وا دیارە لە کۆچەر زیاتر

ترانسهیومانسکەری پچوکن .

بۆلی و بابۆلی :

دوَ تیرەی پچوکی ئاکۆن . بۆلی دوَ سەد ماڵ ، بابۆلی سەد ماڵ دەبن . چل ماڵیان بوَنەتە نیوە کۆچەر ، لە گوندەکانی دەشتی بتوێن دەژین لە رۆژئاوای رانیە کە لە پاشـان ناویان دێنین . ئەم نیوە کۆچەرانە دوَ ماڵەکی دەکەن ـ وەکو سەرۆکەکەیان باسی بـۆ کردم ـ ، ماڵێك لە گەرمیان دەمێنن و تەنیا بەکشتو کاڵەوە خەریکن ، ماڵێکیش بۆ کوێسـتان دەچن لە گەڵ مێـگەل . ئـەو دوایان ـ بێجگە لە چەند ماڵێکی بۆلی کە کەمێ فەلاحەتی دەکەن ـ کۆچەری تەواون ، خانویان نیە ، زستان و هاوین لە ژێر خێوەتا دەژیـن . گرنگترین پیشەیان مەڕ و بزن بەخێوکردنە ، بەلام لە هـەوارەکانی زستان و هاوین کەمێ گەنمو جۆش دەچێنن . بەهاران لە کوێستان گەنمە بەهارە دەچێنن کە پایز دەیدروَنەوە و لەگەڵ خۆیان بو گەرمیان دەیبەن .

بۆلی پێش پەنجا ساڵ زستانان دەچوَنە دەشتی هەولێر ، ئێستا زستانەهەواریان لە دەشتی بتوێنە لە رۆژئاوای رانیە ودك دێی سکتان ، سـەروچاوە ، گەرمکەندال ، ئەسرێلە ، گردگۆران . لە سکتان و گردگۆران پوَشانە ددەن ، بەلام لە سێ دێیەکەی تری لەوەڕی خۆیان هەیە و پوَشـانە نادەن . بۆ لەوەڕێـکی باش سەد دینار ، بۆ لەوەڕێـکی خراپ تەنیا ٣٠ دینار پوَشانە دەدەن .

بابۆڵی زستانەهەواریان لە ناحیـــەی چنارانە وەك دێیەکانی خدران ، باسەڕە ، باداوان و بێستانە کە نێزك قەسرۆکە لە ڕۆژهەڵاتی شـــاخی هەیبەت سوڵتان . ئەمان هەمو کۆچەری تەواون ، کەسیان نیشتەجێ نین و لەوەڕی خۆیان نیە . لەبەر ئەوە لەمەوپێش پۆشانەیان دەدا ، ئێستا نایانەوێ بیدەن .

ئەم دوَ تیرە پچوکە پێکەوە مانگی مایس لە بتوێنەوە بەرەو باکوور دەبزوَن ، دەگەنە دۆڵی ئاکۆ لە بەینی کێوەڕەش و شاخی مەکۆك ، لەوێ لە ڕۆژئاوای گوندی سەرکەپکانەوە تێپەڕ دەبن هەتا دەگەنە زنوی (گەروَی) سیتروکان ، لەوێوە دەگەنە دەشتی ماوان کە دێی قەسری تێدایە ، لە پاشـــا دەگەنە (وەلاش) لە قەزای باڵەك ، ئینجا بە سەر پردی (باسان) دا تێپەڕ دەبن کە لە سەر روباری سەکری سەکرانە . لەوێوە بە تەنیشت گوندی خوشکاندا دەڕۆن هەتا دەگەنە هاوینەهەوارەکانیان ، لە گەروَی زنوی شێخ . هەوارە هاوینەکانی بۆڵتی (سەرسوَل ، کەڵکەش و مێرگە) ن ، کە لە باشوری گەروَی زنوی شێخ و بەرامبەر حاجی ئۆمەرانن . بابۆڵتی لە پێشـــا دەچنە شیوەڕەش کە لە باشوری گەروَی زنوی شێخە ، لەوێوە دەچنە (هەوار بڵندە) و (مێرگە درێژان) کە دەکەونە لای باکوری ئەو گەرووە . جاران بابۆڵتی دەچونە ئەو دیوی زنوی شێخ بۆ سەر چەند هەوارێك لە دیوی ئێران ، بەڵام ئەمە ٦٠ ـ ٧٠ ساڵە وازیان لەو هەوارانە هێناوە وە لە سنوری عیراق دەمێنن . لەوەڕی کویستانیان هەمو هی خۆیانە و پۆشانە بە کەس نادەن .

بۆڵتی و بابۆڵتی زۆر دەوڵەمەند نین ، بەشی زۆری ماڵاتیـان مەڕە ، لە پاشا بزن . ئینجا گا و مانگا وهێـتر . ٣٠ ماڵێك هەر یەکە نێزگەی سەد ســەر حەیوانی هەیە ، سێ چوار ماڵێـکیش یەکی چوارسەد سەر حەیوانی هەیە .

گرنـگترین بەرهەمیان رۆن و پەنیرە . بەڵام ئەمە چەند ساڵە لە پاش پەیدابونی رۆنی نەباتی کەمتر رۆن و زۆرتر پەنیری ژاژی دروست دەکەن . کۆچەرێك لە مەڕێـکی دۆشەنی دەتوانێ نیوکیلۆ پەنیر دروستکات .

گرنـگترین کێشە و ناخۆشی ئەم کۆچەرانە پۆشانە دانە لە گەرمیان و مردنی ئاژاڵەکانیانە . پێویستە میری زیاتر غەمی دەرد و نەخۆشی ئاژاڵەکانیان بخوا و بەیتاریان بۆ بنێرێ بۆ لەناوبردنی ئەو دەرد و نەخۆشیانەکە دەبنە هۆی فەوتانی حەیوانەکانیان .

سن « Sin » و رەمك :

جاران سواری باشی نادر شـاه (١٧٣٢ـ١٧٤٧) بون . ئێستا دوَ تیرەی پچوکن لە بتوێن دەژین . زۆربەیان نیشتەجێن و بەشێـکی پچوکیان بە شوانی و شوانـکارەیی هاتو چۆی کوێستان دەکەن .

ترانسهیومانس لە قەزای پژدەر :

لە سەرەتای ســەدەی بیستەم بەشێـکی پچوك لە پژدەریەکان نیوەکۆچەر بون ، زســتان لەگوندەکانیان بەکشتوکاڵەوە خەریك

بوون ، هاوینیش لەگەڵ مەڕومالاَت دەچوون بۆ کوێستانەکانیان کە دەکەونە ڕۆژهەلاَتی پژدەر و ڕۆژئاوای سەردەشت لە ئێران . وە لەو هەرێمە چەند گوندێکیان هەبوو وەك بەردەسپیان و کێلی . ئەو نیوەکۆچەرانە لە مانگی مایس دێیەکانیان بەجێ دەهێشت و لەگەڵ مەڕومالاَت ڕوایان دەکردە ڕۆژهەلاَت و لە چەند گەرویێکەوە بۆ سەر هاوینەهەوارەکانیان لە دیوی ئێران تێپەڕ دەبوون وە لە مانگی ئەیلول دەگەڕانەوە پژدەر . گرنگترین گەرووەکان دوانن :

١ــ گەروی مالیموس لە ڕۆژهەلاَتی گوندی هەڵشۆ .

٢ــ گەروی کانی ڕەش کە لە دۆڵی کانی ڕەشەکە یەکێ لە ئاوەکانی ڕوباری درونی لێ دەڕژێ . ئەم گەرووە دەکەوێتە بەینی دوو شاخی بەرزەوە : بولفەت کە ٢٣٧٨ مەتر بەرزە ، وە جالمرکە ٢٠٨٥ مەتر بەرزە . زوربەی کۆچەر و شوانەکان بەم گەرووەدا تێپەڕ دەبن چونکە دەگاتە ناوەڕاستی هەوارەکانی پژدەر لە ئێران[٢٨] ، ئەم گەرووە ڕاست لە ڕۆژهەلاَتی قەلاَدزەیە ، ١٨ کیلۆمەتری لێوە دوورە و دەکەوێتە ڕۆژئاوای باکوری سەردەشت کە نێزگەی ١٢ کیلۆمەتری لێوە دوورە . گرنگترین هاوینەهەواری پژدەریەکان دەکەونە هەرێمی کێلی ، باژێڕ ، سەردۆڵ و بەردەسپیان .

لە پاشا لە ساڵی ١٩٢٦دا شەڕێك پەیدابوو لە بەینی

(٢٨) فؤاد حەمە خورشيد ، قضاء پشدر ؛ دراسة في الجغرافية البشرية ، كانون الثاني ١٩٧٣ ، رسالة ماجستير مخطوطة ، ص ١٤٣ و ١٤٦ .

پژدەریەکان و حکومەتی ئێران ، وە ئەم حکومەتە دەستی کردە تەگەرە دانان لەبەر هاتوچۆی کۆچەر و شوانەکان . . باڵیۆزخانەی ئێران لە بەغدا رۆژی ۲۵ی حوزەیرانی ساڵی ۱۹۰۵ نامەیەکی نارد بۆ وەزارەتی ناوخۆی عیراق کە تێیدا ئەمە نوسرابو : « خێڵەکانی پژدەر مافی ئەوەیان نیــە بچنە ناو لەوەڕەکانی ئێرانەوە . بەڵام حکومەتی ئێران لەبەر پەیوەندی دراوسیەتی باش (علاقات حسن الجوار) ئەو ساڵە رێگا دەدا ئەو خێڵاتە بۆ سەر لەوەڕەکانی ئێران بچن ، بە و مەرجە لە نیزامی لەوەڕی ئێران دەرنەچن »[۲۹] .

بەڵام حکومەتی عیراق ئەم قسەیەی قەبوڵ نەکرد ، و ئەم مافی لەوەڕاندنە بە مافێکی « مکتسب » واتا کۆن و دەسکەوتو دادەنێ نەك مافێك وە ستابێتە ســەر دراوســیەتی باش وەك لەم نامەیەی خوارەوە دەردەکەوێ کە وەزارەتی کاروباری دەرەوەی عیراق رۆژی ۲۰ / ۵ / ۱۹۷۰ ناردویەتی و وەك خۆی بە عەرەبی لاوی دەکەینەوە :

« ان حق تمتع العشائر العراقيـة التي اعتادت رعى مواشيها في المراعي الايرانيـة يستند إلى قاعدة الحق المكتسب التي أشير اليها في بروتوكول الآستانة الموقع عليه في الرابع من تشرين الثاني عام ١٩١٣ ومحاضر جلســات قومسيون تحديد الحدود العثمانية الايرانية لسنة ١٩١٣ ـ ١٩١٤ . فقد جاء في بروتوكول الآستانة المذكور اعلاه ما يلي :

(۲۹) فوئاد حەمە خورشید، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۱۹۷ . نوسەری ئــەو سەرچاوەیەش لە « مديرية الحدود » ی وەزارەتی ناوخــۆی عــیراقی وەرگرتوە .

« ومن المفهوم بان العشائر التركية التي من عادتها قضاء فصل الصيف في الوديان المذكورة عند ينابيع كادر [گادەر] و [لاوينه] ستستمر على التمتع بمراعيها وفق نفس الشروط المعمول بها في الماضي » .....
ينتج مما تقدم ان حق تمتع العشائر العراقية في رعي مواشيها في المراعي الايرانية يستند إلى قاعدة الحق المكتسب وليس إلى قاعدة حسن الجوار كما تدعي السفارة الايرانية »[٣٠] .

له پاشا حکومەتی ئێران باجی خستە سەر ئەو ئاژاڵە کە بۆ ئێران دەچن ، وە ساڵ بە ساڵ ئەم باجەیان بەرزتر ئەکردەوە وەك لەم خشتەیەی خوارەوە دەردەکەوێ :

ئاژاڵ (سەرێك)	باجی ساڵی ١٩٤٨	باجی ساڵی ١٩٦٣
مەڕ	١٠ ریاڵ = ٥٠ فلس	٥٠ ریاڵ = ٢٥٠ فلس
بزن	٧٫٥ ریاڵ = ٣٧ فلس	٦٠ ریاڵ = ٣٠٠ فلس
هێستر و ئەسپ	٦٠ ریاڵ = ٣٠٠ فلس	١٥٠ ریاڵ = ٧٥٠ فلس
کەر	١٠ ریاڵ = ٥٠ فلس	١٥٠ ریاڵ = ٧٥٠ فلس
گاومانگا	٥٠ ریاڵ = ٢٦٠ فلس	١٥٠ ریاڵ = ٧٥٠ فلس[٣١]

ئەمە باجێکی زۆر بەرزە ، لەبەر ئەوە هەندێ لە شوان و خاوەن مێگەلەکان ئیتر وازیان لە هاتوچۆی کوێستانەکانی ئێران هێنا .

---

(٣٠) (أرچيف محافظة السليمانية ـ شعبة الحدود . كلمة (گادەر) لكاتب هذا المقال)

(٣١) فوئاد حەمە خورشید ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٠٠ .

نەخشەی پارێزگەی سلێمانی کە هەندێک لە خێڵ و تیرە کۆچەرەکان پیشان دەدا

ئەم خشـتەیەی خوارەوە ژمارەی ئـەو نیوەکۆچەرانەمان پێشان دەدا کە هاوینی ١٩٥٣ بۆ ئێران دەچوون :

ناوی هۆز	ژمارەی ماڵ	هەرێمی هاوینەهەوار
هۆزی بابەکری سەلیم ئاغا	٦٠	کێلی
هۆزی مەحمودی حاجی ئاغا	٥٠	بازێر
هۆزی حسەینی جوامێر ئاغا	٧	بازێر و سەردۆڵ
هۆزی ئەحمەدی حاجی باپیر ئاغا	١٥	کێلی و بەردەسپیان
هەموو	١٣٢	

ئەمە کەمێ ژمارەی ئەو نیوەکۆچەر و شوانانەمان پێشان دەدا کە لەو سـاڵەدا هاتوچۆیان دەکرد ، ئەو دوایان هەموو لە گوندەکان نیشتەجێ بوون .

لە پاش سـاڵی ١٩٦٨ ئەمەش گۆڕا و بوە ترانسهیومانس Transhumance یێکی تەواو وەکو لە ناو چیـاکانی ئەلپی ئەوروپا باوە . خاوەن مێـگەلەکان ئیتر وازیان لە هـاتوچۆکردن هێنـا ، مێگەلەکانیان دایە دەس شـوان ، کە هـەر یەکە مێـگەلی چەند کەسێکی لەگەڵ خۆیدا بۆ لەوەڕاندن لە کوێستانەکانی ئێران دەبرد ، لە مانگی ئەیلولدا دەگەڕانەوە سەر لەوەڕەکانی نێزیک گوندەکان[٣٢] .

---

(٣٢) فوئاد حەمە خورشید ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٩٤ ـ ٢٠٢ .

کۆچەرەکانی پارێزگەی هەولێر

خێڵە کۆچەرەکانی پارێزگەی هەولێر بەستراون بە قەزای شەقلاوە و رەواندزەوە و بریتین لەمانەی خوارەوە :

هەرکی ، سورچی ، خێلانی و باڵەکی ؛ وا یەکە یەکە باسیان دەکەین :

هەرکی :

خێڵێکی گەورەی کۆچەرە ، بەڵکو ئێستا گەورەترین خێڵی کۆچەرە لە کوردستانی عیراق . ئەمانە وا گومان دەکرێ لە بنەڕەتدا خەڵکی هەرێمی شەمدینان لە تورکیا و مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕی رۆژئاوای باکوری (رەزائیە) بن لە ئێران . لە شەمدینان چەند گوندێکیان هەیە نێزیک سنوری عیراق لە باکوری قەزای زێبار . لە هەرێمی مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ ژمارەی گوندیان زۆرترە .

هەرکیەکان هەتا ١٩٢٥ کۆچەری تەواو بون . بێجگە لەوانە کە لە ئێران و تورکیا و « هەرکی بنەجێ » لە ناحیەی مزوری باڵا کە نیشتەجێن ، ئەوانی تری هەمو زستان و هاوین رەشماڵنشین بون ، خانویان نەبو و خەریکی مەڕومالات بەخێوکردن بون . لەپاش ١٩٢٥ کە تورکیا قەدەغەی هاتوچۆیانی کرد بۆ سەر زۆزانەکانیان کە کەوتونە قوژبنی باشوری رۆژهەلاتی تورکیاوە ، لەوبەری روباری حاجی بەگ کە دەبێتە سنور لە نێوان عیراق (ناحیەی برادۆستی قەزای

رەواندز) و تورکیا (ناحیەی شەمدینانی قەزای دیزەگەوەری ویلایەتی حەکاری) ، ناچار بون تەنیا بۆ ئێران بچن بۆ ئـەو هەوارانە کە دەکەونە سەر سنوری عیراق و ئێران لە رۆژئاوای شنۆ وە بۆ سەر هـەوارەکانی مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ . کە حکومەتی ئێرانیش پاش ١٩٣٠ دەستی کردە زۆر کردنی باج ـ وەکو لەمەوپێش بێـژرا ـ وە تەگەرە دانان لەبەر دەمی هاتوچۆیان و گرتنی سنور ، هەندێکی تریان لە ئێران لای خزمەکانیان مانەوە . ئێستا تیرە و باری هەرکیەکان بەم جۆرەی خوارەوەیە :

١ــ هەرکی بنەجێ :

ئەمانە جـێ نشینن لە ناحیەی مزوری بالا لە بەشی باکوری قەزای زێبار و لە باشوری هەرکیە جێ نشینەکانی تورکیـا . لەوێ لە باکوری (ئەرگوش) چوار گوندیان هەیە : بێـداو ، دری ، ستونێ و کیێ . بێداو نیوەی لە عیراقە و نیوەی لە تورکیا ، گوندەکانی تری لە عیراقن خەڵکی ئەم گوندانە لە تیرەی سیدانین . ژمارەی ئەم هەرکیانە بەپێی سـەرژمێری ١٩٥٧ ، ٧٥ کەسـە کە ژمارەیێکی زۆر نزمە .

٢ــ هەرکی سەرهاتی :

ژمارەی نێزکەی ٢٠٠٠ ــ ٢٥٠٠ کەس دەبێ ، زسـتانان ئێزگە ئاوی بە ستۆرە (لە ناحیەی صەلاحەددین) و لە باکوری رۆژهەلاتی

هەولێر دەبن . هەمتو لە ژێر رەشماڵدا دەژین بێجگە لە چەندماڵێك کە ئەمە چەند ساڵێکە لە دوَ گوندی نێزك بە ستۆرەکە (میراخور) و (رەشوانی ئەسعەدئاغا) ن لە خانوودا دەژین . ئەم دوَ گوندە لە ناحیەی صەلاحەددینە ، ژمارەی دانیشتوانیان نێزکەی ١٥٠ کەسێکە کە تێکەڵاون لە هەرکی و زراری . لێرە هەرکیەکان هەندێ فەلاحەت دەکەن ، بەڵام زۆری رەنجبەرەکان هەرکی نین . هەندێکی تری لەم هەرکیانە لە ئێران لە مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ نیشتەجێن و خەریکی فەلاحەتن . کۆچەرەکان ژمارەیێکی زۆر مەڕ و کەمتر بزنیان هەیە لەگەڵ هێستر بۆ گواستنەوەی ژن و منداڵ و بار و رەشماڵ . مەخابن ژمارەی وام بە دەس نەکەوت لە بابەت ئەم ئاژاڵەوە کە بڕوای پێ بکرێ . کۆچەرەکان لە مانگی مایس بەرەو رۆژهەڵات دەبزوَن ، بە گەلی عەلتی بەگدا تێپەڕ دەبن هەتا دەگەنە دەشتی دیانە ، لەوێوە بە سەر گەردن حوشتر و سەری بەردێدا مل دەنێن هەتا دەگەنە سیدەکان (مەرکەزی ناحیەی برادۆست) ، لەوێشەوە بە سەر مێرگەمیر و روباری لولانا دەگەنە (گادەر) کە کەوتۆتە خوار شوێنی یەکبوَنی سنوری عیراق و تورکیا و ئێرانەوە . لە گەروَی ملەزەردە کە لە باکوری گادەرە هەر یەکە لەو سێ حکومەتانە مەرکەزێکی پۆلیسی سنوری هەیە . لە گادەرەوە هەرکیەکان دەچنە ناو ئێران و دەگەنە هەرێمی گەلاز (لە رۆژهەڵاتی گادەر) و دامێنەکانی رۆژهەڵاتی چیای چارچەلی هەرکتی ، لەوێ چەند هەوارێکیان هەیە وەك بەردەسپیان و چەلی داران .

٣- هەرکتی سیدان :

١٥٠٠ کەس دەبن ، زستان لە ناحیەی حەریر رەشماڵیان هەڵدەدەن ، مانگی مایس بەرەو رۆژهەڵات دەبزوَن وە لە مانگی حوزەیران بە هەمان ریگای هەرکتی سەرهاتا دەگەنە برادۆست ، لەوێوە بە سەر (دالانپەر)دا تێپەڕ دەبن و دەگەنە سەر هەوارەکانیان لە (بن‌بەرق شێخان) کە لە هەرێمی زێوەیە لە ئێران . بە پێی سەرژمێرێ ١٩٥٧ هەرکیەکانی پارێزگەی هەولێر ٧١٣٦ کەسن .

٤- هەرکتی مەندان :

ئەمان زستانان لە ناحیەی سورچێ قەزای عەقرە لە ژێر رەشماڵا دەژین . مانگی مایس دەبزوَن بۆ زۆزان ، هەندێکیان لە (دۆڵەترشێن) لە باکوری ئاوی خواکورك لە ناحیەی برادۆست دەمێننەوە ، ئەو دوایان دەچنە ئێران . یەکێ لە هەوارەکانیان (شەهیدان)ە لە رۆژئاوای دالانپەر . بە پێی سەرژمێری ١٩٥٧ ژمارەی ئەم هەرکیانە ٣٠٩١ کەسە .

سۆرچێ :

زۆریان جێ‌نشینن لە ناحیەی حەریر و (سۆرچێ) لەمبەر و ئەوبەری زێی بادینان (زێی گەورە) . بە سۆرچیەکانی دەشتی حەریر کە سەر بە قەزای شەقلاوەن (سۆرچێ سۆران) بەوانی ناحیەی

سورچی قەزای عەقرە (سورچی بادینان) دەبێون . شێوەی (لەهجەی) سورچیەکانی سۆران لە هی خۆشناو ، بەڵام شێوەی سورچیەکانی بادینان لە هی عەقرەوە نێزکە .

ئیستا بەشێکی پچوک لە سورچی سۆران کە لە دەشتی حەریر دەژین هاتوچۆی زۆزان دەکەن . ژمارەیان بە ۲۰۰۰ تا ۳۰۰۰ کەس خەمڵ دەکرێ . ئەمانە یان نیوە کۆچەرن یان شوانی ترانس هیومانسکەرن . ئەم سورچیە رەوەندانە بە رێگای گەلی عەلی بەگدا ، بە سەر دیانە و مێرگەمیرا دەڕۆن هەتا دەگەنە (کێلەشین) لە سەر سنوری عیراق و ئیران و لە رۆژئاوای شاری پچوکی (شنۆ) لە ئیران . لەوێوە دەچنە سەر هەوارەکانی مێرگەکاروان ، هەوارکۆن ، هەواری سامێ کە هەمو لە ناو سنوری ئیراندان .

خەیلانی :

خێلێکی پچوکی کۆچەر و نیوە کۆچەرە . لە سەرژمێری ۱۹۵۷دا ژمارەیان بە ٤۲۰ کەس دانراوە . زستانان لە دەشتی حەریرن لە رۆژئاوای باتاس ، لە حوزەیران دا لە ناحیەی برادۆستەوە تێپەڕ دەبن هەتا دەگەنە نێزک کێلەشین ، لەوێوە دەچنە باکوری هەڵگورد ، باشوری کێلەشین و شاخی سپیریز کە لە ئیرانە . گرنگترین هەواریان لە سپیریز ئەمانەن : هەوار بلندۆك ، هەوار سوڵتان ، دۆڵەمەیدان و قەنتەرە .

باڵـەکێ :

بە پێی سەرژمێری ١٩٥٧ (١١٠٠) کەسن . زستان لە گوندی باڵەکیان دەژین لە باکوری رۆژئاوای رەواندز وە لە رۆژهەڵاتی گەلێ عەلی بەگ . زۆریان نیوەکۆچەرن ، هاوینان باڵەکیـان بەجێ دەهێڵن ، بە سەر برادۆستا دەگەنە گەروێ بارزین (بەربەزین) لە رۆژهەڵاتی سیدەکان لە سەر سنوری عیراق و ئێران . بەشێکیان دەچنـە (کانێ سەربەسێر) کە لە ئێرانە . بەشی دووەمی لە عیراق دەمێنێ لە هەوارەکانی (هورنێ) و (برەشکین) کە لە بەینی ناحیەی باڵەك و برادۆستدایە .

کێشە و ناخۆشێ کۆچەرەکان و چارەکردنیان

١ـ گرنگترین کێشەی کۆچەرەکان قەدەغەی حکومەتی ئێران و تەگەرە خستنیەتی لە بەر دەمی هاتوچۆیاندا . دەبێ حوکومەتی عیراق بکەوێتە گفتوگۆ لەگەڵ حکومەتی ئێران بۆ لابردنی ئـەم جـۆرە ناخۆشیانە بۆ ئەوە کە خاوەن مالآتی عـیراق بتوانن لە لەوەڕەکانی ئێران هاوینان سود وەرگرن . بەرامبەر ئەوە دەبێ عیراق رێگا بدا بە شوانەکانی ئێران بۆ ئەوە کە زستانان مێگەلەکانیان ـ بۆ وێنـە لە هەرێمی مەندەلی ـ بۆ سـەر لە وەڕەکانی عیراق بهێنن . ئـەم بابەتە دەستەوایە باوە لە ناوەڕاستی ئەوروپادا لە بەینی ئیتالیا ، ئەوستریا ، ئەڵمانیا و سویسرەدا . بۆ لێرەش دوو دراوسێی موسڵمان سود لە یەك وەرنەگرن !! لەپاشا دەبـێ هەردولا باج هەڵگرن لەسـەر ئـەو

مێگەلانە کە سنور تێپەڕ دەکەن .

٢ــ چاككردنی ڕێگای هاتوچۆ لە هەرێمەکانی نێزك سنور بۆ ئەوە کە مالات بە ئاسانی ، هەندێ جار بە (ئوتوموبێل ، لە گەرمیانەوە بگوێزرێنەوە بۆ کوێستان . هەندێ لە سەرۆکەکانی هەرکی ـ بۆ وێنە ـ ئێستا مانگی حوزەیران لە دەشتی حەریرەوە بە ئوتوموبێل دەچن بۆ حاجی ئۆمەران ، لەوێوە ئاوای ئەودیو دەبن بۆ ئێران و دەچنە سەر هاوینەهەوارەکانیان . بێتو ڕێگای دەشتی حەریر ـ گەلی عەلی بەگ ـ حاجی ئۆمەران چاك بکرێ ، بەشێك لە هەرکی و سورچی و خەیلانی دەتوانن بە ئوتوموبێل مالاتەکەنیان بگەیەننە دەشتی دیانە و رایەت کە نێزکن لە هاوینەهەوارەکانیان .

لە پاشا ڕێگای سەری بەردی ـ سیدەکان ـ لولان ڕێگای هەموایی هەرکی ، سورچی و خەیلانیە . لەبەر ئەوە چاك کردنی ئەم ڕێگایە هەم دەبێتە هۆی ئاسان کردنی هاتوچۆ و گواستنەوەی مێگەلەکان ، هەمیش دەبێتە هۆی بوژانەوەی ناحیەی برادۆست کە لەبەر بێ ڕێگایی لاتەریك ماوە و دانیشتوانی هەژار و نەخۆشن ، نە لە خزمەتی میری سود وەردەگرن ، وە نە دەتوانن بەرهەمی خۆیان وەك ڕۆن ، پەنیر ، هەنگوین ، خوری ، داری سپیدار ، میوەی تەڕ و وشك بەئاسانی بگەیێننە (دیانە) تاکو لەوێوە بیگەیێننە هەولێر و بەغدا .

٣ــ هەلکەندنی بیری ئیرتیوازی لەو لەوەڕانەدا کە لە ئاوەوە

دوَرن تاکو سوّدیان لێوەرگیرێ وەك هەرێمی رۆژهەلاتی باکوری هەولێر .

٤— پەرەپێدان بەخــــزمەتی بەیتار بۆ نەهێشتنی نەخۆشی و دەردی ئاژاڵ .

٥— چاك کردنی رەسەنی ئاژاڵ بە هێنانی بەران و تەگـەی باش کە خوری و مویان زۆرترە و باشترە ، شیریان زۆرترە یان بـە کێشان قورسترن لە هی خۆیان .

٦ـ باش کردنی لەوەڕەکانی گەرمیـان بە تەرخان کردنی هەرێمە بەردەلانیەکان بۆ لەوەڕ ، چاك کردنی ئەو لەوەڕانە بە دابەش کردنیان بە چەند بەشێکەوە وە قەدەغە کردنی هەر بەشێك بۆ ساڵێك بۆ ئەوە کە رەوەکە باشەکانی تێیدا بروێنەوە و بەرزببنەوە ، وەکو ئێســـتا فەرمانگەی کشـــتوکاڵ خەریکیەتی لەو هەرێمە کە ١٥ کیلۆمەتر لە رۆژهەلاتی شاری هەولێرەوە دوَرە .

رۆژنامەی (التآخی) رۆژی ١٣/١/١٩٧٣ ئەم باســـەی بلاو کردەوە : « قرر المجلس الزراعی لمحافظة أربیل تشکیل لجنة لتحدید الأراضي غیر الصـالحة للزراعة و تخصیصها کمرعی لمواشي العشــائر المرکیة وذلك دعماً للثروة الحیوانیة . » . ئەمە باسێکی خۆشە وە غەم خواردنی ئەنجومەنی کشتوکاڵی هەولێرمان پیشان دەدا ، هیوامان وایە جێبەجێ بکرێ وە ئەو سامانە باشـــە کە خێڵی هەرکی هەیەتی لە کیسەمان نەچێ .

٧ـ خێڵەکانی هەرکی و بۆڵی و بابۆڵی لە زۆزان چەشنە پەنیرێکی نایاب دروست دەکەن کە ناوی پەنیری ژاژی یان پەنیری وشاریە . ئەم پەنیرە باشە تام خۆشە زۆر لە پەنیری رۆکفۆردی (Rockford) ئەوروپا و (Blue Cheese)ی ئەمەریکا دەچێ . دەبێ فەرمانگەی کشتوکاڵ پسپۆری تایبەتی بنێرێ تاکو دروست کردنی ئەم پەنیرە لە زۆزان باشتر بکرێ و کۆچەرەکان بتوانن پایەی بەر هەمی ئەم پەنیرە بەرز کەنەوە . لە عیراق ئێستا خواستێکی زۆر هەیە بۆ ئەم پەنیرە ، لەبەر ئەوە دەبێ بەرهەمەکە فرەوانتر بکرێ تاکو پێویستی بازاڕی عیراقی پێ پڕبکرێتەوە .

عیراق ئێستا پێویستی‌یەکی گەورەی بە زۆرکردنی ئاژاڵی ماڵی هەیە لەبەر زۆربونی ژمارەی دانیشتوان ، بەرزبونەوەی پلەی ژیان و پەرەسەندنی گۆشت خواردن . لەبەر ئەوە دەبێ هەموو لایێ (وەزارەتی کشتوکاڵ ، پارێزگەکان و ئەنجومەنەکانی کشتوکاڵ) خەریکی چاك کردنی باری مەڕومالات و لەوەڕ و شوانەکانمان بن .

* * * * * *

ـ ملخص المقال ـ

الانتقال الفصلى والبداوة فى محافظتى السليمانية واربيل

العضو العامل : د. ناجي عباس أحمد

يقوم عدد قليل من مربي الاغنام في شمالي العراق بالتنقل مع حيواناتهم بين المراعي الشتوية في السهول والمراعي الصيفية على سفوح الجبال العالية الواقعة على الحدود العراقية ـ التركية والحدود العراقية ـ الايرانية والمناطق القريبة منها . ويجري هذا التنقل من الوجهة الاجتماعية في ثلاثة أشكال : البداوة الكاملة ، شبه البداوة والانتقال الفصلي .

نعني بالبداوة الكاملة تنقل جماعة رحالة من مربي الحيوانات بين المشاتي والمصايف على شكل مجموعات تنتمي إلى قبائل وأفخاذ معينة ولا تمارس هذه الجماعة الزراعة الا نادراً .

ونعني بشبه البداوة ممارسة تلك الجماعات الرحالة الزراعة بجانب تربية الحيوان .

ونعني بالانتقال الفصلي Transhumance قيام جماعة من مربي الحيوانات ـ الذين لاينتمون الى قبائل وافخاذ معينة ـ بالتنقل بين المشاتي الواقعة في السهول والمصايف الواقعة في سفوح الجبال العالية . ويسود هذا االنمط من التنقل الفصلي في المناطق الجبلية الواقعة في العروض الوسطى في العالم بين خط عرض ٣٠° و ٤٨° شمالا وجنوباً وذلك للافادة من المراعي النضرة الخضراء الواقعة على سفوح الجبال العالية فوق نطاق الغابات في موسم الصيف .

ولا يوجد الآن في شمالي العراق الا عدد قليل من الجماعات البدوية الكاملة مثل قبيلة هركي ، بولي و بابولي . اما الجماعات المتنقلة الاخرى فمعظمهم من نوع اشباه البدو لجمعهم بين التنقل والزراعة . وقد تطور هذا النظام الاجتماعي أخيراً ـ في منطقة بشدر مثلا ـ الى نظام واضح للانتقال الفصلي بعد استقرار أصحاب المواشي في القرى ومزاولتهم الزراعة وترك القطعان تحت رعاية رعاة يقومون بسوقها في شهر مايس إلى المصايف الواقعة على الحدود العراقية ـ الايرانية وقيامهم هناك برعي الحيوان وجمع الدهن والجبن ثم العودة بها في شهر ايلول الى القرى الواقعة في السهول .

القبائل والجماعات المتنقلة في محافظة السليمانية :

نجد في هذه المحافظة مجموعتين من القبائل الرحالة :

١ــ عشيرة جاف التي تقع مشاتيها في قضاء كفري وكلار وسهل شهرزور وتقع مصايفها في قضاء پينجوين .

٢ــ بعض القبائل في قضاء رانية التي تنتقل بين هذا القضاء والجبال الواقعة على الحدود العراقية ـ الايرانية .

لقد هاجرت عشيرةجاف فى القرن السابع عشر من منطقة جوانرو الايرانية الواقعة بين حلبجة وكرمانشاه الى سهل شهرزور ومنه الى سهول قضاء كفري . وكانت تنتقل بين هــذه المشاتي والمصايف الواقعة بين سقز و سنه في شرق محافظة السليمانية في ايران ويقدر عددهم في اوائل القرن العشرين بحوالي ١٠٫٠٠٠ عائلة استقر ثلثهم في مشاتيهم وكان ينتقل ثلثاهم بصورة بدوية أو شبه بدوية بين المشاتي والمصايف . وبعد ان وضعت الحكومة الايرانية العراقيل امام تنقل هذه الجماعات ولاسيما في سنة ١٩٣١ وما بعدها اضطر عـدد كبير من القبائل الرحالة الى الاستقرار في المشاتي . فانخفضت نسبة الرحالة منهم سنة ١٩٢٢ من الثلثين الى الثلث ثم انخفض عدد المتنقلين منهم سنة ١٩٤٧ الى ٥٠٠٠ وفي سـنة ١٩٧٢ الى اقل من ٣٠٠٠ . وكان المنع من الدخول الى المراعي الايرانية العامل الرئيس لاستقرارهم وصيرورتهم فلاحين مستقرين يزاولون الزراعة وتربية الحيوان .

وتسكن في قضاء رانية في فصل الشتاء عدد من القبائل الرحالة اهمهـا قبائل بلباس المتحدة المتكونة من منكور ، مامش وپيران ومجموعة قبائل آكو المتكونة من آكو الاصلي ، مَنْدَمَرَ ، شاروشي ، بولي وبابولي . معظم عائلات هــذه القبائل مستقرة في الوقت الحالي ولا يتنقل منهم الا عدد محدود من عائلات منكور ، مامش ، پيران ، آكو وشاروشي على شكل اشباه البدو . وتترك نسـبة كبيرة من عائلات مَنْدَمَرَ وكل عائلات بولي وبابولي مشاتيها متوجهة الى المصايف .

وتقع مصايف هذه الجماعات ـ ما عدا بولي وبابولي ـ في جبال قنديل الواقعة على الحدود العراقيـــة ـ الايرانية . اما قبيـلة بولي وبابولي الصغيرة ـ البالغ عـدد عائلاتها حوالي ٣٠٠ فتقع مصايفها في منطقة (زنوي شيخ) الواقعة في الحدود العراقيـــة ـ الايرانية شرق قضـاء رواندز . العائلات الرحالة لقبيلة مَنْدَمَرَ وقبيلتا بولي وبابولي لاتمارس الزراعة الا قليلا لذلك تعتبر جماعات بدوية كاملة .

القبائل والجماعات المتنقلة في محافظة أربيل :

تمارس قبائل هركي ، سورچي ، خيلاني وبالـكي في هـــذه المحافظة التنقل بين المشاتي الواقعة في سهل حرير وشمال شرق أربيـل وسهل ديانة والمصايف الواقعة على الحدود العراقية ـ الايرانية في شمـال شرق رواندز . وتعتبر عشيرة هركي اهم هذه العشائر ويمارس مـعظم عائـلاتها البـداوة الـكاملة . وتقـع مراعيها الصيفية في تركيا ، شمال قضاء رواندز وفي سهل مَـرْكَـَوَر وتَـرْگـَوَر الواقعتين بالقرب من بحيرة الرضائية في اذربايجان الايرانية . وقد منعت الجمهورية التركية منذ ١٩٢٥ استفادة هذه القبائل من مراعيها في تركية ، لذلك لا يصطافون في الوقت الحالي الا في المراعى الواقعة على الحدود العراقية ـ الايرانية القريبة من الحدود و الواقعة في منطقة رضائية .

ان معظم عائـــلات قبيلة سورچي مستقرة في سهل حـرير في محافظة أربيل وسهل عقره في محافظة نينوى . ولا ينتقل الاعدد قليل من عائلاتهم على شـــكل اشباه البدو ورعاة متنقلين انتقالا فصلياً الى

مصايفهم الواقعة بالقرب من الحدود العراقية الايرانية في شرق ناحية برادوست .

والخَيْلاني قبيلة صغيرة يبلغ عدد افرادها حوالى ٥٠٠ شخصاً ، يمارس قسم منهم الزراعة بجانب تربية الحيوان وتنتقل الجماعات الرحالة منهم من مشاتيها الواقعة في سهل حرير الى جبل سپيريز الواقع في ايران بالقرب من الحدود العراقية .

وان قبيلة بالكي الصغيرة تسكن قرية بالَكِيان وبلغ عدد افرادها ١١٠٠ حسب تعداد ١٩٥٧ . تقع هذه القرية في شمال غرب رواندز بالقرب من مضيق كلي علي بك ويتنقل معظم العائلات صيفاً الى مصايف هورني وبَرشكين الواقعتين بين ناحية برادوست وبالك في شمال شرق رواندز .

اهم مشاكل الجماعات الرحالة :

١ــ منعهم من الدخول الى المراعي التركية والايرانية . فعلى الحكومة العراقية الدخول في مفاوضات مع حكومة ايران لتذليل العقبات امام دخولهم الي المرعى الواقعة بالقرب من الحدود .

٢ــ تحسين طرق المواصلات بين المشاتي والمصايف ولاسيما طريق أربيل ـ ديانه ـ سيدَكان ـ الحدود الايرانية ليتمكن بعض العائلات الغنية نقل مواشيها بواسطة الشاحنات .

٣ــ حفر ابار ارتوازية في المشاتي للافادة من المراعي التي تتوفر فيها مياه سطحية مثل منطقة شمالي شرقي أربيل .

٤— تحسين أجناس الحيوانات باستيراد اجناس ممتازه من الخارج وتوزيعها على الجماعات الرحالة .

٥— تحسين حالة المـــراعي والعناية بها بتقسيمها الى أقســام وتسييجها ومنع دخول المواشي الى القطع المسيجة (المحرمة) لمدة معينة لتنعش منها الاعشاب ، وتنمو وتزدهر .

٦— تدريب الجماعات الرحالة لرفع انتاج الانواع الجيدة من الجبن ولاسيما جبن هوشارى الذى يضاهي أحسن انواع الجبن الاوربى .

ان عدد سكان العـــراق في ازدياد مستمر ممايؤدى الى ارتفـاع الحاجة إلى اللحوم ومنتجات الألبان لذلك يجب على الدوائر المختلفـة في وزارة الزراعة و مجالس الزراعة في المحافظات الاهتمام بأمر مربى الحيوانات وايجاد مراعى جديـدة والعناية بالمراعى الحالية ليتمكن هؤلاء من رفع كمية الانتاج من اللحم والجبن وغيره .

* * * * * *

کورتە مێژوویەکی کوردناسی لە ئەڵمانیادا[1]

د. جەمال نەبەز[*]

کە «کۆڕی زانیاری کورد»[2] ڕوی ئەوەی لێنام وتارێك

(١) کە ئەڵێم «ئەڵمانیا» مەبەستم تەنیا ئەو دوو چوارچێوە سیاسی‌یە نیە کە ئەمڕۆ بە ناوی «کۆماری یەکگرتوی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا» و «کۆماری دیمۆکراتی ئەڵمان» واتا ـ ئەڵمانیای ڕۆژهەلات ـ ەوە ناونراون . بەڵکو مەبەستم لەو ولاتانەی تریشە کە گەلەکانیان بە زمانی ئەڵمانی قسە ئەکەن . واتا لێرەدا باسێکی کوردناسی لە نەمسە و تا ئەندازەیەکیش لە بەشی ئەڵمانیای سویسرەدا ئەکەم .

(*) مامۆستا جەمال نەبەز یەکێکە لە نوسەرە کوردە ناسراوەکان و خاوەنی چەند بەرهەمێکی زانستی و ئەدەبی و کۆمەلایەتییە و ئێستا لە (زانکۆی ئازاد) لە بەرلین مامۆستای ئێتنۆلۆژی گەلانی ئێران و کولتوری کوردە . مامۆستا نەبەز لە سەر داوای کۆڕ ئەم وتارەی بۆ ژمارە دوی گۆڤارەکەمان ئامادە کرد .

(٢) کاشکی ئەم ناوە «کۆڕی زانست» بوایە لە جیاتی «کۆڕی زانیاری» . چونکە بە ڕاستی وشەی «زانیاری» (Wissenschaft) نیە ، بەڵکو «معرفة»یە (Kenntnis) . بێجگە لەوەش ئەبو لە نێوانی وشەی «زانیاری» و «کورد»دا نیشانەی خستنە پاڵ (اداة الاضافة) کە =

بۆ گۆڤارەکەی لە بارەی کوردناسی‌یەوە لە ئەڵمانیادا بنووسم ، هەڵبژاردنی وشەی « کوردناسی » Kurdenkunde م لە جیاتی « کوردەوانی »[3] Kurdologic بە هەڵبژاردنێکی بەجێ هاتە

= (ی)یە دابنرایە . ئەو حەلە « کۆڕی زانست » یا « کۆڕی زانیاری » بە یەك وتەی دوو وشەیی دانراو ئەخرایە پاڵ وشەی « کورد » . واتا « ئەم کۆڕی زانستە هی کوردە » یا « سەر بە کوردە » . ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە نیشانەی خستنە پاڵ (ی أ یا لا ـ کە لە لاتینی‌دا یەکەمیان پاش پیتی بێدەنگ دووەمیان پاش پیتی دەنگدار بەکار ئەهێنرێ) لە (هی hi)یەوە هاتووە . واتا کە ئەڵێت : « کتێبی من » ئەمە لە بنەڕەتەوە : « کتێب هی من » بووە ، ئەوجا (ه) کەی لەسەر زمان بە پێی (دەستووری چوونی دەنگ بەرەو سووك بوون و سووان) کە دەستوورێکی زمانەوانی‌یە ، لاچووە .

[کۆڕی زانیاری کورد دەمێکە بیری خۆی لەم بارەوە بلاوکردۆتەوە (بڕوانە : «زانیاری» زمارە ٤ ، ساڵی ١٩٧١ ، ل ٥٧ ـ ٧١) ـ لیژنەی گۆڤار ـ]

(٣) وشەی « کوردەوانی »م لەسەر کێشی « زمانەوانی » و « ئاشەوانی » و « مەلەوانی » داڕشت . هیوام وایە ئەو مەبەستە بگرێتەوە کە لە وشەی « کوردەلەجی » Kurdology ئینگلیزی و « کوردۆلۆگی » Kurdologie ئەڵمانی‌دا دەست ئەکەوێ . ئەو دەمە وشەی « کوردناسی »مان بۆ ئەمێنێتەوە و ئەتوانین لە جیاتی « التعریف بالاکراد » یا «فن معرفة الاكراد » کە ئەڵمانەکان Kurdenkundeی بۆ ئەڵێن بەکار بهێنین . چونکە پێم وایە « کوردناسی » ناسینی کورد ئەگرێتەوە نەك « زانستی لێکۆڵینەوە لە کورد و بەتایبەتی زمانەکەی » کە بە ئینگلیزی « کوردەلەجی»ی بۆ ئەڵێن و منیش ناوم ناوە « کوردەوانی» هەروەها « زمانناسی » ناسینی زمان ، واتا Sprachkunde ئەڕێتەوە ، =

بەرچاو . چونــکە « کوردناسێ » وتەیەکە مانایەکی فراوانی هــەیە و هەمێ ئەو هەوڵ و تێکۆشان و چالاکێ و کاروبارانە ئەگرێتەوە کە

= نەك « زانسێ لێکۆڵینەوە لە زمان » کە بە کوردی « زمانەوانی »یە و بە ئەڵمانی Linguistik ی پێ ئەڵێن . هەر لێرەدا ئەمەوێ بڵێم کە « زانسێ زمان »یش بەرامبــەر وشــەی « علم اللغة »ی عەرەبێ و Sprachwissenschaftی ئەڵمانی بەکار ئەهێنم کە جاروبار Philologieیشێ پێ ئەڵێن ئەمجا بە پێویسێ ئەزانم ئەوەش بڵێم کە ئەو وشانەی دائەڕێژرێن ئەبێ پڕ بە پێی ئەو مانایانە بن کە بۆیان دانراوە بۆیــە ئەوانەی وشە دائەڕێژن پێویستە زمانەوان بن نەك تەنیا کوردی زان . هەر لەبەر ئەوەشە کە ئەبینین هەنــدێ لە کوردی زانەکانمان جاروبار ئەکەونە هــەڵەی زۆر سەختەوە . بــۆ وێنــە : جارێــکیان لە گۆڤارێــکی کوردی‌دا وشەی « کوردشوناسێ » و « زمانشوناسێ » و ... هتدم بەرچاو کەوت کە لەجیاتێ « کوردناسێ » و « زمان ناسێ » و ... هتد بەکار هێنرابوون . بێــگومان ئەمانەی ئەم وشانەیان داڕشتووە ، شارەزای زمانی فارسی و ئێرانەوانی نەبوون ، ئەگەنا هەستیان بەوە ئەکرد کە « شوناسێ » ، ـ کە بە فارسێ شناسی ئەنوسرێ ـ پاشکۆیەکە لە کار (فعل)ی « شناختن »ی فارسی‌یەوە هاتووە کە بە مانای « نــاسین »ی کوردی دێ لەبەر ئەوە « شــناســی » (شــناس) ـکوردی نیــە ، بەڵــکو فارسی‌یــەکی یەکجار پەتی‌یە . هەر لەبەر ئەمەیە ئەگەر ویستمان وشەی « هویــة »ی عەرەبی بکەینە کوردی ، نابــێ بە « شوناســنامە » وەری بگێڕین ، بەڵــکو بە « ناسنامە » . هەندێ جار هەیە کوردی زانەکانمان وشەیەکی کوردێ زۆر رەسەن بە عەرەبێ ئەدەنە قەڵەم . بۆ وێنە : کاك محەمەدی مــەلاکەریم جارێــکیان نوســیبووی : وشــەی « قسـە »ی کــوردێ لە لە « قصه »ی عەرەبی‌یەوە هاتووە . ئەمە راست نیە . « قسە »ی کوردە=

بۆ ناساندنی کورد به ئه‌ڵمان دراون . سا ئیتر له ڕووی زمانه‌وانی و ئه‌ده‌بیاته‌وه بووبێ ، یا له باره‌ی مێژوو و سیاسه‌ته‌وه بووبێ ، یا له لایه‌ن

= له وشه‌یه‌کی ئێرانی کۆنه‌وه وه‌رگیراوه و په‌یوه‌ندی « قسه » به « قصه »ه‌وه ئه‌وه‌نده‌ی په‌یوه‌ندی « شێکسپیر »ه به « شێخ زوبێر »ه‌وه یا « فه‌له‌ستین » به « فه‌له‌ستێن »وه . فه‌له‌ستین بۆیه وای پێ ئه‌ڵێن چونکه گه‌لێك به‌ناوێکی نزیك له‌م ناوه‌وه چه‌ند سه‌ده‌یه‌ك پێش هاتنه جیهانی مه‌سیح له به‌ینی سووریا و یافادا ئه‌ژیا ، نه‌ك له‌به‌ر ئه‌وه‌ی فه‌له « گاور » له‌ده‌ست موسوڵمانیان سه‌ندووه‌ته‌وه .

هه‌روه‌ها له جۆیه‌کی‌تردا ده‌مه‌ته‌قێیه‌کی دوورودرێژم به‌رچاو که‌وت له‌سه‌ر وشه‌ی « نیپ » و « پیت » . ئایا کامیان ڕاستره ! ئه‌وانه‌ی لایه‌نگیری « نیپ » بوون ئه‌یان وت : « پیت » ڕاستره ، چونکه « نیپ » له « نیپۆس » ی یۆنانی‌یه‌وه نزیکه . هه‌رچی ئه‌وانی تریش بوون ، ئه‌یان وت ئه‌مه وانیه ، چونکه کورد نالێ : « نیپێکی نه‌خوێندووه » به‌ڵکو ئه‌ڵێ : « پیتێکی نه‌خوێندووه » . ڕاستی‌یه‌که‌ی ئه‌وه‌یه « نیپ » و « پیت » هه‌ردوکیان ڕاستن و هه‌ردوو لاش ڕاست ئه‌که‌ن . « نیپ » وشه‌یه‌کی کرمانجی سه‌رووه و « پیت »یش وشه‌یه‌کی کرمانجی خوارووه (واتا سۆرانی‌یه) . کامیان کۆنتره له باری ئێتیمۆلۆژی‌یه‌وه ئه‌وه باسێکی‌تره . به‌ڵام ئه‌وه هه‌یه ئه‌م وشه‌یه « جێ گۆڕکێی ده‌نگ »ی به سه‌ردا هاتووه ، که ئه‌مه‌ش ڕووداوێکه له هه‌موو زمانێکدا هه‌یه و له « زمانه‌وانی »دا « مێتاتێز »ی پێ ئه‌ڵێن[1] (که له بنه‌ڕه‌ته‌وه وشه‌یه‌کی یۆنانی‌یه) ، وێنه‌ی ئه‌مه‌ش له هه‌ردوو شێوه گه‌وره‌که‌ی زمانی کوردی‌دا هه‌یه . بۆ وێنه : سۆرانی‌یه‌کان ئه‌ڵێن : « له‌کن من Le kin min » که‌چی کرمانجه‌کان ئه‌ڵێن : « لنك من Linik min » واتا « نك Nik »و =

هونەر و کۆمەڵایەتی‌یەوە بتوبێ ، یا تەنانەت وتاری پڕ لە دەنگوباسی ، درۆ یا راستی ، ناو رۆژنامە بتوبێ . لە کاتێکدا کە وشەی « کوردەوانی » ، بە زۆری ، بەشێکی تایبەتی ئەو کارە ئەگرێتەوە ، کە ئەوەش « زمانەوانی » یە ، واتا Linguistik[٤] .

وا من لەم وتارەدا سەرنجێکی یەکجار سەرپێیی لە کوردناسی ئەڵمانیا ئەکرم و پێشکەش خوێنەرەوەکانی ئەم گۆڤارەی ئەکەم :

= « کن Kin » هەر یەك شتن ، بەلام دەنگەکان جێگۆڕکێیان پێ کراوە . هەروەها وشەی « خیز Xîz »ی کرمانجی و « زیخ Zîx »ی سۆرانی . یا وشەی « دوایی Duwayî » سۆرانی و « داوی Dawî » کرمانجی . لەمەش بترازێ هەر لە سۆرانی خۆیدا ئەم جێگۆڕکێی دەنگە هەیە وەك « دەروێش » لە کوردی سلەیمانی و « دەورێش » لە کوردی سنەدا . ئەوجا « تەنیا »ی سلەیمانی و « تەینا »ی گەرمیانی . هەروەها وشەی « سەڵوەت ئاوا » ـ کە گوندێکە لە نزیك سنەوە ـ لە « صولت آباد »وە هاتووە ، وەك چۆن وشەی « دەولەت » و « دەڵوەت » لە جیاتی یەکتری بەکار ئەهێنرێن . داخەکەم ئەم شوێنە شوێنی ئەوەنیە کە لەم باسانە بدوێم . ئەگەر هاتو رۆژێك دەستم پەرژا و باسێکم بەتایبەتی لەسەر « زمانەوانی » نوسی ، ئەوا دیارە لەلێ باسی لەم بابەتانە روون ئەکەمەوە .

(٤) هەر لە زمانی ئەڵمانیدا بۆ وشەی « Linguistik » واتا « زمانەوانی » وشەیەکی تریش بەکار ئەهێنرێ کە ئەوەش « Vergleichende Sprachenwissenschaft »ە ؛ واتا « زانستی بەراوردکاری زمانان » کە بە عەرەبی « علم اللغات المقارن » وە یا « فقه اللغات »ی بۆ ئەڵێن .

هەرچەندە ناوی کورد لە ناو ئەڵمانەکاندا بە زۆری لەم دە ساڵی دووایییەدا و بەهۆی گۆڕانی باری سیاستی کوردستانەوە کەوتووەتە سەر زمانی خەڵکی و چووەتە ناو گۆڤار و ڕۆژنامەکانیانەوە ؛ بەڵام هەوڵدان بۆ ناساندنی کورد بە ئەڵمان مێژوویەکی کۆنی هەیە لەم وڵاتەدا . دوور نیە ئەو « گەشتنامە Reisebuch » یەی کە لە ساڵی ١٤٧٣دا لە لایەن زێڕینگەری(٥) باڤارییەوە Johann Schiltberger (١٣٩٤ — ١٤٢٧) بڵاوکراوەتەوە ، کۆنترین سەرچاوەیەکی ئەڵمانی بێ کە ناوی کوردی تێدا هێنراوە .

هەروەها یەکێك لە سەرچاوە هەرە کۆنەکانی ئەڵمانیا و ئەورووپا کە لە بارەی کورد و وڵاتەکەیەوە ئەدوێن ، ڕاپۆرتێکە بە بۆنەی یەکێك لە جەنگەکانی دەوڵەتی عوسمانییەوە لە ژمارە (٣٨)ی گۆڤاری « Tùrchis-Estats - und Kriegs - Bericht » دا لەلایەن Thomas von Wiering ناوێکەوە لە هەمبورگ ، لە مانگی شوباتی ١٦٨٤ دا بڵاوکراوەتەوە .

لە سەدەی هەژدەهەمی فەڕەنگیدا چەند سەرچاوەیەکی ئەڵمانیمان بەرچاو ئەکەوێ کە لە بارەی کوردەوە ئەدوێن . یەکێك لەمانە باسی

(٥) وشەی « زێڕینگەر » کە خەڵکی موکریان بەکاری ئەهێنن ، بە لای منەوە ڕاسترە لە وشەی « زەرەنگەر » کە خەڵکی سلەیمانی بەکاری ئەهێنن چونکە وشەی « زێڕ » کوردییە ، نەك « زەڕ » . زەڕ (زر) وشەیەکی فارسییە بەرامبەر « زێڕ »ی کوردی .

گەشتێکە کە نیبۆر Niebuhr ناوێك کردوێەتی بۆ وڵاتی عەرەب و ئەو وڵاتانەی دەرودراوسێی وڵاتی عەرەبن. لە بەشی دووەمی ئەو گەشتنامەیەدا کە لە ١٧٦٦ دا دەرچووە ، نوسەر باسێکی لەسەر کوردیش نوسیوە[٦]. بێرگ Bergh ناوێکیش گەشتێکی کردووە بە کوردستان و ئەرمەنستان و گورجستان و ئەنەدۆڵ و عێراقدا و نامێلکەیەکی لەو بارەیەوە نوسیوەتەوە و لە ١٧٩٩دا بڵاوی کردۆتەوە . ئەم کتێبە گەلێ نیگاری جوانی تێدایە و دوو نەخشەشی لەگەڵە[٧] .

لە سەدەی نۆزدەهەمی فەرەنگیدا ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی بە زمانی ئەڵمانی نوسراومان لەسەر کورد و کوردستان دەست ئەکەوێ . راستیەکەی لەم سەدەیەدا نەك هەر ژمارەیەکی زۆر لە زانا ئەڵمانەکان لە بارەی زمان و ئەدەبیات و مێژوی کوردەوە خەریکی لێکۆڵینەوە بون و بەس ، بەڵکو گەلێك لەو ئەڵمانانەی رێیان کەوتووەتە کوردستان ، سا ئیتر بە ئیشوکاری تایبەتی خۆیان بوبێ ، یا بۆ پشکنینی زانستانە بوبێ ، یا بۆ گەشتوگێڵ بوبێ ، یا بۆ ئیشوکاری نهێنی و سیاسەتبازی دەوڵەتەکانیان بوبێ ، لەسەر کورد و وڵاتەکەی ،

(٦) Niebuhr : Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Laender, Teil II (Die Kurden), 1766 .

(٧) Bergh, J. : Anatoljen, Georgien, Armenien, Kurdistan, Irak und Al. Dschesira, 1799 .

کەمو زۆر ، چاك یا خراپ ، نوسینیان بۆ بەجێ هێشتووین .

ئەوەشمان نابێ لە بیربچێتەوە کە چیرۆك نوسی ئەڵمان کارل مای (١٨٤٢ — ١٩١٢) بە بڵاوکردنەوەی چیرۆکەکەی « بەناو کوردستانی کیۆیی » دا[٨] ناوی کورد و کوردستانی نەك هەر لە ناو ئەڵمانەکاندا ، بەڵکو لە هەمو ئەوروپادا و لە سنورێکی یەکجار فراواندا بڵاوکردەوە . ئێستەش کە بەهەر ئەڵمانێك بڵێیت « کوردم » و نەزانێ کورد چی‌یە و لە بارەی کوردەوە هیچی نەبیستبێ ، ئەگەر هاتو پێت وت : « ئەی کتێبەکەی کارل مایت نەخوێندۆتەوە ؟ » دەستبەجێ ناوی کوردستانی ئەکەوێتەوە بیر و دەست ئەکا بە پێکەنین .

ئەوی راستی بێ ئەم چیرۆکە هەرچەندە لە چیرۆکێکی ئەفسانەوی و باسی دێو و درنج ئەچێ ، چونکە نوسەرەکەی تەواوی ژیانی خۆی بۆ نوسینی ئەم جۆرە چیرۆکانە تەرخان کردووە ، بێجگە لەوەش خۆی نە لە ناو کورددا ژیاوە و نە کوردستانیشی بە چاو دیوە ، بەڵکو دەنگوباسەکانی تەنیا بە دەمی لە داستان گێڕەوەکانی ئەو سەردەمە بیستووە . لەبەر ئەوە هەندێ لە قسەکانی زیاتر لە قسەی هەڵەقومەڵەق ئەچن ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گەلێ لایەنی باشی رەوشتوخو و جۆری بیرکردنەوەی کوردی پێشان داوە ، وەك

(٨) ناوی کتێبەکە بە ئەڵمانی « Durchs Wilde Kurdistan »ە . بەلام وشەی « wild » ی ئەڵمانی لێرەدا مانای « دڕندەو جانەوەر » نیە ، بەڵکو زیاتر « کێوی و رەمەکی » ئەگرێتەوە . واتا ولاتێکی خواکرد کە دەستی شارستانێتی نەیگەیشتووەتێ .

میوانداریێتی و هاوڕێیەتی و ئازایەتی و وەفاداریێتی . ئەگەرچی سـلی لەوەش نەکردۆتەوە کە کورد تێکزا بە جەردە و ڕێگر بداتە قەڵەم . هەر لەم چیرۆکەدا زۆرداری و نالەباری سـوڵتانەکانی عوسمانلیشی پیشان داوە و دەری خستووە کە کورد زۆ هەڵ ئەخەڵەتێن و بە قسـەی خۆش و زمانی لوس تەفرە ئەدرێن . جا ئەوەی ئەم چیرۆکەی زیاتر لە جاران خستە ناو ناوانەوە، ئەوەبو کە شەش حەوت ساڵێك لەمەوبەر کرا بەفلیم و لە سـینەماکانی ئەڵمانیا و ئەورووپا دا پێشان درا . خاوەن سینەماکانی کوردستانیش ئەتوانن ئەم فلیمە بکڕن و لە سینەماکانیاندا پێشانی بدەن . ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە فلیمەکە پڕ بە پڕی ئەو چیرۆکە نیە کە لێوەی وەرگیراوە .

هەر لەم سـەدەیەدا فۆن هەمـەر Von Hammer مێژوونـوسی نەمسایی بەناوبانـگ و یەکێك لە نوسـەرانی مـێژوی دەوڵەتی عوسمـانلی ، زنجیرەیەك کتێبی لـە بارەی مێـژوی ئیمپراتۆرێتی عوسمانلییەوە دەرکرد . هەمەر لە دو تولێی ئەوباسـانەدا و لەبەر ڕۆشـنایی ئەو زانیارییانەی کە لە بەرگی سێیەمی گەشـتنامەی گەشتوەری تورك ئەولیا چەلەبی[9]دا هەیە ، لەساڵی ١٨١٤ دا باسێکی

(٩) مەبەست لە کتێبی « اولیا چلبی سیاحتنامەسـی »یە . ئەم کتێبـە لە ئەستەمۆڵ لە ساڵی ١٣١٤ـ١٣١٨ھ واتا لە ١٨٩٦ـ١٩٠٠ی فەڕەنگی ، لە « دە » بەرگدا چاپکراوە .

لەسەر زمانی کوردی و شێوە جۆر جۆرەکانی نوسیوە[10] . جا ئەم باسە ئەگەر لە باری زانستییەوە ئەوەندە گرنگ نەبێ ، ئەوا بێگومان لە باری مێژوویییەوە نرخێکی زۆری هەیە .

نەمسایییەکی کە ناوی Von Klaproth بووە ، هاتووە ژمارەیەکی زۆر وشەی کوردی کۆکردۆتەوە و لەگەڵ وشەی فارسی و زمانە نزیکەکانی تردا بەراوردی کردوون و لەسەر ئەوە وتارێکی لە ١٨٨٨ دا بڵاوکردۆتەوە[11] .

لە سەدەی رابوردوودا پەیوەندی سیاسی و بازرگانی دەوڵەتی عوسمانلی بە دەوڵەتی پروسیای ئەڵمانەوە زۆر بەهێز بو . هەر لەبەر ئەوە گەلێك ئەفسەری ئەڵمان لەم دەورەدا لە سوپای عوسمانلیدا خزمەتیان کردووە . یەکێك لەوانە هێلموت فۆن مۆلتکە Hellmuth Von Moltke بووە کە لە دواییدا بووە بە فیلد مارشاڵی سوپای ئەڵمان . مۆڵتکە بە هۆی ئەوەوە کە لە لەشکری عوسمانلیدا ئەفسەر بووە ، ناچار بووە دژی شۆرشگێرە کوردەکانی ئەو دەمە

(١٠) Von Hammer, Joseph, Freiherr : Über die kurdische Sprache und ihre Mundarten aus dem III. Bande der Reisebeschreibungen Evlia's in "Fundgruben des Orients," Band IV, S. 246 - 247, Wien, 1814.

(١١) Von Klaproth, Julius - Heinrich, Kurdisches Woerterverzeichnis mit dem persischen und anderen verwandten Sprachen verglichen, in Fundgruben des Orients Wien 1818, t. VI, S. 349 - 358.

بجەنگێ ، لەو نامانەدا کە مۆڵتکە لە بارەی وەزعی تورکیاوە لە ١٨٣٦ — ١٨٣٩ بۆ ژنەکەی نووسیون[١٢] ، ئەوەی لە بیر نەچووەتەوە کە باسی ئازایەتی و دلێری و سوارچاکێتی و جەنگاوەریێ کورد بکا . ئەو باسەی کە لەسەر کورد و وڵاتەکەی نووسیویەتی[١٣] بە تەواوی دەری ئەخا کە فیلد مارشاڵ مۆڵتکە تا چ ئەندازەیەك شارەزای رەوشتوخوێ و جۆری بیرکردنەوەی کورد بووە و تا چ رادەیەك دڵێ بە گەلی کورددا چووە . مۆڵتکە لە یەکێك لە نامەکانیدا کە لە تورکیاوە نووسیونی لێوەکرۆژێی لەوە کردووە کە کوردەکان یەك ناگرن و کەسیان پشتی ئەوی تریان ناگرێ . خۆ ئەگەر بێتو یەك بگرن و لە هەرکەس بۆخۆیی دوَر بکەونەوە ، ئەوا دوژمن لە بەریاندا خۆی ناگرێ . مۆڵتکە ئەڵێ :

« هەر یەکێ لەم (سەرۆك هۆزانە) تەنیا لەسەر هۆزەکەی خۆی ئەکردەوە . بێهێزێ ئەم گەلە ئا لەمە دایە . خۆ ئەگەر یەکیان بگرتایە ژێر نەئەکەوتن . بەڵام کەسیان نەهاتنە سەر ئەوەی لەسەر ئەوی تریان بکەنەوە . لە کاتێکدا کە رەشید پاشا و حافز پاشا

(١٢) Von Moltke, Hellmuth K. B. , Graf Feldmarschall : Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der türkei aus den Jahren 1836 - 1839, Berlin, 1841

(١٣) Von Moltke, Hellmuth K.B., Graf Feldmarschall: Das Land und Volk der Kurden, in vermischte Schriften zur orientalischen Frage, Berlin, 1892, Band II, S. 288 - 298.

ناوچەیەکیان لرف ئەدا ، ئەوانی تر بەوە دڵی خۆیان خۆش ئەکرد کە ئاگرە سوورە لە خۆیان دوورە . تا سەرە ئەهاتە سەر ئەوانیش »[١٤] .

لە سەدەی رابوردوودا ژمارەیەکی زۆر لە گەشتوەرانی ئەوروپایی و ئەمریکایی و لە ناو ئەوانەدا ژمارەیەکی زۆر ئەڵمان روویان کردە کوردستان . ئەم گەشتوەرانە زۆر یا کەم ، چاك یا خراپ ، لە بارەی گەشتەکانی خۆیانەوە شتیان نووسیوە . بۆ وێنە :

Sandrecfhi ناوێك لە نیوەی دووەمی سەدەی رابوردوودا چووتە موسڵ و بە کوردستاندا گەڕاوە هەتا گەیشتووەتە ورمێ و پاش گەڕانەوەی باسێکی ئەم گەشتەی خۆی نووسیوە[١٥] .

گەشتوەرێکی ئەڵمانی کە ناوی Blau ە لە نیوەی دووەمی سەدەی رابوردوودا گەشتێکی بە کوردستانی ئێران و تورکیادا کردووە و لە (١٨٥٨ ـ ١٨٦٢) چەند بەرهەمێکی خۆی بڵاوکردۆتەوە . بلاو نامیلکەیەکی لە بارەی هۆزە کوردەکانی ژوورووی رۆژهەڵاتی کوردستانەوە نووسیوە[١٦] . هەروەها لە « گۆڤاری کۆمەڵەی

(١٤) Von Moltke, Hellmuth K. B., Graf Feldmarschall, Briefe... etc, Ibid, Bd. II, S 295.

(١٥) Sandreczki : Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urumia, Stuttgart, 1857.

(١٦) Blan, O. : Die Stämme des nordöstlichen Kurdistan, Leipzig, 1858 - 1862.

رۆژهەلاتناسەکانی ئەلمان « Zdmg » دا دوَ وتاری لە بارەی گەشتێکی خۆیەوە نوسیوە کە لە زەریاچـەی ورمێ وە تا زەریاچەی وان کردوَیەتی (١٧) . دیسان لە بارەی ئەو گەشـتانەوە کە بە رۆژهەلاتدا کردوَنی وتارێکی لە « گۆڤـاری جوگرافیـای گشـتی » دا بلاوکردۆتەوە (١٨) .

Strecker ناوێك چووە بـۆ ناوچەی زێی گەورە و لەویانەوە تـاکوتور بە گەشت گەڕاوە و لەو بارەیەوە کتێبێکی نوسیوە کە بە زۆری باسی ولاتی کورد و رەوشـتوخوَی گەلی کوردە (١٩) .

ڤامبـەری Vambery ناوێکیش چووە بۆ ئێرانـ و لە بارەی ئەم گەشـتەوە لە ١٨٦٧دا کتێبێکی دەرکردووە کە باسی کوردیشی کرتووەتەوە (٢٠) .

بێـکەر Becher ناوێك دوَ وتاری لە بارەی ئـەو گەشتانەی

(١٧) Blan, O. : Vom Urmia - See nach dem Wan - See, in ZDMG, 1858, XII und 1862, XVII.

(١٨) Blan, O. : Reisen in Orient, in Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, Neue Folge, vol. 10, Berlin, 1861.

(١٩) Strecker : Notizen Über das Obere - Zab - Ala Gebiet und Routiers von wan nach Kotur, Petermanns Mitteilungen, 1863.

(٢٠) Vambery, H. : Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien, Dest, 1867.

خۆیەوە نووسیوە کە لە بەسرەوە تا مێزۆپۆتامیا و موسڵ و لە موسڵەوە تا حەلەب بە کاروان بە ناو کوردەکاندا کردوویەتی . بیر و سەرنجی خۆی بەرامبەر ژیانی ئەوسای کورد نیشان داوە(٢١) .

Pachstein ناوێك سەفەرێکی کردووە بە کوردستاندا و لەسەر ئەوە کتێبێکی لە ساڵی ١٨٨٣ دا لە بەرلین بڵاوکردۆتەوە(٢٢) .

ڤونش Wunsch ناوێکی نەمسەیی گەشتێکی بە کوردستان و ئەرمەنستاندا کردووە و سەرنجی خۆی لە بارەی ئەم دوو وڵات و دوو گەلەوە لە دوو کتێبدا بڵاوکردۆتەوە : یەکێکیان بەتایبەتی لەسەر کوردستانە و لە ١٨٨٢ دا دەرچووە(٢٣) و ئەوی تریان لەسەر کوردستان و ئەرمەنستانە و ساڵێك دوای یەکەم دەرچووە(٢٤) .

لە دەمە دەمی کۆتایی سەدەی رابوردوودا Belck ناوێك بۆ لێکۆڵینەوە چووەتە کوردستان و چەند وڵاتێکی تری وەك

(٢١) Becke r,L. : Reise von Basra durch Mesopotamien nach Mosul, in Globus, XVII, S. 121 - 126, Braunschweig, 1870. Becker, L. Eine Karavanreise von Mosul nach Alepo, in Globus, XXIII, S. 172 - 184, Braunschweig, 1873.

(٢٢) Pachstcein : Reise in Kurdistan, Berlin, 1883.

(٢٣) Wunsch : Reise in Kurdistan, Wien, 1883

(٢٤) Wunsch : Meine Reise in Armenicn und Kurdistan, Wien, 1884.

قەفقاس و ئەرمەنستان . پاش گەڕانەوەی دوَ وتاری لەســەر ئەو گەشت و لێکۆڵینەوەیەی خۆی نوَسیوە[٢٥] .

بورخارد ناوێك چووە بۆ کوردســتان و شتێــکی لەو بارەیەوە بڵاوکردۆتەوە . پرۆفیسۆری ئیسلامەوانی ئەدوارد سەخاو لە بارەی ئەم گەشتەی بورخاردەوە کۆمەنتارێکی نوَسیوە کە لە بەرلین لە ١٨٩٦ دا بڵاوکراوەتەوە[٢٦] .

لە ناو ئەم گەشتنامانەدا کە گەشتوەرە ئەلمانەکان لە سەدەی رابوردوَدا نوَسیویانە ـ هـــەروەك گەشتنامەی هەندێ گەشتوەری ئەوروَپایی‌ی تر ـ چەند نامیلکەیەك ئەبینێن کە خاوەنەکانیان بە گیانێکی دوژمنــانەوە بڵاویان‌کردۆتەوە . ئەوانە پێش ئەوەی بچنە کوردستان هەندێ باسی خراپیان لە بارەی کوردەوە بیستووە و کە چوَنەتە ئەوێ تەنیا بۆ شتی خراپ گەڕاون . خۆ ئەگەر سەد باشە و میوانداریێتی و روَی خۆش و دڵپاکی‌یان دیبێ ،کاری تێ‌نەکردوَن و بەســەر ئـەو هەموَ چاکی‌یەدا بازدیان داوە و بە دوای تەنیا خراپەیەکدا گەڕاون . ئەمجا گوێ‌یان نەداوەتە ئەوەی ئەگەر لە کوردســتاندا جاروبار جەردەیەتی و رێ‌گرتی و پیــاوخراپی‌یەك بوَبێ ، ئەوە گوناهی کورد

---

(٢٥) Belck , M. : Untersuchungen und Reisen in Transkaukasien, Hoch - Armenien und Kurdistan, in Globus, LXII und LXIV., Braunschweig, 1893.

(٢٦) Sachau , Eduard : Über die Reise von Herrn Burchardt nach Kurdistan, Berlin , 1896 .

نیە ، بەڵکو گوناهی شێوەی ناقۆلایی بەڕێوەبردنی کاروبارە لە لایەن عوسمـــانلی و قاجارییەکانەوە کە ئاغای کوردســـتان بوون . ئەوەی شـایانی باسە ئەوەیە کوشتنی پرۆفیسۆرێـکی ئەڵمان کە ناوی Schultz بووە لە ١٨٣٠دا و گوایە لەکاتی خۆیدا بۆ پشکنینی زانستانە چووە بۆ کوردستان ، هەروەها لە ناوبردنی جۆلەکەیەکی زێڕ فرۆش بە دەستی کابرایەکی دەرەبەگی کورد کە کاربەدەستی عوسمانلی بووە[٢٧] یەکجار بیری هەندێ لەو گەشتوەرە ئەوروپاییانەی تێکداوە کە بەدوای بنچینەی کاردا نەگەڕاون ، بەڵـکو هـــەر لە خۆیانەوە و بە هـــەوەس فەرمانیان داوە بەســـەر کورددا و کوردیان بە پیاوکوژ و جەردە و ڕێگر و خوێن ڕێژ داوەتە قەڵەم . لێرەدا پێویستە ناوی چەند دانەیەك کتێبی لەم بابەتە ببەین :

فاولەر Fowler ناوێك کە گوایە سێ ساڵێك لە ناوچـــەی فارسدا ژیاوە و گەشتێـکی کوردستانیشی کردووە ، دوو بەرگ کتێبی لەسەر ئەم گەشتەی دەرکردووە[٢٨] . بێ سڵ کردنەوە و دڵ لە دڵدان کوردی بە پیاوکوژ و دڵڕەق و خوێـن ڕێژ داوەتە قەڵەم . موریتز

(٢٧) Millingen, Major Frederich : the wild life among the Koords, London, 1870, p. 234 vgl. anch Fraser, J. Baillie, ESQ : Travels in Koordistan, Mesopotamien ... etc. vol. 1, London 1840 p. 62

(٢٨) Fowler, s. : Drei Jahre in Persien Reiseabenteuer in Kurdistan, 2 Baende, Aachen, 1842.

ڤاگنـەر Moritz Wagner ناوێك گەشتێـكی بە كوردستان و ئەرمەنستان و ولاتی فارســـدا كردووە و پاش گەڕانەوەی دوو كتێبی دەركردووە ، یەكێـكیان لە بارەی ناوچەی ئارارات و ئەرمەنستانی ژوروووەوەیە[29] و ئەوی تریشیان لە بارەی ناوچەی فارس و ولاتی كوردەوەیە[30] . ڤاگنـەر لە نوسینەكانی‌دا بەتایبـــەتی لە بەرگی دووەمدا لەگەلی لاوە ، بێ‌پەروا ، كوردی بە جەردە و خوێن ڕێژ و پیاوكوژ داوەتە قەلەم . ســـەرچاوەیەكی تری لەم بابەتە كتێبێـكە لە لایەن بارۆن فۆن نۆلدە Von Nolde ناوێـكەوە نوسراوە[31] . بەلام لام وایە ئەم نۆلدەیە كوردســتانی یا بە باشی نەدیوە و تەنیا لامسەرلایی پێیدا تێپەڕیوە ، یا ئەوەتە شتەكانی لە خەلـكی تر بیستووە و كوردستانی بە چاوی خۆی نەدیوە . ئەمیش گەلێك ناو و ناتۆرەی خراپی بە كوردەوە ناوە . وێنەی ئەم كتێبانە بە زمانە ئەوروپاییەكانی تریش هەن[32] . ڕاستی‌یەكەی ئەوەیە چونـكە كورد ئەو دەمە كەسی

---

(29) Wagner, Dr. Moritz : Reise nach dem Ararat und hoch - Armenien, Stuttgart und Tuebingen, 1848.

(30) Wagner, Dr. Moritz : Reise nach Persien und dem Lande der Kurden, Leipzig, 1852.

(31) Von Nolde, Baron Eduard : Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien, Braunschweig, 1895.

(32) ـ بۆ وێنە تەماشای ئەم سەرچاوانەی خوارەوە بكە :ـ

= Millingen, Major Frederich : the wild life among

وای نەبووە بەربەرەکانێی ئەو درۆ و دەلەسانە بکاو تەنیا لایەك کە کوردستانی پێشکەش ئەوروپایی‌یەکان کردبێ هەر عوسمانلی و قاجاری‌یەکان خۆیان بوون ، دیارە ئەو داگیرکەرانەی کوردستانیش دەستێکی درێژیان بووە لە چەسپاندنی ئەو تۆمەت و بۆختانانەدا بەسەر گەلی کورددا . بێگومان هەمو ئەوروپایی‌یەکی تێگەشتو ئەزانێ ،کە لە هەمو ولاتێکی ئەم سەر زەمینەدا ، دزی و جەردەیی و پیاوکوژی بووە و ئەبێ ، سا ئیتر زۆر یا کەم . تەنانەت لەم ئەڵمانیایەدا لە ساڵی ۱۹۷۲ دا رۆژ نیە چەند کەسێك نەکوژرێ ، یا بانقێك نەبڕرێ یا پەلاماری یەکێك نەدرێ ، یا ... ، یا ... هتد . هیچ نەتەوەیەکیش بەوە نابێتە جەردە و پیاوکوژ . ئێمەی کوردیش زۆر چاك ئەزانین ، هەر کاتێ داوای فشە مافێکی خۆمانمان کردبێ ، هەزار ناو و ناتۆرەی سەیر سەیرمان لێ نراوە . لەبەر ئەوە ئەوەندە خۆشە بوین ، کە ئەم جۆرە قسانە کارمان تێ نەکەن . بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ئەبێ بێ‌وچان خەریك بین و بیروڕای گشتی جیهان بەرامبەر خۆمان و مەسەلەکەمان بە جارێ رۆشن بکەینەوە . ئەبێ ئەوەشمان لە بیر نەچێ ئەو ئەڵمان و ئەوروپایی‌یانەی کە بەزۆری ئەم بەیتو بالۆرانەیان خستۆتە دوای کورد ، یا ناحۆری دەوڵەتی عوسمانلی ، واتا کاربەدەستی دەوڵەتی تورك بون . یا کە هاتونەتە کوردستان لە لایەن تورکەکان و قاجاری‌یەکانەوە گوێیان بە خراپی کورد

---

the Koords, London 1870. Percy, Earl, M. P. : = Highlands of Asiatic Turkey, London 1901

ئاخنراوە. بۆ وێنە : فۆن هەممەر — وەك لەمەوپێش ناومان برد — مێژوونووسێکی نەمسایی بووە[٣٣] و یەکێك بووە لە وانەی کە زۆر لە وڵاتی عوسمانلیدا ژیاوە و بۆ تورك کاری کردووە. ئەم هەممەرە زنجیرەیەك کتێبی چەنـد هەزار لاپەڕەیی لە بارەی مێژووی دەوڵەتی عوسمـانلییەوە دەرکردووە . لە نووسینەکانیدا گەلێ حوکمی ناڕەوای داوە بەسـەر کورددا . چونـکە سەرچاوەی زانیارییەکانی (هەممەر) ئەدەبیاتی تورك و سیاسەتی حکوومەتی عوسمانلی بووە[٣٤] . هەروەها فردریك میلینـگنی ئینـگلیز Frederich Millingen کە کورد بـە «خوێنخۆر» ئەداتە قەڵەم[٣٥] کاربەدەستێکی دەوڵەتی عوسمانلی بووە .

زانای ڕووس خالفین Халфин لەم بارەیەوە ئەڵێ :

« ژمارەیەکی زۆر لە سـەرچاوە ڕۆژئاواییەکان کە لە بارەی کوردستانی سـەدەی نۆزدەیەمەوە نووسراونەتەوە ، کورد بە « دزو جەردە » ناو ئەبەن . ئەم جۆرە ناو ناتۆرانە وە نەبێ لە هەمو کاتێکدا لە ڕاستییەوە نزیك بن[٣٦] » .

(٣٣) ـ تەماشای ژمارە (١٠)ی ئەم پەراوێزە بکە .

(٣٤) von Hammer, Joseph, Freiherr : Geschichte des Osmanischen Reiches .

(٣٥) Millingen, Frederich : Wild life among the Koords, London, 1870

(٣٦) Халфин Н.А.:"Борьба за Курдистан", Москва, 1963, стр.22.

ئەوەی شایانی باس و دڵخۆشیانە ئەوەیە ئەم باسە نازانستانە و دەستکرد و درۆ و دەلەسانە و ئەم دەنگوباس و هەواڵانەی کە بۆ کورد هەڵبەسترابوون لە لایەن هەندێ گەشتوەر و خۆ بە زانا زانەوە، کاری لە زانا راستەقینەکانی ئەڵمانیا نەکرد و هەر لە سەدەی رابوردوودا هەندێ لە زاناکانی ئەڵمان و ئەوروپا خۆیان زۆر بە زمان و ئەدەبیات و مێژووی کوردەوە خەریک کرد. بۆ وێنە :

فردریك فۆن بۆدن شتێت Friedlich Von Bodenstedt لە ساڵی ۱۸٤۹ دا باسێکی زانستانەی لەسەر گۆرانی و ئاوازی کوردی بڵاوکردەوە[۳۷] .

لە ساڵی ۱۸۵۷ — ۱۸۵۸ سێ بەرگ کتێبی زانای بەناوبانگی رووس Peter Lerch کرا بە ئەڵمانی . ئەمانە بریتی بوون لە لێکۆڵینەوەیەك لە بارەی کورد و هۆزە کلدانیەکانی ئێرانەوە[۳۸] .

فردریك میوللەر F. Mueller ی نەمسایی سێ بەرهەمی لە بارەی زمانی کوردییەوە پێشکەش کرد . یەکێکیان باسێکە لەسەر

---

(۳۷) Von Bodenstedt, Friedrich Martin : Lieder aus Kurdistan, in Tausend und ein Tag im Orient, Berlin, 1849 - 1850

(۳۸) Lerch, Peter Ivanovitsch : Forschungen uebr die Kurden und Inanisehen Nordchaldaeu, 3 Bände, St. - Petersbonrg, 1857 - 1858 .

فەرهەنگۆکی کوردی و سریانی[٣٩] و ئەوی تریان باسێکە لەسەر شێوەی زازا[٤٠] و ئەوی تریشیان لەسەر شێوەی کرمانجی باکور[٤١] . باسی یەکەمیان لە ١٨٦٣ دا و هی دووەمیان لە ١٨٦٤ دا و هی سێیەمیان لە ١٨٩٤ دا و هەرسێکیان لە ڤیەننا بڵاوکرانەوە .

بارب Barbی نەمسایی ، ئەندامی ئەکادیمی زانستی لە ڤیەننا ، لە ماوەی ١٨٥٨ — ١٨٥٩ چەند راپۆرتێکی زانستانەی لە بارەی « شەرەفنامە »ی شەرەفخانی بتلیسی‌یەوە بڵاوکردەوە[٤٢] .

شلێفل Schieafel کە زانایەکی ئێتنۆلۆگ بووە باسێکی لەسەر کوردستان لە بارەی ئێتنۆگرافی‌یەوە نوسیوەتەوە[٤٣] .

---

(٣٩) Mueller, Friedrich : Kurdisches und Syrsches Woerterzeichniss, Wien, 1863.

(٤٠) Mueller, Friedrich : Zaza-Dialekt der Kurdensmache, Wien, 1864.

(٤١) Mueller, Friedrich : Kurmangi - dialect der Kurdensmache, Wien, 1894.

(٤٢) Barb, H. A. Berichte ueber die Kurdenchronik Tarich el-Akrad von Scheref Nameh, sitzungsbericht d. Wiener Akademie phil - list - kl., x, 1853; xii, 1856, xxviii, 1858; xxx, 1859; xxxii, 1859

(٤٣) Schläfel : Beiträge zur Ethnographie Kurdistans und Mesopotamiens, Petermanns Mitteilungen, 1863 .

پرۆفیسۆر فەردیناند یوستی F. Justi له ۲۹ لاپەڕەدا باسێکی لەسەر هەندێك لە دەنگەکانی زمانی کوردی نوسیوەتەوە[٤٤] . ئەم باسە کە لەبەر رۆشنایی بەراورد کردنێکی زمانەوانییانەی کوردی لەگەڵ زمانە ئێرانی و هیندۆ ئێرانییەکان هێنراوەتە بەرهەم ، نەك بۆ کاتی خۆی (واتا ساڵی ۱۸۷۳) ، بەڵکو تەنانەت بۆ ئەمڕۆش نرخێکی زانستانەی هەیە و هەڵ ئەگرێ وەربگێڕرێتە سەر زمانی کوردی . هەر ئەم زانایە لەسەر رێزمانی کوردی نامیلکەیەکی بەئەڵمانی نوسیوەتەوە و له ۱۸۸۰ دا له شاری پەتریسبۆرگ چاپی کردووە[٤٥] .

هۆتوم شیندلەر Hoetum - Schindler له بارەی گەنجینەی وشەی کوردییەوە ، ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی خۆی بە دوو بەرگ پێشکەش کردووە[٤٦] . ئەم زانایە وشەی گەلێ شێوەی کوردی ، بەتایبەتی موکری ، کۆکردۆتەوە . هۆتوم لەبەر رۆشنایی ئەو رێزمانەی کە Justi له ۱۸۸۰ دا بڵاوی کردۆتەوە[٤٧] هەندێ لایەنی

---

(٤٤) Justi, Ferdinand : ueber die kurdischen Spiranten, Marburg, 1873

(٤٥) Justi , Ferdinand : Kurdische Grammatik , Saint. Petersbourg, 1880 .

(٤٦) Houtum - Schindler : Beiträge zum kurdischen wortschatz, Leipzig, 1884 und 1888 in ZDMG, BD. 38, S. 43 - 116 und B D. 42, S. 73 - 79 .

(٤٧) ـ تەماشای ژمارە (٤٥) ی ئەم پەراوێزە بکە .

دەستوری زمانی کوردیی ڕۆشنترکردووەتەوە .

زانای سویسرەیی ئەلبەرت سـوۆسین (١٨٤٤ — ١٨٩٩) کە پرۆفیسوری بەشی ئیسـلامەوانی بووە لە زانستـگای لایپزیك ، بە هاوبەشتی Egen Perin دوو بەرگ کتێبی دەرکرد بە ناوی کەشکۆلی کوردییەوە[٤٨] . لێرەدا گەلێ چیرۆکی فۆلـکلۆری و داسـتانی کوردیی بە وەرگێڕانی ئەڵمانییەوە بڵاوکردەوە .

زانای ئەنترۆپۆلوجیسـت Von Luschan باسێـکی لەسـەر بەڕەیەکی لە مـوی قژی ئادەمیزاد دروسـت کراو لە ١٨٨٨ دا بڵاوکردەوە[٤٩] . هـەر ئەم زانایە لە ١٨٩٠ دا باسێـکی لەسەر گـەلی کورد بە وێنـەوە لە گۆڤاری Globus دا نووسیی[٥٠] ، هـەروەها لە بەرهەمێـکی تریدا کە لە بارەی زمان و رەگـەزەوە نووسیویەتی ، باسی کوردی کردووە[٥١] .

---

(٤٨) Albert Socin und Prym Eugen: Kurdische Sammlungen, 4 Bändc, St. - Petersbourg, 1887 - 1890

(٤٩) Luschan, F. von : Zwei mit Meuschenbaaren besetzte Teppiche, in Zeitschrift fuer Ethnologie, Berlin, 1888, Band LVII .

(٥٠) Luschan, F. von : Das Volk der Kurden mit Bildern, in Globus, LVII, Braunschweig, 1890 .

(٥١) Luschan, F. von : Voelker, kassen, sprachen, Berlin, 1922 .

Ceyp لە رۆژنامەی Allgemeiner Zeitung دا وتارێـکی لەسەر ئایینی یەزیدییەکان بڵاوکردۆتەوە[٥٢] .

هەروەها بوتیـکا Bntypa ناوێـکی ئەمسایی کتێبێکی لەسـەر ناوچەی دەرسیمی کوردستانی تورکیا بڵاوکردووەتەوە[٥٣] .

Von Steinin یش وتارێـکی لەسـەر کوردەکانی ناوچەی یەرێڤان نوسیوە[٥٤] . هەر لەم ماوەیەدا Roediger و Pott چەند وتارێـکیان لەسـەر « لێـکۆڵینـەوە لە کورد و زمانەکەی » لە گۆڤاری رۆژهەڵاتناسـەکانی ئەڵمانـدا بڵاوکردەوە[٥٥] . زانای زمانەوانی زۆر بەناوبانـگی ئەڵمـان و ئەورووپا پرۆفیسـۆر تیۆدۆر نوێلدەکە Theodor Noeldke (١٨٣٦ — ١٩٣٠) باسێـکی زۆر گرنـگی لەسەر پەیوەندیی وشەی کاردو Kardu بە کورد Kurd ەوە نوسـیوە لە کتێبێکدا کە پێشکەش بـە زانای ئەڵمانی کۆچکردو Kiepert

(٥٢) Ceyp, A. J. : Die Jezidies, in Allg. Zeitung, Beilage, 1890 .

(٥٣) Butyka, d. : Das ehemalige wilayet Delsim, wien, 1892.

(٥٤) Von Steinin, P. : Die Kurden des Gouvernements Eriwan, in Globus, Braunschweig, 1896, Band LXX, S. 221 - 226 .

(٥٥) Roediger und Pott : Kurdische Studien, in Zeitschrift fuer Kunde des Morgenlandes, 1. III bis V III

کراوە ، لە ١٨٩٨دا لە بەرلین بڵاوی کردووەتەوە[٥٦] . ئەفسەرێکی سوپای ئەڵمان لەسەر شاری سلەیمانی (کە سنجەقێکی عوسمانلی بووە) ، هەروەها وڵاتی ئێرانی دراوسێی سلەیمانی ، باسێکی جوگرافیایی و مێژوویی لە باری سەربازیی سوپاییەوە نوسیوەتەوە . ئەم باسە نەخشەیەکی لەگەڵە کە وەزعی شاری سلەیمانی بەتایبەتی لە دەورانی ئاشووری و بابلییەکاندا ئەخاتە بەرچاو[٥٧] . (شترێك Strech) ناوێك وتارێکی لە گۆڤاری «ئاشورەوانی»دا بڵاوکردووەتەوە و هەوڵی ئەوەی داوە وڵاتی کوردستان و ئەرمەنستان و ڕۆژئاوای ئێرانی زەمانی بابل و ئاشور ، لەبەر ڕۆشنایی ئەو سەرچاوە بابلی و ئاشوورییانەی کە بە خەتی بزماری نوسراون بخاتە بەرچاو[٥٨] .

---

(٥٦) Noeldke, Theodor : Kardù und Kurden, in Festschrift fuer H. Kiepert, s. 71 - 81, Berlin, 1898.

(٥٧) Billerbeck, A., Oberst A. D. : das Sandschak Suleimania und dessen. persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit, Leipzig, 1898.

(٥٨) Strech M. : Das Gebiet der. heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien noch babylonisch - assyrischen Keilschriften, in Zeitschrift fuer assyriologie, XIII, XIV und XV, 1910.

لە ساڵانی دوایی سەدەی رابوردووەوە هەتا ئەگاتە جەنگی جیهانی یەکەم ، چەنـــد زانایەکی ناوداری ئەڵمان وەك پرۆفیسۆر ئۆسکارمان و پرۆفیسۆر فۆن لـکۆك و پرۆفیسۆر ئەدوارد سەخاو و پرۆفیسۆر ئاوگوست پێتەرمان و پرۆفیسۆر مارتین هارتمان روویان کردە کوردستان . ئەمانە پاش گەڕانەوەیان ، نەك هـەر تەنیا باسی زۆر زانستانە و بەکەڵکیان لەسەر زمان و ئەدەبیاتی کوردی بڵاوکردەوە ، بەڵکو ژمارەیەك دەستنووسی کوردی و سەر بە کوردیشیان لە کوردستان و رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا کۆکردەوە و هێنایەوە بۆ ئەڵمانیا . هەندێ لەو دەستنووسانە ئێستا لە کوردستان نەماون ، کەچی لە نامەخانەکانی Belin, Tubingen, Marburgدا چنگ ئەکەون . لەم رووەوە ئەمانە خزمەتێـکی باشی کولتوری گەلی کوردیان کردووە . ئێســـتە لەم نامەخانانەدا ٨٩ دەستنووسی کوردی هەن ، کە بەشی زۆریان هۆنراوەی دڵداری و پاڵەوانێتی و ئایینین . تێـکستی ئەم نووسراوانە بە شێوەی گۆرانی و کرمانجی و سـلەیمانیین و تەنیا پێنج دانەیان نەبێ کە تێـکستەکە هەموی یا بەشێـکی بە خەتی ئاشوری نووسراونەتەوە ، ئەوانی کەی گشتی بە خەتی شکستەی فارسی نووسراونەتەوە[٥٩]. جا بۆ

(٥٩) دوکتۆر کەمال فوئاد کاتی خۆی ئـەم نووسراوانەی گرنە لای خۆی و کەوتە پشکنینیان و لە ئەنجامدا باسێکی بە زمانی ئەڵمانی لەســەر نووسـین بە ناوی « دەسـتنووسی کوردی Kurdische Hand Schliften » یەوە ، کە لە ساڵی ١٩٧٠دا لە شێوەی دوکتۆرنامەیەکدا پێشکەش بە زانستگای هۆمبۆڵتی بەرلینی رۆژهەڵاتی کرد . ئەم نووسراوەی دوکتۆر=

ئەوەی سەر لە خوێنەرەوە تێك نەچێ ، ئەمەوێ بڵێم زوربەی زۆری ئەم نوسراوانە یەکێ لە چەند لاپەڕەیەك تێپەڕ نابێ . هەندێکیشیان تەنیا یەك لاپەڕەن .

= کەمال فوئاد .بڕێتیە لە باسێکی کورتی (۹۲) دەستنوسی کوردی و سەرەتایەکی کورت لە بارەی زمان و ئەدەبیاتی کوردیەوە . هەروەها کورتە مێژوێەکی ژیانی زۆربەی نوسەر و هۆنەرە ناسراوەکانی کورد لە کۆنەوە هەتا ئێستا و لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا . ئەم کتێبە لە لایەن Franz Steiner Verlag ەوە لە شاری Wiesbaden لە ۱۹۷۰ دا لە چاپ دراوە .

ئەم بەرهەمەی کاك کەمال کەڵکێکی باشی هەیە بۆ ئەو بێگانانەی ئەیانەوێ ئاشنایەتی لەگەڵ زمان و ئەدەبیاتی کوردیدا پەیدا بکەن . بەلام یەکێك لەو رەخنانەی کە لەم بەرهەمە بگیرێ ، بەلای منەوە ئەوەیە کە نوسەرەکەی « لوڕ » ی بە کورد نەداوەتە قەڵەم . دیارە ئەم بیروڕایە لە سەرەتاوە لە ئۆسکارمانەوە داکەوتووە و هەر لەویشەوە گەلێك لە زمانەوان و مێژونوسەکانی ئەوروپا و تەنانەت رۆژهەلاتیش ، بێ لێکۆڵینەوە و زەحمەت دانە بەرخۆ ، هاتونەتە سەر ئەو باوەڕە کە (لوڕ) کورد نەبن . بەلای منەوە لوڕەکان کوردن و شێوەی لوڕی راستەقینە شێوەیەکی کوردیە . تەنیا ئەوە هەیە تەئسیری زمانی پەهلەوی (واتا فارسی ناوەڕاست) لەسەر زاراوەکانی شێوەی لوڕی زۆرترە وەك لە شێوەکانی تری کوردی ، کە ئەمەش چەند هۆیەکی مێژوییی و سیاسی هەیە و جوێ باسکردنی ئێرە نیە . بێجگە لەوەش ژمارەیەکی گەلێك زیاتر لەوانەی کە لوڕی راستەقینەن بە هەڵە بە (لوڕ) ئەدرێنە قەڵەم . واتا هەندێ هۆزی فارس زمانیش هەر بە لوڕ دائەنرێن . =

ئەدوارد ســـەخاویش یەکێك بووە لەو زانایانەی باسی زۆر گرنگی لەسەر هەندێ ناوچەی کوردستان نوسیوەتەوە ، بەتایبەتی لە بارەی ناوچەکانی دەجلە و فوراتەوە(٦٠) . هـەروەها لێدوانێکی لـــە بارەی گـــەشتی بۆرخارت ناوێکەوە بـــۆ کوردستان بڵاوکردۆتەوە(٦١) .

ئۆسکارمان کە لە ساڵانی ١٩٠١ ـ ١٩٠٣ و لە ١٩٠٦ ـ ١٩٠٧دا بۆ لێکۆڵینەوەی زمانەوانی چووە بۆ کوردستان و وڵاتی فارس و هەندێ شوێنی تر ، پاش گەڕانەوەی زنجیرەیەك نوسراوی بە ناوی لێکۆڵینـــەوەی کوردی ـ فارســـییەوە دەرکردووە(٦٢) . لەم

= ئەمەیە وای لە ئوسکارمان کردووە ، کە شارەزاییەکی تەواوی نەبووە لە شیوەکانی کوردیدا ، سەری لێشێوێ و لە ئەنجامدا ســەر لە خەڵکی تریش تێك بدا . کاتی خۆی لە بەرلین ئەم باسەم بە کورتی لەگەڵ هاوڕێی خۆشەویستم کاك کەمال فوئاد خۆیدا کرد . هیواشم وایە لە پاشەڕۆژدا ئەگەر دەستم پەرژا بتوانم ئەم باسە باشتر شی بکەمەوە ، چونکە ماوەیەك بە وردی خەریکی لێکۆڵینەوەی شێوەی لوڕی بوم و شـێوەی لوڕیم لەگەڵ چەند تێکستێکی پـارتی و پەهلەویدا بەراورد کردووە ـ جەمال

(٦٠) Sachau, Eduard : Am Euphrat und Tigris, Leipzig, 1900 .

(٦١) تەماشای ژمارە (٢٦) ی ئەم پەراوێزە بکە .

(٦٢) Mann, Oskar : Kurdisch - Persische Forschungen, Berlin, 1901 - 1907 .

زنجیرەیەدا ـ ئەوەندەی پەیوندی بە کوردناسییەوە هەبێ ـ هەوڵی داوە کە بەپێی زانستی زمانەوانی لە شێوەی موکری و زازا و لوڕی و کرماشانی و کەلهوڕی و کرمانجی رۆژهەڵات بکۆڵێتەوە . بۆ ئەم مەبەستەگەلێك چیرۆك و داستانی وەك مەموزین و ناسر و ماڵماڵ و زەمبیلفرۆش و بەیتی ئەوڕەحمان پاشای بەبە و... هتدی کۆکردووەتەوە و ئەم تێکستانەی بە تیپی عەرەبی و لاتینی و وەرگێڕانی ئەڵمانییەوە بڵاوکردۆتەوە . بێگومان ئەم کارە بۆ کاتی خۆی ، واتا هەفتا ساڵێك لەمەوبەر ـ کارێکی یەکجار بەنرخ و بەرز بووە ـ . تەنانەت بۆ ئەمڕۆش کەڵکێکی یەکجار گەورەی هەیە ، ئەگەرچی هەندێ لەو کارانە پێداچوونەوە و راستکردنەوەیان پێویستە . ئۆسکارمان هەندێ نوسراوی لەپاش بەجێماوە کە هێشتا چاپ نەکراون . ئەمانە وان لە نامەخانەی زانستگای هومبۆڵتدا لە بەرلینی رۆژهەڵات .

ئەلبەرت فۆن لکۆیکش هەر لە ساڵی ۱۹۰۱ دا لەگەڵ لیژنەیەکی لێکۆڵینەوە لە شوێنەوارە کۆنەکان Archiologie چووە بۆ ناوچەی زەنجیرلی لە کوردستانی تورکیا و لەوێ لەلای مامۆستایەکی کورد کە ناوی وێسفە فەندی بووە کوردی خوێندووە و هەر لە زەنجیرلی چەند چیرۆکێکی کوردی لەگەڵ ژمارەیەك پەندیپێشینان و قسەی نەستەقی ناوچەی کرمانج و زازا و بابان و هەروەها نۆباری ئەحمەدی خانی و مولد النبي (کە بەلای ئەوەوە هی مەلای باتێیە) کۆکردووەتەوە و لە دیمەشـق ئەم تێکستانەی بە هۆی چەنـد کوردی زانێکەوە

شتی کردووەتەوە . پاش گەڕانەوەی ئەمانەی بە سێ بەرگ و بە پیتی عەرەبی و لاتینی و تەرجەمەی ئەڵمانییەوە بڵاوکردووەتەوە . تەنانەت تێکستە زازاکانیشـــی بە شـــێوەی کرمانجی وەرگێڕاوە . بێجگە لەوەش فەرهەنگێکی بچووکی بۆ ئەو وشە کوردییانە دروست کردووە کە لە تێکستەکاندا ناویان هاتووە[٦٣] . مارتین هارتمان (١٨٥١ ـ ١٩١٨)یش باسێکی مێژوویی تۆپۆگرافیی زۆر گرنگی لەسەر «بۆتان» نوسیوە[٦٤] و هەروەها دیوانی مەلای جزیری بۆ یەکەمین جار بە شێوەیەکی زۆر جوان و نایاب چاپ و بڵاوکردۆتەوە[٦٥] . بێجگە لەمـــەش باسێکی لەسەر ئەدەبیاتی کوردی لە ١٩٨٨دا[٦٦] و هەر لەسەر هەمان باس لە

---

(٦٣) Von Le Coeq, Albert : Kurdische Texte, Berlin, 1903.

(٦٤) Hartmann, Martin : Bohtan, eine topografhisch - historische Studie, in Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft. Berlin, 1896, II, Heft 2, 1897, Heft I.

(٦٥) Hartmann, Martin : Der kurdische Divan des scheich Ahmed von geziret ibin Omar , genannt mela-i giziri , Berlin , 1904 .

(٦٦) Hartmann , Martin ; Zur kurdischen Literatur , in Wiener Zeitschrift fuer die Kunde des Morgenlandes, wien , 1898 Jahrg. 8 , S 102 - 112 .

١٩٠٥ و ١٩٠٦ و ١٩٠٧ دا[٦٧] نوسیوە لە ناو ئـەو راپۆرانەدا کە هارتمان لەسەر رۆژهەلاتی موسوڵمانی نوسیوە باسێکی زۆری کوردی کردووە[٦٨].

بەلام مارتین هارتمان هەر تەنیا خەریکی بلاوکردنەوەی کولتوری کورد نەبووە ، بەڵـکو دۆستێکی دڵسۆزی گەلی کوردیش بووە . بەجۆرێ لە گەلێ شـــوێندا خۆشەویستی خۆی بەرامبەر ئـــەم گەلە پێشان داوە . تەنانەت لە یەکێك لە نوسراوەکانیدا کە بە تایبەتکاریش لەسەر کورد نەنوسراوە ئەڵێ :

« ئەگەر من کورد وەك نەتەوەیەك بدەمە قەلەم کە بە ئاسانی کولتوری ئەوروپایی وەرئەگرێ ، دیارە لام روونە کە ئەو حەلە ئەم بیرووڕایە توشی هەندێ بەرهەڵست ئەبێ . بەلام لەبەر رۆشنایی ئەو دەنـگوباسانەی ئەوانە ئەیگێڕنەوە کە بەم ولاتەدا گەڕاون ، پیاو ئەتوانێ بڵێ ، لەژێر پێستی خاوی ئەم گەلەدا جیهانێـکی پڕ لە بیری قوڵ و هەستی نازك شاراوەتەوە . گەلێك بەڵگە هەیە کە (ئـــەم کوردانە) زیرەکییەکی خواکردی تێکەڵ بە زۆ لە شتگەیشـتن و بە

(٦٧) Harmann, Martin : zur kurdischen Literatur, in Wiener Zeitschrift fuer die Kunde des Morgenlandes , wien , 1905 Jahrg. 15, S. 322 - 330, auch 1906, Jahrg . 16, S. 35 - 46 . auch 1907, Jahrg . 17 S. 76 - 80 .

(٦٨) Hartmann, Martin : Der islamische Orient , Berichte und Forschungen, 3 Baende, Berlin , 1899 - 1910 .

ستراو بە خۆڕەوشتێکی رەپوڕاستی مەردانەیەیان هەیە »[٦٩].

(هوگۆمەکەس) Hugo Makas دوو بـــەرهەمی زۆر نایابی پێشکەش بە خوێنـــەرەوەکانی زمانی ئەڵمانی کردووە. یەکێکیان لێکۆڵینەوەیەکی زانستانەیە لە بارەی زمانی کوردی‌یەوە لەبەر رۆشنایی شێوەی کوردی دیاربەکر و شێوەی یەزیدی‌یەکان . ئەم بەرهەمە لە ١٩٠٠دا لە شاری (هایدلبەرگ) چاپکراوە[٧٠]. ئەوی تریشیان چەند تێکستێکی کوردی‌یە کە بریتی‌یە لە چیرۆك و داســـتان و پەندی پێشینانی ناوچەی ماردین بە شـــێوەی کرمانجی. ئەمەیان لە لینینگراد لە ١٩٢٦دا چاپکراوە[٧١].

فۆلاند Vollaud ناوێك وتارێکی لەســـەر قســـەو باوەڕی پڕوپوچ لە کوردستان و ئەرمەنســـتاندا نوســـیوە و جۆری بیرکردنەوەی ئەم دوو گەلەی پێشان داوە[٧٢] . فـۆن‌هاندل ، تیزێتی وتارێکی لە بارەی گەشتێکی خۆیەوە بۆ کوردستان و مێزۆپۆتامیا

(٦٩) Hartmann, Martin : Fuenf Vorträge ueber den Islam, Leipig, 1912.

(٧٠) Makas, Hugo : kurdische Studien Heidelberg , 1900

(٧١) Makas, Hugo : kurdische Texte Im Kurmandji Dialekt aus der Gegend von Mardin, Leiningrad, 1926.

(٧٢) Volland : Aberglauben in Armenien und Kurdistan , in Globus, vol. 91 , 1907.

نوسـیوه[٧٣] . هەروەها وتارێکی تری لە بارەی جوگرافیـای کوردستانەوە نوسیوە[٧٤] .

(رودۆلف فرانك) ناوێك نامیلکەیەکی لە بارەی شێخ عادی ، سەرکەورەی یەزیدیەکانەوە نوسیوه[٧٥] .

ڤالتەر باخمان ناوێکیش نامیلکەیەکی لەسـەر مزگەوت و کڵیسەکانی کوردستان و ئەرمەنستان بلاوکردۆتەوە[٧٦] .

ماوەیەکی کەم پێش جەنگی جیهانی یەکەم چەند ئەڵمانێك وتاریان لەسەر کوردستان لە باری سەرنجی سوپایی و ستراتیجی‌یەوە نوسیوە . لەمانە گراف ڤێستارپ[٧٧] کە رێگەکانی کوردستان و ئەرمەنسـتانی

(٧٣) Von Handelmazetti, Heinrich Freiherr: Reisebilder aus Mesopotamien und Kurdistan, in Deutsche Rundschau fuer Georgs., wien, 1911, Band XXXIII, S. 401-409.

(٧٤) Von. Handelmazetti, Heinrich, Freiherr : zur Geographie von Kurdistan, in Petermanns Mitteilungen, 1912, Band LVIII, 2. Halbband, S. 133 - 137.

(٧٥) Frank, Rudolph : Scheich Adi, der grosse Heilige der Jezidis, Berlin, 1911.

(٧٦) Bachmann, Walter: Kirchen und Moscheen in Aremnien und Kurdistan, Leipzig, 1913.

(٧٧) Von Westarp, Graf E. J. : Routenaufnahmen in Armenien und Kurdistan, in Petermanns Mitteilungen, 1913, Band LIX, S 297 - 300.

باس کردووە . هەروەها ڤیلهلم باخمان راپۆرتێکی لەسەر ئەو رێگایانە نووسیوە کە ئەکەونە بەینی مووسل و وانەوە ، ئەمەش لەبەر رۆشنایی نەخشەیەك کە بەتایبەتی بۆ ئەو ناوچەیە کێشراوە (٧٨) . ئەم باسە بۆ شەڕی جیهانی یەکەم کەڵکێکی سوپایی زۆری بووە .

هەر لەم ماوەیەدا چەند باسێکی ستراتیجی لە بارەی هەندێ ناوچەی کوردستانی عێراقەوە لە لایەن ئێڤالد بانزەوە دەرچووە (٧٩) . هەر ئەم نووسەرە لە بارەی خەتی شەمەندەفەری بەغدادەوە نامیلکەیەکی دەرهێناوە (٨٠) و لە باری جوگرافیایی و ستراتیجی سوپایی‌یەوە باسێکی کوردستانی کردووە و باسێکی هەندێ لە هۆزە کوردەکانی بە خۆیان و جلوبەرگ و رەوشتوخوویانەوە کردووە . ئەوەشی لەبیر نەچووە ناوی هەندێ لە بزووتنەوە رزگاری خوازی‌یەکانی کورد بهێنێ . ئەم نامیلکەیە سیاسەتی ئەوسای دەوڵەتی عوسمانی بەرامبەر بە کورد و گەلە ژێردەستەکانی تری تورك ئەخاتە بەرچاو .

زانای زمانەوانی بەناوبانگی نەمساو ئەندامی کۆڕی زانستی

(٧٨) Bachmann, Wilhelm : Bericht zur Routenkarte von Mosul nach Wau Petermanns Mitteilungen, 1914.

(٧٩) Banse, Ewald : Durch norden Mesopotamiens, Petermanns Mitteilungen, LVII, I, S. 119 und 172, Gotha, I911 .

(٨٠) Banse, Ewald : Auf den Spuren den Bagdadbahn, Weimar, 1913,

شاهانە لە ڤیەننا ، پرۆفیسۆر ماکسیمیلیان بیتنەر M. Bittner لە ساڵی ١٩١٣دا هەر دوو کتێبە پیرۆزەکەی یەزیدی‌یەکانی بە کوردی و عەرەبی و وەرگێڕانی ئەڵمانی‌یەوە بڵاوکردۆتەوە و لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی‌یانەی یەکجار قووڵی لەســەر نووسیون . ئەم تێکستانە گوایە کاتی خۆی کوردێکی زیرەك و وریا کە بە درۆ خۆی کردووە بـــە یەزیدی ، لە یەزیدی‌یەکانی دزیوە و فرۆشـتوونی بە زمانەوانی عەرەب « ئـــەب ئەنستانس ماری ئەلکەرمەلی » . کەرمەلی ئەم تێـکستانەی بۆ یەکەمجار لە گـۆڤاری Anthropos دا[٨١] بڵاوکردبووەوە و بە لێدوانێکەوە بە زمانی فەرەنسی . بێتنەریش لە گۆڤاری Anthropos ەوە تێـکستەکانی وەرگرتووە و گۆڕیونی بە ئەڵمانی و جارێـکی تر بە لێـکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی‌یەوە بڵاوی کردۆنەتەوە[٨٢] . بڵاوکردنەوەی کتێبە پیرۆزەکانی یەزیدی‌یەکان شەست ســـاڵێك لەمەوبەر بە زمانێکی کوردی رەوانی جوان ، خزمەتێکی گەورەیە بۆ کولتووری نەتەوەی کورد[٨٣] . هەر

---

(٨١) Anthropos گۆڤارێـکی جیهانیە بـۆ گەلانناسی و زمانناسی . وتارەکەی کەرمەلیش بەم جۆرەیە :

Anastase Marie, O. Carm : La de couverte recente des deux Lives sacras des yezidis, Anthropos, t . Vi, Nr.1, Januer - Fevruer 1911, P. 1. 39 .

(٨٢) Bittner Maximilian: Die heiligen Buecher der Jeziden oder Teufelsaufbeter (Kurdisch und Arabisch) Wien, 1913 .

(٨٣) هیوام وایە لە هەلێکی تردا تەواوی تێکستی هەردوو کتێبە پیرۆزەکە بڵاوبکەمەوە بە لێکۆڵینەوەوە (جەمال) .

ئەم زانایە بیست ساڵێك لەوەپێش بەرهەمێکی تری خۆی لە بارەی شاری شنۆ و ورمێیەوە بڵاوکردۆتەوە[٨٤] .

ئەو بەرهەمانەی لە پێشەوە ناومان بردن رێگەیان خۆش کرد بۆ هەندێ زانای تری ئەڵمان ، کە پاش جەنگی جیهانی یەکەم ، بەرهەمی تر لە پێشانگای کوردەوانیدا بخەنە روو[٨٥] . یەکێك لەوانە کە زۆر شایستەی ناو بردنە کارل هەدانکە Karl Hadank . هەدانك کەڵکێکی زۆری لەو کەلەپورە وەرگرتوە کە ئۆسکارمان بەجێی هێشتووە . بێجگە لەوەش دۆستێکی نزیکی مێژوونوس و تێکۆشەری کۆڵنەدەری خوالێخۆشبوی کورد ، داماو حوزنی موکریانی بووە هەروەها هاوڕێی دوکتۆر کامەران بەدرخان بووە و لە کارەکانیدا کەڵکی لە هەردوکیان وەرگرتووە . لە بەرهەمەکانی هەدانك : پێداچونەوەیەکی

(٨٤) Bittner, Maximilian : die Kurdengan Uschnuye und die Stadt Uramiye, wien, 1892 .

(٨٥) کە ئەڵێم زانای تری ئەڵمان ، مەبەستم لەوە نیە بڵێم زاناکانی ئەوروپاو شوێنانی تری جیهان کەڵکیان لە بەرهەمی ئەڵمانەکان وەرنەگرتووە . ئەمەم وت چونکە باسەکەمان بەتایبەتی لەسەر ناوچەی ئەڵمانەکانە . تەنانەت زانای زمانەوانی بەناوبانگی روسی مار کەڵکی لە زانستی ئەڵمانەکان وەرگرتووەو خۆشی بە زمانی ئەڵمانی وتاری لەسەر بنەچە و رەچەڵەکی گەلانی قەفقاس نوسیوە بۆ (وێنە Marr, N . J : Des Japhetische Kaukasus, Leipzig, 1923 . ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە زمانەوانی روسی مار لەو باوەڕەدا بووە کە کوردەکان بنەڕەتێکی زافەتییان هەیە .

تەماشای : Nikitine Basil : Les Kurdes Etude socioloq gue : et historigue Paris, 1956, pp. 12 - 16 .

ئەو باسانەیە کە ئۆسکارمان لەسەر شـێوەی زازا نوسیونی [86] .
هەروەها باسێکی زانستانەی زۆر ورد لەسـەر شێوەی بۆتان و یەزیدی‌یەکان [87] . ئەمەی دوایی لەبەر رۆشنایی چەند تێکسـتێك کردووە کە بە یارمەتی بەدرخان نوسیو نیەتەوە. هەدانك باسێکی تریشی لەسەر شێوەی گۆران بلاوکردووەتەوە [88] .

لێکۆلینەوەی زاناکانی ئەلمان هـەر لە بارەی زمانەوانی‌یەوە نەبووە ، بەلـکو گەلێ لایەنی تریشی گرتووەتەوە . بۆ وێنە:

دوَ ئەلمان کە ناویان بەرلینـەر و بورخارد بووە چوَنەتە کوردستان و گەلێك کەوچك و چەقۆ و قەلەمبڕ و خشـلی ژنان و شـتی تری لە زیو دروست کراویان کۆکردۆتەوە و لەسـەر ئەم پیشەسازی‌یەی کوردستان کتێبێکیان دەرکردووە [89]. تیلـکە Tilke ناوێك بە بۆنەی لێدوان لە بارەی جلوبەرگی رۆژهەلاتی‌یەوە باسێـکی جلوبەرگی کوردیشی کردووە [90] .

---

(٨٦) Hadank, Karl : Mundarten Der zázá, Berlin, 1932

(٨٧) Hadank, Karl Bóti und Ezádi, Berlin, 1938 .

(٨٨) Hadank, Karl : Mundarten der Guran, Berlin, 1930 .

(٨٩) Berliner, R. und Borchardt, P. : Silberschmiedearbeiten aus Kurdistan, Berlin, 1922 .

(٩٠) Tilke, M. : Orientalische Kostueme in schnitt und Farbe Berlin, 1923 .

هێسسە Hesse ناوێکیش لە بارەی مەسـەلەی مووسـڵ و شـەڕەدەنووکی بەینی عێراق و تورك و ئینگلیز لەسەر خواروی کوردستان ، نامیلکەیەکی دەرکردووە و دۆز (مەسەلە) ی کوردی لەم بەشەی کوردستاندا خستۆتە بەرچاو(٩١) .

ئێرنست کلیپل Ernst Klippel گەشتێکی بەناو یەزیدییەکان و کوردەکانی تردا کردووە و سەرنجی خۆی لەم بارەیەوە بە نامیلکەیەك پیشان داوە(٩٢) .

زانایەکی ئەڵمان کە ناوی Koehler بووە هەوڵی داوە لەبەر رۆشـنایی ئەو گەشتنامەیەی کە گەشتوەری تورکی عوسمانلی ئەولیا چەلەبی لە سەدەی ١٧ ی فەرەنـگیدا کردویەتی ، باسێکی شـاری بتلیسی کورد بکا(٩٣) . کۆیلەر ئەم بەرهەمـەی خۆی لە شـێوەی دوکتۆرنامەیەکدا داوە بە زانستگای مۆنیخ .

زیك Sick ناوێك لە سـاڵی ١٩٢٩دا باسێکی بە بۆنـەی بزووتنەوەی کوردەوە لە کوردسـتانی تورکیادا بە ئەڵمانی نووسیوە و

---

(٩١) Hesse, F.: Die Mossulfrage, Berlin, 1925 .

(٩٢) Klippel, Ernst : Unter Druzen, Kurden und Teufelsambetern, Berlin, 1926 .

(٩٣) Koehler, W. : Die Kurdenstadt Bittis, nach dem tuerkischen Reisewerk des Ewlijá Tschelebi, Muenchen 1926.

داخوازی‌بەکانی کوردی خستۆتە رو[٩٤] . Pfitzen mayer ناوێك وتارێـکی لە گۆڤاری Erdball ی ئەڵمانی‌دا لەسـەر پەیوەنـدی و خەباتی کورد و ئەرمەنی نوسیوە[٩٥] .

کابرایـەك کە ناوی Artasches Abeghian بووە و رەنـگە ئەرمەنی بوبێ ، لە ساڵی ١٩٣٠دا وتارێـکی لە بارەی ژیانی فیکری کوردەوە بە ئەڵمانی نوسـیوە و لـە گۆڤاری « رۆژهـەڵات Der Olient » دا بڵاوی کردۆتەوە[٩٦] .

دوکتۆر فۆن ڤێزنـ دۆنك وتارێـکی بە ناوی « مەسـەلەی کورد » ەوە لە (١٩٣١) دا بڵاوکردۆتەوە[٩٧] .

« کۆمەڵەی زانست لە زانستـگای گۆێتینـگن » لە ئەڵمانیـای رۆژئاوای ئیمڕۆ کتێبێـکی لە ساڵی ١٩٣٩دا لە بارەی شێوەی زمانە ئێرانیەکانەوە دەرکرد لەبەر رۆشنایی ئەو کەلەپورە زانسـتانەیەی لە

---

(٩٤) Sick, J. H.: Karen Jeffe : Im Kampf um ein Volk in vot, Stuttgart, 1929.

(٩٥) Pfitzenmayer, E. W. : Armenier und Kurden in der Erdball, 1931 .

(٩٦) Abeghian, Artasches : aus dem Geistesleben der Kurden, in der Orient, 1930.

(٩٧) Von Wesendonck, Dr. Otto, Graf : Das Kurdische Problem in preussische Jahrbuecher, Berlin, 1931, Band ccxxiii, S. 117 - 130.

پڕۆفیسۆر F. C. Andreas بەجێیماوە[٩٨] . ئەم کتێبە کە بەسەرپەرشتی پڕۆفیسۆر Arthur Christensen و هاوکاری Kaj Barr و W. Henning دەرچووە ، باسێکی ٣٨٦ لاپەڕەیی زمانەوانییانەی لە بارەی شێوەی کوردی گەڕوس و سنەیی و کرماشانی و کێلون و ئەبدوێی تێدایە کە بە راستی هەموو کوردەوانێك پێویستە بیخوێنێتەوە و کەڵکی لێ وەربگرێ .

لە کاتی شەڕی جیهانی دووەمدا (١٩٤٣) نامیلکەیەکی (٩٦) لاپەڕەیی لە شاری پۆتسدام بە ناوی « لە کوردستانەوە بەرەوماڵەوە »[٩٩] . لە لایەن ئۆتۆڤێرنەر و فۆن هێنتێگەوە دەرچوو .

ئەوەی شایانی باسە ، ماوەیەکی کەم پێش شەڕی جیهانی دووەم و لە ماوەی شەڕدا ، ئەڵمانیا چاوی بڕیبووە نەوتەکەی کوردستان . بۆ ئەمە کەوتە پیلان دانان و لێکۆڵینەوە لە بارەی کورد و وڵاتەکەیانەوە ، بۆ ئەوەی کوردەکان بۆ خۆی راکێشێ و بیانکا بە گژ ئینگلیزەکاندا کە داگیرکەری نەوتەکەی کوردستان

---

(٩٨) Iramische Dialektaufzeichnungen aus dem Nachlass Von F. C. Andreas. zusammen mit Kaj Barr und w. Henning. Bearbeitet und lerausgegeben von Arthur Christensen. Kurdische Dialekte Bearbeitet von Kaj Barr, Berlin, 1939, S. 111 - 497.

(٩٩) von Hentig, Werner Otto : Heimritt, durch Kurdistan, Potsdam, 1943 ,

بوّن . بەجێهێنـــانی ئەم کارە و پەیوەندی بەســـتن بە کوردەوە سپێردرابوّ بە ئەفسەرێـکی ئەڵمان کە ناوی گوّتفرید یوّهانێس میوللەر بوّ . ئەم میوللەرە لە ســاڵی ۱۹۳۷دا نامیلـکەیەکی بە ئەڵمانێ بە ناوی « خوّ کوتانە ناو کوردستانی داخراو »ەوە دەرکرد[۱۰۰] .

لە ســـاڵی ۱۹۵۹یشدا کتێبێـکی بە ناوی « لە روّژهەڵاتی گڕتێبەربـوّدا » بڵاوکردەوە[۱۰۱] . میـوللەر لـەم توســـراوەی دووەمێـدا بە دوورودرێژێ باسی ئەوە ئەگێڕێتەوە کە چوّن چەند ئەفسەرێـکی ئەڵمان لەگەڵ کوردێـکی هەولێرێ کە ناوی « رەمزی » بووە ، بە ســەروّکایەتێ ئەو ، بە فڕوّکەیەکی سوپای ئەڵمان چوّنەتە کوردستان و خەریك بوّن بە دزییەوە هوّزە کوردەکان رێك بخەن و هانیان بدەن دژی ئینـگلیزەکان . ئەوەش باس ئەکا کە چوّن هەموّیان لە کوردستانی عێراق گیراون و فڕێ دراونەتە زینـــدانەوە . ئەم کابرایە لە کتێبی دووەمیـــدا بەم جوّرەی خـوارەوە باسی کورد ئەکات :

« هەر کەسێ لەگەڵ کوردێك ، بەڵام کوردێـکی رەسەن ، هەڵسـوکەوت بکا ، ئەو کەسـە کوردی خـوّش ئەوێ و وڵاتەکەیانی خوّش ئەوێ . واتا کوردستانی خوّش ئەوێ . کورد هەموّ مروّڤی

---

(۱۰۰) Mueller, Gottfried Johannes : Einbruch ins vurschlossene Kurdistan , Reutlingen, 1937 .

(۱۰۱) Mueller, Gottfried Johannes : im bremenden Orient, Stuttgart 1959 .

چـــاو گەش و وتووریان و هێـز و وزەیەکی شـــاراوەی بەکار نەهێنراویان هەیە »[١٠٢] .

جا کە ئێمە باسی ئەو زانایانە ئەکەین کە بەرهـــەمی زانستانەی بەکەڵـکیان هێناوەتە کایەوە ، نابێ ئەوەشمان لە بیر بچێ کە چەنـد کەسێـکی بە ناو زانای ئەڵمان و ئەوروپایی بوون و (ئێستەش هـەر هەن) کە شـتی زۆر کاڵوکرچ و ناڕاسـتیان لە بارەی کـورد و کوردسـتانەوە بـڵاو کردۆتەوە[١٠٣] . بۆ وێنـــە پرۆفیسۆرێـکی

(١٠٢) Ibid, S. 109 .

(١٠٣) ـ بۆ وێنە لە کاتێکدا کە داگیرکەرانی کوردسـتان خەریـکی ئەوەن کورد بە گەلێکی سەربەخۆ نەدەنە قەڵەم بەڵـکو بە چەند هۆزێکی بێ‌بنەچە و رەچەڵەك یا بە بەشێك لە گەلی « فارس ! »ی بدەنە قەڵەم ، هەندێ لە بەناو زاناکانی ئەوروپا ئەبینین سنگیان هێناوەتە پێشەوە و دەسـتیان کردووە بە نوسین و ئەیانەوێ لە سەرێکەوە خۆیان بە زانا بدەنە قەڵەم و لە سەرێکی تریشەوە خزمەتێـکی داگیرکەرانی کوردستان بکەن . یەکێك لە وانەی کە بە دەمودەست خەریـکە مێژووی کورد تێك بدا و گومان بە خەڵـکی پەیدا بکا لە بارەی بنچینە و بناوانی کـوردەوە ، کابرایەکی ئینگلیزە ناوی مەکەنزی‌یە . ئەم مەکەنزی‌یە لە وتارێـکدا کە گوایە بە ناوی « بنچینەی زمانی کوردی‌یەوە » «The oligins of Kurdish» لە سـاڵی ١٩٦١دا لـە گۆڤاری Tran Sactions of the Philological Societyدا for 1961 نوسـیویەتی ئـەڵێ : « کوردەکان سەریان لە مێژوو دەرناچێ (واتا نەفامن ـ ج . ن) . ئەبینن مادەکان بێ سەروشوێن ماونەتەوە ، ئەمانیش ئەچن خۆیان ئەبەستن=

ئەڵمان کە ناوی Hans F. K. Guenther بووە ، لە نوسـراوەکەیدا کە ناوی «رەگەزی باکور لە ناو هیندۆ جەرمەنەکانی ئاسیادا» یە[(١٠٤)]، زمانی کوردیی زۆر ناشی‌یانە بە « شێوەیەکی فارسی ! » داوەتە قەڵەم[(١٠٥)] . هەروەها دوکتۆر هێرتزفیلد ناوێك لە (١٩١٤) دا چووە بۆ ناوچەی زەردی ئاوا بۆ پشکنینی پاشماوەی ئەو خەتی پەهلەوی‌یەی

= بە مادەکانەوە و ئەڵێن کورد لە بەرەی مادن » . مەکەنزی هەرچەنـدە زمانی کوردیی زۆر کەموکورت و ناتەواو ئەزانێ کەچی سڵ لەوە ناکانەوە خۆی بخاتە باسێکی وا قوڵەوە کە بە هیچ جۆرێ سەری لێ دەرناچێ . هەرچەندە من وەرامی ئەم قسانەی مەکەنزیم لە کتێبەکەمدا « کوردستان و شۆڕشەکەی » کە بە ئەڵمانی دەرم کردووە داوەتەوە و پێویست بە دووبارەکردنەوە ناکا . بەلاّم هەر ئەوەندە ئەڵێم تەنیا ئێمەی کوردی « نەفام ! » نین کە ئەڵێین مادەکان باپیرە گەورەی ئێمە بوون . زانای زۆر گەورەی وەك مینۆرسکی و دارشتێتەر کوردیان بە نەتەوەی ماد زانیوە ، ئەمە لە لایەکەوە .لە لایەکی تریشەوە مەکەنزی‌یەك کە زمانی کوردیی تەنیا لامسەرلایی‌یەك ئەزانێ و تەنیا یەك بەڵـگەی بە دەستەوە نیە قسەی خۆی پێ ئیسپات بکات ، ئەبێ ئەوە بزانێ ئەم نوسینانەی ئەو لـە خزمەتکردنی داگیرکەرانی کوردستان بەولاوە هیچ سوودێکی تری نیە و لـەوە زیاتر کـە گەلی کـورد ئەکاتـە دوژمنی خۆی هیچی تری دەس ناکەوێ .

(١٠٤) Guenther, Prof. Hans F. K.: Die Nordische Rasse bei den Indogermanen Asiens, 1934 .

(١٠٥) Ibid, S. 142 .

ساسانی یەکان کە لە گوندی «پەیکوڵی»دا بەجێماوە[١٠٦]. ئەم کابرا سپڵەیە هەرچەندە باسی ئەوەش ئەکا کە کوردەکان خۆی و هاوڕێکانی وەك میوانێکی بەڕێز تەماشا کردووە، کەچی ئەڵێ «تەنانەت ئەم میوانداری یە گیان ئازاردانێکی تەواوبێ»، چونکە گوایە کوردەکان «دەستیان لە شتومەکەکانی داوە!» ئەمجا ئەڵێ ئەو پەندی پێشینانەی کە ئەڵێ: «ثلاثة في الدنيا من الفساد: الكردي والجريدي والجراد» هاتەدێ[١٠٧].

هەندێ قسەی بێ سەر و پێی تریشی کردووە، لە پاداشی میوانداری و چاکەدا. کورد[١٠٨] راستی وتووە: «بۆ بۆرە پیاو خۆت بدەی بە کوشت ئەڵێ بە دەردی خوا مرد». لە پاش

(١٠٦) Herzfeld, Dr, Ernst: die Aufnahme des Sasanidischen Denkmals von Paikueli Brelin, 1914.

(١٠٧) Ibid, S. 7.

(١٠٨) بەراستی ئێمە ئەبێ بزانین کێ دۆستمانە و کێ دوژمنمانە و رێ بەکێ ئەدەین بێتە ولاتەکەمانەوە و رێ لە کێ ئەبەستین. هەرکەسێ ناوێکی کوردی هێنا یا دوو وشەی لە بارەی کوردەوە نوسی بەوە نە ئەبێتە زانا و نە ئەشبێتە دۆستی کورد. ئەو ئەوروپایی یانەی خراپە لەگەڵ کورد ئەکەن لە نەزانینەوە پێویستە بیریان رۆشن بکرێتەوە و بخرێنە سەر رێی راست. بەڵام ئەوانەی کورد و مەسەلەی کورد باش ئەناسن و سەرەڕای ئەوە خراپەکاری لەگەڵ ئەکەن، پێویستە وەك دوژمن هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بکرێ و ئەو کوردانەی یارمەتیشیان ئەدەن بە ناپاك بدرێنە قەڵەم.

جەنگی جیهانیی دووەمەوە ، کوردەواتی ـ مەبەستم لە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی یە ـ ئەستێرەی کوژایەوە و لەو ماوە دوورودرێژەدا و بگرە تا ئێستەش بە دەگمەن باسێکی کوردەواتی لە لایەن ئەڵمانەکانەوە بڵاوکراوەتەوە . بەڵام لە جیاتی ئەوە گەلێك باسی مێژوویی و سیاسی بە ئەڵمانی دەرچووە کە شایانی باسکردن و دڵخۆشین .
لێرەدا هەندێك لەو بەرهەمانە باس ئەکەین :

شتیك فیکاندەر کە پرۆفیسۆرێکی سوێدی یە باسێکی بە زمانی ئەڵمانی لە بارەی جەژنێکەوە نوسیوە کە لە کوردستان ئەکرێ و لە ئاڤێستای زەردەشتدا باس کراوە[١٠٩] . ڕۆژنامەنوسێکی ئیسلەندەیی کە ناوی ئەرلەندەر هەرادڵسەنە و لە ١٩٦٣ و ١٩٦٥دا چووە بۆ کوردستان و بە زمانی ئیسلەندی کتێبێکی لە بارەی کوردستانەوە دەرکردووە ، هەر ئەم کتێبە بە زمانی ئەڵمانیش لە هامبورگ لە ساڵی ١٩٦٦دا چاپکرا و بڵاوکرایەوە ، بەڵام ئەمجارە بە ناوی «کوردستان ... وڵاتێك لە شۆڕشدا »[١١٠]. هەر لە ساڵی ١٩٦٣دا Hans Henle کتێبێکی

(١٠٩) Wikander, Sitg : Ein Fest bei den Kurden und in Avesta, in orientalia Suecana, vol. ix (1960), uppsala, 1961, s. 7 - 10

(١١٠) Haraldsson, Erlendur. : Land im Aufstand...Kurdistan, Hamburg, 1966.

لەسـەر « ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی نوێ دەرکرد »[111] و لـە بارەی مەسەلەی کوردەوە بیرو راو سـەرنجی خۆی بە شێوەیەکی بابەتانە خستە بەرچاو[112] .

یەکێ لە زاناکانی ئەڵمـان کە خـۆی بە لێکۆڵینەوەی زانستانەوە لەسـەر کولتور و ژیانی کۆمەلایەتی کوردەوە خـەریك کردووە ، زانایەکی خەڵـکی بەرلینـە کە ناوی ڤۆلفـگانك رودۆلف (Wolfgang Rudolph)ە .

رودۆلف پرۆفیسـۆری ئێتنۆلۆژی‌یە لە زانستـگای ئازاد لە بەرلین و بۆ ئەم مەبەسـتە سێ جار چووە بۆ کوردستان ، جاری یەکەم لە پایزی ١٩٥٨دا چووە بۆ کوردستانی تورکیا و (٤) مانگ لەوێ ماوەتەوە . جاری دووەم لە پـایزی ١٩٦٢دا چـووە بۆ کوردستانی ئێران و (٤) مانگ لەوێ ژیاوە و لە ١٩٦٤ — ١٩٦٥ جارێـکی تر بۆ ماوەی ساڵێك چووەتەوە کوردستانی ئێران .

رودۆلف لە ١٩٥٩دا و پاش گەڕانەوەی لە کوردستانی تورکیا دوَ وتاری بە ئەڵمانی نوسیوە ، یەکێـکیان لە گۆڤاری زانست و

(١١١) Henle, Hans : Der neue nahe Osten, suhrkamp tasehenbuch 24, 1972

(١١٢) هەرئەوێ

تەکنیکدا[113] و ئەوی تریان لـە گۆڤاری Soziologus دا[114] .
لە ساڵی ١٩٦٧دا دوو وتاری لە بارەی کوردستانەوە بڵاوکردۆتەوە ؛
یەکێکیان لە بارەی رێکخستنی کۆمەڵایەتی‌یەوە لە کوردستانی
ئێراندا لە گۆڤاری Sozioloqusدا[115] و ئەوی تریشیان وتارێکە
لەسەر هۆزی فەیزوڵلا بەگی بۆکان کە بە هاوکاری کوردێکی ئێرانی
کە ناوی حەسەن فەلاحە بڵاوی کردۆتەوە[116] . وتاری سێیەمیشیان
لـــە بارەی کوردەکانی کوردســـتانی ئێرانەوەیـە و لە گۆڤاری
« بوستان »دا کە لە نەمسا دەرئەچێ بڵاوی کردۆتەوە[117] .

---

(١١٣) Rudolph, Wolfgang : Kurdistan : Terra incognita in der Volkskunde, in der Zeitschrift die Umschan in Wissenschaft und Technik, nr. 20, Jahrg. 59, Frankfurt am Main, S 613 - 615

(١١٤) Rudolph, Wolfgang, Einige Hypotätische Ausfuehrungen zur Kultur der Kurden in soziologus, Jahrg - 9, Heft 2, Berlin, 1959, S. 150 - 162.

(١١٥) Rudolph, Wolfgang, Grundzuege sozialer Organisation bei den westiranischen Kurden, in Soziologus, Jahrg. 17, Heft 1, Berlin, 1967, s. 19 - 39.

(١١٦) Rudolph, Wolfgang, Die Feizulläbegi des Hochlandes von Bukán, in Baefflerl Archiv, Band 15, Heft 2, Berlin, 1967, S. 275 - 304.

(١١٧) Rudolph, Wolffang, Die Westiranischen Kurden in Bnstan, Oesterreichische Zeitschrift fuer Kultur, Politik und Wirtschaft der islamischen Länder, Wien, Heft 4, 1967. S. 33 - 40

Kaster لە کتێبەکەیدا « ئیسـلام بەبێ پەچە »[118] باسێـکی گەشـتەکەی خۆی ئەکا بۆ سلەیمانی و ناوچەکانی کەی کوردستان و گەلی کورد بە گەلێـکی روخۆش و میوانپەرست ئەداتە قەڵەم .

رۆژنامەنوسێـکی ئەڵمان کە نـاوی (Karsten Dettmann)ە ، گەشتێـکی کردووە بۆ کوردستان و ماوەیەك لە ناو پێشمەرگەکاندا ژیاوە . پاش گەڕانەوەی کتێبێـکی بە ئەڵمانی بە ناوی « شـێر بە لەپتی خـۆت بگرە شێخ عادی نایـەتە هـاواری تۆ » وە[119] بڵاوکردۆتەوە . ئەم کتێبە کە لە ساڵی ١٩٦٦ دا دەرچووە[120] پڕە لە وێنەی جوانی کوردستان و پێشمەرگە دلێرەکانی .

پرۆفیسۆر فۆخلەر هاوکە ، زانای بەناوبانـگی ئەڵمان لە ساڵی ١٩٦٦دا نەخشـەیەکی کوردستانی لە یەکێك لە باشترین چاپخانەکانی ئەڵماندا کە ناوی Jro یە ، بـە ناوی « کوردەکان — گەلێـکی بێ دەوڵەت » ەوە لە چاپـدا[121] . نەخشەکە کورتە مێژوویەکی کورد و

---

(١١٨) Kaster Islam ohne Schleier, 1963 .

(١١٩) ئەمە پەندێـکی پێشینانە کە بە تایبەتی لە ناو کوردە یەزیدییەکاندا باوە . مەبەستی ئەم پەندە ئەوەیە « تۆ پشت بە خۆت ببەستە ، لەتەنگانەدا کەس ناکەوێتە فریات » .

(١٢٠) Dettmann, Karsten : Vertrane der Pranke..., Hamburg, 1966 .

(١٢١) Fochler - Hancke, Prof . G. die Kurden Volk ohne staat, in Die aktvelle JRO - Landkarte, Ausgabe B, Nr. 224, August 1966.

بزوتنەوەی رزگاریی خوازانەی کوردستانی لەگەڵە . ئەم زانایە زۆر زانستانە و بابەتانە لەسەر کورد ئەدوێ . جا هەرچەندە نوسینەکەی کورتە چونکە وەك خۆی ئەڵێ کەمێ سەرچاوە و زانیاری لە بارەی کوردەوە تەگەرەیەکی گەورەیە لە رێی ئەوانەدا کە ئەیانەوێ لەسەر کورد و وڵاتەکەی بنوسن . لەگەڵ ئەوەشدا ئەو نوسینە کورتە زانیارییەکی باش ئەدا بە خوێنەرەوەی وتارەکە . نوسەر لە بارەی خووڕەوشتی کوردەوە ئەڵێ : « سەرڕاستی و دڵپاکی و ئازایەتی لە سەربازیدا ، لەگەڵ بێفێزی و خۆبەزلنەگرتن ، گرنگترین سروشتی کوردن ، ئەو کوردەی کە هەرچەندە ئاینی ئیسلامی پەسند کردووە کەچی سەرەڕای ئەوەش ژن هەر لە کۆنەوە لەناو ئەم گەلەدا ئازادیی زیاتر بووە وەك لە گەلەکانی دەرو دراوسێی »[122] .

ئەوەمان نابێ لەبیر بچێ کە رۆژنامەکانی ئەڵمانیا و نەمسا و سویسرەش (واتا ئەو وڵاتانەی گەلەکانیان بە ئەڵمانی قسە ئەکەن) ، لەم پانزە ساڵی دواییەدا کەمو زۆر ، لەسەر کوردیان نوسیوە و تەلەفیزیۆن و رادیۆکانیان جاروبار لەسەر کورد و کوردستان فلیمیان پیشان داوە و وتاریان خوێندۆتەوە[123] . جا ئەگەر لە هەندێ

(١٢٢) هەر ئەوێ .

(١٢٣) تەنیا بۆ نمونە وتارێکی رادیۆی کۆلن لە بابەت « تێکۆشانی کورد بۆ ئازادی »یەوە :

von Juterczenka, Manfred : Der Freibeitskampf der=

ناتەواوی و کەموکوڕی بگەڕێین ، هەروەها هەندێ دەنگوباسی ناڕاست و دەستکرد و هەڵبەست بخەینە لاوە ، ئەوا ئەتوانین بڵێین زوربەی زۆری ئەم هەواڵ و دەنگوباس و نوسینانە راستی بوون و بەکاری کورد هاتوون .

لەو رۆژنامەنوسانەی ئەڵمان و نەمسایی و سویسرەیی کە لەم دەساڵی دوایی‌یەدا چونە کوردستان و پاش گەڕانەوەیان وتار یان کتێبیان لەسەر کورد دەرکردووە ناوی چەند کەسێك ئەبەم :

Richard Anderegs (١٢٤) ؛ Erich Helmensdorfer (١٢٥) ؛

Randolph Braumaunn (١٢٦) ؛ Horst Blunig (١٢٧) ؛

= Kurden, in Deutschlandfunk, Köln, 20-4. 1967 (20 Seiten).

(١٢٤) Anderegg, Richard, chez les Rebelles Kurdes d. Crals, service de Documentation de Revue Preuves Paris, le 2. Octobre 1962.

(١٢٥) Helmensdorfer, Erich : an der seite der Aufständischen Kurden in Frankfurter Allgemeine Zeitung, 13. Juli 1963.

(١٢٦) Braumann, Randolph : an der Front im wilden Kurdistan, in, Rheinischer Merkur Köln, 14. 2. 1966 und Endloesung Kurdenfrage, im Rheinischer merkur, Nr. 21, 21 . 5 . 1965 .

(١٢٧) Brunig, Horst : Kurdistan ist nicht mehr wild; ein Volk ohne Staat wuenscht neue Ordnung, in=

Gordion Trocller و Claude Deffarge(١٢٨)؛
Arnold Roehen(١٢٩)؛ Peter Leuhefeld, Karl Breyer(١٣٠)

هەروەها ڕۆژنامەنوسی هۆڵەندی سێلڤیو ڤان ڕۆی، سەرۆك و دامەزرێنەری کۆمەڵەی جیهانی کوردستان (International Society Kurdistan) لە ئەمستردام، تا ئێستە بێجگە لە دەرکردنی گۆڤارێك بە زمانی ئینگلیزی بە ناوی (Kurdish Facts) وە، چەند وتارێکی

=Braunschweiger Presse, 20. Mai 1963. und Aufstand der Kurden, in Die politische Meinung, 8. Jahrg, Heft 89, 1963, S. 79 - 84.

(١٢٨) Troeller, Gordion, und Deffarge, Claude: Durchs blutige Kurdistan, in Stern, Hamburg, 19 und 26. Januar 1964, S. 18 - 29, 28 - 38.

(١٢٩) ئارنوڵد ڕۆیکن کوڕێکی ئەڵمانە و سەرکردەی کۆمەڵێکە بە ناوی لاوانی هەمبورگەوە. ئارنوڵد و هاوڕێکانی چەند جارێك چوون بۆ کوردستان و گەلێك وێنە و فلیمیان لەسەر کوردستان گرتووە و لێرە لە ئەڵمانیا بە یارمەتی «یەکێتی نەتەوەیی خوێندکارانی کورد لە ئەورووپا» گەلێك وتاری سینەماییان لەسەر کورد خوێندۆتەوە و لە گەلێ شوێن و دەرفەتدا لەسەر مافەکانی گەلی کوردیان کردۆتەوە.

(١٣٠) Karl Breyer und Peter Leukefeld, Wieviel Minuten bis zum nächsten Krieg in Quick, Jahrg. 17, April 1965.

له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌ی کورد له ڕۆژنامه‌کانی ئه‌ڵمانیادا بڵاوکردۆته‌وه . (١٣١)

هه‌ندێ ڕۆژنامه‌نوسی تر هه‌ن که نه‌چونه‌ته کوردستان له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا گه‌لی وتاریان له‌ســه‌ر کورد و کوردستان بڵاوکردۆته‌وه . هه‌رچه‌نده ناوبردنی ئه‌مانه هه‌موویان له وتارێکی وا کورتــدا جێی نابێته‌وه ، به‌ڵام ئه‌وا ناوی چه‌ند که‌سێکیان هه‌ر بۆ نمونه ئه‌به‌ین :

(١٣٢) Eva Lorenz ؛ (١٣٣) Wolfgang Hoepker

---

(١٣١) Van Rooy Silvio, E. Kurdenforschung, : Eine Voraussetzung konstruktiver Nahostpolitik, in Zeitschrift fueer politik, Koeln - Zuerich - wien 1962, Heft 2, S 142 - 153 .

Van Rooy, Silvio. E. Europaeische Aspekte des kurdischen Emanzipationskamfes, in Europaeische Begegnung, west-Berlin, August - Septemer, 1962, S. 66-70 Van Rooy silvio, E. : Komunisten und Kurden nach dem Sieg Der Baath-Partei im Irak in Osteuropa, Stuttgar,t Juli August, 1963, S. 5o5 - 508 .

(١٣٢) Lorenz: Eva . Blutig erkaempfter Friede m wilden Kurdistan, in az brien, 22 - 3 1970 .

(١٣٣) Hoepker, Wolfgang : in Christ and Welt, wr. 13.23 Jahrg, stuttgart, 27 . 3.. 1970, S . 7 und in Der Monat, Maerz 1970 .

(١٣٤) Heinz Gastrein ، (١٣٥) Arnold Hottinger

(١٣٦) Franz von Gzulig ، (١٣٧) Rudolph Clinelli

(١٣٨) Harald Vocke ، (١٣٩) Zuergen Beier

(١٤٠) Roland Oertel ، (١٤١) Friedlich Wilhelm Fernan

---

(١٣٤) Gastrein, Heinz : Iraks Kurden sind wieder aktiv, in : Die Presse, Wien, 6. 12. 1971, S 3.

(١٣٥) Hottinger, Arnold, im neue Zuercher Zeitung, 23 und 8. 5. 1963, 3. 7. 1964, 20 - 10. 1964, 30 - 4. 1965, 21. 4. 1966 und nr. 224, fernausgabe nr. 250, 12. 9. 1971, s. 56.

(١٣٦) von Gau:ig, Franz: Kurden in Handelsblatt, Duesseldorf, 5. Mai 1965.

(١٣٧) Chimelli, Rudolph, in Sueddeutsche Zeitung, nr. 166, 13. 7. 1965, nr. 124, 25. 5. 1966 , 25/26. 6. 1966, 13. Juli 1966, S. 4. nr 22, 23. 1. 1968. nr. 174, 20/21. Juli 1968. ur. 24. 28. 1. 1970.

(١٣٨) Vocke, Harald: Islam und Demokratie, in FAZ, NR. 191. D. Abusgabe - 20. 8. 1971.

(١٣٩) Beier Juergen : Kopfjäger in Kurdistan, in Konkret, C 4289. D, Hamburg, 19. Mai 1969.

(١٤٠) Oertel, Roland: Die Flakstellungen sind vorläufig geräumt, in Frankfurter Rundsdan, NR. 178, 5 August 1970.

(١٤١) Fernau, Friedrich - Wilhelm, Die neuen kurdischen Sorgen Ankaras, in Deutsche Zeitung, NR. 162, 16. Juli 1962, S. 3. und Lösnng des kurdischen Knotens in Handelsblatt, NR. 143, 29/30, Juli 1966, S. 2.

Geong von Huebbent [١٤٢] ؛ Von Stock housen [١٤٣]

Giselher Wirsing [١٤٤] ... وه‌تد

جا ئێمه که ئه‌ڵێین رۆژنامه‌نوسه‌کانی ئه‌ڵمان له‌م ده ساڵه‌ی دوایی‌یه‌دا چه‌ندسه‌د وتارێـکیان له‌سه‌ر کورد بڵاوکردۆته‌وه، مانای وا نییه که گه‌لی ئه‌ڵمان له مه‌سه‌له‌ی کورد و کوردستان به ته‌واوی گه‌یشـتووه . نه‌خێر . زۆرکه‌س هه‌ن ئێسته‌ش کوردستان به هـۆی چیرۆکه‌که‌ی کارل مایه‌وه ئه‌ناسن . واتا هیچیان له باره‌ی بزوتنه‌وه‌ی رزگاری خوازانه‌ی کورده‌وه نه‌بیستووه . ئه‌مه‌ش سه‌باره‌ت به وه‌یه ئه‌و کوردانه‌ی لێره ئه‌ژین و ئه‌وانه‌ی دۆستی کوردن ، هه‌تا ئێسته نه‌یانتوانیوه مه‌سه‌له‌ی کورد له سنورێـکی فراواندا بخه‌نه به‌رچاو . هــه‌ر ئه‌م که‌مته‌رخه‌می‌یه‌یه رێـگه‌ی بۆ دوژمنـه‌کانی کورد خۆش کردووه ، ناوی کورد و مه‌سه‌له‌که‌ی به شێوه‌یه‌کی خراپ پێشـکه‌ش گه‌لی ئه‌ڵمـان و گه‌له ئه‌وروپایی‌یه‌کان بکه‌ن . چونـکه که دوژمن ترسی لێ‌پرسینه‌وه‌ی لێ‌نه‌نیشت هه‌رچی‌یه‌کی له ده‌ست بێ ، له رۆی

---

(١٤٢) von Huebbent, Georg, Burgfrieden mit Kurden steht auf dem Spiel in Die Welt, Hamburg, 27. September, 1966.

(١٤٣) von Stockhausen, Hans - Wilfriet, Oel und Mohammed, kurdische Probleme, in Politische Studien, München, Januar, 1960, Heft 117,, S. 44 - 48.

(١٤٤) Wirsing, Giselher : Kassem und die Kurden in Christ und Welt, Stuttgart, 18, 5. 1962.

خراپەکاری‌یەوە ئەیکا و سڵ ناکاتەوە . ئا لێرەدا چەند نموونەیەکی ئەو بوختان و خراپەکاری‌یانەی هەندێ لە ئەڵمانەکان ئەنووسم :

چەند پرۆفیسۆر و رۆژنامەنووس و کاربەدەستێکی ئەڵمان هەن کە ویژدانیان مردووە و لەبەر چەند هۆیەکی زۆر دوور لە زانستەوە بوختان و درۆ و دەلەسەی ناهەموار لە بارەی کوردەوە بڵاو ئەکەنەوە . بۆ وێنە پرۆفیسۆرێکی ئەنترۆپۆلۆژی کە ناوی (Von Bickstedt)ە ، کتێبێکی بە ناوی « تورك و کورد و ئێرانی لە کۆنەوە تا ئێستە » لە ١٩٦١دا دەرکردووە[١٤٥] . ئەم کابرایە لە هەر لایەکەوە و بەهەر بۆنەیەکەوە ناوی کوردی هێنابێ نووسیویەتی « کوردە جەردەکان » . ! ! !

کابرایەکی تر ، ڤۆگەل Vogel ناوێك کە لە کن خۆی دوکتۆری فیزیکە ، لەگەڵ چەند کەسێکی‌تر چووە بۆ کوردستانی تورکیا . هەرچەندە میوانداری کوردیش ئەگێڕێتەوە ، بەڵام دیسانەوە لە وتارەکەی‌دا کە لە بارەی ئەو گەشتەوە نووسیویەتی کورد بە جەردە ئەداتە قەڵەم[١٤٦] ، کە سکرتێری گشتی « یەکێتی نەتەوەیی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا » نامەی بۆ نووسی و لێی پرسی ئایە بە ریشی ئەو رەوایە ئەو درۆیانە بۆ کورد

---

(١٤٥) Von Bickstedt, Egon, Freiherr : Tuerken, Kurden und Iranier seit dem Altertum, Probleme eine Anthroplogischen Reise, Stuttgart, 1961.

(١٤٦) Vogel : Sueddeutsche Zeitung.

هەڵبەستێ ؟ لە وەرامدا وتی : ببوورن من لـە تورکیا ئەمانەیان بۆ گێڕامەوە ، ئەگینا خۆ من کوردی نازانم . کاربەدەستانی حکومەت ئەم قسانەیان بۆ کردم . راستە ئـەم کابرایە کوردی نازانێ ، بەڵام ئایە دوکتۆرێـکی فیزیك ئەبێ ئەوەندە گەوج بێ بچێ بە قســەی ئەمو ئەو و لەبەر بوورە بکەوێتە هەڵەکە سەما ؟ [147] .

کابرایەکی تر کە ناوی Hans Thema یە لە وتارێـکدا نووسیویە :

« چوومە ناو کوردەکانەوە . کوردەکان جەردە و رێگرن و هەرچی کڵێســەی ئــەو ناوە هەیە رووخاندوویانە و ماڵی گاورەکانیان کاول کردووە » [148] . بەڵام پیــاو لە وتارەکەی نابێتەوە کە هۆی ئەم بوختانە تێ ئەگات . چونکە Thema هەر لـــەو وتارەدا مەحکێکی زۆری « میوانداری و نان بدەیی » ژاندرمەی تورك ئەگێڕێتەوە لە کوردستاندا . ئەوەی شایانی باسە لێرەدا ئەوەیە کە دوژمنانی کورد زۆر وەستان لە پڕوپاگەندە کردندا دژی گەلی کورد . بۆ وێنە لە جێیەکی وەك ئەورووپادا کە وڵاتی دیانە ، وا دیعایە ئـەکەن کە گوایە کورد موسوڵمانی تەنگەتیلکەن و ئەوە بۆ ماوەیەکی زۆر کوردیان بە

---

(١٤٧) وێنەی ئەو نامانــە وان لە ئارشیفی « یەکێتی نەتەوەیی خــوێندکارانی کورد لە ئەورووپــا » دا .

(١٤٨) Thema Hans : Wie Wild ist Kurdistan, in Publik, Nr. 5, Frankfurt, 30 - 1 1970, S. 27.

« ئەرمەنی کوژ » ئەدایــــە قەڵەم[149]. ئەمە بۆ ئەوەی بیر و رای

(١٤٩) کورد و ئەرمـەنی کە دوو گەلی دراوسـوێی یەکن ، بـە درێژایـی مێژوو ، برایانە لە تەنیشت یەکەوە و لە نـاو یەکتردا ژیاون . تەنانەت باوکی ئەدەبیاتی ئەرمەنی نوێ « ئەبۆ ڤیان » ئەڵێ : « کورد سوارچاکی رۆژهەلاتن بە هەموو مانای وشە » . بەلام سـیاسەتی داگیرکەرانە و ئیمپریالیستانەی دەوڵەتی عوسمانلی و دەوڵەتی رووسیای قەیسەری کارێکی وای کرد کە ئەم دوو گەلە برایە پێش جەنگی جیهانی یەکەم ، ناخۆشی بکەوێتە بەینیانەوە و بچن بەگـژ یەکتردا . بـەلام ئەم ناخۆشـی‌یە زۆر درێژەی نەکێشا ، هەرچـەندە بە زیانێکی زۆری هــەر دوو لا تەواو بوو ، ئەوە بوو پاش جەنگی جیهانی یـەکەم کورد و ئەرمــەنی دیسانەوە دەستیان کردەوە ملی یەك و دوژمنانی راستەقینەی خـۆیان ناسی‌یەوە و ، لەم ماوەیەدا گەلێك لە نووسەرانی ئەرمەنی وەك ئارشـاك شەفراستیان و بێجگە لە ئەرمەنی وەك لازاریفی رووس لە نووسـینەکانیانا ئەو راستی‌یەیان خستە بەرچـاو کە کورد لە کوشـتاری ئەرمەنی‌یەکانـدا گونـاهی نییـە و ئۆباڵی ئـەو خوێنڕێژی‌یە بـە گەردنـی تـورکە عوسمانلی‌یەکانـە .

لە هـاوینی سـاڵی ١٩٧١دا نووسەری ئـەم وتـارە لە لایـەن یانـەی ئەرمەنی‌یەکانەوە لە بەرلین بانـگ کرا بۆ ئەوەی وتارێك لەسەر کوردستان بخوێنێتەوە . ژمارەیەکی زۆر لە برا ئەرمەنی‌یەکانمان و لە ناو ئەوانـەدا هەندێکی خەڵـکی ئەرمەنستانی سـۆڤێتیش ئامادە بوون بێجگە لە ئەڵمان و خەڵـکی تر . وتارەکە کە لە لایەن :

« یەکێتی نەتەوەیـی خوێنـدکارانی کوردەوە لە ئەورووپـا » و « یانـەی ئەرمەنی » یەوە برا بەڕێوە ، لە ئەنجامدا بوو بە خۆپیشاندانێـکی گەورە =

گشتی ئەوروپا لە دژی کورد هان بدەن . چونکە هەر ئەوانە و هاوتای ئەوانەن کە لە ناو موسوڵمانەکاندا جۆرە دیعایەکی تر لە دژی کورد ئەکەن ، ئەوەش ئەوەیە گوایە کورد زەردەشتی و مەجوسی و دوژمنی ئاینی ئیسلامن . لە هەموی سەیرتر ئەوەیە نوسەر و بڵاوکەرەوەی ئەم بەیتو باڵۆرانە[١٥٠] ئەوەندە نەزان و نەفامن ؛ ئاینی زەردەشتی بە ئاینێکی ئاگر پەرست ئەدەنە قەڵەم و شۆڕشگێڕانی کەڵە پیاوی کوردی وەك ئەبو موسلیمی خوراسانی و بابەکی خوڕەمی[١٥١] بە ئاگرپەرست و فارس ئەدەنە قەڵەم .

ئەمجا ئەم پڕوپاگانەنە وەنەبێ هەر لە بارەی ئاینەوە بێ ، بەڵکو لە مەیدانی سیاسەتیشدا هەروایە . بۆ وێنە : لە جێگەیەکی وەك ئەڵمانیای رۆژئاوادا ، هەوڵ ئەدرێ کە بزوتنەوەی کوردایەتی بە درۆ و بوختان بە بزوتنەوەیەکی شیوعییانە بدرێتە قەڵەم . هەر لەم

= بۆ برایەتی کورد و ئەرمەنی .
هەموو کوردپەروەرێك پێویستە لەسەری ، رۆژ لە دوای رۆژ برایەتی و هاوکاری کورد و ئەرمەنی و ئاشوری بەهێزتر بکا . چونکە ئەم هاوکاری و برایەتییە بۆ چاکەی هەرسێ لایە . (جەمال) .

(١٥٠) بۆ وێنە تەماشای نامیلکەی « ماذا فی شمال العراق »ی ممن المجیلی و نامیلکەی « الشعوبیة عدو العرب الأول » ، بغداد ١٩٧٢ بکە .

(١٥١) لە دەرفەتێکدا وتارێکی گەورە لەسەر شۆڕشگێڕی سۆسیالیستی نەتەوە پەروەری کورد « بابەکی خوڕەمی » ئەنوسم ـ جەمال .

بارەیەوە لە دەورانی قاسمدا و لە کاتێکدا کە قاسم خۆی شۆڕشی کوردی بە دەسیسەی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا و ئەمریکا و ئینگلیز ئەدایە قەڵەم[152] ، ڕۆژنامەی Wehr - Politische Information ی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا کە لە شاری Koeln دەرئەچێ لە ۱۹٦۲/۱/۲٦دا نوستی بوی : « یەکێتی سۆڤیێت پشتگیری پێشمەرگەی کورد ئەکا و بە شەو فڕۆکەی سۆڤیێتی چەك و تفاقی جەنگی ئەبەن بۆ ناوچەی کوردستانی عێراق » . کەچی هەر لەو کاتەدا ڕۆژنامەی Neues Deutsehland زمانی حاڵی « حیزبی سوسیالیستی یەکگرتوی ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات » لە ۱۹٦۲/٦/۷دا نوستی کە گوایە « حکومەتی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا مەشق بەو کوردە هەڵاتووانە ئەکا کە ڕایان کردووە بۆ ئەڵمانیا ، بۆ ئەوەی حکومەتی قاسم بڕوخێنن » . پاش بەستنی پەیمانی ۱۱ ی مارتی ۱۹۷۰ ڕۆژنامەنوسێکی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا کە ناوی Rolf W. Schloss ە و لە ئیسرائیل ئەژی و لەوێوە پەیامنێری ڕادیۆی باڤاریایە ، زۆر بێشەرمانە لە وتارێکدا نوستی بوی کە گوایە « کوردەکان شیوعین و بزوتنەوەکەیان بە پەنجەی

---

(۱۵۲) تەماشای ڕۆژنامەی « العهد الجدید » زمارە (٤٦٤) ، ساڵی ۳ ، بەغدا ، ۲ تەموز ۱۹٦۲ بکە . هەرهەمان ڕۆژنامە ، ژمارە (٥۹۰) بەغدا ، ۲۷ ئاب ۱۹٦۲ . هەروەها ڕۆژنامەی « الثورة » ژمارە ، ۹۱۹ ، بەغدا ۱۹٦۲/۲/۱٤ . هەر هەمان ڕۆژنامە ، ژمارە (۱۰۱٤) بەغدا ۱۹٦۲/۱۰/۷ .

سـۆڤیێت ئەچێ بەڕێوە و بارزانیش نۆکەرێـکی سۆڤیێتە .»[١٥٣] و گەلێك بوختان و ناماقوڵی و درۆ و دەلەســەی تر کە بە توندو تیژی لە کاتی خۆیدا وەرامم داونەتەوە[١٥٤] .

چەند رۆژنامەنوسێـکی ئەڵمان هــەن بەیتو بالۆرەیەکی تر بۆ کورد لێ ئەدەن . ئەوەش ئەوەیە گوایە « ئیسرائیل و ئێران و کورد بونەتە یەك بەرە لە دژی گەلانی عەرەب » .

ئەم قسەیە بە زۆری لە لایەن کۆنە نازییەکانەوە ئەکرێ ، کە دۆستی شۆڤێنیستە عەرەبەکانن . ئەگەنا ئەمە لە خۆشەویستی گـەلی عەرەب نییە . چونـکە ئەو نازییانە دژی رەگەزی سامین ، سا ئیتر جولەکە بێ یا عەرەب ، ئەوە هــەریەکە بەلای ئەوانەوە . دوایی خۆشیان ئەزانن کە بزوتنــەوەی کوردایەتی تەنیــا لە دژی رەگەزپەرستی و زۆرداری چینایەتی و چەوساندنەوەی نەتەوەییە و لە دژی هیـچ گەلێـکی ئەم ســەرزەمینە نییە . یەکێك لەو کۆنە نازییانەی ئەم بوختان و درۆیانە بڵاوئەکاتەوە دوکتۆر مێسەر شمیتە کە خاوەنی « کۆمەڵەی رۆژهەلاتی نزیك » و گۆڤاری « رۆژهەلات

---

(١٥٣) Schloss, Rolf W. Ein Neuer Traum vom Kurdenstaat in Publik, Nr. 12, Frankfurt, 20. 3. 1970, s. 7.

(١٥٤) تەماشای کتێبی « کوردستان و شۆڕشەکەی » بکە . لاپەڕە : « ١٥ – ١٦ » کە بە ئەڵمانی لە لایەن جـەمال نەبـەزەوە نوسراوەتـەوە و لە ١٩٧٢دا لە چاپ دراوە .

Orient » ە لە هەمبورگ[155] . وەرامی ئەویشم هەر داوەتەوە[156] .

لەگەڵ ئەمەشـدا ئەتوانین بە هەمو دڵێـکەوە بڵێین کـە دوژمنـانی گەلی کورد لەناو گەلی ئەڵماندا ژمارەیەکی زۆر کەمن و زوربەی زۆری ئەو ئەڵمانانەی کورد ئەناسن و هەواڵ و باسی کوردیان بیستووە ، نیازیان باش و پاکە بەرامبەر کورد و کوردستان . ئێمەش ئەبێ ئەو هەستە باشە رۆژ بە رۆژ بەهێزتر بکەین .

جا کە لێرەدا ئێمە باسـی ئەو هەوڵ و تەقەلایەمان کرد کە زانا ئەڵمانەکان و رۆژنامەنوسـەکانیان داویانە بۆ ناساندنی کورد بە گەلی ئەڵمان زمان ، دیارە پێویستە باسێـکی کورتی ئەو تێـکۆشانەش بکەین کە کوردەکان خۆیان لەم ولاتانەدا داویانە لەم رووەوە :

لام وایـە میرزا محەممەد کە نـاوی بە « جەواد ئەلقازی » رۆیوە ، یەکەمین کوردێك بووە کە بە زمانی ئەڵمانی وتاری لەسەر کورد نوسیوە . من تا ئێستە بۆم ساغ نەبووەتەوە ئەم کوردە کێ بووە و خەڵـکی کوێ بووە ، بەلام ئەوەم بەلاوە ئاشکرایە کە لە پێش جەنـگی جیهـانی یەکەمدا لە ئەڵمانیا بووە و دوو وتاری لەسـەر کورد نوسیوە : یەکێـکیان لەسەر هۆزی مەنـگوڕە و لە

(١٥٥) تەماشای گۆڤاری orient ژمارە (٦)ی ساڵی ١٩٦٧ بکە .

(١٥٦) تەماشای کتێبی « کوردستان و شۆڕشەکەی » لاپەڕە (١٩) بکە .

گۆڤاری Clobus دا بڵاوی کردۆته‌وه[۱۵۷] ، ئه‌وی تریشیان له‌سه‌ر « ده‌ستوور و یاسای کورده‌واری‌یه » و له گۆڤاری « زانستی به‌راوردکاری ماف » (علم الحقوق المقارن) به‌خشی کردووه[۱۵۸] .

پاش ئه‌و دوکتۆر کامه‌ران به‌درخان دێ که له پاش جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م هاتووه‌ته ئه‌م وڵاته و له شاری Leipzig له ۱۹۲٦دا دوکتۆرای یاسای وه‌رگرتووه . به‌درخان له ۱۹۳۷دا له‌گه‌ڵ Herbert Oertel ناوێکی ئه‌ڵمان چیرۆکێکی کوردی به ناوی « ئه‌میری کوردستانه‌وه » به ئه‌ڵمانی بڵاوکردۆته‌وه[۱۵۹] .

تێکۆشانی کورده‌کان[۱٦۰] به گشتی له‌م ده ساڵی دوایی‌یه‌دا

(۱۵۷) Mohammed, Mirza (Djevat al-Kazi) : Der Kurdenstamm Mangur, in Clobus, xcvIII.

(۱۵۸) Mohammed, Mirza (Djevat al - Kazi) : Studien aus dem Rechtsleben in Kurdistan in der Zeitschrift fuer vergleichende Rechtswissenschaft, Band 22, 1909,

(۱۵۹) Bedir Kɪan, Prince Kamuran Aali und Oertel, Herbert : Der Adler von Kurdistan, Potsdamm, Ludwig Vosgenreiter Verlag, 1937.

(۱٦۰) که ئه‌ڵێم کورده‌کان ته‌نیا مه‌به‌ستم له‌وانه‌یه که ئیشیان کردووه بۆ کورد و به پێویستی سه‌رشانی خۆیانی ئه‌زانن و له کاتی دڵه‌وه بۆ فیداکاریتی له‌م پێناوه‌دا ئاماده‌ن . مه‌به‌ستم له‌وانه نییه که ئه‌گه‌ر بێتو فشه کوردایه‌تی‌یه‌ك بکه‌ن ته‌نیا له‌به‌ر ئه‌وه‌یه چونکه « شه‌ڕ له به‌تاڵی باشتره » . جه‌مال.

لەچاو جاراندا یەکجار زۆر بووە. یەکەم لەبەر ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لــەم ساڵانەی دوایی‌دا هاتنــە دەرەوە بۆ خوێندن لە ئەوروپا و بەتایبەتی لە ئەڵمانیا. دووەم: شۆڕشی کوردستان پاڵی بە گەلێك کوردەوە نا کە مەسـەلەی سیاسی گەلەکەیان لە بێگانە بگەیەنن. بەشێکی گەورەی ئەم کارە کەوتبووە سەر شانی ئـەو خوێندکارانەی هاتبوون بۆ ئەم وڵاتە بۆ خوێندن. ئەم خوێندکارانە ناو بە ناو، چاك یا خراپ، زۆر یا کەم، بەیاننامەیان لەسەر مەســەلەی کورد و وڵاتەکەی، لە ئەڵمانیا، وەك شوێنەکانی تری ئـەوروپا دەرکردووە و بەشێوانەتەوە. تەنانەت «کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا» دوو سێ ژمارەی لە گۆڤارەکەی کە ناوی «کوردستان» بوو بــە ئینگلیزی دەرئەچوو، بە ئەڵمانی دەرکرد. هەر لکی کۆمەڵە لــە ئەڵمانیای رۆژئاوا و لە شاری هایدلبەرگ گۆڤارێکی بە ئەڵمانی بە ناوی «شـۆڕشا کورد» (Die Kurdiche Revuolution) دەرکرد. یەکەمین ژمارەی لە ١٩٧١ و دووەمین ژمارەی لە ١٩٧٢دا دەرچوو. ئیتر دەرنەچوو. لکی کۆمەڵە لە نەمسا نامیلکەیەکی چەند لاپەڕەیی بەناوی «کورد — گەلێکی بێ دەوڵەت» لـە (٢٠) لاپەڕەیەکی بچووکدا و بە یارمەتی دوکتۆر Erich Koerner سکرتێری گشتی کۆمەڵەی مافی مرۆڤ لە نەمسە دەرکرد(١٦١).

---

(١٦١) Die Kurden, Volk ohne Staat, Publikation der Ksse in Oesterreich, 1972

تاکە تاکەی کوردیش لە نەمســـا و ئەڵمانیا و ســـویسرە ، پەیوەندییان لەگەڵ رۆژنامەنوسەکانی ئەم شـوێنانە پەیدا کردووە و باسی کوردیان تێگەیاندوَن . کوردێکی خەڵکی هەڵەبجە کە ناوی (عەبدوڵلا قادر)ە و نزیکەی (٣٠) ساڵێك ئەبێ لە ئەڵمانیا ئەژێ ، بە هۆی ئەوەوە کە ئیشەکەی بە رەسمی وتار خوێندنەوەیە لە بارەی رۆژهەلاتەوە ، لەگەڵ ناوچەی ئەڵمانیا و نەمسا و ئەو ولاتانەی تردا کە بە ئەڵمانی ئەدوێن ، وتاری بە وێنەی سینەمایی‌یەوە لەسەر کورد خوێندۆتەوە هەندێ لە رۆژنامەکانی ئەو شوێنانە باسیان کردووە .

ئەم کوردە زیرەك و کوڵۆڵە ، ئێستە نەخۆشی‌یەکی زۆر قورسی گرتووە و لە شاری (مۆنیخ) بێ‌کەس و بێ‌دەر لێی کەوتووە .

لە ساڵی ١٩٦٣دا حیلمی عەباس کە کوردێکی خەڵکی ئەڵمانیایە و لە باوکێکی کورد و دایکێکی ئەڵمان لە ١٩٢٢دا هاتووەتە جیهانەوە ، کتێبێکی بە ناوی « کۆمەڵـــە هۆنراوەیەکی کوردی : دڵداری و پاڵەوانێتی»یەوە بە ئەڵمانی دەرکرد(١٦٢) . هەر ئەم کوردە ئەمساڵ چەند نیگارێکی لـــە بەرهەمی خۆی بە لێدوانێکەوە بـــە زمانی ئەڵمانی بلاوکردەوە . لەمەدا ئەڵێ ئەمانەم بە یادی کوردستانەوە بەرهەم هێناوە.

دوکتۆر کەمال فوئاد کاتی خۆی لـــە بەرلینی رۆژهەلات

(١٦٢) Abbas, Hilmi : Alt kurdische Kampf - und Liebeslieder, München, 1963.

ئەیخوێنند وتارێکی لەسەر ئەدەبی فولکلۆری کورد لە ساڵی ١٩٦٥دا لە گۆڤاری زانستگای هومبولتدا بڵاوکردەوە.(١٦٣)

کوردێکی خەڵکی کوردستانی تورکیا کە ناوی حەمە رەش رەشۆیە (حەمدی تورانلی)، چەند پارچە هۆنراوەیەکی خۆی کە بە کوردی و بەشێوەی کرمانجی ژوورو هەڵی بەستبون، کردنی بە ئەڵمانی و لە لایەن کۆمەڵەی جیهانی کوردستانەوە لە ئەمستردام لە ساڵی ١٩٦٧دا بە ناوی «باکور Norduind»ەوە لە شێوەی نامیلکەیەکدا بە ئەڵمانی و کوردی و لاتینی بڵاوکرایەوە(١٦٤) ئەمە بێجگە لەوەی ئەم کورە گۆڤارێکی بە کوردی کرمانجی باکور و تیپی لاتینی بە ناوی «چیا ـ Giya»وە لە بەرلین دەرکردووە.

هەروەها ٣ ژمارەی لە گۆڤارێکی تر بە ناوی Hêviya welêt لە مۆنیخ دەرکردووە.

ئەوەی شایانی باسە، لق و دامو دەزگای حیزبە سیاسییەکانی کوردستان لە ئەوروپا، هەریەکە بەپێی دەسەڵاتی خۆی لە ئەڵمانیا،

(١٦٣) Fuad, Kamal : Kurdische Folklore in literarischer Überlieferung, in Güng, die Wissenschaft Zeitschrift der Humboldt - Uni Brl. Ges - Sprachwiss. R-XIV., 1965, S. 615.

(١٦٤) Reso, Hemres : Bakur (Nordwind), International Society Kurdistan, Amsterdam, 1967.

وەك شوێنەکانی تری ئەوروپا ، بەیاننامەی بە ئەڵمانی و زمانەکانی تر بڵاوکردۆتەوە .

لە ۲۱ ی مارتی ۱۹٦٥دا « یەکێتی نەتەوەیی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا » لە لایەن نوسەری ئەم وتارەوە و بەپشتگیری و هاوکاری پێشمەرگەی جوانەمەرگ و شەهیدی کوردستان لەتیف عەلی و ئەندازیاری خاوەن دیپلۆم ب . ئیبراهیم لە شاری مۆنیخ دامەزرا[١٦٥] .

یەکێتی کە لە ئەوروپا ناوی بە Nukse (نوکسە) دەرکردووە ، هەر لە سەرەتاوە پێزەوێکی کارکردنی بۆ خۆی دەستنیشان کرد ، بۆ ئەوەی لەبەر رۆشنایی ئەوە ئامانجی کوردناسێنی خۆی ، چ لە بارەی زمان و ئەدەبیاتەوە و چ لە بارەی سیاسەتەوە ، بهێنێتە دی . نوکسە لەم رووەوە تا ئێستە ئەم خزمەتانەی خوارەوەی پێك هێناوە :

١ — وتار خوێندنەوە بە زمانی ئەڵمانی لەسەر کورد و کوردستان بە وێنەی سینەماییەوە و دەمەتەقێ کردن لەگەڵ گوێگرانی بێگانە لەسەر مەسەلەی کورد . تا ئێستە هەزاران وتاری لەم بابەتە لە هەمو شوێنێکی ئەڵمانیادا ، لە لایەن هاوبیرانی نوکسەوە خوێندراونەتەوە .

---

(١٦٥) ناوی یەکێتی بە ئینگلیزی :
•(National-Union of the kurdish students in Europe)
وکورتە ناوەکەی : NUKSE بە .

٢ــ دەرکردنی رۆژنامەیەك بە زمانی ئەڵمانی بە ناوی «دەنگو باسی کوردستان Kurdistun Iufolmation »ەوە ، بۆ بڵاوکردنەوەی دەنگوباسی راستەقینە لە بارەی مەسەلەی کوردەوە و بەرپەرچدانەوەی دوژمنانی گەلی کورد و ئەمجا بەشێنەوەی بەسەر پارتە سیاسی‌یەکان و زاناکان و رۆژنامەنوسەکان و نامەخانەکان و خەڵکی ناسراودا لە ئەڵمانیا و نەمسا و ئەو شوێنانەی تردا کە بە ئەڵمانی ئەدوێن ، ناو بە ناو بە خۆڕایی ئەم رۆژنامەیە دەورێکی گەورەی بووە و هەیە لە رۆنکردنەوەی روی گەش و روناکی بزوتنەوەی ئازادیخوازانەی گەلی کورددا .

٣ــ خۆ پێشکەش کردن بۆ دەرز وتنەوەی کوردی لە زانستگاکانی ئەڵمانیادا . نوسەری ئەم وتارە لە ساڵی ١٩٦٤ەوە تا ساڵی ١٩٧٠ لە سێ زانستگای گەورەی ئەڵمانیا : مۆنیخ و ڤیرتن بورك و هەمبورك ، زمانی کوردی وتوودتەوە و چەند پرۆفیسۆر و زانایەکی تری ئەڵمان ، لە خوێندنی ئەو دەرزانەدا بەشدار بون .

لە زستانی ساڵی ١٩٧١ەوە نوسەری ئەم وتارە لە زانستگای ئازاد لە بەرلین دامەزراوە بۆ دەرزوتنەوەی ئێتنۆلۆژی Ethnologie و سەرەڕای بەربەرەکانی ناحەزان و دوژمنانی کورد ، توانیویەتی زمان و ئەدەبیات و مەسەلەی سیاسی کوردستان بە شێوەیەکی رەسمی لە زانستگادا بڵێتەوە . ئێستەکە گەلێ خوێندکاری کورد و کوردستان (وەك برا ئاشوری‌یەکانمان) و ئەڵمان لەو سەمنیارانەدا بەشدارن و ئەخوێنن .

٤ــ بڵاوکردنەوەی زنجیرەیەك نامیلکە و کتێب بە زمانی ئەڵمانی لە بارەی زمان و ئەدەبیاتی کورد و مەسەلەی سیاسی کوردستانەوە . تەنیا ناوی چەند دانەیەك لەمانە ئەبەین :

١ــ «مەم و زین»(١٦٦) : گۆڕینی کورتەیەکی چیرۆکی «مەم و زین» ی ئەحمەدی خانییە لەگەڵ پێشەکییەکی پێویست لە بارەی جێگەی « مەم و زین » ەوە لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا .

٢ــ « پەندی پێشینان و قسەی نەستەق لە کوردستانەوە »(١٦٧) گۆڕینی ژمارەیەکی زۆر پەندی پێشینان و قسەی نەستەق بۆ ئەڵمانی ، لەگەڵ تێکستە کوردییەکانی ، بە پیتی لاتینی و بە پێشەکییەکی پێویستەوە لە بارەی گرنگی پەندی پێشینان بۆ ئەدەبی فولکلوری کورد .

٣ــ « کریستۆماتی کوردی »(١٦٨) : بڵاوکردنەوەی پێنج پارچە لە بەرهەمی پێنج نوسەر و هۆنەری کوردی وەك : جەمیل

(١٦٦) Nebez, Jemal : Mam und zuen, deutsche Übersetzung einer Liebesgeschichte von dem beruehmter kurdischen Dichter Ahmad Chani, Publikation der NUKSE, Muenchen, 1969.

(١٦٧) Nebez, Jemal : Sprichwörter und Redeusarten aus Kurdistan, Publikation der NUKSE, Muenchen, 1970.

(١٦٨) Nebez, Jemal : Kurdische Schriftsprache, chrestomathie moderner Texte, Helmut Buske verlag-Hamburg, 1969.

رۆژبەیاتی ، پاکیزەی رەفیق حیلمی ، ئەحمەد هەردی ، وینس دڵدار ، ئەورەحمان هـەژار ، بـە پیتی عـەرەبی و پیتی لاتینی و ترانسکریپسیۆنەوە . لەگەڵ سەرەتایەك لە بارەی گیروگرفتەکانی زمانی کوردی‌یەوە هەروەها فەرهەنـگۆکێـکی کوردی — ئەڵمانی بۆ ئەو وشانەی لە تێـکستەکاندا ناویان هاتووە . ئەم نامیلـکەیە بەکاری ئەو ئەڵمانانە دێ کە خەریکی زمانی کوردین .

٤ — « چیرۆکی لالۆ کەریم »(١٦٩) : گۆڕینی ئەڵمانی یەکێك لە چیرۆکەکانی نوسەری ئەم وتارەیە کە لە ساڵی ١٩٥٦دا لە کەرکوك نوسیویەتی . لەگەڵ سەرەتایەك لە بارەی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی کوردەوە ، بە گەلێك نەخشو نیـگاری جوانەوە .

٥ — لێـکۆڵینەوەیەکی مێژوویی بە زمانی ئەڵمانی لە بارەی میری رەواندز (پاشا کۆرە)دوە ، لەبەر رۆشنایی بەڵـگە و سـەرچاوە رۆژهـەڵاتی و رۆژئاوایی‌یەکان ئەم کتێبە نامەی دوکتۆرای یەکەمی نوسـەر بو کە لە کۆتایی سـاڵی ١٩٦٩ دا پێشکەش زانستگای هەمبورگ کرا . لە ١٨٠ لاپەڕەدا چاپ و بڵاوکراوەتەوە(١٧٠) .

---

(١٦٩) Nebez, Jemal, (Mit Illustration von Doris Feyerabend): Lalo Karim, Muenchen, Selbstverlag, 1968

(١٧٠) Nebez, Jemal : Der kurdlsche Fuerst mir Muhammad-i Rawandizi, genannt Mir - i kora, im Spiegel der morgenländischen und abendländischen Zeugnisse, Hamburg, 1970

٦– «ئەفسانە و چیرۆکی کوردی»[١٧١] : گۆڕینی (١٩) ئەفسانە و چیرۆکی دەمی «هیقایەت» لە کوردییەوە بۆ ئەڵمانی، لەگەڵ پێشەکییەکی (١٣) لاپەڕەیی لە بارەی دەوری ئەفسانە و چیرۆکی دەمییەوە لە ئەدەبیاتی کوردیدا . ئەم کتێبە پاشکۆیەکی لەگەڵە بریتییە لە لێکۆڵینەوەیەکی کورت لە بارەی ئەو بەرهەمانەوە کە تا ئێستە لە لایەن خۆ و بێگانەوە لەم مەیدانەدا پێشکەش کراون . هەروەها بەشێکی تەرخان کراوە بۆ شی کردنەوەی هەندێ وشەی کوردی کە ناویان لە ناو چیرۆکەکاندا هاتووە، بە پێی زانستی زمانەوانی . کتێبەکە هەمووی (١٥٢) لاپەڕەیە و (٨) نیگاری زۆر جوان و نایابی لەگەڵە و لە بەرگێکی رەنگاو رەنگی قەشەنگدا لە چاپدراوە .

٧– «کوردستان و شۆڕشەکەی»[١٧٢] : ئەمە زنجیرە وتارێکە نوسەر لە ساڵی ١٩٧١دا بە زمانی ئەڵمانی و بە چەند جارێك، لە بەرلینی رۆژئاوا بۆ کورد و هاورێکانی کوردستانی خوێندۆتەوە . ئەم کتێبە بریتییە لە باسێکی مێژوویی سیاسی گەلی کورد بە هەموو بزوتنەوە و کۆمەڵ و حیزبە سیاسییەکانییەوە و لە هەموو بەشەکانی

(١٧١) Nebez, Jemal (Mit Illustration von Doris Feyerabend): kurdische Märchen und Volkserzählungen, Publikation der Nukse, Bamberg, 1972.

(١٧٢) Nebez, Jemal : Kurdistan und seine Revolution, Publikation der NUKSE, 1972.

کوردستاندا ، هەر لە کۆنەوە تا ئێستە . لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکی باری سەرنجی رۆژنامەنوس و سیاسەتگێڕ و دەوڵەتەکانی رۆژهەڵات و رۆژئاوا بەرامبەر بە کورد .

بێجگە لەوەش پاشکۆیەکی (٣٨) لاپەڕەیی لەگەڵە بۆ زانیاریی زیاتر لە بارەی کورد و کوردستانەوە وەك : ئابوریی کوردستان و ژینی کۆمەڵایەتی و پایەی ژنان و ئاین و باسی ئەنترۆپۆلۆژی و ... هتد لەگەڵ بەندێك لەسەر سوپای پێشمەرگە و دەستوری نوکسە و گۆرانی مارشی نەتەوەیی کورد (ئـەی رەقیب) بۆ ئەڵمانی بـــە شیعر . هەروەها باسی نەورۆز و بەندێك لەسەر زمان و ئەدەبیاتی کوردی و گەلێ شتی تری وا کە بێگانە ئاشنا ئەکەن بە کورد و وڵاتەکەی . ئەم کتێبە هەموی لە (٣٣٠) لاپەڕەدا چاپکراوە و گەلێك وێنەی جوانی وڵات و نەخشەیەکی کوردستانی لەگەڵە .

٨ــ « حول المشكلة الكردية »[١٧٣] نامیلکەیەکە لە لایەن نوسەری ئەم وتارەوە بە عەرەبی لـە مۆنیخ لە سـاڵی (١٩٦٩)دا بڵاوکراوەتەوە . ئەم نامیلکەیە بە زۆری بیروڕای حیزبە سیاسیەکانی وڵاتی عەرەب و کوردستان و ئەو حکومەتانە نیشـــان ئەدا کە پەیوەندی‌یان بە کوردستانەوە هەیە . لەگەڵ مێژوویەکی کورتی گەلی کورد و تێکۆشانی لە پێناوی رزگاریدا هەر لە کۆنەوە تا ئێستە هەموی بە بەڵـگەوە .

---

(١٧٣) نبز ، جمال : حول المشكلة الكردية من منشورات « الاتحـاد القومي للطلبة الاكراد في اوروبا » ، ١٩٦٩ .

٩— « ڕوانگەیەکی کورد بۆ تەماشا کردنی مانگ لە دەوری نوێدا »(١٧٤) : ئەمە وتارێکی نووسەرە بە زمانی ئەڵمانی لە بارەی ژیان و بەسەرهات و کارەکانی زانای ئەستێرەوانی کورد « شێخ حەسەنی گڵەزەردە »ەوە . ئەم وتارە لە ژمارە (١٢٢)ی ZDMG واتا « گۆڤاری کۆمەڵەی ڕۆژهەڵاتییەوانەکانی ئەڵمان »دا بڵاوکراوەتەوە .

ئەمانە تەنیا بەشێك بوون لەو بەرهەمانەی نووسەر کە لەسەر کورد نووسراونەتەوە . ئەو وتارانەی لە بارەی کوردەوە نەبوون ، لێرەدا ناویان نەبرا . ئەم نووسراوانە ژمارە (٣) و (٩)ی لێدەرچوو ، ئەوانی تری هەموو لە لایەن « یەکێتیی نەتەوەیی خوێندکارانی کوردەوە لە ئەوروپا » بڵاوکراونەتەوە .

بێجگە لە مانەش ، نووسەر دوو بەرهەمی تری بە ئەڵمانی ئامادە کردووە کە هێشتا چاپ نەکراون . یەکێکیان : « فەرهەنگی ئەڵمانی ـ کوردی »یە کە نزیکەی (٣٠٠٠٠) وشەیەك ئەبێ ، کە مانا کوردییەکانیان بە پیتی عەرەبی و لاتینی و ترانسکریپسیۆن نووسراونەتەوە . جاروبار ماناکان بە چەند شێوەیەکی کوردی لێك دراونەتەوە .

(١٧٤) Nebez, Jemal und Schlosser, W. : Ein kurdisches Mondobservatorium...... etc, in ZDMG, 122.

دووەمیان : نامیلکەیەك بە ئەڵمانی بۆ فێربوونی زمانی کوردی ، بۆ ئەوەی لە زانستگاکاندا بەکار بهێنرێ .

هەروەها نووسەر کەلی کورتە چیرۆکی بە ئەڵمانی نووسیوە لەگەڵ بەسەرهاتی چەنـــد ساڵەی خۆی لەناو ئەم وڵاتانەدا ، کە ئەوانیشی هێشتا بڵاونەکراونەتەوە .

* * * * * *

ـ ملخص المقال ـ

لمحة

عن تاريخ الدراسات حول الكرد في المانيا

د. جمال نبز

يتناول كاتب المقال تاريخ الدراسات حول الكرد في المانيا ، ويتوخى من هذه العبارة Kurden Kunde معنى واسعاً ، تشمل جميع الجهود والمساعي والنشاطات المبذولة لتعريف الكرد بالألمان (او من يتكلمون الالمانية) من جميع الوجوه اللغوية والادبية ومن النواحي السياسية والتأريخية والأجتماعية والفنية و حتى الاخبار المنشورة على صفحات الجرائد .

ويؤكد كاتب المقال على ان تطور الوضع السياسي في كردستان في الفترة الأخيرة قد أثرت وبشكل فعال على توسيع معلومات الألمان بالشعب الكردي واصبحت كلمة (كردستان) تردد على الشفاه وتكتب على صفحات الجرائد . كما ويستقرى كاتب المقال المحاولات البدائية لهذه المسألة ، ولا يستبعد الكاتب ان تكون الرسالة السياحية

للصائغ الباقاري Schiltbrger في ١٤٧٣ اول محاولة في هذا المجال ، ويعتبر هذه الرسالة اقدم مصدر ذكر فيها اسم الكرد . وكذلك التقرير الحربي المنشور في مجلة (Tuerchis - Estata - und Kriep - Beliclat) والمحرر من قبل (توماس فون) الصادرة في شهر شباط ١٦٨٤ في همبورك . وبعد ذلك وفي القرن الثامن عشر الميلادي توجد مصادر عدة تبحث عن الكرد ومنها رحلة قام بها (نيبور) للبلاد العربية وماجاورها ، وفي القسم الثاني من هذه الرسالة السياحية التي صدرت عام ١٧٦٦ بحث حول الكرد . كما قام (بيرك) رحلة الى كردستان وگرجستان واناضول والعراق وقد نشر كراساً حول رحلته ، فيه صور رائعة وخارطتان .

ويضيف الاستاذ نبز بانه ظهرت في القرن التاسع عشر مصادر كثيرة باللغة الالمانية حول الكرد وكردستان . والحقيقة انه قد كتب عن التاريخ واللغة والادب الكردي في هذا القرن كل الذين زاروا كردستان بالاضافة الى العلماء والمستشرقين .

ثم يشير الكاتب الى ان لنشر قصة القاص الالماني كارل ماي (١٨٤٢—١٩١٢) والصادرة بعنوان (خلال كردستان الموحشة) اثر كبير في نشر اسم الكرد ليس في المانيا وحسب بل وفي اوروبا باسرها . وبالرغم من ان هذه القصة ذات طابع اسطوري وفيها من الاجواء البعيدة عن الواقع الشيء الكثير ، الا ان فيها الكثير من الجوانب التي تسلط الضوء على خصائل الشعب الكردي وصفاته النبيلة .

والجدير بالذكر أن كاتب القصة أعتمد في صياغة قصته على أحاديث

رواة الملاحم في تلك الايام . كما ويستعرض أسماء المستشرقين والعلماء الذين كتبوا عن الكرد ؛ ومنهم المؤرخ النمساوي (فون همر) الذي كتب مؤلفات عديدة حول تأريخ الأمبراطورية العثمانية وكتب بحثاً عن اللغة الكردية ولهجاتها على ضوء الجزء الثالث لكتاب الرحالة التركي (أولياچلبي) في سنة ١٨١٤ . ثم يستطرد الكاتب قائلا :

كانت العلاقات السياسية والتجارية وثيقة بين الدولتين العثمانية والبروسية الألمانية في القرن الماضي ومن خلال هذا التعاون ساهم ضباط ألمان في الحرب ضد ثوار الكرد آنذاك ومنهم (هيلموت فون مولتكه) ، ساهم هذا الضابط في الحرب والقمع ، وفي الرسائل التي كان يبعث بها (مولتكه) الى زوجته ، يتحدث فيها عن شجاعة وبأس الكرد . كما يشير الى الحزازات والخلافات بين الاكراد ، وإلى أن رؤوساء العشائر كانوا يدافعون عن افراد عشيرتهم فقط ، دون الاتحاد تحت راية قومية . ويأسف مولتكه لهذا ويقول لو أتحد الأكراد لأصبح الوقوف بوجهم أمراً غير ممكن . وفي المقال أسماء قسم من الرحالة الأوروبين والأمريكان الذين زاروا كردستان وكتبوا عن الكرد بحوثاً بعضها جيدة واخرى رديئة ؛ كالرحالة الألمانى (بلاو) الذي زار كردستان إيران وتركيا ونشر مجموعة من نتاجاته في (١٨٥٨ — ١٨٦٢) وله كراس حول قبائل شمال شرقي كردستان كما كتب في مجلة (المستشرقين الألمان ZDMG) مقالين حول رحلته إلى بحيرتي (اورمية) و (وان) .

ثم يذكر الدكتور نبز أسماء ڤامبرى و بيكر و ڤونش وهذا الأخير نمساوى زار كردستان وألف كتابين حول أرمنستان وكردستان .

ويذكر اسماء آخرين أمثـال بيلك وبورخارد و البروفيسور المتخصص في الدراسات الأسلامية ادوارد سخاو .

ويشير الـكاتب الى ان بعض الرحالة الألمان الذين زاروا كردستان في القرن الماضي كتبوا بحوثا ودراسـات بعيدة عن الواقع والمعادية للشعب الكردي . ان هؤلاء استندوا في ارائهم على اقوال اعـــداء الكرد من العثمانيين والقاجاريين ارضـاءاً لهم . ثم يدرج اسماء مؤلفين وكتاب من هذا النوع : منهم فاولر الذي يتهم الكرد بالقساوة وسفك الدماء في كتابه الذي يتناول رحلته وبقـاءه مدة ســـنتين في بلاد الفارس ، وموريتز ڤاكنر والبـــارون فون‌نولده الذي له آراء غير موضوعية تجاه الاكراد ايضاً .

ويقول الـكاتب : توجد كتب من هذا النوع باللغات الاخرى ايضاً . وهويفسر اسباب ذلك الى عدم وجود مدافعين عن شعبنا الـكردي للرد على هؤلاء ، ويقـول : اذا كان المقياس الذي يقاس به اي شعب هو مجموعة جرائم عادية فردية النوع ، فلاينجو اي شـعب او اية دولة من امثال هذه التهم .

ثم يذكر اسم المؤرخ (فون‌همر) الذي بنى أقواله وتهمه ضد الـكرد في مؤلفاته (حول تأريخ الأمبراطورية العثمانية) حسب اهواء واراء الساسة من آل عثمان .

ويقتبس مقتطفات من أقوال العالم الروسي (خالفين) والذي يفند تلك الاراء . ويقول الـكاتب بأن البشائر تلوح في الأفق،وإن هذه التهم والافتراءات ما أثرت على سمعة الـكرد وكردستان ولم تمنع علماء

الألمان من مواصلة دراساتهم حول اللغة والأدب والتأريخ الكردي ومنهم :

فردريك فوّن بودن شتيت الذي نشر في سنة ١٨٤٩ بحثاً علمياً حول الأغاني والموسيقى الكردية .

كما تمت ترجمة ثلاثة أجزاء من مؤلفات العالم الروسي (بيترليرج) إلى الألمانية في سنة ١٨٥٧ — ١٨٥٨ وتضم هذه الأجزاء تحليلات وبحوث حول الكرد والطوائف الكلدانية الأيرانية . هذا وقدم فردريك ميولر النمساوي نتاجات ثلاث حول اللغة الكردية أحدها بحث حول معجم (كردي — سرياني) والآخر حول لهجة (زازا) والثالث حول اللهجة الشمالية ونشرت الأبحاث على التوالي في ١٨٦٣ ، ١٨٦٤ ، ١٨٩٤ في فينا .

ونشر (بارب) عضو الأكاديمية العلمية في فينا في ١٨٥٨ ـ ١٨٥٩ عدة تقارير علمية حول الشرفنامة (لشرفخان البدليسى) . .

ويتطرق الكاتب الى ذكر اسماء اخرى كشليفل و البروفيسور فرديانديوستي الذي كتب بحثاً حول (أصوات اللغة الكردية) والبحث هذا تم على ضوء مقارنة اللغات الهندو ايرانية ، ويذكر اسم هوتوم شيندلر و العالم السويسري البرت سوسين (١٨٤٤ — ١٨٩٩) وهو المتخصص في الدراسات الأسلامية في جامعة لايبزك والذي نشر بالأشتراك مع (تنكن بيرن) كتاباً بجزءين ، يتضمنان اقاصيص وحكايات وملاحم فولكلورية .

كما وكتب العالم واللغوي الألماني الشهير البروفيسور (تيودور

نويلدكه) في (١٨٣٦ ـ ١٩٣٠) بحثاً مهماً حول كلمة (الكاردو) Kardu وعلاقتها بـ(كورد) ونشر هذا الكتاب في ١٨٩٨ في برلين .

وهناك ضابط الماني كتب تقريراً جغرافياً وتأريخياً من الناحية العسكرية حول مدينة السليمانية (التي كانت سنجقاً عثمانيا آنذاك) وحول إيران ، ومع هذا التقرير خارطة توضح موقع السليمانية في زمن الاشوريين والبابليين .

ثم يستطرد الدكتور نبز قائلا :

في اواخر القرن الماضي وإلى الحرب العالمية الاولى ، توجه علماء ألمان مشهورون كالپروفيسور أوسكارمان وفون لكوك وأدوارد سخاو ومارتين هارتمان إلى كردستان ونقلوا مخطوطات كردية كثيرة الى متاحف المانيا وقدموا بحوثاً ودراسات كثيرة حول تأريخ ولغة وأدب الكرد . ويوجد الكثير من هذه المخطوطات في مكتبات ومتاحف أوروبا .

زار أوسكارمان كردستان في ١٩٠١ ـ ١٩٠٣ وفي ١٩٠٦ ـ ١٩٠٧ وبلاد الفارس واماكن اخرى وبعد عودته قدم بحوثاً كثيرة ، منها بحث حول اللغة الكردية ـ والفارسية ، وفي البحوث التي تتعلق بالدراسات الكردية حاول تحليل اللهجات الكردية ، كاللهجة الموكرية ، والزازا ، واللورية والكرماشانية والكلهورية والكرمانجية الشرقية ولغرضه العلمي هذا جمع أقاصيص وملاحم كملحمة (مموزين) وناسرومال مال .... الخ كما وترك آثاراً غير منشورة في مكتبة جامعة هومبولت في برلين الشرقية .

زار فون لكوك سنة ١٩٠١ الأماكن الأثرية في منطقة (زنجيرلى) بكردستان تركيا وجمع كثيراً من الاقوال والامثال الكردية وجمع قاموس نوبار لاحمد الخاني والمولد النبوي الذي يراه من آثار (ملاى باطى) . ويأتي بعد هؤلاء مارتين هارتمان الذي قدم بحوثاً كثيرة منها التأريخ التوپوكرافي لـ (بوتان) في ١٨٥١ ـ ١٩١٨ ، كما ونشر ديوان الملا الجزيري في طبعة أنيقة ولاول مرة ، ويقول الكاتب بأن هارتان إضافة الى دراساته هذه كان صديقاً حميماً لشعبنا الكردي..

ثم يأتي اسم هوكومكس وفون هاندل ورودلف فرانك الذى ألف كراساً عن الشيخ (عادي) شيخ اليزيدية .

وقد كتب بعض من الألمان مقالات عسكرية واستراتيجية تخص كردستان ، منهم كراف ڤيستارپ الذي أشار في مقاله إلى الطرق الموجودة في كردستان و أرمنستان ، وفيلهلم باخمان الذي كتب تقريراً حول الطرق الكائنة بين الموصل و وان ، والمستقى من خارطة مرسومة خصيصاً لهذه المنطقة ، وكانت فائدة هذا التقرير من الناحية العسكرية كبيرة ، وخاصة في الحرب العالمية الأولى . ثم أورد الكاتب أسم إيڤالدبانز الذي حرر عدة مقالات حول الوضع الستراتيجي لكردستان العراق ، وأسم العالم اللغوي النمساوي وعضو المجمع العلمي الملكي في فينا البروفيسور ماكسيميليان بيتنر الذي نشر الكتابين المقدسين لليزيدين بالعربية والكردية مع الترجمة الألمانية .

ويضيف الأستاذ (نبز) قائلا :

إن هذه الدراسات قد مهدت الطريق وخاصة بعد العرب لبعض علماء

الألمان كي يقوموا بتقديم دراسات أخرى حول اللغة الكردية أمثال : كارل‌هدانك الذي إستفاد من التراث الذي خلفه أوسكارمان بالأضافة إلى أنه كان صديقاً حميماً للمؤرخ الكردي المرحوم حسين حزني المكرياني وللدكتور كامران بدرخان وأستفاد منهما كثيراً ، كما وكتب بحثاً حول اللهجات الكردية وقام بمراجعة البحث المدون من قبل أوسكارمان حول لهجة (الزازا) . لم تقتصر هذه الدراسات على البحوث اللغوية وحسب بل كتب برلينر وبورخارد أبحاثاً حول المصنوعات اليدوية الخفيفة في كردستان ، ثم يذكر الكاتب أسماء تيلكه وهيسه وأرنست كليبل وزيك والدكتور فون ڤيزن دونك الذي كتب مقالا بعنوان (المسألة الكردية) ونشره في سنة ١٩٣١ .

ويشير الكاتب إلى أنه في وضون الحرب العالمية الثانية نشر اوتوڤيرنر و فون هينتيگه كراساً في (٩٦) صفحة في مدينة پوتسدام تحت عنوان (من كردستان .... إلى الوطن) . ويوضح الكاتب كيف أن الألمان حاولوا كسب ود الكرد خلال الحرب العالمية الثانية وقبلها ، لدفعهم ضد الانكليز فأوكلت هذه المهمة إلى الضابط الألماني گوتفريد يوهانيس الذي الف كتاباً حول الموضوع ونشره في سنة ١٩٣٧ بعنوان « الولوج في كردستان المغلقة » وكتاب آخر في ١٩٥٩ باسم « في الشرق المشتعلة » وفي هذا الأخير يتطرق الضابط الى هذه المهمة والى خصال الشعب الكردي .

ثم ينتقد كاتب المقال موقف الذين كتبوا عن الكرد دون الأستناد إلى الدلائل العلمية ، ملفقين التهم الباطلة ويشير الى أسماء

كهانس . ف . ك . والذي يدعى في مؤلفه بأن اللغة الكردية لهجة فارسية ، وكهيرتزفيلد الذي زار منطقة زەردي‌ئاوا و بيكولى لكشف آثار الخطوط البهلوية للساسانين ، ويعتبر حسن ضيافة الاكراد ايذاء روحياً له .

ثم يشير الكاتب الى البروفيسور السويدي شتيك فيكاندر الذي كتب مقالا حول عيد يقام في كردستان وقد جاء ذكره في آفيستا زردشت . ويقول ان الصحفي الأيسلندي (ارلندر) الذي زار كردستان في ١٩٦٣ و ١٩٦٥ ألف كتاباً باللغة الأيسلندية والذي نشر بالألمانية أيضاً باسم « كردستان ... بلد في ثورة » . وكما نشر هانس هينله كتاب « الشرق الاوسط الحديث » وقد بين فيه وجهة نظره الموضوعية تجاه المسألة الكردية .

وكرس العالم الألماني فواڤگانك رودولف نفسه للدراسة حول الثقافة والحياة الأجتماعية في كردستان وهو أستاذ الأتنولوجيا بالجامعة الحرة في برلين . وقد زار لدراسته هذه كردستان مرات ثلاث ، الأولى في خريف ١٩٥٨ وكانت نكردستان تركيا ، والزيارتين الاخيرتين كانتا لكردستان ايران في عام ١٩٦٢ و ١٩٦٤ — ١٩٦٥ ، ونشر بعد عودته من كردستان تركيا في ١٩٥٩ مقالين احدهما في مجلة (العلم والتكنيك) والآخر في مجلة (سوسيولوجى) وكما كتب مقالات أخرى منها مقالا حول قبيلة فيض‌الله بگ بوكان ، بمساعدة كردي أسمه حسن فلاح .

قام الصحفي الألماني (كارستين ديتمان) بجولة في كردستان ومكث فترة فيها وعاش بين الپيشمەرگه وبعد عودته ألف كتاباً فيه

مناظر كردستان وصور الپيشمەرگە البواسل .

يقول الدكتور نبز أن الشعوب الألمانيـة والنمساوية والسويسرية سجلوا كثيراً حول القضية الكردية وخاصة في السنوات العشر الأخيرة ولم يكتفوا بذلك بل قاموا بعرض القضية من شـاشة التلفزيون ومن خلال الاذاعات وصفحات الجرائد .

ويرى الـكاتب أن وجود دراسـات كثيرة كهذه لا يعني ان الشعب الألماني جميعاً قد أستوعب القضية الكردية كما هي ، ذلك لأن الكثير منهم يعرف شعبنا من خلال قصة (كارل‌ماى) .

وينتقل الـكاتب بعد ذلك إلى جهود أبناء الـكرد أنفسـهم وفي رأيه أن ميرزا محمد المعروف بـ (جواد القاضي) هو أول كردي كتب باللغة الألمانية إذ أنه نشر مقالين أحدهما حول عشـــيرة (مه‌نكور) ونشره في مجلة Glous والآخر في مجلة (عـلم الحقوق المقارن) ، ويأتي بعده الدكتور كامران بدرخان الذي كان في المانيا بعد الحرب العالميـة الأولى وأستقرقى لايبزغ سنة ١٩٢٦ وحصل على شهادة الدكتوراه في القانون . لقد كتب الدكتور بدرخان مع هربرت الألماني قصة بعنوان (أمير كردستان) .

ويقول : خلاصة القول أن النشاطات حول المسألة الكردية كقضية وكشعب له تأريخ وماضي وتراث عريق توهجت في السنوات الاخيرة ويعود أسباب ذلك إلى وجود المنظمات السياسية والطلبة الأكراد الذين يتلقون دراستهم هناك ، إن هذه المنظمات ســـاهمت في هذا المجال ، حيث أصدرت جمعية الطلبة الأكراد في أوروبا مجلة (كردستان) التي تصدر باللغتين الأنكليزية والألمانية . كما قام فرع الجمعية في المانيا الغربية

بأصدار مجلة « الثورة الكردية » ونشر فرع نمسا كراساً بعنوان (كرد ـ شعب بلا دولة) وكان ذلك بمساعدة الدكتور إيرج كورنر السكرتير العام لجمعية حقوق الأنسان في نمسا .

ويتطرق الكاتب إلى ذكر كردي آخر من مدينة (حلبجة) وهو السيد (عبد الله) الذي يعيش في المانيا منذ ثلاثين سنة وقدم من خلال عمله ـ قراءة الأحاديث حـول الشـرق ـ أحاديث مصورة عن الشعب الكردي ، ثم يذكر حلمي عباس وهو كردي في المانيـا الذي ساهم بنشاطات عديدة في هـذا المجال . كما ويذكر الدكتور كمال فؤاد الذي قدم أطروحة دكتوراه حول المخطوطات الكردية ، ويقول بأن هذه الدراسة تفيد الألمان الذين يهتمون بالدراسات الكردية وكما يشير الى أن الدكتور فؤاد قد نشر مقالا حـول الفولـكلور الكردي في سنة ١٩٦٥ في مجلة جامعة همبولت .

كما ساهم كردي آخر من كردستان تركيا وهو حمه رش رشو بنشر قصائد عديدة حررهـا باللهجة الكرمانجية وترجمها الى الألمانيـة بالأضافة إلى قيامه بأصـــدار مجلة بعنوان (چيا ـ الجبل) بالحروف اللاتينية في برلين ، كما واصدر ثلاثة أعداد من مجلة « Héviy Welét ـ أمل الوطن » في مونيخ .

ويتحدث الـكاتب عن تأسيس « الأتحاد القومى للطلبة الاكراد في اوروپا » من قبله وعضوية الپيشمەرگه الشهيد « لطيف على » و المهندس ب. إبراهيم في مدينه مونيخ ، ويعرف هذا الأتحاد باسم (نوكسه ـ Nukse) ، وله منهج واضح لخدمة الكرد وكردستان من

الاوجه اللغوية والأدبية والسياسية . لقد قامت هذه المنظمة بنشاطات عديدة في القاء المحاضرات وعرض الأفلام السينمائية واصدار جريدة تحت عنوان « اخبار كردستان » التي كانت تعنى بنشر الأخبار الحقيقية والرد على التهم الملفقة ضد القضية الكردية ، وكانت هذه الجريدة توزع على المنظمات والأحزاب السياسية في المانيا ، .. وكلفت المنظمة أعضائها بتدريس اللغة الكردية في جامعات المانيا ، وقد قام كاتب المقال بصفته أحد أعضاء الجمعية بتدريس اللغة الكردية في جامعات مونيخ و فيرتزبورك وهمبورك من سنة ١٩٦٤ الى ١٩٧٠ ، إلى أن عين استاذاً في الجامعة الحرة ببرلين في شتاء ١٩٧١ لدراسة الأثنولوجيا . كما قامت منظمة (Nukse) بنشر سلسلة مقالات وكتب حول اللغة والأدب الكرديين وحول المسألة السياسية الكردية منها :ـ

١ـ (مم وزين) : ترجمة ملخص مم وزين الى الألمانية ، مع مقدمة لتوضيح مكانة هذه الملحمة في الأدب الكردي .

٢ـ أمثال وحكم من كردستان مع مقدمة .

٣ـ نشر نتاجات أدباء وشعراء الأكراد أمثال : جميل روژبياني ، پاكيزه رفيق حلمي ، هەردي ، دلدار ، هژار مع مقدمة لمشاكل اللغة الكردية ، وشرح الكلمات الكردية بالألمانية .

٤ـ ترجمة قصة لالوكريم إلى الألمانية وهي لكاتب المقال .

٥ـ دراسة تأريخية حول أميرواندوز المعروف بـ (پاشا كوره) وهي الأطروحة الأولى لكاتب المقال .

٦— كتاب (كردستان وثورتها) ؛ وهـذا الـكتاب يحتوي على مجموعة مقالات سياسية حول المسألة الـكردية والفئات السياسية من وجهة نظر الـكاتب . كما ونشرت منظمة (Nukse) أقاصيص وأساطير فولـكلورية كثيرة إضافة إلى كتاب آخر يحتوي على حيـــاة وآثار الفلـكي الـكردي (شيخ حسن گلزرده) .. وهذه هي مجموعة من النشاطات التي تقوم بها المنظمات الـكردية في أوروبا ..

وفي الحقيقة أن أسلوب هذا المقال أقرب إلى البحث من حيث علميته ودقته وكثرة الأرقام والاسماء والأستشهادات ، ممـا يجعل أمر تلخيصه صعباً ،.. هذا وللمتمكن في اللغة الـكردية فائدة اكثر .

* * * * * *

لە بارەی

کوردناسییەوە لە رووسیا و یەکێتی سۆڤێت

د. ئەورەحمانی حاجی مارف

ئەم وتارە باسێکی کورتە لە بارەی هەندێ لەو کارە زانستیانەوە کە لە رووسیا و یەکێتی سۆڤێت لە بارەی کوردەوە نوسراون . شایانی باسە تا ئێستە ژمارەیەك وتار بە زمانی رووسی و ئازەری و ئەرمەنی لە بارەی کوردناسی رووس و سۆڤێتەوە نوسراوە ، وەك : « باری کوردناسی سۆڤێت و ئامانجەکانی »(۱) ، « لە بارەی پێشکەوتنی

(۱) Р.Гази, О состоянии и задачах советского курдоведения,-"Изв. АН Азерб.ССР", Баку, 1959, №2, стр.131-142.

کوردناسی سۆڤێتەوە »[٢] ، « کوردناسی »[٣] ، « مێژووی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی لە رووسیا و یەکێتی سۆڤێت »[٤] و چەند وتارێکی تر کە نووسەری ئەم وتارە کەڵکی لە هێندێکیان وەرگرتووە . هەر لە سەرەتاشەوە دەمەوێ دان بە وەدا بنێم کە وا کوردناسی رووس و سۆڤێت ئەوەندە دەوڵەمەندە[٥] کە لە قەوارەی وتارێکدا ناتوانرێ زیاتر لە چەند رووپەکی کەمی بە شێوەیەکی گشتی بخرێتە بەر چاو ، ئەگینا لە راستیدا پێویستە زنجیرەیەك وتاری درێژی

(٢) К.К.Курдоев, Развитие советского курдоведения,-"Ученые записки института востоковедения", Москва, 1960, т.XXУ, стр.57-67.

(٣) К.К.Курдоев, Курдоведение,-"Азиатский музей -ЛОИВАН АН СССР", Москва, 1972, стр.380-397.

(٤) Ч.Х.Бакаев, История изучения курдского языка в России и СССР,-"ОИИИЯ", Москва, 1962, стр.100-117.

(٥) لەبەر زۆری ئەو نووسراوانەی ناویان لەم وتارەدا هاتووە زۆر زەحمەت دەبێ بە رووسیش چاپیان بکەین ، بۆیەکا لەمە و دوا تەنها بە کوردی بلاویان دەکەینەوە .

جیا لە بارەی مێژوو و زمان و ئەدەب و ژیانی کۆمەڵایەتی کوردەوە لە کوردناسی ڕوس و سۆڤیێتدا بنوسرێ .

* * *

کوردناسی لە ڕوسیا

کوردی پشت قەفقاس کە لە چوارچێوەی سیاسی و ئابوری ئیمپراتۆرییەتی ڕوسیادا بون وەك میللەتانی تری پشت قەفقاس سەرنجی گەلێك گەڕیدە و زانای ئەتنۆگرافیان ڕاکێشاوە . هەروەها شێوەی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی کورد ، وە زۆری ژمارەیان لە دەوڵەتی عوسمانی و ئێراندا سەرنجی زۆر دەوڵـەتی گەورەیان ڕاکێشـاوە و کارێـکی وەهایان کردووە ئەو دەوڵەتانە بایەخیان پێ بدەن .

ناسینی کورد و زمانەکەی بۆ یەکەم جار لە ڕوسیا دەگەڕێتـەوە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەم ـ واتـە بۆ ئـەو دەمەی کە ئەکادیمیەی زانستی ڕوسی « فەرهەنگی بەراوردیـی هەمـو زمان و شێوەکان »ی لە چاپدا[٦] . ئـەم فەرهەنگە کە لە سـاڵی ١٧٨٧دا بڵاوکراوەتـەوە (٢٧٣) وشـەی بە (٢٠٠) زمان ، کـە کوردیش یەکێکیانە ، تیادا تۆمار کراوە .

---

(٦) پ. س. پالاس ، فەرهەنگی بەراوردیی هەمو زمان و شێوەکان ، پیترسبورگ ١٧٨٧ .

لە کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا هەندێ وتار و نامیلکە لە بارەی پەیدابوون و ژمارە و نەریت .... ی کوردەوە بلاوکرانەوە ، بە تایبەتی هەندێ زانیاری لە بابەت خێڵە کۆچەرەکانی کوردی پشت قەفقاسەوە کە لە هەندێ راپۆرتی سەرژمێری و چاپەمەنی فەرمانڕەوایی‌دا بەرچاو دەکەون[٧] . بێگومان ئەو وتار و نامیلکانە بە شێوەیەکی ساکار و کورت و کۆڵن . بەمجۆرە دەبینین کە تا کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم لە رۆسیای قەیسەری لە بارەی زمان و مێژوو و ئەتنۆگرافیا ....ی کوردەوە هیچ نووسراوێکی وەها گرنگ و زانستی نەبووە .

لە رۆسیای قەیسەری سەرنجی زانستی سەباردت بە کورد دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی نیوەی یەکەم و سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم . هەرچەندە بەشێك لەو نووسراوانەی ئەو دەورە پەیوەندییان بە شەڕی رۆس و تورك ، وە رۆس و فارسەوە

---

(٧) بڕوانە :

أ ــ ئا. ژۆبیرا ، کورد ، گۆڤاری « وەزارەتی ناوخۆ » ، ب ١٠ ، ژ ٢ ، ل ٢٥٥ ــ ٢٦٢ ، پیترسبورگ ١٨٣٥ ؛

ب ــ ئا. ژۆبیرا ، کوردستان ، ئارشیفی ژورو ، ب ٢٢ ، ل ١٧٢ ــ ١٨٥ ، پیترسبورگ ١٨٣٦ ؛

ج ــ ن. نیفبدێف ، کورد ، کتێبی « ناوچەی ئەرمەنستان » ، پیترسبورگ ١٨٣٩ ، ل ٤ ــ ١١ ؛ ... هتد .

هەیە[8] ، بەڵام هەندێ لێکۆڵینەوەی زانستیش لە بارەی کوردەوە لە لایەن زانایانی ڕوس و ڕوسیای قەیسەرییەوە ، وەك : ف. دیتێل ، خ . ئابۆڤیان ، ئی. بیریزین ، پ. لێرخ .... هتد بڵاوکرانەوە .

ف. دیتێل سێ ساڵێك بە کوردستاندا گەڕا و کەرەستەیەکی زۆری فۆلکلۆر و ئەتنۆگرافیـــای خڕکردەوە . زانای ناوبراو ، لە وتاری « سێ ســـاڵ گەڕان بە ڕۆژهەڵاتـدا »[9] لە بارەی ئەو کەرەستانەوە دواوە . لەم وتاردا سـەبارەت بە کوردستان و زمانی کوردێ و دیالێکتەکانی نوسیوێتی : « لە گەڕانەکەمـدا — واتە لە دیاربەکرەوە تا سنوری سـوریا — گەلێ مەســـەلەی جوگرافی و ئەتنۆگرافی سەرنجیان راکێشام . ڕێگا کەم بە ماردین و دیاربەکر و نەسـیبەین و ئورفەدا تێدەپەڕێ . ئەو ناوچانەی کە من پیایاندا دەگەڕام بەشێـکی کـوردستان بون کە زۆر کەم ناسراون ، لەبەر ئەوەی تاکو ئێســـتا هیچ کەرەستەیەکی ئەتنۆگرافی وەهامان نییـە

(8) بڕوانە :

أ ـ ن. ئی. ئوشاکۆڤ ، بەشداری کورد لە شەڕدا ، کتێبی « مێژوی ئەو شەڕانەی لە سالانی ١٨٢٨ ـ ١٨٢٩دا لە تورکیا قەوماوە » ، پیترسبورگ ١٨٣٦ ، ب ١ ، ل ١٢٠ ـ ١٢٩ ؛

ب ـ ر. ئی. ، دەربارەی کوردە چەکدارەکان ، ڕۆژنامەی « قەفقاس » ، تفلیس (٢٢)ی ئابی ١٨٥٣ ، ژ ٦٢ ... هتد .

(9) بڕوانە : گۆڤاری « وەزارەتی ڕۆشنبیری مـللی » ، بەشی ٤ ، پیترسبورگ ١٨٤٧ .

دەربارەی خێڵەکانی ئەم هەرێمەی ئاسیا ، بۆیە لە لێکۆڵینەوەی دیالێکتەکانیدا ، بە تایبەتی گرنگی بە وەزعی جوگرافی ناوچەکە دەدەم . لە کۆکردنەوەی ئەو کەرەستانەدا زۆر زەحمەتم کێشاوە . بە گوێرەی ئەو کەرەستەیەی لامە نزیکەی (٣٠٠) خێڵی کورد هەیە ، وە لەو باوەڕەدام کە لێکۆڵینەوەی تەواو لە کوردستانی ئەمڕۆ یارمەتی ئەوەمان دەدا کە باشتر لە باری زۆی ناوچەکە بگەین کە ئێستا بەشێکە لە تورکیا (مەبەستی دەولەتی عوسمانییە — ئەوڕەحمان) »[١٠] . دیتێل کە دێتە سەر باسی زمانی کوردی دەڵێ : من بۆم دەرکەوت کە زمانی کوردی بەسەر زۆر دیالێکتدا دابەش دەبێت ، وە لەم رووەوە هێشتا کەس هیچی نەنووسیوە . بەشێکی کوردستان لەژێر حوکمی تورکیا دایە ، لەبەر ئەوە ئاشکرایە کە زمانی تورکی کاری کردۆتە سەر زمانی کوردی ، هەر وەك چۆن لە بەشەکەی ئێرانیشدا تاسیری زمانی فارسی هەیە . نووسەر کاتێ کە دێتە سەر باسی ئەدەبی کوردی دەڵێ : من بە هیچ جۆرێك چاوەڕوانی ئەوە نەبووم و بە بیرما نەدەهات کە ئەو میللەتە لە بیر کراوە ، جگە لە ئەدەبی فۆلکلۆر ، خاوەنی ئەدەبێکی نووسراوی وەها زۆر و جوان بێت ...... هەرچی ئەدەبی فۆلکلۆریشە ئێجگار دەوڵەمەندە بە چیرۆك و داستان و گۆرانی .

پ. لێرخ نووسیوێتی : ف. دیتێل وای نیاز بوو کە هەندێ

(١٠) هەمان سەرچاوە ، ل ٩ .

لێکۆڵینـــەوەی تایبـــەتی دەربارەی مێژوی کورد و زمانی و دیالێکتەکانی بڵاوبکاتەوە ، بەڵام مەرگ لەو نیازە بێبەری کرد[11] .

لە ساڵی ١٨٤٧دا لەسـەر لاپەڕەکانی رۆژنامەی « قەفقاس » کە لە (تفلیـس) دەردەچو زنجیرەیەك وتاری خ. ئابۆڤیان لە ژێر ناوی « کورد »دا بڵاوکرایەوە[12] . لەم وتارانەدا گەلێ شـــتی بەکەڵك و نوێ لە بارەی ئەتنۆگرافیا و مێژوو و ژیانی کۆمەڵایەتی و رەوشت و نەریـــت و فۆلـکلۆر و زمانی میللەتی کورد بەرچاو دەکەوێ[13] .

هەرچەندە ئـەم زنجیرە وتارەی خ. ئابۆڤیـان دەوروبـەری (٣٠) لاپەڕەیەك دەبێت ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کارێـکی زانستی و وردە و بۆ یەکەم جارە لە مێژوی کوردناسی روســدا دەربارەی ئەتنۆگرافیای کورد بەو شێوە فراوانە کەرەستەی چ لەو نوسراو و دەستنوسـانەی هەبون و چ لە گەڕانی خۆیدا بە کوردستاندا بەکار هێنرابێ .

(١١) ب. لێرخ ، لێکۆڵینەوە لە بارەی کوردەکانی ئێرانەوە ، ب ١ ، پیترسبورگ ١٨٥٦ ، ل ٣٨ ـ ٣٩ .

(١٢) بڕوانـە : رۆژنامەی « قەفقاس » ، ژ ٤٦ ، ٤٧ ، ٥٠ ، ٥١ ، تفلیس ١٨٤٨ .

(١٣) بڕوانە : ق. کوردۆ ، خ. ئـابۆڤیان وەك کوردنـاس و تـوێژەر (باحث) ، لە کتێبی « مێژوی رۆژهەڵاتناسـی روس » ، ب ٢ ، مۆسکۆ ١٩٥٦ .

ئەم نوسراوەی خ. ئابۆڤیـان لە بارەی زمانەوانییەوە کارێکی کردە سەر بیر و رای زانایانی روس - پ. لێرخ ، ف. یوستی ، س. یەگیزارۆف .... لە سەلماندنی ئەوەی کە زمانی کوردی زمانێکی ئێرانییە و لە خێزانی هینـد و ئەوروپاییە . خ. ئابۆڤیان زمانی کوردی بەسەر کرمانجی و زازادا دابەش دەکات و داوا لە زانایانی جیهـان دەکات کە دەســت بدەنە « لێـکۆڵینەوە لە زمانی شیرینی کوردی و لە نەتەوەی کوردی شۆڕە سوار » .... هەروەها دەڵێ : « لەم رێـگایەوە دەتوانرێ کەڵـکێـکی ئێجگار زۆر بۆ رونکردنەوەی مێژوی ئادەمیزاد ، وە گەلێك مەسەلەی زمانەوانی وەربگیرێ »[14] .

نوسەر لە وتارەکەیدا گرنگییەکی زۆری بە فۆلـکلۆری کوردی داوە و بـــەم بۆنەیەوە نوسـیویەتی دەڵێ : « شـیعری خەڵکی هەنـگاوی گەورەی هـــاویشتووە و گەیشتۆتە رادەی پوختی و نایابی . لە هەر کوردێـکدا هەســـت و بەهرەی شـاعیری بە دی دەکرێت و زۆر بە ساز و ئاواز ، گۆرانی بەسـەر دۆڵ و چیا و تاڤـگە و روبار و گوڵ و چەك و ئەسپ و قارەمانێتی و جوانانیاندا دەڵێن .... »[15] .

(ی. بیریزین) ی ئێرانناسی بەناوبانـگی روس کە پرۆفیسۆری

---

(١٤) خ. ئابۆڤیان ، کـورد ، رۆژنامــەی « قەفقـاس » ، ز ٤٧ ، تفلیس ١٨٤٧ .

(١٥) هەمان سـەرچاوە ، ز ٤٧ ، تفلیس ١٨٤٧ .

زانـکۆی (کازان) بوٙ له کاتی گەڕانیـدا به ڕۆژهەلاٙتی ناوەڕاستدا فێری شێوەی کوردیٙ خۆراسان و موسڵ بوٙ . شێوەی خۆراسان له تاران فێر بـوٙ ، ئەوێش له ڕێگای چەند کوردێـکەوه بـوٙ که له خۆراســانەوه بۆ تاران هاتبوٙن . شێوەی موسڵیش له موسڵ فێر بوٙ . له ئەنجامدا له ژێر ناوی « لێکۆڵینەوه له دیالێـکتەکانی فارسیٙ » کتێبێك بلاٙودەکاتەوه[١٦] .

بێگومان ئـەوەی ی. بیریزین له بارەی ئــەو دوٙ شێوەیەی کوردییەوه نوٙسیوێتی زۆر کەم و کـورته . به کورتیٙ له ناو و جێناو و کردار دواوه ، وه له پاشکۆی کتێبەکەیدا هەندێ وشه و ڕستەی ئەو دوٙ شێوەیەی کوردیٙ نوٙسیوه .

له ناو ئەو زانا ڕوٙسانەدا که بایەخیـان به کوردناسیٙ داوه ، ڕۆژهەلاٙتناسی بەناوبانـگ پیوٙتر لێرخ جێـگەیەکی تایبـەتی و دیاری هـەیه . لێرخ خاوەنی ســێ کتێبی گرنـگه له بارەی کـورد و کوردستانەوه[١٧] . که تا ئەمڕۆش له کتێبخانەی کوردناسیدا هاوتایان کەمه و به سەرچاوەیەکی ڕەسەن دەژمێررێن .

---

(١٦) E. Beresine, Recherches sur les dialectes persans, Casan, 1853.

(١٧) پ. لێرخ ، لێـکۆڵینەوه له بارەی کوردەکانی ئێرانەوه ، پیتەرسبورگ ١٨٥٦ ، ١٨٥٧ ، ١٨٥٨ .

پ. لێرخ لە رێگای ئەکادیمیەی زانستییەوە نێررا بۆ شاری (روسلاڤل) کە نزیکەی (٥٠) بەندي كوردي لێ بۆ ، وە بۆ ماوەی سێ مانگێك لە ناویاندا مایەوە و خۆی بە فێربۆنی زمانی کوردییەوە خەریك کرد . ئەم بەندانە خەڵکی ناوچەی جیاوازی کوردستان بۆن ، زوربەیان کرمانجی ژۆرۆ و بە شێکیشیان زازا بۆن و وا دیارە لێرخ کەڵکێکی زۆری لێ وەرگرتۆن .

پ. لێرخ لە سەر بنکەی رەخنە لەو کارانەی لە زۆردا دەربارەی کورد و زمانی کوردی نوسرابۆن ، وە لە رێگای لێکۆڵینەوەی تایبەتی و هەست کردنی خۆی توانی بە شێوەیەکی راست و رەوان و زانستی لە بابەت کورد و زمانەکەی ، ئەتنۆگرافیا و فولکلۆریەوە بنوسێ. ئەوەی لێرەدا شایانی باسە ئەوەتە کە ئەم زانایە زمانی کوردی دابەش دەکات بە سەر پێنج دیالێکتدا : کرمانجی[18] ، لوڕی ، کەلهوڕی ، گۆرانی ، زازا . لەم دیالێکتانەدا لە کرمانجی ، ژۆرۆ و زازا کۆڵیوەتەوە ، وە لە کتێبی سێهەمیدا فەرهەنگێکی کوردی (کرمانجی ژۆرۆ) - رۆسی (ل ١ — ٨٤) ، کوردی (زازا) — رۆسی (ل ٨٥ — ١٠٨) بڵاوکردۆتەوە .

دەربارەی دیالێکتی کرمانجی ژۆرۆ نوسیویێتی : « هەمو کوردستانی رۆژئاوای داگیر کردوە ـ هەر لە موسڵەوە تا ئاسیای

(١٨) مەبەستی لە کرمانجی ژۆرووە .

پچوك و ســـلێمانی » .... ســـەبارەت بە زازاش دەڵێ : « لە بەراوردكردنی لەگەڵ كرمانجیدا وە یا لەگەڵ زمانە ئێرانیەكانی تردا ، گەلێك شتی تایبەتی چ لە دەنگ و چ لە شێوەدا بەرچاو دەكەوێت كە خەڵك دەهێنێتە سەر ئەو باوەڕەی زمانێكی جیاواز بێت » .... هەر چەندە ئەو جیاوازییە دەبینرێ ، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا « زازا بەچكەی كرمانجییە »[19] .[20]

بەلای منەوە یەكێك لە را زانیارییە هەرە گرنگەكانی لێرخ ئەوەتە كە لایەنگیری رای ئا. پۆت — زانای ئەڵمان دەكا لەوەی كە زمانی كوردی بە زمانێكی رەسەن و ســـەربەخۆ دادەنێ ، وە بە یەكێك لە زمانە ئێرانیەكانی دەژمێرێت . بـــەم بۆنەیەوە پ. لێرخ نوسیویەتی : « هیچ هۆیەك نییە بۆ من كە لە رای راست و چەسپاوی پرۆفیسۆر ئا. پۆت لاربم ، كە دەڵێ زمانی كوردی شوێنێكی ســـەربەخۆ و تایبـــەتی هـــەیە لە نێوان زمانە ئێرانیەكاندا »[21] .... « زمانی كوردی لە مەڵبەندی كوردستاندا ســـەربەخۆیی خۆی پاراست . هـەرچەندە لەگەڵ زمانی فارسیدا

(١٩) سەرچاوەی ناوبراو ، پ. لێرخ ، ب ٢ ، ل ٢٢ .

(٢٠) هەروەهـــا بڕوانە : ڤلادیمیر مینۆرسكی ، كورد نـەوەی میدیەكانن ، گۆڕین و لێـكۆڵینەوەی د . كمال مەزهەر (بـە زمانی عەرەبی) ، گۆڤاری « كۆڕی زانیاری كورد » ، ب ١ ، ١٩٧٣ ، ل ٥٦٠ .

(٢١) سەرچاوەی ناوبراو ، پ. لێرخ ، ب ٢ ، ل ٢٢ .

خزمایەتی و نزیکایەتییان هەیە، بەڵام لە شێوەی پێشکەوتندا لەگەڵ زمانی فارسیدا پەیوەندی نەبووە»[22] .

ئەو وشـە جوان و راست و رەوایانەی پ. لێرخ لە بارەی زمانی کوردییەوە نوسیویەتی، لە کاتێکدا بووە کە هێشتا لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی زۆر کەم بووە، وە لە سەردەمێکدا وتراوە کە هەندێ زانا زمانی کوردییان بە دیالێکتێك لە زمانی فارسی دادەنا . بێشك «ئەم نوسـراوانەی پ. لێرخ سـودێکی زۆریان بە لێکۆڵینەوەی نوێ لە روسـیا و ئەوروپادا بەخشی»[23] ..... وە لە رێگای کارەکانی ئەم زانایەوە، لە سـەدەی نۆزدەدا کوردناسی بە شێوەیەکی سەربەخۆ کەوتە گەشە و پێشکەوتن .

ئا. ژابا کە قونسـوڵی ئیمپراتۆریەتی رۆس بۆ لە تورکیا (ئەرزرۆم) ـ سـاڵی ١٨٣٦ ـ ١٨٦٩ ـ لەسـەر داوای ئەکادێمی ب. ئا. دۆرن دەسـتی کرد بە فێربون و لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی و کۆکردنەوەی کەرەسـتە لە بارەی ئەدەب و فۆلکلۆر و زمان و ئەتنۆگرافیای کوردەوە بە گشتی، وە دەستنوسی کوردی بە تایبـەتی . لە بەجێ هێنـانی ئەم کارەدا مەلا مـەحمودی

(٢٢) هەمان سەرچاوە، ب١، ل ٢٣ .

(٢٣) ق. کوردۆ، کارەکانی پ. لێرخ لە بارەی کوردناسـییەوە، «لە بابەت مێژوی رۆژهەلاتناسی روسەوە»، مۆسکۆ ١٩٥٩، ب ٤، ل ٥١ .

بایەزیدی(٢٤) . یارمەتیەکی زۆری ئا. ژابای داوە و گەلێك بەرهەمی کوردی بۆ نوسیوەتەوە و زۆری لە فارسییەوە بۆ وەرگێڕاوەتە سەر کوردی .

لە ئەنجامدا ئا. ژابا کۆمەڵێك دەستنوسی بە نرخ و نایابی کۆکردەوە ، کە ئێستا لە کتێبخانەی گشتی و کتێبخانەی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت لە لێنینگراد هەڵگیراون . ئەو کۆمەڵە دەستنوسـانەی ئا. ژابا نیشانیاندا کە کورد خاوەنی ئەدەبی کلاسیکی و شـاعیری مەزن و زانای بە توانای خۆیەتی و هەروەها گەنجینـەیەکی دەوڵەمەندن و بنچینەیەکی پتەون و سـەرچاوەیەکی بە نرخ و کەم هاوتان بۆ پێشکەوتنی کوردناسی ، نمونەش بۆ ئەمە گرنـگی دانە بە لە چاپدانیان ولێکۆڵینەوەیان ... تاکو ئێستا لە سەر بناغەی ئەو دەستنوسانە گەلێك کتێبی بەنرخ

(٢٤) ئا. ژابا پەنجەی بۆ ئەوە راکێشاوە کە مـەلا مەحمودی بایەزیدی لە کۆتایی سـەدەی هەژدەدا لە شاری بایەزید لە دایك بووە و لەوێ خوێندنی سەرەتایی تەواو کردووە . لە پاشانا چووە بۆ تەورێز و لەوێ شـارەزاییەکی باشـی لە زمانی فارسی و عەرەبی و ئەدەب و مێژو و فەلسەفەدا پەیدا کردووە . لە سالآنی پەنجای سەدەی نۆزدەدا هاتووە بۆ ئـەرزڕۆم و لەو کاتەوە بووە بـە یارمەتیدەری ئـا. ژابا لە کۆکردنەوەی دەستنوسی کوردیدا . بڕوانە :

A. Jaba, Pecueil des notices et rècits kourdes, servant á la connaissance de la litterature et des tribus du Kourdistan, Spb, 1860, P. VIII-X.

بڵاوکراونەتەوە ، وەك : (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی[٢٥] ، (شێخی سەنعان)ی فەقێی تەیران[٢٦] ، (لەیل و مەجنون)ی حارسی بتلیسی[٢٧] ، (عادات و رسومات نامەی اکرادیە)ی مەلا مەحمودی بایەزیدی[٢٨] ، (دەستوری زمانی عەرەبی بە کوردی) عەلی تەرەماخی[٢٩] .... هتد .

لە ساڵی ١٨٦٠ دا ئا. ژابا لە ژێر ناوی « جامع‌ی رسالیان و حکایتان بزمانی کورمانجی » بە زمانی کوردی و فەرەنسی هەندێ چیرۆکی کوردی لە چاپدا[٣٠] و هەندێ سەرنجی دەربارەی ئەدەبی کوردی نیشان داوە . لە لێکۆڵینەوەی مێژوو و ئەتنۆگرافیا و زمانی

(٢٥) م. ب. رودێنکۆ ، « مەم و زین »ی ئەحمەدی خانی ، مۆسکۆ ١٩٦٢ .

(٢٦) م. ب. رودێنکۆ ، « شێخی سەنعان »ی فەقێی تەیران ، مۆسکۆ ١٩٦٥ .

(٢٧) م. ب. رودێنکۆ ، « لەیل و مەجنون »ی حارسی بتلیسی ، مۆسکۆ ١٩٦٥ .

(٢٨) م. ب. رودێنکۆ ، « عادات و رسومات نامەی اکرادیە »ی مەلا مەحمودی بایەزیدی ، مۆسکۆ ١٩٦٣ .

(٢٩) د. مارف خەزنەدار : عەلی تەرەماخی ، « دەستوری زمانی عەرەبی بە کوردی » ، بەغدا ١٩٧١ .

(٣٠) ئا. ژابا ، جامع‌ی رسالیان و حکایتان بزمانی کورمانجی ، پیترسبورگ ١٨٦٠ .

کوردیدا بۆ کوردناسان ، ئەم کتێبە تاکو ئێستا هەر بە نرخ و بە سوودە[31] .

جگە لەوە ئەم زانایە کارێکی گەورە و خزمەتێکی بێشوماری کردووە لە نووسینی فەرهەنگی کوردیدا . خاوەنی یەکەم فەرهەنگی کوردی ـ فەرەنسایییە کە لە پاش خۆی بە فەرمانی ئەکادیمیەی رووسی لە ساڵی ۱۸۷۹دا فێردیناند یوستی بڵاوی کردەوە[32] . ئەم فەرهەنگە بریتییە لە (٤٦٣) لاپەڕە و (۱٥) هەزار وشەی کوردی کە جگە لە لێکدانەوە و شـــەرح کردنیان لە داڕشتن و دروست بوون و پەیدابوونیان کۆڵیوەتەوە و هەروەها لەگەڵ وشـــەکانی فارسی و عەرەبی و تورکیدا بەراوردی کردوون .

زانـای لاو و بەناوبانـگی رووس ف. ف. ڤیلیـامینـۆف — زێرنۆف لە سـاڵی ۱۸٦۰ — ۱۸٦۲ دا تێکستی فارسی شەرەفنامە ، کە میر شـەرەف خانی بتلیسی بە زمانی فارسی سەبارەت بە مێژوی

(۳۱) بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو سـەبارەت بەم کتێبە ، بڕوانـە : ئـەو زنجیرە وتارەی کە کاك عەبدوڵا حەداد لە چەند ژمارەیەکی مانگی شوباتی ۱۹۷۳ ی رۆژنامەی « التاخی » دا لـە ژێر ناوی « درة ثمینة من التراث الثقافي الکردی » دا بڵاوی کردۆتەوە .

(۳۲) A. Jaba, Dictionniare kurde - francais St - Peter-bourg, 1879.

کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا نوسیویێتی بڵاوکردوە[٣٣] و ئینجا ف. ب. شارموا وەریگێڕاوەتە سەر زمانی فەرەنسیی و لە ساڵی ١٨٦٨ — ١٨٧٥ دا لە چاپی داوە . ئەوەی شایانی باسە ، ئەم زانایە لە وەرگێڕانەکەیدا زۆر سەرکەوتووە و لەگەڵیك زانیاریی و بەڵگەی مێژوویی و جوگرافیی و ئەتنۆگرافیی داوە[٣٤] .

لە ساڵی ١٨٨٠دا ئێرانناسی بەناوبانگ فێردیناند یوستی کتێبێکی ڕێزمانی کوردیی بڵاوکردەوە[٣٥] و لەم کارەیدا کەڵکێکی زۆری لە بەرهەمەکانی : م. گارزۆنی ، ئا. خۆدسکۆ ، س. ری ، پ. لێرخ ، ئا. ژابا .... وەرگرتووە .

فەسڵی یەکەمی ئەم ڕێزمانە باسی فۆنێتیکە (ل ١ ـ ١٠١) . لە لێکۆڵینەوەی دەنگە دەنگدارەکاندا لە نێوان درێژیی و کورتیی تلفظ کردنی هەر یەك دەنگدا جیاوازیی کردووە و بە دەنگێکی جیاوازی داناوە ، وە ئەمە بووە بە هۆی ئەوەی دەنگە دەنگدارەکان لە نوسراوەکەی ئەودا ژمارەیان پتر بێت لەوەی کە لە واقعی زمانی کوردیدا هەیە .

لە بەشی وشە داڕشتندا لە بارەی پێشگر و پاشگر ، وشەی

---

(٣٣) بڕوانە شەرەف خانی بتلیسی ، شەرەفنامە ، (ی. ئی. فاسیلیڤا کردویە] بە ڕوسی) ، مۆسکۆ ١٩٦٧ ، ل ١٨ .

(٣٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٢ .

(٣٥) F. Justi , Kurdishe Grammatik , S. - Pb., 1880 .

(مرکب) ..... دواوە (ل ١٠٢ ـ ١٢٢) . فەسڵێکی تایبەتی دەربارەی مەرفۆلۆژیایە : ناو ، جێناو ، ئاوەڵناو .... (١٢٢ ـ ٢٤٥) . دوا فەسڵی لە بابەت سینتکسیسەوەیە (ل ٢٤٦ ـ ٢٥٦) .

ف. یوستی لە لێکۆڵینەوەکەیدا هەوڵی بەراوردکردنی زمانی کوردی لەگەڵ زمانە ئێرانیێکانی تردا داوە . هەر چەندە ئەمە کارێکی راستە ، بەڵام وەك ق. کوردۆ دەڵێ : « ناتەواوی ف. یوستی لەوەدایە کە تەنها چمکێکی بەراوردەکەی گرتووە »[36] — واتە تەنها بەراوردی لێك چوونی ئەو دوو زمانەی کردوە . لەبەرئەوە لەم لێکۆڵینەوەیەدا نوسەر نەیتوانیوە خاسیەتی ناوخۆی زمانی کوردی نیشان بدا . جا لە لێکۆڵینەوەی دەستوری زمانێکدا ، ئەگەر خاسیەتی تایبەتی ناوخۆی ئەو زمانە نیشان نەدرێ ئەوە ئەو لێکۆڵینەوەیە لە واقع دوور دەکەوێتەوە ..... هەروەها ناتەواوی ئەم کتێبە لەوەشدایە کە نوسەر لە هێنانەوەی نمونەدا وشەی لە زمانی کوردی خۆیەوە وەرنەگرتووە ، بەڵکو لە فارسی کۆن و زمانە ئێرانیێکانی ترەوەی دەرهێناوە . لەگەڵ ئەو هەموو کەم و کورتیانەشدا ئەم کتێبە یەکێکە لە کارە هەرە بەرزەکانی پێش سەدەی بیست لە بارەی زمانی کوردییەوە .

---

(٣٦) ق. کوردۆ ، بەراوردکردنی رێزمانی دیالێکتەکانی کوردی ، (نامەی دکتۆری) ، ل ١١ .

نزیك کۆتایی سەدەی نۆزدە رۆژهەلاتناس ئا. سۆتسین کتێبێکی لە بارەی رێزمانی کوردییەوە بلاوکردەوە[۳۷] کە بناغەکەی لەسەر ئەو کەرەستەیە دارێژراوە کە کاتی خۆی لەگەل (ی. پرایم)دا بە جووتە کۆیان کردۆتەوە و چاپیان کردوە.[۳۸]

ئەم کتێبی رێزمانە (۱٦) لاپەڕەی دەربارەی فۆنێتیك و (۱٥) ی - مەرفۆلۆژیایە. لە بەشی مەرفۆلۆژیادا بە زۆری لە ناو و جێناو و کردار دواوە. لە هەندێ حالاتی گۆرینی وشەدا دەستووری زمانی فارسی بەسەر کوردیدا سەپاندووە و ئەمەش تووشی هەلەی کردوە.

سالی ۱۸۹۱ س. ئا. یەگیزاروف کتێبێکی لە بارەی ئەتنۆگرافیای کوردەوە بلاوکردەوە[۳۹]. ئەم زانایە سوودی لە نووسراوەکانی خ. ئابۆڤیان و پ لیرخ و هەروەها ئەو کەرەستە زۆرەی کە خۆی لە ماوەی دوانزە سالدا لە ئەنجامی ژیاندا لە ناو کوردەواریدا کۆی کردۆتەوە وەرگرتووە. نووسەر سەبارەت بە ژیانی کۆمەلایەتی

(۳۷) A. Socin, Die Sprache der Kurden, « Grundriss der iranischen Philologie » , Bd. I, 2 Abt.

(۳۸) Prym und A. Socin, Kurdische Sammlungen, Abt, I. II , S. pbg., 1887 - 1890.

(۳۹) س. ئا. یەگیزاروف ، مێژوویەکی ئەتنۆگرافی کورتی کوردی موحافەزەی یەریڤان ، « راپۆرتەکانی بەشی قەفقاسی کۆمەلی جوگرافی ئیمپراتۆریی رووسی » ، تفلیس ۱۸۹۱ .

وخۆ و ڕەوشت و شێن و شایی و ئاین و باوەڕ . . . . ی گەلی کورد دواوە . جگە لەوە لەم کتێبەدا بە هاوکاری ل. پ. زاگورێتسکی لە هەندێ مەسەلەی گرنگی ڕێزمانی زمانی کوردی کۆڵیوەتەوە و وەك پاشکۆش دوو فەرهەنگیان داناوە : یەك ـ کوردی ـ ڕووسی (ل ١ ـ ٦٥) ؛ دوو ـ ڕووسی ـ کوردی (ل ٦٦ ـ ١٢٢) . یەکەم دەوری سێ هەزار ، دووەم ـ چوار هەزار وشەیەکە .

وەك ئاشکرایە ماوەیەکی زۆر بەسەر نوسینی ئەم کتێبەدا تێپەڕیوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تاکو ئێستا بە سەرچاوەیەکی ڕەسەن دەژمێررێت لە لێکۆڵینەوەی مێژووی کولتوری گەلی کورد بە گشتی و کوردی یەزیدی بە تایبەتی ، ئەویش هۆی بوونی کەرەستە و بەڵگەیەکی زۆرە سەبارەت بە ئاین و تێکستی کوردە یەزیدییەکان کە بۆ یەکەم جارە لە کوردناسیدا بەو شێوە زانستییە لەو مەسەلەیە کۆڵراوەتەوە .

نوسراوی هەرە ناسراوی ن. یا. مارر لە کوردناسیدا وتاری « دیسان دەربارەی وشەی چەلەبی » یە[٤٠] . ڕاستە نوسەر لەم وتارەدا گەلێك نمونەی جوانی سەبارەت بە دەوری کورد لە مێژووی کولتوری میللەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هێناوەتەوە و نیشانی داوە

(٤٠) ت. یا. مارر ، دیسان دەربارەی وشەی چەلەبی ، « دەستنوسەکانی بەشی ڕۆژهەلاتناسی کۆمەڵی ئارخیۆلۆگی » ، پیترسبورگ ١٩١٢ ، ب ٢٠ ، ل ٩٩ ـ ١٥١ .

کە چۆن کورد لە سەدەکانی ١٠ ـ ١٣دا دەورێکی گەورەی بینیوە لە پێگەیاندنی ئاسیای بچوك و لە ســازکردنی کولتورێکی بە نرخ لە مێژوی میللەتانی پشت قەفقاسدا . ئەوەی جێگای رەخنە و سەر ـ سوڕمانە ئەوەیە کە ن. یا. مارر تەماشای مێژوی میللەتی کورد دەکا و لێی دەکۆڵێتەوە نەك وەك لە مێژوی میللەتێکی جیاواز و ســەربەخۆ ، بەڵـکو وەك مێژوی یافیتی (جـۆرجی ، خالدی ، ئەرمەنی) .

لە ئەنجامی لێـکۆڵینەوەی لە مانای وشــەی « چـەلەبی » و هەروەها وشەی « کورد » ـ کە یەکێـکە لە نەتەوە ئێرانێـکان و کە زمانەکەشی هەر لە بەشی زمانە ئێرانێـکانە ، ن. یا. مارر هاتۆتە سەر ئەو باوەڕە هەڵە و چەوت و چەوێڵەی کە ئەسڵی کورد و زمانی کوردی بە یافیتی دابنێ . ئــەم را ناڵەبارەی ن. یا. مارر تا رادەیەك ، بۆ ماوەیەك لێـکۆڵینەوە لە نەژادی کورد و لە زمانی کوردییان بەرەو رێـگایەکی لار و خوار برد و لەم روەوە هەندێ کۆسپ و تەگەرەیان هێنایە بەر لێـکۆڵینەوە لە کورد و زمانەکەی . ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە هەر لە زویەکەوە کوردناسانی سۆڤێت ، بە تایبــەتی قەناتی کوردۆ[٤١] ئەو تیۆری و ناڕاستی و هەڵانەی

(٤١) ق. کوردۆ ، رەخنــە لە بیر و باوەڕی چەوت بەرامبەر بــە زمانی کوردی ، گۆڤاری « کورتەی دەنگوباسی ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسی » ، ١٩٥٥ ، ب ١٢ ، ل ٤٣ ـ ٦١ .

ن. یا. مارریان ڕاســـتکردەوە و ئەو تۆوە پڕ زیانەی چاندبوی هـەڵیان گێڕایەوە ، بەڵام بە داخەوە تازە وا د. مارف خەزنەدار ئەو وتارەی ن. یا. مارر لە مەسەلەی لێـکۆڵینەوەی نەژادی کورددا بە بەرهەمێـکی بەنرخ دەداتە قەلەم[٤٢] .

کوردناسی لە یەکێتی سۆڤیێت

بایەخ دان بە کوردناسی دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەوەندەی تر پەرەی ســەند و بونی کەمینەیەکی کورد لەم وڵاتەدا و ئەو گۆڕانە هەرە گەورەیەی بەسەر ژیانی نوێیدا هات بونە هۆیەکی گرنـگ و نوێی گەشــــە کردن و پێشکەوتنی کوردناسی سۆڤیێت و یەکێك لە ئەنجامە هـەرە گرنـگەکانی ئەوە بو کە پاش ماوەیەك ڕۆڵەکانی ئەم کەمینەیە خۆشـــیان چاکیان لێ کرد بە لادا و چـــالاکانە هاتنە کۆڕەوە ...... ئێستا چوار مەڵبەندی کوردناسی لە سۆڤیێتدا هەیە : لە یەریڤان و لێنینگراد و مۆسکۆ و باکۆ[٤٣] .

---

(٤٢) بڕوانە : گۆڤاری « ڕۆژی کوردستان » ، بەغدا ١٩٧٢ ، ژ ٧ ، ل ٤٣ .

(٤٣) کاروباری زانستی ئەم چوار مەڵبەندە بە تەواوی پێـکەوە بە ستراون و هەنـگاوی هــەر مەڵبەندێـکیان بە بەشداری و هـاوکاری ئەوانی تر دەنرێن .

لە یەریڤان :

هەر لە دانانی ئەلف و بێی کوردی لە ساڵی ١٩٢٨دا و کردنەوەی قوتابخانەی کوردی بە تایبەتی لە ئەرمەنستانی سۆڤێت هەست بە پێشکەوتنی کاری کوردناسی دەکرێت . لە ساڵانی ٣٠ دا بۆ کۆکردنەوەی کەرەستەی زمانەوانی و ئەتنۆگرافی و فۆلکلۆری چەند لیژنەیەکیان بۆ دێهاتە کوردییەکان نارد . دوو زانای بەناوبانگ : ئەمینی عەڤدال و حاجی جندی لە کاروباری ئەو لیژنانەدا هاوبەشییان کردووە . هەروەها کۆنفرانسی کوردناسی کە لە ساڵی ١٩٣٤ لە یەریڤان بەسترا بایەخێکی ئێجگار گەورەی هەبوو لە پێشخستنی کوردناسی سۆڤێتدا[٤٤] .

ساڵی ١٩٣٣ فەرهەنگۆکێکی ئەرمەنی - کوردی[٤٥] ، وە ساڵی ١٩٣٥ فەرهەنگۆکی زاراوەی زانستی ئەرمەنی - کوردی[٤٦] بڵاوکرانەوە . ڕاستە لەم دوو فەرهەنگەدا چاومان بە هەندێ وشەی

(٤٤) لەم کۆنفرانسەدا لە گەلێك وتاری زانستی کۆڵیونەتەوە ، بەتایبەتی لە وتاری : حاجی جندی « ڕێگای پێشکەوتنی زمانی ئەدەبی کوردی سۆڤێت » ؛ ئەمینی عەڤدال « ڕێنوسی زمانی کوردی » ؛ قەنانی کوردۆ « بنچینەی ڕێزمانی زمانی کوردی » ؛ عەرەبی شەمۆ « کێشەی دەرەبەگایەتی لای کوردی پشت قەفقاس » ...... هتد .

(٤٥) خەبەرناما ز زمانە فلەژی ـ کورمانجی ، یەریڤان ١٩٣٣ .

(٤٦) خەبەرناما تێرمینۆلۆگیەیا فلەیی ـ کورمانجی ، یەریڤان ١٩٣٥ .

داتاشراوی وەها دەکەوێت کە بە هیچ جۆرێك لەگەڵ دەستوری زمانی کوردیـدا ناگونجێن و هەروەها گەلێك کەم و کورتی لە ناویاندا هەن ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەوری خۆیان بینیوە و دەبینن .

لەساڵی ١٩٣٢دا ئا. خاچاتۆریان کتێبێکی رێزمانی کوردیی بە ئەرمەنی و کوردی لە چاپدا[٤٧] ناتەواوی گەورەی ئەم کتێبە ئەوەیە کە دەستوری زمانی ئەرمەنی بەسەر زمانی کوردیدا سەپاندووە . هەروەها نوسەر لەسەر بناغەی نوسراوەکانی (جاردین و یوستی و بییدار.) ئەم رێزمانەی نوسیوە ، بێ ئەوەی سود لە زمانی گفتوگۆی کوردی وەربگرێ ، ئەمەش بووە بە هۆی سەرنەکەوتنی کارەکەی .

لە ساڵی ١٩٣٥دا لە یەریڤان ئا. خاچاتۆریان و حاجی جندی بۆ قوتابخانە ناوەندییەکان کتێبێکی رێزمانی کوردییان دانا[٤٨] . ئەم کتێبە ، هەر وەك ئەوەی پێشو ناتەواوی ئێجگار زۆر بو ، وە زۆر لەو کەم و کورتیانەی لە کتێبی رێزمانی نوسەرانی زودا هەبون دوبارە کراونەتەوە . لەگەڵ هەمو ئەو کەم و کورتیانەشدا ، رێزمانەکەی ئا. خاچاتۆریان و حاجی جندی « دەورێکی گەورەی بینیوە لە

(٤٧) ئا. خاچاتۆریان ، زمانئامەی کرمانجی ، یەریڤان ١٩٣٢ ، (بە زمانی کوردی و ئەرمەنی) .

(٤٨) ئا. خاچاتۆریان و حاجی جندی ، زمانئامە ژا کرمانجی ، یەریڤان ١٩٣٥ (بە زمانی کوردی) .

پێشکەوتنی رۆشنبیری کوردی ئەرمەنستاندا »[٤٩] هەروەها نابێ ئەوەش لە بیر بکەین کە « دانەرانی ئەم رێزمانە لە چۆنێتی داڕشتنی بنچینەی رێزمانی زمانی کوردیدا بۆ قوتابخانە کوردییەکان هیچ رێزەوێکی پێشو لەبەر دەستیاندا نەبووە تا سودی لێ وەربگرن.[٥٠]

ئەمینی عەڤداڵ و حاجی جندی کتێبێکی گەورەی فۆلکلۆری کوردییان لە ساڵی ١٩٣٦دا بڵاوکردەوە[٥١] . لەم نوسراوەدا گەلێك گۆرانی و داستان و ئەفسانەی کوردی تۆمار کروان و هەروەها شێوەی جیاوازی « مەم و زین » و « شێخی سەنعان » و « لەیل و مەجنون » و « زەمبیل فرۆش » نیشان دراون .

ئەمینی عەڤدال لە ساڵی ١٩٤٨دا کتێبێکی ئەتنۆگرافی لە بارەی ئافرەتی کوردەوە لە چاپدا[٥٢] . لەم نوسراوەدا بە تایبەتی سەبارەت بە خو و رەوشت ، منداڵ بەخێوکردن و خزمەتی ناو ماڵ ، شوکردن و پایەی ئافرەتی کورد دواوە. ئەم کتێبە لەسەر بنکەی رەخنە لەو کارانەی زۆ دەربارەی کورد نوسراون و لەسەر بناغەی ئەو کەرەستە نوێیەی نوسەر دەستی کەوتووە و لەسەر

(٤٩) ئی. ئی. تسوکەرمان ، رێزمانی زمانی کوردی ، پێشەکی ، ل ١٥ ، مۆسکۆ ١٩٦٢ .

(٥٠) هەمان سەرچاوە ، ل ١٥ .

(٥١) ئەمینی عەڤدال و حاجی جندی ، فۆلکلۆری کوردی ، یەریڤان ١٩٣٦ .

(٥٢) ئەمینی عەڤدال ، ئافرەتی کورد ، یەریڤان ١٩٤٨ .

بنچینەی لێکۆڵینەوەی تایبەتی خۆی داڕێژراوە . لە بەراوردکردنی پایە و دەور و رەوشتی ئافرەتی کوردی پشت قەفقاس بەر لە شۆڕش و پاش شۆڕشدا گەلێك نمونەی جوانی هێناوەتەوە ....

نوسەری ناوبراو لە ساڵی ١٩٥٢دا لە ژێر ناوی « ئەتنۆگرافیا و فۆلکلۆری کوردی و لێکۆڵینەوە لێیان » دا کتێبێکی بڵاوکردەوە(٥٣) . لەم بەرهەمەدا بە شێوەیەکی زانستی لە ئەتنۆگرافیا و فۆلکلۆری کوردی و ئەو زانایانەی (بە تایبەتی حاجی جندی) لە کۆکردنەوەی فۆلکلۆری کوردیدا دەوریان بینیوە کۆڵیوەتەوە و دواوە . لە ساڵی ١٩٥٧یشدا بە ناوی « نەریتی کوردی پشت قەفقاس » ەوە کتێبێکی گەورەی لە چاپدا(٥٤) . ئەم نوسراوە لە دوو بەش پێك هاتووە : بەشی یەکەم (ل ١١ ـ ١١٠) دەربارەی ژیانی کوردەوارییە بەر لە شۆڕشی ئۆکتۆبەر . لەم بەشەدا بە دوور و درێژی لە پیشە و ژیانی کۆمەڵایەتی و خو و رەوشت و شین و شایی و دەرمان و نەخۆشی و گەورە و بچوك ..... لای کورد دواوە . بەشی دووەم (ل ١٠٨ ـ ١٩٣) لە بارەی ژیانی کوردەوارییەوەیە لە پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەرەوە . لێرەدا باسی : پەیوەندی لە نێوان ئەندامانی خێزاندا ، ئیش و کار ، چۆنێتی ژیان ،

---

(٥٣) ئەمینی عەڤداڵ ، ئەتنۆگرافیا و فۆلکلۆری کوردی و لێکۆڵینەوە لێیان ، یەریڤان ١٩٥٢ .

(٥٤) ئەمینی عەڤداڵ ، نەریتی کوردی پشت قەفقاس ، یەریڤان ١٩٥٧ .

بەرهەم ، قوتابتی و قوتابخانە ، زبانی رۆشنبیری ..... کردوە .

هـەر ئەمینی عەڤدالّ لە سـالّی ۱۹٦۰دا لە گۆڤـاری « رۆژهەلاتناستی »دا لە ژێر ناوی « کولتوری کوردی ئەرمەنستانی سۆڤیێت »دا[٥٥] . بە زمانی روسی وتاریێکی بلاوکردەوە . لەم وتاردا باسی ئەو گۆرانەی کردوە کە پاش شـۆرشی ئۆکتۆبەر لە ژیانی کۆمەلایەتی کورددا روی داوە . ئەم زانایە لە سالّی ۱۹٦٥ یشدا بە زمانی کوردی لیکۆلینەوەیەکی نوێی بـە ناوی « پەیوەندی خێزانتی لە ناو کورددا » بلاوکردەوە[٥٦] و ئەمـەش هەنگاوێکی گەورەیە کە نوسەر بە زمانی زگماکی خۆی ئەم بەرهەمە رازاوەیەی پێشکەش کردوە .

ئەوەی شـایانی باسە ئەوەتە کە ئەمینی عەڤدالّ بە لیکۆلینەوە زانستیکانی کە بە زمانی ئەرمەنی و روسی و کوردی نوسیوێتی خزمەتێکی گەورەی رۆشنبیری گەلەکەی کردوە و چەند بەردێکی مەحکەمی لە دروست کردنی کۆشکی کوردناستی سۆڤیێتدا داناوە .

حاجی جندی کە زانایەکی ناسراو و گەورەی کوردی سۆڤیێتە ، لە کۆکردنەوە و رزگارکردنی فۆلکلۆردا لە مەترسی خزمەتێکی زۆر و بێشوماری کردوە .

(٥٥) ئەمینی عـەڤدالّ ، کولتوری کوردی ئەرمەنسـتان ، گۆڤـاری « رۆژهەلاتناستی » ، یەریڤان ۱۹٦۰ ، ب ۱ ، ل ۱۷٦ ـ ۱۸۹ .

(٥٦) ئەمینی عەڤدالّ ، پەیوەندی خێزانتی لە ناو کورددا ، یەریڤان ۱۹٦٥ .

یەکەم نوسراوی ئەم زانایە کتێبی « فۆلـکلۆری کوردی » یە کە سالّی ۱۹۳٦ لەگەڵ ئەمینی عەڤدالّدا بلاّویانکردۆتەوە و کە لە سەرەوە لێی دواوین . هەر لە سالّی ۱۹۳٦دا حاجی جندی بە هاوکاری کارۆ زاکاریان هەندێ تێکستی فۆلکلۆری کوردی لە چاپدا[٥٧] . لەم کتێبەدا بە شێوەیەکی سەرەکی گۆرانی دڵداری و ئەڤین و هەڵپەڕکێ و قارەمانێتی ..... تۆمار کراون و هەروەها نوسەران لە بەرهەمی فۆلکلۆری کوردی کۆڵیونەتەوە .

حاجی جنـدی گەلێك وتاری لە بارەی ئەدەب و فۆلـکلۆری کوردی ئەرمەنستانی سـۆڤێتیەوە بلاّوکردۆتەوە ، وەك : « دەنـگی قارەمانێتی و ئازایەتی کوردی ئەرمەنـستانی سـۆڤێت لـە فۆلـکلۆردا »[٥٨] ، « فۆلـکلۆری کوردی و سۆڤێتی »[٥٩] ، « ئەدەبی کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێت »[٦٠] .... وە لە سالّی ۱۹٥۷دا لە ژێر

(٥٧) حاجی جندی و کارۆ زاکاریان ، گۆرانی میللی کوردی ، یەریڤان ۱۹۳٦ .

(٥٨) بڕوانە : « دەنـگوباسی ئەکادیمیەی زانسـتی ئەرمەنستان » ، یەریڤـان ۱۹٤۲ ، ژ ۹ ــ ۱۰ .

(٥۹) بڕوانە : « دەنـگوباسی ئەکادیمیـەی زانستی ئەرمەنستان » ، یەریڤان ۱۹٥۱ ، ژ ۱۰ .

(٦۰) بڕوانە : گۆڤـاری « ئـەدەب و هـونەری سـۆڤێتی » ، یەریڤـان ۱۹٥۱ ، ژ ۲۰ .

ناوی « فۆلکلۆری کوردی » دا کتێبێکی لە چاپدا.[61] ئەم نووسراوە (٢٩٣) لاپەڕەیە و ناوەڕۆکەکەی بەم جۆرەیە : پێشەکی (ل ٣ ـ ٤) ؛ داستان و سەرگوزشتە (ل ٥ ـ ١٥٩) ؛ ئەفسانە (ل ١٦١ ـ ١٨٦) ؛ گۆرانی دلـداری و ئەڤین (ل ١٨٩ ـ ٢٢٣) ؛ گۆرانی شـایی (ل ٢٢٥ ـ ٢٤٨) ؛ پەندی پێشینان و قسەی نەستەق (ل ٢٥٠ ـ ٢٨٢) ؛ فۆلکلۆری کوردی پاش شۆڕش (ل ٢٨٣ ـ ٢٩٣) .

سـاڵی ١٩٦١ یش بەرگی یەکەمی کتێبی « حیکایەتی کوردی » بە زمانی کوردی بڵاوکردەوە[62] . لە پێشەکیدا (ل ١ ـ ١٥) لە بارەی فۆلکلۆری کوردییەوە دواوە و باسی هەموو جۆرەکانی حیکایەتی کوردی کردوە . لە سـاڵی ١٩٦٢ دا بەرگی دووەم[63] و لە ساڵی ١٩٦٩ دا بەرگی سێیەمی[64] ئەم کتێبەی لە چاپدا .

هەر لە ساڵی ١٩٦٩دا لە ژێر چاودێری و سەرپەرشتی حاجی جندیدا کتێبی « گۆرانی و حیکایەتی کوردی » بڵاوکرایەوە[65] .

---

(٦١) حاجی جندی ، فۆلکلۆری کوردی ، یەریڤان ١٩٥٧ .

(٦٢) حاجی جندی ، حیکایەتی کوردی ، ب ١ ، یەریڤان ١٩٦١ .

(٦٣) حاجی جندی ، حیکایەتی کوردی ، ب ٢ ، یەریڤان ١٩٦٢ .

(٦٤) حاجی جندی ، حیکایەتی کوردی ، ب ٣ ، یەریڤان ١٩٦٩ .

(٦٥) خ. مورادوف ، م. رودێنکۆ ، ق. کوردۆ ، ع. شەمۆ ، ئی. تسوکەرمان ، گۆرانی و حیکایەتی کوردی ، مۆسکۆ ١٩٦٩ ،

لەم نووسراوەدا گەلێك داستانی كوردیی ، وەك : « مەم و زین » ، « سیڤا ئاجی » ، « دمدم » ، « زەمبیـل فرۆش » ، « لەیل و مەجنوون » ..... تۆمار كراون .

لە كۆكردنەوە و تۆمار كردن و بڵاوكردنەوەی فۆلكلۆری كوردیدا حاجی جندی دەورێكی گەورەی بینیوە . ئـەو سامانە نەتەوایەتیەمانی لە مەترسـیی لە ناوچوون و فەوتان رزگار كردوە و ئـەم كارە بووە بە كەرەستەیەكی زۆر و سـەرچاوەیەكی راست و زانستیی بۆ لێكۆڵینەوە لە زمان و مێژوو و ئەتنۆگرفیا ...ی كورد . ئەم خزمەتە بێشـومارەی حاجی جندی بووە بـە هۆی رێز و تەقدیرێـكی بەرز بۆ نووسەر و كاری پیرۆزی .

هەروەها بەم كارە حاجی جندی رێگەی نیشانی زانایانی بەرەی نوێ دا و ئێستا گەلێك لە كوردانی سـۆڤێت بـە كۆكردنەوە و رزگاركردنی فۆلكلۆرەوە خەریكن ، بە تایبەتی ئۆردوخانی جەلیل و جەلیلی جەلیل ...

لە ساڵی ١٩٦٤دا ئۆردوخانی جەلیـل كتێبێكی لە ژێر ناوی « چوارینەی فولـكلۆری كوردیی ـ گۆرانی دڵداریی و ئەڤین » دا بڵاوكردەوە[٦٦] ، وە لە سـاڵی ١٩٦٩ و ١٩٧٠دا دوو كتێبی بچووكی

(٦٦) ئۆردوخانی جەلیل ، چوارینەی فۆلـكلۆری كوردیی ـ گۆرانی دڵداریی و ئەڤین ، یەریڤان ١٩٦٤ .

« پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی »[٦٧] و لە ساڵی ١٩٦٨ کتێبی داستانی قارەمانێتی کورد « خانی لەپ زێڕین » و « قەڵای دمدم »ی[٦٨] لە چاپدا .

یەکێك لە کارە هەرە گەورە و زانستێکانی ئۆردوخانی جەلیل کتێبی « پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی »یە کە بە هاوکاری جەلیلی برای بە زمانی کوردی و روسی نوسیویێتی[٦٩] لێرەدا پێویستە سەرنج بو ئەوە رابکێشین کە وا نوسەرانی ئەم کتێبە لە بریتی پێشەکی بە روسی (ل ٥ ـ ٢٣) و بە کوردی (ل ٢٤ ـ ٤١) بە کورتی بە شێوەیەکی پێویست و شێوازیکی زانستی لە بارەی مێژوی لێکۆڵینەوە و نرخ و شوێن ......ی پەندی پێشینانی کوردی دواون .

هەرچەندە لە وەرگێڕان بۆ سەر زمانی روسی و خستنە سەر ئەلفبای لاتینی چەند ناتەواوی و هەڵەیەکی کەم دەبینرێت ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کارێکی پوخت و نایاب و سەرکەوتوە و کەلێنێکی

---

(٦٧) ئۆردوخانی جەلیل ، پەندی پێشینان و قسەی نەستەق ، یەریڤان ١٩٦٩ و ١٩٧٠ .

(٦٨) ئۆردوخانی جەلیل ، « خانی لەپ زێڕین » و « قەلای دمدم » و مۆسکۆ ١٩٦٧ .

(٦٩) ئۆردوخانی جەلیل و جەلیلی جەلیل ، « پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی » ، مۆسکۆ ١٩٧٢ .

گەورەی لە کوردناسیدا پڕکردۆتەوە .

جەلیلی جاسم کە کوردناسێکی لاوە ، جگە لە چەند وتارێك دوو کتێبی نایابی لە بارەی مێژووی کوردەوە بڵاوکردەوە : کتێبی یەکەمیان لە بارەی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵڵاوەیە کە لە ساڵی ۱۸۸۰دا دژی نارەوایی و ستەمی رژێمی تورکیا و ئێران بەرپا بوو.[۷۰] کتێبی دووەمیان لە بارەی پێشکەوتنی سیاسەتی میللەتی کورد دەدوێ لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا ـ واتە لەو دەورەی کە لە ئەنجامی دواکەوتن و لاوازبوونی باری ئابوری و جەنگی و سیاسەتی فەرمانڕەوایی سوڵتانەکانی عوسمانی لە کوردستاندا ئەمارەتە کوردییەکان بەهێز بوون و فروان کران[۷۱] .

ئەوەی شـــایانی باســـە ئەوەتە کە کتێبی یەکەمیان وەرگێڕراوەتە ســـەر زمانی عەرەبی و لە رۆژنامەی « التآخی » ساڵی ۱۹۷۲دا بە چەند زنجیرەیەك بڵاوکراوەتەوە ، کتێبی دووەمیشیان ئێستا د. کەمال مەزهەر خەریکی وەرگێڕانێتی بۆ عەرەبی و تاکو ئێستا چەند زنجیرەیەکی ئەو تەرجومەیەی لـەگەڵ لێکۆڵینەوە و تێبینی زانســتی خۆی لەو کارە لە هەمان رۆژنامەدا خستۆتە بەر دەم خوێنەران .

---

(۷۰) جەلیلی جەلیل ،شۆڕشی ساڵی ۱۸۸۰ی کورد ، مۆسکۆ ۱۹۶۶ .

(۷۱) جەلیلی جەلیل ، کوردی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا ، مۆسکۆ ۱۹۷۳ .

خالیدی چەتۆ کە ئێستا سەرۆکی بەشی کوردیی ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسیی ئەکادیمیەی زانستیی ئەرمەنستانە چەند نوسراوێکی لە بارەی مێژوی کوردەوە بڵاوکردۆتەوە، بە تایبەتی کتێبی «کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێتی»[٧٢] و «کورد لە شەڕی دووەمی جیهاندا»[٧٣] ... ناسراوان و سەرنج رادەکێشن . لە کتێبی یەکەمدا سەبارەت بە دەوری پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستان گەلێك نمونەی کە بون بە هۆی پێشخستنی رادەی ئابوریی و سیاسیی و رۆشنبیریی ... چینی کرێکاری کورد هێناوەتەوە . بەم بۆنەیەوە نوسەر لە پێشەکیدا نوسیویێتی دەڵێ : لەم کتێبەدا ئەو گۆڕانە کۆمەڵایەتیی و ئابورییەی لە بنەڕەتا پاش دامەزراندنی دەسەڵاتی سۆڤێت بەسەر کورددا هاتووە رون دەکرێتەوە[٧٤] .... لە کتێبی دووەمدا دەوری کوردی سوڤێتی نیشان داوە لە هاوبەشیی راستەقینەدا لەگەڵ هەمو میللەتانی تری سۆڤێتدا لە شەڕی دووەمی جیهاندا بەرامبەر بە هێرشی ئەڵمانیای نازیی .

شەکرۆی خودۆ ماوەیەکی درێژ لە رۆژنامەی «رێیا تازە» کاری دەکرد و ئێستا لە بەشی کوردییەکەی ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسیی یەریڤانە . لێکۆڵینەوەکانی ئەم نوسەرە بە زۆریی دەربارەی بزوتنەوەی

---

(٧٢) خالیدی چەتۆ ، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێتی ، یەریڤان ١٩٦٥ .

(٧٣) خالیدی چەتۆ ، کورد لە شەڕی دووەمی جیهاندا ، یەریڤان ١٩٦٩ .

(٧٤) سەرچاوەی ناوبراو ، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێتی ، ل ٥ .

ئازادیی نەتەوایەتیی کوردە لە عێراق و هەروەها چەند وتارێکیشی لە بارەی وەزعی کوردی تورکیا پاش شەڕی دووەمی جیهان بڵاوکردۆتەوە .

مەکسیمی خامۆش لە بارەی زمانی کوردییەوە چەند وتار و نامیلکەی بڵاوکردۆتەوە ، وەك : « رەخنە لە کتێبەکەی چ. خ. باکایێف (شێوەی کوردیی تورکمەنستان) »[٧٥] ؛ « مەرفۆلۆژیای شێوەی بادینان »[٧٦] ...

گ. ب. ئاکۆپۆف دەربارەی نەژاد و مێژوَی کورد هەندێ وتاری بڵاوکردۆتەوە . کاری هەرە گەورەی ئەم زانایە نامەی دوکتۆرێکەیەتی کە لە ژێر ناوی « رەخنەی مێژوَیتی لە مەسەلەی نەژادی کورددا » نوسیویێتی . ئەم نوسراوە پتر لە (٥٠٠) لاپەڕە دەبێت . گ. ب. ئاکۆپۆف لەم لێکۆڵینەوەیەدا گەلێك زانیاری راست و چەسپاوی شێواندوە و لە روَنکردنەوەی نەژاد و زمان و کولتوری گەلی کورددا گرنگی بە تیۆری بورجوازیی و یافیتیی و سامیی و شۆڤێنێتی فارسیی و تورکیی داوە، هەروەها بۆ ئەم مەبەستە گەلێك لاپەڕەی لەسەر لێکدانەوەی هەندێ ئەفسانەی جیاوازی کوردیی و عەرەبیی و فارسیی نوسیوە و بەم بۆنەیەوە دەڵێ : « هیچ یەکێك لەم سەرگوزشتە و داستانانەی سەدەکانی ناوەڕاست بە

(٧٥) بڕوانە : گۆڤاری « مێژو و فیلۆلۆژیا » ، یەریڤان ١٩٦٥ ، ز ٣ .

(٧٦) بڕوانە « کورتەی نامەی دوکتۆری » ، یەریڤان ١٩٦٥ .

خۆڕایی هەڵبەستراون و رەگیان دەگەڕێتەوە بۆ زۆر کۆنیا، لەبەر ئەوە لێکۆڵینەوە لە ئەفسـانە و سـەرگوزشتە و داستان بۆ رۆنکردنەوەی نەژادی کورد دەوری خۆی دەبینێ »[77] . راستە سەرگوزشتە هەن کە هەڵبەسـتراون و رێك خراون بە گوێرەی پێویستی چەرخ . ئەو جۆرە سەرگوزشتە و داستانانە ناتوانن ببن بە بەڵگەی مێژوویی بۆ لێکۆڵینەوەی باسێکی زانستی . توسەر جیاوازی لە نێوان ئەفسانە و سـەرگوزشتە و داسـتانی راست و ناڕاست ، رووداو و هەڵبەستراودا نابینێت ، هەر لەبەر ئەوەشە گەلێك لاپەڕەی بەو ئەفسانانە پڕکردۆتەوە کە دەڵێن کورد لە شـەیتانەوە پەیدابوون[78] .

ك. ب. ئاکۆپۆڤ گەلێـك بیر و رای دوور لە زانسـتی هێناوەتەوە و ویستویەتی لەو رێگەیەوە بکاتە ئەنجـام . هەروەها هەوڵی زینـدوو کردنەوەی گەلێ تیۆری چەوت و بۆرجوازی وای داوە کە لە مێژە لەناو براون ... بێگومان ئەمانە هەموو بوون بـە هۆی لاوازی لێکۆڵینەوەکە .

---

(٧٧) ك. ب. ئاکۆپۆڤ ، « رەخنـەی مێژوویی لە مەسـەلەی نـەژادی کورددا » ، (کورتەی نامەی دوکتۆری) ، یەریڤان ١٩٦٩ .

(٧٨) لە وتارێکی ق. کوردۆوە وەرگیراوە ، کە هێشتا لە چاپ نەدراوە .

لە لێنینگراد :

ساڵی ١٩٢٨ کۆمیتەی ناوەندیی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستان ژمارەیەك قوتابیی کوردی نارد بۆ « زانستگەی کرێکاران » لە لێنینگراد . پاش تەواوکردنی زانستگە هەندێکیان گەڕانەوە بۆ ئەرمەنستان و چەند کەسێکیان لە ئاموزگای زمانەوانیی زانکۆی لێنینگراد وەرگیران . بەم بۆنەیەوە سەرۆکی بەشی ئێرانیی پرۆفیسۆر ئا. ئا. فرێیمەن بەشی کوردیی کردەوە ، وە بۆ پتەو بوون و فراوان کردنی بەشەکە چەند قوتابیەکی لە میللەتانی تری سۆڤێت وەرگرت و هەروەها ئی. ئا. ئۆربیلی بۆ وتنەوەی زمانی کوردیی و ئەتنۆگرافیای کورد بانگ کرد .

ساڵی ١٩٣٣ چەند قوتابیەکی پۆلی سێهەم : قەناتی کوردۆ و عەرەبی شەمۆ و ئیسحاق تسوکەرمان بە رابەریی مامۆستاکانیان لە بارەی زمانی کوردییەوە دوو وتاریان بڵاوکردەوە : « ئیزافە لە زمانی کوردیدا »[٧٩] و « نێر و مێ لە زمانی کوردیدا »[٨٠] . لەم دوو وتارەدا بۆ یەکەم جار لە مێژووی کوردناسیدا هەست بە هەندێ

(٧٩) بڕوانە : گۆڤاری « شۆڕش و نوسین » ، مۆسکۆ ١٩٣٣ ، ژ ١ ، ل ٥١ ــ ٥٦ .

(٨٠) بڕوانە : کتێبی « نوسین و شۆڕش » ، مۆسکۆ ١٩٣٣ ، ژ ١ ، ل ١٧٩ ــ ١٨٠ .

خاسیەتی دابەشکردنی ناو بەسەر نێر و مێدا و نیشانەی ئیزافەدا کراوە.

پاش ماوەیەك سێ قوتابی لە دەرچوانی بەشی کوردی زانکۆی لێنینگراد : یو. یو. ئاڤالیانی ، ق. کوردۆ ، ئی. ئی. تسوکەرمان لە بەشی دوکتۆرا وەرگیران و ســالی ۱۹۳۹ — ۱۹٤۱ خوێندنی دوکتۆرایان تەواو کرد .

پێگەیاندنی کادری کوردناسی لە بەشی ئادابی زانکۆی لێنینگراد بە تایبەتی بە یارمەتی ئا. ئا. فرییمەن و ئی. ئا. ئۆربیلی هەنگاوێکی گەورە بێ لە پێشخستنی کوردناسیدا بە گشتی و وەرگرتنی شێوەیەکی راست و شێوازێکی زانستی لە لێکۆلینەوەی مەسەلەی کوردناسیدا .

لە مانگی شوباتی ســالی ۱۹۵۹دا بە فەرمان و سەرپەرشتی سەرۆکی ئاموزگای رۆژهەلاتناسی لێنینگراد ئی. ئا. ئۆربیلی ئەو چەند کوردناسەی کە لە بەشی ئێرانی بوون جیا کرانەوە و وەك کۆمەلێکی سەربەخۆ لە ژێر ناوی « کەبینێتی کوردی »دا رێکیان خستن و ئەمەش هەنگاوێــکی گەورەی تر بێ لە پێشخســتنی کوردناسی سۆڤێتدا ، بەلــگەش بۆ ئەمە ئەو ژمارە زۆرە کارە زانستییە نایاب و بەنرخانەن کە کارگێرانی بەشــی کوردی لە ماوەی ئەم چواردە سالەدا لە بارەی زمان و ئەدەب و فۆلکلۆر و مێژوو و ئەتنۆگرافیای کوردەوە بلاویان کردۆتەوە .

هەروەها حەز دەکەم سەرنجیش بۆ ئەوە رابکێشم کە وا ئی. ئا. ئۆربیلی لە یەکێتی سۆڤێت بناغەی کوردناسی دانا و خزمەتێکی

باشـــی ئەم زانستەی کـردوە و لە لێکۆڵینەوەی کورد و زمانی کوردیدا دەورێکی تایبەتی هەیە. لەگەڵ ئەوەی بە کاروباری کارگێڕی و مەسەلەی زمانەوانییەوە بە گشتی زۆر خەریك بووە ، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا جاروبار لە کورد و زمانەکەی کۆڵیوەتەوە و لە نـاو دەستنوسەکانیدا هـەندێ لێکۆڵینەوەی لە سـەر زمانی کوردی ئەرمەنستان هەیە .

ماموّســتا قەناتی کوردۆ کە لە پاش ئی. ئا. ئۆربیلییەوە تا ئێستا سەرۆکی بەشە خزمەتێکی گەورە و شایانی کوردناسی کردوە و لەم ڕووەوە گەلێك کاری زانستی نوســیوە ، کە زۆربەیان بـــۆ لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی تەرخان کراون ـ واتە نوسینی ڕێزمانی کوردی (تـیۆری و پراکتیك)، لێـکۆڵینەوە لە زمانی گفتوگۆ و لە زمانی ئەدەبی ، بەراوردکردنی دیالێکتی کرمانجی ژوورو و خوارو ، دانانی فەرهەنگی کوردی ـ ڕوسی و ئەو بابەتانە .

ئـەو کارە زمانەوانیانەی ق. کوردۆ نوســیویێتی ئەمانەن : دوو فەرهەنگ ـ کوردی (کرمانجی ژوورو) ـ ڕوسی[81] ، وە کوردی (کرمانجی خوارو) ـ ڕوسی[82] . چەند کتێب و نامیلـکە لە بارەی ڕێزمانی زمانی کوردییەوە ، وەك : « ڕێزمانی زمانی کوردی » (بە

---

(٨١) ق. کوردۆ ، فەرهەنـگی کـوردی (کرمانجی ژوورو) ـ ڕوسـی ، مۆسکۆ ١٩٦٠ .

(٨٢) ئامادە کراوە بۆ چاپ .

زمانی كوردی)[83] ، « رێزمانی زمانی كوردی » (بە زمانی رووسی)[84] ، « بەراوردكردنی رێزمانی زمانی كوردی »[85] ... هەروەها ژمارەیەكی زۆر لە وتار ، وەك : « تصریفی كرداری متعدی لە زمانی كوردیدا »[86] ، « مانا و فەرمانی پاشكۆی - ك (ەكە) لە زمانی كوردیدا »[87] ، « پێشگر و پاشگر لە زمانی كوردیدا »[88] ، « جێناوی لكاو لە زمانی كوردیدا »[89] ، « لە بابەت نڤیسكار زمان و ئەلفبایی

---

(٨٣) ئەم كتێبە لە سالی ١٩٤٩دا لە یەریڤان لە چاپ دراوە و تاكو ئێستا چوار جار - لە سالانی ١٩٤٩ ، ١٩٥٦ ، ١٩٦٠ و ١٩٧٠ دا لە چاپ دراوەتەوە .

(٨٤) ق. كوردۆ ، رێزمانی زمانی كوردی ، مۆسكۆ ١٩٦٢ .

(٨٥) نامەی دوكتۆرییەكەیەتی كە لە سالی ١٩٦٨دا دوكتۆرای علومی بۆ وەرگرتووە و ئێستا لە ژێر چاپدایە .

(٨٦) بڕوانە : كتێبی « وتاری نوێنەرانی سۆڤیێت لە كۆنگرەی بیست و چوارەمی رۆژهەلاتناسیدا » ، مۆسكۆ ١٩٦٠ ، ل ٩ .

(٨٧) بڕوانە كتێبی « مێژووی كولتوری گەلانی رۆژهەلات » (بۆ بیرەوەری ئی. ئا. ئۆربیلی) ، مۆسكۆ - لێنینگراد ١٩٦٠ ، ل ٣٦١ - ٣٦٨.

(٨٨) بڕوانە كتێبی « فیلۆلۆژیای ئێرانی » ، مۆسكۆ ١٩٦٤ .

(٨٩) بڕوانە كتێبی « نووسراوە دێرینەكان و مەسەلەی مێژووی كولتوری گەلانی رۆژهەلات » ، لێنینگراد ١٩٦٥ ، ل ٥٦ - ٥٧ .

پەرتوکێت دینی ئێزیدیان »[90] ...

ق. کوردۆ تەنها بە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردییەوە خەریك نەبووە ، بەڵکو گەلێك بەرهەمی باشیشی لە بارەی ئەدەب و فۆلکلۆر و مێژوو و ئەتنۆگرافیای کوردەوە بڵاوکردۆتەوە ، وەك : « ئەحمەدی خانی و بەرهەمی ئەدەبی »[91] ، « کوردی ئەرمەنستان لە ئەدەبی دەرەوەدا »[92] ، « قەڵای دمدم ـ داستانی قارەمانێتی کورد »[93] ، « پەندی پێشینانی کوردی »[94] ، « شیکردنەوەی بەڵگەکانی کەزنەفۆن دەربارەی کاردوخەکان »[95] ، « کارەکانی پ. لێرخ لە بارەی کوردناسییەوە »[96] ... و گەلێکی تر[97] .

(۹۰) بڕوانە گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، بەغدا ۱۹۷۳ ، ب ۱ ، ل ۱۳۲ ـ ۱۷۲ .

(۹۱) گۆڤاری « رووناهی » ، بەغدا ۱۹٦۱ ، ژ ۹ ـ ۱۰ .

(۹۲) بڕوانە : رۆژنامەی « رێیا تازە » ، یەریڤان ۱۹٦۰ .

(۹۳) بڕوانە : کتێبی « چیرۆك و داستانی کوردی » ، مۆسکۆ ۱۹٦۰ .

(۹٤) بڕوانە : کتێبی « پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی گەلانی رۆژهەڵات » ، مۆسکۆ ۱۹٦۰ .

(۹٥) بڕوانە : کتێبی « کورتەی وتارەکانی کۆنفرانسی زانستی ئێرانناسی » (بۆ یادی شەست ساڵەی پرۆفیسۆر ن. ئا. بۆڵدرێف) ، مۆسکۆ ۱۹٦۹ ، ل ۲٥ ـ ۲۸ .

(۹٦) بڕوانە : کتێبی « لە بارەی مێژووی رۆژهەڵاتناسی رووسەوە » ، مۆسکۆ ۱۹٥۹ ، ب ٤ ، ل ۳۹ ـ ٥۱ .

(۹۷) کارە زانستییەکانی ق. کوردۆ هێندە زۆرن کە لەم وتارەدا توانای

هەروەها ئی. ئی. تسوکەرمان خزمەتێکی باشی زمانی کوردی کردوە و ژمارەیەکی زۆر لە وتار و نامیلکە و کتێبی لە بارەی زمانی کوردییەوە نوسیوە. ئەوەی لە ناویاندا جێگای بەرز و دیاری وەرگرتبێ کتێبی «رێزمانی زمانی کوردی» یە کە لە ساڵی ١٩٦٢دا لە چاپ دراوە[٩٨]. ئەم نوسراوەی کە بریتییە لە (٢٤٠) لاپەڕە، دەربارەی کردارە لە دیالێکتی کرمانجی ژوروودا. بەمە و ژمارەیەك کاری زانستی تر لە مەسەلەی مەرفۆلۆژیادا[٩٩] گەلێك کێشەی ئاڵوز و گرنگی رێزمانی زمانی کوردی خاوکردۆتەوە.

هەرچەندە زۆربەی ئەو کارە زانستیانەی کوردناسانی لێنینگراد نوسیویانە سەبارەت بە زمانن بەڵام لە گەلێ روی تریشەوە درێغییان نەکردوە، بە وینە دەبینین لە بارەی فۆلکلۆر و ئەدەبەوە بە تایبەتی م. ب. رودێنکۆ کۆمەڵێك کاری نایابی بڵاوکردۆتەوە، وەك: «مەم و

= ئەوەمان نیە باسی هەموێان بکەین. هەروەها مامۆستا کوردۆ تا ئەمڕۆش کە تەمەنی گەیشتوەوە بە شەست و سێ ساڵی رەبەق لەم مەیدانە سەختەدا هەر خەریکی رازاندنەوەی کتێبخانەی زانستی کوردییە بە بەرهەمە بەهادارەکانی.

(٩٨) ئی. ئی. تسوکەرمان، رێزمانی زمانی کوردی، مۆسکۆ ١٩٦٢.

(٩٩) بە وێنە: «وشەی مرکب لە زمانی کوردیدا» (لە کتێبی: وتاری زانایانی ئامۆزگای زمانەوانی، لێنینگراد ١٩٦٣)؛ «نیشانەی کۆ لە دیالێکتی کرمانجی ژوروودا» (فیلۆلۆژیای ئێرانی، مۆسکۆ ١٩٦٩)......

زینی ئەحمەدی خانێ »[١٠٠] ، « شێخی سەنعانی فەقێ تەیران »[١٠١] ، « لەیل و مەجنونی حارسی بتلیسێ »[١٠٢] ... لە بارەی ئەتنۆگرافیاشەوە « عادات و رسـومات نامـەی اکرادیەی مـەلا مەحمـودی بایەزیدێ »[١٠٣] ....

کاری هـەرە گەورە و سەرکەوتوو لە مەسەلەی مێژووی گەلی کورددا شـەرەفنامەی شەرەف خانی بتلیسییە کە ی. ئی. ڤاسیلیڤا کردویە بە رووسی و لە سالی ١٩٦٧دا لەگەڵ پێشەکیەکی نایابـدا بڵاوی کردۆتەوە[١٠٤] .

لە نێوان کارەکانی ژ. س. موسیلیاندا « بیبلوگرافیای کوردناسی » کە سالی ١٩٦٣ بڵاوی کردۆتەوە[١٠٥] ، جێگای تایبـەتی خـۆی

(١٠٠) م. ب. رودێنکۆ ، « مەم و زین »ی ئەحمەدی خانـێ ، مۆسکو ١٩٦٢ .

(١٠١) م. ب. رودێنکۆ ، « شێخی سەنعان »ی فەقێ تەیران ، مۆسکو ١٩٦٥ .

(١٠٢) م. ب. رودێنکۆ ، « لەیـل و مەجنـون »ی حارسـی بتلیسـێ ، مۆسکۆ ١٩٦٥ .

(١٠٣) م. ب رودێنکۆ ، « عادات و رسومات نامەی اکرادیە »ی مەلا مەحمودی بایەزیدێ ، مۆسکۆ ١٩٦٣ .

(١٠٤) ی. ئی. ڤاسیلیڤا ، « شەرەفنامە »ی شەرەف خانی بتلیسێ ، مۆسکۆ ١٩٦٧ .

(١٠٥) ژ. س. موسیلیان ، بیبلیوگرافیای کوردناسی ، مۆسکۆ ١٩٦٣ .

وەرگرتووە . زارێ یوسوپۆڤاش جگە لە هاوکاری کردن لە دانانی ئەو فەرهەنگە کوردیی (کرمانجیی خوارۆ) - رۆسیەدا کە لە سەرەوە ناومان برد ، هەروەها چەند وتارێکی نایابی لە بارەی رێزمانی کوردییەوە (دیالێکتی کرمانجیی خوارۆ) بڵاوکردۆتەوە .

ئو. ل. ڤیلچێڤسکی گەلێك نوسراوی مێژوویی و ئەتنۆگرافیی و ئەدەبیی و زمانەوانیی بڵاوکردۆتەوە ، بەڵام بە داخەوە مەرامی هەرە گەورەی لە لێکۆڵینەوەکانیدا ئەوەبوو کە تەشەنە بە بیر و را چەوتەکانی ن. یا. مارر ، بدا و بیان چەسپێنێ و جێگیریان بکات .
ئو. ل. ڤیلچێڤسکی دژیی ئەو رێگا راستە مێژووییە راوەستابوو کە بۆ لێکۆڵینەوەی زمانە ئێرانیێکان و بە تایبەتی بۆ زمانی کوردیی بەکار دەهێنرا . ڤیلچێڤسکی زمانی کوردیی وەك زمانێکی تێکەڵاو تەماشا دەکرد و وای دەدایە قەڵەم کە رێگای پێشکەوتنی لە زمانە یافیتێکانەوە دەست پێ دەکات و دوایی لە رێگای زمانە ئێرانیێکان و عەرەبییەوە بەرەو زمانی تورکیی دەڕوات .

هەر لەبەر ئەوەی لە زمانی کوردیدا هەندێ وشە هەن لە زمانی تورکییەوە نزیکن ، ڤیلچێڤسکی دەڵێ کە گوایا لە سەدەی ١٣دا لە تورکیا زمانی چینی سەرکاری کورد تێکەڵ بە زمانی تورکیی بوو ، بەڵام زمانی چینی زەحمەتکێش هەر لەسەر شێوەی کۆنی دەڕۆیشت ، کە یافیتیی و ئێرانیی و عەرەبیی بوو .... « پاش ماوەیەك ، لەسەرخۆ زمانی چینی زەحمەت کێش لە زمانە سامێکان نزیك

دەبێتەوە . لە پڕ لە زمانە سامێکان دوور دەکەوێتەوە و وەك زمانی چینی دەرەبەگی ساکاری ئەو دەورەی لێ دێت »[106] .

ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لە وتاری « کەرەستەی زمانەوانیی دەربارەی مێژووی شێوەی کۆمەڵایەتیی کوردستان »[107] و « پێشکەوتنی زمانە زیندووەکانی ئێران »دا[108] ، زمانە ئێرانیێکانی ناوچەی ئێران بەسەر زمانی ئەدەبیی و زمانی گفتوگۆدا دابەش دەکات . بەم جۆرە زمانی فارسیی ـ بە زمانی ئەدەبیی ، وە زمانی فارسیی زیندوو و دیالێکتەکانی زمانی کوردیی ـ بە زمانی گفتوگۆ دەداتە قەڵەم و لەم رووەوە توسیوێتی دەڵێ : زمانی ئەدەبیی ـ لە سەرێکەوە زمانی چینی بەڕێوەبەرانە و لە سەرێکی کەشەوە یەکێکە لە زمانە هیند و ئەورووپاییەکان . زمانی گفتوگۆ ـ زمانێکی زیندووە و پەیوەندییەکی کۆن و بە هێزی هەیە لەگەڵ زمانە یافیتێکاندا ، یاخود هێشتا لە دەوری یافیتیی دان .

لەبەر رۆشنایی لێکۆڵینەوەکانی ئو. ل. ڤیلچێڤسکیدا وا

---

(١٠٦) ئو. ل. ڤیلچێڤسکی ، پێشکەوتنی زمانە زیندووەکانی ئێران ، « ئەکادیمیەی زانستیی سۆڤێت بۆ ئەکادیمی ن. یا. مارر » ، مۆسکۆ ـ لێنینگراد ١٩٣٥ ، ل ١٩٤ .

(١٠٧) زمانە ئێرانیێکان ، ب ١ ، ١٩٤٥ ، ل ١٣ ـ ٣٠ .

(١٠٨) سەرچاوەی ناوبراو ، ئەکادیمیەی زانستیی سۆڤێت بۆ ئەکادیمی ن. یا. مارر ، مۆسکۆ ـ لێنینگراد ١٩٣٥ ، ل ١٩١ ـ ١٩٨ .

دەردەکەوێ کە کورد میللەتێکی رەسەن نییە و خاوەنی یەك زمان نییە ، بەڵکو لە جیاتی یەك زمان کە هەمۆ کۆمەڵی کورد تێی بگەن خاوەنی سێ چوار زمانن ، وە لـە چۆنیەتی دروست بۆن و پێشکەوتنیشدا زۆر جیاوازن لە یەکتر . هەر لەبەر ئەم باوەڕەشە کە دەڵێ : « لە زمانی کوردێ ، راستتر لە زمانە کوردییەکان دەبێ باش بـکۆڵرێتەوە ـ واتە لەسەر شێوەی زانیاری نوێ ، ئەوسا گەلێك دەوری لە بیرکراوی ئادەمیزاد ئاشکرا دەبێ »[109] .

ق . کوردۆ زۆر راست پەنجەی بۆ ئەوە را کێشاوە کە ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لە هەمۆ نۆسینەکانیدا کە دەربارەی کورد و زمان و ئەدەب و مێژوی کۆمەلایەتی کوردن باش دەردەکەوێ کە یەکێکە لە چالاکترین لایەنگیران و پڕوپاگەندەکەرانی تیۆرییە چەوتەکەی ن . یا. مارر لە بارەی نەژادی کورد و زمانی کوردییەوە . لە گشت نۆسینەکانیدا تەشـەنە بە بیر و باوەڕەکانی ن . یا. مارری مامۆستای دەدات و بە هەمۆ چەشنێك هەوڵی داوە نیشانی بدات کە کورد خاوەنی زمان و مێژو و کولتوری خۆیان نین[110] .

هەروەها د. کەمال مەزهـەر لە وتارێکیدا کە لە ژمارە

---

(١٠٩) گۆڤاری « ئەتنۆگرافیای سۆڤێت » ، ژ ٤ ـ ٥ ، ١٩٣٦ ، ل ١٢٣ .

(١١٠) ق. کوردۆ ، رەخنـە لە بیر و باوەڕی چـەوت بەرامبـەر بە زمانی کوردێ ، گۆڤاری « کورتەی دەنگوباسی ئامۆزگای رۆژهەلاتناسی » ، مۆسکۆ ١٩٥٥ ، ب ١٢ ، ل ٤٧ .

(١)ی ساڵی ١٩٧٢ی گۆڤاری « بەیان » دا بڵاوی کردۆتەوە[111] .
بە گەلێك بەڵگەی زانستی و واقعی ئەو هەڵانەی ئو. ل.
ڤیلچێڤسکی راست کردۆتەوە کە لەو باسەی لە بارەی « کورد » و
« کوردستان » دا لە ئینسکلۆپیدیای مێژوی سۆڤێتدا کردویتی .

لە ساڵی ١٩٦١دا ڤیلچێڤسکی لێکۆلینەوەیەکی لە ژێر ناوی
« کورد . سەرەتایەك لە مێژوی ئەتنۆگرافیای گەلی کورد »
بڵاوکردەوە[112] . ئەم کتێبە کە ١٦٢ لاپەڕەیە پێکهاتووە لە :
پێشەکی (ل ٣ ـ ٤) و هەشت فەسڵ (ل ٥ ـ ١١٦) و هەندێك
سەرنج و ئەنجام (ل ١١٧ ـ ١٦٢) .

نوسەر لەم کتێبەدا لە رێگای هێنانەوەی هەندێ نمونەی
ئاشکرا لە زانستدا دەربارەی کۆمەڵی خاوەن کۆیلەکان ، لە رێگای
نیشاندانێکی زۆر لە بیر و رای هەندێك لە زانایان دەربارەی دروست
بونی کۆمەڵ و سیاسەتی میللەتان و هۆزانی جیاوازی زۆ کە لە
ناوجەرگەی کوردستانی ئێستادا جێگیر بوبون ، لە رێگای
بەراوردکردنی هەندێ بەڵگەی مێژویی و کۆمەڵایەتی و

(١١١) د. کەمال مەزهەر ، کورد و کوردستان لە ئینسکلوپیدیای مێژوی سۆڤیەتیدا ، گۆڤاری « بەیان » ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٢ ، ل ٢٠ ـ ٢٣ .

(١١٢) ئو. ل. ڤیلچێڤسکی ، کورد . سەرەتایەك لە مێژوی ئەتنۆگرافیای گەلی کورد ، مۆسکۆ ١٩٦١ .

رەوشـــنبیری ، هەروەها لە رێــگای بیر و باوەڕێــکی شــێواو و نەگونجاو و بێ هـیچ بەڵــگەیەکی زانستی و لەســـەر بنچینەی تیۆرییەکی چەوت و نازاســت ویستویەتی پەیوەندی کورد لەگەڵ میللەتانی دراوســێیدا نیشان بدات . ئەو باوەڕەی زانایان هەیانە دەربارەی ئەوەی کە هیچ بەڵــگەیەك نییــە بۆ نیشاندانی پەیوەندی ئەتنۆگرافی و زمانی لە نێوان کوردی ئێستا و خێڵە ســامێکان و عەرەبەکان و یافیتێــکان و تورکەکاندا نوســـەر بە راستی نازانێ و هەوڵی داوە بە هــەر چەشنێك بێت لە ناو کورددا شتێك هـــەر بدۆزێتەوە ، کە لەو رێــگایەوە کورد لەگەڵ ئەو میللەتانەی ناومان بردن بکات بە خزم . هەروەها ڤیلچێڤسکی بێ هیچ بەڵــگەیەك دژی رای راســت و چەسپاوی ئەو زانایانە وەستاوە ، کە کوردی ئێستا بە نەوەی ماد و کاردۆخ دادەنێن .

کەریم ئەیوبی و ئی . ئا . سمیرنۆڤا جگە لە چەنـــد وتارێــکی بە نرخ ، خاوەنی کتێبی « دیالێــکتی کوردی مــوکری »ن[113] . کە دەنــگێــکی باشی لە کوردناسی ســـۆڤێتدا داوەتەوە ، بە تایبــەتی چونــکە نوســـەرانی ئەم کتێبە بە شێوەیەکی زانستی و راست لە رێزمانی کوردی کۆڵیونەتەوە و بە بیری من ئەم کتێبە پێویستە بکــۆڕدرێتە سەر زمانی کوردی .

(١١٣) ك. ر. ئـەیوبی و ئی. ئــا. سمیرنۆڤا ، دیالێــکتی کوردی موکری ، لێنینــگراد ، ١٩٦٨ .

پێویستە ئەوەش لە بیر نەکەین کە ژمارەیەکی زۆر لە کوردی سۆڤیێت و دەرەوە لە شـــاری لێنینگراد پێ‌گەیشتوون و نامەی دوکتۆرییان نوسیوە و بەرهەمی زانســـتی خۆیان بڵاوکردۆتەوە . لە ناو کوردە عێراقیێـکاندا د. مارف خەزنەدار چالاکانە کاری دەکرد و لەو ماوە کەمەدا توانی ژمارەیەك وتـاری نایاب(١١٤) و کتێبێـکی بە نرخ لە بارەی ئەدەبی کوردییەوە(١١٥) بڵاوبکاتەوە و هەنـدێك چیرۆکی کوردی وەربگێڕێتە ســـەر زمانی رووسی و لە چاپیان بدا(١١٦) . هەروەها چ ئەو و چ د. کاوس قەفتـــان و چ خاوەنی ئەم وتـارە درێغییان لە یارمـــەتی دانی هەندێك لە کاربەدەســـتە

(١١٤) بە وێنە : شۆڕشی ئۆکتۆبەری مەزن و بەرهەمی شـاعیری کورد ـ ئەحمەد دڵزار ، لە کتێبی « نوسراوە دێرینەکان و مەسـەلەی مێژووی کولتوری گەلانی رۆژهەلات » ، لینینگراد ١٩٦٧ ، ل ٨٣ ـ ٨٥ ؛ مامۆستایانی قوتابخانەی شیعری نوێ لە کوردســتانی خواروودا ، لە کتێبی « نوسـراوە دێرینـەکان و مەســەلەی مێژووی کولتوری گـەلانی رۆژهەلات » ، لینینگراد ١٩٦٦ ، ل ٥٠ ـ ٥١ .

(١١٥) لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی تازەوە ، مۆسکۆ ١٩٦٧ . (ئەم کتێبە کە ٢٣٢ لاپەڕەیە لـە ماوەی ٧٠ساڵ (واتە ١٨٩٠ ـ ١٩٦٠) لە زیانی ئەدەبی کوردی دەدوێ ، نامەی دوکتۆرییەکەیەتی کە بە زمانی رووســی بلاوی‌کردۆتەوە) .

(١١٦) دوانزە سوارەی مەریوان ، مۆسکۆ ١٩٦٩ . (ئەم نامیلـکەیە ١٥ چیرۆکی کوردییە ، رێکخستن و ئامادەکردنی بۆ چاپ و نوسینی پێشەکی د. مارف خەزنەدار ، گۆڕینی بۆ رووسی لەگەڵ یانینا خەزنەدار) .

زانستێکانی بەشی کوردی ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسی لێنینگراد نەکردووە .

لە مۆسکۆ :

لە شاری مۆسکۆش بە تایبەتی ب. ف. میللیر و چ. خ. باکایێف و ن. ئا. خالفین و ئی. س. لازارێف ...... لە پێشخستنی کوردناسی سۆڤێتدا دەورێکی بالایان هەبووە .

پرۆفیسۆر ب. ف. میللیر کە زانایەکی گەورە و ناسراوە دەربارەی زمانە ئێرانێکان خاوەنی گەلێك نووسراوە . لەو کارانەیدا کە بەر لە ساڵانی ۳۰ نووسیویێتی دوور بووە لە تیۆرێکەی ن. یا. مارر ـ واتە لەوەی کە ن. یا. مارر ئەسڵی نەتەوە ئێرانێکانی بە یافیتی داناوە . بەڵام لە ساڵانی (۳۰) یەوە دەبێت بە پشتگیری تیۆری یافیتی کە ناویان لێ نابوو « لێکۆڵینەوەی نوێ دەربارەی زمان » ، وە بە هەموو توانایەوە هەوڵی دەدا ئەم تیۆرییە بەسەر زمانە ئێرانێکاندا بەگشتی و بەسەر زمانی کوردیدا بە تایبەتی بچەسپێنێ . ئەو لێکۆڵینەوانەی لەسەر بنچینەی تیۆرییەکەی ن. یا. مارر نووسیویێتی ئەمانەن : « ئامرازی کۆ (ئان) لە زمانە ئێرانێکاندا »[117] ،

(۱۱۷) بۆ بیرەوەری ئەکادیمی ن. یا. مارر ، ۱۹۳۸ ، ل ۱۹۰ ـ ۱۹۵ .

« کارەکانی زانایانی رووس لە بارەی زمانە ئێرانییەکانەوە »[118]، « هەندێ چەڵەمەی فۆنێتیکی زمانی کوردی »[119]، « زمانی کوردی »[120]... هتد.

ئەو تیۆرییەی ن. یا. مارر کە کورد بە یافیتی دادەنێ بۆ یەکەم جار لە لایەن ب. ف. میللیرەوە لە وتاری « زمانی کوردی »دا لایەنگیری کرا. لەم وتارەدا نووسیویەتی دەڵێ: « ئەو زمانناسانەی لە زمانە ئێرانییەکان و دیالێکتەکانیان دەکۆڵنەوە بە تەواوی گرنگی نادەن بەو پاشماوانەی کە ماون لەم زمانانەدا بەر لەوەی ببن بە ئێرانی... »[121] ... « خاسیەتی تێکەڵاوی زمانی کوردی لەگەڵ زمانە یافیتییەکاندا پتر لە فۆنێتیک و مەرفۆلۆژیادا دەردەکەوێ »[122].

سەبارەت بە پاشماوەی یافیتی لە زمانە ئێرانییەکاندا لە وتاری « ئامرازی کۆ (ئان) لە زمانە ئێرانییەکاندا » نووسیویەتی: « شکی

(١١٨) نامەی زانایانی زانکۆی مۆسکۆ، ژ ١٠٧، ب ٣، ١٩٤٦، ل ٧١ ـ ٨٥.

(١١٩) زمانە ئێرانییەکان، ب ٢، ١٩٥٠، ل ٦١ ـ ٧٧.

(١٢٠) ئینسکلوپیدیای ئەدەبی، ١٩٣١، ب ٥، ل ٧٥٣ ـ ٧٥٤؛ هەروەها ئینسکلوپیدیای گەورەی سۆڤیت، ١٩٣٧، ب ٣٥، ل ٥٣١ ـ ٥٣٢.

(١٢١) ئینسکلوپیدیای ئەدەبی، ١٩٣١، ب ٥، ل ٧٥٣.

(١٢٢) ئینسکلوپیدیای گەورەی سۆڤیت، ١٩٣٧، ب ٣٥، ل ٥٣٢.

تێدا نییە کە لە رێگای زمانە هیند و ئەوروپاییەکانەوە هیچ رۆنکردنەوەیەکمان دەست ناکەوێ »... « تەنها لە رێگای لێکۆڵینەوەی نوێ (تیۆری یافیتی ـ ئەوژەحمان) دەربارەی زمان دەتوانین بگەینە ئەنجام و خاوکردنەوەی گەلێك کاری ئاڵۆز »(١٢٣).

هەروەها لە وتاری « تێکەڵاوی زمانە ئێرانێکان »دا نوسیویێتی : « لە زمانە ئێرانێکاندا وە نەبێ کەم پاشماوەی یافیتی هەبێ کە دەگەڕێتەوە بۆ دەوری کۆنیان »(١٢٤).

لە وتاری « هەندێ چەڵەمەی فۆنێتیکی زمانی کوردی »دا دەیەوێ نیشانی بدا کە فۆنێتیکی زمانی کوردی وەك فۆنێتیکی زمانە یافیتێکانە . ئەو وا دەداتە قەڵەم کە هەندێ دەنك لە زۆردا ناقۆڵا بوون ، بەلاّم کە بە دەوری یافیتیدا تێپەڕین چاك و فراوان بوون . بەم بۆنەیەوە نوسیویێتی : « ئەگەر لە دەنگی (ع) و (غ)ی عەرەبیدا لێك چوونێك لە نێوان زمانی کوردی و زمانە سامێکاندا هەبێت ، ئەوە پەیوەندییەکی پتر لە سێ دەنگی گرنگدا لە نێوان زمانی کوردی و زمانە یافیتێکاندا هەیە »(١٢٥).

مامۆستا قەناتی کوردۆ پەنجەی بۆ ئەوە راکێشاوە کە ب. ف.

---

(١٢٣) بۆ بیرەوەری ئەکادیمی ن. یا. مارر ، ١٩٣٨ ، ل ١٩٣ .

(١٢٤) ئەکادیمەی زانستی سۆڤێت بۆ ئەکادیمی ن. یا. مارر ، مۆسکۆ ـ لینینگراد ، ١٩٣٥ ، ل ٢٩٧ .

(١٢٥) زمانە ئێرانێکان ، ب ٢ ، ١٩٥٠ ، ل ٦٩ ـ ٧٠ .

میللیر نزیکەی لــە هەمو لێکۆڵینەوەکانیدا هەوڵی ئەوەی داوە کە نیشانی بدا لە زمانە ئێرانیێکاندا لە فۆنێتیك و مەرفۆڵۆژیادا پاشماوەی یافیتی هەیە و بە باوەڕی ئەو نەتەوە ئێرانیێـکانـ تێـکەڵاون و دروست بۆن لە یافیتی و ئێرانی ... بە گوێرەی باسەکانی ب.ف. میللیردا وا دەردەکەوێ کە زمانی کوردی زۆ یافیتی بووە و لە پاشا بووە بـــە یەکێك لە زمـانە ئێرانیێکان ، وە فۆنێتیکی هەندێ گۆڕرا[126]...

چەرکەزی بەکۆ (باکاییێف) کە کوردی سۆڤێتە لە ئامۆژگای زمانەوانی مۆسکۆ کار دەکات . ئەم زانایەش خاوەنی گەلێك وتار و نامیلکە و کتێبە . زوربەی نوسینەکانی سەبارەت بە بەشە دیالێـکتی کوردی ســـۆڤێتە . لە کارە زانستێـکانیدا ، بە تایبەتی فەرهەنگی « کوردی — رۆســی »[127] و کتێبی « زمـــانی کوردەکانی ئازربایجان »[128] دیارن .

شایانی باسە باکاییێف خاوەنی یەکەم فەرهەنگی کوردی ـ رۆسییە کە دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر چاپ کراوە . ئەم فەرهەنگە بریتییە لە (١٤) هەزار وشـەی کوردی و ٦١٨ لاپەڕە . لە پاشـــکۆی ئەم

(١٢٦) ق. کوردۆ ، رەخنە لە بیر و باوەڕی چەوت بەرامبەر بـــە زمانـی کوردی ، گۆڤاری « کورتەی دەنگوباسی ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسی » ، مۆسکۆ ١٩٥٥ ، ب١٢ ، ل ١٥٧ .

(١٢٧) ج. خ. باکاییف ، فەرهەنگی کوردی ـ رۆسی ، مۆسکۆ ١٩٥٧ .

(١٢٨) ج خ. باکاییف ، زمانی کوردەکانی ئازربایجان ، مۆسکۆ ١٩٦٥ .

نوسراوەدا (ل ٥٠٩ ـ ٦١٨) کورتەیەکی ڕێزمانی کوردی داوە. هەر چەندە لەم کارەدا گەلێك ناتەواوی هەیە، وەك شێواندنی بەشە کوردییەکەی بە وشەی ڕوسی کە بە هیچ جۆرێك لە زمانی کوردیدا بەکار ناهێنرێن، یاخود کەم و کورتی لە شـەرح ولێکدانەوەی مانای هەندێ وشەدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جێگەیەکی دیاری لە کوردناسی سۆڤێتدا هەیە.

کتێبی «زمانی کوردەکانی ئازربایجان» ەکەی بریتییە لـە ٢٨٤ لاپەڕە. بە شێوازێکی زانستی و فروان لە فۆنێتیك و مەرفۆلۆژیا و سینتکسیس کۆڵیوەتەوە. نوسەر لەم کتێبەدا سەرکەوتووە و هەندێ مەسەلەی زمانەوانی خاوکردۆتەوە و ئەنجامی بەکەڵکی داوە.

هەروەها چەند مانگێك لەمەوبەر باکایێف لە ژێر ناوی «زمانی کوردەکانی سۆڤێتدا» کتێبێکی بەنرخ و ڕازاوەی بڵاوکردەوە[١٢٩]. باکایێف لەم نوسراوەدا لە ئەنجامی بەراوردکردنی بەشە دیالێکتەکانی کـوردەکانی سۆڤێتدا گـەلێك شـتی نوێی لە ڕێزمانی کـوردیدا دۆزیوەتەوە.

ن. ئا. خاڵفین و م. س. لازارێیف کە دوو زانای بەناوبانگن و لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسـی مۆسـکۆ کار دەکەن لە مەسەلەی نوسینی مێژوی کورددا خزمەتێکی باشی کورد و کوردناسییان کردوە.

ن. ئا. خاڵفین ساڵی ١٩٦٣ لە ژێر ناوی «بەربەرەکانی لەسـەر

(١٢٩) چ. خ. باکایێف، زمانی کوردەکانی سۆڤێت، مۆسکۆ ١٩٧٣.

کوردستان » کتێبێکی نایابی بڵاوکردەوە[130] ، کە بە شێوەیەکی زانستی لە بارەی بزوتنەوەی ئازادیی نەتەوایەتی میللەتی کورد و باری سیاسیی کوردستان و مەسەلەی کورد لە سەدەی نۆزدەدا دواوە ؛ باسی نیزاعی ئابووری و سیاسی ، جیاوازی و شەڕی نیوان ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و ئێران لەسەر کوردستان کردوە ؛ هەروەها سەبارەت بە کۆششی ئنگلتەرە و روسیا و ئەمەریکا لە رێگای بڵاوکردنەوەی تاسیری سیاسی و ئابوریان لەم وڵاتەدا کۆڵیوەتەوە . ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە نوسەر لە نیشاندانی ئەم بارە سیاسیەی کوردستاندا بە شێوەیەکی راست و واقعی لە پێشکەوتن و رەوی بزوتنەوەی ئازادیی نەتەوایەتی گەلی کورد لە رێگای کوردستانێکی ئازاد و سەربەخۆدا دواوە و هەروەها دژی ئەو بیر و را چەوت و هەڵە و نالەبارانەی کە کورد بە چەتە و رێگەگر دادەنێن راوەستاوە .

بۆ نوسینی ئەم کتێبە ن. ئا. خاڵفین سودێکی زۆری لە کەرەستەی ئارشیف وەرگرتووە ، بەمە و بە گرتنی رێگایەکی زانستی لە لێکۆڵینەوەکەیدا توانیوێتی کارێکی بە نرخ بهێنێتە بەرهەم . ئەم کتێبە نایابە د. ئەحمەد عوسمان وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی و ساڵی ١٩٦٩ بڵاوی کردوتەوە[131] .

(١٣٠) ن. ئا. خاڵفین ، بەربەرەکانێ لە سەر کوردستان ، مۆسکۆ ١٩٦٣ .

(١٣١) الدکتور آ . خالفین ، الصراع علی کردستان ، مۆسکۆ ١٩٦٣ ، ترجمە الدکتور احمد عثمان ، بغداد ١٩٦٩ .

پاش تێپەڕبوونی سالێك بەسەر دەرچوونی ئەم کتێبەدا ، م. س. لازارێیف لە ژێر ناوی « کوردستان و مەسەلەی کورد »دا کتێبێکی بلاوکردەوە[١٣٢] . ئەم نووسراوە لە بارەی کوردستان و مەسەلەی کورد لە سالانی ١٨٩٠ ـ ١٩١٧ دەدوێ ـ واتە لەو ماوەیە کە پڕ لە رووداوی ناوخۆ و دەرەوەیە و کە چارەنووسی گەلی کوردی تێدا ساغ بووەوە . لەو ماوەیەدا بوو کە بزووتنەوەی تورکەکان دژی رژێمی عەبدولحەمید پەرەی سەند و هەروەها نیزاعی ولاتە ئیمپریالستەکان تیژ بوو بۆ دابەش کردنی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و ئێران ، کە ئەمەش پەیوەندییەکی توند و راستەوخۆی هەبوو لەگەل مەسەلەی کورددا بە گشتی .

نووسەر لەم کتێبەدا توانیویەتی گەلێك لەو شێواندن و وەرچەرخاندنەی لە نووسینی مێژووی کورددا کراوە راست بکاتەوە و بخاتە روو .... ماوەیەکە د. کاوس قەفتان خەریکی وەرگێرانی ئەم نووسراوەیە بۆ سەر زمانی کوردی و تا ئێستا چەند بەشێکی لە گۆڤاری « برایەتی » دا بلاوکردۆتەوە[١٣٣] .

(١٣٢) م. س. لازارێیف ، کوردستان و مەسەلەی کورد ، مۆسکۆ ١٩٦٤ .

(١٣٣) بڕوانە : گۆڤاری « برایەتی » ، ١٩٧٠ ، ژ ٣ ، فەسلی یەکەم ، ل ٢١ ـ ٢٣ ؛ ژ ٤ ، بەشی دووەم ، ل ٤١ ـ ٤٣ ؛ ژ ٥ ، بەشی سێیەم ، ل ١٢ ـ ١٤ ؛ ژ ٦ ، ل ٢٠ ـ ٢٢ ؛ ژ ٨ ، ل ٢٧ ـ ٢٩ ؛ ژ ٩ ، ل ١٤ ـ ١٦ .

جگە لە مامۆستایان : ب. ف. میللیر و چ. خ. باکاییێف و ن. ئا. خاڵفین و ئی. س. لازارییێف، هەروەها ئی. ئۆ. فاریزۆف و ر. ئا. تسابۆلۆف .... یش خاوەنی چەند بەرهەمێکن، بە تایبەتی ئی. ئۆ. فاریزۆف کە جگە لە لێکۆڵینەوەی مێژوی کورد بە گشتی، لە ساڵی ١٩٥٧دا فەرهەنگێکی روسی — کوردی بڵاوکردەوە[١٣٤] .

لە باکۆ :

لە شاری باکۆ بە گەلێك کاری زانستی خزمەتی کوردناسی کراوە و ژمارەیەك نامەی دوکتۆری دەربارەی ئابوری و ئەدەب و زمان و مێژوی گەلی کورد نوسراون، وەك : « پەیوەندی کشتوکاڵ لە سەروی کوردستانی ئێران »[١٣٥] ، « پارتی دیموکراتی کوردستان »[١٣٦] ، « بزوتنەوەی ئازادی نەتەوایەتی لە کوردستانی عیراق ١٩١٨ ـ ١٩٣٢ »[١٣٧] ، « بزوتنەوەی ئازادی نەتەوایەتی لە

(١٣٤) دەربارەی ئەم فەرهەنگە باسێکی تایبەتیان هەیە ، هیوادارم بەم زوانە بە چەند وتارێکی تایبەتی بیخەمە بەر دەستی خوێنەرانی بەڕێز .

(١٣٥) عەلی گەلاوێژ ، باکۆ ١٩٥٤ (نامەی دوکتۆری) .

(١٣٦) رەحیمی قازی ، باکۆ ١٩٥٤ (نامەی دوکتۆری) .

(١٣٧) کەمال مەزهەر ، باکۆ ١٩٦٣ (نامەی دوکتۆری) .

کوردستانی عیراق ۱۹۱۸ ـ ۱۹۵۸ »[۱۳۸] ، « ریالیزم لە ئەدەبی کوردیدا »[۱۳۹] ، « کردار لە زمانی کوردیدا »[۱٤۰] « شیعری شاعری ئەم دەمەی کورد ـ عەبدوڵلا گۆران »[۱٤۱] ، « بەرهەمی جگەر خوێنی شاعیری ئەم دەمەی کورد »[۱٤۲] ، « شەرەفنامەی شەرەف خانی بتلیسی ، وەك سەرچاوە لە بارەی مێژوی گەلی کوردەوە »[۱٤۳] ....

بێگومان هەر یەك لەو نامانەی لە سەرەوە ناومان بردن بە گوێرەی پێویست خزمەتی خۆیان کردوە و دەوری خۆیان بینیوە . ئەوەی لە ناویاندا دیار بێ نامەی دوکتۆرییەکەی مامۆستا د. کەمال مەزهەرە ، کە بە شێوەی کتێب لە ساڵی ۱۹٦۷دا بڵاوکرایەوە[۱٤٤] .

نوسەر لەم کتێبەدا بە شێوازێکی زانستی لە هەموو ئەو روداو و هەڵسان و شۆڕشانەی کورد دواوە کە لەو ماوەیەدا بون . سەرکەوتنی گەورەی ئەم نوسراوە لەوەشدایە کە گەلێك سەرچاوەی

(۱۳۸) کەمال مەزهەر ، باکۆ ۱۹٦۹ (نامەی دوکتۆرای علوم) .

(۱۳۹) عیزەدین مستەفا ، باکۆ ۱۹٦۳ (نامەی دوکتۆری) .

(۱٤۰) نەسرین فەخری ، باکۆ ۱۹٦۵ (نامەی دوکتۆری) .

(۱٤۱) کورد ئۆگلی ، باکۆ ۱۹٦٦ (نامەی دوکتۆری) .

(۱٤۲) عەسکەر شامیل ، باکۆ ۱۹٦۹ (نامەی دوکتۆری) .

(۱٤۳) م. ئی. شەمسی ، باکۆ ۱۹٦۷ (نامەی دوکتۆری) .

(۱٤٤) د. کەمال مەزهەر ، بزوتنەوەی ئازادی نەتەوایەتی لە کوردستانی عیراق (۱۹۱۸ ـ ۱۹۳۲) ، باکۆ ۱۹٦۷ .

وەها بەکار هێنراوە کە تا نووسینی ئەم کتێبە ناویان نەهێنراوە ....
هەروەها بە شێوازێك کە لەگەڵ واقع و ڕاستیدا بگونجێ ڕەخنەی
لە هەمق ئەو بیر و ڕا چەوت و هەڵانە گرتووە کە مێژووی
بزووتنەوەکانی گەلی کوردیان شێواندووە .

ئەوەی شایانی باسە ئەوەتەکە ساڵی ۱۹۶۹ نووسەری ئەم کتێبە
لە نووسینی ئەو کارە نوێیەی بووە کە هەر لە بارەی بزووتنەوەی
ئازادیی گەلی کوردەوەیە و دوکتۆرای علومی پێ وەرگرت(۱٤٥) .
ئەم نووسراوە بریتییە لە سێ بەش و دە فەسڵ ... بە دوور و درێژی
لە باری سیاسیی و ئابووریی و کۆمەڵایەتیی کوردستانی عێراق و
خەبات دژی ئیمپریالست و داگیرکەران و پەرەسەندنی بزووتنەوەی
ئازادیی نەتەوایەتیی ... دواوە و کۆڵیوەتەوە .

هەروەها پێویستە ئەوەش لە بیر نەکەین کە د. کەمال
مەزهەر لەو ماوەیەی لە باکۆ بوو ، جگە لەو کارە زانستییانەی
لە سەرەوە ناومان بردن ژمارەیەك وتاری نایابی بە زمانی ڕووسی
بڵاوکردۆتەوە ، وەك : « مانگرتنی کرێکارانی نەوتی کەرکوك لە
ساڵی ۱۹٤٦ دا »(۱٤٦) ، « تیشکی ئۆکتۆبەر لە سەر ڕۆژهەڵاتی

(۱٤٥) ساڵی ۱۹۶۹ لە مۆسکۆ کورتەی ئەم نامەیەی بڵاوکراوەتەوە ، هەروەها بەشی دووەمی ئەم نامەیە بە ناوی « مەسەلەی کورد لە عیراق لەساڵانی ۱۹۳۲ ـ ۱۹٤٥ » وەیە وا لە ژێر چاپدا .

(۱٤٦) بڕوانە : گۆڤاری « میللەتانی ئاسیا و ئەفەریقا » ، مۆسکۆ ۱۹٦۸ ، ژ ٦ ، ل ٥٥ ـ ٦۲ .

عەرەبی »[١٤٧] ، « چاپەمەنیە کوردییە پێشکەوتووەکان سەبارەت بە شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالستی مەزن »[١٤٨] ... گەلێکی تر .

د. عیزەدین مستەفا رەسوڵ ئەو نامەی دوکتۆرییەی کە بەرهەمی سالانی خوێندنی بوو لە باکۆ ، وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی و سالی ١٩٦٦ لە بێروت بلاوی کردەوە[١٤٩] . کورد ئوگلیش لە سالی ١٩٦٩دا نامەی دوکتۆرییەکەی وەك کتێبێك بە زمانی ئازربایجانی لە چاپ‌دا[١٥٠] . ئەوەی شایانی باسە ئەوەتە کە مامۆستا شوکور مستەفا ئەم نوسراوە بەنرخە نایابەی بە زمانێکی پاراو و رەوان وەرگێڕاوەتە سەر عەرەبی و بە چەند زنجیرەیەك لە رۆژنامەی « التآخی » دا بلاوی کردۆتەوە و ئێستاش ئامادەی کردووە کە بە کتێبێکی تایبەتی لە چاپی بدات .

* * * * * *

لەبەر رۆشنایی ئەم باسەدا دەردەکەوێت کە لەبەر چەند

---

(١٤٧) بڕوانە : گۆڤاری « دەنگوباسی ئەکادیمیەی زانستی ئازربایجانی سۆڤێتی » ، باکۆ ١٩٦٧ ، ژ ٣ ـ ٤ ، ل١٦١ ـ ١٦٧ .

(١٤٨) بڕوانە : کتێبی « ئۆکتۆبەری مەزن و خەباتی ئازادی گەلانی رۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست » ، باکۆ ١٩٦٧ ، ل ١٤٨ ـ ١٦٠ .

(١٤٩) د. عزالدين مصطفى رسول ، الواقعية في الادب الكردي ، بيروت ١٩٦٦ .

(١٥٠) د. کورد ئوگلی ، شیعری شاعیری ئەم دەمەی کورد ـ عەبدوللا گۆران ، باکۆ ١٩٦٩ .

هۆیەکی ئاشکرا پێش شۆڕشی ئۆکتۆبەر بە مەسەلەی کوردناسیی گرنگیی دراوە ، وە کوردناسیی رۆسیای قەیسەریی ناوبانگی دەرکردووە . بەلام سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بە شێوەیەکی عادیلانە و بە مەبەستێکی پیرۆز کارێکی ئێجگار گەورەی هەبوو لە پێشکەوتن و پەرەسەندن و گەشەکردن و سەرکەوتنی کوردناسیدا و توانی بیگەیەنێتە ئەو رادەیەی ئەمڕۆی کە لە بارەی زمان و ئەدەب و مێژوو و ئەتنۆگرافیا ... ی کوردەوە ژمارەیەکی بێشومار و جوان و پوخت و نایاب کاری زانستیی بنوسرێ ، بە رادەیەك کە سەرنجی کوردناسانی جیهان رابکێشێ ، وە بە جۆرێك کە لە زوربەی کاری زانستیدا پەنجەیان بۆ رابکێشن و بکرێن بە سەرچاوە .

* * * * * *

حول
الدراسات الكردية في روسيا والاتحاد السوفيتي

د. عبد الرحمن معروف

الدراسات الكردية في روسيا

كان الاكراد وغيرهم من الشعوب الناطقة في منطقة ماوراء القفقاس الواقعة ضمن الحدود السياسية والاقتصادية للامبراطورية الروسية ، محور اهتمام العديد من الرحالة وعلماء الاثنوغرافيا . كما ان عددا من الدول الكبيرة اهتمت بالحياة الاجتماعية والسياسية للأكراد بسبب كثرتهم العددية في الدولة العثمانية وايران .

تعود المعرفة بالاكراد وبلغتهم في روسيا الى النصف الثاني للقرن الثامن عشر ، اي في تلك الفترة التى طبعت فيها اكاديمية العلوم الروسية « القاموس المقارن لجميع اللغات واللهجات » الذي صدر في بطرسبورغ عام ١٧٨٧ وكان يضم ٢٧٣ كلمة بـ ٢٠٠ لغة ، بما فيها اللغة الكردية .

وفي نهاية النصف الاول من القرن التاسع عشر ، نشرت بعض الكراريس عن اصل ونفوس وتقاليد الاكراد. ونشرت ايضا بعض المعلومات عن العشائر الكردية الرحالة في منطقة ماوراء القفقاس ضمن عدد من الاحصائيات والمطبوعات الرسمية . ولاشك ان تلك المقالات والكراريس كانت تتميز بالسطحية والاختصار والنقصان. وهكذا نرى انه حتى نهاية النصف الاول من القرن التاسع عشر لم تظهر في روسيا القيصرية ابحاث علمية بارزة عن لغة وتاريخ واثنوغرافيا الاكراد .

أما الاهتمام العلمي بالاكراد في روسيا القيصرية ، فقد بدأ في نهاية النصف الاول وبداية النصف الثاني من القرن التاسع عشر . وبالرغم من أن بعض كتابات تلك الفترة كان لها علاقه بالحرب الروسية ـ التركية ـ والروسية ـ الفارسية ، الا انه نشرت بعض الابحاث العلمية من قبل علماء الروس والحكومة القيصرية نفسها ، وعلى سبيل المثال اعمال ف. ديتيل و خ. ابوڤيان و اى. بيريزين و پ. ليرخ ... الخ .

تجول ف. ديتيل قرابة ثلاث سنوات في كردستان وجمع ، خلال ذلك ، مادة فولكلورية واثنوغرافية واسعة . وقد تحدث العالم المذكور عن هذه المادة ، مبديا فيها بعض الاراء الصحيحة ، وذلك في دراسته الموسومة « ثلاثة اعوام في ارجاء الشرق » التي نشرت في الجزء الرابع من مجلة وزارة المعارف الشعبية الصادرة في بطرسبورغ عام ١٨٤٧ .

واعتباراً من عام ١٨٤٧ قام خ. آبوڤيان بنشر سلسلة من المقالات تحت عنوان « الاكراد » ، في مجلة « القفقاس » التي

كانت تصدر في (تبليس) . ونلاحظ في تلك المقالات انها استندت على مادة واسعه ومفيدة تتعلق باثنوغرافيا وتاريخ وحياة وعادات وتقاليد وفولكلور ولغه الشعب الكردي.

أما عالم الايرانيات الروسي المعروف ي. بيويزين ، الذي كان بروفيسورا في جامعة قازان ، فقد تعلم اثناء رحلته الى الشرق الاوسط لهجتي «خوراسان والموصل» الكرديتين . وقد تحدث عن اللهجتين المذكورتين في كتابه « دراسة في لهجات فارس » الصادر عام ١٨٥٣.

ويحتل المستشرق المعروف بيوتر ليرخ مكانة خاصة وبارزة بين العلماء الروس الذين اهتموا بالدراسات الكردية . استطاع پ. ليرخ ان يبحث ، بشكل علمي وصحيح ، في قضايا الاكراد ولغتهم وأثنوغرافيتهم وفولكلورهم ، وذلك على اساس نقد الاعمال السابقة المتعلقة بالاكراد ولغتهم . وقد نشر في اعوام ١٨٥٦ و ١٨٥٧ و ١٨٥٨ ثلاثة كتب قيمة تعتبر حتى يومنا هذا من المصادر الأصيلة والنادرة في مكتبة الدراسات الكردية .

وبين اعوام ١٨٣٦ ـ ١٨٦٩ بدأ آ. ژابا الذي كان قنصلا روسيا في أرضروم (تركيا) خلال الفترة المذكورة ، بدأ بتعلم ودراسة اللغة الكردية وجمع المواد المتعلقة بادب وفولكلور واثنوغرافيا الشعب الكردي بشكل عام ، بينما اهتم بشكل خاص بالمخطوطات الكردية .

وقد استطاع فعلاً جمع عدد كبير من المخطوطات القيمة والهامة ، وهي محفوظة في الوقت الحاضر في المكتبة العامة بلينينغراد ومكتبة معهد الاستشراق التابع لاكاديمية العلوم السوفيتية . وفي عام ١٨٦٠ قام هذا

العالم بطبع مجموعة من الحكايات الكردية باللغتين الكردية والفرنسية ، كما انه ساهم مساهمة كبيرة في تأليف قاموس كردي . وهو صاحب اول قاموس كردي - فرنسي طبعه بعد وفاته فردیناند یوستي بقرار من الاكاديمية الروسية ، وذلك في عام ١٨٧٩ . ويتألف ذلك القاموس من ٤٦٣ صفحة ويضم حوالي ١٥ ألف كلمة .

وفي عام ١٨٨٠ نشر عالم الايرانيات المعروف فردیناند یوستي كتابا عن القواعد الكردية يتناول علم الاصوات و سبك الكلمات و الصرف وبناء الجملة في اللغة الكردية ، كما قام بمحاولة لمقارنتها مع اللغات الايرانية الاخرى .

وفي نهاية القرن التاسع عشر نشر المستشرق آ. سوتسين كتابا عن القواعد الكردية والمستشرق س. آ. يگيزاروف كتابا عن اثنوغرافيا الشعب الكردي .

يعتبر مقال ن. يا. مار « مرة اخرى حول كلمة (چلبي) » من اشهر الدراسات التي وضعها هذا الكاتب . وبالرغم من انه ذكر بعض النماذج الجيدة عن دور الكرد في تأريخ ثقافات شعوب الشرق الاوسط ... الا ان ما يثير الدهشة ويدعو للانتقاد هو ان ن. يا. مار اعتبر أصل الاكراد من اليافيتي . وينبغي لنا الاشارة الى ان علماء الدراسات الكردية السوفيت قد اصلحوا خطأ مار هذا منذ زمن بعيد .

الدراسات الكردية في الاتحاد السوفيتي

نالت الدراسات الكردية مزيداً من الاهتمام والانتشار بعد ثورة اكتوبر . وقد كان وجود اقلية كردية في هذه البلاد وتعرض

حياتها لتغييرات جديدة .. كان ذلك عاملا كبيراً في إزدهار وتقدم علم الدراسات الكردية في الاتحاد السوفيتي . وقد كان من ابرز نتائج ذلك ان ابناء هذه الاقلية انفسهم اخذوا الأمر على عاتقهم ودخلوا الميدان بجرأة . وفي الوقت الحاضر هناك اربعة مراكز للدراسات الكردية في الاتحاد السوفيتي : يريڤان ولينينغراد وموسكو وباكو .

في يريفان :

يستطيع المرء ان يلمس تقدم الدراسات الكردية في ارمينيا السوفيتية بشكل خاص ، وذلك منذ ان وضعت الابجدية الكردية في عام ١٩٢١ ، وافتتحت مدرسة كردية . وفي عام ١٩٣٠ تأسست عدة لجان ارسل اعضاؤها الى القرى الكردية لجمع مواد تتعلق باللغة والاثنوغرافيا والفولكلور . وقد اشترك عالمان كرديان في اعمال تلك اللجنة وهما : أمين عودال وحاجى جندى . كما ان مؤتمر الدراسات الكردية الذي انعقد في عام ١٩٣٤ في يريڤان كان له اكبر وابرز الاثر بالنسبة لتقدم علم الدراسات الكردية في الاتحاد السوفيتي .

في عام ١٩٣٣ صدر قاموس ارمني - كردي ، وفي عام ١٩٢٥ صدر قاموس آخر أرمني - كردي ايضاً للمصطلحات العلمية . وفي عام ١٩٣٢ قام آ. خاجاتوريان بطبع كتاب عن القواعد الكردية باللغتين الارمنية والكردية ، بينما اشترك مع حاجي جندي في عام ١٩٣٥ في وضع كتاب للقواعد الكردية للمدارس المتوسطة . وفي عام ١٩٣٦ نشر امين عودال وحاجي جندي كتاباً كبيراً عن الفولكلور الكردي احتوى على عدد كبير من الاغاني والملاحم والاساطير .

وقام امين عودال ايضاً بنشر كتاب اثنوغرافي في عام ١٩٤٨ عن حيــاة المرأة الـكردية ، ثم كتــاب آخر في عام ١٩٥٢ بعنوان « اثنوغرافيـا وفولـكلور الاكراد ودراستها » . كما انه نشـر مؤلفاً آخر في عام ١٩٥٧ عنوانه « تقاليد أكراد ماوراء القفقاس » .

نشر حاجي جندي سلسلة من الـكتب الجديدة عن الفولـكلور الـكردي ، منها ، على سبيل المثال : « الفولـكلور الـكردي » (يريڤان ، ١٩٥٧) ، « الحـكايات الـكردية » (يريڤان ، مجلد ١ ، ١٩٦١ ؛ مجلد ٢ ، ١٩٦٢ ؛ مجلد ٣ ، ١٩٦٩) . ومما تجدر الاشارة اليه هو ان امين عودال وحاجي جندي قاما بدور كبير في جمع وتسجيل مواد عن اثنوغرافيا وفولـكلور الاكراد . وقـد انقذا ، بفضل هذا العمل ، ثروة قومية من الضياع والتلف ، وأمكن بهـذا الجهد جمع مواد ومصادر واسعة للقيام بدراســات علمية وصحيحة في اللغة والتاريخ والاثنوغرافيا المتعلقة بالاكراد .

ويعنى الاخوان الشابان اوردوخان جليل وجليلي جليل ، اولهما بجمع ودراسـة الفولـكلور ، وثانيهما بكتابة التاريخ . وقد انجزا في هذين المجالين عدداً من المقالات والـكتب القيمة .

أما خالد چتـو الذي يشغل حالياً منصب رئيس القسم الـكردي في معهد الاستشراق التابع لاكاديمية العلوم في ارمينيا ، فقــد نشر بضعة اعمال عن تاريخ الاكراد ، نخص منها بالذكر « اكراد ارمينيـا السوڤيتية » (يريڤان ١٩٦٥) و « الاكراد خلال الحرب العالمية الثانية » (يريڤان ١٩٦٩) ، وهما كتابان مشهوران وجديران بالاهتمام .

هـذا ويبذل المؤرخان شكرو خدو وك. ب. آكوبوف، وكذلك اللغوي مكسيم خامو، وجميعهم باحثون في القسم الكردي في يريڤان، جهودهم من اجل نشر الدراسات الكردية، كل حسب امكاناته.

في لينينغراد:

في عام ١٩٢٨ أرسلت اللجنة المركزية للحزب الشيوعي الارميني عدداً من الطلبة الاكراد الى «المعهد العمالي» في لينينغراد. وبعد تخرجهم، تم قبول بعضهم في معهد اللغات، حيث قام البروفسور أ. أ. فريمن رئيس القسم الايراني بفتح قسم للغة الكردية بهذه المناسبة. وفي شهر شباط عام ١٩٥٩ تم تأسيس «القسم الكردي» بأمر من الاكاديمي أوربيللي مدير معهد الاستشراق في لينينغراد وتحت اشرافه مباشرة. وقد لعب أ. أ. فريمن و أي. أ. أوربيللي دوراً كبيراً في تهيأة الكادر الضروري للدراسات الكردية، وفي تطوير هذا العلم.

وبعد أوربيللي ترأس القسم، وما زال، الاستاذ قناة كوردوييف، فقدم خدمات جليلة لعلم الدراسات الكردية، وانجز عددا كبيراً من الاعمال كرس معظمها لدراسة اللغة الكردية. ونذكر منها، على سبيل المثال: «القاموس الكردي (اللهجة الكرمانجية) ـ الروسي» (موسكو ١٩٦٠)، «القاموس الكردي (اللهجة السورانية) ـ الروسي» (تحت الطبع)، «قواعد اللغة الكردية» (باللغة الكردية، يريڤان ١٩٤٩، واعيد طبعه في اعوام ١٩٥٦ و ١٩٦٠ و ١٩٧٠)،

« قواعـد اللغة الـكردية » (باللغة الروسـية ، موسكو ١٩٦٢) ، « القواعـد المقارنة للغة الـكردية » (اطروحته التي نال عليهـا درجة دكتوراه علوم ، وهي حاليـاً تحت الطبع) .. هذا اضافة الى العديد من الدراسات في مسائل الادب والفولـكلور والتاريخ والاثنوغرافيا .

ومن العلماء الآخرين الذين خدموا اللغة الـكردية لابد ان نذكر أي . أي . تسوكرمان الذي نشر عددا من المقالات والدراسات والـكتب في اللغـة ، ابرزها كتاب « قواعد اللغة الـكردية » الصـادر في عام ١٩٦٢ .

ونشرت م . ب . رودنـكو كتبا قيمة في الفولـكلور والادب والاثنوغرافيا ، منها « مم وزين » لاحمدي خاني (موسكو ١٩٦٣) ، كما ان زاري يوسوبوفا كتبت بضعة مقالات مكرسـة للغة الـكردية . وفي عام ١٩٦٧ صدرت شرفنامة شرف خان البتليسي التي قامت بترجمتهـا ي . أ . فاسيليفا . ومن ضمن اعمال ژ . س . موسيليان نشير ، بشكل خاص ، الى كتابها « بيبليوغرافيا الدراسات الـكردية » .

ألـف أو . ل . فيلچيڤسكي ابحاثا عديدة في تاريخ واثنوغرافيا وادب ولغة الاكراد ، من بينها كتاب « الاكراد . مقدمة في تاريخ واثنوغرافيا الشعب الـكردي » (موسكو ١٩٦١) .

أما كريم أيوبي و أي . آ . سميرنوڤا ، فقد صـدر لهما كـتاب بعنوان « اللهجة الـكردية الموكريانية » (لينغراد ١٩٦٨) ، وذلـك عدا عن ابحاثهما ودراساتهما الاخرى .

وينبغي علينا ان لاننسى أن عددا كبيرا من الأكراد السوڤييت وغير السوڤييت درسوا في مدينة لينينغراد وكتبوا اطروحاتهم ونشروا مؤلفاتهم العلمية فيها . فلقد عمل الدكتور معروف خزندار ، وهـو من الاكراد العراقيين ، بنشاط ، واستطاع خلال الفترة القصيرة التي بقى هناك ان ينشر بعض الاعمال ، وخصوصاً كتابه الذي يبحث فيه عن تاريخ الادب الكردي والذي صدر في لينينغراد في عام ١٩٦٧ باللغة الروسية .

في موسكو :

لاشك ان ب. ف. مـيللر و چ. خ. باكاييف و ن. أ. خالفين وأي. س. لازارييف قد لعبوا دوراكبيرا في تطوير الدراسات الكردية في موسكو .

كتب البروفسور ب. ف. ميللر عـــددا كبيرا من الاعمال في الدراسات الكردية بشكل عام ، وفي اللغة بشـكل خاص : « علامـة الجمع (ئان) في اللغات الايرانية » ، و « بعض مشاكل علم الاصوات في اللغة الكردية » ... الخ .

ويعمل چركس بهكو (باكاييف) ، وهو كردي سوڤيتي ، حاليا في معهد اللغات بموسكو . وقد نشر هذا العالم عددا من الاعمال القيمة ، تبحث اغلبيتها في اللهجات الفرعية للاكراد السوڤييت . ويمكن ان نشير الى بعض اعماله المعروفة وهي : « القاموس الكردي ـ الروسي » (موسكو ١٩٥٧) وكتاب « لغة اكراد اذربايجان » (موسكو ١٩٦٥) وكتاب « لغة الاكراد السوڤيت » الذي صدر قبل بضعة شهور .

واصدر ن. أ. خالفين في عام ١٩٦٣ كتابه الرائع « الصراع على كردستان » الذي تناول فيه بشكل علمي موضوع الحركة الوطنية ـ التحررية للشعب الكردي ، وكذلك الوضع السياسي في كردستان والمسألة الكردية في القرن التاسع عشر .

وبعد مرور عام واحد على صدور ذلك الكتاب ، صدر كتاب م. س. لازاريف بعنوان « كردستان والمسألة الكردية » ، وهو يبحث في موضوع كردستان والمسألة الكردية خلال اعوام ١٨٩٠ ـ ١٩١٧ ، أي في فترة مليئة بالاحداث الكبرى الداخلية والخارجية التي كانت مصيرية بالنسبة للشعب الكردي .

ومن المؤلفين الآخرين نذكر ان اي. او. فاريزوف و ر. آ. تسوبولوف وضعا بعض الدراسات الهامة ، وخصوصاً القاموس الروسي ـ الكردي الذي اصدره فاريزوف فى عام ١٩٥٧ .

في باكو :

قدمت مدينة باكو خدمات كبيرة لعلم الدراسات الكردية . وقد دافع في معاهدها عدد من الباحثين عن اطروحاتهم العلمية ، ومنها : « العلاقات الزراعية فى شمال كردستان ايران » (على گەلاويژ ١٩٥٤) ، « الحزب الديمقراطي الكردستاني » (رحيم قاضي ١٩٥٤) ، « الحركة التحررية الوطنية في كردستان العراق ١٩١٨ ـ ١٩٣٢ » (كمال مظهر ١٩٦٣) ، « الحركة التحررية الوطنية فى كردستان العراق » (كمال مظهر ١٩٦٩ ـ اطروحة دكتوراه العلوم) ولقد دافع عنها في معهد

الاستشراق بموسكو ، « الواقعيـــة في الادب الكردي » (عزالدين مصطفى رسول ١٩٦٣) ، « الفعل في اللغـــة الكردية » (نسرين فخري ١٩٦٥) ، « النتاج الشـعري للشاعر الكردي المعاصر عبدالله گوران » (كورد اوغلي ١٩٦٦) ، « شرفنامه شـــرف خان البتليسي كمصدر لتاريخ الشعب الكردي » (م. أي شمسي ١٩٦٧).

ولا شـك ان كل واحدة من الاطروحات المذكورة لها أهميتها الخاصة واسهمت في خدمة الدراسات الكردية . هذا وقد قام الدكتور عزالدين مصطفى رسول بترجمة اطروحته الى اللغة العربية وصدرت في كتاب في بيروت عام ١٩٦٦ . كما انـــ كورد أوغلي طبع اطروحته ايضا وصدرت في كتاب باللغة الاذربايجانية في ١٩٦٩ .

على ضوء ما كتبنا ، يظهر لنا ان الدراسات الكردية كانت محور اهتمام كبير في روسيا قبل ثورة اكتوبر لاعتبارات واسباب معروفة . غير ان انتصار ثورة اكتوبر اعطى زخماً نوعياً وكميـــاً لحركة تطور وتقدم الدراسات الكردية ، التي وصلت الى ما هى عليه الانـــ ، بحيث استطاعت اثارة اهتمام العـــالم كله ، واصبحت قدوة يشار اليها بالبنان .

* * *

هەندێك
لەو زاراوانەی واتایەك زیاتر ئەبەخشن

ئەندامی یاریدەر : جەمال بابان

پێشەکی : هەرچەندە زمانی کوردی زمانێکی دەوڵەمەند و فراوانە ، لەگەڵ ئەوەشـدا هەندێك ناوی لە دوو شت یاخود زیاتر ناوە ، کە لە یەکەوە دوورن یا لە بنچینەدا یەکن و نزیکن بەڵام بەرە بەرە هەر ناوە لەوی تر جیا بۆتەوە و دوورکەوتۆتەوە . ئەمەش گەلێك هۆی هەیە ، وەك :

١— هۆی مێژوویی : بنچینـەی زاراو یا وشـەکان لە رەگەزدا یەك بوون بەڵام بە تێپـەڕبوونی کات و رۆژگار لە یەك دوور کەوتونەتەوە .

٢— رێکەوت : ناو هەیە بە رێـکەوت بەسەر دوو شتدا سەپاوە و هـەر یەکە شوێنی خۆی چەسپاندوە وەك : کەو (باڵندە) و کەو کە لە بابەتی بێژنگە و دەغڵی پێ پاك ئەکرێتەوە .

٣- لە زمانێکی ترەوە[١] : وشـــە هەیە لە زمانی بێـــگانەوە کەوتۆتە ناو زمانەکەمانەوە ، دە هـــەر ئەو وشەیە بە کوردی هەیە و مانایەکی جیـاوازی هەیە ، وەك « آذار » کە مانـگی مارتی عەرەبییـــەو لە کوردیدا بووە بە (ازار ، ئازار ...) . ئازاری کوردیش هەیە کە ئێشە .

٤- زۆری شێوە (تعدد اللهجات) وەك (شواشێنك) کە درەختێکی بەهاری هەمیشە سەوزە گەڵای وەك مۆرد وایە ، بەرێك ئەگرێ وەك چوالە تاڵە . هەر ئەم وشـەیە لە بادینانەدا ناوە بۆ جۆرە ترێیەك وە بۆ جۆرە هەنجیرێـکیش[٢] . هەروەها (چـای)

(١) دوکتۆر عەبدولڕەحمان مەعروف لە باسـەکەیدا کە لە یەکەم کۆڕی لێکۆڵینەوەی کتێبی قوتابخانە بە زمانی کوردی لە شـەقڵاوە (٢٥ - ٢٧ / ٧ / ١٩٧٣) پێشکەشی کرد ، بەمەیان ئەڵێت وشەی هاوکۆ (مشـترك لفظی Homonym) ، وە ئەڵێت ئەوە لەو وشانە نین کە مانایان زۆرە بەڵـکو ئەو وشانەن کە تەنها لە خوێندنەوە و نوسیندا وەك یەکن ئەگینا لە واتا و پەیدابوندا جیـاوازن . ئنجا ئەڵێت : « وشەی (باو) دەبینین سێ وشەن کە مانایان جیاوازە و لە یەك دوورن هەرچەندە هەرسێـکیان لە نەژادا کوردین ، بەڵام پەیدابوون و دروست بوونیـان لە رێـگای جیاوازەوە هاتووە . (باو) دەستوور : فیسار شت بووە بە باو . (باو) باوك . (باو) زیادەی شتێك بەسەر شتێـکی تردا .. هتد » (بڕوانە لاپەڕە ١٢ ی وتاری ناوبراو) .

(٢) بڕوانە : شیخ محمـــدی خاڵ ، فەرهـەنـگی خاڵ ، جزمی دووەم ، سلێمانی ١٩٦٤ ، ل ٣٢٨ .

لەناو لوڕەکاندا بە (سارد) ئەڵێن . لە هەندێك شوێنی تر چاییە کە ئەخورێتەوە[٣] . ئنجا (ساو) کە بە هەتاو ئەڵێن و لە هەوراماندا بە (سێو)[٤] ... هتد .

جگە لەوانە چەند هۆیەکی تریش هەن . سەیر ئەکەیت هەندێك وشە هەن لە رێگای کورت کردنەوە و سووانەوە لەگەڵ وشەیەکی تردا یەك ئەگرنەوە . وەك (بەخش) بووە بە (بەش) بە مانای (پشك ، حصة) وە هەر (بەش) لەو شێوەیەدا بە واتای (کراوە ، منفرج) دێت وەك بڵێیت (زاری بەش بووەوە) یاخود (دەمەبەشکەی پێوە نوسا) .

هەروەها جاری وا هەیە لە رێی لکاندنی ئامرازەوە بە وشە ، دوو وشەی لە یەك دوور یەك (شکل) وەردەگرن وەك (باران ـ بارانە) کە ناوی گۆرانیەکە و (بار ـ بارانە) کە باجی بار ئەگەیەنێت . لێرەدا بۆمان دەرئەکەوێت کە وشەی (باران) ئامرازی (ە) ی پێوە لکاو کردی بە ناوی گۆرانی ، کەچی وشەی (بار) ئامرازی (انە) ی پێوە لکا و واتاکەی کرد بە باج ....

لە کاتێکدا کە خۆم گەلێك وشەی لەم بابەتەم کۆکردبووەوە ، لە لایەکی تریشەوە لە تەواوکردن و راستکردنەوە و راڤەکردندا سوودێکی هێجگار زۆرم لە فەرهەنگی شێخی بەڕێز مامۆستای

---

(٣) هەمان سەرچاوە ، ل ١٥ .

(٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٥١ .

خاڵ وەرگرتووە ، هەروەها سـوودم لە فەرهەنـگی کشت و کاڵی مامۆستا شێخ مارفی قەرەداغی و فەرهەنگی مامۆستا تۆفیق وەهبی بەگ و ئەدموندس و فەرهەنـگی مەردۆخ و رابـەر و گەلێك فەرهەنـگی تر وەرگرتوە .

بێ گومان ئەمە فەرهەنـگ نییە کە پێشکەشم کردووە ، هەرچەندە بە ناچاری واتای هەندێك وشەم لێك داوەتەوە ، ئەوانی تر نزیکترین هاوتا یاخود پەنـدی پێشینان یا وتەی فۆلکلۆریم لەگەڵـدا هێناوەتەوە بۆ ئەوەی زۆر خۆیان و واتاکەیان دەرکەون . لە دواییدا پەیوەندی بەینی وشەکان و جیاوازیانم بە (را) ی خۆم لێکداوەتەوە ، رەنـگ هەیە راسـت بم ، رەنگیش هەیە بە هەڵەدا چووبم یا بە لای کەمەوە کەموکورییـەك لە لێـکدانەوەکەمدا هەبێت . ئەوە داوا لە خوێندەوارانی بەڕێز ئەکەم بۆم راستکەنەوە و بۆم تەواوکەن .

زاراو	واتاکانی	پەیوەندی یا جیاوازییان (بە رای من)
ئاتەشی	تووڕە و کەللەڕەق ؛ گوڵێـکی سـووری بێ بۆن ؛ گەرمی و هێزی جنسی .	بنچینەکەی گەرمی و سورییە وەك ئاگر .
ئار	ئاگر (ئاتەر ـ لە ئاوێستادا) ؛ ئارد (زازا) ؛ هێز و توانا .	گۆزانی شێوە

وشە	مانا	تێبینی
ئارەق	ئـاوی لەش ؛ خواردنەوە ـ مشروب .	لە زمانی بێگانەوە .
ئاری	خۆڵەمێش (لە ئار ـ ئاگرەوە) ؛ رەگەزی ئـاری کە کوردیش ئەگرێتەوە و لە بنچینەدا (ئاریان)ە .	ئاریەکەی بێگانەیە تێکەڵاو بە کوردی بووە .
ئازار	مانگی مارت ـ بە عەرەبی (اذار) ؛ ئێش .	مانگەکە عەرەبییە تێکەڵاو بە کوردی بووە .
ئاژاڵ	مەڕومالات ؛ سەوزەگیا و لەوەڕ .	
ئاش	شوێنی پاکردن و هاڕینی دانەوێڵە ؛ چێشت .	ئاشی چێشتەکە بێگانەیە .
ئاڤی	کشتوکاڵی ئاوی (زازا) ؛ شەونم ؛ زەمینی بەراو .	بنچینەکەی تەڕی و ئاوە .
ئاگرە	شەرا و گڕە ؛ نەخۆشـی کشتوکاڵ ؛ برینی دەموچاوی منداڵ .	بنچینەکەیان سووری و گەرمییە .
ئـاڵ	رەنگی سووری کاڵ ؛ نەخۆشیەکە تووشـی زەیستان ئەبێ (هاڵ) سوور هەڵئەگەڕێ .	لە ئاڵیبا یەکن .

ئـالاّ	بەیداخ (دوَر نییـــە لە ئاڵەوە بێت)؛ قەڵەمی نوسیَن .	رەنـگ یاخود دارەكە یەكیان ئەخات .
ئاڵۆز	مرۆ و وڵاخی توڕە ؛ رۆژی سارد و توش .	ئاسـایـی نەبوَن یەكیان ئەخات .
ئانیشكە	لوَلە و گوَنجـی كەوانە دار ؛ داریَـكی دوَ پەلە لە ئامرازی ئاش .	شكاندنەوەكە یەكیان ئەخات .
ئـاوا	ئاوەدان كردنەوە بە تایبەتی دێهات وەك : ئەحمەد ئـاوا ، عەلیاوا (ئاڵیاوە) ؛ رۆژئاوا ؛ ئاوا ، ئاوەها : (هكذا) .	
ئاوگرتن	توَرە ئاو ؛ گەیشتن و خۆشبوَنی میوە .	دار و درەختیش كە كەوتنە بەردان ئەوەنـدە ئـاویان ناوێت .
ئاور	ئاگر ؛ ئاوس (ئاوسان) .	شوێنی ئاوسانیش گەرمە ، دوَر نییە گـەرمی یەكیان بخات .
ئاوس	ئاودز ، پەنـاو ؛ ئافرەت و وڵاخی سك پڕ .	بنچینەیان رەوینەوە و گەورە بوَنە .
ئاونگ	ئاورنگ ، شەونم ؛ ترێی مێلاق.	دوَر نییە دەنكی ترێكە و قەترەی ئاورنگەكە پەیوەندیپان هەبێت .

ئەسپەرە	داری کلکی بێڵ ؛ ئەگریجە .	درێژی یەکیان ئەخات .
بـا	هەوا ؛ هاتنە بای سەگ و گورگ لە (باە)ی عەرەبییەوە .	بە رێکەوت .
بابۆڵە	پاروە نانی گەورە ؛ مەلۆتکە .	پێچانەوە یەکیان ئەخات .
باپێچ	پێچی سك ؛ ئەو شوێنەیە (با) پێچی تیا ئەخوات .	پێچ خواردنەکە یەکیان ئەخات .
بـار	باری وڵاخ ؛ (ظروف ، وضع) (باری فەرش : دیوەکەی) ؛ بێباری : هەڵپەرستی ؛ (تویژاڵێکە ئەنیشێتە سەرلێو) .	
بارانە	جۆرە گۆرانیەکە چەند ژمارەیەکی هەیە ؛ (بار ـ انە) باجی بار ؛ (باران ـ ە) : ئەبارێت .	لە رێی لکاندنی ئامرازەوە بوون بە یەك .
بـاز	باڵیندەیەکی راوکەرە ؛ چاوگ ؛ هەڵبەزینەوە و خۆفڕێدان ـ قفز .	
بازۆ	قۆڵ ؛ بەڵەك ؛ لاشێیان .	قۆڵ و لاشیان نزیکن .
بـاڵ	باڵی باڵیندە ؛ پەلی مرۆ .	یەکن .

وشە	واتا	تێبینی
باڵا	ژوَروَ : بەرواری باڵا ؛ باڵای مرۆ : ئافتاو باڵای بەرزە واتا کەڵەگەتە .	لە بەرزیدا بە یەك ئەگەن .
باڵە	بێڵی ئاسن ؛ دەستکێشی چەرم .	
باڵەبان	بازی تەوار : مێنگە ؛ ئێستری زەلام و قەڵەو ؛ پارچەیەك لە پارچەکانی مۆسیقا .	
بانە	ئەو بەشـەیە جوتیار وەردی ئەداتـەوە بۆ تۆو کە رۆژە جوتێـك یاخود گاوخانێکە ؛ بەرزایی ناو دوَ دێراو ؛ ئاڵف جاڕ .	هەموی پەیوەندی بە ئاژاڵ و کشتوکاڵەوەیە .
باو	عادەت ؛ باوك ؛ باوی شتێك بەسەر شتێکی تردا .	رێکەوت .
باوی	بادەم ؛ بادار .	گۆڕانی شێوە .
باهوَ	شـان و قۆڵ ؛ ئاسۆ ؛ داری چوارچێوەی دەرگا و پەنجەرە .	بە رێکەوت .
بڕبڕە	ئێسکی تێ هەڵکێشی مۆرەغەی پشت ؛ نەتەوەی ساغي تیرەیەك ؛	لە تێهەڵکێشان و هـاتنی بـە دوای یـەکدا یەکن داسەکە نەبێت ،

داسێکی بچکۆڵەی کەوانە دارە وەك مشار .

بڕشت	پێت و بەرەکەت ؛ توانا و لێهاتن ؛ تیژیی تیغ و مەقەست .	بڕشت یەکیان ئەخات .
بڕك	بنج و لاسکی کاڵەك و شوتی و ترۆزی ؛ قڕقێنە .	
برك	فڕێدان و هەوادان ؛ کۆڵنج .	زۆری شێوە .
بڕە	کەڵبەی بەراز ، یەکانە ؛ کەڵەمێرد ؛ کچ ؛ گۆترە ؛ بەیارێکە لە زەوی لە ناو دوَ وەردا .	بە رێکەوت .
بز	(بزن) ؛ چاوی بز ؛ ماستی گەورە (بە عەرەبی) .	بە رێکەوت .
بزڕکان	بزڕکاندنی شیر و ماست ؛ بزڕکاندنی قسە : قسەی بێجێ .	
بزە	زەردەخەنە ؛ بزەی چاو .	پەیوەندییان بە باری دەموچاوەوەیە .
بست	پێوانە دەستێك بە پەلی ؛ بلۆسکی ئاش .	پەیوەندییان بە مشتەوە هەیە .

بڵق	بڵقی ئاو ؛ بڵۆقی سوتاوی .	یەكن .
بلوێر	بلوێـــری بێشـكەی مـناڵ ؛ پارچەیەكی موسیقایە وەك شمشاڵ.	هەر دو بلوێرن .
بناوان	بناوانی ئاو ؛ ئافرەتی گەورە و سەرپەرشتیكەر لە ماڵدا .	هەر دو بنچینەن .
بنە	گای گێرە ؛ سـوكەماڵ كە ئەبرێت بۆ سەر رەز یا هەوار .	هەر دو بنچینەن .
بۆز	دێز ، خۆڵەمێشی ؛ سـەر و ریشی ماشوبرنج .	لە رەنگدا یەك ئەگرنەوە .
بۆق	قورباقـە ؛ هـالاو و هەڵمی گەرم .	رێـكەوت .
بۆڵ	دەنك و هێشـــوی تـرێ ؛ زەنگی ملی ئاژاڵی پێشەنگ ؛ خۆڵەمێش .	دوانیـان لە بەربونـەوەدا یەكن .
بوك	ئافرەتی تازە شـوكردو ، ژنـی كوڕ ؛ بوكی شوشە یا پەڕۆ ؛ گوڵاڵە سورە .	لە جوانیدا یەك ئەكەون .
بوم	قـوم (قدوم ـ عەرەبـی) ؛ بەرهەمی زەوی و زار .	ئەنجام و بەرهەم یەكیان ئەخات .

بیر	(بئر ـ عەرەبی) ؛ بیر و هۆش .	قوڵتی نزیکیان ئەخاتەوە .
بەر	بەری دار و درەخت ؛ پێش ؛ بەردەم ؛ خوار متوسڵدان .	رێکەوت .
بەرگ	کاڵا ، جل ؛ بەرگی کتێب ؛ گـەڵای دار و درەخـــت و سەوزایی .	
بەرماڵ	بەرماڵی نوێژ ؛ بەردەرگای ماڵ .	لـکاندنی ئامراز .
بەران	نێری مەڕ ؛ مژان .	رێکەوت .
بەڕە	قایشی پێش سنگی وڵاخ ؛ نەتەوە ؛ وتەی جوتیارە بە گاجوت کە لە هێڵ دەرئەچێت .	رێکەوت .
بەز	چەوری ؛ دەرگا .	
بەزاندن	کوڵ پێدان ؛ بەزاندنی مێزی منداڵ لە بلوێرەوە .	رێکەوت .
بەزین	دابەزین ؛ خستنی ماڵ و کوچ ؛ پەڕینی وڵاخی بەرزە .	هەردوکیان دابەزینی تیایە .
بەست	روبارێکە لـــە زێی بچوکتر ؛ حەماڵی خانو (زازا) ؛ شێوی وشك کە ئاوی لێ ئەبڕێت .	روبار و شـێو نزیکن ، حەماڵی خانوەکەش زۆری شبۆەیە .

بەستن	مەیینی ئاو ؛ گرێ لێدان ؛ بەستنی زاوا لە پەردەدا .	رێـكەوت .
بەق	نێرەكەو (هـەورامی) ؛ بـۆق (بادینانی) .	گۆڕانی شێوە .
بەل	چاو بەل ؛ ئافرەتی چاو لە دەر ؛ بزنی گوێ لوول ؛ بەلە بـەل : تەكە تەك .	لام وایە جولاندن (حركة) یەكیان ئەخات .
بەڵەك	بازوَ ، رەش و سپی ؛ نەخۆشی پێست ؛ بەڵەك چـاو : چـاو رەش و سپی تەواو .	: رەش و سپی ، یـا سوور و سپی یەكیان ئەخات .
بەن	خوری رێسراو ؛ داری قەزوان (دارەبەن) ؛ دەور و پشتی دێ (زازا) .	گۆڕانی شێوە .
بەندك[٥]	پەت (بادینانی) ؛ بۆیباخ (زازا) ؛ گیایەكی بۆنخۆشە تێكەلاو پەنیر ئەكرێت (زازا) .	گۆڕانی شێوە .
بەنك (زازا)[٦]	پەتی ژێرچەنەی ژنان ؛ بەنی	بەنی ژێر چەنە و بەند یەكن.

(٥) فەرهەنگی خاڵ ، جـزمی (١) ، لاپەڕە ١٧٦ .

(٦) سەرچاوەی پێشوو .

	ڕێسراو ؛ درەختی قەزوان (دارەبەن) .	
بەنك[٧]	(مخدر) بۆ کێشـان ؛ نیشان (زازا) ؛ کات (زازا) .	لۆزانی شێوە .
بەیار	زەوی نەکێڵراو (بـــور) ؛ (عاشق) : کێ بگرم بـە یار شێوەی لە تۆ بێ .	یەکگرتنی دوو وشە .
بەور	بەبر (جۆرە پڵنگێکە) ؛ بەفر .	ڕێکەوت .
بێچوو	ســـاوای گیاندار ؛ دراوێکی زێوینی بچکۆلەیە .	لە بچوکێدا یەکیان گرتووە .
بێخ	بنـــك ؛ گوڵێکی جوانی کوێستانییە .	
بێز	قێز ؛ ڕەنگ : ڕەنگی فەرش و قاڵی یا قوماش (شەیتان بێزی) .	ڕێکەوت .
پاتاڵ	پەڕۆ و پاتاڵ ؛ مەردومی بێکارە .	لە بۆسوودیدا یەك ئەگرن .
پارە	دراو ؛ پارچە ؛ هەلاهەلا .	
پارێز	دەمگێڕانەوە لە خواردەمەنی ؛ خۆلانانەوە لە پارێزدا لە ڕاوا .	خۆگرتن .

---

(٧) سەرچاوەی پێشوو .

پاشبەند	زنجیری پاشبەندی وڵاخ ؛ پاشبەندی رست .	هەردوکیان لە دواوە بەکارئەهێنرێن .
پاشەبەرە	دواسکی ژن و دوا منداڵ ؛ دوا بەری بێستان .	دوا بەر .
پاڵانچە	ماسولکەی گۆشتی ئەملاولای مۆرەغەی پشت ؛ بەرد و قوڕ و قسڵ کە ئەدرێنە پاڵ گونجی ئاو ؛ ئەو خوریەیە کە لەسەر پشتی بەران ئەهێڵرێتەوە دوای بڕینەوەی .	یەکەم و دوەەم ئەو شتانەن پاڵ ئەگرن .
پاڵتو	پارچەیەکی پانە لە کورتاندا ئەکەوێتە ژێر کلکەوە ؛ دارێکە ئەدرێتە بەر نێی ئاش بۆ نەجولاندنی ؛ پەراسو .	بەکارهێنانیان بۆ چەسپ کردن و پاراستنە .
پانتۆڵ(٨)	European - Style Trousers پانتۆڵی لەبەر کردن لەگەڵ چاکەتدا ؛ Pendulum پندۆڵی سەعات .	پێلانەن و رێکەوت نزیکی خستونەوە .

(٨) فەرهەنگی تۆفیق وەهبی ، لاپەڕە ١٠٢ .

پانکە	باوەشێنی کارەبا ؛ جۆرێکە لە ماستی : ماسییە پانکە ؛ بەری داری مازوَ .	رێکەوت و تێکەلاوبوونی وشەی بێگانە .
پایە	(منصب) ؛ پایەی دیوارو خانوو .	یەکن .
پرك	توێژیکی سپییە لە شتی شل پەیدا ئەبێ ؛ پەڵـەیەك زەوی یا دەغڵ ؛ بڕێك ئاژاڵ .	رێکەوت و گۆڕانی شێوە.
پشت	لە مل بەرەوخوار تا سەر سمت ؛ ئەرخە ؛ باوك و باپیر .	هێز و یەکبوون یەکیان ئەخات.
پشك	بەش : بەشی خەرمان و بەشکردنی شتی تر ؛ پشکی کوندە و مەشکە و هیزە ئەو چیلکەیەیە کونەکانیان ئەگرێت .	لە هەردوکیاندا هەر چیلکەکەیە .
پل	پلێك گۆشت : کوتێك ؛ پەنجە .	نزیکن یا خود یەکن .
پلە	پلەی پەیژە و قاڵدرمە ؛ پایە .	یەکن .
پلار	توانج ؛ کورتە دارە کە بهاوێژرێت .	یەکن .

پزۆ (٩)	پـزۆی دەرپێی کوردێ ؛ دەردێکە تووشی مەڕ و بزن دێت وەك هەلامەتی ئادەمیزاد ؛ دەمی ڕەشکەی کاکێشان .	یەکەم و سێیەم لەیەك ئەکەن .
پۆپ (١٠)	پۆپنەی کەڵەشێر و مریشك ؛ قژی ئافرەت .	یەکن .
پۆز	لووت ؛ (هەوا و غرور) .	یەکن لە لووت و لووت بەرزیدا.
پەپکە	گونکە هەویر ؛ خەرواری هەنجیر و پەنیر ؛ خۆپێچانەوەی مار .	یەکن لە نەرمێ و کۆبێتیدا .
پەپوولە	(فراشە) ؛ پەروانە .	یەکن لە سووڕانەوەدا .
پەتڵە	ساوەری نەهاڕاو ؛ دانەوێڵە .	یەکن .
پەچە	هاوەڵی عەبا ؛ پەچەی گاگەل یا ئاژاڵی تر : ئەو شوێنەیە لە دەرەوە مۆڵی تیا ئەخۆن .	یەکەمیان بێگانەیە .
پەڕ	پەڕی باڵیندە ؛ کەنار ، ئەو پەڕ یا ئەم پەڕ .	ڕێکەوت .

(٩) فەرهەنگی خاڵ ، ج١ ، ل ٢١٥ .

(١٠) سەرچاوەی پێشوو .

پەڕە	پەڕەی کاغەز ، پەڕەی پەروانە ؛ پەڕەی لوت و گوێ و دڵ ؛ گەڵای دار و درەخت .	یەکێ لە تەنکییا .
پەردە	پەردەی گوێ (غشاء) ؛ پەردەی پەنجەرە (ستائر) .	یەکێ لە تەنکییا .
پەڕین	هەڵاتنی وڵاخی نێر لە مێ ؛ ترازان و دەرچوونی شت ؛ لە کۆ چوونی ئەندام .	رێکەوت .
پەشم	قسەی بێ نرخ ، گاڵتە ؛ خوری .	رێکەوت .
پەڵخ	گوێرەکەی گامێش ؛ پەڵخە بەراز : بەچکەی بەراز .	بەچکەی زل و قەڵەو لە چاو بەچکەی تردا .
پەل	چوارپەلی وڵاخ : هەر دوو دەست و هەر دوو قاچی ؛ لق و پۆپی دار و درەخت ؛ بڵاو ، فراوان .	
پەڵە	نوخشە باران کە زەوی تێر ئاو ئەکات ؛ لەکە ، کە ئەکەوێتە سەرجل و قوماش ؛ پەڵەزەوی یادەغل : پارچە .	هەمو بریتین لە کەم لەچاو زۆردا .

پەنا	هانا (استنجاد) ؛ كووچە (زاویە) .	ڕێكەوت .
پەند	(درس ، عبرة) ؛ پەند و پەنگ (بەدناوی) .	یەكن لە (دەرس) وەرگرتندا .
پەی	(تأمینات : پەی لەسەر دانان) واتا پێ داگرتن لە (مزایدە یا مناقصە)دا ؛ شوێن : پێی هەڵگرتووە ؛ ڕێ و ماوە ؛ ئاوەكە پەی ئەدا بۆ لێدان .	بۆداگرتن یەكیان ئەخات .
پۆل	(صف) ؛ پۆلی باڵندە .	یەكن لە زۆریدا .
پوول	فلس ؛ (طابع) .	ئەوسا نزیك بوون لە نرخ و وێنەدا .
پێ	قاچ ؛ پەلەپیتكەی تفەنگ ؛ پێی ئاش : ئەو دارەیە بەرداشی پێ ئەجوڵێنرێت .	هەموویان بۆ جوولاندنن .
پیر	پیاوچاك : پیرمەسوور ، پیرخدر ؛ بەساڵاچوو .	یەكن .
پیرەلۆك	پیربوونەوەی ئەندامی لەش لەبەر مانەوەی لە ئاوا ؛ داری كەندەڵ .	یەكن .

پێك	چەکوشی قورسی ئاسن ؛ فیقەنە ؛ لاسکی گەنم و جۆ .	رێکەوت .
پێلە[١١]	قۆزاخەی کرمی ئاوریشم ؛ گاجۆتێکە شاخەکانی بەلای گوێچکەیدا شۆڕ بۆبێتەوە ؛ پێلۆ (ئەردەلانی) .	گۆڕانی شێوە .
تاپۆ	قەباڵەی بە خاوەن بونی زەوی و خانو ؛ تارمایی شت .	یەکەیان بێگانەیە و بە رێکەوت ناوەکانیان لەگەڵ دوەمدا یەککەوتون .
تات	تەلە بەرد ، شاخ و کێوی سەخت ؛ ئەو ئافرەتەیە ئێسقانی کڕکڕاگە یا پارچە گۆشت لە زێیدا هەبێت .	لە رەقیدا یەك ئەگرنەوە .
تار[١٢]	تاریك ؛ پارچەیەکە لە پارچەکانی مۆسیقا ؛ گیاندارێکە تەرە بۆبێت .	رێکەوت .
تاق	کەلەبەرێکی کەوانەییە لە دیواردا شتی تیا دائەنرێت ؛ کات ؛ تاقی پێش نیوەڕۆ ؛ تاك ؛ پێستی مەڕ و بزن .	رێکەوت .

(١١) فەرهەنگی خاڵ ، ج١ ، ل ٢٥٩ .

(١٢) سەرچاوەی پێشوو .

تاڵ	تـامی تفت و ناخـۆش ؛ تاڵ ـ دانی مەشکەو شتی تر : خۆشە کردنیان بە جەوت و توێـکڵە هەنار و مازوَ ؛ تاڵ ـ ەدەزوَ : هەودا ؛ پارچەیـەك گۆشـتی رەشە لە ناوەندی سیوجگەردا .	تاڵی هەموویان یەك ئەخات ، تاڵە دەزووەکە نەبێت .
تام	رۆنی چێشت ؛ (طعم) .	یەکن .
تانە	خاڵێـکی سپییە لە سەر گلێنە ؛ نیشـــانەی پی‌گەیشتنی میوە ؛ تەشەر (طعن) .	رێکەوت .
تاو	تاو ـ ە دەزوَ : تاڵە دەزوَ ؛ تاو ـ ە باران : لێزمەی‌کـەم ؛ تاو ـ ێك (بۆ کات) دەمێـکی کەم ؛ تاو ـ ی سەندووە : گەرم بووە و گوڕی سەنـدووە ؛ تـاو ـ ی داوە : تینـووە ؛ تاو ـ دانی وڵاخ : غارپێ کردنی .	زەبر هەندێکیان ئەگرێتەوە ، ئەوانی تریش رێکەوتن .
تەرازوَ	(میزان) بۆ کێشانی شتومەك ؛ تەرازوَی (بەنا) کە رێـکتی پێ ئەپێوێت ؛ چەند ئەستێرەیەکن	لە کار و دیتمەندا یەکن .

	له بەینی کۆ و گەلاوێـژدا لە تەرازوَ ئەکەن .	
تاوڵە	تەویلەی وڵاخ ـ پشـت تێر ؛ جۆرە یارییەکە بە پتۆلی تەختە و زار ئەکرێت .	بێگانەن ، بە رێکەوت لەیەك ئەچن .
تاوێر	تاشە بەردی شێنکار ؛ ئەندازەیەکە لە برێشکە یا کەشك کە لە ناو ساجدا ئەبرژێنرێت .	
ترۆکاندن	هەڵبزین و جـوڵاندنی پێڵوی چـاو ؛ دەسـت هێنان بە پەلەپیتکەی چەکدا بێ فیشەك ؛ کون کردنی هێلکە لە لایەن مریشکەوە ؛ دەرهێنـانی تۆو کتۆلەکە و تۆو بێستان بە دان .	کردنەوە هەندێکیان یـەك ئەخات .
تریفە	شەوقی مانـگ ؛ نەخۆشـییەکی ئاژاڵە سییەکەی ئەنوسێت بە لای ورگیەوە ؛ جۆرە دەردێـکە لە تینوێتییەوە تووشی ئاژاڵ و وڵاخ ئەبێت ریخۆڵەی رەش ئەکات .	دوهەم و سێهەم یەکن و بە رێکەوت لەگەڵ یەکەمـدا یەکیان گرتووە .

تۆپ	تۆپی یاری Football ؛ تۆپی قوماش ؛ تۆپی شەڕ (مدفع) ؛ تۆپی بەردانی گونج : دارێکە پەڕۆ بە سەرەکەیەوە ئەبەستن .	قـەواره و گردی یەکیان ئەخات .
تۆراخ	تـۆراخی ماســـت و دۆ : تونـدبونەوەیان لە تورەکەدا ؛ هێزە ، مەشکە .	هەمو دەفرەکانیان وەك یەکن.
تورت	تورتی توێکڵە هـــەنار : تفتیەکەیەتی ؛ شتێـکە لە شکانا زۆ بپەڕێت .	
تۆڕ	تۆڕی راوە ماسی (شـبکە) ؛ ولاخی تۆڕ : بزێو و جـــوتە وەشێن یاخود تورە ؛ پەردەیەکە بەسەر چاودا ئەکشێت لە چاو یەشـەوە پەیدا ئەبێت ؛ تۆڕی لۆکس : کیسەکەیەتی .	تورەیی ولاخــەکە نەبێت ئەوانی تر لە بنچینەدا لەیەکەوە نزیکن .
تۆز	تۆز ـ و خۆڵ ، گەرد و وردە خۆڵ ؛ تۆز ـ ێك : بەشێـکی کەم .	یەکن .
توش	رۆژێـکی توش : تـــۆف و	یەکن .

	سارد و سەخت ؛ ڕێگای سەختی قەد شاخ ؛ ئێستر و وڵاخی نارەحەت .	
تۆتە	پەنجە پچکۆلەی دەست و پێ : تۆتە ، ڕای تۆتە ، باڵابەرزە ، دۆشاومژە ، ئەسپێ کوژە ؛ تۆتە ـ لە سەگ .	لە بچوکیتدا یەك ئەگرنەوە .
تور	تور و شێلم ، ترپ ؛ جەواڵی بچوك .	ڕێکەوت .
تیل	چاوی مەیلەو خێل ؛ تیل ـ ی هەڵهات .	ڕێکەوت .
تەبارە	تەبارەی شینایی : دەغڵی نەدرواو ؛ کێشە ، شارا ؛ تەبارەی ناو زەوی : کەڵەکە بەردە و نیشانەیە بۆ جیاکردنەوەی دوو زەوی .	لە قەوارە و پەیوەندی بە زەوی و کشت سازیدا یەکن.
تەبەق	لەنگەری : سینی تەختە ؛ نەخۆشیەکی ژێر سمی وڵاخە .	ژێر سمی وڵا خیش چاڵە وەك چاڵی لەنگەری؟
تەپکە	تەپکەی راوی چۆلەکە و	

	سوێسکە ؛ گەمژە : شیاکە و ڕێخی وشکەوەبوی ئاژاڵ لە گەوڕدا .	
تەتەڵە[13]	تەتەڵەی برنج : هەڵتەکاندنی لەسەر سینی یا لەنگەری ؛ تەتەڵەی سمت : کلۆك ؛ ڕوَمەت (ئەردەلانی) ؛ سێبەندە (هەورامی) .	گۆڕانی شێوە .
تەژە	تکە ، سابوێن ؛ رایەڵی بن میچی خانو ؛ مرۆی زەبەللاح .	ڕێکەوت .
تەرس[14]	پیسایتی ماین و ئەسپ ؛ کاری پێچەوانەی نالەبار ؛ (ئەم کارە تەرسی هاتووە) .	
تەرم	تەرمی مردوَ : لاشەکەی ؛ کۆڵێتی مێو ؛ دارە مەیت .	تۆ بلێی هەموی لە کەوتن و درێژبونەوە نەهاتبێ ؟
تەقلە	تەقیلە : کلاو ؛ کەڵبەی هەنجیری نەگەیشتو .	

(١٣) فەرهەنگی خاڵ ، ج١ ، ل ٣٠٤ .

(١٤) سەرچاوەی پێشو .

تەکیە — تەکیەی شێخ : شوێنی نوێژ و یادی یەزدان ؛ بارێکە سەکۆ . — لە بنچینەدا لە (سەکۆ) کە وە هاتووە .

تەم — تەم و مژ : هەڵمی زەوی تەڕ یا ئاو ؛ لێڵایی چاو ؛ خەم . — لە بیر خەریك کردن و بەر چاو گرتندا یەکن .

تەمەڵ — تەوەزەل و بێکارە ؛ بناغە و بنچینەی دیوار . — تۆ بڵێی لە قورستیدا یەکنەگرنەوە ؟

تەوس — قسـەی بە ماناو پلار ، تانە و لۆمە ؛ بەتەوسەوەچوون : جۆرە بێهۆشییەکە بەسەر ئادەمیزادا دێت بەهۆی ڕوداوێکەوە . — کارتێ کردن یەکیان ئەخات؟

تێبەردان — تێبەردانی کار و بەرخ بۆ مژینی دایکیان ؛ تێبەردانی سەگ و تانجی بۆ گیانی نێچیر ؛ پەڕێنی نێر لە مێ لە کاتی تەڵەبدا . — لە ڕتن و یەکگرتندا یەك ئەکەون .

تێچاندن — بۆی تێچاند : قسەی خراپی دەربارەکرد ؛ تێچاندنی شتێکی ورد بۆ ناو شتێکی شل کەم کەم تاکو تێکەڵ ببێت . — یەکن .

تێژ	دەفر : جەواڵە و دەمی لــە تەنشتیەوە ؛ مڕۆی مۆژەوەبۆ (ئەردەلانی)[15] .	گۆڕانی شێوە .
تیرە	هۆز ، ئێل ؛ تیرەی بن کلاش ، سیرمە یاخود رایەڵەکەی ژێریەتی .	گۆڕانی شێوە .
تیرەشان[16]	شانەی هەنگوێن هەنگ لەسەر لا هەڵی بەستبێ ؛ تیرەشـانی شاخ و کێو : درێژایی تەوقە سەر و پۆپەکەی .	لەیەك بنچینەوە هاتون .
تێکەوتن	تێکەوتن لە یارێدا : دۆڕاندنیەتی ؛ چونە ناو ئاو ، وسڵ دەرکردن ؛ بۆت تێ ئەکەوم: بۆت تێئەکۆشم .	
تیر	تیری کەوان ؛ تیری مەرەزە : گۆلەکانی .	لە درێژیدا یەکن .
جاخ	جاخە توتن : تورەکەیەکە لــە گونیە یا مشەمما ؛ دیوارێکە لە دار دروست کرابێت .	رێکەوت .

(١٥) فەرهەنـگی خاڵ ، ج١ ، ل ٣٢٨ .

(١٦) فەرهەنـگی کشت و کاڵ ، ل٩٦ .

جاڕ	جاڕدان : بانگەواز بە گەڕانەوە ؛ جاڕە گەنم : پەرێزەکەیەتی دوای دروێنە ؛ زەوی سەختی نەکێڵراو ؛ نێرگسەجاڕ : شوێنی نێرگس .	هەموویان لە سەرچاوەیەکەوە هاتوون جاڕدانەکە نەبێت .
جام	جامی ئاوخواردنـــەوە ؛ جامی شووشە : تەبەقە شووشە ؛ جامی رەسم : (عکس)یەتی .	بێـگانەیە .
جامباز	فرۆشیاری دەستگێڕ ؛ فێڵباز و تەشقەڵەکەر .	یەکن .
جریوە	دەنگە دەنگی چۆلەکە ؛ ورشەی ئەستێرە .	
جقە	جقەی کەڵەشێر : پەنجەیەکی زیادە کە پێیر بۆ لە پێی دەردێت ؛ فشە کڵاونە ، شوان خەڵەتێنە ؛ زیادە پەڕە بەسەر باڵیندەوە .	شتێکی زیادە لە پەلـەور دەردێت .
جوجکە	جوجەڵە ، جوجە ؛ کلێنجکە : کلکی ئاژاڵ و حەیوان .	
جووت	کێڵاندنی زەوی ؛ دوو .	زەوی کێلانەکەش بـە جووتێك گایە : یەکن .

جۆتە	جۆتەی وڵاخ : لەقە هاویشتنی بەپاشۆی ؛ دوَ گیاندار بەیەك سك ببن : توأم ؛ ئەو وڵاخەیە دوَشـــا رەگ لە ناو چەوانیا بەرزبۆبێتـەوە ؛ دراوێکی زێوینی ئێرانییە بە دوَ قران ئەچێت .	هەموو لە (جوَت)دا یەکن.
جەخت	جەختی هێنا : دوَ جار پژمتی لە کاتی قسەدا کە نیشانەی باشییە ؛ هەوڵ و کۆششی لەسەریەك بۆ کارێك ؛ ئێوارە وەختە ؛ جرِن بە جەختە (بەگوڕە) .	دەستدانە ئێـش یەکیان ئەخات .
جەنجەڕ	جەنجەڕی خەرمان کوتانـدن ؛ چەرخی ئاو هەڵـگۆزین لە بیر .	لە سوڕانەوە وە هاتون .
جەوهەر	گەوهەر ؛ بە جەوهەر : تواناو لێهاتو ؛ خاڵ و نیشانی دەمی خەنجەر .	لە نرخدانا یەکن .
چاخ	هاوچاخ : هاوکات ؛ ئـاژاڵی قەڵەو ؛ شتی ساز و لەبار ؛ تاف.	ڕێـکەوت .

چارۆکە	خامی خومکراوی شـتێن بۆ کۆڵوانـەیژنــە لادێیتی ؛ منداڵدان ، پزوَ ؛ گیایەکە وەك بامێ گوڵێکی زەرد ئەگرێت .	ڕێـکەوت .
چاڵمە	سەعاتی چاڵمە : سەعاتی گەورەی ناو چوارچێوەی تەختە بـــە دیواردا هەڵئەواسرێت ؛ کتێسە توتنی نێرگەلە (ئەردەلاّنی)[17].	گۆزانی شێوە .
چاو	ئەندامی بینێن ؛ توَلی تەڕ کە پێچرابێت بە شتێکدا .	ڕێـکەوت .
چاویلـکە	عەینەك ؛ برینێـــکە لە لەش پـەیـــدابوَبێت و چـاوگەی داکەوتبێ .	ڕێـکەوت :
چڵپە	دەنگی ئاوخواردنەوەی سەگ و پشیلە ؛ چڵپـاندن : چەکاندنی مەمك و گوان ؛ چڵپ و لێس : لستنەوە و هەڵ لوشێن : پوَرە فەرەنـگێز ، بەشـەکەی خۆی	لـە بـەکار هێنانی دەم و زماندا یەك ئەگرن .

(۱۷) فەرهەنـ ی خاڵ ، ج۲ ، ل ۱۰ .

ئەدا بە نیوە ڕێس ، خۆشی بەر
ئەبێتە چڵپ و لێس .

چلوورە — سەهۆڵی زستانە بەکوێسوانەدا
شۆڕ ئەبێتەوە : نەسرین گوڵی
زستانە ، شەوچرای کوردستانە ،
چلوورەی کـــوێ کوێسوانە ؛
جۆرە خواردنێکی ســـارد و
شیرینە لە شیر و شەکر و بەفر
دروست ئەکرێت بۆ هاوین .
— یەکن .

چنگنە — گیاندارێـکی ورد و بە ئاڵۆشە
ئـەداتە بنـکی مووی چڵـکن ؛
گیایەکی گەڵا وردی ڕیشەدارە .
— لە ئاڵۆشداندا یەکن .

چۆك — بەچۆکا هاتن : دانیشتنە ئەژنۆ
بۆ پێشەوە ؛ ئەندامی جنسیی
لە پیاودا ؛ قامیش .
— لـە درێـژکۆڵەییدا یـەك ئەگرنەوە .

چۆڵەکە — باڵیندە ؛ ئامرازێـکی جۆلاییە ؛
دوَ پارچە تەختەی تەنکی باریکی
کورتە جلی شۆڕاو بە تەنافەوە
چەسپ ئەکات .
— بە ڕواڵەت یەکن .

چەتاڵ قـولاپ ، چنـگاڵ ؛ دەواری بچوك ؛ دار یا شیشێکی دوَ پەلە لوَلەی تفەنـگی ئەخرێتە سـەر لە کاتی تەقاندنا راوکەر بە کاری ئەهێنێت .

چەخماخ تفەنــك . چەخماخســاز : تفەنگساز ؛ چەخماخی جگەرە داگیرسان ، ئەستێ . — لە ئاگر و چەخماخەدا یەك ئەگرنەوە .

چەرخ چەخماخ ؛ ماکینە ؛ دەم و سەدە . — لە خول خواردندا یەکن .

چەرخوفەلەك جۆلانە ؛ دنیا و کارەسات . — لە هانوچۆکەدا یەکن .

چەکەرە گـۆپکـە : چرۆی درەخت ؛ کەرَوَ ؛ دوَدڵی و (شك) .

چەقەنە چەقەنەی ئاش ؛ چەقەنە لێدان ؛ درەختێـکە بـەریك ئـەگرێت وەك بەری مۆرد .

چەك (سـلاح) ؛ خشڵی ژنانـ ؛ چەرمی پاژنەی کەلاش ؛ (صك : Check) . — بـە لای منەوە هەمـوَ ا بنچینەدا یەکن (صك) نەبێت کە وشەیەکی بێگانەیە .

چەماو	ترۆزیە چەمێلە ؛ چەم .	ترۆزیەکە لە چەمدا ئەکرێت بۆیە ئەو ناوەی بەسەرا سەپاوە .
چەمەرانە	دەهۆڵ و زورنایەکە لە شێوەندا ئەکوترێت ؛ شێوەنێکی دوَ دەستەیی پیاو و ژنە وەك ئەڵقەی چەمەرە ئەوەستن بۆ شێوەن کردن .	لە شێوەنەکەدا یەك ئەگرنەوە .
چەو	چاو ؛ کانییەکی روَنی بەر تریفەی مانگە شەو . لە بنیا بلەرزێ مرواری زێخو چەو .	رێکەوت .
چەورە	مرۆی بێشەرمی بەرەڵای هاروهاج ؛ دەسەسڕ .	رێکەوت .
چەورۆکە	دوَ جۆرە گیای بەهارێن ؛ دەسرۆکەی بچۆك .	رێکەوت .
حەلەقمەلەق	قسەی پڕوپوچ و بێسەروپێ ؛ بەیتێکە لە کاڵە مستیدا ئەوترێ: حەلەق مەلەق ، دەنوکی لەقلەق ، کیسە و کەمەر ، یا پێغەمبەر .	قسەی پڕوپوچن .

حەماڵ	کۆڵکێش ؛ حەماڵی خاتو : نێرگەکەی .	لە هەڵگرتندا یەك ئەگرن .
خاراو	خاراوبوونی چەرم : جیڕبوونەوەی لە ئاوا ؛ کوپەی خاراو : شتی شلی زۆر مژیوە ، تێربووە .	بە شت مژینەکەدا یەکن .
خاکە	خاکەی برنج و دانەوێلە ؛ جۆرە مێشولەیەکی زۆر وردە .	لە وردیدا یەك سەرچاوەن.
خاڵ	وەك خاڵی رومەت و خاڵی کوتراو ؛ برای دایك (لالۆ) ؛ پەڵەی رەش بە هەرشتێکەوە ؛ (نقطە) ؛ بەفری زستان : کوێستانان خاڵ خاڵ بەفری ناچێتۆ . ئەو کچە منداڵە ، ژیری نابێتۆ .	تەنها (خاڵ)ی (برای دایك) نەبێت ، هەموویان یەك سەرچاوەن .
خان	شوێنی حەسانەوەی کاروانچی و وڵاخ ؛ رێزە بۆ ژن : گەلاوێژ خان ؛ (لەقەب)ی ئاغاکانی کوردستانی ئێرانە وەك : مەحموخان ، حەمە رەشید خان .	دوهەم و سۆهەم بۆ رێزلرتن و یەکەم بێگانەیە و بە رێکەوت هاتووە .

خلێنە	تۆپە بەنی متوی ڕێسراو ؛ ئەو پیسی‌یەیە بە پاشـــەڵی مەڕەوە خڕ و وشك ئەبێتەوە .	بە خڕیەکەدا یەکن .
خڕ	شتی گرد ؛ شوێن لافاوە کە خڕە بەردی زۆر بێت وەك : خڕی چەناخچیان ؛ دەرگاکە خڕ دابخە واتا : کڵۆمەکە بکە بە شوێنی خۆیدا .	
خشت	کەرپوچ ؛ ڕێك و پێك .	(لە ڕێکیدا) یەکن .
خەساندن	ئەسـپەکەیان خەساند : گونیان تەقاند و دەرهێنا ؛ شکاندن و لارکردنەوەی لقی گیای تەماتە تاکو پەل بڵاوکاتەوە ، بەرەکەی زۆر و باش بێت .	هـەر دو (عمـلیەتـەکە) بـریتین لە شـکانـدنەوە و تەقاندنی ئەندامی گیان لەبەر .
خرس	ورچ ؛ مانگر .	مان گرتنەکەش یەکێکە لە خووەکانی مام ورچ .
خەمڵاندن	قەسراندن (تخمین) ؛ خەمڵینەوە : گەشانەوە . وا وەتەن خەمڵیوە وەك گوڵ نەوبەهاری میللەتە ، شادمانی قەومی کوردە وەختی لوتف و رەحمەتە .	

وشە	واتا	تێبینی
داخ	خەم و خەفەت ، (أسف) ؛ ڕۆن داخ کردن : هەڵقرچاندنی ؛ وڵاخ داخ کردن : سوتاندنی شۆێنی ئازارەکەی ؛ شاخ و داخ (داغ) .	
دادۆشێن	دۆشێنی گوان (بۆ ماڵات) ؛ دادۆشێنی ئەندامی لە جێ چو : دەست پیاهێنانی لە ئاوی گەرما بە سابون بۆ هاتنەوە جێی ؛ شت لێ کێشانەوە .	یەکەم و دوەهەم لە دەست پیاهێنانەکەدا یەکن و یەکەم و سێهەم لە شت کێشانەوەکەدا یەکن . هەرسێکیان لە بنەڕەتدا لە یەك سەرچاوەوە هاتون .
داکوتان	داکوتانی بزمار و مێخ ؛ ڕواندن یاخود داوڵینی گەنم و جۆ تاکو دانەکەی جیا بکرێتەوە .	بە لێدانەکە هەردوك یەك ئەگرنەوە .
داڵ	داڵی کەر خۆر : گۆشت خۆر ؛ هێشوە ترێی شاش ؛ گیانداری لاواز .	ڕێکەوت .
دان	دانی ناو دەم ؛ دانی ئەڵێی صەدەفە بەحری دەری هێناوە	لە قەوارەدا نزیکن لە یەکەوە .

	پەلکەی ئەڵێی رەشمارە لە کون سەری کێشاوە ؛ دانەوێڵە : دەغڵ و دان ؛ دانی چێشت : بەرەکەی .	
داهاتن	داهێنانی دار بە مشار ؛ داهاتنی چاو : گڵ‌کردنی ؛ داهێنانی قژ ؛ تازە پەیدابوون و باوسەندن : تازە داهاتووە ئاوی بەلوعە ، پێم‌وت بۆ ماچێ وتی مەمنوعە .	هەندێکیان بە رێکەوت یەکیان گرتووە .
دوکان	دوکان : کۆگا : شوێنی شت فرۆشتن ؛ خانەی ورد ورد لە زەوی شەتڵی تیا ئەڕوێنرێت .	لە ئەندازەی شوێندا نزیکن .
دەستگر	پەڕۆی داگرتنی مەنجەڵی گەرم ؛ ئەو کارەیە بەدەستەوە قورس بێت .	یەکن
دەستور	(قانونی ئەساسی) ؛ باو ، (عادەت) ؛ دەستور کرا : حوقنەیان کرد .	یەکەم و دوەهەم یەکن .

دەفە	دەفەی شان : ئێسقانی بن قۆڵ ؛ دەفەی جۆڵا : ئەو تەختەیەیە تەنراوی پێ سفت ئەکات .	ڕێکەوت .
دەقدانەوە	کوتانەوەی برنجی نیوە کوتراو ؛ دەقی دایەوە : کوتای و کوزەرو بەربای عەمری دایەوە ؛ بێژانەوەی دانەوێڵە جارێکی تر .	لە کوتاندن و پاك کردنەوەدا یەکن .
دەڵ	دەڵە سەگ (مێیەکەی) ؛ دەڵ ـ دەڵاندن .	دەڵی سەگ لە گوانەکانیدا کون هەیە تۆتەڵەکانی شیرەکەی لێوە ئەمژن .
ڕازان	ئامادە و ساز بوون ؛ پاڵکەوتن ؛ نوستن .	
ڕاستە	ڕاستەی هێڵ کێشان ؛ جۆرێکە لە هەڵپەڕکێ .	یەکن .
ڕان	ڕانی مەڕ : گەلە مەڕ ؛ ڕانی مرۆ ، ئاژاڵ ، وڵاخ ..	ڕێکەوت .
ڕایەڵ	حەماڵ ، نیرگە ؛ چەند هەودایەکی ڕاستە کە پۆی شتی لەسەر ئەتەنرێت .	یەکن .

رزق	مشکی گەورەیە کە بەزۆری لە دەشتایە ؛ دانەوێڵە و خواردنی هەڵگیراوی ناوماڵە . خـــوا رزقت بدا : واتا ئەو شتانەت بداتێ .	مشکی رزقیش هەر لە رزق خواردنەوە ناو نراوە .
رست	رستی هۆنراوە ؛ تەناف ؛ پەت یا قایشی درێژ تـانجی راوی پێ ئەبەسرێتەوە لە کاتی راودا .	هەمـوی لە بەسـتنەوەوە هاتووە .
رۆژ	(خۆر ـ شمس) ؛ (شەو و رۆژ ـ لیل ونهار) ؛ کات : دەم : ئەم رۆژە چ رۆژێـکە کە دنیـــا شڵەژاوە ، هەرکەس بە جەخارێ جگەري قیمەکراوە .	
رەحەتی	رەحـــەتی نەوت : قمـــع ؛ حەســـانەوە ؛ خاوبونەوە دوای دروَست بوَن .	یەکەمیان هۆیەکە بۆ تێکردنی نەوت بە ئاسانی ، دوانەکەی تر یەکن .
رەشکە	رەشکەی کاکێشان ؛ رەشکە و شمـڵتی : دانەوێڵەی بۆنخۆشن ئەکرێنە ناو نانەوە بۆنی خۆش	تۆ بڵێی بەهۆی رەشییەکەوە ناوەکەیان بەسەردا سەپابێ .

رەشبۆنەوە	دامردنەوەی ئاوڵە و سورێژە ؛ چۆنەوەی بەفر و تواندنەوەی ؛ کوژانەوەی ئاگر .	هەمو لە بنچینەدا یەکن .
رەشبەڵەك	دەست گرتنی ژن و پیاو لە هەڵپەڕکێدا ؛ رەش و سپی .	بە تێکەڵاوبون یەکن .
رەشمە	رەشمەی وڵاخ ؛ خشڵ .	یەکن .
رەند	مرۆی رووخۆش و قسە خۆش ؛ زەمینێکە لە ناو چەمدا بەهۆی ئاو هەڵسانەوە پەیدا ئەبێت . وەك رەندی حەسەن ئەفەندی لە گوێ چەمی تانجەرۆ .	رێکەوت .
رەندە	رەندەی دارتاش : تەختەی پێ پوخت ئەکرێت ؛ رەندەی پەنیر : پەنیر و شتی تری پێ ورد ئەکرێت ؛ رەنە : قرتاندنی کوڵی مەرەزە .	هەمویان لە رنینـدا یەك ئەگرن .
رەوە	رەوە وڵاخ ؛ لیسێکی گەورەیە گەزۆی پێ ئەتەکێنرێت .	رێکەوت .
رێخ	زێخ و وردە چەو ؛ پیسی ئاژاڵ .	لە نیشتندا یەکن .

ڕیپۆق چڵـکی چاو بە وشکێ ؛ چڵمی وشکەوەبو لە لوتدا . یەکن .

ڕێژاو جۆرە هەنجیرێکی بەناوبانـگە ؛ تاڤـگە ؛ قەڵبەز .

زار دەم ؛ زاری تاوڵە ؛ زار و گریە. زاری تاوڵەکە بێگانەیە .

زبان لسان ؛ لغە . لەقسەوەیە بــە جولاندنی زمان .

زرنگانەوە زرنگەی پاوانە و پڵپڵــــە و ســـاجلەخ و جام : جام ئەڵێ بشکێم ونەزرنگـــێم[18] ؛ زرنگانەوی گوێ : گوایا گوێ بانگی ئـــەکات ؛ کزربونەوەی شتی تەڕ . دەنـگدانەوە هەندێکیان یەك ئەخات .

زەرد ڕەنگی زەرد ؛ زەردەی خۆر ؛ (نحاس) . لــە بنچینــەدا یــەکن (لەرەنگدا) .

زیخ زیـخ و چەو ؛ ئازا .

زەردویێ مووروی دەست و ملی ژنان ؛ نەخۆشی زەردویێ . لــە بنچینــەدا یــەکن (لە رەنـگدا) .

(18) پەندی پێشینان .

زەل	زەلی گوێی چەم و ئاو ؛ قوڕی ڕەش ؛ جگەرەی قامیش .	بێجگە لە قوڕەکە ئەوانی تر لە درێژیدا یەکن .
زیقاوڵە	مەلێکی سـوورباوە لە کۆتر بچـوکتر ، لە نیشـتنەوەدا ئەزیقێنێ ؛ گیاندارێکی بۆری چوار پێیە لە دەڵەك گەورەترە و پێستی بەنرخە .	لە دەنگدا یەکن .
زێ	(نهر) ؛ زێی ئافرەت (رحم) .	یەکن ، (ئەو شوێنەی ئاوی لێ دێ) .
سوور	ڕەنگ : من ڕەنگی سوورم بۆیە خۆش ئەوێ . مژدەی شەفەقی لێ دەرئەکەوێ ؛ سوێر ؛ سوور ـ بوون لەسەر ڕا .	ڕێکەوت .
سوورمە(١٩)	قوماشی سیمدار بۆ جلی ژنان ؛ کل : سـوور و سپی سوورمە لەچاو(٢٠) . مەحموە فەندی کاکی حەلاو .	

(١٩) سوورمە بە تورکی پیاهێنانە ، کل و کلتووریش بە چاودا ئەهێنرێن .

(٢٠) پەندی پێشینان .

سێ	(٣٠ ، ژمارە) ؛ (رئە) .	رێكەوت .
سەیوان	چەتر ؛ خێوەت .	یەكن .
سێلە	سەرسوچی كۆڵان[٢١] ؛ سێلەی رەحم (صلة الرحم) ؛ رەققە .	
سەوڵ	سەوڵی بەلەم و كەڵەك ؛ گیایەكی بەرزی كەلاپانە ، گوڵێكی سور ئەگرێت وەك پۆپنەی كەڵەشێر ؛ داری سەرو .	بێگانەن و بە رێكەوت یەكیان گرتووە ؟
سێپا	سێ كوچكەی سەرئاگر ؛ سێ داری بەستراون بەیەكەوە ، مەشكەی پیا هەڵئەواسرێت بۆ ژەنن .	یەكن .
سیخوڕ	جاسوس ؛ پێستی ناو سكی ئاژاڵ ، ریخ ؛ سوچەر .	رەنگ هەیە لە پیسییەكەدا یەك بن .
شاخ	كێو ؛ شاخی ئاژاڵ .	لە رەقی و رەنگدا نزیكن .
شانە	شانەی قژ داهێنان ؛ شانەی هەنگ ؛ سەركار (بادیناتی) .	شانەی قژ و هەنگوین لە دانە دانەكەیاندا یەكن .

(٢١) سێلەی كۆلان (صلە) ، دو كۆلان بە یەك ئەگەیەنێت .

شاگرد	قوتابی ؛ شاگرد دارتاش ...	یەکن .
شکار	راو ـ شکار ؛ کۆمەڵە بەرد ؛ زەوی بەردەڵان .	راویش لە شوێنی بەردەلاندا ئەکرێت !
شەلاخ	زللە ؛ قامچی .	لە لێداندا یەك ئەگرن .
شوشە	قاپ : بطل ؛ شوشەی پەنجەرە : جام .	یەکن .
شێ	کەژو : (رطوبة) ؛ ولاخی شێ : سوورباوێکی کاڵ .	رێکەوت .
شیر	شیر و ماست (حلیب) ؛ تێغ .	ئایا رەنگ نزیکیان ناخاتەوە ؟
شەوق	روناکی ؛ ئارەزو .	
شەوە	بەردی بەنرخ : شەوە ردشە ، شیلان سوورە ، شۆربا شلە ... ؛ مۆتەکە .	کە شەوەش یەکێك ئەگرێت شێت یاخود رەش هەڵئەگیرسێت ، چونکە خوێن ناجولێت .
غەزەل	ئاوریشمی مێل مێلی رەنگاو رەنگە وەك شیرداخ ؛ شیعری دلداری .	لە (غزل)ەوە هاتون کە تەونە .

فاتەبۆرە	جۆرە كاڵەكێـكی پێست رەشە ؛ جۆرە گیـایەكی گەڵاّ پانە وەك كاڵـەك بەرێـكی درێژكۆلەی شیرین ئەگرێت .	لە رەگەزدا یەكن .
فت	وشەیەكە لە یاری كلاوێـن دا بەكار ئەهێنرێت وەك : فت ، فت .. دەستە گوڵ ؛ فت كردنی سـەبیل : فڕێدانی توتنـە سوتاوەكەی .	لە رەگەزدا یەكن
قاپوت	پاڵتۆ ؛ وەرگرتنی سێ خاڵە لە یاری ئەسكەملدا بە كاغەز ، یەك خاڵ ئۆینە ، دوَ خاڵ مەرزە .	بێگانەن .
قاش	قاشی كاڵەك و ترۆزی .. ؛ برۆ ؛ قاشی ئافرەت : حـەز لەیەك كردنیان .	یەكگرتن و جـوت بون یەكیان ئەخات .
قاڵب	بەدەن ، وەك : رأس سەرە ، عین چاوە ، بدن قالب ، اسم ناوە[22] ؛ قاڵبی كولیچە و كـاڵ كـاڵی .	قاڵبی بەدەن ئەو (هیكل)ەیە كە گۆشت و خوێنی نیایە ، لەگـەڵ قاڵبی تردا یـەك ئەگرنەوە .
قەبز	توندبون و دەرنەچونی سك ؛ تەنگ ـ كـئیب .	لە (قبض)ی عەرەبییەوەیە و تەنگی ئەگەیەنێت .

(22) ئەحمەدی ، شێخ مارفي نۆدێ ، رەواندز ، ١٣٤٥ك ، ل٧ .

قۆپیە	کاغەزی کاربۆن ؛ (غش) .	بێگانەن (Copy) یەکیان ئەخات .
قۆخ	مێوە ؛ کۆخت : کوخ .	رێکەوت .
قۆڵ[٢٣]	باڵی مرۆ ؛ ئیشکگر : دوریة ؛ (طرف ، جهة) .	بێگانەن (تورکیی) .
کار[٢٤]	کار ـ ژۆله ؛ ئیش ؛ تێن .	کاری کارژۆله نەبێت ئەوانی تر بێگانەن ، (تورکیی) .
کاژ	پێستی مار کە هەڵی ئەدا ؛ داری سنەوبەر .	دارەکەش توێکل هەڵ ئەدات .
کاشی	قاپی چێشت : ماعون خزفی ؛ خشت کە تەختی ناو ماڵی پێ فەرش ئەکرێت .	رووە لێکچوەکە یەکیان ئەخات.
کناچە	پۆر ؛ کچ .	رەنگ هەیە جوانیی یەکیان بخات .
کنر	کنر (کاعوب) : کنر و ماست بۆ وەعدەی خۆی[٢٥] ؛ دەزوو .	رێکەوت .

(٢٣) سەیری قاموسی تورکیی ئۆکسفۆرد ل ١٩٦ ، بکە .

(٢٤) سەرچاوەی پێشوو .

(٢٥) پەندی پێشینان .

کۆ	ئەستێرەی کۆ ؛ کۆی زوخاڵ ؛ کڵۆکۆ ؛ کۆ — کردنەوە : گردکردنەوە .	رێکەوت .
کوڵ	کورتە بنە ؛ مریشکی کوڵ : بێ کلك ؛ کوڵ ـ ای چێشت .	رێکەوت .
کۆلارە	باڵیندە : کۆلارە ، جوجك مەخۆ بەهارە[٢٦] ؛ کۆلارەی کاغەز کە منـاڵ هەڵی ئەدەن بە ئاسماندا .	یەکن .
کوللە	پەردەکوللە ؛ (جراد) .	کوللەی پەردەکە نورکییە .
کۆم	چەماوە ، قەمتور ؛ (مخرج) .	رێکەوت .
کۆك	رێك ، تـەواو ؛ کۆك گرتنی جل : دروَمانی (موقت) .	یەکن .
کتۆڕ	سست بوَنی جەستەی بەدەن (کتور بوَن) ؛ شاخی کتوَڕ : سەخت و نارەحەت ؛ چەماوە .	سەرکەوتن بە شاخی سەختدا نوشتانەوە و مانـدو بونی ئەوێت .
کیف	بەرگی دەمانچـە و تفەنـگ لە چەرم ؛ کیفی پارە : جزدان ، کیسە .	یەکن .

(٢٦) قسەی منالاًن .

کەژ   کێو : کەژ و کێو ؛ (فصل) .

کەل   لێو خوراو : کەلەفیچ ؛ لەکەل دەرکەوتی بناسە دەنگم — تۆزی غەریبێ نیشتوە لە رەنگم .   رێکەوت .

کەڵەك   بەردی وشکە سی لەسەریەك ؛ ساختە و لە خشتە بردن ؛ بەلەم : کەڵەکی یاسین ئاغا .   رێکەوت .

کەمەر   ناو قەد ؛ بەرد .   رێکەوت .

کەو   باڵندە : باژە کەو ، نێرەکەو ؛ لە بابەتی هێڵەك ، کونەکانی گەورە ترە .   رێکەوت .

کەوانە   کەمانچە ؛ (زاویة) .

کەوە   بۆر ؛ (دائرة) .

گاز   گاز — گرتن بە دان ؛ گازی بزمار دەرهێنان ؛ گازی پشت ؛ گاز — کردن : بانگ کردن .   رێکەوت .

گاڵ	هەرزن ؛ گاڵ — دان : ڕاسپاردن بە هەڕەشەوە ؛ گاڵەگاڵ : دەنگەدەنگ .	گالدان و گالە گاڵ یەکن .
گڕ	گڕی ئاگر ؛ مرۆی گڕ : ئەو کەسەیە دانەکانی پێشەوەی گەورە بێت ، گڕخواردن : سوڕانەوە .	ڕێکەوت .
گرد	(تل) : گردی مامە یارە(٢٧) ؛ کۆ : کۆمەڵ : (جمع) ؛ گرد — یلە : خڕیلە .	ڕێکەوت .
گژ	سەرگژن : قژی ئاڵۆزکاو و دانەهێنراو ؛ زاراوێکە بەرامبەر بە ڕەشە وڵاخی تۆڕ بەکار ئەهێنرێت لەکاتی هەڵتیزاندندا ؛ بە گژدا چوون .	
گل	ئێشتی چاو ؛ گلان — گلاندن : کەوتنی وڵاخ و بەربوونەوەی سوار .	
گلێنە	دانەوێڵە : ڕەگ بە ڕەگێشە و گلێنە بەبنە تۆو(٢٨) ؛ گلێنەی چاو .	لە یەك ئەچن لە ڕەگەزدا .

(٢٧) ئەکەوێتە ڕۆژهەلاتی سلێمانی .

(٢٨) پەندی پێشینان .

گۆ مـــوروی زەردی گەورە ؛ گۆ ـ ی شەقێن : تەختەیەکی خڕی بچوکە وەك تۆپ لە یاری شەقێندا بەکارئەهێنرێت . — خڕییەکە یەکیان ئەخات .

گۆت گۆت بون ، سست بونی جەستە ؛ گۆت ـ لێدان : تەوژم و پاڵ وەك : لە یاری یەکە و گۆتەکە و گوژمی چەرخ و فەلەکدا هەیە . — گۆت بو : لە تەوژم کەوت ، گۆت لێدان : تەوژم دانە .

گۆشە لە سەرێن بچوکتر ؛ زاویة : کەوانە . — یەکن .

گەڕ نەخۆشێ پێست ؛ گەڕ ـ پێ کردن : بیانو پێ گرتن ؛ کەوتنەوە گەڕ : دەست پێ کردنەوە . — رێکەوت .

گەلاوێژ ئەستێرەی گەلاوێژ ؛ مانگی گەلاوێژ : تەموز : تیرماهێ . — (فلکیات) یەکیان ئەخات .

گەمە یاری ؛ گاڵتەپێ کردن (استهزاء) . — یەکن .

گەنج پارە و سامان : گەنجی قارونی هەیە ؛ هەرزەکار .

لاله	ئاوێزه ؛ لالۆ (خاڵ) .	رێکەوت .
لەواشە	کولێرەی تەنك و درێـژ ؛ له واشـەی لـۆزی ولاخ : وەك مەقاش وایه له تەختـە ، لۆزی پێی ئەبەستن له کاتی ناڵ کردندا .	رێکەوت .
مانـگ	(قـــمـر) : مانـگ دیاره چ حەوەجەی به ئەموستە[٢٩] ؛ شهر.	(فلكيات) یەکیان ئەخات .
مایه	گۆشەیەکە له نان پێوەداندا بەکار ئەهێنرێت ؛ مایه : ماڵ : سەرمایه .	رێکەوت .
مژ	تێر ؛ مژ ـ اندن : مژەی سەگ پێش وەڕین .	
مرۆ	مرۆڤ ؛ هەرمێ .	گۆڕانی شێوه .
مز	حەق : ماف ؛ (رصاص) مز : مامز : ئاسك .	رێکەوت .
مق	تاڵێك له قژی سـەری مرۆ ، مۆی بزن ؛ گرێیـەکە وەك دومەڵ له دەست و قاچ دێت .	رێکەوت .

(٢٩) بەندی پێشبینان .

مۆر	(طمغه ، مهر ، ختم) ؛ رەنگی بنەوشەیی .	مۆری (مهر) بە رەنگی مۆر کاغەز مۆر ئەکات (یەکن) .
مۆم	(شمعه) ؛ داری ترێ .	گـۆرانی شێوه .
ناڵ	ناڵی وڵاخ ؛ ناڵ — اندن ناڵەناڵ .	
ناو	(اسـم) : یەك هەر خوادیە ، تاك و تەنهایە ، ناوی ئەڵڵایە(٣٠) ؛ (داخل) ناوئاخن ، ناوجەرگە.	(اسـم)ەکە نەبێت ئەوانی تر یەکن .
ناوك	(صرة) ؛ (نواة) .	یەکن .
نۆ	ژمارە ، (٩) ؛ نۆ ، نۆ ، نوێ ، نۆبەرە .	رێکەوت .
نیشانه	(نوط) ؛ خاڵ بە بەژنی مرۆوە؛ نیشـانە کردن : دیاری کردن وەك نیشانەی بۆك .	یەکن .
وار	شوێن : ئەو وارە ، نە ئـەو بەهارە(٣١) ؛ واری قومار : باج سەندن لە یاری کەران .	واری قومار بێگانەیە .
واڵا	خۆشك ؛ واڵای منداڵ : ئەو	گۆرانی شێوه .

(٣٠) فۆلکلۆرە ، لە بێواندا ، لەکاتی سوربوونی خەرماندا ئەوترێ .

(٣١) پەندی پێشینان .

سـەرە پارچانەن لە قوماش کە منداڵ یارییان پێ ئەکەن .

وەجاخ — وەچە، بنەماڵە وەك: وەجاخ زادە بە ئیشارەت، ناوەجاخ بەکوتەك[٣٢]؛ وەجاخی چایخانە: ئەو شوێنەیە کە چای تیا لێ ئەنرێت . — وەجاخی چایخانە بێگانەیە .

هێڵ — خەت ؛ شوێن گاسنی جوتیار لە کاتی جوتدا . — یەکن .

هەڵهاتن — راکردن و خۆدەربازکردن (کلاڤە کردن)؛ هەڵهاتنی هەویر (تخمر) . — گۆڕانی شێوە .

هەڵهێنان — هەڵهێنانی هێلکە : بونی بـە جوجەڵە ؛ هەڵهێنانی مەتـەڵ : دۆزینەوە و زانینی . — یەکن .

هەوا — بـا ؛ هەوای بەرزە : لوتی لە ئاسمانە ؛ هەودا دەزو . — بێگـانەیە .

هەور — (غیم) هەوری پایز خۆری ، دەوڵەمەند ریشی خوی بڕی[٣٣]؛ اسفنج . — (اسفنج) بێگانەیە .

---

(٣٢) پەندی پێشینان .

(٣٣) پەندی پێشینان .

- ملخص المقال -

بعض المصطلحات الكردية التي لها اكثر من مدلول

العضو المؤازر : جمال بابان

بالرغم من سـعة اللغة الكردية ووفرة مصطلحاتها ، الا انها اطلقت بعض الاسماء على شـيئين (او اكثر) كانا متباعدين اصلا او من اصل واحد الا انهما ابتعدا بصورة تدريجية . ولهذه الظواهر اسباب عديدة اهمها :

١ـ عوامل تأريخية : لا يستبعد ان يكون اصل المصطلحات او الكلمات واحداً ثم تشـعب بمرور الايام وتباعدت الفروع عن بعضها .

٢ ـ عامـل الصدفـه : هناك أصطلاح واحد اطلق على مسـميات عديدة عن طريق الصدفة . وقد ثبت كل اسم وتركز واصبح

شيئاً مألوفا ، مثل : (كەو) وهو (طير الككلك) و (كەو) (وهو الشبيه بالمنجل ويستعمل لتنظيف الحبوب من المواد الغريبة) .

٣ — المصطلحات الدخيلة : هناك بعض الكلمات الغريبة دخلت اللغة الكردية وهي كلمات عربية او فارسية او تركية . . فأخذت مكانها واعتاد الناس اســتعمالها وفي عين الوقت توجد نفس الكلمة باللغة الكردية الا ان مدلولها يختلف اختلافاً كـليا عن مدلول الكـلمة الدخيلة مثل (اذار) وهو الشـهر الثالث من السنة الشمسية عند العرب وقد حرف الى (ازار) باللغة الكردية . وفى نفس الوقت توجد كلمة (ازار ـ ئازار) وهي كلمة كردية اصيــلة وتعـنى الالم . وتســمى هـذه الظـاهرة بـــ (الكلمات المشـتركه لفظاً HOMONYM) ويقــول الدكتور عبدالرحمن معروف بهذا الصدد : « ان هذه الكلمات لا تدخل في نطاق (الكلمات المتمدده المعنى) . صحيح انها كلمات مشتركة عند القراءة والكتابه الا انها مختلفه في التكوين وفي المعنى » . ثم يضرب مثلا لذلك فيقول : « ان كلمة (باو) لها معاني عديدة مختلفة كما ان نشـوئها وتكوينها جاء في فترات مختلفة او متباعدة بالرغم من كونها جميعاً كردية أصيلة فـ (باو) تعنى (العادة والعرف والدستور) وتعنى (باوك ـ الاب) وتعنى (تفضيل شيء على غيره) »[1] .

---

(١) راجع البحث الذي قدمه الدكتور عبد الرحمن معروف (الحلقة الدراسية للكتاب المدرسي باللغه الكردية المنعقدة في شقلاوه) ، بتاريخ ٢٥ـ٢٧/٧/١٩٧٣ .

٤ – تعدد اللهجات : مثل كلمة (شواشينك) التي هي شجرة دائمة الخضرة واوراقها تشبه الـ (ياس) ويطلق نفس الكلمة في منطقة البهدينان على نوع من العنب وعلى نوع من التين ايضاً . كما ان (چاى) تعنى في اللهجة اللرية (سارد ـ بارد) وفي اماكن اخرى تعني الشـــاي .

هناك اسباب اخرى : فنرى اتحاد بعض المصطلحات عن طريق الاختصار والادغام أو عن طريق تركيب الكمات او . . .

اني في الوقت الذى اجمع فيه المصطلحات من هذا النوع منـذ مـدة غير قصيرة الا انني اعتمـدت هنا الى حـــد بعيد على معجم الخال ومن ثـم على معاجم الشـــيخ معروف القرەداغى والاستاذ توفيق وهبي وادموندس والمردوخ والمرشـــد (رابەر) . . . وتســـهيلا للفهم قمت بشـــرح معاني بعض الكلمات او ضربت لها امثال دارجـة او فولكلوريـة ومن ثـم فأنني تطرقـــت الى تأويل وشـــرح العلاقة بين المدلولات حسب رأي الشـخصي ، فلا يستبعد ان اكـون صائباً او مخطئـاً . وفي الحالـة الاخيرة ارجو العون من القارىء الكريـم وذلك بمساعدتي في التصحيح في الاعداد القادمة خاصة وان هذا البحث هو الاول من نوعه تقريباً .

* * * * * *

نوسراوەکانی لێرخ لە بارەی کوردەوە

ئەندامی کارا : پرۆفیسۆر قەناتێ کوردۆ*

لە ناوەندی سەدەی نۆزدەهەمدا ئەکادیمیای زانستێ رۆسستان بە وردی لەسەر لێکۆڵینەوەی مێژوو ، ئەتنۆگرافیا ، زمان و

---

* ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری کورد و سەرۆکی بەشی کوردێ لە دەزگای رۆژهەڵاتناسێ لینینگراد پرۆفیسۆر قەناتێ کوردۆ دەمێکە خۆی بە فێربوونی سۆرانییەوە خەریك کردووە و تەنانەت ماوەیەکی تر ئەو فەرهەنگە کوردێ (سۆرانێ) ـ رۆسییەی لە ژێر چاودێری ئەودا دانراوە بڵاودەکرێتەوە .

مامۆستا کوردۆ لەم وتارەیدا هەوڵی داوە بە شێوەی سۆرانێ بنوسێ و ئێمەش وەك خۆی دەیخەینە بەر چاوی خوێندەواری بەڕێز . ئەندامی یاریدەری کۆڕ مامۆستا شکور مستەفا شێوەی نوسینی ئەم وتارەی لە لاتینییەوە گۆڕیوە و کورتەی عەرەبییەکەی بۆ نوسیوە .

ـ لیژنەی گۆڤار ـ

ئەدەبیاتی کوردی گەلێك کاری کردووە .

بە ئاریکاری ئەکادیمیای رووسستان گەلێك نوسراوی بەنرخ و گرانبەها لە بابەت نەتەوەی کورد لە چاپ دراون ، مەسەلە ، لەو سەردەمەدا ئەم نوسراوانەی ژێرەوە لە چاپ دراون :

١— لێکۆڵینەوەی پ. لێرخ « لە بارەی کوردەکانی ئێرانەوە » ، کەبریتی یە لە سێ کتێبان .

٢— مێژووی نەتەوەی کورد هی شەرەف خانی بتلیسی بە وەرگەڕاندن ونوسینی مێژوو ـ ئەتنۆگرافی . ئەم کتێبە بە زمانی فرانسزی لە چاپ دراوە .

٣— کۆمەڵەی سەرهات و سەربەوردی کوردی ، کە ئا. د. ژابا لە ئەرزەرۆم کۆی کردبۆوە .

٤— فەرهەنگی کوردی ـ فرانسزی ، ئا. د. ژابا رێکی خستبو .

٥— رێزمانی کوردی ف. یوستی بە زمانی ئەڵمانی نوسیبوی .

٦— کۆمەڵە تێکستێکی کوردی ، کە ئا. سۆسۆن لە تورابدین و بۆتان کۆی کردبۆوە .

پێشکەوتن و بەرزبونەوەی کوردناسی لە پێتەرزبورگ بە زۆری بە ئیشکاری پ ـ لێرخەوە بەسترابو .

پ. لێرخ هەرە گەورەی زانیارانی رووس بو ، کە لە نیوەی

سەدەی ١٩ـدا دەســـتی بە لێکۆڵینەوەی نەتەوەی کورد و زمانی کوردی کرد.

پ. لێرخ لە ساڵی ١٨٢٨ـدا لە دایك بووە، و لە ســـاڵی ١٨٥١ـدا خوێندنی خۆی لە زانینگای پێتێربورگدا تەواوکرد و ناوی پێشەکزانی زمانانی رۆژهەڵاتی وەرگرت.

لە پێشدا پ. لێرخ لە کۆمیتەی ئاکادیمیای ئیمپراتۆری رۆسدا کاری وەرگێڕی و نوسینی پراتۆکۆلی دەکرد. لە پاشان بو بـــە کتێبخانەداری کتێبخانەی رۆژهەڵات لە زانینگای پێتێربورگدا.(١)

لە سەری ساڵی ١٨٥٠ـدا پ. لێرخ دەســـتی بە تۆژینەوەی مەسەلەی کورد کرد بو. بەڵام نەیتوانی هەمیشە خۆی بە تۆژینەوەی کوردانەوە خەریك بکات. لە ناو ساڵانی ١٨٥٨ـ١٨٦٠ـدا لێرخ لە ئەکادیمیای رۆسدا کاری دەکرد. لەو ســەردەمەدا دەبێ بە هاوکاری ئێکسپێدیسی ن. پ. ئیگناتۆڤ و لەگەڵی دەچێ بـــۆ بوخارا و خێو و ئۆرینبورگ. لەم ئێکسپێدیسی‌یەدا مەبەســـتی پ. لێرخ لێکۆڵینەوەی مێژو، ئەتنۆگرافی و زمانی دانیشتوانی ئەو هەرێمانە

(١) ИАЛО,\Фонд Петербургского университета, Формулярный список о службе Лерха.

ئارشیفی مێژو ـ لقی لینینگراد، فۆندی زانکۆی پیتەربورگ، دۆسیەی خزمەتی لێرخ.

بۆ ، هەروەها ژی مەبەستی ئەوەبۆ ، کە شتومەك و دەستنوسەکانی خەڵکی رۆژهەلات کۆبکاتەوە . لە ساڵانی ۱۸٦۷ـ۱۸٦۸دا ئەکادیمیای روس دیسانەوە پ. لێرخی بۆ ئاسیا نارد بۆ دۆزینەوە و پشکنینی ماکەکانی ئارخیۆلۆژی لە شاری خەرابە ، لەبەر دەمی روباری سیر ـ داری .

لە ناو ساڵانی ۱۸٦۹ـ۱۸۷٤ـدا پ. لێرخ بۆ سوید و دانیمارك دەچێ و وتارێك لە کۆنگرەی زانیارانی ناو نەتەوەکاندا بڵاو دەکاتەوە . سەبارەت بە چاکتر بەجێ هێنانی کارسپاردنی دەوڵەت ، کاری لێکۆڵینەوەی مێژو ، ئارخیۆلۆژی ، جیۆگرافی و ئیتنۆگرافی و زمانی نەتەوەکانی ئاسیا ، هەروەها ژی سەبارەت بە لێ تۆژینەوەی کورد و زمانی کوردی ، ئەکادیمیای روسی ناوی شێورداری بە شەرەف و ناوی شێورداری بە کرێکار ددا بە پ. لێرخ لە ساڵی ۱۸۷٦ـدا لە سۆنگەی نەخۆشی یەوە پ. لێرخ دەستی لە کار دەکێشێتەوە و ئازاد دەبێ و دەچێتە ئەڵمانیا . لە ساڵی ۱۸۸٤ ـ دا لێرخ کۆچی دوایی کرد .

سێ کتێبی پ. لێرخ لە بابەت کوردەوە لە ژێر ئەم ناوەدا لە چاپ دراون : « لێکۆڵینەوەیێ لە بابەت کوردەکانی ئێران و باب و باپیرانی کلدەکانی باکور »(۲) . بەلام لە خوێندنەوەی نوسراوەکانی پ.

(۲) П.Лерх, Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях (Пб., кн. I, 1856; кн.II, 1857; кн.III, 1858).

لێرخدا وا دەردەکەوێ کە ئەو هەر بە تەنێ خەریکی پشکنین و لێتوێژینەوەی مێژوو ـ ئێتنۆگرافیی کورد و زمانی کوردیی بووە. لێرخ لە بابەت کاغدانەکانەوە وەك باپیرانی نەتەوەی کورد قەت شتێك نانوسێ.

کتێبەکەی پ. لێرخ بـــریتی‌یە لە پێشـــگۆتن ، لە مێژووی لێکۆڵینەوەی کورد و زمانی کوردیی.

لە پێشگۆتنی خۆیدا ئیسپاتی دەکات ، کە بۆچی پێویستە خەریکی لێکۆڵینەوەی مێژوو ، ئێتنۆگرافیی و زمانی کوردیی بن. ئـەو یـەك بە یەکی مەعلوماتەکانی هەموو کتێب و مقامەکانی کە لە بابەت کورد و زمانی کوردەوە لە چاپ درابوون عەلام دەکات وخەسـیەتی نەتەوەی کورد ، ژیان ، ئایین و زمانیان دەنوسێ.

لە کتێبی خۆیدا لێرخ ئیسپاتی دەکات ، کە لە نوسراوەکانی ئەو رێـگەرۆکانەی ، کە خەریکی نەتەوەی کورد بوون ، هیچ شتێك بە دروستیی لە بابەت کوردانەوە نەنوسراوە و مەعلوماتەکان بە چاکیی ناهێننە بـەر چاوی خوێنـدەواران . ئەو دەنوسێ : « قەت کەسێك لەو لێـگەرۆکانە ، کە چوبوونە نك کوردان ، بە تەواوی خەریکی لێـکۆڵینـەوەی ژین و ئایینی کورد نەبووە . لە گەلێك نوسراواندا لە بابەت کوردکان قسە دەکەن ، بەلام لە ناو واندا هیچ نوسراوێك

═ پ. لێرخ ، لێـکۆڵینەوە لە بارەی کوردی ئێران و خالدیـکانی باشووری باو و باپیرانیانەوە ، پیتەربورگ : بەشی یەکەم ١٨٥٦ ؛ بەشی دووهـەم ١٨٥٧ ؛ بەشی سێهەم ١٨٥٨ .

نی‌یە ، کە ئێمە بتوانین زانینی چاك و مەعلوماتی تەواو لەبابەت ئەم نەتەوەیەوە وەربگرین »[٣] . لەپاش ئەمە پ . لێرخ دیسان دەنووسێ : « من زانیبتوم ، کە گەلەك لێکەرێ یان لە زوروفی خرابدا بوون ، یان ژی چاکتر حازر نەبوون کە مەعلوماتەکان باش کۆبکەنەوە . جا بە هۆی ئەمە گەلەك شتی نادروست ، چــەوت و چەڵەمەیان لە بابەت کوردانەوە نووسیوە و کوردناسی‌یان خالفاندووە »[٤] .

پ. لێرخ لە نووسراوی خۆیدا هەموو مەعلوماتەکان لە بابەت ســەرچاوەکانی لێکۆڵینەوەی ئێتنۆگرافیی کورد و لەمەڕ قەبیـل و عەشـیرەتەکانی کورد بە وردی دەنووسێ . پ. لێرخ لەمەڕ ئـەم کارەی خۆوە دەنووسێ : « وردە ـ وردە نووسینەوەی ناڤ و نیشانی قەبیل و عەشیرەتەکانی کورد رێگای ئاریکاریی خۆش دەکات بۆ ئاسان کردنی لە چاپ دانی مێژووی کورد (هی شەرەف خان ـ ك ـ ك .) و بۆ رێکەرۆکان ، کو دوازۆژ خەریکی کۆم کردنەوەی مەعلوماتەکانی ئێتنۆگرافیی بین و دەیانەوێ کتیبێکی راست و دروسـت لە بابەت کوردان بنووسن » . لەگەڵ ئەمەشدا پ . لێرخ لەســەر ئەو بڕوایەیە ، کە وردە ـ وردە نووسینی ناڤ و نیشـــانی قەبیـــل و عەشیرەتەکانی کورد تەواو نی‌یە و بە تەواوەتی نەنووسراوە .

لە ٢٣ ی مانگی کانوونی یەکەمی سالی ١٨٥٦ ـ دا لە رۆژنامەی

(٣) هەمان سەرچاوە ، بەشی یەکەم ، ل ٢٣ .

(٤) هەمان سەرچاوە ، بەشی دووەم ، ل ٦ ـ ٧ .

« سێڤیرنایا پچیلا » ی روَسیدا وتارێکی ك . مێکێشین بە ناونیشانی « کوردی ف سمۆلینسکۆی گۆبێرنی » لە چاپ درابو ، دە وتارەکەیدا نوسیبوی ، کو لە هەرێمی سمۆلێنسکی کوردە دیلەکانی عەسکەری هەنە ، دیارە کە لە ناف سالانی ١٨٥٠ ـ ١٨٥٣ ـ دا شەڕی روَس و ترك بو . ئەم کوردانە لەگەڵ عەسکەری ترك بون و لە کاتی شەڕدا لە لایەن عەسکەری روَسەوە بە دیل گیرابون و ناردرابونە شاری روسلاڤل . ئەو کاتە گەورە زانیارانی روَس لە ناف خۆدا بڕیاریان دا کو داوا لە ئەکادیمیای روَس بکەن کە کەسێکی زانیار بنێرێتە شاری روسلاڤل بۆ لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی .
لە نامەی خۆدا بۆ سکرتێری ئەکادێمیای روَس ، روژهەلاتناسە ئەکادیمیکیەکان دۆرن ، بیەتلینگ ، بروَس ، کۆنیك و کەپپین نوسییان کە لێرخ بنێرنە شاری روسلاڤل ، نك کوردە دیلەکانی عەسکەری بۆ لێتۆژینەوەی زمانی کوردی ئەوان لە نامەی خۆیاندا لەمەڕ لێرخیان نوسیوە : « لێکۆڵینەوەی نەتەوەی کورد لە لایەن زمانەڤانیەوە هەر بە تەنێ ئێستا دەستی پێکراوە . بەڵام گومان و شك لەوەدا نیە کو زمانی کوردی دەتوانێ ببێتە کانگایەکی مەزن بۆ لێکۆڵینەوەی جیاواز — جیاوازی زمانی ئێرانی ، کە تائێستا مێژوَیان نەپشکنراوە . هەتا ئێستا گەلەك لە رێگەڕۆکان کە چوبونە نك کوردەکان چاك حازر نەبون بۆ لێتۆژینەوە و لێگەڕان و پشکنینی زمانی کوردی . جا بۆ ئەم کارە ئێمە ئاغا لێرخمان هەڵبژارد

چونکی ئەو یەکەم پیـــاوی ئەوروپایە کو بەرەپێشین لە لایەن جیۆگرافیی ، ئێتنۆگرافیی زمـــانەوانیی و مێژوویی‌یەوە بۆ بە ناسی خەڵـکی کورد . بۆ ئەم کارەش ئەو سوودی لە رووسەکان وەرگرتووە ، هەموو لێـکۆڵینەوەیەکی لە چاپ داروی لەمەڕ زاراڤەکانی کوردی‌یەوە خوێندۆتەوە و سوودی لێ وەرگرتوون ، بە تایبەتی لێرخ بۆ بە ناسی مەزموونی مێژوویی کورد هی شـەرەف خان ، کو بە زمانی فارسی لە سەدەی ١٦ ـ دا نووسیویە . پ. لێرخ هەر وەها ژی بۆ بەناسی سەرچاڤەکانی تر »(٥) .

لەسەر بناخەی دوایی زانیارەکانی ناڤبراو ئەکادیمیای رووس پ. لێرخی نارده شاری روسلاڤل . لێرخ دەوری سێ مانـگێك لە ناڤ کوردە دیلەکاندا مایەوە ، ئەم کوردانە لە هەرێمەکانی ماردین ، جزیر ، دێرسیم ، مووش ، دیاربەکر ، ئورفە ، بیردچك ، بیگنسی ، مالاتی ، مادین ، عەرەبکەر و ئەرزەرۆم بوون و هەموو ٥٠ کەس بوون .

لێرخ بە ئاریکاری ئەم کەسانە چاك فێری زمانی کوردی دەبێ و تێکستەکانی زاراڤەکانی کورمانجی و زازا دەنووسـێتەوە و ماتریالی ژین و ئایینی کورد کۆم دەکاتەوە . هـــەموو ماتریالی زمانەڤـانیی و

---

(٥) Архив Академии Наук СССР, ф.2, оп.I4.
ئارشـیفی کۆڕی زانیاری یەکیەتی سـۆڤیێت ، فۆندی ـ ٢ ـ ، لیستەی ١٤ .

ئێتنۆگرافی‌یەك ، کە لێرخ نك ئـەم کوردانەی کۆم کردبۆوە و هـەروەها ژی ئـەو مەعلومانە زێـدانەی کە لە نوسـراوی زانیارەکانی رۆس و ئەوروپایی وەرگرتبون ، لە کتێبەکانی دووەم و سێیەمی‌دا لە چاپ دراون .

لە گوتاری خۆدا ، کو لە کتێبی دواییدا لە چاپ دراوە ، لێرخ لەمەڕ کاری خۆوە لە شاری روسلاڤل‌دا وردە ـ وردە مێژوی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی ئەعلام دەکات و بە زانستی خۆرو و خوسوسی زمانی کوردی دەنوسێ و بیر و رای خۆی دەرهەق پەشکنینی زمانی کوردی و زاراڤەکانی بەرپێشی دەکات . ئـەو دەنوسـێ : « ئەو رێگەزانەی کو لە ناف کوردەکاندا مابونەوە ، بە وردی لەسـەر زمانی کوردی کاریان نەکردبو زۆربەیان نەیان وسـتبو چاکتر خەریکی ئـەم زمانە بن . ئەو کەسانەی ، کو بون بە ناسی کوردەکان ، هەر بە تەنێ خەریکی یەك زاراڤەی کوردی بون ، دوایی زمانەڤانی یانیش نەزانیبو »[٦] .

لە مێژوی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا ئاشـکرا و رونە کە چەند کەسێك لە پێش لێرخ خەریکی زمانی کوردی ببون . ئەو کەسانەش ئەمانەن :

م. کلا پروت ، لە تفلیس سـێ سەد وشەی هەرێمی موشـی نوسیبو ؛

ریچ دوسەد وشەی چوار زاراڤەی کوردی کـۆم کردبۆوە ؛

(٦) ب. لێرخ ، سەرچاوەی ناوبراو ، بەشی یەکەم ، ل ٣٤ .

ئەولیا چەلەبێ ناوی پازدە زاراڤەی کوردێ نوسیبوَ ؛
ی. بێرێزین ماکێ دوَ زاراڤەی کوردێ لە چاپ دابوَ ؛
زانیاری ئەڵمانێ هۆرنلی خۆی لەمەڕ دابەشکردنی زاراڤەکانی کوردێ یەوە لە چاپ دابوَ .

پ. لێرخ لە بابەت نوسراوێ ئەم ڕێگەڕۆك و زانیارانەوە دەنوسێ :
« ئەم کەسە ناڤبراڤانە کو لەسەر چەند لاپەڕێك شرۆکردنی فۆرمی ڕێزمانی کوردییان نوسیبوَ . بە قوَڵ و وردێ خەریکی لێتۆژینەوەی زمانی کوردێ نەبوَن ، ماتریالیان بەشی نەکردووە و بۆ لە بار ترێن لێکۆڵینەوەی ئەم زمانە گران بووە لە لایان ، چەند مەسەلێك وەرگرن و بۆ ئەم کارە زانەستییە شێ بکەنەوە . بێجگە لەمە ئاشکرایە کو تا ئێستا فۆنێتیکی زمانی کوردێ نەپشکنراوە و گەلێك فۆرمی ئەم زمانە نە عەیان و نادیار ماونەوە ئەوانی ترژی ساف و روَن نەکروانەوە »[۷] .

پ. لێرخ لەسەر بناخەی نوسراوەکانی کوردناسان و هەروەها ژی لەسەر بناخەی لێکۆڵینەوەی خۆی زمانی کوردێ دابەش دەکاتە سەر پێنج زاراڤان :

۱ ـ کورمانجێ ؛
۲ ـ لوڕێ ؛
۳ ـ کەلهوڕێ ؛

(۷) هەمان سەرچاوە ، بەشی دوەم ، ل ۱۹ .

٤ ـ گۆرانی ؛
٥ ـ زازا .

پ . لێرخ هەر بە تەنێ توانیبوی ببێ بە ناسی زاراڤەکانی کورمانجی و زازا ، ئەو بە وردی موژولی زاراڤەی کورمانجی دەبێ . لە بابەت زاراڤەی کورمانجی‌یەوە دەنوسێ : « کورمانجی لە هەمو ولاتانی کوردستانی رۆژئاڤادا پەرەساندراوە ، لە موسلەوە هەتا ئاسیای پچوك و سلێمانی . لە ناڤبەینی قەبیلەکانی کورمانجی باکوردا و کورمانجی خوارۆی روباری فوراتدا جیاوازی وشە و جیاوازی گوتو ـ بێژ و جیاوازی فۆرمی رێزمانی هەیە . بەلام ئەم جیاوازی‌یانە ئەوەندە گەورە نین کو قەبیلانی جیاواز یەکتر تێ نەگەیێن و یەکتر فام نەکەن »[٨] .

لە بابەت زازا وە پ. لێرخ دەنوسێ : « لە بەراوردکردنی زازا وکورمانجیدا گەلەك خوسوسی و خۆرویی زازا دەهێنە بەر چاڤان . لە زازادا خوسوسی‌یەتی سەوتەکان و وشەکان لە هی کورمانجی جیاوازترن . لە سۆنگەی ئەمە رەنگە پێویست بێ ناوەکی دی لە زازا بنێین و بە زاراڤەکی ئێرانی سەربەخۆی حەساب بکەین . کوردی کورمانج زاراڤەی زازا تێ ناگەیێن و فام ناکەن بەلام زازا زاراڤەی کورمانجی دەزانن و قسەشی پێ دەکەن »[٩] . کاتی خۆی زانیاری

(٨) هەمان سەرچاوە ، بەشی دوەهەم ، ل ٢٢ .

(٩) هەمان سەرچاوە ، بەشی دوەهەم ، ل ٢٠ .

ئەڵمانی پرۆف - پۆت لەمەڕ زمانی کوردی‌یەوە نوسیبوی کو زمانی کوردی زمانەکی ئێرانی سەربەخۆیە قانونی خۆ و ڕێزمانی خۆی هەیە . پ. لێرخ ئەو بیر و رایەی پۆت قوبوڵ دەکات و دەنوسێ : «لەسەر بناخەی ئەو ماکانەی من هەمە هیچ شتێکم بە دەستەوە نی‌یە کو ئەز لەسەر بیر و رای پرۆف - پۆت نەمێنم . پرۆف - پۆت گەلەك جار گوتیە و ئیسپاتیشی کردووە کو لە ناڤ زمانەکانی ئێرانیدا زمانی کوردی جێگای سەربەخۆی گرتووە و لە ناڤەندی کوردستاندا سەربەخۆیی خۆی پاراستووە ، ئەو نێزیکترین خزمی زمانی فارسی‌یە ، بەڵام بەبێ زمانی فارسی پێشکەوتووە » . « وشەی بیانی‌یان ، کو دەناڤ زمانی کوردی کەتنە ، هیچ گرینگ نی‌یە و نەشبووە و قەت تەئسیرێکیان لەسەر سازمانی دەرونی زمانی کوردی نەکردووە »(10) .

پ. لێرخ فیکری خۆی لە بابەت سۆنگەی جیاوازی زمانی کوردی و زمانی فارسی‌یەوە دەبێژێ و ئەو دەنوسێ : « جیاوازی زمانی کوردی و زمانی فارسی ئەوە بو کە کوردەکان گەلەك جار لە قەدیمدا لە قەبیلەکانی ئێرانی جودا بونە »(11) . لێرخ ئەمە بە هۆی خوسوسی‌یەتی فۆنێتیك و ڕێزمانی کوردی‌یەوە ئیسپات دەکات . لە کاتی خۆیدا روهەڵاتناسی روس بێرێزین خەریکی زمانی کوردی

(10) هەمان سەرچاوە ، بەشی دوهەم ، ل ٣٢ .

(11) هەمان سەرچاوە ، بەشی دوهەم ، ل ٣٢ .

دەبوَ . ئەو لە نوسراوەکانی خۆدا لەمەڕ کوردی خۆراسان و زاراڤەی کوردی هەرێمی موسلەوە فۆرمی زمانی کوردیی شرۆ دەکرد وەکو یەکێك بێ لە فۆرمەکانی زمانی فارسی و بە بێ بناخە زمانی کوردیی وەکو زراڤەکی فارسی لە قەلەم دەدا . لەبەر ئەمە پ. لێرخ لامەی بێرێزین دەکات و دەبێژێ چۆن پێویستە خەریکی لێکۆلینەوەی زمانی کوردیی بین . ئەو دەنوسێ : «کاتێ کو زمانەڤانیی ئێران گەهیشت بە چاکترین بەراوردکردنی سازمانی رێزمانی و پێکهێنانی وشەکانی هەمو زمانەکانی ئێرانی جیاواز ـ جیاواز ، ئەو کاتە مومکین دەبێت باسی بەستن وگرێدانی زمانی کوردیی و زمانی فارسیی بکەین و لەمەڕیان بنوَسین »[۱۲] .

لە جێگەیەکی تردا پ. لێرخ دیسان دەنوسێ : «هەتا کو زمانی کوردیی و زاراڤەکانی لە هەمو لایەکەوە لێ نەتۆژێنرێنەوە نابێ زمانی کوردیی بەرامبەر بە زمانێکی تر رابگرین» ، «ئێستا هیچ مومکین نییە رێزمان و لێکسیکی زمانی کوردیی بەراورد بە زمانی ئێرانیی بکەین ، هەر بە تەنێ پێویستە دەست پێبکەین و خەریکی زاراڤەکانی جیاواز — جیاوازی کوردی ببین و وردە — وردە مانی یێ هەمو فۆرمی ، فۆنێتیکی و لێکسیکی بپشکنین ، ساف و رۆنی بکەینەوە و شرۆی بکەین ، چونکی هەتا ئێستا ئەم پرۆبلانە بەجێ نەهێنراون ، هەر وەها ژی پێویستە بە وردیی سەرچاڤەکانی

(۱۲) هەمان سەرچاوە ، بەشی دوهەم ، ل ۲۲ ـ ۲۳ .

لەمەڕ مێژوی کوردان بکۆڵینەوە و بتۆژینەوە .

جا هەر لە پاش بەجێ هێنـــانی ئەم داوا و خوازانە دەگاتە هەرە پوختـەی بەرهەمان لەمەڕ لێ‌تۆژینەوەی مێژوی کورد و زمانی کوردی‌یەوە »[13] .

پ. لێرخ لە کتێبی دووەمیـــدا تێکستی کوردی لـــە چاپ داوە . ئەم تێکستانە لە ئەرزەرۆم و تەورێزەوە ناردرابون و هەموی لە زمانی تورکی و فارسییەوە وەرگیرابون . لە ســەرەتای نوسراوەی خۆیدا لێرخ دەنوسێ ، کو ئەو : « ویستی لە پێشدا تێکستە کوردییەکان بە پێی ئەلفبای ئۆسێتی ــ روسی بنوسێتەوە » . ئەو دەڵێ « من دەگونجا ســەوتەکانی زمانی کوردی بە هۆی نوسین نیشـــانە بکەم ، بۆ ئەمە دەبا من ئەو ئەلفبایەی کە ئاکادێمیك (شێگرێنی) خوالێ‌خۆشبو بۆ زمانی ئۆسێتانی لەسەر بناخەی ئەلفبای روسی پێکی هێنابو بە کاری بهێنم ، من ئەلفباکەی شێگرێنی ــ م ، ئەوەی بۆ ئۆسێتی ــ روسی دای‌هێنابو ، هەڵ بژارد ، چونــکی بە هۆی ئەلفبای عەرەبی ــ فارسی ، کو ئێستا کوردە خوێندەوارەکان بە کاری دەهێنن ، مومکین نییە ســـەوتەکانی زمانی کوردی نیشانە بکەین . لە زمانی کوردیدا هەندێك سەوت هەنە ، کو بە هۆی ئەم ئەلفبایەوە قورسە ئەوانە نیشانە بکەین »[14] . بەڵام کاتێ لێرخ ئەم

(١٣) هەمان سەرچاوە ، بەشی دوهەم ، ل ٢٠ .

(١٤) = « Bulletin de la classe des sciences historques de

بیر و رایەی خۆی لە جڤاتی زانیاراندا دەربڕی ، جڤاتی زانیارانی مێژوویی - فیلۆلۆژی ئەمـــەی قوبوڵ نەکرد و بیر و رایـەکی تری دەرهێنا .

دەو بیر و رایەدا نوسرابو : « پـێویست نییە ئەلفبایەکی نوێ بەکار بهێنین ، چەوت و چەڵەمەی تـازە بۆ فیلۆلۆژی پەیدا مەکەن . بۆ زمانی کوردی چاکترین ئەلفبای زمانەڤانی باشە ، خاسما ئەو ئەلفبایەی ، کو لە لایەن ئاکادێمیکی بەرلین پرۆف . لێپسیوسـەوە تەرتیب کراوە »[15] .

لەســـەر بناخەی بڕیاری تیۆری زانیارەکان ، لێرخ تێـکستە کوردییەکانی بە هۆی ئەلفباکەی لێپسیوسەوە لە چاپ دا .

ئاشکرا و روونە ، کو لێپسیوس سەوتەکانی دەنـگانی و بێ دەنـگانی بە گوێرەی زمانەکانی ئەورووپای رۆژئاوا پێك هێنـــابو و خۆرویی زمانانی خەڵـکی رۆهلاتی تێدا نیشان نەکردبو ، لە ئەلفبای ویدا سـەوتەکانی دەنـگانی دابەشـکرابۆوە سەر سەوتەکانی کورت (a ، e ، e ، i ، i ، o ، o ، y ، y) و سەوتەکانی درێژ (ù ، ī ، è ، é ، á) ، سـەوتەکانی بێ دەنـگانی دابەشکرابونە سەر ئەم کۆمەڵانە : سەوتەکانی گەورنـگێ (h ، h) ، سەوتەکانی سەر زمانی (m ، n ،

=l'Académie Impèriale des sciences de St - Petersburg »,
V. xiv, No 15 .

(۱۵) Ibid, Vol xiv, No. 15 .

سەوتەکانی ناف زمان و ددان (q ، k ، k ، g ، g) ، (d ، t ، n) ، سەوتەکانی دەنتالی (d ، s ، z ، r ، l ، ȿ ، d ، h ، d) ، سەوتەکانی لێف (m ، f ، v ، w) .

هەڵبەت ئەم نەخشەی ئەلفبایە بە پراکتیکی گونجاوی سیستەمی سەوتەکانی زمانی کوردێ نەدەبۆ ، پرنسیپی دابەشکردنی سەوتەکان ژی بە قانونی زانستێ پێك نەهێنابۆ .

ئاشکرایە کو لە زمانێ کوردیدا سەوتەکانی دەنگانی درێژ و کورت وەکو فۆنێم نین ، درێژێ و کورتێ سەوتان لە زمانی کوردیدا هەر بە تەنێ نیسبەتی موزیکی گرینگە . جگە لەمە هەر سەوتە دەنگانییەکانی a ، e ، î ، o ، û بە درێژ و کورت بە کار دەهێنین . لە کۆمەڵەی سەوتەکانی بێ دەنگانیدا لێرخ سەوتی u و سەوتەکانی p' ، t' و سەوتەکانی p ، t بە نیشـانەی تایبەتی جودا نەکردوونەوە ، نیشانەکانە g' ، d' ، n' ، کو لە کۆمەڵەی سەوتەکانی بێ دەنگانیدا هەن ، زێدەنە ، چونکی لە کورمانجێ و زازادا سەوتی گونجاوی وان نین .

کافکاززانی روس ل. زاگورسکی ، کو تێبینی خۆی لەمەڕ ئەو تێکستە کوردییانەوەی ، کو س. ئەگیازارۆڤ ئامادەی کردبون لە چاپ بدرێ ، دەرهەق ئەلفباکەی لێپسیوس دەنوسێ : « ئێمە گەلێك قەدر و نرخی ئەلفبای لێپسیوس ستاندارێ دەزانین ، بەلام نازانین ئایا ئەم ئەلفبایە دەتوانێ هەمو سەوتەکانی تەعیین بکات ؟

تەرتیبکارانی ئەم ئەلفبایە زانیارە ئەڵمان و ئینگلیسەکان بوون ، ئەوان ئەلفبایان بە گوێرەی زمانی ئەڵمانی و ئینگلیسی پێـــك هێنابو ، سەبارەت بەمە پ. لێرخ چەوت و چەڵەیەکی زۆری وە شاقەل گیر بىو و ناچار بو لە ناف سەوتەکانی ئەڵمانی و ئینگلیسی دا سەوتەکانی زمانی کوردی بدۆزێتەوە ، لە ســـۆنگەی ئەمە ئەو نەیتوانی بو سەوتەکانی خۆروی کوردی نیشان بکات »[١٦].

سەرۆکی مۆزەخانەی ئاسیا ئاکادێمیك دۆرن لە نوسراوەکەی خۆیدا لەمەڕ تێکسـتی کوردییەوە ، کە لـــە زاراڤەی کوردە دێلە عەسکەرییەکانەوە نوسرابون ، دەنوسێ : « من بە وردی لە تێکستە کوردییەکانم نوازی و هاتمە سەر ئەو بیر و رایە ، کە چاکترین لێ تۆژینەوەیە کە ، یارمەتی ئاغا لێرخ بدات ، کو رێزمانی کوردی و تێکستی خوێندن و فەرهەنگی پێ بنوســێتەوە . ئەگەر ئەو کاری خۆی بە جێ بهێنابا ئەم نوسراوانە بۆ دوارۆژ دەبونە چاکترین ماکی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی » .[١٧]

(١٦) Л.Загурский, Кавказские алфавиты ("Известия Кавказского отдела Императорского русского географического общества", т.IX, вып.2, 1888, Приложение, стр.15).

ل. زاگورسکی ، ئەلف وبێ قەفقاسییەکان ، « هەواڵەکانی لقی قەفقاسیای کۆمەڵی جوگرافی روسی ئیمپراتۆری » ، بەشی ـ ٩ ـ ، ژمارە ـ ٢ ـ ، ١٨٨٨ (پاشکۆ) ، ل ١٥ .

(١٧) پ. لێرخ ، سەرچاوەی ناوبراو ، بەشی دوەەم ، ل ٢ .

کتێبی سێیەمی پ. لێرخ بریتییە لە سەرەتا ، لە وتارێکی مێژوویی - ئەدەبیاتی ، لـە فەرهەنگۆکانی زاراڤەکانی کورمانجی و زازا . لێرخ زوربەی ئەم فەرهەنگۆکانەی لەسەر بناخەی ئەو تێکستە کوردییانە پێك هێنا بو ، کە لە روسلاڤل لـــە زاری کوردە دیلە سەربازەکانەوەی نوسیبونەوە . لە پێکهێنانی ئـەم فەرهەنگۆکانەدا لێرخ لـە هەندێ جێگا وشە کوردییەکان دەگەڵ وشـــەی زمانە ئێرانییەکانی دیکەدا بەراورد دەکات ، بۆ ئـەوەی مێژوی پەیدابونی وشە کوردییەکان نیشان بکات .

لە بەرایی کتێبەکەی خۆیدا لێرخ لەمەڕ مێژوی لێتۆژینەوەی زمانی کوردییەوە دەنوسێ : « لە پێش چونمدا بۆ نك کوردە دیـلە سەربازەکان ، من هەمـــو سەرچاوەکانی لەمەڕ زمانی کوردی - م دۆزییەوە و نواڕیمن . ئەوانە گشت بریتی بون لە کۆمەڵەیەك وشەی کوردی کە زوربەیان راســت و دروست نەنوســرابــون . سۆنگەی ئەمەش ئەوە بو ، هەندێك زانیار کە مـێژوی زمانەکانی ئێرانیان دەزانی ، من نەم توانی سودیان لێ وەربگرم . لەم ســـەرچاوانەدا هیچ تێکستێکی راست و دروست بۆ لێتۆژینەوەی زمانی کـوردی نەبـــو . سـەبارەت بەمە من ناچار بوم تێکستی نوێ وەچەنـگ بێنم » .

لێرخ لەو بڕوایەدا بو ، کە ئەو ماکانەی خۆی کۆی کردبونەوە کەمن و نابنە بناخە بۆ مێژوی شرۆکردنی پێوەندی زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکانی تـــر ، چـــونکە ماکێکی زۆری پێدەوێ بۆ

وردکردنەوەی رێزمان و وشەکان[18] .

پ. لێرخ لەکاتی لە چاپدانی هەرسێ کتێبەکانیدا ، بە زمانی ئەڵمانی دوَ کتێبی بەناوی « Forschungen ulier die Kurolennordchal den » لە چاپدا .[19]

پێویستە وە بیری بێنینەوە ، کە پ. لێرخ لە پێشدا نوسراوەکانی بە زمانی روَسی دانا بوَ « ئیسلێدوَڤانیا ئوَب ئیرانسکیخ کورداخ ئی ئیخ پریدکاخ سێڤیرنیخ خالدیاخ » واتە : « لێکوَڵینەوەیەك لە بابەت کوردان و باب و باپیرانی کلدەکانی ئێرانی باکوور » . ئەوەشت لە بیرنەچێ کە ناوی نوسراوەکەی لێرخ بە زمانی ئەڵمانی جیاوازە لەگەڵ روسییەکەی . ئەمەش وێ دەچێ کە لێرخ لە بیر و راکانی لەمەڕ پەیدابوَنی نەتەوەی کورد لە کلدەکانی باکوورەوە پاشگەز بوَبێتەوە و نەینوَسی بێ . رەنگە هەر بوَیەش بێ کە یەکەم کتێبی وەرنەگەڕاندە سەر زمانی ئەڵمانی . چونکی ئەو لەم کتێبەی دا بیر و رای خوَی لە بابەت رەسەنی کورد لە کلدانەکانی ئێرانی باکوورە وە نوسیبوَ .

جگە لەم نوسراوانە پ. لێرخ چەند نوسراوێکی دیکەی لەمەڕ ئەدەبیاتی کوردەوە بە جیاواز لە چاپ دابوَ ، مەسەلەن ،

(١٨) هەمان سەرچاوە ، بەشی دوَهەم ، ل ١ ــ ٤ .

(١٩) P. Lerch, Bericht über « Notices sur la littérature et les kourdes, fait par jaba » (Mélange asiatique, t. III,=

نوسراوێك بە ناوی « بیر و رایێ » لەمەڕ نوسراوی ئا. د ژاباوە دەربارەی ئەدەبیاتی کوردێ و عەشیرەتەکانی کوردی نوسیبو[٢٠] .
هەروەها ژی « بیر و رایێ » لەمەڕ بەرهەمەکانی ئەحمەدی خانێ ، « مەم‌وزین » وەی نوسیبو کە لە لایەن ئا. د. ژاباوە ، لە سالی ١٨٥٨ — دا کتێبخانەی نەتەوەیێ روس کە بە ناوی سالتیکۆف — شێدرین — ەوە بو لە لێرخی خواستبۆوە ، کە فیکری خۆی لەمەڕ فەرهەنگەکانی ئا. د. ژابا هی کوردێ — فرانسزێ و فرانسزێ — روسێ — کوردییەوە و کۆلێکسی دەستنوسەکانی بنوسێ .

پ. لێرخ بۆ کتێبەکانی نەتەوەی روس هی پێتێربورگ دەنوسێ ، کو پێویستە ئەو دەستنوسانەی کە ئا. د. ژابا ناردبونی هەموی بە دەست بهێنن ، « چونکی ئەوانە زۆر بە نرخن ، و شایەتێ بۆ دەوڵەمەندێ ئەدەبیاتی کوردێ دەدەن » .
هەروەها ژی لێرخ بۆ ئاکادیمیای روسێ نوسیبو ، کە پێویستە فەرهەنگەکانی ئا. د. ژابا لەگەڵ دەستنوسەکانی لە چاپ بدەن .

=1858); P. Lerch, Bericht über « Resumè de l'ouvrage kourde d' Ahmed Efendi khan, fait et traduit par A. Jaba (ibid) .

(٢٠) P. Lerch, Bericht über « Notices sur la littérature et les kourdes, fait par Jaba » (Mélange asiatique, t III, 1858) .

بە ئاریکاری پ. لێرخ ئەکادیمیای رۆسی ئەم دەستنوسانەی لە چاپدا . جگە لەم ئیش و کارانە پ. لێرخ خەریکی نوسینی رێزمانی کوردی بو . ئێستا دو دەستنوسی رێزمانی کوردی لێرخ هەنە . یەکێکیان لە کتێبخانەی ئینیستیوتی رۆژهەلاتناسی لێنینگرادە و یەك ژی لە کتێبخانەی زانینگای لێنینگرادە . ئەم دەستنوسانە وا نیشان دەدەن ، کو پ. لێرخ ویستی رێزمانێکی کوردی گەورە لە بابەت فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژی زمانی کوردییەوە بنوسێ . پ. لێرخ لە نامەی خۆیدا کە بۆ بەشی مێژوی — فیلۆلۆژی ئاکادیمیای رۆسی نوسیوە ، دەلێ : « لە سالی ١٨٥٦ ـ دا من لە لێکۆلینەوەی خۆمدا دەستم بە نوسینی رێزمانی کوردی کرد . هێشتا ئەم کارەم تەواو نەکردووە . لە جڤاتی زانیاران ئیلتماس دەکەم کە بڕیاری خۆی دەربهێنێ و ئاریکاری من بکات . کە بەلکو لە مانگی فێڤرالدا دەستی پێ بکەم و ئەم نوسینە تەواو بکەم و لە چاپی بدەم لە پاش راوەستانی لە چاپ دانی ئەم نوسراوە ، من گەلێك جار لەسەر راستکردنەوە و زێدەکردنی نوسراوەکەی خۆم کارم کردووە[٢١] .

دەستنوسی رێزمانەکەی پ. لێرخ بریتییە لە بەراییەکی

(٢١) P. Lerch, Forschungen über die Kourden, Abt. III (بڕوانە : ئارشیڤی دەزگای رۆژهەلاتناسی کۆڕی زانیاری یەکیەتی سۆڤیێت ، فۆندی ٣٦) .

کورت لە بابەت مێژووی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی . لەم بەراییەدا ، ئەو لە بابەت ئەو داستانە کوردییانەوەی ، کە ئا. د. ژابا نووسیونی ، دەنووسێ و هەروەها ژی لەمەڕ نووسراوەکەی ئا. خۆدزکۆوە دەڵێ : « زاراڤەی کوردی سلێمانی »[٢٢] . و بیر و رای خۆی دەردەبڕێ .

لەپاش ئەمە لێرخ دەنووسێ ، بە چ رەنگێ پێویستە فاکت و ماکی رێزمانی کوردی کۆبکەینەوە و بینووسین .

لەم دەستنووسەی پ. لێرخدا چەند گۆرانییەکی کوردی ژی نووسراون ، و بە نموونەی فۆلکلۆری کوردی ، کە لە زاراوی کوردە دیلە سەربازەکانەوەی وەرگرتبوون دەژمێردرێ .

لەپاش ئەمە پ. لێرخ لەمەڕ سیستەمی سەوتەکانی دەنگانی و سەوتەکانی بێ دەنگانی زمانی کوردییەوە دەست پێدەکات کە لەسەر بناخەی ئەلفباکەی لێپسیوس داینابوو و وردە ـ وردە مناسبەتی سەوتەکانی زاراڤەکانی کوردی (کورمانجی ، زازا ، سلێمانی ، ئامێدی و خێردۆستی) دەپشکنێ و پێوەندی سەوتەکانی ئەم زاراڤانە و زمانەکانی ئێرانی نیشان دەکات ، هەروەها ژی گۆڕینی سەوتان لە زمانی کوردیدا دەهێنیتە بەرچاڤان .

ئەم بەشە نووسراوەی پ. لێرخ بە نووسینی « مناسبەتی سەوتەکان لە رەگی وشاندا » تەواو دەبێت .

لە دوای ئەمە لێرخ ویستی لەمەڕ سازمانی رێزمانی کوردییەوە بنووسێ . سەبارەت بەمە ئەو گەلەك وەخت کاری کۆکردنەوەی ماتریاڵ

(٢٢) هەمان سەرچاوە .

و تەرتیب‌کردن و ئامادەکردنی نوسراوی رێزمانی کوردی کرد ، ویستی بە تەواوەتی لە هەموو لاوە ماتریاڵ بکۆڵێتەوە و سود لە بەرهەمەکانی بەرامبەرکردنی زمانەکانی ئێرانی وەربگرێ و لە پاش ئەمە ئەنجا نوسراوەکەی خۆی لەمەڕ مۆرفۆلۆژی زمانی کوردییەوە لەچاپ بدا .

لە نامەی خۆدا لەمەڕ ئەمەوە پ. لێرخ بۆ جڤاتی زانیاران دەنوسێ : « لەپێشدا بەرنامەی رێزمانی من هی پراکتیکی و زانستییە ، من لە نوسینی خۆمدا ناچار بوم خەریکی هەموو ماتریالەکانی پێشکەوتنی فۆرمەکانی تاریخی زمان ببم و حەسابی لێکۆلینەوەی بەراوردکردنی ماتریاڵەکانی زمانەکانی ئەفغانی و مازەندەرانی ببینم ؛ چونکی لەم زمانانەدا گەلەك مەسەلەی وەك مەسەلەی زمانی کوردی هەنە »[٢٣] .

لەپاش ئەمە لێرخ دەنوسێ ، کو لە ناڤ سالانی پاشندا ئەو لەسەر پناخەی تێکستەکانی ئا. د. ژابا زانینی خۆی لەمەڕ زمانی کوردی فرانسزییەوە دەربڕیوە . پ. لێرخ لە دەستنوسی دووەمیدا ، کو لە کتێبخانەی زانینگای لێنینگراد دایە و بریتییە لە چەند دەفتەرێك و بەزمانی ئەڵمانی نوسراوە « Kurdische grammatik » ، لە لاپەڕەکانی ١ ـ ١٩دا لەمەڕ فۆنێتیك و لە لاپەڕەکانی ٢٠ ـ ٢٤ ـ دا لەمەڕ پێکهێنانی وشان و لە لاپەڕەی ٢٥ ـ ٢٦ ـ دا لەمەڕ گۆڕانی فۆرمەکانی ناڤ ، و لە لاپەڕەی ٢٧ ـ دا دەرهەق رادەی بەراود کردنی

(٢٣) هەمان سەرچاوە .

رەنگناڤانی نوسیوە ؛ لەپاش ئەمە دەستنوسەکە بە زمانی رۆسی نوسراوە ولەمەڕ هەژمار و جیناڤان دەکۆڵێتەوە (لاپەڕە ٢٨ـ٣٢) ، لە لاپەڕەکانی ٣٣ ـ ٣٩ ـ دا لەمەڕ فێل نوسراوە ، لە لاپەڕەکانی ٤٠ـ٤٢ ـ دا لەمەڕ فێل و بەرناڤان و وشانی پەڤگریکی (بەستەکی) یەوە نوسراوە .

بەشـەکانی ناڤبراڤی رێزمانی کوردێ ، کو پ لێرخ نوسـیتی ئەوە نیشـان دەکەن ، کە رێزمانی کوردێ بەکورتێ نوسـراوە وناتەواوە . لەبەر ئەمە لێرخ بە خۆ دەنوسێ ئەو لە نامەیەکی دیکەی خۆیدا لە بەشی میژوو ـ فیلۆلۆژی ئاکادیمیای روسێ ئیلتماس دەکات ، کە یارمەتی بدەن نوسینی رێزمانەکەی خۆی تەواو بکات . ئەو دەنوسێ : « گەلەك وەخت کە من ئەم رێزمانەم دەنوسی ، هەمیشە چەوت و چەڵەمەکانی خۆم راسـت دەکردەوە و ماکی زێدەم لەسـەر زێدە دەکردن و لە پێشکەوتنی فیلۆلۆژی ئێرانم دەنوازی » . هەر وەها ژی ئەو دەنوسێ: «تێبینی من لەمەڕ مەعلوماتەکانی زمانی کوردێ ، بەتایبەتی لەمەڕ پێکهێنانی وشەی گۆڕاودوە ئەوەیە کە گەلەك فاکتی رێزمانی زمانانی ئێرانێ کۆنن ، بناخەیەکی قایم ـ یان وەچەنگ خستم بۆ فیلۆلۆژێ ئێرانێ کاتێ کو من دەستم بە چاپ کردنی رێزمانی کوردێ کرد ئەم فاکتە نوێیانە نەبون »[٢٤] .

---

(٢٤) Архив Института Востоковедения АН СССР, ф.36, л.I.

« ئارشیڤی دەزگای رۆژهەلاتناسێ کۆڕی زانیاری سۆڤیەت » ، فۆندی ٣٦ ، لیستە ـ ١ ـ .

بۆ تەواوکردنی ڕێزمانی کوردی گراف بلۆدۆف پێشنیازێکی خستە پێش ئاکادیمیای ڕوسی ، کو پ. لێرخ پەسەندی بکات و لە ئاکادیمیادا کار بکات . ئەو لەمەڕ پ لێرخەوە دەنوسێ : «بە تەبیعەتی و راستی پێویستە لە وردەکاری پ. لێرخ بنوارین ، چونکی نوسراوەکەی لەمەڕ کوردان و ڕێزمانی کوردییەوە گەلەک گرینگ و بە نرخە . ئەو لە ناف گەلەک سالدا خەریکی ئەم کارە بووە و ، بۆ زانست گەلەک بە سوودە » . ئاکادیمیا پێشنیازەکەی گراف بلۆدوفی پەسەند کرد و پ. لێرخیش قوبولی کرد ، کە ئەو نوسراوەی خۆی تەواو بکات .

پ. لێرخ سالێك لە ئاکادیمیای ڕوسدا وەك کرێکارێکی زانستی لەسەر نوسینی ڕێزمانی کوردی بەردەوام بو . بەلام لە پاش سالێك جڤاتی مێژو - فیلۆلۆژی ڕوس بڕیاریدا ، کو لێرخ بنێردرێتە هەرێمی ئۆرێنبورگ بۆ کۆکردنەوەی ماتریالی لێکۆلینەوەی زمانانی قرغیز و باشکیرەکان .

لەپاش ئەوەی لێرخ لە ئاسیا گەڕایەوە دیسان دەستی بە نوسینی ڕێزمانی کوردی کردەوە . بەلام پ. لێرخ نەیتوانی ئەم ڕێزمانە تەواو بکات ؛ چونکی لە سالی ۱۸۸٤ — دا نەخۆش کەوت و ، چو بۆ ئەوروپا و لە پاش مانگێك کۆچی دوایی کرد .

لەسەر بناخەی کورتنوسینی ئێش و کاری پ. لێرخ لەمەڕ نەتەوەی کورد و زمانی کوردییەوە ئێمە دەتوانین بێژین ، کو

لە نیوەی چەرخی ۱۹ — دا ئاکادیمیای روسێ مەرکەزی دامەزراندنی لێکۆڵینەوەی مێژوویی ، ئێتنۆگرافی ، زمان و ئەدەبیاتی کوردی بۆ . بە ئاریکاری ئاکادیمیای روسی گەلەك نوسراوی ئێرانناس و کوردناسان لەم کتێبەدا چاپکرابون . پێشکەوتن و بەرزبونەوەی کوردناسی لە پێتێربورگدا زوربەی بە ناوی پ. لێرخەوە ، بە ئیش و کارەکانی پ. لێرخەوە بە سترابو . پ. لێرخ گەورەترین زانیاری روس بو ، کە گەلەك وەخت خەریکی لێکۆڵینەوەی مێژوویی و شارستانێتی نەتەوەی کورد بو نوسراوەکانی پ. لێرخ بنکە و بناخەی لێکۆڵینەوەی کوردناسی لە روسستاندا دامەزراند . لەم نوسراوانەدا وردە ـ وردە مێژووی لێکۆڵینەوەی نەتەوەی کورد و زمانی کوردی نیشان کراوە و قیمەت و نرخی نوسراوەکانی کوردناسەکانی ئەوروپا و روس دیارکراوە . سوپاس بۆ لێرخ ، کە توانی بە نوسراوەکانی خۆی کوردناسی لە ئێرانناسی دەربهێنێ و لە سەر رێگای پێشکەوتنی سەربەخۆی دابنێ .

لێرخ دەکوشا لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی بە مێژووی پەیدابون و پێشکەوتنی نەتەوەی کوردەوە و باری سیاسی وانەوە گرێبدا . لێرخ وای بۆ دەچو ، کە مێژوو و شارستانێتی رابوردوی نەتەوەی کورد گەلەك دەوڵەمەندە ، ئەو دەینوسی ، کو ئەدەبیاتی کوردی بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوویی شارستانی و زمانی کوردی گەلەك گرینگە . لێرخ گەلەك ئاریکاری ئیدارەخانەی

رونا کبیری زانستی روسی کرد ، کو دەستنوسەکانی مێژوی ئەدەبیاتی کوردی کۆبکەنەوە و وەچەنگیان بهێنن و لە چاپیان بدەن .

لێرخ زمانی کوردی وەك زمانێکی ئێرانی سەربەخۆ لە قەڵەم دەدا و دەیگوت ، زمانی کوردی و فۆندی وشەی کوردی لە زمانەکانی ئێرانی ئێستا جیاوازترن ، « ڕێزمانی کوردی سازمانێکی دەروَنی تایبەتی خۆی هەیە » . لێرخ هەروەها ژیِ دەیگوت ، پێویستە گەلەك ماتریاڵی مێژوَیی ، ئێتنۆگرافی ، زمانەوانی ، ئەدەبی ، فۆلکلۆری کوردی کۆ بکەینەوە ، « هەر بە تەنێ بە جێ هێنانی ئەم خواستانە خۆیان زانستی ئێتنۆگرافی دەگهێنە چاکترین بەرهەمی لێکۆڵینەوە لەمەڕ کوردان »[٢٥] . لێرخ لە نوسراوەکانی خۆیدا هەمیشە داوای دەکرد و دەیگوت ، پێویستە هەوەسکاری و ئینترێس لەسەر لێکۆڵینەوەی کورد بەرز و بڵندبێ . ئەو نوسیتی : « کورد گەلەك شایانی سەرنج و دیقەتی مێژوَنوس و نژادناسانە ، بەڵام پێویستە ئەو هەوەسکاری و ئینترێسە بەرز و بڵندبێ لەمەڕ کوردانەوە ، چونکی ئێستا سەردەمی ژینەوە و ژیاندنەوەی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتە ، سەردەمی ئەوەیە ، کە نەتەوەکان دەتوانن ژێنێکی نوێ بژین»[٢٦] .

---

(٢٥) ب. لێرخ ، سەرچاوەی ناوبراو ، بەشی یەکەم ، ل ٣٣ .

(٢٦) هەمان سەرچاوە ، ل ٢ .

ئەمە تەرجەمەی ئەو گوتارەیە کە بەناوی « ترودی پ. لێرخ پو کوردۆڤێدێدنیو (لـ ڤوپرۆسی ئیزوسێنیو ئیستوری‌یی کوردۆف ڤ روسـی‌یی) لە کتێبی « ئۆچێرکی پۆ ئیستۆری‌یی روســۆگۆ ڤیستوکۆڤێدینی‌یا » س ب. IV ، م. ١٩٥٩ لە چاپ دراوە .

* * * * * *

- ملخص المقال -

حول آثار ب. ليرخ في حقل الدراسات الكردية

العضو العامل : البروفيسور قناتي كوردو

قدمت الاكاديمية الروسية في القرن التاسع عشر انجازات عظيمة في الابحاث والدراسات التاريخية والاثنوغرافية واللغوية والادبية وغيرها مما يتصل بتراث الشعب الكردي .

ومن هذه الانجازات التى طبعت في ذلك التاريخ :

١— بحث پ. لرخ « عن كرد ايران » ويقع في ثلاثة كتب .

٢— ترجمة الشرفنامة لشرف خان البدليسي الى اللغة الفرنسية مع دراسة تاريخية ، اثنوغرافية .

٣— مجموعة السير والتراجم الكردية ، وقد جمعها أ. د. جابا في ارضروم .

٤ــ القاموس الكردي ـ الفرنسي ، لـ آ. د. جابا .

٥ــ قواعد اللغة الكردية بالالمانية ، لـ ف. يوستى .

٦ــ مجموعة نصوص كردية ، جمعها آ. سوسون فى ترابدين وبهتان .

ولعل أشهر واخلص من أبلوا في ميدان رفع شأن الكردلوجيا البلاء الحسن ب . لرخ ، اعظم علماء روسيا .

ولد پ. لرخ عام ١٨٢٨ م واكمل دراسـته سنة ١٨٥١م في جامعة بطرسبرغ ، وحاز على لقب رائد اللغات الشرقية دون منازع .

وتبدأ دراسات پ لرخ في المسائل الكردية منذ عام ١٨٥٠م ، غير أن تشعب مهامه العلمية فيما بعد وتوفره على معظم الدراسـات الشرقية وتقلبه في طول الشرق والغرب حال دون ان يحصر كل ابحاثه في الكردلوجيا وان كان ذلك يحظى باهتمامه اكثر من غيره . وتوفي سنة ١٨٨٤ م .

وقد طبع من ابحاث لرخ ثلاثة كتب يبحث فيها عن كرد ايران واجدادهم وكلداني الشمال . ومما يلفت النظر انه اقتصـر اخيراً على الدراسـات التاريخية والاثنوغرافية واللغوية والادبية الكردية ، ولا يفيض في الحديث عن أجداد الكلدانيين افاضته في اجداد الكرد واصولهم وجذورهم التاريخية الموغلة في القدم .

يتساءل لرخ لماذا يجب أن يتناول المسألة الكردية من النواحي التاريخية والاثنوغرافيـة واللغويـة بالبحث والتدقيق والتحقيق ؟ وفي اجاباته ما يحملك على أن تقتنع بان معظم ما قيل او روي او كتب عن الكرد انما هو الى محض الافتراض اقرب منـه الى التثبت العلمي في

اكثر الاحيان ولا يعكس حقيقة هذا الشعب بقدر ما يشوه ملامحه القومية والتاريخية ، ويعلل تخبط الكثير من الدارسين لهذه المسألة وتعثرهم ومخادعتهم للكردلوجيا بغياب الظروف المؤاتية في اثناء دراساتهم وفقدان الاستعداد الكامل للكشف عن متاهات الشرق ومجاهله . فهو لا يثق بالابحاث والدراسات التي اجراها سلفه ويشك فيها كل الشك .

كيف بدأت الدراسات الكردلوجية في روسيا ؟

ففي الثالث والعشرين من كانون الاول سنة ١٨٥٦م نشر ك. فيكشين في جريدة « سيڤيرنايابچيلا » الناطقة باللغة الروسية مقالا حول كرد ايران الذين اسرتهم القوات الروسية خلال الحرب الروسية التركية عام ١٨٥٠ ـ ١٨٥٣م واستقربهم المقام في مدينة روسلافل . وحينذاك اوفدت الاكاديمية الروسية پ. لرخ لاجراء البحوث والدراسات على اللغة الكردية .

يرى لرخ ان اللغة الكردية اغنى مصدر لشتى انواع الدراسات في فروع اللغات الايرانية التي لم تكتشف بعد . فهو على موقفه الواضح من دراسات سابقيه لم يستغن عما كتب عن الكرد بالانجليزية والفرنسية والالمانية والروسية ، الا انه افاد من الشرفنامة واختص به اكثر من غيره .

ومن الطريف ان الاسرى الكرد الذين اسكنوا في مدينة روسلافل لم يتجاوز عددهم ٥٠ شخصاً ومع ذلك ولحسن المصادفة انه كان بينهم من تقاذفت به الحرب من ماردين ، والجزيره ، ودرسيم ، وموش ، ودياربكر ، واورفه ، وبيرەجك وبيكنسي

وملاطية وماردين وارضروم . ومن هؤلاء تعلم لرخ اللغة الكردية ، وبهم بدأ في تدوين اللهجة الكرمانجية والزازائية ، ومنهم جمع المواد الخاصة بالحياة والتقاليد والعادات الكردية .

ومما يؤاخذ لرخ غيره عليه في دراساتهم عن الكرد انهم لا يتوفرون الا على لهجة واحدة من لهجات اللغة الكردية وعلى اساسها ينظّرون المسألة فتأخذ مستوى وحيد الجانب وتغيب الحقيقة الكلية ...

اما المستشرقون الكردلوجيون الذين سبقوا لرخ في الدراسات الكردية فهم : م. گارسونى ، مؤلف قواعد اللغة الكردية والقاموس الكردي ـ الايطالي ، وكلابروت جامع (٣٠٠) كلمة كردية من منطقة موش ، وريچ جامع (٢٠٠) كلمة من اربع لهجات كردية ، واوليا چلبي الذي ذكر ١٥ لهجة كردية . كما طبع بيريزين مادة لهجتين كرديتين . وفي دراسة هورنلي رأيه المعروف بصدد اقسام اللهجات الكردية .

ينتقد لرخ مستوى ابحاث ودراسات سلفه ، لافتقارها في الاقل الى التوفر على تحليل حتى بعض الامثال والاقوال المأثورة ، وتكديس مادة الاستنباط بقدر كاف ليصح الاستقراء او القياس ، كما يلفت النظر الى أن الناحية الصوتية لاية لهجة من اللهجات الكردية لم تدرس الى الان ، ومازال معظم اشكالها مجهولا . اما ما درس منها فما برح ناقصاً لم يتبلور بعد . ثم ان اقسام اللهجات الكردية عند لرخ ، كما عند غيره خمسة :

١ــ الكرمانجية .

٢ــ اللرية .

٣— الكلهورية .

٤— الكورانية .

٥— الزازائية .

فقد عني لرخ بالكرمانجية والزازائية بوجه خاص ، وكتب عن الكرمانجية : « ان الكرمانجية اكثر اللهجات الكردية انتشاراً في شتى انحاء كردستان الغربية ، تمتد من الموصل حتى آسيا الصغرى والسليمانية » ، « ان بين لهجة العشائر الكرمانجية الشمالية ولهجة العشائر القاطنة جنوبي الفرات فوارق واختلافات من حيث الالفاظ والمفردات والتراكيب النحوية والبناء الصرفي ، الا أن هذه الفوارق والاختلافات ليست من العظم بحيث يصعب على الناطقين بها ان يتفاهموا بها . وعند المقارنة بين الكرمانجية والزازائية يبدو الاختلاف كبيراً ، فخواص الالفاظ والاصوات في الزازائية لاشبيه لها في الكرمانجية . ان الكرد الكرمانج لايتفاهمون مع الزازا بالزازائية في حين يعرف الزازا الكرمانجية ويتفاهمون بها » [1].

يتفق لرخ مع العالم الالماني البرفسور بوت القائل بأن اللغة الكردية لغة ايرانية مستقلة ولها نحوها وقواعدها الخاصة ، وانها اقرب ذوات الارحام الى اللغة الفارسية . ولكنه يستدرك « ان تطور اللغة الكردية انما جرى بمعزل عن تطور اللغة الفارسية » و « ان

---

(١) وشبيه ذلك ملحوظ بين الهورامانيين وغيرهم في كردستان العراق ، وبين الكرمانج وغيرهم ايضاً .

المفردات اللغوية الدخيلة في اللغة الكردية لم تكن من الاهمية بحيث تؤثر في بنائها الداخلي » .

أما سبب الاختلاف بين اللغة الكردية واللغة الفارسية فرده عند لرخ الى انفصال الكرد في الفترات الموغلة في القدم في معظم الاحيان عن القبائل الايرانية وهذا الاختلاف ثابت بطريق الخصائص الصوتية والنحوية والصرفية . فقد كتب لرخ بصدد دحض آراء المستشرق الروسي بيريزين حول اعتبار لهجات كرد خراسان ولهجات كرد مناطق الموصل من اللهجات الفارسية : « لاسبيل الى الربط بين اللغة الكردية واللغة الفارسية الا اذا بلغت الدراسات اللغوية الايرانية اعلى اشكالها العلمية في البحث المقارن من حيث المفردات اللغوية والاصوات والتراكيب النحوية والبناء الصرفي ، وعند ذاك فقط يمكن التثبت من ذلك او نقيضه » كما كتب ايضاً : « ومالم تدرس وتحقق سائر اللهجات الكردية فليس بالامكان المقارنة بأي وجه من الوجوه بين اللغة الكردية وبين اية لغة اخرى » . فهو يوصي بأن ينصب الاهتمام على دراسة اللهجات كلها وشرحها ومقارنتها بعضها مع البعض واستنباط اوجه الشبه والاختلاف بينها على اساس من العلم والدراية . وحينئذ يمكن الحصول على افضل النتائج والحلول .

لقد طبع لرخ في كتابه الثاني النصوص الكردية التي ارسلت اليه من ارضروم وتبريز مأخوذة من اللغتين التركية والفارسية ، فقد كتب في مقدمته : « أنه اراد في الخطوة الاولى ان يدون هذه النصوص حسب الابجدية الاوسيتية — الروسية » ، و « أنه كان عليه

أنْ يعين أصوات اللغة الكردية كتابة ، وان يعتمد في ذلك الابجدية الاوسيتية التي وضعها الاكاديمي المرحوم (شيگرني) على اساس الابجدية الروسية ؛ اذ ليس في الامكان تعيين تلك الأصوات بالأبجدية العربية ـ الفارسية ، لما في اللغة الكردية من الاصوات مالايمكن كتابته بها » ، الا أن رأيه لم يقبل لدى هيئة علماء التاريخ والفيلولوجيا ، فصـــار العلماء الى رأي آخر ، تحاشياً لما قد يخلق هذا الرأى من مشكلات وصعوبات جديدة ، فاوصي باعتماد ابجدية البروفيسور الالماني ليبسيوس . وبناء على قرار هيئة العلماء طبع لرخ النصوص الكردية ليبسيوس .

ومن المعلوم ان ليبسيوس وضـــع الحروف الصائتـة والحروف الصامتة وفق خواص لغات اوروبا الغربية . وبمعزل عن خواص اللغات الشرقية ، فقد قسم الحروف الصائتة الى الاصوات القصيرة والاصوات الصامتة الى اصوات الحلق ، واصوات أطراف االسان واصوات عمق اللسان والأسنان والاصوات الدنتالية ، وأصوات الشفة .

وبالطبع لم تكن هذه الابجدية لتنسجم والنظام الصوتي للغة الكردية من الناحية العملية ، كما ان تقسيماتها هي الأخرى لم تكن على اســـاس من القوانين العلمية . فمن الواضح ان الاصوات المصوتة القصيرة منها والطويلة على خلاف الفونيم ، وان التناغم الموسيقى هو الاهم في طول وقصر أصوات اللغة الكردية . وعدا ذلك فان الكرد لاينطقون من الصوائت سوى (a ، e ، i ، o ، u) بطويلها وقصيرها . وفي المجموعة الصامتة لم يعين لرخ الصوت (u) والصوتين (p' ، t') ، و (p ، t) بالعلامات الفارقة . وتعتبر العلامات الموضوعة الى يمين كل

صوت من الاصوات (n'، d'، g') زيادة لامبرر لهـا ؛ اذ ليس في الـكرمانجية والزازائية مثل هذه الاصوات .

اما بصدد ابجدية ليبسيوس التي اعدها س. اكيازاروف ليطبع بها النصوص الـكردية ، فقد كتب عالم المسائل القفقاسية الروسي ل . زاكروسكي : « اننا نجّـلُ ونثمن للبرفيسور ليبسيوس ابجديته، ولكننا لا نعلم أتستطيـع هذه الابجدية أن تعين الاصوات كلها ؟ فقد كان واضعوها من العلماء الالمان والانجليز ، وكان هدفهم من وضعها مدى تحقيق تناسبهـا واللغة الالمانية والانجليزية . وكان امام لرخ صعوبات جمة لم يجد مفراً من العكوف بصبر واناة على اكتشـاف الاصوات الـكردية من بين الاصوات الالمانيـة والانجليزية ، ولذا لم يستطع ان يعين على وجه التحقيق الاصوات الـكردية الصحيحة » .

كما كتب الاكاديمي والناظر للمتحف الآسيوي دورن في مؤلفه عن النصوص الـكردية المدونة من أفواه الجنود الـكرد الاسرى في روسلافل : « لقد انعمت النظر في النصوص الـكردية وانتهيت الى أنها امثل بحث يعين الزميل لرخ لوضع قواعـد اللغة الـكردية ونصوص القراءة وتأليف القواميس . فلو قدر له أن يكمل اعماله لأضحت هذه المدونات افضل مادة في المستقبل للبحث والتحقيق في اللغة الـكردية » .

اما الـكتاب الثالث للرخ فعبارة عن مقدمة وبحث تاريخي ادبي وقواميس للهجات الـكرمانجية والزازائية . فقد رتب لرخ معظم هذه القواميس على اساس النصوص الـكردية التي دونهـا من افواه الجنود الاسرى الـكرد في روسلافل كما اسلفنا . وفي ترتيبه لهذه القواميس

يقارن لرخ في بعض المواضـــع بين الالفاظ الـكردية وبين الالفاظ الايرانية الأخرى ليعين تاريخ ظهور الالفاظ الـكردية .

وبصدد تاريخ دراســـة اللغة الـكردية كتب لرخ في مقدمة كتابه يقول : « قبل ان أذهب الى الجنود الكرد الاسرى حصلت على سائر المراجع المعنية باللغة الـكردية ، وانعمت النظر فيها ، اذا بهـــا جماء مجموعة كلمات كردية لم يدون معظمها على وجه صحيـح . وهـذا ما جعلني لا استطيع الانتفاع بما عنـد بعض العلماء العارفين بتاريخ اللغات الايرانية ، فعدلت مضطراً الى الحصول على نصوص أخرى ادنى الى حقيقة اللغة الكردية » .

على أن لرخ كان يرى ما جمعه من مواد أقل ممـا ينهض اساساً متيناً لتاريخ العلاقة بين اللغـة الكردية واللغات الايرانية الأخرى ، وتفسيرها . فقد كان ينشد من المواد اكثر من ذلك .

وان للرخ عدا كتبه الثلاثة باللغة الروســـية ، كتابين آخرين مطبوعين بالالمانية .

ومما يذكر أن لرخ وضع كتبه باديء الأمر باللغة الروســـية بعنوان « بحث عـن كرد ايران واجداد كلداني شمال ايران » . وان ماكتبه بالالمانية يختلف عنوانه عمـا كتبه باللغة الروسية . ويُستشـفّ من هذا أنه عدل عن آرائه بصدد نشوء الـكرد من كلداني الشمال في ايران . ولعل في الاقتصار على ترجمة كتابه الاول دون غيره الى الالمانية ما يؤكد هـــذه الحقيقة ، إذ فيه اوضح آراءه بشأن علاقة الـكرد بكلداني شمال ايران .

وخلا ما اتينا على ذكره من كتب لرخ فأنه طبع ابحاثاً مستقلة عن الادب الكردي ، كبحثه بعنوان « (رأي) حول ما كتبه آ. د. جابا عن الادب الكردي والعشـائر الكردية » ، وبحثه بعنوان « (رأى) عن احمدى خاني ومم وزين » .

ويوصي لرخ بضرورة الحصول على مؤلفات آ. د. جابا ، لانها تشهد بغنى الأدب الكردي .

طبعت الاكاديمية الروسـية بمعونة لرخ معظم تلك المؤلفات . وللرخ عدا ما ذكرنا من مؤلفات مخطوطتان في قواعد اللغة الكردية ، احداهما محفوظة في معهد الاستشراق في لينيغراد ، وثانيتهما محفوظة في مكتبة جامعة لينينغراد . ويتضح من المخطوطتين ان لرخ كان يسعى لوضع كتاب كبير في قواعـد اللغة الكردية من حيث الفونوتيك والمورفولوجيا . ومخطوطته هذه في قواعد اللغة الكردية عبارة عن مقدمة قصيرة حول تاريخ البحث عن اللغة الكردية . فهو يتحدث في هذه المقدمة عن تلك الملاحم الكردية التي دونها آ. د. جابا وعن كتاب آ. خودزكو بصدد (لهجة كرد السليمانية) . ثم يتحدث لرخ عن الطريقة التي يمكن بها جمع المواد الاساسية لقواعد اللغة الكردية . كما أن في مخطوطته بعض الاغاني الفولكلورية التي دونها من افواه الاسرى الكرد في روسلاقل . حتى اذا فرغ لرخ من هذا بدأ بذكر نظام الاصوات الصائتة والاصوات الصامتة للغة الكردية التي وضعها على أساس ابجدية ليبسيوس ، متحرياً على مهل عن تناسب الاصوات في اللهجات الكردية الكرمانجية والزازائيـة والسليمانية والآميدية

والخيردوستية ، معيناً العلاقة بين هذه اللهجات وسائر اللغات الايرانية الأخرى ، كما يشير الى نظام تغير الاصوات في اللغة الكردية ايضاً .

ثم ان لرخ اراد ان يتوسع في دراسة البناء والاساس لقواعد اللغة الكردية ، وسعياً دؤوباً وراء جمع المواد الضروريه لهذه الدراسة اضطر الى الاشتغال بسائر المواد المتعلقه بتطور الاشكال التاريخية للغة والاخذ بالمقارنة والمشاكلة والمجانسة بين مواد اللغات الافغانية والمازندرانية ، لما في هذه اللغات من المسائل ما يشبه شديد الشبه بمسائل اللغة الكردية .

ويتضح مما كتبه لرخ عن قواعد اللغة الكردية انها دونت مقتضبة وبصورة ناقصة . وفي رسائله الى الاكاديمية الروسية ما يؤكد هذا ويعترف به لرخ نفسه . فهو يلتمس منها المزيد من العون والدعم ، لاستكمال مشروعه ، الا انه رغم موافقة الاكاديمية الروسية على اقتراح گراف بلودوف بشأن تفرغ لرخ لاكمال المشروع ، لم يستطع ذلك ، اذ حالت مهماته العلميه الاخرى في جمع المواد المتعلقة باللغتين القرغيزيه والبشكيرية في منطقة اورنبرك دون تحقيق ذلك فوافته المنية على فراش المرض فى اوروبا .

وفي ضوء ما انجزه لرخ بشأن القومية الكردية واللغة الكردية ، يمكن القول بان الاكاديمية الروسية امست في النصف الثاني من القرن التاسع عشر مركزاً مهماً للابحاث والدراسات التاريخية والاثنوغرافية واللغوية والادبية الكردية . فقد طبعت جملة من الدراسات والابحاث حول المسائل الايرانية والكردية بمعونة الاكاديمية الروسية . وان

معظم الانجازات العلمية بشأن الكردلوجيا في بطرسبورغ انما يقترن بجدارة باسم لرخ وباعماله العظيمة .

لقد كان پ. لرخ اعظم علماء روسـيا قاطبة . فقد انفق كثيراً من وقته وجهده في دراسة التاريخ الكردي والحضارة الكردية . ان لرخ هو الذي اسس الأسس للدراسات والابحاث الكردلوجية في روسيا .

ان المؤلفات التي اتينـا على ذكرهـا ما هي الا علامـات مضيئة على طريق تاريخ الدراسـات والابحاث عن تاريخ القوميـة الـكردية وعن اللغة الكردية ، وفيها تتعين قيمة ابحاث الكردلوجين الاوروپيين والروس . فشكراً للرخ الذى اســتطاع ان ينتزع الكردلوجيا من الدراسات الايرانية وان يضعها على طريق تقدمها المستقل وازدهارها .

* * *

کلامێد جمعەتا کوردایە لیریکی یێ

ئەندامی یاریدەر : پرۆفیسۆر حاجی جندی*

ناڤا کولتورا جمعەتا کوردادا زارگۆتنا ـ فۆلکلۆرا وێ یە کەڤنە ـ تەزە ، یاکو گەلەکی دەولەمەند و پر ژانرە ، جیکی هـــەری لاییق دگرە .

د وێ خەزنا نەحەسابکریدا ، باوەر بکە ، ئەمەکێ هەر نەفەرەکە وێ جماعەتێ هەیە : هەرگێ ب عەفراندنا خودڤا ، هەرگێ ب ژێ

---

* ئەندامی یاریدەری کۆڕی زانیاری کورد پرۆفیسۆر حاجی جندی زانایەکی ناوداری کوردە لە ئەرمەنستانی سۆڤیێت و گەلێك بەرهەمی زانستی هەیە کە بەشی زۆریان لە بارەی فۆلکلۆری کوردەوەن . پرۆفیسۆر حاجی جندی ئەم وتارەی بەتایبەتی بـۆ گۆڤاری کۆڕ نوسیوە و ئەنـدامی یاریدەری کۆڕ مامۆستا شکور مستەفا شێوەی نوسینەکەی لە لاتینییەوە گۆڕیوە و کورتەی عەرەبییەکەی بۆ نوسیوە و ئەو فەرهەنگۆکەی بۆ داناوە کە لە پاشکۆی وتارەکەدا بلاوکراوەتەوە .

ـ لیژنەی گۆڤار ـ

هلانینا خوەڤا. جماعەتا کورد ب ڤی تەحەری، چاوا نڤیسکارێ ئەرمەنی ناڤودەنگ خ. ئابۆڤیان هەق دکە، جماعەتەکە دەنگبێژە ئەو دبێژە: «پۆیێزیا جماعەتا کورد گهیشتییە دەرجەکێ ئوسا بلند، کو مەرڤ ب پیشداچوونینا وێ شاش و مەعتەل دمینە. هەر کوردەك، حەتا هەر ژنەکە کوردێ ژی عەسل ب روحێ خوەڤا پۆیێتە. ئالییێ تشت بەر خوە دەرخستنێدا کەمال، مەعریفەتا وان هەر یەکی ژی پڕە... ئەو گەلەکی سادە و خەبەرزەلال دەسترێن ددرهەقا گەلی - گەبۆزێد خوەدا، گوڕگوڕادا، کانی - چەغکانییێدا، کولیکادا، چەك - رحالادا، مەعنەگییادا، قەومانێد مێرخاسییێدا، دەرهەقا بەدەوێد خوە و کاوا - کوبارییا واندا، دەرهەقا وان حەمو تشتادا، چ کو نێزیکی دلێ وان و فەعمدارییا وانە، گشکی ب همبەرکرناڤا دنەترینن، و دجەعدینن وان حەمویا ب کلامێد خوەیە مقامە خوەش، کو ئایهای هنەکێ گوهێ مەرڤێد ئێڤروپایێ خوەش نائێن؛ دها ب ژێن بدنە کڤشێ، لێ بها گرانن، چاوا شەعدەتییا عەمرێ وانی روحانییێ و چاوا قەیدێ فکراندنا جماعەتەکە خوە خوەتییێ...»[1]

دەنگبێژی - زارگۆتن ناڤا ڤێ. جماعەتێدا بویە عەددت، چاوا رەقاس، عەید - عەرەفات. لەما ژی ناڤا زارگۆتنێدا تەمامییا عەمر،

(١) خ. ئابۆ ڤیان، کورد، بنهێرە کتێبا «دەستەلوێ»، نڤیسکارێد ئەرمەنییا دەرهەقا کورددا، حازرکر و تەرجەکر ح. جندی، یەریڤان، ١٩٦٣، روبێلێ ٥.

رابوون و رۆنشتاندن ، عەدەت ، فکرداری و خوەستنا . جماعەتێیە دەور و زەمانا تێ کڤشکرنێ . پێڕا ژی تێ بەلوکرنێ مەعریفەتا وێ هندا عەفراندنێد ئوســادا ، ئێدکو ئیـدا ژێڕا بوونە مۆنۆمێنتێد دەورانبێژە دومکدرێژ .

ناڤا وێ زارگۆتنێدا دلێ جمەتەکێ دکوتە ، دخوێنە ســەر بلندایا وێ ، فیلۆسۆفی‌یا و جەڕباندنا وێیە قوڕن و دەورانا تاریقا وێ ب جوڕێ زارگۆتنێ .

ب ڤی تەحەری زارگۆتنا جمەتا کورد ، چاوا جەوەك ، ناڤا سال و زەمانادا بوویە چێمەکی مەزن ، سالۆ ب سالۆ تەزە بوویە و عەیانی وی خەیسەتی‌یە چ کو جمەت ، ب خوەیە ، بوویە نەینکا دلێ وی‌یی سدقتەمز ، ئاقا حەلال ، چقا چلکا شیرێ دێ . « حەتا وێ رۆژێ من کلامەك ئوسا نەبهیستبو ، وەکی ئاقا رابوون ـ رونشتاندن ، خەیسەتێ ملەتی‌یێ بدا کڤشێ ، وەکی ئاقا روحێ جمەتێ بداکڤشێ ، چاوا کلاما کوردا . گاڤا کلاما کوردا دبهێیتی ، کورد خوە ـ خوە تێ بەر چەعڤێ تە » .[2] رۆمان‌نڤیسێ ئەرمەنیێ عەیان رافی دەرهەقا زارگۆتنا کوردادا وا گۆتی‌یە .

زارگۆتنا جمەتا کورد عەفراندنا تەمامی‌یا جمەتـــەکە ب دینێ بەشقە ـ بەشقەیە : (موسولمان ، ئیزدی ، عەلی ـ ئیلاهی ، خاچپارێز ، جمەتەکە ژ هەڤدو پارپاریکری کوردستانێ ئیرانێ ، یا تورکیایێ ، یا

(۲) رافی ـ بریسك ، بنهێڕە کتێبا « دەستەگول » ، روبێلێ ۱۱ .

عیراقێ) . ئاها ئەڤ جمعەت ب ئاهل و جاهل ، ب خۆرت و قیز ، ب کاڵ و پیر ، ل سـەر زارگۆتنـا خوە خەبتیە ، روحێ خوە کرییە ناڤ ، تام تەمام شمشات و حەلکرییە قوزنە پەی قوزنا ماك و دەوڵەتی کرییە و ب خودزا تەڤایی ئانییە گیهاندییە مە .

کلاما جمعەتا کورد ، هـەر نموونەکە زارگۆتنا وێ جمعەتێ تو سینۆرێ دەولەتا ناس نەکرییە ، ژ بـەر سینۆرا ، چاوا تەیرەکە ئاتمەجە ، دەرباز بوویە ، گهیشتییە جماعەتێ ، تو دینا پێشی نکاربوویە لێبگەزە ، ب فکرا خوەڤا پێش بوویە ، دلێ هەر خەباتچیکیزا خەبەر دایە و ئەو دایە خەبەردانێ و سترانێ . ناڤا ئەڤێ نمیسـارێدا بێتما مە ئەو نینە ، وەکی ئەم دەرهەقا نموونێ زارگۆتنا جمعەتێدا ب تەمامی گلی بکن . ئەم دخوەزن تەنێ سەر سێ پرسا بسـەکنن ، بنڤیسن دەرهەقا کلامێد خەباتێ ، حزکرنێ و تەبیەتێ ، وەکی ب هـەڤزا دکەڤنە ناڤا ژانرا لیریکییێ .

کلامێد خەباتێ و ئێد دەرهەقا خەباتێ

ناڤا زارگۆتنا جمعەتا کوردادا گەلەکن عەفزاندنێـد خەباتێ ، شوخول ، عەمەل . کلامێد ئوسا دوپا وەختێ خەباتێ تێنە عەفزاندنێ — ل گوندا ، مالا ، کۆنادا ، لێ پایێ پزێ ل دەرڤا د عەفزن : ل جییێ ، گاڤا شـڤان کەرێ پێز دچێرینـە ، تینە گوهێزێ ،

كو بده مەخەلێ ؛ ل دەشتێ و زۆزانا ، گـاڤا گـاڤان ل بـــەر دێوێره ، دێوێر تينه قيالـگێ ؛ ل كەوشەنێ گوند ، گـاڤا بەرخڤان و گۆلـكڤان بەرخ و گۆلـكا دچێرينن ؛ ل وى عەردى ، كيـدەرێ جۆتـكار زەڤىيا رادكن ، ب « هۆرۆڤێلا » هـــەڤ تينن خيرەتێ . وەختێ مەدا ئوسا ژى كلامێد دەرهەقا تراكتۆر و تراكتۆريستادا ، كۆمباينچيێ و كۆمبايناداد عەفرن .

دێمەك ، ڤى تەحەرى ، خەبات ب خوە چەعڤـكانىيا عەفراندنێد ئوسانه ، و ئەوه ، وەكى حەواسێ ددە خەباتچيێيا ، كو دلێ خوەزا بێژن ، نەكو تەنێ خوە . پێ بدنه موژولـكرنێ ، لێ ئوسا ژى ب وان كلام و قەيدا سەركارىێ ل حەيوانێ بەرخوە بكن .

ب گلیكى ، كێدەرێ خەبات ، شـــوخول و عەمەل ، ل وێ دەرێ ژى كلام و دەنـگبێژى .

كلامێد دەرهەقا خەباتێـدا ، چاوا ئەمێ ژێرێ ببێنن ، گەلەك جارا نەكو تەنێ مەرڤەك ژ بەر خوە دەردخه ، لێ ئوسا ژى كۆما خەباتچيێيا ، ب كۆم ، وەكى دێ گۆتى — حەمێ مەرڤێد سـەر خەباتێ : ئێ كو دبێژن ، ئێ كو وانا ڤەدگـەزينن ، دوەكلينن .

گەره بێ گۆتنێ ، وەكى كلامێد دەرهەقا خەباتێـدا وا خوزێ نينن ، ئـەو حملى ب كلامێ حزكرنێزا تێنه گرێدانێ . پرســـەكێ خەبات و حزكرن ژ هەڤدو نائێنه چيت و پەردەكرنێ .

وەختا خەباتێ ، نەكو تەنێ خەبات ل بەر چەعڤێ عەفراندارە ،

لێ ئوسـا ژی حزکرییا وی ، یانێ ژی حزکرییێ وێ و ئەڤا یەکا هێ قەوەت و سحەتێ ددە مەرڤ ، وەکی خەبات سەر وی گران رۆنەنی ، هێسا و شا دەربازبە ، تێ دەرناخە ، چکا چاوا رۆژا خوە دەربازکر .

عەفرِاندنێـد کلامێد کوردایە خەباتێ حملی گوندێنە : شڤان و گاڤان ، بەرخڤان و گۆلـکڤان ، بێریڤان ، جۆتـکار و هۆریکڤان ، کێلەندیکێش ، دەعسـکێش ، گورزچێ و ترمخچێنـــە ، کەڤربڕ ، پێشەکرانێ جودە — جودە ، قیز ، بوک و ژن ، ئێد کو شوخولێ مالێ دکن : خالی — خالیچە چێ دکن ، دچنە زبارا — هرییێ دشکنن ، دەو دکلێن ، پەز و چێلەکا ددۆشن و شوخولێ دنێ دکن .

ناڤا عەفرِاندنێـد دەرهەقا خەباتێدا ، مە چاوا گۆت ، گەلەک کڤشن کلامێـــد دەرهەقا شڤانییێ ، کەری — سـورییێد پێز و چێڕاندنا واندا . ئەڤا یەکا فەعمدارییە ، چمکی ئەم دەرهەقا جمەتەکە ئوسادا خەبەر ددن ، چاوا جمەتا کوردە ، وەکی چقلەکی مالهەبوونا وێیـە حمـلی ژی خوەیکرنا حەیوانێ گر و هور بوویە . لەما ژی کلامێد شڤانییێ ئاڤا زەعفن ناڤا زارگۆتنا وێدا . بەعێ خەبەرێ :

شڤانۆ ، شڤانێ تێجرانۆ ،
تە ل ملا توکی بەر خانۆ ،
تە ل پشتێ کۆد و هەڤانۆ ،
ل دەستان چۆنـگری گاڤانۆ .

بێ سبێ حۆکە قزانی میانۆ ،
کۆچ و کەرییێ کیکان و ملان گرانە ،
دەربازکە هەرە ل وارا نۆ .

کلامەك دندا تێ عەیانکرنێ ، کو دلکەتی بەرخوە دکەڤە ،
وەکی شڤان ل چۆلێ « کنجێ وی قلێرن » ، وەکی ژ حزکرنا وێ ،
گەدە لاوەکێ وێ « تەعشتێ » و « فراڤین » بەردا نەچویە ،
دخوەزە ، وەکی نفرییا لێ نەکن .

ناڤا کلامێ جمەتییێ تەنێ دەرهەقا شڤین نینە ، ویرا تەڤایی
پێشدا تێ بێریڤان ، یا کو پێز دەدە بێر ، پێز ددوشە . کلام دەرهەقا
بێریڤانێدا گەلەك و گەلەکن ، و دناڤا وانادا شڤان ب خوە پێشدا
تێ :

بێریڤانا من سەکنییە سەر تەڤنێ ،
بەژنزراف ، مێزەر کەڤنێ ،
شەڤێ نیڤێ شەڤێ
ئەز عەڤدالێ خوەدێ تێمە خەونێ .

شڤان حەرەتا بێریڤانێیە ، ئەو ژ بۆنا وێ نەخوەش دکەڤە و
خوەستنا وی تەك ئەوە ، وەکی قە نا جارەکێ ببینە :

بێریڤانێ ، کوبار ، کوبار خوە ل با نەکە ،
جەژێ خوە هلدە کانییا پشت مالا مە قەستێ مەعنەکە ،

ئالیکی جگەرا من ساغ مایە ،
خراب نەکە .

ئاڤا کلامێد شڤانی‌یێ ـ بێریڤانی‌یێ مۆتیڤەك وا هەیە ، ـ ئەوە ، شڤان وەختا پەز دوتنێ « مەمکێ » بێریڤانێ دبینە ، وســەر وێ یەکـێ ژی کلام ب هەڤدو هاتنە هەڤانینێ ، بەسە خەبەرێ :

کەچێ ، کـولمالێ ، وەختێ من چفتێ زەر مەمکێ تە زەر دیبوٗن ،
سەرێ تەدا فینۆیێ تونسێ بوٗ ،
قۆتکە تەرەزمانی بوٗ ،
دەستێ تەدا گۆبالێ زیڤین بوٗ ،
لنگێ تەدا گـیزمێ رەشە فرەنگی بوٗن ،
پەزێ مالا باڤێ تە دەعنا بوٗ ،
مینکا قەرە بەشە سەر بەرانی
بەر بێریێی رەڤی بوٗ ،
تو بەرژا بەزی بوٗیی
تو ل عەردێ کەتی ـ
سێسەد شێست و شەش بشکۆکێ
بەر بەدەنا تە قەتیا بوٗن ـ
منێ وی چاخی چفتێ زەر مەمکێ تە زەر دیبوٗ .

ئاڤا کلامێد شڤانی‌یێ ـ بیریڤانی‌یێ مۆتیڤا نفرێ پێکرنێ ژی هەیە . ئەڤا یەکا بەرێ عەولن مالتەنکی‌یێرا تێ گرێدانێ گاڤا دێ و

باڤێ گەدە قەلەن نکارن بدن ، یانێ ژی نەخوازن کوڕێ خوەڕا قیزێ بخوەزن . ئاوا :

پەزێ گەدە لاوکێ من گەلەکە ،
نیڤی قەرە ، نیڤی قەربەلەکە ،
ئەزێ ئیرۆ قێمشێ گەدە لاوکێ خوە ناڤم ـ
تو نفرێیا ل پێ بکم .
بەلکی پەزێ گەدە لاوکێ من
هەڕە قەرسا شەوتی
پهێن لێکەڤە ، پەز باها نەکە .

هندا پێزدا گەلەکی پەسنێ نێری تێ داینێ . ناڤێ جوڕێ پێز ناڤا عەفرازاندنادا گەلەکی تێن بیرانینێ ، چاوا ـ کاڵ ، کوڕ ، سۆر ، قەرقاش ، قەر ، قەربەڵەك و دنێ . مەسەلە :

وەی لۆ ، حەسۆ ، حەیرانۆ ،
هۆگەچێ بەرتەیی هندکە ،
گشکی کەڕێ ، کۆڕی کەلی ،
پشت قاپوتی ، ستودارەکە .

پڕبتونا ڤان ناڤا ئوسا ژی شەعدێ وێ یەکێیە ، کو ژ ئالییێ مالهەبونێ جمعەتا کورد چقا زەعف پەز خوەیکری‌یە .

گەلەك عەفزاندن دەرهەقا بەرخ و برخڤانا دانن ، وکی ب جوڕێ

خودڤا دۆپا مینا ئێد زارانن . مەسەلە :

بەرخڤانۆ ، بەرخا بینە ،
تو جی‌یێ خوەش بچێرینە ،
دایکا تە قوربانا تە ،
تو بدە سەر نانێ تە .
بەرخڤانێ مە دەلالە ،
دەستەکا وی کارا چالە ،
ئێڤارێ بینە مالە .

ناڤا کلامێد ئوسادا گەلەکی پەسنێ جۆتکار تێ داینێ . بۆنا ڤێ پرسێ ، هەما ئەم بێر بێنن بەیت ـ سەرهاتی‌یا « مەمێ وزینێ » . ناڤێ وێدا جۆتـکارە ، وەکی خەم و خەیالێ مەمێ ددە ردڤاندنێ ، رێ نیشانی وی زلامێ خالفی ددە و دبێژێ ، کا وێ کوڕا هەڕە و ل جزیرە مالاکێ .

مەرڤێ جۆتکاری حزکری‌یە ، ئەوە ، وەکی دنیایێ تێر دکە ، نان پێڕا دکـهینە .

ئەڤا فکرا ناڤا کلامێد جمـەتا کـوردایە خەباتێدا گـەلەکی تێکـڤشێ . ئاوا ، روبەیتەکێدا تێ گـۆتنێ :

جۆتکاریۆ ، جۆت ل خەتێ ،
خوەدێ بدە ڤی جۆتکاری قەواتێ ،

ئێسال بچێنە نابێ دەستنیگارێ ،
سالك دن بچێنە ئێ دەعواتێ .

جۆتکارێرا تەڤایی پرسا گایێ جۆتا تێ دانینێ . گایە ، وەکی جۆتکاریرا دبە پشت و قەوات ب وی جۆتکار زەڤیا خوە رادکە ، ب وی رسقێ مال و کولفەتێ خـۆ پێرا دکهینە . « دنیا سـەر خەتا گێ‌یە » ، ـ وا دبێژە مەسەلەکە کوردایە فکرکورژ . بـۆنا وێ یەکێ ژی ، چاوا نیشانا رسق ، دەولەتێ ، سترویێ گا ل رەخ یانێ ژی فێزا دەرێ خوە دخن . ب وێ ئێتێ ژی گا ، باوەر بـکی ، خەباتچیکی مالێ حەساب دبە ، نەفەرێ مالێ . ئێزباتی‌یا ڤـێ پرسـێ یەك ژی ئەوە ، وەکی ناڤا کولوچێ سەرێ سالێدا ، نەفەرێ مالێرا تەڤایی ، پارا گایێ جۆتا ژی هەیە . وێ شوندا ، ناڤـا ئێزدی‌یادا وەختێ رۆژی‌یا ، گاڤا زارا دۆلیدانگێ دگەراندن ، چاوا نیشانا خێر و خۆشی‌یێ ناڤێ گایێ جۆتا ژی هلدان ، ئاوا :

دۆلی ، دۆلی ، دۆلیدانـگێ ،
پیرا مالێ قوربانگێ ،
خۆرتێ مالێ زەعڤـا کێ ،
گایێ مالێ جۆتانـگێ ،
کشکی تێکن ڤێ دۆلیدانـگێ .

بۆنا گا و هــۆریکڤانا کلامێد کۆتانێ هەبون ، وەکی ب ریتـــم و ب کۆم دهاتنا گۆتنێ : کۆمەکێ دگۆت ، یا دنێ لـێ

ڤەدگەڕاند ، یانێ ژی خانەك د ئالیێ خوە سەردا زێدەکن . ئـا ژ وان کلامانە ئەڤا هانێ :

— سەرێ کۆتانێ هەزە ،
بنێ کۆتانێ هەزە ،
خودێ قەواتێ بدە ،
گایێ دلـگەڤەزە .
هۆرۆڤێل ، هۆ ، هۆ ، هۆ ...

— سەرێ کۆتانێ چڤە ،
بنێ کۆتانێ چڤە ،
منێ ژێ چنی
گۆپاڵ و شڤە .
هۆرۆڤێل ، هۆ ، هۆ ، هۆ ...

— سەرێ کۆتانێ بی‌یە ،
بنێ کۆتانێ بی‌یە ،
لێ دچێرن بەرخ و می‌یە ،
هۆرۆڤێل ، هۆ ، هۆ ، هۆ ...

— سەرێ کۆتانێ کەشە ،
بنێ کۆتانێ کەشە ،
خوەدێ قەواتێ بدە ،

گایێ کەلەشە ،
هۆرۆڤێل ، هۆ ، هۆ ، هۆ ...

وەعدێ گۆتنا کلامێد دەرهەقا جۆت - جۆبەری یێدا پـێڕا ژی تێنە بیرانینێ تۆخم رەشاندن ، ساپ کشاندن ، بێـدەرو تێخ چەهلێد گەنم و جەهـ ، تەمامی‌یا عەمرێ چاندن ـ چنینێ . ئاوا :

سەرێ بۆقەتینێ مە زەڤێنە ،
لاوکۆ ، دە تو راڤە کێلاندی‌یا خوە هلدە ،
مێرك و چیانێ مە بچێنە .

نانڕا تەڤایی پرسا کیها درونێ تـــێ دانینێ پرسا دەبارێ . بێدەرێ ژی ب خەباتێڕا تەڤایی پرسا حزکرنێ پێشدا تێ ، مەسەلە :

گهێ بدرو ، گهێ پالێ ،
هەی بدرو ، بنەعلە ،
وەکی منێ شەرما خوەیا شەرم نەکرا
منێ قەرەفیلا پۆزێ خوە ـ
تەڕا تێ‌کرا کێلەندی ، بچوما مالێ .

یەکە دن :

وەی پالەنگۆ ، پالەنگرۆ ،
دەعسا دەستێ تە زەنگلۆ ،

دەتو وەرە مێرگا مالا باڤێ منڕا لێخێ ئەشیق و دلۆ .
ئەزێ شەعرا گەڤەز خوە و تەڕا تێکەم سی چادرۆ .
پێ کێلەندی‌یێ خەباتچی رسقێ دێ و باڤێ خوە پێڕا دگهینە ،
بەرەف دکە :

کێلەندی‌یا دەڤزراڤێ ،
تو د دەستێ مندا تێ‌یی مینا ئاڤێ
ب تە دچنن قسمەتێ دێ و باڤێ .

ئەڤا خەباتا گوندێتی‌یێ ئوسا ژی نیشان ددە ، وەکی جمەتا
کورد چقا ب خوەلیێڕا گرێ‌دایی‌یە ، جۆت و جۆبار کری‌یە .

هەرگێ چ کۆ حەتا نها مـــە گۆت گوێ‌دایی بو خەباتا
دەرڤاڕا ، چۆلێڕا ، کلامێد ئوسا ژی هەنە ، وەکی مالادا دعەفرن ،
وەختا خەباتا مالێ . ئاوا ، کەڤانی وەختی چیلەکا ددۆشە ، بەر خوەدا
کلامەکێ ، تشتەکی دبێژە و چێلەکا هین‌بویی شیرێ خوە تەمام ددە ،
وەختا هەڤیر دکە ، مالێ هلتینە ـ داتینە و شوخولێ دنێ دکە ، دیسا
جارنا دعەفرینە ، چاوا :

کوبار ، بەرفا گوندێ مە شەپەیە ،
دەلال ، بەرفا گوندێ مە شەپەیە ،
ئێلێ گوندی‌یا هەڤڕا گرتن زبارەیە ...

خەباتا زبارەتی‌یێ ، وەختێ کۆما قیز و بـوکا ب سـرێ مال
ب مال هری‌یێ دشکنن ، حازر دکن بۆنا رستنێ بەڕ و خالیچە چێ

دکن ، یا کۆلێـکتیڤیێیە . ئەڤا جۆرێ خەباتێ وەکی ب تەخمینا مە عەمرێ هەلەقەتێیا قەبیل و بەرێزا گرێدایە ، گەلەکی بەرێـدا ناڤا کوردادا هەبویە . ب سرێ ئالی هـــەڤدو کرنە . ب هەلەقەتیێـد پاترۆنۆمیێیێرا تێ گرێدانێ . گەلەك جارا ، گاڤا خالی ـ خالیچە ، جارجم ، لۆپ ، بەڕ و تشتێد هرییێیە دنێ تێنە چێ کرنێ ، قیز و بوکێ گوند دچن ئالی هەڤدو دکن ، وان وەختا دیسا کلام ژی ب جی دعەفرینن . ئا ژ وان کلامانە ئەڤا هانێ :

من هەڤرینـگ ئانی ، پەز بڕی ،
کرە تێڕێ ، برە سەر ئاڤێ ،
من شوشت ئانی مالێ ـ
زبارە کرتن .
من شە ئانی ، زبارە شکنین ،
من تەشی ئانی ، کرە کتۆلی ،
من رست ، من بادا ،
من کرە تەڤن داخست ،
من کەرگیت ئانی خالیچە چێکر .

کلامێ کوردا دەرهەقا پێشەدا کێم تێنن و پەسنێ وان پێشەکزانا تێداینێ ، ئێ کو هۆستێ باشن ، دەستەعمەلن ، ب پیر و پێشەنە .

ئاوا ژ وان کلامانن :

ئەزێ بەختێ وەدامە :

بنهێزن کانێ هۆستە موراد هات ل دکانێ .

بلا کاوا منزا چێکە خەزێمێ :

زەر و زێف ، لال و دوڕ ، جەواهر ب مرجانی .

جماعەتێ ب کلامێ خەباتێ گەلەك جارا پرسێ تەربەتکرنێ ، ئێ خوەشی پێکرنێ پێشدا کشاندییە . ل تەمبەڵ و بێ عەمەلا کەنییایە ، قەرفێ خوە پێکرییە ، تەعنا ئێ ئوسا کرنە سۆسرەت ، مەسەلە :

ئەز چوم خومێ نەمال بو ،

جەوێ دەردێ خوەدا بو ،

گەڤەر خەملا خوە دابو ،

کلا وان مەشکێدا ما بو .

یانی :

وەرنە ژەعژییێ ، ژەعژییێ ،

ژەعژی تینە ، تەڤ تۆماستە ،

کۆرماتێدا کاستە ـ کاستە ،

ناڤێ کاڤانییێ ئالیاستە .

خێنز کلامێ خەباتێ ، کو چاوا هاتە گۆتنێ ، گەلەك جارا خوژی نینن ، بۆنا سڤێککرن و شا دەربازکرنا خەباتێ ، جماعەتێ

ئوسا ژی گەلە قەیدە (مقام) عەفراندنە ، کو ب بلورێ ، زورنێ ، تولمێ ، مەیێ و حاجاتێد دنێ یە سازبەندی یێ تێنە لێخستنێ ، گوتنێ . ئەڤ قەیدە خورێنە و ناڤێد وانرا ژی هەما ئەو یەك کڤشە ، چاوا « قەیـــدێ نێری یا » ، « ســـەراولێ نیری یا » ، « گازی یا پێز » ، « بێریڤـــانێ » ، « لور ـ دە ـ لور » و ئێ دنێ ، وەکی حملی چێراندن ، ئاڤدان بێرا پێزرا هاتنە گرێدانێ . شڤان ب لێخستنا بلورێ ، ب ســـەروێری یا نێری یا هێسا و رەحەت سـەرکاری یێ ل کەری و سوری یێ پێز دکە ، چڤا ژی ئەو کەری سوری مەزن بن و پەزێ هینبوی یێ ب قەیدەکێرا ئیدا تێ دەردخە ، چکا وێ کودا هەرە ، چ بکە : بچێرە ، هەرە ئاڤێ ، رابە شـەڤینێ ، هـەرە بێری یێ و مەخەلێ ...

خ . ئابۆڤیـــان گلیکی وا نڤیسی یە : « شڤانێ کورد تو جارا دەستێ وانا ژفیقێ و بلورا حزکری نابە ، ب وانا ئەو بینتەنـگی یا تەنێ بونا خوە ددنە بێرکرنێ و ب هۆستاتی کەری ـ سوری یێد پێز ل هەڤدوَ دهێورینن(٣) .

خێنژ بلورێ ، مە چاوا گۆ ، ب زورنێ و مەیێ ژ حەیوانا هین دکن . ڤێ دەرەجێدا هینکرنا هەسپا جیکی فەرز دکرە . ئاوا ، عەیانە « قەیدێ جریدێ » و « قەیدێ ســـیارا » . جودا گوتی ، « قەیدێ جریدێ » ئەو روحێ هەســـپانا ، ئێ ئەشق و رەقاس ،

---

(٣) خ . ئابۆڤیان ، کورد ، بنهێرە کتێبا « دەســـتەئول » ، روپێلی ٦ .

دەف و بەزا وانە . ڤێ دەرەجێدا ریتما قانونی ، وەکی بەزا لنگێ هەسپێڕا تێ ییمیشکرنێ ، حەواسکارییا بێحەد و حەســـاب پێشدا تینە . سیار ب هەسپێڤا دبە یەك ل وێ ئۆرتێ دبە تەیرێ هەوابز .

کلامێد دەرهەقا خەباتێدا ، بەشقە گۆتی ئێ وەختێ سۆڤێتیێدا هێ گواڤە ددن و پێشدا تین یەعنی ئەوە ، وەکی خەبات ب کۆلێکتیڤی تێ کرنێ ، مەرف ب کۆلێکتیڤی خەباتا کۆلخۆزی ، سۆفخۆزێ و زەڤۆدێ دکن و هەما وان وەختـــا ژی پێشدا تێن کلامێد تەزە . بریگاد ب هەڤڕ دکەڤنە سۆسلەجیێ و هەر یەك دجەعدینە ، وەکی خەباتێ خوە رند بقەدینە . هەما وان چاخا ژی کلاما داڤێن سەر هەڤدو ، ئەشقێ ، خیرەتێ ناڤا هەڤـــدا پێشدا تینن . کلام ل ڤێ دەرێ دبە بەربینا خەباتچیێ ، کەلا جەعداندنا وی (وێ) زێدە دکە . ب ڤی تەحەری پێشدا تێ و هاتنە کلامنە ئوســا ، کو ب سەرجەما خوەڤا لاپ تەزەنە ، مەسەلە :

مە زۆزانێ بلند دانی ،
مە ژکانییا ئاڤا سار ئانی ،
ئەمێ بخۆن قاتخێ تیر ،
ئەمێ رۆن هلدن ژ ماشینێ شیر .
قیز و بوکێ مە کۆچەرێ لێدخن ،
کۆلێکتیف دەرێن سۆسیالیزمێ ،
کانی ، کولیلك نۆتلا هیڤا ،

ئەم خەبەردن و کۆلێکتیڤێ .

وێ تەزەبوونا خوەڤا ئەڤ جورێ کلاما نە کو تەنێ دەوسا ئێ کەڤن دکرن « هۆرۆڤێل ، و ئێ دنێ » ، لێ ئوسازی سیکاڵەکە تەزە ناڤا وێ زارکۆتنێدا پێشدا تینن ، گرێ داین عەمرێ تەزەڕا ، ئێ کۆلێکتیڤێڕا .

ئوسا ژی گەرە بێ گۆتنێ ، وەکی کلامێد دەرهەقا خەباتێـدا ئێ ودعـــدێ مەدا دۆپا ب چاپ ، ب بانـگ و بانـگ تێنـــە عەفڕاندنێ ، ب خانە ـ خان ، مینا ئێ گۆڤەندێ ، چاوا :

هازۆکن ، زۆکن ، زۆکن ،
کێ ئەم هەڤڕا لۆدکن .
دەعوەتا لاوك بکن . . .
ئێڤارێ ، دە زۆ بکن ،
هرینگێ هەڤڕا شەکن ،
دەعوەتا کەچکێ بکن .
دەزۆکن ، زۆ ـ زۆبکن ،
خەباتێ هون زۆبکن ،
دەعوەتێ پایزێ بکن .

کلامێـد ڤی تەحەری ، وەکی ب کۆلێکتیڤی تێن عەفڕاندن و سترانێ ، نەـا گەلەکی دعەفڕینن ، هنە جارا ژی ب دۆ زمانا ، ب

زمانێ ئەرمەنی و کوردی . مەعنـــا وێ ئەوە ، وەکی کـــەلە کۆلخۆزادا و ســـۆڤخۆزادا ئەرمەنی و کورد ب هـــەڤرا دخەبتن ، زمانێ هەڤدوَ زانن . مەسەلە :

(٤) Յոթնամյակն ենք կատարում,

لۆی لم ، لۆی لم ، لۆی لم ،
دایێ ، جانێ عەمرێ خوەشێ سەیرۆکێ .

(٥) Մրցման պայման արեցի,

لۆی لم ، لۆی لم ، لۆی لم ،
دایێ جانێ ، عەمرێ خوەشێ سەیرۆکێ .

(٦) Փոխանցիկը շահեցի,

لۆی لم ، لۆی لم ، لۆی لم ،
دایێ جانێ ، عەمرێ خوەشی سەیرۆکێ .

دەورانا سۆڤێتی‌یێ ـ کلامێد ب سەرەجەما سۆسیالیستی‌یێ و ب جورێ ملەتی‌یێ ـ ئەڤە ئەو قەوماندنا تەزە پێشدا هاتی ، وەکی

---

(٤) حەفت سالی‌یێ ئەم دقەدینن .

(٥) پەیمانا لەجێ گرێدا .

(٦) پەیراقا دەربازۆک من ستاند .

ئەم ناڤا سیکلا کلامێد کوردایە خەباتێدا دبینن . پرسەك ژی ، بۆنا عەفرۆاندنا کلامێد ڤێ سیکلێ ، کرنا کۆمێد خوە عەفرۆاندنا ، وەکی گوندادا ـ ل رەخ کلوبێد کۆلخۆز و سـۆڤخۆزادا ، ل مەکتەبادا هاتنە و تێنە تەشکیلکرنێ ، جیکی مەشور دکرە .

کلامێد دەرهەقا حزکرنێ

مێرکرنێ ـ زەواجێ

ناڤا زارگۆتنا کوردادا کلامێد حزکرنێ (بەنکیتیێ ، ئەڤینێ) وەکی دنێ چاوا تێنە ناڤکرنێ « کلامێد کەچکا » ، گەلەکن . ئەڤ جورێ کلاما راستیێ ژ پایێ پرێ کەچکا (قیزا ، ژنا) بەر خوە دەرخستنە . خێنژ وێ ئەو کلام هەرگێ خۆرتا ژی بـــەر خوە دەرخستبن ، بەر خوە دەردخن ژی ، دیسا حملی ژ عەمرێ کەچکانە ، قیزا گەهیشتی ، ژنا مێرکری : هەرگێ دەرهەقا حزکرنا وێ دابە ، هەرگێ دەرهەقا حالێ وێ و رۆژا وێیە دژماردابە .

ئەڤ جورە کلام ، نەهێزی وێ یەکێ ، وەکی ، قەدرێ وانا وەختا بەرێ تو نەبو ؛ ناڤا مجلسێد مێرادا شەرم حەساب دبو بێنە گۆتنێ ، لێ دیسا ئەڤا سیکلا کلاما گەلەکی دەولەمەندە . مەعنـا ڤێ یەکێ ئەوە ، وەکی ئەڤ جورێ کلاما حملی دەرڤا هاتنە گۆتنێ ، دل ناڤا ئازاییێدا ڤەبویە ، ل چـل و چیـا ، چۆلێ . وەختێ وا نە

تەنێ زار ، لێ عەینی دلا دەنگ دانە هەڤ ، دلێـــد حزکرێ زاری هەڤ بۆنە . وی وەختێ ئەم دوَ مەرڤا دبینن ـ قیزێ و خۆرتێ بەر ب مراز دوَ دلا ، وەکی ژ هەر دوَ ئالیا ژی هەڤ دپەسنن ، حزکرنا خوە بەلودکن ، یانێ ژی گازنێ خـوە ب هەڤدوَ دکن و ب کلاما حالێ دلێ خوە هەڤ ددنە فەعمکرنێ .

ئەڤ عەڤڕاندن حملی یا جاهلانە ، جاهلن ـ ببە قیز ، ببە خۆرت ، وەکی کلامێد وا ژ بەر خوە دەردخن و جابێ سەر هەڤدوَدا دشینن ، یا دلێ خوە دبێژن .

وەختێ وا دل دبـە کلام ، کانیك ، هـــەر دەرا خوە ددە حەساندنێ . خۆرت و قیزا بەنگی ، بەشقە ل چۆلێ ـ کەوشەن ، جێیێ ل زۆزانا ، ل دەشـتا ، ل بنداروکا سـبا زوَ حەتانی ئێڤارا درەنگ دبە کاکە ـ کاکا وانا ، و تو هەو زانیبۆنە شاروَر و بلبل ، دسترێن و خلازبۆنا سترانا وانـ تونە . دل دبە بلبل . حزکرن ، ئەڤینا دل ب کلاما تێ گۆتن و کلام تێنە نتراندن و خوەشکۆتنێ . بۆنا حزکرییا خوە ، یانێ ژی بۆنا حزکرییێ خوە ، دل پێدا ـ پێدا دبە ئاگر . د هندا خوەدا دلێ بەنگی ئاگر ب دلێ مە دیسا دخە ، دل چاوا بەعر فورددە ، پێل تێ پێلا ئوندا دکە ، دبە تێل و قەیتان د ناڤا هەوێدا دچە دکهیژە دلێ حزکری و دکەکینە ، و ئەو گشك ب کلاما تێنە گۆتنێ ، ب کلامێد ئالاڤگوڕ تێنە گوڕکرنێ . دل ئاگر ، کلام ئاگر .

خوەشن ئەڤ کلام ، تەزە ، چاوا بەرفا یەکشەڤی ، چاوا ئاڤا چەعڤکانی یانە سبێ شەبەقێ ، و کوڕن ئەڤ کلام ، چاوا ئاگر ، چاوا ئانتێخ و تەندوَرا زمزمی ، و ب کەلن ، چاوا سێلا سەر ئاگر کەلپێ کەتی . ئو بێ حەسابن ئەڤ کلام ، وەکە ستەیرێد رو عەزمین ، وەکە گول و گیێ زوزانا . هەر دلەك کانەکا کلاما ، هەر دلەك بەرەکە کلاما . دل دبە دەنگبێژ . ئەڤە مەعنیا گولڤەدانە کلامێد کەچکا ، ئێ حزکرتێ ، بە نکیتی ی - ئەڤینی بێ د ناڤا جاعەتا کورد ادا .

ناڤا کلامێد ئوسایە تەبیەتی یێ یە حازرعفرێدا تێنە پەسناندنێ قیزکێ (کەچکێ) ، چەعڤێد وێ یە بەلەك ، یانێ رەشە ئاگرێ ، بەژنا وێ یەتاژهان ، زراڤە بلند ، چال و چار گولی یێد وێ بە درێژ ، رێڤاچونا وێ یە وەکە یا محینا کحێل ، خەبەردانا وێ یە شیرن ، دەف و لیڤێد وێ یە زراڤە مینا کاغیتێ ، تلی - پیچی ییێد وێ یە مورموری . تێن پەسناندنێ ئەو ، چ کو سازی وێ و بەژن و بالێ وێ تێ . ئاوا :

دەلۆ ، لۆ لاوکۆ ،

سەرێ من قوربانا سەرێ تە بی یە ،

وەرە وەزێ سالخ - سوخلێ ،

زێری بێ مالا قوتو تەرا بدم .

زەری یی مالا قوتو دئوسانن :

ناڤکێلێ وانە زراڤینە ،

بەژنا وانە قازاختینە ،

لنگێ وانە کوندەلێ سوره فرنگینە ،

گۆرێ وانه ساقێ عەجەمێنه ،
دەڤ لێڤێ وانا مژمژۆکێنه ،
سورەتێ وانا سۆره خال ـ خالێنه ،
ددانێ وانه سەدەفێنه ،
چەعڤێ وانه رەشە لەگلەگێنه ،
برۆیێ وانا رەشە قەیتانێنه ...
مەرڤ مالا خوه بدە ، سەرێ خوێ بدە ،
یەکە ئوسا خوەژا بێنه ،
توجار ، توجار پوشمان نێنه ...

کلامێد « کەچکا » د ناڤا خوەدا نەکو تەنێ بەدەویا قیزێ ددنه کفشکرنێ ، حزکرناوێ ، لێ ئوسا ژی دەرد و کولێ وێ ، گازن و شکیاتێ وێ دەرهەقا وێ یەکێدا ، کو چاوا ناهێلن ئەو ب دلێ خوە هەژە مێر . ئەختیاریا وێ ددستێ دێ و باڤێ وێدانە .
شکیاتێ قیزێ ، ئایهای ، بەرێ عەول ل سنفا دەولەمەندیا خوەش نەدهات ، وەکێلێ کیژانێ دکاربون سێ ـ چار ، دهـ و دەنزدەهـ بستەندنا ، لەما ژی کلامێد ئوسا ژ ئالیێ وانا پێکەنی و شەرم دهاتنه حەسابکرنێ . گەلەك کلامێد ئوسائێ ئاساخیێ بۆن و چڤا جی نەددان وانا ، ئەو ئاڤا ل هەڤ هێ زێدە دبون . قیز ، ژنا کورد ب کلامێد خوە نەکو تەنێ شکیاتێ خوە ددا بەلوکرنێ ، لێ ئوسا ژی بۆنا ئەختیاریا خوە شەڕ دکر پێشبەڕی عەدەتێ کەڤن .

ئاوا ، نها ئەم بسەکنن سەر چەند پرسا ؛ ئێدکو ناڤا « کلامێد کەچکادا » ژی گرتنە .

ژ وان پرسا یەك یا قەلەنە .

قەلەن ، بەرێ عەول نیشان ددە ، وەکی قیزا کورد ، یانێ ژی ژنەبی وکیلا مێرکرنا خوە تینە وەکیلێ وێ و مێرکرنێ ئەو مەرڤن (باڤ ، برا ، کوڕئاپ و ئێد دن) ، ئێد کو ئیزنا وانا هەیە قەلەنێ وێ ببڕن ، قەلەن بستینن . دەرهەقا ڤێ نەهەقیێدا گەلەك و گەلەك کلامێد ب نێتا نفڕکرنێ و شکیاتکرنێ عەفرینە . قیز حەتا نفڕێ دێ و باڤێ خوە ژی دکە ، شکیاتی پێشیا وی عەدەتی دکە ، وەکیچەتنایا پێشدا تینە ، ناهێلە ئەو ب دلێ خوە هەڕە مێر .

ئاوا ، کلامێد تێ گۆتنێ :

دە برا خوەدا قە دێ و باڤێ منزا قە هلنەدا ،
دە چاوا نەدابۆم خۆرتەکی چاردە سالی
مال ب گوند ، دلێ من تێ هەبۆ .
دامە قونجکێ بەزیێ کەڕەشڤانێ مالێ ،
نا وەلە سەڤ خاترێ چار کاپێکێ دنیالکێ .

ب « چار کاپێکێ دنیالکێ » ، وەکی دەوسا خەبەرا قەلان هاتنە گۆتنێ ، قیزکا مێرکری ، دکەڤە دەستێ یەکی ئوسا ، کو مەرڤ ژێ زەرزەندە دبە ئاوا ، دیسا د وێ کلامێد تێ گۆتنێ :

ده برا خوەدێ دێ و باڤێ منرا قه هلنەده .
ده چاوا نەدامه خۆرتەکی چارده سالی مال ب گوند ،
دلێ من تێ هەبوو .
دامه قونجێ پیسێ مێرا . داری کارنیخێ ،
ساڤێری ڤۆلۆ ، چیمێ دەڤ کولەکێ ،
ئاترۆستی مێرا -
سبێ حەیا ئێڤارێ سەر سینگێ کەڤەر ،
درێژه گەندێ ، گەمارێ ، خلینکێ ، ڤێ گیلازێ .

کلامێد وایه ب نفڕ چقا بێژی ، مەرڤ دکاره بینه ئۆرتێ گاڤا دانه کالێ ٧٠ ـ ٨٠ سالی ، یانێ ژی قیزا گهیشتی ، یان ژی ژنابی گەدەکی تفال ، زاڕو . ئاوا :

ئەلەگەزێ ل وان گرا ،
برا کوڕێ سەبابکارێ من بمره ،
چاوا سالا ئیسالین .
دەستێ من گرتن .
دانه گیسکێ کوڕی ناف کاڤرا .
ڤرا فەمەداری‌یه ، وەکی «گیسکێ کوڕی» گەدەیه ، ئێ عەمردا چوك .

تونەبوونێ ، یانێ تەمایا مالێ دنێ ، گەلەك جارا قیز بێ دلێ وێ هەما مالدا دانه مێر ، دانه کوڕئاپ ، کوڕ خالێ وێ ، وەکی

قەلەن نەدن ، یانێ ژی کێم بدن و ئەڤێ یەکێ دیسا هێسر وگری ، هکیات و گازن پێشدا ئانی‌یە . کلامێدا وا تێ گۆتنێ :

منێ خەونەك دی‌یە ژ خەونێدا ،
چار ساله خار بوٚم سەر خانێدا ،
خوەدێ رەشکە مرازێ مالێدا .

ناڤا «کلامێ کەچکادا» ، تەنێ دەرد و کولێ کەچکا نینە ، وەکی تێ‌خانێکرنێ ، ڤێ دەرەجێدا خوٚرتێ کەسیب ژی ژ دەستەنگتی‌یا دنیالکێ نکارن قەلەن بدن ـ بگهیژن مرازێ خوە ، حزکری‌یا خوە بسینن :

خوەدێ مالێ دنێ خراب بکە ،
مالێ من هندکە ،
قەلەنێ کاوا کوبارا من دەرنایێ .

قەلەن پرسەکە سوٚسیالی‌یێ‌یە : هەبوٚنا کێ هەبوٚنە کو تەنێ دکاربوٚ قیزا هەره بەدەو بستاندنا : قیزا چوٚك ، یا مەزن ، ژنەبی‌یێ ، لێ ئوسا ژی چەند بکرا ، وەکی دنێ چاوا دبێژن هێوی بانی‌یا . هێویتی عەمرێ ژنا کورددا وەکە مرنێ بوٚیە ، وەکە روٚژا رەشە حش ، چاوا :

دەردێ هێوی‌یێ دەردەکی گرانە ،
نەیێ سەرێ کورێ چیانە ،

ئەیێ سەرێ دار و بەرانە ،
ئەیێ سەرێ کەڤرانە ،
کوچکێ سەرێ چیانە ، -
دەردێ هێویێ زەعف گرانە ،
ئۆلانی ڤۆلنجیا روڤی‌یانە .

ناڤا کلامێد کوردایە حزکرنێـدا جیکی کفش دگرن کلامێد دەرهەقا خەریبی‌یێ ، یانێ ژی ، چاوا دبێژن ، «کلامێد خەریبی‌یێ» . خەریبی دوَیا گرێـدایی بتۆیە تونەبتونێڕا : ژ دەستێ تونەبونێ جاهـل چۆنە جی‌یێ دوَر - خەریب ، وەکی بۆنا پاری نان بخەبتن ، کو قەلەنێ خوە دەرخن . خەریبی ، ئوسا ژی ب ئەسکەری‌یێڕا گرێدایی بتۆیە ، ب گرتن و ســـوڕگونکرنێڕا . بەیت - ســـەرهاتی یێڕا « مەمێ و عەیشێ » هەما دەرهەقا وێ یەکێدانە .

قیزێد بەر ب مراز ژ کوڕایا دلێ خوە نەعلی‌یانە و ڤێ پرسێدا گەلەك - گەلەك کلامێد ئاگر ئالاڤ ب هەڤ ئانینە ، گۆتنە گازن و شکیاتێ خوە ل بەر ســـەبەبا کرنە . ئاوا ، دەرهەقا خەریبی‌یێ ڤی تەحەری هاتی‌یە گۆتنێ :

زەوال گەدە ، دچی وەلاتێ خەریبا ، من بێر نەکە ،
من سێڤەکە خەلاتیکە -
بەری‌یا خوەکە .
وەختا دچی وەلاتێ خەریبی‌یێ ،

بینا تە تەنـگ دبە ـ دەرخە ،
ئەشقا من و خوەڕا قاسەکێ لێ مێزەکە .
خەریبیێ ، گەلەك جارا ، وەختەکی درێژ کشاندیە ، سالا :
هەتا خەریب ڤەگەڕیانە حزکریا وی دەست خوە چویە ، پیر بویە ،
پۆرێ سەرێ وێ سپی بویە .
نەما ، نەما ، کەلەش لاوکۆ ،
لاوکێ من چویە خەریبیێ ،
دەرەنـگی بو ، دەرەنـگی بو ،
حەتا هاتبو چەرمێ جانێ من ماشیا بو ،
پۆرێ سەرێ من سپی بو .
سـەبەبیا خەریبیێ گەلەك بەخت و مراز شحتینە ، دو دلێ
حزکری نەگهیشتینە مرازێ خوە ، و مرازێ وان چەعڤادا مایە ،
ئاوا :
کەوا گۆزەل دەرکەتیە دەرێ مالێ ،
سەر ملێ چەپێ من دنهێڕە ،
سەر ئانیا کەڤەردا خالکری چار گۆل زێڕە .
حەتانی چوم وەلاتێ خەریبا ، ڤەگەڕیام ،
دەستێ کەوا کۆزەل گرتنە دانە مالی مێرە .
قیز ، ژنا کورد ، وەکی ژ وی حالێ چەتن دەرێ ، ژ خوەڕا
رێ دیتنە : ئەوێ بەرێ عـەول نفڕینە کو تەنێ دێ و باڤێ خوە

کرنە ، وەکی دەستێ وێ گرتنە زۆرێ دانە مێرێ نە ب دلێ وێ ،
لێ ئوسا ژی نفرێ ل وان دەر و جینارا کری‌یە ، ئێ کو « ئۆرتا
دۆ دلادا ، چار چەعقادا » فەسادیێ کرنە ، قۆسیتی کرنە ، چاوا :

مالی ـ گوندینۆ ، هەڤال ـ هۆگرنۆ ،
هەرچا ئۆرتا من و ئەما حەمودا خەبەردە ،
برا مالا وی مالانە دەربە ،
تژی مەعر و مشك ، دۆپشکێ ل زەربە ،
برا بوکا مالێ تمێ ـ تمێ ل ستەور بە ،
برا قیزا مالێ حەڤت سالی‌یا خوەدا زکی ل بەربە ،
برا جاهلێ مالێ‌یێ مرێ بە ،
مالخوێ مالێ‌یێ بەر مەزەل بە ،
خولە ـ خولا قازی‌یان و مفتی‌یان ها ل سەربە .

ژن ، کولفەتا کورد ، وەکی پاشمایێ ماتێریارخاتێ (دێـپادشایێ)
جەم وێ هێ دما ، تم جارا دجێژباند ، وەکی ژ وی حالی دەرێ ،
بکاربە ب دلێ خوە هەژە مێر و مێر بکە . جارنا ئوسـا دقەومی ،
وەکی ئەو دچوێ سەر حزکری‌یێ خوەدا رۆدنشت[۱] ، دچو مالا وی و
ئیـدا ژ مالا وی دەرنەدکەت . ڤی تەحـەری یا[۲] دلێ خوە دکـر .
هەرگێ دەرهەقا ڤی جورێ مێرکرنێـدا کلام تونەنە ، یانێ کێمن ،
لێ دەرهەقا رەڤا ژنێـــدا گەلەك جورێ زارگۆتنێ هەنە و ئەو قیز
هاتی‌یە پەسناندنێ ، یا کو ب حزکری‌یێ خوەڕا رەڤی‌یە . نە گۆرە

دایە دێ و باڤا ، نە دەر و جینارا . ئەڤێ یەکێ جماعەت ژی ب مەسەلا خوە هەق دکە : « رەڤا ژنێ ، عەدەتێ دنێ » .

ئەڤا جورێ مێرکرنێ ئوسا ژی ناڤا بەیت ـ سەرهاتیێد کوردایە ئێپیکیێ ژی تێنە خانێکرنێ ، چاوا « خەجێ زەرێ و سیابەند » (خەجێ ب سیابەندرا دەرڤە) .

ڤێ دەرەجێدا تەنێ پرس ئەو تێنە ، وەکی خوەرت ب زۆرێ قیزکێ بڕەڤینە ، یانێ ژی خوەستن تەنێ ئالیێ خوەرت بە . نا ، تەنێ ئەڤا یەکە تێنە . پرس ئەو پرسە ، وەکی ئەو یەك حملی ژ ئالیێ قیزێ ، ژنێ دبە ، و نەکو تەنێ ب قایلبونا وێ ، لێ ب خوەستن و شێورا وێ ژی . ئەو گەلەك جارا جابێ دشینە سەر حزکریێ خوە ، وەکی بێ وێ بڕەڤینە ، رێ نیشان ددە ، چکا چ چاخ بێ ، کی ئالی بڕەڤینە و ببە کیژان گوندی مالا کێ . ئاوا ، کلامەکێدا وا تێ گوتنێ :

بەژنا دێری ، بەژنا دێری ،
مێرێ کۆنی ، خوەلی سەری ،
گەدە قوربا ، ئەزێ دبێم :
ئیسال پێزا وەرە من بڕەڤینە ،
کێ نەوێری . کێ دترسی ؟
دارا بەر دەرێ باڤێ من زیتونە ،
شاغێ دارێ بەرژێر چونە ،

دەتو وەرە من بژەڤینە ،
دێ و باڤێ من هەمن ،
گۆتنە خوە پوشمان بونە .

را پرسەکە حەوەسکار ژی ئەوە ، وەکی دێ و باڤێ قیزێ ژی دەخوەزن ، کو قیزا وانا ب خوەستی‌یێ دلێ خوەژا بژەڤە .

ڤی تەحەری پرسا هلدانا عەدەتێ کەڤنی – مایی تێ ئۆرتێ ، وەکی زرارەکە مەزن ددا هەرچێ خەباتچی . کلامەکێدا تێ گۆتنێ :

وەی دل ، وەی دل ؛
خوەدێ را حاسل نەکە مرازێ بێ‌دل ،
مرازێ بێ دل ئوسانە ،
نۆلا باغ و باغچێ بێ گول ،
نۆلا گاکی رەشی ، قۆلی بێ جل ،
نۆلا مەشکەکێ ،
دەستێ جۆتە پیرێ حەفتاسالیدا بێ کل .

یان :

را دلی دل بە ،
را سەر من جل بە ،
مل من شل بە ،
تورێ پارسێ ملێ من بە ،
کۆتکی من قالکێ کوسی بە ،

پێخوەرنا من پێسیرێ چۆلێ بە ،
کراسێ جانێ من تونە بە
گایێ منی بێ جل بە ،
تورکێ پارسێ بیم مل بە ،
بنێ تورێ قول بە ،
پارسا ڤرا نێن بە ،
پارسا وەلاتێ دوَر بە ،
تەکدە برا دلی دل بە .

ئەم ئوسا ژی ڤرا بێر نەکن ، وەکی مەسەلێ زۆرن چاوا ژ دلێ قیزێ ، ئوسا ژی ژ دلێ خۆرتن ، بیرنەکن ولێ پرسێ ژی ، وەکی دێ و باڤا گەلەك جارا کوڕێ خوە ژی بێ دلێ وی دزەوجاندن . لێ چاوا بکن ، وەکی ژ ڤی حالێ « بێ دل » دەرێن ؟ ئا ، هەما دەرهەقا ڤێ یەکێدا ژی قیزا کورد ، ئوسا ژی خۆرتێ بەر زەواجێ ، پرسا سبێ ناڤا کلامێ خوەدا پێشدا دکشینن . ئەوە گەلۆ چ چاخ ولێ بێ ئەو زەمان ، وەکی قەلەن بێهلدانێ ، ژن ب دلێ خوە هەڕە مێر ، خۆرت ب دلێ خوە بزەوجە ، وەکی ژن هەرگێ لازم بە ، مێرێ نەئانگۆری خوە ئازابە ، دێمەك ، ژێ جهێ بە ، هەڤد و بردانێ ژێ بستینە . کلاما « بێریڤانێدا » تێ گۆتنێ :

بێریڤانێ ، دەردا سەر دردا ،
هێشین دکە کیهایێ حەمتو عەردا ،

جابەکێ بهاتا بەردانا ژنێ بۆ عەدەتە .

دەنگبێژ خوەزلا خوە تینە وێ رۆژێ ، گاڤا جاهل ب چەعڤێ خوە ببینە ، دلێ خوە بحەبینە هێژا بزەوجە ، چاوا :

خوەزلا من وی عەڤدی ،
چەعڤێ خوە دی ، دلێ خوە زەوجی .

یانـــی :

خوەزکا وی مەری ،
پێ خوە بگەڕە ،
چەعڤێ خوە ببینە ،
کێڤا دلێ خوە زەوجی .

ژنا کورد ئازابۆنا خوە ناڤا دەولەتا سۆڤێتیێدا ستەند . ل ڤێدرەرێ هات هلدانێ عادەتێ کەڤن . ژنا کورد ، چاوا کو هەر ژنەکە سۆڤێتیێ ، ژ هەر چەتنایا خلازبۆ ، پێڕا ژی هاتە هلدانێ قەلەن . ئو ئەو رۆژا ، کو چقا ـ چقا قیزا و خۆرتا دخوەست ، وەکی بێ رودنێ ، ب دەستی دەولەتا پالا و گوندیا هات ـ بۆ رۆژا فرە . دەرهەقا ڤان پرسادانە کلاما « دلبەرێ » :

ئێلێ ، دلبەرێ تۆڕنێ ،
دە برا شێن بە دەولەتا شێورێ ،
ئە ز و دلبەرا خوە کەتنێ .

وەختێ مەدا ل وەلاتێ سۆڤێتیێدا کلامێد دەرهەقا قەلاندا ، ئێد خەریبیێ ، هێویتیێ ، ردڤا ژنێدا ئیدا نائێنە عـەفزاندنێ : ئەو هاتنە هلدانێ ، دەست ب کلامێد تەزە بونە ، گرێ دایێ حزکرنا « دلی دلڕا » عەسل حزکـر نێڕا :

خۆش بە دیوانا شێورێ ،
قەلەن هاتە هلدانێ .
قیز ، خۆرت بەختێ خوە شانە ،
دەورانە مە خوەش دەورانە ....

کلامێد دەرهەقا تەبیەتێ

تەبیەت ئـەو نەخش و نیگـارا کلامێد جماعەتا کـوردە . ب وێڤا خەباتچی دلێ خوە ڤەدکە و چکو دلێ ویـدا هەیە بە خەبەرێ بەدەوییێ دنترینە . تەبیەت ، ڤێ دەرەجێدا ، مینا کلیتەکێیە ، کو دلێ وی ڤەدکە ، ددە خەبەردانێ و ب خوە ژی دل ڕا دبە یەك . ئەو ب سێورداریيا خوەڤا پێڕا دکێلمە و ب خوە ژی دبە روحبەرەك . چیا ، گەلی و گەبۆز ، گێدوك و زەرا ، زنار و قەیا ، با و باگەر ، بەرف و باران ، تەیرۆك و لێیی ، جەو ، کانی چەمێد لەمە ـ لەم ، عەور ، مژ و دومان ، ستەیرێد رو عەزمین ، هیڤ و رۆ ، گـول وگـیها ، گـولیلکێد حەزارنافی ، باغ و باغچە ، رەزێد تریيا ، کارێد

کارخەزالا ، کەو شەیر ، شەڤ و رۆ ، رۆزگارێد سالێ ، ـ ئەڤ گشـــك خوبەر ـ خوبەر د ناڤـا کلامێدا هەما ئوســـا تێن و و جی ـ وار دبن ، دل ددنە سترانێ ، دکەنە دەنگبێژ .

هەرچێ چیا ئەو روحێ دەنگبێژێ کوردە ، جی ـ مسکەنێ حزکرنا وی ، ب ویڕا تەڤایی کول و دەردێ خوە رۆ دکە : ب وێرا تەڤایی شا دبە و ب وێڕا تەڤایی دژمنێ خوە ئالت دکە . چیا پشتوڤانێ وی‌یە ، وارێ مرازا ، دلکەتی‌یا .

ناڤا زارگۆتنا جماعەتا کورددا ناڤێ گەلەك چیا راستی مە تێن ، چاوا ـ چیایێ جودێ ، چیایێ شەنگالێ ، ئێلەگانێ ، گۆسەداغێ ، بینگۆلێ ، چیایێ سیپانێ خەلاتی ، گریداغێ ، سینەکێ ، توژك بابا (ئێ دێرسیمێ) و ئێـد دنێ . هەر گێ ئەم ڤێ پرســـێدا موژول بن ، گـەلەك ، ناڤێد ئوسا ئەم دکارن بیر بینن ، چمکی کوردی ل کێدەرێ بتویە ، کیژان چیا دیتی‌یە دەرهـــەقا ویدا ژی ئانی‌یە بیراخوە و د ناڤا عەفڕاندنا خوەدا شکلکرنێ .

خـەبەرا چیا د ناڤا زمانێ کوردیدا گـەلەکی تێ ئاخاڤتنێ ، ئوسا ژی ناڤا مەسەلادا ، چاوا :

چیایێ بێ گول ،
مەرڤێ بێ سوژ
هەردوٙ ژی یەکە .

ڤێ دەرەجێدا ،چاوا تێـــن ، پارالێلیزم ، عەفڕاندن هێ تێ

نتراندنێ ، روحبەر دبە .

لێ عەفڕاندنا ئوســـا ژی هەنە ، گاڤا چیا ب خوە ، چاوا مێرخاســـەك ، خوەیی و خودانەك ، تێ پەسناندنێ . ئەوە ، وەکی ستارێ ل خەلقێ زێراندی ، کەسیری ، وەستیای دکە ، ب جەو و کانیێ خوە هەر دەرا شێن دکە : ئەوە ، وەکی مێرخاسێد وی ناڤا کەڤر و کوچکێد ویدا ل بەر زنارێـــد ویدا ب ئەسکەرێ دژمنڕا شـەڕکرنە و ئالتکرنە . چیا بتونە پشت و پشتوڤان ، چاوا چیایێ گریداغێ ، تۆژك بابێ و ئێ دن . « چیایێ بلند ژ جینارێ خراب چێترە . » ـ جماعەت وا دبێژە . لێ چیـــا ژی هەنە ، وەکی جی مسکانێ زۆزانن : هەر دەرا هێشایی ، گول و گیها ، جەو و کانی ، ل کو کەری ـ سوریێد پێز دچێرن ، گازانێد دێوێر ، ل کو دلـکەتی راسـتی هەڤدو تێن و دگهیژنە مرازێ خوە . ڤێ پرسێدا ئەم دکارن بیر بینن چیایێ سیپانێ خەلاتێ ، ل کو بەیت ـ ســەرهاتییا « سیابەند و خەجێ » هاتییە عەفڕاندنێ . ئا ، چیاکی ئوسـانە ژی چیایێ شەنگالێ ، وەکی ناڤا گەلە و گەلەك عەفڕاندنادا تێ بیرانینێ .

هەما ژ وان چیـــا یەك ژی چیایێ ئەلەگەزێیە ، کو ئاڤا زەعف د ناڤا عەفڕاندنادا تێ بیرانینێ و پەسناندنێ . باوەڕ بکی دوڕا کوردێد ئەرمەنستانێ ل دۆرا ڤی چیایێ عبارەکن (چاوا گوندێد کوردێد نەحیيا ئاپارانێ و نەحیيا تالینێ) . گەلەکێ وان گوندا هاڤینا ب فێرمێ کۆچکۆزارا دچن ل وی چیـــایی کۆن و چـادرێ خوە

ڤەدگرن . ب گول و گیهێ وی ، ب ئاف و چەعڤـکانییێد وی ، ب تەیر و تویێ وی متحەیر دمینن و شا دبن .

چیایێ سیپانێ خەلاتێ ، ئوسـا ژی ئەڤ چیا ، نە کو تەنێ چێرەیە ، لێ ئوسا ژی جی - مسکانێ دلـکەتییانە ، حزکرن و ئەڤینێیە . ئەلەگەز ، ئوسـا ژی چیایێ بەخت و مرازانە ، چیایێ دەف و دەعـواتا ، شـــایێ و حزکرنا دلا . و ئەڤ کشك د ناڤا کلامادا تێ گلی کرنێ ، گۆتنێ :

ئەلەگەز ، ئەلەگەز ،
ئەسمەر ، جانێ ،
ئەلەگەزێ ، جۆت کانێنە ،
ڤان جۆت کانییا من گول چنێنە .

پەسنێ ئەلەگەزێڕا تەڤایی تێ گلی کرنێ دەرهەقا کەری - سوری ، گازانادا ، وەکی لێ دچێرن ، پێڕا ژی دەنـگبێژ یا دلێ خـوە دبێژە :

بهارە ، مالێ مە دەرکەتنە ئەلەگەزێ وێ ل رێزێ ،
کەری هۆگاجا ، ناخرێ گا ،
رەڤۆیێ هەسپا خوە دابۆ فێزێ ،
برا خوەدێ بکرا مرازێ مرازخوەزا ،
مرازێ من و کەوا گوزەل .

شەڤەکێ سەرێ ئەلەگەزێ ـ

ژ ئێڤاردا بهاتاما خەونێ .

چیا نەکو تەنێ بهارا و هاڤینا تێنە بیرانینێ ، لێ ئوسا ژی وی چاخی ، گاڤا بەرف لێ داتینە ، کەسەك واندەرا نامینە ، ئاوا :

سینگ و بەرێ سەیرانا مەلە موسا ئوسانە ،

حەساڤێ بەرفا ئەلەگەزێ یەکشەڤی خال کەتنێ ،

ناڤا کلامادا ئوسا ژی دەرهەقا قەیا و زنارادا ، گەلی و گەبۆزادا تێ بیرانینێ ، چاوا :

کولمال ، گۆندی دۆدۆ گە گەلێنە ،

جۆتێ زەر مەمکا چەعڤکانێنە .

گەلە کلام دەرهەقا جەو کانییادانن ، بەرف و بارانێ ، دەنگبێژ تێ دەردخن ، چکا عەورێ چاوا ، چچاخ پێشدا تێن ، مەسەلە :

زەری دۆمامێ ، عەورێ رەش بارانە ،

عەورێ سپی زڤستانە ،

عەورێ رەش بهارێ سەرێ مییانە .

رۆژگەرێ سالێزا کلام ژی دعەفرە ، لێ حزکری ، چاوا « گول » پێشدا تێ و ب نێتا فکرگوهێزێ ئەم ب فکرێ دچن ناڤا تەبیەتێ :

ئەزێ گولم ، گولا ڤێ کەڤرێ ،

سوڕا هاڤینێ ژ خوەڕا بری .
گەدە لاوك كۆ —
من ژ تەعفی ، تەیرۆكێ .
بهارێ قۆرخكری ،
تەعفی‌یا هاڤینێ لێخست .
سوڕا پایزێ ژ خوەڕا بری .

ناڤا كلامێد تەبیـەتی‌یێ ـ حزكرنێ پەسنێ گولێ ، گیهێ ، هەرچێ كولیلكێد دنێ تێنە داینێ . گول ئەو نیشانا حزكرنێ‌یە ، ئوسا ژی تەمامی‌یا كولیلكا . ناڤێد گەلە كولفەتا گولێ‌یە : گول‌بەهار ، گولشێ ، گولپەری ، گولچێ ، گولباری ، گولشا ، گولشن ، كولیلك ، رحان ، سۆسن ، چیچەك ، زۆزان و ئێ دنێ . د رەنگێ وان گول و گیهادا قیز و كولفـــەت كنجێد رەنگاوازی ل خوە دكن ، و هەر یەك ژی ، تو هەو زانی ، دبە كولیلكەك ناڤا گوشەن ، گول و گیهێ‌دا . ســـەر گول و گیهێ گەلەك كلام عەفڕینە ، مەسەلە :

كاوا گۆزەل منڕا گۆتبوو :
ـ كوڕۆ ، گەدە دوری من هەڕە ،
هەڕە گولا ، سۆسنا ، رحانا ،
داركا ، میخكا ، كۆكا قەرەفیلێ ،
كۆكا بەیبوونێ ، تەعڤدا دەستێ خوە مەدە .

ناڤا کلامێد وادا دەرهەقا هیڤێ ، ستەیر و پەیرێ رو عەزمیندا گەلەکی تێ گۆتنێ . کلامێد ئوسا ، حملی شەڤ تێنه عەفرِاندنێ ، ئەو خەباتچی دعەفرینه ، ئێدکو خەباتا وانا د چۆلێیه — شـــەڤه . وەکی دنێ عەفرِاندارێد وانا پایێ پرێ شڤانن ، هەرچێ خەباتچییێ دنێ شەڤێ و رێوی . شەڤا کەرِ ب کاکا ـ کاکا دەنگبێژرِا تژی دبه ، عەمر تێدا دکەله و دخەمله ، چاوا :

گولێ مەعرومێ ،
هاڤینه ، حەیامێ دلوك و دەعسێ ،
ستێرکێ عەزمانا ب هەڤرِا کەتنه کین و بەعسێ ،
دەستێ دلێ رەزیل ، ئەزێ بۆمه مەجروم ،
کەتمه کێف و رەقەسێ .

ئوسا ژی دەرهەقا همبەرکرنا گەلەك حەیوانێ کەدیکرێ و ئێد نەکەدیکرێ تێ بیترڤانینێ و گۆتنێ . قیزێرِا دبێژن ـ خـەزال ، کێوریشك ، کەو ، کەڤۆتك ، وەردەك ، خامبـەردیر ، کحێل و ئێ دنێ . خۆرتارِا دبێژن ـ تەیر ، نێچیرڤان و ئێ دنێ . چاوا :

دلێ من هێلینا تەیرێ لاله ،
جۆت خەزالا گەله ـ گەله ،
دێ و باڤێ من دەستێ من گرتن ،
دانه یەکی کاله .

خۆرت پێشدا تێ چاوا تەیرێ « وەستیای » ، « پەرِو باسك »

لێ وەشی‌یایە : یان :

ئەزێ تەیرانە تەیرێ رەشم ،
منێ دانی‌یە سەر سورا دیاربەکرا وێران ،
پەڕ و باسکێ من وەستیانە ،
قام ـ قەناتێ من وەشیانە ،
ئەزێ ڤێ سبێ نکارم پێ بەشم .
قیز ژی پێشـدا تێ چاوا بەرف ، خەزال ، بەردیر ، چاوا :
خەزال جاتێ ،
ئەزێ بەلەکی‌یا بەرفی چیانگێ بلند مامە ،
تاڤا سڤێ ، بانگێ عەجەم دایە منێ ،
هێدی ـ هێدی ئەز حەلیامە ،
ئەزێ یار ڤی چاخی بەردیرەکە
پالە ـ پالە بسکە دارەکە ناڤ کەری‌یا بتوم ،
ئەزێ ژ ئیسال پێڕا کەتمە
دەستێ کۆتی شندۆکێ لاوکێ مێرا ،
پەڕ و باسکێ من وەشی‌بانە . . .

چاوا ژۆری هاتە گۆتنێ ، دەگمە کلام هەبن ، وەکی بێ نەخشێ تەبیەتێ بن : حزکرن و تەبیەت تەڤ پێشدا تێن ، خەبات و تەبیەت ب هەڤڕا پێشداتێن . تەبیەت ـ ئەو نەخشێ رۆکری‌یە ، وەکی هەر دەکبێژ ، عەڤڕا: دارەك ، ژ خوەڕا تشتەکی ژی هلـددە و ب دل

نێتا خوەڕا ددە خەبەردانێ . تەبیەت ب خوە ـ خوە ناڤا هەر عەفرٛاندنەکێد . باوەڕ بکی ، تێ ئۆرتێ ، ددێ ، پەڕ و باسك دکە . لەما ژی کلامێد دەرهەقا تەبیەتێ خوڕی ، یانێ خوت کێمن .

وەکی تەبیەت ، دۆر و بەر ، چـل و چیا ، و ئێ دن ب نەخش و نموشێ خوەڤا خەملا هەر عەفرٛاندنە کێنە ـ ئەو یەك جماعەت ژی هەق دکە :

هەڕە مێشە ،
هلدە پێشە ،

دەرەجێد نەخشێ تەبیەتێ گەلەکن ، ائێ چمکی ئەمێ ئەڤی سەرێ پەیهاتیدا ژی بینن بیر ، دها پرسێد دنێ پێشدا ناکشینن .

هەڤانینا کلاما

کلامێد دەرهەقێ خەباتێ تەبیەتێ و حزکرنێ ، چاوا هاتە گۆتنێ ، جـی ب جی ، هاهانکا دعەفرٛن ، ئەو مینا خەبەردانینە ، گاڤا یەك یەکیڕا دلێ خوە ڤەدکە . ائێ فرقی ئەوە ، وەکی دەنگبێژ ئەڤ جوڕێ کلاما دوبا خوە و دلێ خوەڕا هەڤتینن ، ل چۆلێ وەختێ خەباتێ ، تشتەکی دۆر و بەرێ خوە دەبینن ـ زنارا ، ئاڤێد چەما ، گول و گیها و وی چاخی یا دلێ خوە ژی پێرا ددن گرێدانێ . زارێ مێرڤ خوبەر ـ خوبەر دلپتە ، دکە کاکە ـ کاکێ ، ب سایا

قەیدا و بانگا خەبەر ل هەڤ تێن و دبن کلام ، خەبەرەکە خوەش ، یا دل . ڤی تەحەری حەزارا کلام پێشدا هاتنە و تێـن . ژ وان کلاما ، وەکی ئێ لیریکیێنە ، گەلەك هەما گـوتنێڕا تەڤایی ژی ئونـدا بۆنە ، بەتلینە ، جارەکـێ هاتنە گـۆتنێ و پێڕا ـ پێڕا ژی هاتنە بیرکرنێ ، باشقە ، گاڤا یەکی تەنێ خوڕا گـوتیە . گـەلەك ژی ، ئیلاهی ئێ قەوماندنەکێڕا گرێدایی ئێ کورنێتە بەدەوگۆتی ، ژ ئالیێ گـوهدارڤانا تێنە هلدانێ ، ئەو ژی دەستخوەدا دناڤا جماعەتێدا بەلە دبن وبەرە ـ بەرە گوهاستنێد خوەڤا دەور و زەمانا‌ڕا خەبەر ددن. هنـەکێ ژ وان مەرف نـکارە تـێ دەرخـە ، چچاخ ، ج زەمانی و ل کـێدەرێ هاتنە عەفڕاندنێ ، چاوا :

بارانێ ، ببار ، ببار ،
جوجکێ نانێ تە خوار ،
قژکێ تە کر هەوار .

روبەیتێد وا جیگرتنە خوەڤا مەزنێنن ، لێ د هەر یەکێدا نێتەك هەیە و ئەو نێت ب خەبەرێد بەدەویێ هاتنـــە گۆتنێ ، گەلەکی ب هەڤڕا گرێدایینە ، تامە ـ تەمامن . ناڤا وانا گەلەك جارا هەرسێ دەرەجـە ژی پێشـدا تێن و یەك ئێ دنێ تەمام دکە ، ئازورو دکە ، شمشـات و بەدەو دکە . ل ڤرا تشـتەك ژی گەرە بێ گۆتنێ ، وەکی هم د وەختێ عەفڕاندنێـــد حزکرنێ ، هم د وەختێ خەباتێ ، تەبیـەت چاوا نتراندن و نەخش تێ ئۆرتێ . وەکی دنێ ، هەرکێ ئەم وا سەرت بێژن ، تەبیـەت دبە خویا وانا ، نەکو تەنێ

کلامێ دەولەتێ دکە ، لێ فۆنێ ددێ ، بەدەوەتی‌یێ ، گۆتنـا دلێ دەنگبێژرا دبە تا ـ تێلەك ، تەعمتیسکەك ، بێهنەك . ڤی تەحەری ، ب حەزارا شکلێدا ئوســـا چێ‌بۆنە و چێ دبن و ب وێڤا تەمامی‌یا بەدەوەتی‌یا تەبیەتی و یا مێرف تێ بەر چەعڤا و مەرف لەعزەکی خوە ژ بیر دکە ب وی شکلێ خەبەرا چێ‌بوی‌ی دمینە تما . ئاوا چەنـــد مەسەلە بینن :

یارێ یەمان ، کەچێ کولمالێ ،
ئاگرێ کولێ مالا باڤێ کەتێ ،
تەیێ ئەز حەلاندم مسقال دەرەمان ،
گۆشتێ من حەلی‌یا ،
هەستویێ من نەما ،
تەیێ ئەز کرمە بلبلێ سەرێ کەلەما ،
تەیێ ئەز کرمە قومێ دۆرا ئاڤ و چەما ،
هەڤالێ من و تەڤا زەوجین ،
بونە خوەیێ ئەسمەران ، دیلبەران ، خەزالان ،
ئەزێ کال بۆم ، کەتمە سەرێ دارێ گۆپالا ،
هێڤیا تەمام .

ئاڤا کلامێد وادا جیکی کفشدکرن جۆت هەڤرۆك (پارالێل) ، گاڤا چەنـــد رێز دەرهەڤا تەبیەتێ‌دانن ، لێ ئێ دنێ دەرهەڤا دلێ مێرڤدانن ، سێور و متالێد وێدا ـ دنیا وی‌یە هوندورداا ، حساندنا

ویدا و ژ وان هـــەر دویێ جۆت بویتی چێدبە رەبەیتەکە تەزە ـ کلام . ئاوا :

ها سەر مەڕا عەورێ مەزن ،
بنیا مەدا جەو و کانی دلەرزن ،
لەیلێ تویتی ، مەجروم ئەزم .

یانێ :

کاڤلێ گوندێ مە دەرەجە ،
لێ شین دکە کەتە ، لێلاڤك ، گیهایێ پەندە ،
لاوکۆ ، وەرە راموسانەکێ من کەرەمکە ،
گەلەك دو ـ دەرمان جانێ تەڕا فەرزە ...

بۆڕا بەدەوگۆتنێ ، جۆت هەڤرۆکێڕا گرێدایتی ، ناڤا کلامادا جورەکی وا ژی تێ ئاخافتنێ ، ئەوە ، گاڤا نەخشـــەکی تەبیـەتێ هلدن و حساندنا خوە پێڕا ددی گرێدانێ ، وەکی دتێ ، وانا مناسبی هەڤ دکی ، چاوا :

لاوکۆ ، دلێ من باغچەنـگێ گولی ـ ملی ،
مێرگا دەرێ مالێ تەڤ خەملی ،
خەلقێ کەتیە دەردێ مال و ملـکێ دنیایێ ،
ئەز ژی کەتمە دەردێ خوە ـ ڤی دلی .

ڤی کلامێـدا تێ کفشکرنێ ، وەکی بەدەوی ، مال و مالـکێ

دنیالـکێ « بەر چەعڤێ » نائێن چمکی کەتی یە « دەردێ خوە ـ ڤی دلی » . یانێ :

ئەم همبەرێ هەڤ رونشتن ،
مە کەسەرێ کوژ داهشتن ،
کەڤر حەلیان ، دار گهیشتن .

ناڤ کلامێد جماعەتێدا ، چاوا جـــورەکی بەدەوســنەتی یێ ، گەلەکی کڤشە هیپێربولایێ ـ چاپدەری یێ ، گاڤا تشتەکی ئاقا مەزن دکن ، وەکی چاپێ دەرە . ئەڤا رەوشەکە گەلە حزکری یە و د ناڤا عەفراندنێد کوردیدا ژی گەلەکی تێ خانێ ، مەسەلە :

هەرگێ هونێ پرسا تەمام ژ من دپرسن ،
باهاێی خرخالێ لنگێ سەیرانا مەللە موسا ردڤۆنکە ـ
ژ ردڤۆنـگی هەسپێ کحێلانە ،
ناوەللە ، گا و جۆتێ کۆتانە ،
ناوەللە ، ئاخرێ چار ـ پێنج سال تارشانە ،
ناوەللە ، کەری ـ سوری یێ می یێ سەر کۆدانە
ناوەللە ، خەرجێ هەفت سال ئێلانە .

جۆرەکی بەدەوگـۆتنێ یـــە جـۆرێ ئانگۆری ، یانێ ژی همبەری هەڤـکرنێ . گاڤا دەنگبێژ ل دۆر بـەرێ خوە دنهێرە و وان تشتێ تەبیەتێ همبەری خوە و دلێ خوە ، حساندنا خوە دکە و ب وێڤا وا تەقل ، مێشنداری و شـکل کری دده کفشکرنێ خوەستنا

خوه . چاوا :

لێ ، لێ گەورێ ،
خنوس خوەشە ، بینگۆل بەردا ،
تەیێ دلێ من کرییە بەعرا وانێ ،
مسکانێ کولان و دەردا .

ڤرا پەسنێ خنوسێ ، بینگۆلێ تێ داینێ : لێ هەمبەریکرن - دلێ وییە ، وەکی بویە بەعرا « کول‌ودەردا » . شـکل گەلەکی تێ بەر چەعڤا و گەلەکی قەواتە ب وێ هەمبەرکرنێڤا . مەسەلەکە دنێ :

گوندۆ : مەمکێ خەلقێ تێلی دەلال ئوسانە ،
نوتلا ترییێ ئوشەکانێ ،
نوتلا برنجێ ئولەخانی ،
مەرڤ لەعزەکی بمینە ب دەمێدا ،
چاوا کۆتی شنەدۆکێ مێرێ وێ ، ساڤێری قۆلۆ
چاوا وێدا کەرەکی پالان ؛
مەرڤ دوَ سەپەت تری لێکە ،
سەر سیاربە ، سەر ڤەدا بتو - لۆتمەك پێدا .

ئەڤا شکلێ هەمبەریکرنێ ، کو دەرهەقا بەدەوییا ژنێ - سینگ و بەرێ وێدانە و پێڕا ژی هەمبەری وێ دبـە کۆتییێ مێرێ وێ - ساڤێری قۆلۆ ، وەکی دنێ مناسبی بەدەوجورێ خوەڕا تەڤایی ، ددە کفشکرنێ حالێ ژنێیی چەتن .

همبەرکرن ، نەکو تەنێ قەوماندنێ تەبیەتێژا تێنە کرێدان ، لێ ئوسا ژی عەمری مێرڤژا ، ئاوا :

دەردێ دلێ من دوَدوَنە ،
یەك کوڕئابێ ، یەکێ دنە ،
کوڕئابێ من تێ مینا مەعژەکی رەشی گلی ـ گلچێ
بەر چەعڤێ منە .
گاڤا کوڕێ خەلقێ تێ ـ
مینا زێڕەکی مەعمودی عەنیا منە .

ناڤا کلامێدا ، چاوا مەجالا بەدەوگوتنێ نێتکوهێزێ (فکرگوهێزێ) پێشدا تێ : دلـکەتن پێشدا تێ ـ چاوا خەزال ، باغچێ گولا ، گول ، کولیلك ، سێڤ ، قەرەفیلا کەسەك یا دوٚر ب پەڕ ، قاز ، قولنگ ، جەعنونکا تەڕە جانە بەر مراز ، پەزکوٚڤیکە کەلە سوٚر ، شەمدانا زێڕێن و ئێ دنێ . مەسەلە :

ئەزێ خەزالم ، خەزالا چیایێ ئەلەگازێ ،
جەعڤێ من ل خەوێ بوٚ ،
گوهێ من گوهدار بوٚ ،
دەڤێ من چێرە بوٚ ،
لنگێ من بانزدانێ ،
دە برا هەڤال ـ هوٚگرێ مخەنەت

خێرێ قه نه بینن -
چاوا تەعژی - تولێ خوه بەردانێ .
ل ڤێدەری حبەت پرس دەرهەقا خەزالێدا تینه ، لێ دەوسا وێ گۆتی بێ فەعمکرنێ قیز ، زەری ، لێ تەعژی - تولە ئەو مەرڤن ، ئێ کو فەسادیێ ، خرابیێ دکن ، شەڕا و بۆغدانا داڤێژنە هەرچێ بەر ب مراز . ب ڤێ فکرێ چێ بتویە ئەڤا روبەیتا هان ژی :
دالێ من عەورێ خری هاڤینێ .
هێ شتێن دکە بنیا رەوانێ ،
ناوەلله بنەتارا نۆرا جینێ
کێ دیه ، کێ بینایه ،
داری زەماندا ،
کۆندی کۆر هێلینا خوه چێکە سەر هێلینا کۆکەرچینێ .
ل ڤێدەرێ ژی کوکەرچین - قیزا بەر ب مرازە ، لێ کوندێ کۆر - ئەو مێرێ نەحەزکری ، وەکی قیز بێ دلی وێ دانه وی . مەسەلێ وا چقا بێژی ، مەرف دکارە بینه ئۆرتێ .
ناڤا کلامێد خەباتێ حزکرن و تەبیەتێ تم جارا جوزێ ئالیگۆریایێ ژی پێشدا تێ ، وەکی وەخت - وەختا نۆلانی تێدەخستۆکا تێ دانینێ ، ب پرس و جاب ، فۆرما خەوتێ . ئەو جۆرە ، ئایهای ، دیسا نەخشەکی بەدەوکۆتنێیە .
ئاوا ، کلامەکێدا ئەو یەك ب ڤی تەحەری تێ بەیانکرێ :

كه‌چێ كولمالى ،
تو جنيازێ باڤێ خوه‌كى ،
تويێ خه‌ونا من بێژى .
— من ناف خه‌ونێ ديبو :
داره‌ك سپى به‌ر كانى‌يا
مالا باڤێ ته بو ،
جۆتێ مارێ ته‌يار ره‌خ بو ،
جۆتێ سێڤێ (ئارتێمێتێ) سه‌ربو ،
جۆتێ كه‌وا سه‌ر دارێ بو .
— كورۆ ، كولمالۆ ،
دارا سپى ، تو دڤێژى ـ
به‌ژنا منه ،
جۆتێ مارێ ته‌يار ، دبێژى ،
گولى‌يا منه ،
جۆتێ سێڤێ ئارتامێتى دبێژى .
مه‌مكێ منه ،
جۆتێ كه‌وا فڕى بو ،
سه‌ر دانى بو ـ دبێژى ،
چه‌ءڤێ منه ،
ئه‌شقا دلا ، دزانى ، —
خوه .

یار ، یار ، یار پۆشمان یار .

کلامێ خەباتێ ، حزکرنێ ، تەبیەتێ ، ب قەیدەڕا (مقام‌را) تەڤایی پێشدا هاتنە عەفراندنێ ، ڕۆژی سەر هیمێ یەك خانا . گەلەك جارا ، وەکی وان یەك خانا ژ هەڤدو دورخن ، قە ب جارەکێڤا کلام نائێ شحتاندنێ ، تەك فرقی ئەوە ، وی جیێ‌هلدانا خوە ، ئوندا بکە ، بێ پاردەڤەکرنێ سەر دەرەجا ، چوك بە . و گەلەك جارا ئەو دەرەجا (خان) دکارن ب کلامەکێڕا بێنە بیترئانینێ ، یانێ ژی هەرن بگهیژن کلامەکە دنێ : بەعس خەبەرێ ئەم هلدن کلاما « تو ژ هەڤالا نەمینە » :

تو ژ هەڤالا نەمینە ،

وەیلا وایێ ، من خەریبێ ،

خەریبا جزیرێ ،

وەیلا وایێ ، من خەرێبێ ،

کەڤرێ بنێ بیرێ .

وەیلا وایێ ، من هێسیرێ .

خانی‌یێ باڤێ کولکمشکێ

تێدا دکن کریتی‌نی‌یێ مرێشکێ .

برا گرێدە پشتا خوشکێ .

ج کانیکا دۆر ب قجی ،

جۆتێ خەزالا بەر خارجی ،

خوەزلا من وی عەڤدی بێ ،

چەعڤادیتی ، دل زەوجی .

ڤی زناری من دی سی کر ،
بشکۆشك ڤەبتو ، سینك سپی کر ،
حەتا کەلەش لاوکێ من ژ ولاتێ خەریب هات ،
قەلڤا گولیێ من یەك رەشکر ، یەك سپی کر .

ل ڤێدەرێ چار روبەیتن ، یانێ ژی چار خان (مال) ، وەکی قە ژی ب هەڤرا نەهاتنە گرێدانێ . هەر خانەك بەشقە دکارە بێ گۆتنێ ، لێ دەنگبێژ ئەڤ هەڤانینە و کرنە کلامەك . وی تەحەرینە کلامێد دنێ ژی .

کلامێد حزکرنێ ، خەباتێ ، تەبیەتێ ، ئوسا ژی ئێ مێرا ، ئێ ئێردەکێ ، مینا ئێ گۆڤەندێ چاپکرێ نێنن ، ناکەڤنە سەر قەیدێ چاپکرێ ، حیملی ب فۆرما ئازا هاتنە ەعەڤرانێ ، سەر هیمێ سەوتێ کن و درێژ . هەر خانەك فکرەکێ ددەکڤشێ ، دێمەك کێدەرێ جوملە کوتا دبە ، وێدەرێ ژی رێز گۆتی خلاز بە ، وێ شوندا کوتا بۆنا رێزا پێشن ب بانگا خوەڤا گەرەکێ ئۆلا کوتا بۆنا رێزا خانێ‌بە پێشن بە ، وەکی دن بێژن ، بانگ گۆتی مینانی هەڤ دەرێن و وێڤا ژی روبەیت خلاز دبە . وێ شوندا ئاڤا وان هەرد و رێزادا چڤا خەبەرا دیکاری بینە ئۆرتێ ، ئاڤا ، وەکی بینا دەنگبێژ پێك بیتە ، بینا وی نەچکە . ڤی تەحەری چێ بۆنە ئەو جورێ کلاما ، وەکی تەنێ

بۆنا یەك مەری ستراناێ هاتنە عەفزاندنێ ، مەسەلە :

لاوکۆ ئەز بەدەوم نۆلا هیڤێ ،
کوڕێ کەرێ ، وەکی من زانبوٚیا
تو ئەڤسەنەیی ،
توجار یارتی تەڕا نەدکر
سەڤا دلکەتنا مەهە و نیڤێ .

ڤێدەرێ ، چاوا تێدیتنێ ، حیملی ریٚزا پێشنە ، ب کوتابوٚنا خەبەرا « هیڤێ » و یا پاشنە ب کوتابوٚنا خەبـــەرا « نیڤێ » ، وەکی ل هەڤ تێن .

هلبەت کلام ، دها راست روبەیتێد کلاما ، گشك وی جوڕەیی نەهاتنە هەڤانینێ ، هەڤ هونانێ ، ئێ ئوســا ژی هەنە ، وەکی بانگێ وان ب یەك جوڕەیی خلاز دبن ، چاوا :

منێ خەونەك دی‌یە د خەونێدا ،
دارەك هێ شین بوٚیە حەوشا باڤێ تەدا ،
ڤێ دارێ دنهێرم بەلگە لێنە ،
فێزا بەلگا جۆتە سێڤێ سۆرە لێنە ،
فێزا سێڤا دکانێ سەدەڤانە .

و ب ڤێ ڤۆرمێ ئێ دنێ ژی دیسا ب بانگا « دا » ، « نە » کوتا دبن . جوڕێ هەڤانینێ باشقەنە و بۆنا هینداری‌یا واتا خەبەك

بەشقە لازمە ، لە ماژی ئەم ناکەڤنە ناڤا هورگلییا .

بۆنا کلامێد ژۆرگۆتی ، ئوسا ژی گەلەکی فەرزن وەکلاندنا ئێ پێشڤا حازرکرنێ ، خەبەرێ گازیکرنێ ، وەکلاندنا رێزا و ئێد دنێ ، چاوا : ها هو ، ها هو ، تەو ، تەو ، جانێ جانێ ، ها ـ هی ، دەلێ ، لێ ، لێ ، دەلـۆ ، لۆ ، لـۆ ، وەیێ ، وەیێ ، وەیلۆ ، وەیلۆ ، وەی دل ، وەی دل ، دە یۆ ـ یۆ ، های ، های ، هێوا ، هێوا ، ئەمان ئەمان و ئێ دن ، ئاوا :

کاوێ هێوا سەد جار هێوا ،
نەمینم ، نەمینم ،
رێدا ها ب رێدا . .
یانێ ژی تەمامییا کلامێ تێ وەکلاندنێ ، چاوا :

—١—

هەرێ مێڤانۆ ، مێڤانۆ ،
برا شەڤ بە ، شەڤ شلی بە ،
برا کول بە ناڤا ڤزانە مییا بە ،
جیێ تە ئۆرغان ، دۆشەك ، بەعلـگی و پەڕ پال بە .
برا سیوشەش بشکۆکێ منێ زیڤێن
ژ تەڕا ڤەکری بە ،
سەرێ مەمکی منی سۆرن ، بن سپێنە ،

ژ تەڕا برا دەستور دابە :
حەیا بەربانگێ سبێ
یاساخ ژ بۆی تە تونەبە .

ـ ٢ ـ

— برا نەشەڤبە ، نە شلی بە ،
برا نە کول ناڤا قزانێ مییابە ،
نە جییێ من ئۆرغان ، نە دۆشەك بە ،
نە برا سیوشەش بشکۆکێ زیڤین ڤەکری بە ،
نە برا سەرێ مەمکێ تە سۆربە ،
نە بنی سپی بە ،
حەتا نەڤە حەلالی —
سەر نەفەسا جانێ من حەرامبە .

دێمەك ئاوا ، دومکدرێژییا کلامێد خەباتێ ، حزکرنێ ، و تەبیەتێ نەکو تەنێ ب فکرا وانڕا هاتنە گرێدانێ ، لێ ئوسا ژی ب بەدەوسنەتییا وانڕا هاتنە گرێدانێ . هەرگێ پرس تەنێ دەرهەقا نێت ، یانێ ژی سەرەجەما وانا بویە ، ئەوێ زو بهاتانا بیرکرنێ و چەتن بهاتنا بەلاکرنێ . لێ ڤێدەرێ ، بەلێ ، پرسا بەدەوسنەتییێ (چاوا گۆتنییێ) پرسەك گەلەکی فەرزە و هەردو ب هەڤڕا سەرەجەم و فۆرم جورا هەڤڕا پێشدا تێن و ئەو چقا ل هەڤدو بێن ، ئاڤا قورژنەتەیاخ دبن .

فەرهەنگۆك

ـ ا ـ

ئا	: بەڵێ ، ئەرێ .
ئاتروس	: تەرەس ، بێ‌دین ، بەدمەزەو ، لە خوا نەترس .
ئاتمەجە	: هەڵۆ ، باز .
ئازا	: ئازاد ، سەربەست ، سەربەخۆ .
ئاساخ	: یاساخ .
ئاقا	: هێندە .
ئالی	: لا ، لایەن .
ئالاڤگۆڕ	: هالاوگۆڕ ، هەلاوی ئاگر .
ئانتیخ	: کونخان ، کوان .
ئاها	: وەها ، بەم رەنگە .
ئاهل	: کامڵ .
ئایهای	: هەیهات ، بەداخەوە ، حەیف ، مخابن .
ئەلی ـ ئیلاهی	: عەلی ئەڵلایی .
ئەمەك	: کۆشش ، ئەرك ، وەفا .
ئەنی	: عەنی ، هەنیە ، توێڵ ، ناوچاوان ، پێشەسەر .

ئۆرتێ	:	ناوەند ، ناوەڕاست .
ئوسا	:	وەها ، وەسا .
ئوعشکرن	:	کونجاندن .
ئێپێکی	:	خەمناك ، خەماوەر .
ئێزپات	:	ئیسپات .

- ب -

باسك	:	باڵ .
باگەڕ	:	زریان ، تۆف .
بانـگ	:	لێرەدا : بیتە ـ قافیەیە .
باها	:	بەها ، قیمەت ، گران .
بریگاد	:	فیرقە ، دەستە ، تیپ .
بشکۆك	:	دوگمـە .
ب گلیکی	:	بە ڕاتەیەك ، بە وشەیەك .
بنداروك	:	سەیران .
بەدەو	:	جوان .
بەدەوسنەتی	:	جوانـکاری .
بەرب مراز	:	مرازدار ، بەمراز .
بەربین	:	دەلیل ، ڕێی نیشاندەر ، پێشەنـگ .
بەردیر	:	شەکەمەڕ ، شەك .

بەز : غار ، بەزین ، هەڵبەزین .
بەژن : قەد .
بەژنزراف : قەد باریك .
بەشقە ـ بەشقە : جوێ ـ جوێ ، جۆر ـ جۆر .
بەعر : بەحر ، دەریا .
بەعس خەبەر : بەنموونە ، بۆمیسال .
بەلوکرن : دەربڕین .
بۆغدان : بوختان .
بێدەر : جۆخین ، خەرمان .
بێریڤان : بێریوان (ژن کە دەچتە کەژ بۆ شیردۆشین) .
بین : نەفەس ، هەناس .
بینتەنگی : هەناسە سواری ، نەفەس تەنگی .
بێهن : بۆن .

- پ -

پار : بەش ، پارچە ، لەت ، کەرت ، کوت .
پار پار یکری : پارچە پارچە کراو .
پارس : سواڵکەر ، دەرۆزەکەر .
پالەنگۆ : پالا ، پالاینە !
پایێ بڕێ : بە زۆری .

پرس : مەسەلە (لێرەدا) .

پەڕ : پەڕوباڵ ..

پەزدۆتن : پەزدۆشتین .

پەسن : مەدح ، پێدا هەڵدان .

پەی : دوای ، پاش .

پۆییێت : شاعیر .

پۆییزیا : هەڵبەست ، شیعر .

پێدا — پێدا : پەیتا ـ پەیتا ، لەسەر یەك .

پێشداچویبن : پێشکەوتن .

پیشەکزان : پیشەساز .

پێل : شەپۆل ، شاپێل ..

ـ ت ـ

تاریق : مێژو .

ترمخچی : شەنکەر ، درمخچی .

تەحەر : جۆر ، رەنـگ ، تەرح .

تەعشت : چاشت ، تاشت .

تەڤایی : وێـکڕایی .

تەك : تاك ، تەنیا ، هەر ئەو .

تەیار : فڕندە ، بفڕ .

تەیرۆك	: تەرزە .
تو	: تۆ ، وەکو : (راناو) .
تو	: هیچ .
تۆخم	: تۆم ، تۆو .
تور	: تورەکە .
تۆژن	: میر .
توك	: بەرگن ، توك .
تولم	: جۆرە زوژنایەکە .
تۆماست	: قەیماخ : تۆێژ .
تونە	: نی یە .
تونەنە	: تین .
تێجر	: تاجر .
تێر	: خەست ، پەیت ، تیر .
تێل	: تاڵ ، داو .

- ج -

جارجم	: جاجم .
جارنا	: هەندێ جار .
جنیازە	: جەنازە .
جەعداندن	: هەوڵدان .

جەعنوك : جوانو .
جەهـ : جۆ .
جەو : جۆگە .
جۆتـكار : جوتیار .
جوتهەڤرۆك : پێوار ، رەمز .
جودە ـ جودە : جیا ـ جیا .
جینار : جیران ، دراوسێ .
جێرپاندن : ئەزمۆن ، تاقی‌کردنەوە .

- چ -

چاپ : وەزن ، کێش .
چفت : جۆت ، جفت .
چف : چێو .
چقا : چەند .
چقل : لك ، لق .
چلك : چوك ، چوز .
چل و چیا : چل‌چیا ، کەژوکێو ، شاخ و داخ .
چەتن : دژوار .
چەعف : چاو .
چەعفـکانی : چاوکانی ، سەرچاوە .

چەك ـ رحال : چەك و شتمەکی سواری .

چیت : پەردە .

چێراندن : لەوەڕاندن .

چێلەك : چێل ، مانگا .

چیم : بەرد ، کەوچك .

چێم : چەم ، روبار .

چی‌یێ : چیا .

- ح -

حبەت : هەڵبەت

حزکرن : دڵداری .

حش : هۆش ، ئەقل .

حەڵاڵ : راست ، حەڵاڵ ، پاك ، شەرعی ، هی‌خۆی ، شایان ، بەشەرەف .

حەواس : حەز ، هەوەس .

حەیا : حەتا ، هەتا .

حەیام : عەیام ، أیام ، رۆژگار .

حۆکەقزانێ : قاژەوبازەی مەر .

- خ -

خان	: دێر .
خانێ کرن	: دەرخستن ، دیارکردن .
خلینك	: چڵم .
خەبتین	: کارکردن ، ئیشکردن .
خەبەر	: قسە .
خەبەردان	: قسەکردن .
خەتاگێ	: خەتی کا .
خەیسەت	: خاسیەت .
خۆرت	: کوڕ .
خوڕی	: ڕوت ، ئەسڵ ، خۆماڵ .
خوەخوەتی	: خۆیتی .
خوەستن	: خواست .
خوەڤا	: خۆوە .
خوەلی	: خۆڵ .
خویا	: ئاشکرا ، ڕوَن ، دیار .
خوێ کرن	: بەخێوکردن .
خیرەت	: غیرەت .

- د -

داریزەمان	:	داریدنیا ، سەرزەوی .
دانەبیرکرن	:	لەبیربردنەوە .
دانەخەبەردان	:	وەقسەهێنان .
دانەکەشێ	:	کشف کردن .
دران	:	ددان .
دژمار	:	دژوار .
دەبار	:	ئازوخە ، ئازوقەی ئاژەل .
دەر	:	دەرگا .
دەربازبون	:	رابوردن ، بەسەر چون .
دەرڤا	:	دەرەوە .
دەعس	:	داس .
دەعسکێش	:	داسکێش ، درەوەنی .
دەعن	:	دان ، جەم ، وەجبە .
دەعوات	:	شایێ ، گۆوەند .
دەڤ	:	دەم .
دەڤزراف	:	دەمکول .
دەکمە	:	دەکمەن
دەلال	:	نازدار
دەنگبێژ	:	گۆرانی بێژ ، شایەر .

دەورانبێژ	:	تەرجیع بەند .
دوَپا	:	زۆرتر ، زوربە .
دۆلیدانگ	:	هەرزاڵە ، هـــەلۆرك ، جۆلانە ، دیلانێ ، پێژك ، ستێرك .
دۆمام	:	دۆتمام ، کچمام ، کیژمام ، ئامۆزا .
دوَمان	:	دوَ ، دوَکەڵ .
دومکدرێژ	:	نەفەس درێژ (هەڵبەستی درێژ) .
دێ	:	دایك .
دێم	:	روَمەت ، گۆنا ، کوڵم .

- ر -

رابوَن رۆنشتاندن	:	هەڵسان ودانشتن .
راڤە	:	هەستە .
رند	:	چاك ، باش ، کۆك ، خاس ، جوان .
رەڤاندن	:	رەواندن ، خەمرەواندن (خەمرەوێن) .
رەنگاواز	:	رەنگاورەنگ .
رەو	:	رەوت .
رۆ	:	رۆژ ، خۆر .
روبەیت	:	چوارینە ، دوَبەیت (رباعی) .
ریتم	:	هاوئاهەنگی ، توازن ، تناغم .

ریێز	:	دیێز .

- ز -

زار	:	زمان .
زارگۆتی	:	دەماودەم (شفویی) .
زاڕ	:	منداڵ .
زعڤا	:	زاوا .
زنار	:	تاوێر ، شاخ ، گابەرد .
زەر	:	شاخی بەرز ، کێوی هەزاربە هەزار .
زەعڤی	:	زاوا .
زەڤیراکرن	:	زەوی کێلاّن .
زوَ	:	خێرا .

- ژ -

ژانر	:	بابەت ، جۆر ، غەرەز .
ژبەرخوەدەرخستنی	:	لەخۆڕاداهێنان (ارتجالی) .
ژنابی	:	بێوەژن .
ژەعژی	:	ژاژی .
ژی	:	ژبان .
ژێهلانین	:	دانان .

- س -

ساپ	:	کا .
سازبەند	:	مۆسیقار .
سازبەندی	:	مۆسیقا .
ساڤێر	:	کاسە ، کەویڵ ، سواڵەت .
سبکل	:	زنجیرە .
ستران	:	گۆرانی ، لاوژە .
ستەیر	:	ئەستێرە ، ستارە .
ستودار	:	شاخدار ، قۆچدار .
ستورو	:	شاخ ، قۆچ .
سدقتەمز	:	بێخەوش ، راست .
سرێ	:	سرە ، ڕێز .
سڤك	:	سوك .
سەرت	:	رەق .
سەروێری	:	سەرۆکایەتی ، سەرکاریی .
سۆر	:	هەمس ، مس .
سور	:	مشورە .
سورەت	:	رۆ ، روخسار .
سۆسلەجی	:	خزمەت .
سۆسیالتی	:	کۆمەڵایەتی .

سۆڤخۆر : میرەکێل .

سینۆر : سنور ، سەرحەد ، ئاقار .

سیورومتالا : متالا و بیرکردنەوە .

سیوژی : ناوەرۆك .

- ش -

شـا : شاد ، دڵخۆش .

شارۆر : شەحرور ، شاور ، باڵندەیەکی دەنگ خۆشە هێندەی چۆلەکەیەکە .

شاش‌مان : سەرسوڕمان .

شڤ : شو ، شوڕ .

شمشات : پەرداخ کردن ، لوس کردن ، زاخاودانەوە.

شە : شانە .

شەپە : هەرەسی بەفر .

شەعدەتی : شایەتی .

شەڤین : شەوەکێژ ، شەوبەکێو .

شەکرن : شی کردنەوە ، لە شەدان ، لە شانە دان.

شەوتی : سوتاو .

شێور : راوێژ ، مەشۆرەت .

- ع -

عەزمان : عاسمان ، هاسمان ، ئاسمان .
عەفڕاندن : دانان ، تألیف ، داهێنان .
عەمر : ژیان .
عەور : هەور .
عەید ـ عەرەفات : جەژن و راورەسم .

- ف -

فراڤین : فراوین ، نیوەرۆژە .
فرە : فەرەح ، خۆشی .
فکرکوژ : بیرقوڵ .
فۆن : دەنگ ، نەغمە .
فێرم : مەزرا ، کێڵگە .
فێز : سەرو ، سەربان .

- ق -

قاتخ : ماست .
قاس : قەیر ، ماوە .
قاڵك : قەپێلك ، قاوغ .

قایە : گابەرد .
قەداندن : بەجێ‌هێنان .
قەر : رەش .
قەربەڵەك : باز ، رەش‌وسپی .
قەرف : لۆمە ، زەم .
قەلەن : شیربایی ، مارەیی .
قەوات : قەوەت ، هێز .
قەید : مقام ، دەستور .
قۆتك : کل‌وکل‌چوك ، کلدان .
قوڕن : قەڕن ، سەدە ، چەرخ ، چاخ .
قولۆ : چاڵ .
قونجك : کۆلیت ، کونج ، زنج .
قیز : کچ ، کیژ ، دوێت ، کەنی ، کەنیشك .
قیمش‌هاتن : دڵ‌هاتن .

- ك -

کاکە ـ کاك : دەنگی گۆرانی .
گاو : شۆخ ، بەناز ، نازدار .
کلام : گۆرانی ، لاوژە ، ستران .
کلوب : یانە .

کلیت : کلیل .
کەدیکری : ماڵی کراو ، کەوی .
کەرکیت : ئەسپابی مافورچنین ، کەرگی ، هەپۆ .
کەری : ران ، مێگەل .
کەڕ : کڕ ، کپ (قڕوقپ ، کڕوکپ) .
کەسەر : خەم و کوڵ .
کەڤان : کابان ، کەیوانۆ .
کەڤربڕ : بەردبڕ ، قایەچێ .
کەڤن : کۆن .
کەل : کۆڵیس ، کوڕیس ، کۆڵ .
کەڵەش : ئازا ، چەتە .
کەوشەن : دەرەتان ، جاڕ ، مەزرا ، حەیارە ، سنور .
کودك : شەل ، خوار .
کورم : کرم .
کۆتك : مەنجەڵ .
کۆد : کاسەکەل ، کەویل .
کوڕ : کەڕە .
کوڕا : لە کوێوە .
کوڕئاپ : ئامۆزا .
کوسی : کیـەڵ .

کولتور : توراث .
کۆڵخۆز : گەلەکێڵ .
کولـکمشکرن : کایلدان .
کولمال : ماڵوێران ، کڵۆڵ ، ماڵ کاول .
کۆلێـکتیف : گەلکاری .
کولیلك : گوڵیلك ، گوڵاڵە .
کۆم : کۆمەڵ ، کۆ .
کۆمباین : مەکینەی دروێنە .
کۆن : دەوار ، خێوەت ، رەشماڵ ، چادر .
کۆندەلێ : قۆندەرە .
کێلەندیکێش : درەوتێ ، پاڵە .
کین : رك ، خەم .

- گ -

گاف : وەخت ، کات .
گافا : کاتێ ، وەختێ .
گرێدایی : گرێدراو .
گەدە : کوڕەتیم لاوك ، کوڕەتیم حەیران ...
گەشە : بریقە ، سور .
گەلۆ : قەومێل ، گەلی براینە ، خەڵکە .

کەلی کەبۆز	: کەلی و کەندالّ .
کەمار	: پیس .
کەند	: کەن .
کورزەچی	: مەلۆنێر .
کوڕ	: گڕ .
کوڕکوڕ	: گڕوهوّر ، گرم و هۆڕ .
کوڕی	: کەڕ .
کوهبڕ	: کەوڕ ، کەوەڕ ، پشتیر .
کۆپال	: کۆچان .
کۆتی	: پێویستە ، دەبێ .
کۆڤەند	: کۆوەند ، شایی .
کیدۆك	: بەندەن ، لوتکە .

- ل -

لال	: لەعل .
لاوك	: گۆرانی ، لاوژە .
لەعزە	: لحظە .
لێخستن	: لێدان .
لیریکی	: غنائی .
لێلاڤك	: لاولاو .

لێ‌یێ : لەهی ، لافاو .

- م -

مالخوێی : خاوەن ماڵ .

مالهەبون : ئابوری .

مژ : تەم .

مەجروم : مەجنون .

مەخەل : ئاخەڵ ، باسمە .

مەعر : مار .

مەی : نەی .

مینا : وەکو .

مینانێ : وەکو .

مێ : مەڕ .

مێرخاس : ئازا ، کەڵەمێرد لە شەڕدا .

مێشنداری : مەهارەت ، دەسترەنگینی .

- ن -

ناڤ‌کرن : نێونان ، ناونان .

ناڤکێل : ناوقەد ، ناوتەنگا ، کەمەر ،

نان : گەنم .
نترین : وەسف کردن .
نڤیسار : نووسراو .
نڤیسکار : نووسەر .
نقوش : خاڵ ، نەش ، نیگار .
نها : ئێستا ، ئەمێستا ، هەنووکە .
نەئانکوژی : ناهاولفت ، نەهاوزا ، نەهاوکف .
نەحسابکری : لەئەژمارنەهاتوو .
نەینك : نەینۆك ، ئاوێنە .
نۆتلا : وەکو .
نۆلا : وەکو ، مینا .
نۆلانی : وەکو ، مینا .
نێت : نیەت ، نیاز .

ـ ه ـ

هەنگ و بانگ : بەنەزم و گۆرانی .
هری : خوری .
هرینگ : خوری .
هلدان : هەڵ گرتن .
هەرکێ : هەرکەس .

هەری : هەرە .

هەستو : ئێسك .

هەڤ : یەکتر .

هەڤان : هەمبان ، هەمبانە ، هەمانە ، دەغەر .

هەڤانین : هۆنینەوە .

هەڤدو : یەکتر .

هەڤڕا : پێکەوە ، وێکڕا .

هەڤ کرن : ئیسپات کردن .

هەلەقەتی : پێوەندی ، علاقە .

هۆرۆڤێل : هۆدانەوەی گاجوت لە جوتکردندا .

هۆستێ : وەستا .

هۆکەج : کاوڕ .

هیڤ : مانگی عاسمان .

هیڤی : ئاوات ، هیوا .

هیم : نبیچە ، بنەچەك ، بنەما ، بناخە .

هین بوون : فێربوون .

هێسا : حەسانەوە .

هێوی : هەوێ .

- و -

وەردەك : مراوی .

وەستیای : ماندوَ .

وەكلاندن : دوَپات كردنەوە .

* * * * * *

-ملخص المقال-

الاغانى الكردية الفولكلورية

العضو المؤازر : البروفيسور حاجي جندي

يحتل الفولكلور الكردي الشفوي الغني المتشعب الأغراض ، قديمه وحديثه ، بين شوامخ التراث الكردي العريق قمة جديرة به .

فهو كما يقول الكاتب الارمني الشهير خ. آبوفيان فى الازدهار والتقدم ما يحار في امره المرء وتأخذه الدهشة ، ويكاد يكون الكرد برمتهم ، رجالا ونساء شعراء مطبوعين ، ومطربين موهوبين ، ففي اشعارهم وترانيمهم صور الحياة نابضة حية ، تتحدث عن البطولة والمعارك والخيل والسلاح والطبيعة والمرأة والحب والجمال والحكمة والفلسفة والسياسة والاجتماع والاقتصاد والتربية في لبوس من البساطة والشفافية مايخلب لبك ويشدك الى الحياة والارض والعمل والانسان شدأ وينفح فيك من النفحات ما يسموبك الى العلى .

ان مثل الفولكلور الكردي كمثل جدول أخذ يتسع على مر العصور حتى غدا نهراً كبيراً يجري سلسبيلا فراتا ، ثراً منعشاً من صدق المشاعر وحرارة العواطف ورقه الاحساسات وعذوبة اللواعج

وعلو الهمة وشموخ العزم ومضاء الارادة وشدة البأس وشرف الرجولة وعفة الانوثة وكمال الوفاء وجلال المواقف وسمو المروءة ونقاوة الضمير وسلامة الطوية وعظمة البطولة وبعد النظر ونفاذ الذكاء وحدة الفطنة ...

انه كما ذكر الروائي الارمني الذائع الصيت (رافي) نتاج الشعب الكردي بمختلف ملله ونحله وطوائفه الدينية والمذهبية من المسلمين واليزيدية والعلي اللهية والنصارى والقبائل والعشائر الكردية القاطنة في وطنها كردستان الممزقة بين تركيا وايران والعراق ، فقد ساهم في ابداعه الرجال والنساء والفتيان والفتيات والشيب والشبان باثين فيه أشواقهم الى الاحبة وذكرياتهم في الماضي وآمالهم وتطلعاتهم الى المستقبل ومشاعرهم واحساساتهم وهمومهم ، فهو مرآة صافية تعكس شخصية الشعب الكردي بأمانة وتترجم حاله بصدق اذ هو من القلوب الى القلوب ، فعلى كل قطعة منه بصمات من روحه مطبوعة وفي كل نغمة منه صدى لوجدانه . وآية حيويته وأصالته انه لم يعترف قط بالحدود والحواجز المصطنعة ، ولم تستطع الديانات والمذاهب والسياسات أن تقف دونه وأن تطبعه بلون مغاير لجوهره ، فكان وما يزال كالنسر يحلق عالياً في سماء كردستان ، حيث تبدو شامخة من اقصاها الى اقصاها ، ففيه كيان الشعب الكردي الكامل الذي يسمو فوق كل الشبهات ، انه ملاحم البطولة واناشيد الفروسية وانغام الانسانية المنتصرة .

على اننا لسنا بصدد الحديث عن الفولكلور الكردي كله ،

وانما نقتصر على ثلاثة اغراض منه :

١ — أغانى العمل .

٢ — أغانـي الحب .

٣ ـ أغانـي الطبيعة .

وهـي في جملتها مندرجة تحت الاغراض الغنائية والحماسية .

١— أغانـي العمل :

هذا اللون من الفولكلور الكردي وسيع المدى ، متشعب المرمى ، ذو أفانين مختلفة ، يبتـدع في القرى والارياف وداخل المنازل والبيوت والدواوين وفي الخيام ومضاربها ، وفي المراعي حيث يرعى الرعاة اغنامهم وفي المرابض حيث يؤوونها في الاماسـى ، وفي المدرات حيث يستدرونها وفي الموارد اذ يوردونها الماء وفي المصادر اذ يصدرونها الكلأ وفي أثناء نطاح الاكباش والتيوس وفي مواسـم الولادة وعند رعي الحملان والفصلان والعجول وفى اثناء عمل البناء وشق الصخور والترع والجداول وحفـر الابار وحراثة الارض والبذار والحصاد والدياسة والاستغلال وخزن الغلال ، والحياكـة والنساجة وجز الصوف وغير ذلك كـثير ...

ان العمل اذن هو المعين الذى لاينضب في الخلق والابداع ، وان المنظومات والأناشيد الشعبية فى كـل مايتصل شديد الاتصال بمجالات العمل ، والانتاج انما تلهم العاملين الى المزيد من حب العمل ، ينشدونها فرادى وجماعات في مستقرهم ومنتجهم . ومما يلفت الانتباه أن هذا الفولكور ليس مجرد وصف عابر جاف لحياة العمل ، وانما هو مغموس ومشبع بمشاعر الحب وعواطفه الدافئة عبر العلاقات الانسـانية السامية . ولعل مانلمسه

اليوم من ازدهار لهذا الغرض من الفولكلور الكردي الرائع متصلا بحياة المزارع الجماعية والحكومية التي انشأها النظام الاشتراكي في البلاد السوفيتية اصدق دليل على حيوية هذا اللون من الفن الغنائي الشعبي بين الاكراد الذين يعيشون مع اخوتهم الارمن والآذربايجانيين .
فاذا كان هذا الفولكلور يعكس فيما مضى أسلوب العمل ووسائل الانتاج وطريقة التوزيع وفق الانظمة البالية فهو اليوم يترجم محتوى جديداً لكل مايتصل بالثورة الاشتراكية في الزراعة والصناعة والاقتصاد ، ويتحدث عن الآلات الحديثة في الحراثة والحصاد والدياسة والاستدرار والاستغلال و ... و ... كما يتغنى بالانسان الجديد في عواطفه ومشاعره ومواقفه في العمل والانتاج بشتى فروعها .

٢- أغاني الحب :

اما هذا اللون فبحر زاخر من التعبير عن اشواق القلوب الملتاعة والعواطف الملتهبة الجياشة ، فهو حديث العشاق من الرجال والنساء والفتيان والفتيات ، يصور حياة الحب واحوال المحبين والمحبات تحت قيود وتقاليد وظروف اجتماعية قاسية تحول في معظم الاحيان دون ان تتحقق أماني العشاق والمحبين . في اغاني الحب شكوى مرة وتذمر واحتجاج صارخان على الزواج القسري وانعدام التكافؤ وحرمان المرأة من الحرية في اختيار شريكها في الحياة وثورة على الفقر وآثاره وعلى الاغتراب من جراء لقمة العيش وويلاته وعلى الابعاد بين القلبين العاشقين ونتائجه ، وعلى جشع الآباء والامهات وكوارثه .

ولعل ما تمتاز به هذه الاغاني انها تنظم رغم صرامة القيود

والتقاليد واحتجاب الحرية ، في غاية من الانطلاق والصراحة التامة .
وانها تنظم وتغنى في كل مكان : في الجبال والوديان ومرابع الرعي وعلى الينابيع وفي مرابض القطعان ، والمواشي وميادين العمل والسمر والافراح ، تصف جمال المرأة وزينتها وحديثها ومشيتها وعينيها ونظرتها وقوامها ورشاقتها ، كما تصف همومها ومشاغلها وآمالها وتطلعاتها بسذاجة وبراءة .

الا ان مصادر الشقاء والتعاسة من الفقر والزواج القسرى وعدم التكافؤ والاغتراب وغلاء المهر والصداق والجهل والجشع قد ولت الى غير رجعة ولم يعد له اثر اليوم بفضل النظام الاشتراكي الذي حرر المرأة الكردية السوفيتية . فهي تتغنى بانغام الحرية واغاني الحب على اساس من العلاقات الجديدة .

٣— اغاني الطبيعة :

ألطبيعة زين الاغاني الفولكلورية الكردية وزخرفها ، اليها يفزع الكردي في تلوين خلجات نفسه ، وبها يوشي مكنونات وجدانه ، فلايستخفه الطرب مالم يكن من جمال الطبيعة فيما يغنيه مسحة ، ولا يستهويه الاستمتاع بالحياة الا اذا استظل بأفياء من فيوضها ، ولا يستشعر الطمأنينة الا حين يلوذ باستكناه اسرارها واستشفاف مظاهرها واستجلاء خفاياها ، ولايستعذب طعم العيش الا بالأندماج فيها .
فكيف لا وفي جبالها الشم ورواسيها الشوامخ سر شجاعته ، وقوة ، رجولته وعظمة بطولته وملحمة انتصاراته وشموخ شعبه وثبات كيانه .
ان للشلالات الهادرة والمضايق والوديان والذرى والقمم والسهول

والهضاب والينابيع والانهار والجداول والسواقي وانواع الحيوان والوان الطير ، والسماء الصافية والشمس والقمر والنجوم الزهر والرعد والبرق والسحاب المسخر والثلج والبرد والريح والمطر والسيل قصصاً وحكايات ورموزاً ودلالات في اغانيه واناشيده ، فهو يحاورها ويحادثها فهي تحاوره وتحادثه .

ومما له بالغ الدلالة ان اغاني الطبيعة الكردية قد حفظت لنا اسماء معظم الجبال في كردستان ، كجبل الجودي ، وجبل سنجار وجبل ئيلگان وجبل كوسەداغ وجبل بينگول وجبل سپيانیخەلات وجبل گريداغ (آگريداغ) وجبل سينك وجبل توژكبابا في دەرسيم وغير هذه الجبال كثير في شتى ارجاء كردستان . ولن يجد الباحث عن غيرها فى طول كردستان وعرضها مشقة في تذكر العشرات منها ، ولا سيما اللواتي نسجت حولها قصص الحب والبطولة واقترنت بها اسماء العشاق من امثال (خەجيزر و سيابند) كجبل سپيان المذكور آنفاً ، حتى بلغ امر الجبال من اهتمام الكرد بها ، انها كثيراً ما تتردد في مأثوراتهم وامثالهم الشعبية وقصصهم واساطيرهم متخذة اشكالا متنوعة من التشبيهات والمقارنات المجازية والتشخيصات الرمزية والتشخيص في اصطلاح الادب تشبيه غير العاقل بالعاقل ، كقولهم : « الجبل العديم الازهار ، كالانسان العديم الاسرار ، وكلاهما سيان » . وغالباً ما يصور الجبل كبطل يذود بشرف عن حمى الكرامة ، او زعيم يجمع شمل الشتيت من العشير والقبيل او حام يحمى المظلومين والمحزونين ويخفف من نصب المرهقين والمكدودين . ومما قالوا في هذا المعنى : « الجبل الشاهق افضل من الجار السيىء » وصفوة الكلام

ان الجبال في الاغاني والامثال والمأثورات والقصص الكردية بمثابة خلفيات سحرية[1] لابد منها ؛ اذ بها يَـطّرد ذكر عناصر الطبيعة الأخر من العيون والينابيع المتفجرة والشلالات والمساقط الهادرة والجداول والسواقي الرقراقة والامطار المدرارة والثلوج الغزيرة والسحب المسخرة ، ومما قالوا في الغيوم :

يا ابنة العم الشقراء ، ان سود الغيوم أمطار .
أما بيضها فشـتاء
أحسن بسودها ! فانها ربيع مخيم على الاغنام .

٤— الخصائص الفنية للاغاني الفولكلورية الكردية :

ان الاغاني الكردية على اختلاف الوانها من اغاني العمل واغاني الطبيعة وأغاني الحب تكاد لاتعدو ان تكون بوجه عام ، ضرباً من ضروب المحادثة والمسامرة خلا انها تؤلف للغناء بحسب المناسبات والدواعي والاغراض التي تدعو الى تأليفها وتعبر عن هموم القلوب المحبة والنفوس المشتاقة عبر الحان وانغام مغناة تردد ارجاع أصدائها الوديان والجبال كما ترددها اروقة القلوب العاشقة في سيمفونية يشترك في ادائها خرير الشلالات وأغاريد الطيور وهمس النسيم ويتراقص على انغامها الشجر والحجر والطير .

ومن الطبيعي ان تكون هذه الاغاني واحاديث القلوب هذه غنية غنى كردستان بتنوع اجوائها الطبيعية والجغرافية وغزيرة غزارة

---

(١) الديكور السيمبولي .

حب الكردي لكردستان . والله وحده يعلم كم نظم منها ، وكم ضاع منها بضياع حفظتها ورواتها ! وكم بقي فيها مطموراً لم يكشف عنه بعد ! ..

ومما يذكر ان قائلي الاغاني الكردية شأن سائر الشفويات الفولكلورية غير معروفين الا مانُصّ على اسمه فيها مع ما نص عليه من اسماء الاماكن والاشخاص ، ويصار في نظمها من حيث الوسائل التعبيرية والابداعية والجماعية الى لغة التخاطب البسيطة والتشبيهات والوزن والقافية وفق الالحان الفولكلورية المتداولة . وتشكل عناصر الطبيعة جزء مهما منها في المقارنات المجازية ، فتشبه المعشوقة بالريم والازهار والتفاح والقرنفل الاخضر والاوز والسرو كما يشبه العاشق بالجبل والصخر والسيف وغير ذلك ...

اما فن النظم فانماط شتى وضروب مختلفة ، فمنها الرباعيات مثل :

. . . . . م

. . . . . م

. . . . . ن

. . . . . م

ومنها المثنويات مثل :

. . . . . ر

. . . . . ر

. . . . . د

. . . . . د

ومنها مايلتزم فيه التقفية بين الشطر الاول من الاغنية والشطر الاخير منها اذا كانت للمطرب الفرد مثل :

. . . . . ى

. . . . . س

. . . . . ك

. . . . . ل

. . . . . ى

كما يلاحظ ان اسلوب النداء في هذه الاغنيات فمتنوع هو الآخر ، ينادي المحب عادة بحرف النداء (وٓ) وتنادى المحبوبة بحرف النداء (ىٓ) في آخر المنادى كقولهم : لوٓلوٓ ، و لىٓلىٓ . وقد تتكرر النداءات ، وربما تكررت بعض الكلمات في مطالع الاغنية او بعض المطالع برمتها اكثر من مرة ، وقد تصادف منها الترجيع بند والتركيب بند واحياناً المركب من لغتين كالمركب من الكردية والارمنية .

* * * * * *

زمانی عەرەبی و کێشەی زاراوەی کوردی

ئەندامی یاریدەر : کامیل بەصیر

زمان نییە لەم جیهانەدا کێشەی نەبێت* و لە چنگی کەم و کورتی رزگار بتوبێت ؛ بۆیە ئەتوانین بڵێین : هەمو زمانێك تا لە ژیانەوە نزیك بێت و هۆی دەربڕینی بیر و باوەڕ و هەست و نەست بێت کێشەی زۆر ئەبێت و کەم و کورتیەکانیشی بە جۆرێکی سامناك خۆیان ئەنوێنن . ئەگەر بمانەوێ سەرچاوەی کێشەو کەم و کورتیەکانی

---

* هەر وەك لە سەرەتای ئەم گۆڤارەدا بلاومان کردۆتەوە هەمو خاوەن وتارێك خۆی بەرپرسیارە لە ناوەرۆکی وتارەکەی . لەوانەیە لەم وتارەی ئەندامی یاریدەری کۆڕ مامۆستا کامیل بەصیردا چەند بیروڕایەك هەبێت کە لەگەڵ بیری ئەنجومەنی کۆڕ یا بڕیارەکانیدا نەگونجێن . بەلام ئەنجومەنی کۆڕ بلاوکردنەوەی هەمو بیر و پێشنیارێکی زانستی لە بارەی هەڵبژاردن و داڕشتن و داتاشینی زاراوی کوردییەوە بە کارێکی پێویست دادەنێ چونکە لەو بڕوایەدایە کە بە هاریکاری هەمو لایەك دەتوانین ئەرکی دانانی زاراوی کوردی باشتر بە ئەنجام بگەیێنین .

ـ لیژنەی گۆڤار ـ

زمانێکی زیندوو دەست نیشان بکەین ، بە هەڵەدا ناچین گەر پەنجە بۆ وشەکانی درێژ بکەین .

وشە لە زماندا :

لە زمانەوانیدا ئاشکرایە کە زمان داڕشتەیەکە[1] و ئەم داڕشتەیە بەرهەمی یەکگرتنی[2] توخمەکانی[3] وشە و ڕێزمانی رستەسازی و دەستووری پێکهێنانی ئاخاوتنە . بێگومان ئەم یەکگرتنەی بە جۆرێکی میکانیکی نابێت ، بەڵکو بە کارتێ کردنی چەند هۆیەکی کۆمەڵایەتی و سروشتی و دەروونی و بیری لە بۆتەی[4] مێشکی میللەتدا ئەنجام ئەدرێ . زمانەوانەکان هەوڵیان داوە بۆ نرخ پێدانی ئەو توخمانە ، بۆ ئەوەی رادەی پلەی هەر توخمێك لە بوونی زماندا دەست‌نیشان بکرێ ؛ لە ئەنجامدا زمانیان بە درەختێك داناوە و وشەکانیان بە گەڵای ئەو درەختە لە قەڵەم داوە .

ئەم دانانە شایانی مشتومڕە ، ئێمە لەو باوەڕەداین کە ئەم دانانە ناتوانێ لە نرخی وشە کەم بکاتەوە و توخمەکانی تری زمان بە سەریدا

(١) داڕشتە : سبيكة .

(٢) یەکگرتن : تفاعل .

(٣) توخم : عنصر .

(٤) بۆتە : بودقة .

بسەپێنێ ، چونکە رووەك زانین(٥) ئەسەلمێنێ : گەڵا ستی درەختە و کارگەی سازداتی خواردەمەنییەتی .

بەم پێیە ئەتوانین نرخی وشە لە زماندا بە بەرزتی بهێنینە کایەوە و بە سەر سوڕمانێکەوە بپرسین : ئایا وشە واتا دەرنابڕێ ، ئایا وشە بەردی بناغەی رستە نییە ؟ ، ئایا وشە پردێك نییە بۆ بیر و باوەڕ و هەست و نەستی قسەکەر ؟ . دوا بە دوای ئەمانە هەمتی ئایا وشە بەرهەمی درەختی زمان نییە کە لە دڵی کۆمەڵگادا رواوە و رەگ و ریشەی بە درێژایتی مێژوی دێرینی میللەت بۆ هەڵمژینی خواردەمەنی بۆن و قەوارەی راکێشاوە ؟. کەوابوو وشە ژمارەیەکی وشك و نیشانەیەکی مردوو بۆ واتایەك نییە ، بەڵکو تۆخمێکی زیندووە و بە ژیانی ئەو میللەتەی کە بەکاری ئەهێنێ ئەژی و بە ئەرکی سەرشانی خۆی هەڵئەستێ .

ئەم راستیانە سەرئەنجامێك رەچاو ئەکەن کە فەرهەنگی وشەی زمانی نەتەوەیەك ـ لە زۆر رووەوە ـ لە فەرهەنگی زمانی نەتەوەیەکی تر جیاوازە لە ژێر تیشکی ئەم سەرئەنجامەدا پرسیارێك دێتە پێشەوە و ئەپرسێت : تا چ رادەیەك زمانی عەرەبی ، ئەتوانێ کێشەی زاراوە لە زمانی کوردیدا چارەسەر بکات ؟ .

(٥) رووەك زانین : علم النبات .

ڕێبازی زمانی عەرەبی لە داهێنانی وشـەی نوێـدا :

وەلامی ئەو پرسیارە پێویستی بە سەرنجێك لە سروشـتی زمانی عەرەبی هەیە بۆ ئەوەی بتوانین بە کورتی ڕێگاکانی ئـەم زمانە لە داهێنانی وشەی نوێدا دەستنیشان بکەین .

ئەم ڕێـگایانە زۆرن ، زمانەوانەکان تەنیا بایەخیان بە چواریان داوە کە ئەمانەی خوارەوەن :

١ـ (ڕێـگای مەجاز)[٦] . ٢ـ (ڕێـگای دارشـتن ـ بە هەمو جـۆرەکانیـەوە)[٧] . ٣ـ (ڕێگای داتاشـین)[٨] . ٤ـ (ڕێـگای لێکدان)[٩] . ئەوەی لـەم ڕێگایانە پەیوەنـدی بە لێـکۆڵینەوەکەمانەوە هەبـێ ڕێگای مەجازە ، چـونکە زمانی عەرەبی ئەم ڕێـگایەی گرتۆتە بەر بۆ داهێنانی زاراوەکانی کە هەندێ لە زمانەوانەکانی کورد بە سەرچاوەی زاراوەی کوردی دایان ئەنێن و پشتیان پێ ئەبەستن بۆ چارەسەرکردنی تەنگوچەڵەمەی زمانی کوردی بە وشەی نوێ بۆ دەربڕینی واتا تازەکان .

---

(٦) مەجاز : Metaphor .

(٧) دارشتن : الاشتقاق .

(٨) داتاشین : النحت .

(٩) لێکدان : للترکیب .

مەجاز و وشـەی عەرەبی :

لێرەدا بە ئەرکی سەرشانی دەزانـین کە تۆزێـك لە ڕێـگای مەجاز بدوێین بە هیوای شتیکردنەوەی سروشتی وشـەی عەرەبی و چۆنیەتی داهێنانی واتا زاراوەییەکانی .

مەجاز لە سنووری « سیمانتیکدا »[10] گواستنەوەی وشـــەیەك لە واتایەکەوە بۆ واتایەکی تر ئەگەیەنێت و ئەم وشەیە بە زاراوە ناو ئەبرێت . لە دایك بوونی زاراوە بەهۆی مەجازەوە لەسەر سێ بناغە دامەزراوە :

بناغـەی یەکەم : واتا دێرینەکەی زاراوەیەکە کە لەمەوپێش لە قسە و دەقی وێژەییدا بۆی بەکارهێنراوە .

بناغەی دووەم : واتـا تازەکەی زاراوەیەکە کە وشـــەکە گواستراوەتەوە بۆ دەربڕینی .

بناغەی سێیەم : چەشنە پەیوەندییەکە لە میانی واتا دێرینەکەی زاراوەکە و واتا تازەکەیدا . لەدایك بوونی زاراوەی عەرەبی بەم جۆرە ڕوداوێکی هەڕەمەیی نییە ، بەڵـکو ئەنجامیکی سروشتییە پەیوەندی بە دەروون و نەریت و خووی کۆمەڵـگای عەرەبەوە هەیە .

شتیکردنەوەی چەنـد زاراوەیەکی عەرەبی :

جا بۆ ئەوەی لە چۆنیەتی داهێنانی زاراوەی عەرەبی بگەین با

(١٠) سیمانتیك : علم الدلالة .

سەرنج لە لەدایکبوونی ئەم سێ زاراوەیە بدەین .

زاراوەی یەکەم : وشەی (عەقیلە)یە وشەی « العقیلة » لە بناغەدا بۆ واتای - بەپەت بەستراو - بەکارهێنراوە ، عەرەب لە سەردەمی جاهیلیدا وتویەتی ، — (عقلت الناقه بالعقال) واتا دەست وپێی حوشترەکەم بە پەت بەستەوە ؛ (فالناقة عقیلة) : حوشترەکە بە ستراوەتەوە . دوا بە دوای ئەمە کۆمەڵگای عەرەب ئەم وشەیەی بۆ واتایەکی نوێی گواستەوە و بە واتای کەیبانۆ « السیدة » بە کاری هێنا و ئێستا کە لە زمانی عەرەبیدا دەربڕینی (عقیلة فلان) ئەبیستین واتای (سیدة فلان) ئەگەیەنێ . پەیوەندیی میانی (عەقیلە) بە واتای بە پەت بەستراو و (عەقیلە) بە واتای کەیبانۆ لە نرخ پێدانی کۆمەڵگای عەرەب بۆ ئافرەت هەڵقولاوە ، چونکە ئافرەت لە کۆمەڵگای خێڵایەتی عەرەبدا بە مێردەکەیەوە بە ستراوە و مافی جیابونەوەی نییە و هەمیشە بە دیلی پیاو ئەژمێررێ .

زاراوەی دووەم : وشەی (مەسرەح)ە . مەسرەح لە زمانی دێرینی عەرەبیدا بە واتای لەوەڕگا بەکاردێت ؛ عەرەب دەڵێن : (سرحت الأبل) : چوون بۆ لەوەڕگا ؛ چونکە مەسرەح ناوی جێگای[11] فەرمانی « سرح » یە ، بەڵام لەم ڕۆژانەدا عەرەب ئەم وشەیە بە واتای شانۆ بەکارئەهێنن . سەرچاوەی ئەم واتا تازەیەی وشەی (مەسرەح) سروشتی وڵاتەکەی میللەتی عەرەبە ، دیارە میللەتی

(۱۱) ناوی جێگا : اسم المكان .

عەرەب کە لەم رۆژانەدا زاراوەی « المسرح »ی داهێناوە پەیوەندی مەیانی هەردوو واتاکەی لەسەر بناغەی سەربەستی ئازاڵەکان لە لەوەڕگا و ئازادی بزوتنەوەی هونەرمەندەکان لەسەر شانۆدا دامەزراندووە.

زاراوەی سێیەم : وشەی « فنان »ە ، ئەم وشەیەش وەکو هەمو زاراوەیەك لە زمانی عەرەبیدا دوو واتای هەیە : لە هەندێ دەقی عەرەبی کۆندا وشەی « فنان » بە واتای چەشنێك لە کەر ، کە پێستەکەی بەڵەك و رازاوەیـە ، بەکارهێنراوە . بـەڵام لەم رۆژانەدا ئەم وشەیە بۆ دەربڕین لە هونەرمەند ساز ئەدرێ ، پەیوەندی واتا کۆنەکەی وشەی « فنان » و ئەم واتا تازە سـەیرەی رەنگە لە سـەرەتای مێژوی پەیدابونی هونەرمەند لە کۆمەڵگای عـەرەبدا هەڵقولابێت .

ئەوەی لە مێژوی هونەرمەندی عەرەب بکۆڵێتەوە ئەبینێ ئەم مرۆڤە پایەبەرزە لە سـەرەتای بەجێهێنانی ئەرکەکانی سەرشـانی جلی رەنگاورەنگی لەبەر ئەکرد و دەموچاوی بە بۆیە ئەگۆڕی ، جا بەم جۆرە لەسـەر شانۆدا دەرئەکوت ، مێشکی عەرەب واتا کۆنەکەی « فنان »ی یاد کردەوە و گواستیەوە بۆ ئەم واتا پیرۆزەی زاراوەی « فنان » .

شیکردنەوەی ئـەم سێ زاراوە عەرەبییانە هەمان راستیمان پێ ئەسەلمێنێ کە پێویستە لێرەدا دوپاتی بکەینەوە و بڵێین :

زاراوەی عەرەبی وشەیەکی رون نییـە ، بەڵکو بەرهەمی

سروشـــتی زمانی عەرەبی و دەروون و نەریت و خوی عەرەب و ولاتەکەیەتی .

لە چوارچێوەی ئەم راستییەدا ئەبێ بڕوانینـە ئەنجامی کاری ئەو زمانەوانە کوردانەی کە ئەیانەوێ کێشەی زاراوەی کوردی بـە وەرگرتنی لە زمانی عەرەبی چارەسەر بکەن و بە خەزنەی ئەو چەشنە زاراوە عەرەبییانە زمانی کوردی هەژار دەوڵەمەند بکەن .

ڕێگاکانی وەرگرتنی زاراوەی عەرەبی :

ئەگەر بمانەوێ بە جۆرێکی زانیاری پەردە لەسەر ئەو ئەنجامە لابدەین و نرخ بە کاری ئـــەو زمانەوانانە بدەین ، ئەبێ لە ڕێگا سەرەکییەکانی وەرگرتنی زاراوەی عەرەبی بکۆڵینەوە . بە وردبونەوە لە کۆمەڵە زاراوەیەکی عـەرەبی لە زمانەکەماندا بۆمان دەرئەکەوێ کە ئەم زاراوانە بە یەکێك لەم ڕێگایانەی خوارەوە وەرگیراون :—

١— وەرگرتنی زاراوەی عەرەبی بەبێ دەستکاری : بەرهەمی ئەم ڕێگایە لە زمانەکەماندا زاراوەیەکی زۆرە ، لەم زاراوانە وشەی (ئەدەب)ە . جا با بزانین مێژوی ژیانی وشەی ئەدەب لە زمانی عەرەبیدا چۆنە ؟ .

لە سەردەمی جاهیلیدا لە چاوگی « الأدب » ناوی بکەر « الآدب » بە واتای : میوانیکەر هاتووە هـــەر وەکو لەم دێڕەی خوارەوە دەرئەکەوێ :

نحن في المشتاة ندعو الجفلى لا ترى الآدب منا ينتقر

لە سەرەتای ئایینی ئیسلامدا فەرمانی «أدب»ە و چاوگی «تأديب» لە فەرمودەیەکی پێغەمبەر (د.خ.) بە واتای خوو و رەوشت هاتووە . پێغەمبەر (د.خ.) فەرمویەتی : (أدبني ربي فأحسن تأديبي) . لە سەردەمی ئەمەویەکاندا ، وشەی «مؤدب» لە جیاتی مامۆستای فێرکەری هۆنراوە و پەخشان و مێژوو و لقەکانی تری رۆشنبیری بەکارهێنراوە .

بەم جۆرە لەم سێ قۆناغەی ژیانی وشەی ئەدەبەوە بۆمان رون دەبێتەوە کە بە هیچ جۆرێك ئەم وشەیە بە واتای هۆنەری و وشەسازی و ئاخاوتن بەکارنەهێنراوە و واتا کۆنەکانیشی (میوانداری و خوو و رەوشت و فێرکردنی خووی باش) تا ئێستا زیندون . بەکارهێنانی وشەی ئەدەب بە واتای هۆنەری و وشەسازی و ئاخاوتن چەشنێکە لە مەجاز و ئەم بەکارهێنانە لەگەڵ سروشتی زمانی عەرەبی ئەگونجێت و زەوقی میللەتی عەرەب پێی قایلە . بەلام لەبەر چ هۆیەك هەر ئەبێت زمانی کوردی زاراوەی (ئەدەب) بەو مێژووەوە وەربگرێت و پشت بکاتە گەنجینەی وشەکانی ؟ . وەلامی ئەم پرسیارە چەند بیەوێ زمانی کوردی بە هەژاری گوناهبار بکات ، ناتوانێت فەرامۆشی ئەو راستییە بکات کە لە شیکردنەوەی ژیانی وشەی ئەدەبەوە هەلئەقولێت و ئەلێت : ئەم وشەوەرگیراوە لە زمانی کوردیدا واتاکەی ناگەیەنێت و پێی

ناکرێت جێگای وشـەی وێژەی کوردی پڕبکاتـەوە . ئـەوەی سەیرە ـ بەم بۆنەیەوە ـ کۆمەڵێك لە وێژەرانی کورد کە ویستیان ناوێـکی کوردی بۆ یەکێتیەکەیان بدۆزنەوە خۆیان لە وشـەی (ئەدەب) دوور خستـەوە ، بەڵام چونکە توشی گرێی وەرگرتنی زاراوەی عەرەبی بوبون وشەی وێژەیان فەرامۆش کرد و زاراوەی توسەریان بەکارهێنا بەبێ ئەوەی ئاگاداری ئەوەبن کە زاراوەی نوسـەر جێگای وشەی وێژە ناگرێت و تەنیا یەکێك لە لقەکانی وێژە ـ واتا پەخشان ـ ئەنوێنێ .

٢ــ کردن بە کوردی[١٢] یەکێك یان پـتر لە دەنـگەکانی زاراوە عەرەبییەکە :

نمونە بۆ ئەم رێـگایە وشـەی (کتێب)ە ، وشەی (کتێب) لە زمانی کوردیدا لە زاراوەی «کتاب»ی عەرەبییەوە بە گۆڕینی پیتی (أ) بە پیتی (یـ)ی کوردی وەرگیراوە .

ئەگـەر سەرنجێك لە فەرهەنـگەکانی عەرەبی بدەین بە مەبەستی دەست نیشان کردنی واتاکانی «کَتَبَ» بۆمان دەرئەکەوێ کە ئەم وشەیە لە بناغەدا بە واتای رازانەوەی کونە بە مورو بەکارهاتووە . لە عەرەبیـدا ئەوترێ : (کتبت القـربة إذا زینتهـا بالخرز) ، هەنـدێ جاریش بـە واتای گرش کردنی قاچ و قول هاتووە .

(١٢) کردن بە کوردی : نـکرید ، Transliteration .

لە عەرەبیدا ئەڵێن : (کتبت البغلة قوادمها إذا جمعتها) . زاراوەی «کتاب» کە لە عەرەبیدا لە «کتب»ەوە داڕێژراوە ، پەیوەندی بەو دوو واتایەوە هەیە ، چونکە «کتاب» بە (بیت) رازاوەتەوە و چەشنێك لە زانیاری تێدا کۆکراوەتەوە ، زەوقی عەرەبیش کە بە گواستنەوەی ئەم وشەیە لە واتا کۆنەکانیەوە بۆ ئەم واتا تازەیە قایل بووە ، ئەم قایلبوونەی لە سەر بناغەی مەجاز دامەزراوە .

زمانی کوردی چ پێویستییەکی بە وشەی «کتاب» هەیە ؟ ئایا ئەگەر هاتو دەنگی (أ)مان گۆڕی بە دەنگی (ێـ)ی کوردی مێژووی واتای ئەم وشەیە ئەگۆڕێ و لەگەڵ زەوقی نەتەوەکەمان و سروشتی زمانی کوردیدا ئەگونجێ ؟ ، وەڵامی ئەم دوو پرسیارە لەو راستییەوە هەڵئەقوڵێ کە ئەڵێت وشەی کتێب لە فەرهەنگی کوردیدا هیچ واتایەکی نییەو لای شارەزاکانی زمانی عەرەبی سێبەری واتا عەرەبییەکانی کەرەسەی پیتانی : ك ، ت ، ب ، پێوەی توساون و لێی جیانابنەوە . نازانم بۆچی ئەم راستییە لەلای ئەوانەی بەربەرەکانی وشەی (پەڕتوك) ئەکەن هیچ دەنگی نەداوەتەوە ، ئایا هەر لەبەر ئەوەیە کە شتی خۆماڵی لای هەندێکمان نرخی نییە ؟ ، یاخود لەبەر ئەوەیە کە ئەم هەندە ئاشناییان لەگەڵ مێژووی وشەی (کتێب)دا نییە ؟ . هەرچۆنێك بێت ئێمە لەو بڕوایەداین کە کردن بە کوردی دەنگی وشەی عەرەبی لە بەرهەمهێنانی زاراوەی نوێی بۆ زمانەکەمان رێگایەکی

سەرکەوتو نییە .

٣— کردن بە کوردێ دەنگی زاراوەی عەرەبێ و پەرەپێدانی واتاکەی :

ئەم ڕێگایە چەند زاراوەیەکی خستۆتە ناو زمانەکمان لەمانە وشەی (قوتابی)یە . وشەی قوتابی لە دەربڕینی « کُتّابی » ی عەرەبییەوە وەرگیراوە ، ئەم دەربڕینە لە وشەی « کُتّاب » ; بە واتای حوجرە و پیتی یای نەسەب پێکهاتووە ، کەوابێ وەرگرتنی وشەی قوتابی بە سێ هەنگاو ئەنجام دراوە : هەنگاوی یەکەم : دەنگی (ك) کراوە بە (ق) . هەنگاوی دووەم : لەو دوَ (ت) یێیە یەکێکیان فڕێ دراوە . هەنگاوی سێیەم ، واتای « کُتّابی » لە خوێندکاری حوجرەوە پەرەی سەندووە بۆ واتای خوێندکاری خوێندنگاو زانکۆ .

پرسیاری گرنگ لێرەدا ئەوەیە ئەم پەرەسەندنەی واتای « کُتّابی » لە زمانی کوردیدا لەسەر چ بناغەیەك بووە ؟ بێگومان ئەم بناغەیە هەر چییەك بێت پەیوەندێ بە زمانی کوردییەوە نییە و ئەوانەی لەسەر بەکارهێنانی سوورن کەڵك لە نەزانینی بناغە عەرەبییەکەی وەرناگرن . جا بۆمان هەیە کە بپرسین ، ئایا هەر بەردەوام ئەبن لە پشتێکردنی وشەی خوێندکار و بەکارهێنانی دەربڕینی قوتابی یاخود لە مەودوا — وەکو کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا — وشەی خوێندکار بەکارئەهێنن ؟ .

٤ — وەرگێڕانی زاراوەی عەرەبی ، زۆر ئاشکرایە کە هەر نەتەوەیەك بەگوێرەی چۆنیەتی بیرکردنەوەی تایبەتییەکانی ڕوداو ، شتەکان هەڵئەسەنگێنن و دەست نیشانیان ئەکەن ، بۆیە وەرگێڕی واتای وشەیەك یا رستەیەك لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر ئەبێ ئاگای لەو چۆنیەتی بیرکردنەوەیە ببێت و بزانێت خاوەنی ئەو وشە و رستەیە لە نەتەوەکان بە چ پارسەنگێك لە تایبەتییەکانی ڕوداو و شتەکان گەیشتووە .

هەندێ لە زمانەوانەکانی کورد کە زاراوەی عەرەبی وەرئەگێڕنە سەر زمانی کوردی زۆر ئاگایان لەو راستییەی سەرەوە نابێت . بەڵگەمان بۆ ئەمە بە هەڵەدا چوونی وەرگێڕانی « المظاهرة » یە لە عەرەبییە بۆ کوردی . وشەی «المظاهرة» لە زمانی عەرەبیدا لە فەرمانی «ظاهرة»ەوە ، وەرگیراوە «ظاهرة»یش لە عەرەبیدا بە واتای (پشت گرتن) هاتووە . عەرەب ئەڵێت : (ظاهر فلان فلاناً أي سند ظهره وآزره) ، کەچی وەرگێڕی کورد وای زانیوە ، وشەی « المظاهرة» لە فەرمانی «تظاهر»ەوە هاتووە بۆیە واتاکەی بە وشەی (خۆپیشاندان) دەربڕیوە ، سەرەڕای ئەم هەڵەیە وشەی (خۆپیشاندان) تایبەتییەکانی ڕوداوەکە ناگەیەنێت و مەبەستی جەماوەران لە و کارەدا دەرناخات .

٥ — داتاشینی زاراوەی کوردی بە رابەری زاراوەی عەرەبی : نموونە بۆ ئەم رێگایە وشەی زانکۆیە لە رەگی چاوگی (زانین) و وشەی (کۆ) داتا شراوە ، وشەی (کۆ) یش ، ئەوە ئەسەلمێنێ کە داتاشەری

زاراوەی زانکۆ چاوی لە زاراوەی «الجامعة» بووە، چونکە «الجامعة» ناوی بکەری فەرمانی «جَمَعَ» یە. ڕەنگە لێرەدا بە ڕەنگاری پرسیارێك ببین کە بە سەرسوڕمانێکەوە بڵێت جا زیانی ئەوە چییە؟! بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە پێویستیمان بەیەکالا کردنی زاراوەی «الجامعة» ئەبێت. «الجامعة» ئاوەڵناوی وشەی مەدرەسەیە کە نێری دراوە. عەرەب کە ئەڵێت: «الجامعة» مەبەستی ئەوەیە کە بڵێت: المدرسة الجامعة واتا خوێندنگای کۆکەرەوە. جا ئەم خوێندنگایە خوێندکاران کۆئەکاتەوە یاخود چەشنەکانی زانیاری و وێژە؟. وشەی «جامعة» ئەوە دەرناخات هەرچەند هاوتاکەی کە وشەی زانکۆی کوردییە ئەوە دەرئەخات کە کۆکراوەکە زانیارییە. بەڵام ئایا زانکۆ زانیاری کۆئەکاتەوە یاخود سەرچاوەی زانیارییە و چەشنەکانی زانست و وێژەی لێ هەڵئەقوڵێت و بەناو مێشك و دڵی خوێندکارەکانیا بڵاوئەبێتەوە؟ بێگومان زانکۆ سەرچاوەی زانیارییە بۆیە ڕێگا لە وشەی زانستگا ناگرێت کە لە جیاتیی بەکار بهێنرێ.

ئەم پێنج ڕێگایە ـ هەروەکو لە شیکردنەوەی بەرهەمەکانیان، دەرئەکەوێت ـ کێشەی زاراوە لە زمانی کوردیدا چارەسەر ناکەن و فەرهەنگی کوردەواریمان ئەئاڵۆزێنێ لەمەش سامناکتر

ئەوەیە ئەگەر زمانەوانی کورد ئەم ڕێگایانە بگرێتەبەر دەروازەکانی زمانی نەتەوەکەی لەڕوی خۆیدا دائەخات و سەرچاوەی وشە و زاراوە داتاشراوەکان و لێکدراوەکان کە لە سروشتی زمانی کوردیدا هەڵقوڵاوە وشك ئەکات .

* * * * * *

ـ ملخص المقال ـ

اللغة العربية ومشكلة وضع المصطلحات الكردية

العضو المؤازر : كامل البصير

لاريب في ان اللغة صياغة حاصلة من تفاعل عناصر الكلمة والقواعد واساليب التخاطب ، ومن المعلوم ان ذلك ليس مجرد صدفة ارتجالية ، وانما نتيجة عوامل اجتماعية وطبيعية وانصهار الأفكار وصياغتها في بوتقة معينة .

لقد حاول اللغويون ان يهتموا بتلك العناصر كي يسجلوا درجة كل عنصر في تكوين اللغة . ونستطيع ان نظهر قيمة الكلمة في اللغة عالية فهي تظهر المعنى وهي اساس الجملة ووسيلة التعبير عن المشاعر والمعتقدات للمتكلم واخيراً انها ثمرة شجرة الكلام التى نبتت في ضمير الشعوب وأصّلت جذورها عبر التاريخ الطويل لتمتص غذائها وتستوى على سوقه الباسقة ، إذاً لاتُعدّ الكلمة رمزاً مهملا ميتاً للمعنى بل عنصر مهم حي وتعيش بحياة الشعوب التي تتكلم بها ، ان هذه الحقائق تهدينا الى ملاحظة هي : ان قاموس لغة أمة يمتاز عن قاموس لغة أمة اخرى ويختلف عنه ، وهنا سؤال يفرض نفسه وهو : الى اى مدي

تستطيع اللغة العربية ان تضع حلا لمشاكل اللغة الكردية .

ان جواب هذا السؤال يحتاج الى النظر في طبيعة اللغة العربية كى يتسنى لنا التعرف الى اساليب هذه اللغة في وضع الكلمات الجديدة ، ولاشك ان طرق ذلك كثيرة ، واهتم علماء اللغة بطرق اربع منها وهى : المجاز والاشتقاق بانواعه والنحت و التركيب وألصق هذه الطرق ببحثنا طريقة المجاز لأن اللغة العربية اتخذت هذه الطريقة لوضع المصطلحات ، وسارسيرتهم بعض علماء اللغة الكردية وجعلوا المجاز مصدراً ثرّاً لوضع المصطلحات واعتمدوا عليه في حل المشاكل التي تواجههم في اللغة الكردية للتعبير عن المعاني الجديدة . ولكن تحليل بعض المصطلحات العربية يبين لنا بشكل جلي ان المصطلح في اللغة العربية هو نتيجة تفاعل بين طبيعة لغتهم وسليقة اعرافهم وآدابهم في صياغة الكلام في بيئتهم . وعلى ضوء هذه الحقيقة ينبغى ان ندرك مايقوم به بعض اللغويين من فقهاء اللغة الكردية من حلّ مشاكل المصطلحات الكردية بأخذ ما جرى في اللغة العربية وحل مشاكلها وجعل اللغة الكردية الفقيرة ثرية بذلك الأخذ . وهم يتبعون في ذلك اسلوب النقل المباشر دون تصرف او يحاولون (تكريد) مصطلحات عربية عن طريق تبديل اصول كتابتها او ترجمتها الحرفية وفي اغلب الاحيان ينسون او يتناسون كلماتهم الأصيلة كما لايأخذون خصائص اللغة الكردية والذوق الكردي بنظر الاعتبار .

ومن الأمور المسلمة ان كل امة تعبر وتظهر القضايا حسب مفاهيمها وادراكها الخاص وتزن بميزانها ، ولهذا لابد لمن يتعرض الى

ترجمة فكرة او قضية ان يضع نصب عينيه للمفاهيم التي يريد ترجمتها الى لغته وان يكون دقيقاً في ذلك . فنجد بعض الأكراد يترجمون بعض النصوص والكلمات ولا يلاحظون الحقيقة التى ذكرناها ونضرب لذلك مثلا ترجمة كلمة « المظاهرة » العربية الى اللغة الكردية ، فهذه الكلمة في العربية مأخوذة من « ظاهرة » وهي بمعنى المساندة يقال : « ظاهر فلان فلاناً اي اسند ظهره وآزره » ، ولكن المترجم الكردي اعتقد انها من « التظاهر » ولهذا ترجمها بكلمة « خۆپيشاندان » الكردية وهذه الكلمة قاصرة عن تأدية المعنى المطلوب .

ومن هنا فان من واجب اللغوي الكردي ان يكون حذراً ، دقيقاً يأخذ بالحسبان خصائص لغته وطبيعتها التى فسحت مجالا كبيراً للنحت والتركيب من جذور كردية أصيلة وان ياخذ بنظر الاعتبار ايضا خصائص اللغات الاخرى التي تخضع لقوانين معقدة مرتبطة بعوامل طبيعية وتطورات تأريخية عميقة وهو بذلك يستطيع تجنب خلق عثرات ومشاكل جديدة امام معاجم لغتنا .

* * * * * *

ئەحمەدێ خانی یێ نەمر

ئەندامی یاریدەر : صادق بەهادین ئامێدی

هەکە مرۆڤ هویرك و لسەر خو بەرێ خو بدەتە دویرۆکا مللەتێت جیهان ئانکو بخوینیت ؛ دهەمی دەم و چەرخێت ژینا مرۆڤی ئو مرۆڤاتیێدا ، هەر ژ ئەلندێ (بەری بەیانێ) دیاربونی ئو ئەفراندن و پەیدابونی ئو ئاکنجی بوین و جهوار بوینا مرۆڤی لسەر رویێ ئەردی (کادی) هەتا نهو ڤێ گاڤێ ژی ، دێ بێنیت کو چو مرۆڤ ، چو دەستەکێت مرۆڤان یا چو ئۆبێت وان ژی ؛ چو جڤات (کومەل) و چو مللەت ژی ژ مرۆڤێت گرە ـ گرە ئو کەنکەنە ئو فێهرسان ، ژجامێر و ژێ هاتیان ، ژقەهرەمان و پەلیڤان و پەهلەوانان ؛ ژزانا ئو رەوشەنبێرێت بەرکەفتی ئو ئێکانە بێ پشك و زێبەهرە نەبوینە ئو نابن . هەر دێ تێدا ئانکو دناڤدا دیاربن ، چ کێم یان گەلەك (زۆر) هەکە هات ود نیڤ چەرخەکی یا دچەرخەکیدا دیار و خویا نەبن ، دێ دچەرخێ پاشتردا هەر پەیدابن . بەلێ کەنکەنە ، فێهرس و ئافرەتوین و هەلکەڤتی ، هەکە ژهەمی مللەتان ژی بێ جودایێ

رابین ؛ بەلێ ژتەمەت (هندی) تلێت دەستانە ، ئانکو دکێم و کەتکەتەنە ؛ کو دژینا دویر و درێژا ملەتاندا ، هەر چەند کەسەك هەکە دچەرخەکێدا رابین ، ئانکو پەیدا ببن نەکێمن .

لسەر ڤی رێدارا (یاسا) سروشتێ یاکو هەمی ملەتان یا هەمی مروڤاتیان بێ جودابی دگریت ؛ ملەتێ کورد ژی بێگومان ژوان کەتکەتە مروڤان ، ژوان کەنکەنە ئو ڤێپهرسان ، ژوان هەلکەڤتی ئو ئافرەتوین و گرە ـ گران بێ پشك و زۆربەهرە نەبویە ئو نابیت ژی ؛ ئەگەرچی رەنگە دملەتێ کوردا نەژتەمەت ملەتێت پێشکەڤتێ رابین ، ژبەر سال و دەمێت گران ، ژبەر ئالۆزی ، سختی ئو تەنگاڤی ئو بار و زروفێت خـومالی ییت ملەتێ کوردانە ، کو بێگومان گەلەك ژناڤدار و هێژا ئو هەلکەڤتییانە (هەلکەڤتییانە) کو هێژ لاو بەرکەپی رەش نەبویی بارکرنە ئانکو مرنە نەمانە : خانیێ نەمر دمەم و زینێدا ، بوان ئالۆزی ئو تەنگاڤیا دئاخڤیت ، دبێژیت :

ئــەڤ رۆم و عەجەم بوان حسارن
کـرمانج هـەمێ لچار کنارن

هــەر دۆ تەرەڤان قەبیلی کرمانج
بــو تیری قـەزا کرینە ئامانج

ئەڤ قولزمی رۆم و بەحـری تاجیك
هندی کو دکن خروج و تەحریك

کرمانج دبن بخون مولـەتەخ
وان ژێکمە دکن مثالی بەرزەخ[(١)]

راستە نامرن ئەو کەسێت کو ددلێ مللەتادا دژین، بەلێ راستە گومان تێدا نینە، هەروەکی پیرەمێردی نەمر دەلۆزانا بنەڤروزێ گوتی دبێژیت :

ئـەوا رۆژ هەلات ، لە بەندەنی بەرزی ولاتەوە
خوێنی شەهیدە رەنگی شەفەق شەوق ئەداتەوە
تا ئیســتە روی نەداوە لە تاریخی میلــەتا
قەلغانی گوللە سـنگی کچان بێ لە هەلمەتا
پێی ناوێ بۆ شەهیدی وەتەن شیوەن و گریین
نامرن ئــەوانە وا لەدلی میللەتا ئەژین[(٢)]

مرن ژبو وان توخمە مرۆڤان ، وان هەلـکەفتی ئو کەنکەنـان نینە ، هەر دزیندی‌نە ئانکو دساخن ، دێ هــەر ژی زێندی ئو ساخبن ؛ هەکە هات و لەشــێ وان ژی ئانکو گوشت و پیست و هەستی ژی بژرن نەمینن ، ببنە ئاخ بەلێ جانێ وان ، جانێ پاکژێ

(١) م. ب. رۆدینکۆ ، مەموزینی ئەحمەدی خانی ، مسکوا ، نشرخانا ئەدبیەتا رۆهلاتی ، ١٩٦٢ ، بەربەر ٣٣ .
(تێکستا ڤێ سەرۆکابێ من کرە بنیات ـ تفیسەڤان) .

(٢) محمد رەسـولٚ هاوار ، پیرەمێردی نەمر ، بەغدا ، ١٩٧٠ ، بەربەر ١١٩ ـ ١٢٠ .

وان هەرێ زێندی ئو ساخە ئو دلێ هەتا هەتا ژی زیندی ئو ساخ مینیت چەند دلۆپەکا خوینی دلەش و ددەمار و دژهیت کەسەکێ بتنێ ژنفش و نەژادێ وی ملەتی ئەو ژێ مابیت . ژبەرکو ئەو کەسێت ددلێ ملەتاندا دژین ، ئەو ژێهاتی ئو جامێر ، دلسۆز و ئەگیدن یێت سەر و سامانێ خو دوەغەرا ملەتێ خودا گورێکری ، کو ژبەر هندی جهگێر ، خوجهو ئاکنجی بوینە دخوین ، دگەه ، دژه ئو ددەمارێت هەر جامێرەکی ، هەر خوڕتەکی ئو ئازایەکی ژجامێر و خوڕت و ئازایێت وی ملەتی . بێ گومانە سەیدایێ نەمر ئەحمەدێ خانی ، کوڕەکێ ژێهاتی ، جەگەر و هنافسوتیێ ملەتێ کوردانە دڤێت ژهەمی کەسێت دی ،ژخوڕت و ئازانە، ژرەوشنبیر و زانایانە؛ ژ دانا ئو توێژڤانانە ، ژ هۆزانڤان و خویندەڤانان ، جهگیرتر و ئاکنجتیر و خو جهتر بیت ددل و هناف و دەروونانە، دخوینا هەر هنەرمەندەکی ، جامێرەکی ئو ژیهاتیەکێ ژملەتێ کوردانە . ژبەرکو سەیدایێ خانیێ نەمر کوڕێ هنافسوتی ئو جەگەر کوزریێ باب و باپیرانە، خەمخور و پشتی گرانێ هەمی کوردانە بهەمی هێز و ڤەژەن ، بهش و بیر و ئاشۆپ ، بلەش و هەمی هەدامانە ، بسەر و بجانە . هەر خانی ، خانی بتنێ دچەرخ و ددەمێ خودا ژهەمی کەسان ژکەلتر و ژدل ، بدل خۆشی ئو شادی ئو بەختیاری ، هەمی سەرمایێ خو ، هەیی ئو نەیێ خو ، ژبو سەربلندی ، ژبو سەرفەرازی ، ژ بو گەردەن ئازایێ ئو خوبوین و خوسەرییا ملەتێ

مەزخاندبو ئو تەرخانکربو .

ژ هوزانڤانێت کەڤن (کلاسیکێ) نەمازە دسەدێ هەڤدێ ئو سەرێ سەدێ هەژدێ ژبوینا عیسایی دئاسمانێ تۆرێ کوردیدا ، یێ ژهەمیا مەزنتر ، ناڤدارتر ، پێشکێش و ژیهاتیتر ، هونەرمەند و دەستبالاتر ، پایە ئو پەبیسکبلندتر ، سەرکێش و رێبەرێ بێ بەڤل ، شەهرەزا ئو پوسپور ، سەیدایێ هەمی زانا ئو رەوشەنبیرێت کورد ، رێڤەوژێر و رێبەرێ ملەتێ کوردێ بەلەنگاز و بێ سەمیان ئەحمەدێ خانیێ نەمرە[۳] .

ئەحمەدێ خانێ گەلەك ژهەیڤا چاردە شەڤێ دمەها کەوچەرێدا روهن و رەوشەنترە دئەسمانەکێ ڤال و شێن ، یێ کو چو خیشالەکا ئەڤری تێدانە . روهن ئو رەوشەنیا خانیێ نەمر وەنەبت وەکی ستێرێت دی بێت گەلەمپەرێیە کو روناهیا وێ هەر ڤانەك ، لایەك یا پرتەك ژچار رەخێت خو روهن و روشەنکربت و روشەنبکەت ژئەسمانێ تۆرێ کوردێ ؛ نەخێر روهنیا وێ ئەسمانێ تۆرێ کوردێ سەراسەر روهنکرییە دگەل وەلاتێ کوردان کۆ کوردستانە بتەری ئو بهشکیڤە ، بچاڤرێ ئو بدار و بارڤە ، بمری ئو زێندیڤە ژبەرکو ئەحمەدێ خانیێ نەمر بویە ، بێ بەڤل و بێ هەڤال و بێ هەڤکور بویە ، ئێیکانێ دایبابا بویە ، کەسێ دی بەهردار و پشکدار نەبویە ،

(۳) مارگرێتا رۆدینکۆ ، چەند گلی دەرحەڤا ئەحمەدێ خانێ ، ـ « ریانازە » ، ۱۵ و ۱۹ ئاڤگوستی ۱۹۷۰ .

ئەوزانان و روشەنبیران ئەوی ژخوش مێر و خودان هونەر و رویەتان ودسا ژدل و ژکەل مللەتێ کورد کربتە ئەڤیندار و جهگەرا خو ، ئەمازە دچاخ و ددەمەکێ وەسادا دسەدێ هەڤدێ ئو سەرێ سەدێ هەژدێدا ، سەدێ کو هێز بیر و رایێت نڤشی ئو نەژادی ئو وەلاتپاریزیێ لوەلاتێت جیهان بەلاف نەبوین ، مللەت هێژ لوەلاتێت رۆژهەلات و رۆژئاڤا بشەر و هنگامێت توری ، ئولی ئو ئاییندیڤە دمژویل بۆن ، لرۆژهەلاتا ناڤین و ناڤەراست هەڤرکی و شەر و هنگامێت سونی ئو شیعان بۆن و لوەلاتێت ئەوروپایی شەرێت دوژوار دبۆن ، دناڤبەرا کاسولیکی ئو پروتستەنتیێیان[٤] .

ژبلی هندێ ژی دەلیڤا خانیێ ئەمر تێدا ژی ، دنیڤا دوویێ ژسەدێ هەڤدێ ئو سەرێ سەدێ هەژدێ دەلیڤەك و قوناغەکا چەند بێژی پڕ ئاستەنگ ، سخنێ ، تەنگاڤی ، ئالۆز و شەپرزەبۆ ؛ کو بهزرا من ،ژین و ژبار و پاشەرۆژا دویر و مان و نەمانا مللەتێ کوردی ددەستێ دوژمن و نەیاراندا لاواز و بێ هێز بۆی لسەر دهاتە دانان . ئەو چاخ و دەم و ئەو دەلیڤەبۆ یاکو کوردستان یا پرت پرت و وێران و لێكڤەکری لناڤبەرا هەر دو دەولەتێت مەزن و بهێز لرۆژهەلاتا ناڤین و ناڤەراستدا ، لناڤبەرا دەولەتا عوسمانی یاپێتر ژدو سێکیێت کوردستانێ دبن دەستیڤە ، ژکوردستانا تورکی ئوعیراقێ ئو هندەك ژسوریێ ئو دەولەتا سەفەویێیا کوردستانا

(٤) « هاوار » ، هەژمار ٣٣ ، سالا نەهێ ، شام ، ١٩٤١ .

ئیرانی ژلورستانێ بگرە ژلایێ رۆژئاڤا ژێریڤە هەتا خێ ل توخویب و سنورێ سـوڤیتێ ددەت . ئەڤ هـــەر دوَ دەولەتێت مەزن یێت هەڤژك لسەر ڤەگرتنا کوردستانێ کو بکەنە سنۆرێ خو دگەل دەولەتا دی ئو بشـــین بشکێنن هەکە هزرا شەرێ وێ کر ژبەرکو جهێ کوردستانێ یێ سـەخت و ئاسێیە ، ڤەگرتن و ستاندنا وێ نەهند ساناهیە ؛ ژبلی هندێ ژی ئاگنجێت وێ کوردن کو ددویرۆکا مللەتاندا بچەلەکتی ئو زراڤستویریێ ناڤدارن دێ بو خو کەنە دێمجامە لسنگێ شەری دانن . بەلێ پاشی چو ژهەر دوَ دەولەتان نەشیاین مللەتێ کورد بدرستی داننە دبن فەرمانداریێا خوڤە ئو ژشـــەرِ و جەنگێ ئێك و دوَ ژی وەرسبوین و هەر دوَ ژی ژمللەتێ کوردێ ئازا چاڤ ترسیای بێن ، سیاسەتا هـــەر دووا بو ڤێکرا بەردانا میرگەهێت (مێرنشینێت) کورد داکو لاواز و بێهێز بکەن بشێن لسەر تپـلا (تلا) خو بزڤرینن . میرگەهێت کورد ژی وەنەبیت وەکی مللەتێت چارکنارێ کوردسـتانێ دبالبەر و دویرین ، زانا ئو جامێرین کو هزرا مللەتێ کورد لبیرێ بت و پاشـەرۆژا وی ، کو بزانن کورد یێکو دوژمنیا وان دکەن ئەون مفایێ وان ، ئەون دێ وجهێ ژێ گرن ، دێ دتەنـگاڤێ ئو ئالوزیاندا دەســـتی لسەرێك هەلینن و دتانا وان هێن ، ژبەرکو ئەون هەڤ خوین و هەڤ نەژاد و هەڤ ئارمانج ، ژبەر هنـدێ دڤێت ب پڕوپاگاندا دوژمن و نەیارا بناڤێ ئۆلێ ئو ئاینێ دسەردا نەچن ، پشتا ئێکو دوَ بگرن دا بهێز

بکەڤن بشێن لبەرانبەری دوژمنا راوەستن . ژبەر هندێ سەیدایێ خانی یێ خو کری یە بەرەڤانێ مللەتێ کورد ، نەلژێزا تۆرەڤان و زانان و رەوشەنبیرێت کوردە لنك کورد و بیانیان ، بەلی گەلەك ژوان پایە ئو پەییسك بلندترە(٥) . خانی گەوهەرا ئێکانەیە دناڤ ستێرانکێ تۆرەڤانێت کەڤن یا کلاسیکێت کوردا ، هەر وەسا ژی گەوهەرا ئێکانەیە درستکا دوڕ و مراریێت کەنکەنە ئو ناڤداریێت رۆژهەلاتا ناڤین و ناڤەراست دا دسەدێ هەڤدێ ژبوینا عیسای . هەر ژبەر وێ ئێکێ ژی ، نرخەك و بهایەکێ خومالی بو دادنن ، لژێزا فردەوسی یێ فارسی ئوروستاڤیلی یێ جورجی(٦) ، ژبەرکو سەرهشکیا پسمیرێت کورد یان میرگەهێت وان رێ دا دەولەتا — عوسمانی ئو سەفەویا کو سیاسەتا خو دگەل میرێت کورد ب بەلەسەر ، سەرهەتیا کوردان هاتە دیتن(٧) : هەکە کرمێ دارێ ژدارێ بخو

(٥) م. ب. رۆدینکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو ، (پێشگوتنارا داکتور قەناتێ کوردۆ) .

(٦) محمد هەمزە ، مەم و زین ، ئەستانبول ، ١٩٤٧ ، (سەرەنا) .

(٧) ئەڤ سەر هاتیە ژبو ئێکانی ئو پشتەڤانی ئو دەست لسەر هەلبنانا فامیلێ (خێزانێ) ئبلی ئو مللەتی ژی تێتە گۆتن . هەکەهاتو هەدامێت فامیلەکێ ئێك دل بۆن ، دێ شێن شاد و سەرفەراز ژین ، هەروەسا ئێل ژی هەکە ئێك دل بۆ دێ بروعەت و سەربلند ژیت هەر وەکی وان مللەتا ژی ؛ بەلێ دەردێ کوردایی بۆدەرمان هەر ئەڤەیە کەس بۆ کەسێ دی سەرێ خوشۆڕ ناکەت . ژبەرهندێ مەزن دبێژت : (ئەز چیا ئەو چیا گولك ما بێ لیا) .

نەبیت ، چــو نەمان ژبو دارێ تێنە . ئانکو هەکە کورد بخو بەرهنگاری ئێك و دو نەبن ؛ کەسێ دی نەشێت چو چارا پێ ببەت . هەر لسەر هندێ ژی خانی فەرمویە :

هەر میرەکێ وان ببەزل حاتــەم
هــەر مێرەکێ وان بڕەزم روستەم
جامێری ئو همەت و ســەخاوەت
مێرینی ئو غــیرەت و جەلادەت
ئــەو خەتمە ژبو قەبیـلی ئەکـراد
وان دانە بشــیر همەت و داد
هندی ژشــەجاعەتێ غەیورن
ئەو چەنــد ژمننەتێ نفورن
ئەڤ غیرەت و ئەڤ علوێ همەت
بو مانع حەمـلی باری مننــەت
لەو پێکڤە هەمێشە بـێ تفاقن
دائـم بتەمـەڕود و شقاقن .

خانیێ نەمر دڤێ دەراڤێ هو پێ تەنگ و تاریێ ئو ئالۆزدا کو کوردستان یا وێران و مللەتێ کوردێ سەرگەردان و پەرێشان ، پێ ڤێکرا بەردایی ئو هەڤرویشی سەرێ ئێـك بویی ، دوژمــن و نەیار ژی بڕەخڤە دلشاد و بەختیارن دەستێت خــو بو دقــوتن ژبەرکو نەزان و نێزیك بین ، نەدویر بین .

خانیێ نەمر بچاڤێت سورێت هنگرییایێ ژکەربان و ژدل پێڤە بوبیڤە ، ژبوسیدە بوبی ئو غەیدینێ ئو بوغومینبی ، بمێرانی ئـو زراڤتوری هندی ژدەسـتی هاتی بەژەڤانی‌یا خـــو کر . ئەگەر چێ پەلیڤانێ بتنێ ژی بو دمەیـدانا پشتەڤانێ ئـو بەژەڤانیێ‌دا ، کەسێ دی ژزانا ، ژخـــویندەڤانا ، ژرەوشەنبیرێت کوردا هـاری خانـێ نەدکر ، هەی لەوی بابێ وی دەستێ خو بـەرێ خـو ڤەنیت هـەر وەکی دبێژن داکو چو تەپ نەهێنی ، گوهێت خو ژی بخو داددان ، خو کرژ دکر هەر وەکی نە هاژ چێ نینە نە گول چێ نینە ، چاڤێت خو ژی دنقاندن وە لخو دکر هەر وەکی یێ حوتمە بدرستی خـــو سیناهیەکێ ژی نابینیت ؛ سەیـو ، نەبینە نەژەوە هـــەر وەکی تێتە گوتن .

بەلێ خانیێ نەمر ، یێ جامێر و ژبەرخو دەرکەڤتی رێـکا وان بێ زەڤەر ، ســـەر شۆر ، خو پەرست و یارێت کاڤێ ئو کولاك بەشـا گرتی ، ئەو چەند گەلەکا ژ خوژتەکی وەکی خانی دویر بو ؛ ژبەرکو ئەو کار ؛ کارێ چـــەپەل و نەژرەنـك ، نەکارێ مرۆڤێت ژێهـاتێ ، جامێر و هنەرمەندەکێ وەکی خانیێ رویمەتدارە ، یێ‌کو سـەرهاتیێت کوردان یێت بمێـرانیێ گۆتین توی تێ ددان کو بژاڤا خو خورتر لێ‌کەت وەکی ڤێ سەرهاتیێ : رێ رێیا مرنێ ژی بت ، تو هەر لپێشێ‌بە . یان ژی ڤێ : یان مێرێ باش بە ، یان بفر و

داس بە ، یان ڤێ : دلێ ترسوك ، سنگێ گەورێ نابینت[8] . کو رۆژا بەرەڤانیێ ، رویەتێ ئو هاریکاریێ دا چەوا ژمەیدانا شەرێ ئو جەنگێ خو ڤەکێشیت ؟!

ئەحمەدێ خانیێ نەمر بتنێ بێ هاریکاری یا کەسەکێ دی دەست ژمللەتێ بێ کەسێ بێ خودان و سەرگەدان ؛ دەست ژمللەتێ کوردێ بەرێشان بەرنەدان ؛ نەژی دەست و دلێت وی ژبەرەڤانیێ سار بۆن ، نەمازە دوی دەراڤێ هندی ، بێژی ئالۆز تەنگاف و فرۆکژی دا کو پاشەرۆژ ، مان و نەمانا مللەتێ کورد ژی لسەر دهاتە دانان ؛ نەخێر ئەو کار ، ژدویر ـ بینەکی وەکی خانێ ژدلسۆژەکی وەکی وی دویربۆ ؛ بەروڤاژی وەکی شێر ، ئەگید ، جامێر و پەلیڤانان هاتە مەیدانا شەر و جەنگێ بەرەڤانیێ ، دەست ببەرەڤانیێ کر ، بەلێ بەرەڤانی یەکا لسەرخو ئو پوسـپۆرانە ؛ رێکا بەرەڤانیێ ژی هەڤبەری دوژمن و نەیاران دانا ژبو کوردانە ، دگەل رێکا قورتالبوینێ ئو رزگاربوینێ ژدەست نەیارا روهن و خویاکر وەکی رۆژا نیڤرو لبەر کوردانە ، دگەل رێکا سەربەستی ئو سەرفەرازی ، سەربلندی ئو ئازادیێ دانا بەرچاڤێت وانە[9] گۆتی : کوردینو ! ئەڤەیە رێکا راست دڤێ بگرن لسەر بچن . گەلی مللەتێ بەلەنگاز و سەرگەردان و بێسەمیانێ کوردانە ؛ داکو ژبەنیاتێ ئو دیلیێ ئازاد بن ، نەمینن دبن دەستێ دوژمن

(٨) ئەمیر کامیران بەدرخان ، زمانی کوردی ، پاریس ، ١٩٥٣ .

(٩) محمد هەمزە ، سەرچاوەی ناوبراو .

و نەیارانە . بێ گومان ئەو کەسێ هندێ بکێرهاتێ ئو ژێهاتی ئودەست هەل بیت کو بتنێ بێ هاریکار و پشتەڤان بەرەڤانی یا مللەتێ خو بکەت وەکی نەهەنگ و شیرانە یا کیم نەدانیت و ملێت خو بدەتە بن بارێ گرانێ کوردانە ، ئەڤ توخمە کەسێت وەکی سەیدایێ خانێ وەسا خەمهەلگر و خوّ کرییە رێبەرێ مللەتێ بێ کەس و بێ خودانە ، نەکو کوڕێ راستێ بابانە ، نەبتنێ دلسۆز ، دلسوّتی و جەگەرو هناڤسوّتی (هناڤسوتی) ئو شەیدایێ بێ بەڤل وئێکانە ، بەلێ پویتە پێ کەرۆ پشتی گرانێ راستێ مللەتێ کوردانە ؛ بکێر هاتی ئو بەرکەفتییە ئو ژرەنگە بتە سەروکێ هەمی زانا ، رەوشەنبیر ، تۆرڤان و هۆزانڤانانە ، هەر وەسا ژی ژفەیرس و ئافرەتوین و هەلکەفتێت مللەتێ کوردێ سەرگردانە[10] .

سەیدایێ خانییێ نەمر ، ناڤێ وی (ئەحمەد)ە ، ناڤێ بابێ وی الیاس و ناڤێ باپیرێ وی روستەم . ژبنەمال و مالباتا خانیانە کو ئێلێ (هۆزێ) خانیان ژرێڤە لدەڤەرا بۆتا بویە پاشی بنەمالا وان لباژێرێ بایەزیدێ کو ژشەرگەهێت رەوشەنبیریێ یێت ناڤدار بویە لکوردستانا ژۆرێ ئاکنجی بویە[11] .

---

(١٠) م. ب. رۆدینکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو ، (پیش کوتنا رادا کتور قەنانێ کوردۆ) .

(١١) علاءالدین سجادی ، مێژوی ئەدەبی کوردی ، بەرگی یەکەم ، ١٩٥٢ ز – ١٣٧٢ ك .

ئەحمەدێ خانی لسالا (١٠٦١)ی مشەختی (كۆچی) هەڤبەری (١٦٥٠)ێ ژدایبوینی یا عیسای لباژێرێ بایەزیدێ لکوردستانا تورکی هاتیە دنیا روهن ئانکو ژدایکی بویە ، هەروەکی سەیدایێ خانی دڤی مالکا هۆزانێدا وێ چەندێ روهن و خویادکەت :

لەوڕا کــو دەما ژغەیب فــەکبۆ
تاریخ هزار و شێست و یەك بۆ[١٢] .

بەلێ وەنەبیت هەمی زانا ئــو رەوشەنبیرێت کورد وێ چەندێ پەسندبکەن زانایێ ناڤدار م. ئەمین بوزارسلان دژینەنیگاری ئانکو سەرگــوزەشتی‌یا خانی یاکو دمەم و زینا خودا یا بکوردی وتورکی نڤیسی دبێژیت[١٣] : ئەحمەدێ خانی سالا ١٦٥١ێ زاینی ائێلا هەکاری لگوندێ خانێ هاتیە دنێ . بەلێ لدوی زانینا من هەکاری نەئێلەکە بەلێ دەڤەرەکە (هــەرێمەکە) ژدەڤەرێت ناڤدارێت کوردســـتانێ ، ژشەرکەهێت رەوشــەنبیری ئو تۆرێ کەڤنێ کوردی یێ کو زانا ئو رۆژهەلاتزان بناڤێ تۆرێ (ئەدەبێ) کلاسیکی ژي بناڤدکەن ، ژئێلیت ناڤدارێت هەکاری ئەرتوشی ، پنیانشی و شەمزینی‌نە هــ . د . ئەگەر چی بجهێ هەکاری‌یا بناڤدکەن براسان و پەژنا جهوار و ئاکنجیان . بەلێ گوندێ خانێ گوندەکی هەکاری‌یانە و من ژزار دەڤێ گەلەك کەسا

(١٢) « هاوار » ، هەژمار ٣٣ ، ١٩٤١ .

(١٣) M. E. Bozarsalan, Mem û Zîn Ehmedê Xanî, Istanbul 1968, L. 14, S. 15.

وەکی ئەحمەد حاجی عبداللطیفێ کو چەند سالا لناڤ هەکاریا ژی
دەستەکێ چاك دتۆرێ کەڤندا هەی ئو هندەکەسێت خەلکێ رەخێت
جولەمێرکێ ئو باشکالا کو ئەحمەدێ خانێ خەلکێ گوندێ خانێیە.
سەیدایێ م. ئەمین بوزارسلان رەنگە شەهرەزا بیت دڤێ چەندێدا ،
ژبەرکو ئی. ب. سۆن دکتێبا خودا[١٤] دبەرپەرێ چارێ سەرەتاتێدا
دژێزا (١٣)یێ دا لسەر ئەحمەدێ خانێ تاخڤیت دبێژیت: ئەحمەدێ خانێ
یێ هەکاریێ یێکو کریارێت وی یێت زۆر (گەلەك)
ج کورد پەروەردەیێ یان ژلایێت دی ڤە ژهەمیا بناڤ و دەنگترن
لکوردستانێ ئو ژدەرڤە. خانێ خویندنگەهەك ڤەکر لبابەزیدێ
دگەل مزگەفتەکێ ... هـ. د. ژبلی هندێ ژی نیزیکی جهێ
بوینا وییە ئو دمەم و زینیدا شەهرەزایە ژبەر هندی رەنگە بێرو
باوەرێت وی سەنگەك هەبت ، ئەگەرچی یێتڤییە بێتە گۆتن کو ئی.
بی. سونی مەلایێ جزیرێ ژی دکەتە هەکارێ گاڤا دژێزا یەکێ
هەر ژوی بەرپەرێ (بەرپەرێ چاری) لسەر جزیری تاخڤیت دبێژیت:
یێ پاشی وی ئانکو عەلی حەریرێ، شێخ ئەحمەدێ جزیرییە یێ خەلکێ
هەکارێ[١٥] ... هـ. د. بهزرا من ئەو هۆزانڤانێت مێجەرسونی
دسەرتا کتێبا خودا نڤیسین پێتری وان هەکارینە ، ژبەر هندێ ناڤێ

(١٤) E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913.

(١٥) Ibid

هەکاری لنك وی بتۆرێ کەڤنڤە هاتیە گرێدانێ ؛ نەمازە ئەو ژوان رۆژهەلاتزانایە یێت جهێ ناڤبەرا گۆلا ئورمیێ ئو گۆلا وانێ بوارێ ژرێڤە یێ مللەتێ کورد داتنن کو ژوێرێ بو هەر سێ لاێت دی باکورا ژۆرێ ، رۆژئاڤا ئو باشۆرا ژێرێ بەلاڤبوینە ، ئەو جهێ باینیێ یێ مللەتێ کورد پێتر ژ ٨٠٪ژێ ژدەڤەرا هەکاریێیە . هەکە بێت و سالا دنیا رۆهنبوینێ یا ئەحمەدێ خانێ سالا (١٠٦١)ێ مشەختێ (کۆچێ) بیت خانیێ نەمر دنیڤا دووێ ژسەدێ ژدایبوینییا عیسای ژێیە ، بەلێ هەر وەکی دویروکا ژدایبوینیێ رۆهنە ، دویـــروکا دونیا لێ تاریبونێ ئانکو چۆنە بەر دلۆڤانییا خودێ رۆهن نێنە ئەگەرچی گەلەك ژ کوردزانا سالا (١٧٠٦)ێ ژدایبوینییا عیسای بسالا دەستویری خازتنا وی دادنن . ئو دبێژن سـەیدایێ خانێ دناڤبەرا سالا (١٦٥٠ ـ ١٧٠٦)ێدا ژێیە[١٦] ئەحمەدێ کورێ الیاس کورێ رۆستەمبەگێ ، یێ ژئێلێ خانیان لوەلاتێ بایەزید و بوتان ، (١٦٥٠)ێ ژدایێ بو ئو دژیێ پێنجەهـ و هەشت سالیێدا لبایەزیـدێ دونیا لێ تاری بویە ئو لوێرێ ڤەشارتییە[١٧] . نیشانا خانێ کو ناڤێ وی یێ

---

(١٦) اسەر گنجێ بەرگێ مەم و زینێ یا محمد رەمضان بوتێ سالا (١٩٥٨)ێ ، بزمانی عەرەبێ چاپکری نڤیسییە : هۆزانڤانی مە سالا (١٦٤١)ێ لبازێری بایەزید کو نها لناڤ تورکییە رزدایی بوّیە ، (بیروت ، مطابع دار العلم للملايين) .

(١٧) هەژاری موکریانێ ، مەم و زینی خانێ ، بەغدا ، ١٩٦٠ ، بەربەرێ ٣ ، ـ پ ـ رێزا ٢٣ .

چۆیە ، ژئێلێ خانیان بویە[١٨] . یان ژی ژگـوندێ خانێیە هەر وەکی ناڤدار لناڤ هەکاری‌یا . سەیدایێ بوزارسلان دبێژت :

ئەحمەدێ خانی لدوی رێز و رەوشـــت ؛ تەرتیف و تیتـالێت کوردا ، لچاخو ددمێ تێدا ژی (١٦٥٠ — ١٧٠٦ ز) پاشی پەیاورك وبسپورك بوی وەکی هەمی کوژێت مالبات ، خانەدان و دەستهاتیان ، دانایە بەر خوینـدنێ لچێترین خویندنـگەها لبایەزیدێ یا دگوتێ : خویندنـگەها مرادیێ[١٩] . پاشی هەیامەکی لوێرێ خویندی ، هوی (فێری) خویندن و دەســـت بنڤیسنێ کری ؛ قورئان خویندی ، دەست بخویندنا کتێبێت شریعەتی وەکی هەمی شاگردیت خویندنگەها کری ، چەندەك ژێ خویـندی ؛ لدوی دەستور و رێزو رەوشتێت وی چاخی ئو دەمی کو شاگردێ بسپورك بوی دبنـگەهێت خویندن و نڤیـسنێدا ، چەرخەکێ لخویندنـگەهێت وەلاتی بدەن داکو ژزانینـا زانایێت ناڤدار و شەهرەزا پێت کو دبەلاڤ لـگەلەك جهان زۆبەهر نەبن ، خانێ ژبایەزیـدێ چویە ئۆرفە (رهایێ) ، هەیامەکی لوێرێ خویندی‌یە ، پاشی چۆیە ئەخلاتێ ، لوێرێ ژی هەیامەکێ خویندی‌یە ، پـاشی چۆیە بتلیسێ[٢٠] . یاکو ژشەرگەهێت بناڤ و دەنگ بۆیە

(١٨) هەمان سەرچاوە .

(١٩) هەمان سەرچاوە .

(٢٠) هەمان سەرچاوە .

دکوردستانێدا بزانا ، کەنکەنا ئو رەوشەنبیر و خویندنـگەهێت ئاڤا ئو بەرکەفتی ، پاشی زوێرێ ژی ڤەگەریایە بایەزیـدێ . ژبایەزیدێ ژی چۆیـە جزیرا بۆتا ، دەمەکێ درێژ لوێرێ مایە ژبەرکو میرێت وێ ناڤدار بوینە دچاخێ خو دانا زانا ئو رەوشـەنبیرێت وەکی وی ئو جزیرێ . لجزیرێ ، خوینـدنا خو بدویماهی ئینایە ، ئەگەرچی نەهاتیە زانین کانێ کێژ سال بویە ئو کێژ سەیدایێ خویندننامە دایێ . هندە کورد زان لسەر ڤێ بیرو رایێنە کو سەیدایێ خانێ وەکی زانا ئو رەوشەنبیریت کەڤن (کلاسیکی)[21] . پاشی دویماهی بخویندنا خو ئینایە ؛ بسەرەدان ، سەرا چەند دەڤەرێت کوردستانێ وەکی بەهدینا ، بوتان و سەرحەدان دایە ، هەر وەسا بسەرەدان چۆیە سوریێ ئومیسرێ « مصر »ێ[22] . کو هەر دوَ وەلایەتێت عوسمانی بوینە ئەڤ سەرەدانا پاشی ڤوناغا دویماهیێ ئینـان بخویندنێ ، وەنەبیت ژبو خۆشیێ ئو شادیێ ئو خو ژبیرڤەکرنێ بویە و دبیت ، بەلـکو ژبو پوسپۆری ، شەهرەزابوینێ ئو هایداریێ (ئاگەهداریێ) بویە ، دگەل روهنکرن و خویاکرنا گەلە لایێت ئالۆز ، کو یری ئو بکرێ ، کو گەلەك بێر و رایێت زانا لسەر و گەلەك تا ژێ دچن وەکی گرفتاریێت شریعەتێ ، کو بخوینـــدنێ ئەو هزرکرنێ ئو تێـکەلیا زانا ئو رەوشـەنبیر و خویندەڤانان بتنێ رەنگە نەچیتە سەر ؛ نەمازە هەکە زمانێ خویندن و

---

(۲۱) وەکی سەعدی شیرازێ ، فەقی تەیران کو هندی ناڤی وی چۆیە بڤەڤێ گەرۆك هاتیە ناڤ کرن .

(۲۲) هەزاری موکریانی ، سەرچاوەی ناوبراو .

نڤیسێنێ زێدەبار شریعەت و حەدیسێت پێغەمبەری بزمانێ عەرەبی بوینە ، کو زانایێ ئو شەهرەزایەکا چاك بێتڤیە خاصما دزارێت خوجهدا رەنگە پێتر هەبن ، کو بکەشت ، گەریان و سەرەدانا رێ بوڤەبت بکەڤنە کەشەکەش و کێنگەشان بشێن گەلەك لایێت ئالۆزیان ئو نەدروهن ژکولتور و شەهرستانیا رۆژهەلاتێ ئو بوسولمانەتیێ روهن و خویا بکەن . بەلێ هەتا نهو ڤێ گاڤێ ژی روهن نینە کا راستە سەیدایێ خانی لکوردستانێ یان ژی ژدەرڤەی کوردستانێ گەریایە کو سەرا سوریێ ئو مسرێ دایە ، یاکو گومان تێدا نینە ئەڤەیە سەیدایێ خانی سەرا دەڤەرێت چارنکاری بایەزیدێ وەکی دەڤەرا بۆتا ، هەکاری ئو رەنگە دەڤەرا بەهدینا ژی دایە ؛ بەلێ پێتر لبایەزیدێ ئو جزیرێ ژیە .

مخابن ژڤوناغا بچویکینی ، زڕکوڕەیی تۆلازی لاوینی یا خورتیا سەیدایێ خانی هەتا نهو ڤێ گاڤێ ژی چووێ وەسا ژێ نەهاتیە زانین کو سوی ژی پێ بێتە شکاندن ئانکو هندی بێژی چو نینە ، ئەو تشتێ گەلەکێ کێم لسەر هزر و بیر و رایێت کەسی نە کو باوەری پێ ناهێتەکرن کو ببتە بنگەهەك بو زانینا ئەگەرێت دەستهاتن ، ژێهاتن و فێهرسیا وی ، دوی چاخی و دەمێ گەلەکێ ئالۆزیێ ، تێکچۆیی ئو تەنگاڤیدا . تشتێ ژێ هاتیە زانین هەر کار و کریار ، بڕیار و شوینەوارێت سەیدایێ نەمرێ خانی نە کو ژهنگی وەرە هەتا نهو ئو هەتا دێ ناڤو دەنگێ

سەیدای لکوردستانێ ئو چار کناریت وی ڤەدەت و بەلاڤـکەت

هەمی زانا بجارەکی ژکورداں و بیانیاں ، ژ رۆژهەلاتیاں بگری هەتاکو دگەهیە رۆژهەلاتزانان دهزر و بیر و رائیت خو یا ئێکن (یەکن) یان ژی نێزیکی ئێکن ، دبێژن : سەیدایێ خانی هندی بێژی زانا ، رەوشەنبیر ، دانا ، هێژا ، زیرەك ، شـەهرەزا ئو پوسپور بویە دکولتور ، دتۆر وشەهرستانیەتا رۆژهەلاتێدا ، ژبلی هندێ ژی دەستەکێ بلند و بالا دزمانێت رۆژهەلاتێدا ژفارستی ئو عەرەبی بگرە هەتا کو دگەهیە زمانێ تورکی ، ژبلی زمانێ ماکی کو کوردی ژارێ کرمانجی هەبویە[٢٣] . ژبەرکو بزارێ کرمانجی دوی چاخو دەمیدا پێ دهاتە نڤیسین ، ئەگەرچی پێتری ڤیسینێت کوردی ، هۆزان و چیرۆك بوینە ، کو سەیدایێ خانی دەستەکێ بلند و بالا دزمانێ کوردیدا هەبویە ، هەر وەکی ئەو بخو ددیباجا مەم و زینێدا وێ چەندێ رۆهن و خویا دکەت دبێژیت :

کرمانج نەپڕ دبێ کەمالن
ئەمـا دیەتیم و بێ مەجالن

بالجملة نەجاهل و نەزانن
بەلکی دسەفیل و بێ خودانن

---

(٢٣) م. ب. رۆدینکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو (پێشگوتنارا قەناتێ کوردۆ) .

گەر دێ هەبویا مەزی خودانەك
عالی کەرەمەك لەطیفەدانەك

علم و هنەر و کەمال و ئزعان
شعر و غەزەل و کتێب و دیوان

ئەڤ جنسە ببا لبال وی مەعمول
ئەڤ نەقدە ببا لنك وی مەقبول

من دێ علما (علمێ) کەلام مەوزوَن
عالی بکرا لبان گەردوَن

بینافە رحا مەلێ جزیری
پێ حەی بکرا عەلی حەریری

کەیفەك وە بدا فەقێهی تەیران
حەتا بئەبەد بمایە حەیران

چ بکم کو قەوی کەسادە بازار
نینە ژقماشرا خریدار(٢٤)

هەر وەسا ژی ژڤەماندن و دانان و لێك ئینانا نوبهارا ەیدایێ خانێ بو زاروکێت کورد دانای کو هوی (فێری) زمانێ عەرەبێ ببن بشێن دکتێبێت عەرەبی بگەهن . ژزانا ئو هۆزانڤان و رەوشەنبیریت کورد ییت کو لسەر رێچ و شۆپا خانێ چوین ، چەند

(٢٤) م. ب. رۆدینکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو ، بەرپەڕ ٢٥ .

جارا دهۆزانێت خودا، ناڤێ سەیدایێ خانێ ئو مـــەم و زینا وی یاکو براستی داستانا ملله‌تێ کوردە دبێژیت :

ئەحمەدی خانێ صـــاحبی مەم و زین
شاهبازی فەضـــلی عللیێن[25] .

یان ژی :

مسئەلەیێکی مەشهورە گەر قوژ دەکەی بەسەرتا (بەســەردا)

ئەکسیرە خاك و خۆلی دەرماڵی گەورە مالان
تەنها ئێمە (ئەمە) وەهاتێن دیباجەیێ مەم و زین
حالیت دەکات چلونە ئەحوالیان سوخەندان[26]

یان ژی ڤێ مالکێ :

جیهان بۆتـــە جزیرەی بەحری کریـــەم
بەبێ بوهتـــان ئەتو زین و ئەمن مـــەم[27]

بەلێ سەیدایێ هەمزە بەگ یێ کو مەم و زینا خانیێ نەمر ، ســالا (١٣٣٥) ێ مشــەختێ (کۆچێ) لچاپخانا نەجم اســتقبال

---

(٢٥) عبدالرحمن ســعید ، کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی ، بەغدا ، ١٩٢٥ ، بب ١٥ .

(٢٦) هەمان سەرچاوە ، بەربەر ٥٣ .

(٢٧) هەمان سەرچاوە ، بەربەر ٣٢ .

چاپکری دبێش گۆتنا مەم و زینێ نقیسی‌یە دبێژیت(۲۸) : « مەم و زینا خانی ، سەرێ تاج و دل خۆشی‌یا کوردان ، ئەحمەدێ خانی (سالا ۱۱۰۵) یێ نقیسی‌یە هەروەکی دڤێ مالـکا مـەم و زینێدا روهن و خویا دبێت :

ئیسال گەهشتە چهل و چاران
وی پێشـڕەوی گوناهکاران »

پاشی گۆتی‌یە : « سەیدایێ خانی ، ئەو مروڤێ هندێ ژخودێ ترس و ئۆلدار ، خودانێ وێ بیرتیژی ئو هۆشمەندێ ، دەستهاتن ، ژێهاتن ، شەهسواری ئو فێهرسیێ دزانیت ، ئۆلی ئو ئاینیێدا ، دلایێت فیلوسوفی ئو حەکیمیێ ، دتۆری ئو تۆرڤانیێدا ، کو چەند بێژی دناڤ مللەتێ کورددا ناڤدارە » ، پاشی دبێژیت : دمللەت پەروەریێدا ئانـکو وەلاتپارێزیێ ئو کوردپەروەریێدا وەکی فردەوسی توسی بۆیە بو مللەتێ کورد . رامان و پەژنا سەیدایێ هەمزەی ئەڤە بویە هەروەکی گۆتی‌یە : ئەحمەدێ خانی وەکی فردەوسی ژبو مللی‌یەتا خو خەبتی‌یە ، چەند هێز و ڤەژەن ، هزر و بیر و دەستهاتن ، زیرەکی ، بیر تیژی ئو هێژاپا خو دوێ رێدا ئانکو دژێـکا مللەتێ کورددا مەزخاندی‌یە . شوینەوارێت رەنگینێت سـەیدایێ نەمر ، ئەحمەدێ خانی دکوردستانێدا ، هندی بێژی ، بنرخ وبهانە ، هەر کوردەك و

(۲۸) محمد هەمزە ، سەرچاوەی ناوبراو .

هەر ئاكنجى‌يەكێ كوردستانێ بچاڤەكێ بلند بەرێ خو ددەتێ ئو بناڤ دكەت . بەلێ كارێ سەيدايێ خانى دمللەتێ كورددا كرى نەگەهشتى‌يە كارتێكرنا فردەوسى دمللەتێ فارسدا كرى ؛ ژبەركو فردەوسى بقەلەما خوە (بقەلەمێ خو) ئيران ڤەژاند ئانكو ژياندڤە جارەكادى . ئەحمەدێ خانى نەهێلا كو كوردستان بدرستى بمرت ئو ژمرنا هەتا هەتايى قورتال و رزگاركر ؛ بەلێ بدرستى نەڤەژاند و زيندى‌كرەڤە ؛ ژبەركو چاخ و دەمێ فردەوسى پشتگر و پشتەڤانێت هزرو بير و رايێت وى هەبون ؛ بەلێ چاخ و دەمێ ئەحمەدێ خانى چەند بێژى ئالۆز و تەنگاف و بەربات بو ؛ ژبەركو دەولەتا عوسمانى دگەل دەولەتا ئيرانێ لسەر لێك‌ڤەكرنا كوردستانى دنابەينا خودا پێك‌هاتبون و بريار لسەر دابو كو دەست و پێت وان ئانكو ميرگەهێت (ميرنشنێت) كورد وەسا گريدابون و كربون دبن زكى‌ڤە كو بچو رەنگ و ئاوايان نەدكارين ئانكو نەدشيان بلڤينن ؛ ژبەركو دگەل خو دلڤاند ، دالەشكرى لدوى لەشكرى هنێرنە شەرێ وان و بفند و فێل و خاپاندن و دسەردا برێ وان ڤێكرا بەردەن ؛ بەرهنگار و هەڤرويشى ئێك كەن ، كو ژبەر ڤێ يەكێ ، سەيدايێ خانى ، بێ خەمخور و پشتەڤانێ مللەتێ كوردێ بێ‌كەس و بێ سەميان گاڤا ددیت مللەتێ كورد وەسايێ شەپرزە ، سەرگردان و بێ خودانە ، بەلەنگاز و بێ سەميانە ؛ جەگەر و هناف لێ دسوژتن (سۆتن) و دكوزرين ، چاف لێ سور دبون و هندگريان و

گدگدین ، زێدەبار گاڤا بەرێ خو ددایێ کەسێ دەستێ هارێـکارێ بو ڤی مللەتی درێژ نەدکر ، ئەڤی دەست لسـەر دەهلینـا ئو هاڤی دکر ، ژ سۆتنیا جەرگ و هناڤا هاوار دکر دگوت :

ئەز مامە دحـــکمەتا خودێدا
کرمانج ددەولەتـــا دنێدا
ئایا بـچ وەجـە مانە مەحـــرۆم
بالجمـلة ژبو چ بوونە مەحکوم[۲۹]

پاشی دامینیت لسەر خو بەرێ خو دەتەکورد و کوردستانێ ، دا تەماشەکەت و هزرێت خو دمللەتێ کورددا کەت ، دابینیت کو مێرانێ ، زراف ســتویری (دلێریێ) ، ئازایێ ئو خورتی‌یا دمللەتێ کورد ددێـت دچو مللەتێت دی‌دا نەددیت و نەبۆ ، ژبەر ڤێ یەکی دەس (دەست) بپەسندکرنا مللەتێ کورد دکر دگۆت :

هـەر میرەکێ وان ببـەزل حاتەم
هەر مێرەکێ وان بڕەزم روستەم
بفکـر ژعەرەب حەتاڤە گورجان
کرمانجی‌یە بوویـە شبهی برجان[۳۰]

ئەگەرا ئالۆزێ ئو لێك کەڤتن و هەڤرویشی سەرێ تێك بوینا

(۲۹) م. ب رۆدینکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو ، بەرپەڕ ۳۳ .

(۳۰) هەمان سەرچاوە ، بەرپەڕ ۳۲ .

کوردان دکوردستانێ دا ، مێرینیێ ئو ئازایێ ئو زراڤتوری‌یا کوردانە ، دگەل مەردینیێ ئو جامێری‌یا وانە یاکو بێ‌کێشان و پیڤانە ، لەوا ژی نەدجهێ خودانە ، سەیدایێ خانێ دبێژیت :

لەو پێکڤە هەمیشە بێ تفاقن
دائم بتەمەرود شقاقن[31]

رۆژهەلاتزانێ بناڤ و دەنگ ئەکادمیك یوسف ئەبگاروڤیچ ئۆربیلێ (١٨٨٧ — ١٩٦١) ، لسەر بیرهاتنا چەرخێ زانایێ بناڤ و دەنگێ گورجی رۆستاڤیلێ ، یاکو دسالا (١٩٣٨) یێدا بزمانێ روسێ چاپکری ل لینینگرادێ دبێژیت : « هەکە ئەم هزر و بیرا وەلاتپارێزی‌یا هۆزانڤانان بکەین ؛ پێ‌تڤی‌یە ئەڤ هەڤبەرکرنە لناڤبەرا سێ هوزانڤانێت ئێکجار مەزن و کەنکەنێت رۆژهەلاتا ناڤین بکەین ؛ فردەوسێ ئیرانێ ، روستاڤیلێ یێ گورجێ ئو خانیێ کورد ؛ ژبەرکو ئەڤەنە هۆزانڤانێت کو مللەت پەروەر بوون . ئەڤ هوزانڤانێت مللەت پەروەر ددلێ مللەتاندا دژین ، ژبەرکو هوزانێت ڤان مللەت پەروەران دناڤ مللەتێ واندا دهێنە خویندن و گۆتن ، هەتا کو ژلایێ وان کەسانڤە ژی یێت کو هەر خو تیپەکا بتنێ ژوی زمانی نزانن[32] » .

(٣١) هەمان سەرچاوە .

(٣٢) هەمان سەرچاوە ، (پیشگوتنارا داکتور قەنانێ کوردۆ) ڕبەرپەڕ ٩ .

سەیدایێ جگەر و هناڤ‌وتی ئو خەمخورێ زمان ، کولتور و تۆرێ کوردان نەمر هەرەکول عەزیزان کو ناڤێ نەبەنێ میر جەلادەت بەدرخانی بو ، بیر و رایێت نەمر حاجی قادرێ کۆیی لسەر مەم و زینا سەیدایێ خانی دبەرپەرێ (٦٨٧) یێ دا ژ کوڤارا هاوارێدا[٣٣] . دبن ڤی بابەتی : « مەم و زین » گۆتی‌یە : رەحمەتی حاجی عبدالقادرێ کۆیی دەر حەقێ مەم و زینێ دگۆت : « کتێبا مللەتێ مەیە » . هۆلێ دگۆت ؛ ژبەرکو دگۆتنا « قورئان ئان مسحەفا مللەتێ مەیە »دا ، زقورئانا ، عەزیشأن (عظیم الشأن)دا کێم حورمەتەك ددیت . پاتن بیچ ئاوایی بێنە ئەشکەرەکرن ، مەخسەد و مرازی دخوەدا ڤەدشێرن . پاشی دبێژیت : هەر وەکی مە دبەندا « کلاسیکێن مە »دا گوت (هاوار : ٣٣) حاجی پەرستشکارێ خانی بو (خانی پەرست‌بو) ئو خو بشاگرتێ خانی ددا قەلەمی . حاجی ددیوانا خوەدا گەلەك چێل لخانی کری‌یە . ئەفسوس ئەو دیوان ژبو ئیرو وندایی‌یە ، ئانکو حاجی ددیوانا خودا گەلەك پەسنا خانی کری‌یە ، مخابن ئەو دیوان ژبو دەمێ ئەم تێدا نەمایە ، وندا بویە . بتنێ شەعرەکە وی ئەنرە هەیە حاجی ئەو شعر بدەستێ خوە لسەر مەم و زینا باڤێ من ئا دەستنڤیس نڤیسی‌یە . ئەز ولێ شعرێ جارەکەدن دکوهێژینم ستونێن هاوارێ :

(٣٣) «هاوار» ، هەژمار ٤٥ ، سالا (١٠)یێ شەممبی ، ٢٠ خزیران ١٩٤٢ ، بەرپەڕ ٦٨٧ .

زەمانە رەسمی جارانی نەماوە
چراغی نازم و مونشیء کوژاوە

لە دەوری ئێمە رۆمان و جەریدە
ئەگەرچی مەقسەدە زانینی باوە

ئەمان قەدری بزانە ئەم کتێبە
لە دنیا ئێستەکی هەمتای نەماوە

لە ئەیامی حەیاتی شێخی خانی
لە سەر نسخەی خەتی (خط) ئەو نوسراوە

لەلای ئەربابی خۆی بۆ قەدر و قیمەت
خەزینەی گەوهەرە و کیسەی دراوە

لە مەجموعی دوەل سۆران و بۆتان
لە سایەی ئەم کتێبە ناسراوە

لە کوردان غەیری حاجی و شێخی خانی
ئەساسی نەزمی کوردی دانەناوە[34]

حاجی قادرێ ئەڤ دهۆزانا ژۆریدا بپەشکەرایی دبێژیت :
« سەخمەراتی مەم و زینا خانی ملەتێ کورد لکوردستانێ ئو ژدەرڤە ناڤدار بویە ئو هاتیە نیاسین . سەرێ ملەتێ کورد ژی بخانی ئو

(34) رۆژناما « کردستان » ، هەژمار ـ (٣) ، پێنج شەمبی ، ٢٨ ذو الحجە ١٣١٥ ، ١٣١٤/٥/١٧ .

مەم و زینا خانێ دناڤ مللەتاندا بلندە » .

دیسا سەیدایێ نەمـــر هەرەکول عەزیزان دهەژمارا (٣٣) ێ ژکوڤارا هاوارا سالا نەهێ (٩)[٣٥] دبن ڤێ مانشێتێ : « کلاسیکێن مە » . ڤان بیر و را لسەر سەیدایێ خانیێ نەمر دبەرپەرێ (٩)ێ دبێژیت : مەلا جامێ دەر حەقێ مەولانا جلال‌الدین رۆمێ ئو کتێبا وی « مثنوی »دا گۆتی‌یە :

من چە گویم وصفی آن عالی جنـاب
نیسـت پیغمـــبر وەلی دارەد کتاب

یانی : ئەز دەر حەقێ وی عالی جەنابی ئەنـکو پەییسکبلنـدی چ بێژم ؛ نەپێغەمبەرە ، لێ کتێبا وی هـەیە . ئـــەڤ پەسنەکا بلند و هێژایە ئـــو بەر ئاوایی لبەژنا مەولانا تێت ، ئانـکو بکێیرهاتی‌یە پێڤە بێتە گۆتن .

بەلێ دحەقی ئەحمەدێ خانێ ئو کتێبا مەم و زینێدا بـەن بە ئانـکو بەزرا من مروف دکارە ـ دشێت ـ ژی بێتر ژی ببێژە ، بەلێ خانێ خودان کتێبە بەلێ خانێ پێغەمبەرە ژی ؛ پێغەمبەرێ دیانەتـا مللی‌یە پێغەمبەرێ ئولا مە یا نژادین[٣٦] . پاشی گۆتی‌یـە ؛ خانـێ

(٣٥) « هاوار » ، هەژمار ٣٣ ، ١٩٤١ .

(٣٦) سەیدایی عەلائەدین سەجادی لسەر سەیدایێ خانیێ نەمر نفیسییە گۆتییە : پێغەمبەرێ هوزانا مللی ئو چیرۆکێ لجهێ بایەزیدێدا سەرۆکانی‌یا ئەدەبێ=

ددەراڤەكێ وەسادا رابوٚكو بەری نهو بسیسەد و نەھ سالان (٣٠٩)؛ نەكو لـكوردستانێ یان لرۆژهەلاتا ناڤین و ناڤەراست؛ لێ لئەوروپای ژی خەلك هێژ لمللەت و لنەژادێ خو هشیار نەبوٚن، خـورت و زەلامێت ژمللەتەكێ هەڤ و دوٚ (ئێـــكو دوٚ) ژبو كاسولیكتی ـ (كاسولیكتی) ئان پروتستانتی دكـوژتن. دوی وەخـــتی ئو دوی هەیامیدا، خانێ بیرا كوردینییا خـوٚ دكر؛ دگوٚتە كوردان: بـەری هەر تشتی هوٚن كوردن؛ رابن سەرخو، دەولەتەكا كوردی چێكن، نەكەڤن بن دەستێ مللەتێت دی. بەلێ كەسێ ببانگێ خانێ نڤێـــژ نەدكر، ئانكو كەسێ داخازا وی خاستی بجهنەدئینا؛ ژبەركو ئـەو تشتێت خانێ دخازتن، ئەو گوٚتن و ئاخفتن و پەیـڤ و شـورێت خانێدكرن بیرنەدبرن ئانـكو دمەغزێ واندا نەدچـوٚن. ئەو دمەغـز نەچوٚنە وەكی هـــەر مروڤێ مەزن یا هەر هەلـكەفتییەكی یاـــژی پێغەمبەرێ بەرێ وەختی هاتبت. خانیێ نەمر ژی بەری وەختێ خو هاتبوٚ، وەختێ وی ئانكو چەرخێ ئەو تێدا ژی یا هاتی، مللەتێ وی ئەو سەهنەكربوٚ ئانـكو دوی نەگەهشتبوٚ كا وی چ دڤێـــت، داخازێت وي ژزانین و ســـەنتا رەوشەنبیری ئو كولتوٚرێ كـوردا بلندتربوٚ. گـاڤا خانێ بەرەڤانییا مللەت، نەژاد و وەلاتێ خوٚ دكر،

═ كوردێ ئو باوەرییا كوردێ زكوردا خانیيه، برێڤـه: علاءالدین سجادی، مێژووی ئەدەبی كوردێ، چاپی دووەم، بەغدا، ١٩٧١، بەرپەر ٢١٤.

وەلاتی یێت وی کو کوردن هزرا وان کار و تشتێت دی بتو . پاشی دبێژیت : هەکە مەگۆت کو خانی وەکی هەمی مروڤێت مەزن و سازکەران و هەر پێغەمبەرێ بەرێ وەختێ خو هاتیە ! ماکەلو وەلێ (وەسا) یە ؟! ئان ئەوێ دوەختێ خوەدا تێن تۆڤی بئەردی وەردکەن . ئەڤ تۆڤە یێ بئەردی وەرکری هەتا شین دبیت ، هەیامەکێ درێژ دبن ئەردیڤە دمینت . بەلێ هەنە دبێژن بەری وەختێ خو هاتنە . تۆڤێ سەیدایێ خانێ ئەڤە سێسەد سالن دبن ئەردێ دایە ما هێژ دەمێ شینبینیێیا وی نەهاتییە ؟!

ئەڤە چەند سالن زەڤیا خانی توڤ کری دبن جهاندا دەست بشینبونیێ کرییە ، ئانکو داخاز و ئارمانجێت خانی بو دخەبتی بەرە بەرە مللەتێ کوردییێ بو دچت . ژڤان بیر و رایێت زانایێ کوردێ ناڤدار میر جەلادەت بەدرخان یێ نەمر دیار و خویا دبت کو سەیدایێ خانی پێغەمبەرێ بیر و رایێت نەشتی ، نەژادی ، وەلاتپاریزی ئو کورد پەروەرییە . کتێبا وی ژی وەکی هەمی هەلکەفتێت جیهانی مەم و زینە .

سەیدایێ تۆرڤان و هۆزانڤانێ ژیهاتی ئو هێژا ، ئەڤیندار و شەیدایێ بیر و رایێت سەیدایێ خانیێ نەمر ، سەیدایێ کوردێ موکریێزار ناڤدار و سەرگەردان و بەلەنگاز عبدولرەحمان هەژار یێ کو چەند سالا کەریاریێ ئو خو وەستاندی هەتاکو مەم و زینا خانی بڤەهاندن و لێك ئینان وەرگێرایە سەر زارێ شرینێ کوردێ موکریاتی

دبێژیت : « سەیدایێ خانیێ نەمر ، نە هۆزانڤانەك و تۆرڤانەك و زانایەکە وەکو هەمی هۆزانڤان و تۆرڤان و زانایێت دی یێت کورد ، بەلێ هەلکەفتیەکێ ئێکانەیە (یەکانە) ، بەڤلێت وی دکێمن ، ژبەرکو ئەو موعجزەکە ژموعجزان . پاشی دبێژیت : « خانیێ نەمر پێغەمبەرێ ئاخفتنێت ڤەماندییە . خانی ئافرەتوین و بلیمەتێ کوردانە . خانی ئالا هەلگرێ ئازادییا کوردستانێیە . کوردستانا گدیانەکێ (رۆلەیەکێ) وەکی خانی خو تێ ـ وەراندی ، سەخبێر و خودانکری ، هەتا کو مەزنکری ؛ د بن سیبەرا شور و ئامۆژگاریێت وی دی هەر ڤەحەوێت و هەتا هەتا دلێ مینت نامرت . نەمری بو خانی ، ژبەرکو ناڤێ کورد و کورستانێ بلندکرییە ؛ خۆشی ئو شادی ژبو کوردستانێ ژبەرکو کوژ و خورتێت ژێهاتی ، هێژا ئوبەرکەڤتی وەکی خانی خودانکرینە ، هەتا کو بسپورکرینە بوینە پەلیڤان وناڤدار » .

پاشی سەیدایێ هەژار لسەر مەم وزینا خانی تاخڤیت دبێژیت : « مەم و زینا ئەحمەدێ خانی بەهەشتەکا دەرگەهـ گرتی ئو داێخستییە چونکی هەتا نهو ڤێ گاڤێ ژی هێژ نەهاتیە دیتن بدرستی ؛ لسەر نەهاتیە ئاخفتن و وەسفا وێ نەهاتیە کرن ، ژبەرکو هێژ چو فەلووەرا (موکتەشفا) ژفلووەرێت بێرەوەر وەسا بشەهرەزایی ئو پوسپورانە تێدا نەگەریانە ، هەروەکی گەرەك و پێتڤییە ، هویرك ئو لسەر خو بەرێ خو بدەتێ ئو هزرێت خو تێدا بکەت کو ئەو بهزاران مەیەوێت خۆش و شرین ؛ بسەد هزار گولێت رەنگین یێت کو

لباخچەیێ خانێ هلدایی ئو شین بویی تام کەتیێ ، بێهنا وان هەلمرویسیت ، دزنوی باش بو دیار و خویا بت کو مەیەوێت بەهەشتا سوزدایی ئو گولێت وێ نەچارن هەڤبەری بەرهەمێت (بزیارێت) خانێ ئو بەرێ‌مەژی ئو مەژکوتکێ وی دتەحلین، دژویق و بێ بێهنی و بێ خەمل و رەوشەن بدنە قەلەمی» ، پاشی سەیدایێ هەژار دبێژیت : « مەم وزینا ئەحمەدێ خانێ دەریایەکا بسەهم و پر پێلە ؛ بەلێ هەمی خێز وزیقرەبەر وخیزکێ وێ یێ‌بن دەریایێ ئو هەر چار کنارێت وێ ، هەمی بجارەکێ دوڕ و مراری ئو مەرجانن . ژبەر ڤێ یەکێ هەمی کەس نەژێهاتی ئو بکێرهاتی‌نە کو بشێن بدنە وێ دەریایا وەسا بسەهم و پێل خوڕت و بلند . مەلەڤانێت ئێکجار شەهرەزا ، زانا ئو بوسپور پێ‌ڤی‌نە هەبن کو وەسا بکار و بزاڤین بشێن ژوان پێلێت بلند یێت کو شلقێت مەزن تێخنە روێ ئاڤێ دەرباز ببن ولهەمی جهێت کویر و مەنداڤ بگەڕن . ئەڤە ژی بهەمی کەسانڤە ناهێت ، ژبلی وان نەبن یێت کو بشێن دەمەکێ درێژ بێهنا خو بەنەڤە . ئەڤ جۆرە کەسەنە نەزۆرن کو بوی کاری رابن[٣٧] » .

پاشی چەند را و بیرێت زانایێت کورد و بیانیان ، ژ هۆزانڤان و زانا ئو رەوشەنبیران لسەر خانیێ نەمر ، ئەز بکەرمك و

(٣٧) ئەڤ بیر و رایەنە بەرسڤا چەند پرسیارا بوون ، یێت من ژ سەیدایێ هەژار کرین سالا (١٩٦٨)ێ ، کو بخەتێ خوّ بوّ من نڤیسین خودێ کاری وی راست بێت .

پێ تڤی دزانم ، ڤێ پرسیارێ بکەم ولدوی زانینا خو بەرسڤا وێ بەرسڤا وێ بدەم : گەلو سەیدایێ خانێ یێ ئەمر ، رێبەر و سەرکێش و سازکەرێ راستێ بێ بەڤلێ کوردانە زێدەبار دچاخو دەمێ خودا ئانکو دسەدێ هەڤدێ ژدایبوینیا عیسا پێغەمبەر ئو بکێرهاتێ ، ژێ هاتێ ئو بەرکەڤتنیە ببتە ' سەروکێ تۆژڤان ، هۆزانڤان و خویندەڤانێت کوردان ؟

بەرزا من بەرسڤا ڤێ پرسیارێ بناوایەك و چیشنەکێ زانستێ یا دانایێ ژبو خو دویر ئێخستن ژپشتەگرتن و پشتەڤانیەکا ژخو ئو یا بێ ئەگەر ئانکو بەلگە ، داکو وان هزر و بیرا نرخەك و بهایەکێ زانستێ و زانیارێ بوبێتە دانان و ژبنیات و بنگەهێ زانستێ پێراست بیت ، کو رێ ژبۆ ڤینك لێ ئێنانێ ئانکو (رەخنەگرێ) ژی ، ژێ بێتە برین . بەن وەرە هەر وەکێ کولتور وتۆرێ جیهان دڤێت ؛ کێشانەك ، پیڤانەك ؛ سەنگ و هەلسەنگراندنەك هەبت ؛ کو بسەنگ و پارسەنگێت بو کێشانێ دترازێدا داتنن شوینەوارو بریاربن ئانکو بەرهەم و بەرێ دەست و مەژێ زانا ، دانا ئو رەوشەنبیرێت کورد بیت بوان سەنگان بکێشن . خەبات و بزاڤ ، کار وکریارێت هەر ئێکێ ژوان بپیڤەرەکێ بێتە پیڤان . هەرچێ ژهەمیا بسەنگتر و بنرختر بت ئەو دێ بتە سەرکێش و سەرهۆستا . بەلێ دیسا ئەو پیڤان و کێشان و سەنگە جهێ پسیارکرنێنە : گەلو رەنگە هەمی کەس نەبوێ

کێشان و وێ پیڤانێ ، ئەڤێ بوان سەنگ و وان پارسەنگان قایل نەبن ؛ ژبەرکو ژ گەلەك لاڤە دتێڤەل و دجودانە ، چ ژلایێ ئاراستەیێ خویندەڤانیی ڤە بکری یان ، ژلایێ هەست و هش و بیران یان ژی ژلایێ ڤیان و نەڤیانا ئانکو پەسندکرن و نەپەسندکرنا بەر و بەرهەمان .

بێگومان ئەڤ پرسیارە دجهێ خودایە بێتە کرن ؛ گەلو لدوی پیڤان و کێشان ، سەنگ و پارسەنگێت جیهانی دڤیتن بچن کو هەمی مللەت بێ جوداییێ لسەر دچن ؛ یان ژی لدوی سەنگ ، پیڤان و کێشانێت دەستەکەکا تێرڤان و هێزانڤان ، زانا و رەوشەنبیرێت کورد دانن کو . جهێ باوەرێنە بچن ؟! بێ گومان مللەتێ کورد ژی دڤیت پیڤان و کیشان ، سەنگ و پارسەنگێت :

١ — جیهانیێ پەسندبکەن . بەلێ ئەز وەسا دبینم و باوەریێ پێ تینم ، سەنگو و پارسەنگا ژهەمیا بسەنگتر و گرانتر بو وان هش و بیران بو وی بەر و بەرهەمێ رەوشەنبیر و زانایێ کورد بێتە دانان یێ کو مەژی مەژکوتك (مەغز و مەژی) هزر و بیر و را ئو قەلەمێ خو ژبو مللەتێ خو یێ کوردێ بێسەمیان و سەرگردان[٣٨] . ژبو دەرمانکرنا ئێش و کول دەرد و ئازارێت ، جڤاکی (کۆمەلایەتی) ، ئەبوریێ ، یا نەخویندەڤانیێ . هەر وەسا ژبو نەهێلانا کەند و

(٣٨) ئەڤ توخمە کەسە ژبو مرۆڤێ ئو مرۆڤانیێ دخەبتن کو سەنگا گرانێ یا جیهانییە .

کور ، گێزم و ئاستەنگێت درێژکا پێشڤەچوونا مللەتێ وی یێ کورد ، کو بنەهێلانا وان ڤەهێلکان ریکا راست یا وەکی دەشت و لەیلانا لبەر مللەتێ کوردێ پاشکەڤتی بێتە ڤەکرن کو تێرا بچیت بگەهیتە خوزی ، دارخاز و ئارمانجێت خو ؛ ئەو هش و بیر و را ئو قەلەم ژبو وێ چەندێ تەرخانکربن .

٢ــ سەنگا دووێ (دوەهەمین) ، سەنگا بەر و بەرهەم و شوینەوارێت هەر زانا ئو رەوشەنبیرەکێ کورد پاش خوڤە بو مللەتێ خو ئو بومرووڤاتیێ پاشخوڤە هێلانیە ، نەمازە وان بەر و بەرهەمێت کو چ گرفتاریەکا بەرهنگاری مللەتێ کورد بوی ، بو روهن و خویا ئو چارەسەر بکەت ، یان ژی رێکا ژێ قورتالبوینێ داتە بەر چاڤ ، چ ژی ئێش و دەرد ، چ نەخوشیێت جڤاکی ئو مللێ پێ بێنە دەرمانکرن و پێ هاتینە دەرمانکرنێ .

٣ــ سەنگا سێ بجن وەرە سەنگا تازەیێ ، سپەهیاتیێ ، جوانیێ ئــو رندیێ ئو لەوەندیێ ئو کەلەشیێ‌یا بەرو بەرهەم و شوینەوارانە دڤەوارەك و دخزکەك و پەروازەکێ تورێ ئو تورڤانیێدا ، کو بریتیە ژسەنگا دارێژتنا بابەتی چ پروس (پەخشان) یان هوزان بت دقەوارەکێ تورڤانی‌یا بەرکەڤتی‌دا ؛ سەنگا ئێکاتی‌یا رامان و پەژنان ، هزر و بیران ، سەنگا ئاشوێا (ئەندیشەیا) فرەهو داڤەگەر ، سەنگا وەکی ئێکیا لێك ئینانێت شەنگ و دجهێ خودابن و گەلەپەرن (تەبیعی) نە :

هەکە ئەم ڤان سەنگ پارسەنگا دترازیەکێدا دانین و بەر و بەرهەم و شـوینەوارێت کەنکەنە ، فێهرس و هەلـکەفتیێت مللەتێ کورد لبەر بکێشین ، دێ بینین کو سەنگا ســەیدایێ خانیێ نەمر بەزرا من ژهەمیا دێ‌گرانتر و بسەنـگتر بیت . چو کەس ژزانا ئو رەوشەنبیرێت کورد دوارگەهێ خانێ تێدا دژی دوێ ئالۆزێ ئو تەنـگاڤیێدا هـەتا نهو ڤێ گاڤێ ژی نەگەهشتینە پەییسك و پایێ خانـێ دسەدێ هەڤدێدا گەهشتێ ، ژبەرکو هەکە هاتو ئەم لدوی ســەنگا ژۆری یاکو مەدانای بو هەڤبەکرنێ چوین ؛ کو سەنـگا گرانتر بو وی زانایی یا رەوشەنبیرێ کورد یێ ، هش و بیر ، مەژی ئو هەمی بزاڤا خو یا زانستێ ژبو مللەتێ خویێ کورد تەرخانـکری ئو درێـکا پێشڤەبرن و پێشڤەچوونا وی مەزخاندی‌یە ؛ دێ بینین کو سەیدایێ ئەحمەدێ خانێ نەکو لپشیا هەمیانە ، بەراهی ئو سەرکێشێ گشـکانە ؛ لێ بەلێ بێ گومانە کو ئەفراندەر و فیلووەرێ بیر و را ئو باوەرێت مللی ، نڤشی ئو نەژادی‌یە لـکوردستانە . هــەر ژبەر هندێ‌یە ژی ، ناڤ و دەنـگێ وی ژهەمی زانا و خوینــدەڤانێت کوردانە پێتر بەلاڤ بویە نەکو لـکوردستانە بەلێ لوەلاتێت جیهانە . هەر ژبەر هنـدێ‌بە ژی ماڵێ خانێ بلێ هوزانڤانێت مللەتپەروەرڤە لژۆژهــەلاتا ناڤین و ناڤەڕاست گرێدایە ئو لرێزا وان دانایە ، کو هەڤبەری فردەوسێ یێ ئیرانێ ، روستاڤیلێ بێ گورجی‌بە(۳۹) ئەف

(۳۹) م. ب: رۆدینکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو ، (پێشکۆتنارا قەناتێ کوردۆ) ، ب ب ۳۳ ، رێزا (۸)ێ .

راستى‌يه ئانكو مللەت‌پەروەرى‌يە وەكى رۆژا نيڤرو روهنـە ددیباجا مەم وزينـــا خانىٖدا ، تو خو دبێژى وێنـەكێ فوتوگرافى‌يە بێ كورد و كوردستانێ ڤان لايێت ژێرى ژێ چاك ئەشكەرا دكەت :ـ

١ ــ ئەگەرێت ڤەمان ، پاشكەڤتن ، بندەستى و بەنى‌يا (ديلى‌يا) مللەتێ كورد وەكى نەيينكێ روهنكرى‌يە ، ژلێك كەڤتن ، بەرهنگارىٖ ئێكبوين و هەڤزويشى ســــەرێ ئێكو دوَ (هەڤدى) بوينا كوردا دناڤبەرا خودا ؛ ژبەرێك نەدانانا ئێـكى بو بێ دى ، بەروڤاژى وێ چەندێ بدرستى بو بيانيان ، بو دوژمن و نەياران بوينـە بەندە ئو بەنى ، كو ئەڤەيە بێ‌گومان دەردێ بێ دەرمانێ كوردا ، ئەو دەردێ بتۆيە كۆڤانـ دجەرگێ مللەتێ كورددا ، بچو دوختور و لوقمانا ڤەناهێت چارەسەيەكێ لێ بكەن . سـەيدايێ خانىٖ ژهناڤ وجەرگ سوتنى‌يا خو دكەتە هەوار دبێژيت :

ئەز مامـــە دحكمەتا خودێ‌دا
كرمانج ددەولـــەتا دنێ‌دا

ئايا ب چ وەجه مانە مەحروَم
بالجملة ژبو چ بونه مەحكوَم

ئەڤ رۆم و عەجەم بوان حسارن
كرمانج هـەمى لچار كنارن

هەر دوَ تەرەڤان قەبيلى كرمانج
بو تيرى قـــەزا كرينه ئارمانج

ئەڤ قولزمی رۆم و بەحری تاجیك
هندی کو دکن خروج و تەحریك

کرمانج دبن بخوێن مولەتەخ
وان ژێکڤە دکەن مثالی بەرزەخ

لەو پێکڤە هەمیشە بێ تفاقن
دائـم بتەمەرود و شقاقن

٢— سەیدایێ خانی یێ نەمر نەکو هەر بتنێ ئێش و دەرد ، کول و کۆڤانێت مللەتێ کورد لبەر چاڤان دانایـنە ئو بەس ؛ بەلێ وەکی هەمی خەمخۆر و خەمهەلگرێت مللەتان و پشتەڤانێت وان ، سازکەر و راستکورمەندان دەرمانێت نوژداری بو ئێش و کول و دەردان ، بو کۆڤانان وەکی حەکیم و لوقمان داتنن کو هەر هـادر پێ ساخبین وەسا دانایـنە . دەرمانێ نوژداری یێ کو هەمی ئێش و کول ودەردێت مللەتێ کورد پێ ساخدینە ڤە ، یێ خانیێ لوقمان بو دانای ، ئێکدلی ئو ئێکبوینتی‌یە دین سەروکاتی ئو سەرکیشی ئو سەروەری‌یا ژێهاتی ئوبکێیرهاتیەکێ پێش کێش و دلسۆز ، جامێر و لسەر خو ئو دویربینڤە . هەکە هاتو مللەتێ کورد بو ئێك دبن سەرکیشی ئو سەروەری‌یا رێبەرەکێ کورد پەروەردا ، هەر دجهدا رێکا سەربەستی ئو ئازادیێ ، رێکا سەربخویتی ئو گەردەن ئازایێ دێ بو ڤەبت ؛ هەکە گرت و تێژا چو ؛ وەکی هەمی مللەتێت جیهان دێ بتە خو

کەرێ خو سەر ؛ نەکەس دسەردا ، نەژی دبەردا دبت . لەوا ژی خانی گوتی یە :

گەر دێ هەبووا مە سەرفەرازەك
صاحب کەرەمەك سخەن نەوازەك
نەقدێ مە دبو بسکە مەسکوك
نەدما وەهە بێ رەواج و مەشکوك
گەر دێ هەبووا مە پادشاهەك
لائق بدیا خودێ کولاهەك
تەعیین ببویا (ببوا) ژبو وی تەختەك
زاهر ڤەدبو ژبومە بەختەك
حاسل ببویا (ببوا) ژبو وی تاجەك
ئەلبەتە دبو مەژی رەواجەك
خەمخۆرتی دکر لمە یەتیمان
تینانە دەرێ ژدەست لەئیمان

بەلی سەیدایێ خانی پێ نەبیت هەرلهندێ راوەستابت و رێکا گەهشتنا وێ دارخاز و ئارمانجێ لبەر مللەتێ کورد روهن نەکربت ؛ نەخێر خانی ئەو رێ یاکو کورد دڤێت بگرن تێدا بچن و ژێ دەرنەکەڤن روهن و خویاکریە گوتی یە :ـ

هەرچی برە شیری ددەست همەت
زەبتکر ژخـوەرا بمەردی دەولەت

لەورا کو جیهـان وەکی عەروسـە
وێ حکم ددەسـت شیری رۆسـە

پرسی ژدنێ من ئـەو بحکمەت
مهرا تە چ، گۆتە من کو همەت

٣ــ پاشی خانیێ نەمر رێنیشا ملەتێ کورد دایە، راست و راسـت، بێ چەپ و چوێر، دەرمانێ دەرمانکرنا نەخوشیێت جڤـاکی یێت بەرهنـگاری ملەتێ کورد بوین ژنەڕا بەڕا بوییێ کو بێ هێز و ڤەژەن بوینی وەکی پسپۆرەکێ وان دەرمانا لبـەر چاڤان دادنیت کو پێ بێنە دەرمانـکرنێ دبێژیت :

گـەر دێ هەبووا مـە ئتفاقەك
ڤێکرا بکرا مـە ئنقیادەك

رۆم و عەرەب و عەجەم تەمامی
هەمیان ژمەرا دکر غولامی

تەکمیل دکر مە دین و دەولەت
تەحسیل دکر مـە علم و حکمەت

تەمیز دبوون ژهـەف مەقالات
مومتاز دبوون خودان کەمالات

دیسا سەیدایێ خانی هندی چاڤێ خو گێرایە ، هەر وەکی دیارە ، کەسێ وەسا یێ‌کو بکێر بێت بچاف نەکەفتی‌یە کو کارێ سەرکێشی ئو رێبوریا مللەتێ کورد پێ رابسپێرن لەوا گوتی یە :

گەر دێ هەبووا مەژی خودانەك
عالی کەرەمەك لەتیفە (لطیف) دانەك
علم و هنەر و کەمال و ئیزعان
شیعر و غەزەل و کتێب (کتاب) و دیوان

هەکە هاتو خودان کەرەمەك لمللەتێ کورد بو خودان ؛ وی دەمی و چاخێ ، ئەز دا گوتن و ئاخفتنێت ڤەهاندی هند بلندکەم کو ناڤێ کوردا لچار کنارێت جیهان بەلاف ببیت و دەنگ ڤەدەت ؛ زبەر ڤێ یەکێ دبێژیت :

من دێ عەلەما (علما) کەلامی مەوزوَن
عالی بکرا لبان گەردوَن
بیناڤە رحا مەلێ جزیرێ
پێ حەی بکرا عەلی حەریرێ
کەیفەك وە بدا فەقیهی تەیران
هەتا بئەبەد بمایە حەیران

هەکە ژلایێ تازەیێ ، سپەهیاتیێ ، جوانێ ئو رندیێ ، لەوەندی و کەلەشیا بەر و بەرهەم و شوینەوارانڤە ژی بیت کو دقەوارەك و دپەروازەکێ

تۆری ئو تۆرڤانییێدا بەرێ خو بدەینێ ، ئـەو بەرهەم ﭺ هۆزان یان ژی پروس (پەخشان) بن ؛ دیسا سەیدایێ خانیێ نەمر وەکی هەمی هۆزاڤان ، تۆرڤان ئو زانایێت چاخ و دەمێ خو بویە هەکە زوان چێتر ژی نەبیت دهۆزان ڤەهاندن دارێژتن ؛ لێـك ئینان وێ خستنە بەرێـکا گۆتن و ئاخڤتن و پەیڤێت دلڤەکەر و سازگار و رێزکرنا وان نەمازە یێت کو بئەڤینێ ئو ئەڤینداریێ ، ببەژن و بالا ، ببسـك و خالا ، بگەردەن کێـــل و چاڤ بەلەك و کالان ؛ کو چێترین و سپەهیترین و پەیڤسکبلندترین نمونە ئونیشانە (بەلـگە) مەم و زینا رەنگینا خانی‌یە یاکو زانایێت کورد و بیانی بتێـکرایی لسەر ڤێ بیر و رایێنە کو بلندترین بەرهەمی تۆرێ کوردێ کلاسیکی‌یە. ژبلی هژمارەکا هۆزانێت سەیدایێ خانێ بئەڤینێ ڤەهاندین کو دکەڤنە کەشکۆل و فەروزێت کەڤنە کتێبانداا بدەست دکەڤن وەکی هوزانڤانێت بـــەری خانێ ، ژعەلی حەریرێ ، جزیرێ ، فەقێ تەیران و باتەیێ بگری هەتا کو دگەهیە یێت پاشی وی وەکی ئیسماییل بایەزیدێ ، مراد خانێ بایەزیدێ پەرتو هەکارێ ئو بەکر بەگێ ئەرزێ. بـەلێ مخابن چەندەك ژێ نەبن یێت دکەشکولادا هاتینە نڤیسین ، مانە ئەویت دی هــــەمی نەماینە. بو نمونە ئـــەڤێ هۆزانا ژێری یاکو ژکەشکولێ سەیدایێ زانست و تۆرڤان مەسعوود حاجێ مستەفا ئامێدێ بو من لبەر نڤیسی کو چەندەك ژێ دمـــەم زینا سەیدایێ گیوی موکریانێ سالا (١٩٦٨)ێ‌دا چاپکری هاتبو بەلاڤکرن ، دێ هەمیێ

دانینە بەرچاڤێت خوێندەڤانان بدرستی :

ئەز چۆمە باغێ سور گولان
وەختێ سەحەر گاهێ بخەف

من دێ سەدایا بلبلان
داگرتبون هەر چار تەرەف

سەوتا هەزار و قومریان
دەنگێ رەباب و موغنیان

تەشبیهی بەزما بەنگیان
هو دەنگ هو بون چەنگ و دەف*

مانەندی مەست و سەرخوەشان
ئەز چۆمە بەزما مەهوەشان

ئەبرو کەمان و چاڤ رەشان
جەرگ و دلێ من کر هەدەف

پەیکان دجەرگێ دل بەری
تەنبویە سندوقا بەری

سەددەق ژحوسنت ئەی پەری
هێژا لمن بو کەرب و گەف

---

* یان : تەشبیهی بەزما بەنگیان   هەف دەنگی هەف بون چەنگ و دەف .

هێڤوا لمن بىَ كەرب و كينێ
زاهر غەزەب باتن كەتينى
لێ غەمزەیەك دامن نەهێنى
عەقلێ مە دیسان كر تەلەف
دیسان حەبیبا چاڤ بەلەك
احسان دگەل من كر گەلەك
لەورا دگەل زولفێن هەلەك
ئالۆز مەبینن قشت و لەف
خەمری و قشت و زولف و خال
هەمیان لسەر روخساری ئال
دیگەر هەبۆن جەنگو جدال
لێك ئالیان بۆ سەف بە سەف
سەف سەف م دیتن ولێ كریە جەنگ
هندەك حەبەش هندەك فرەنگ
نێ رابەرین ژوان خەدەنگ
دیگەر هەبۆن وان لاف و لف
دیگەر هەبۆن دعوا ئو شەر
دەربون لمن تیپا تەتەر
ژێك راكرن قەلب و جەگەر
راهتن ژدل خونا بو كەف

رهتن ژدل خوینا دلان
شەهمارە زولفێت سەر دلان
بێ رەحم و مەستا قاتلان
مەی خار ژفنجانا سەدەف
وان مەی خوەران ئەبتەرکرین
بێ قووەت و رەنگ زەر کرین
وەلــلا ژدل کەرکەر کرین
خانی بەسە ئاهو ئەسەف[٤٠]

ئەڤەنە چەند مالك ژهوزانەکا ئەڤینداری ئو فەلسەفی یا سەیدایێ مەسعود حاجی مستەفا ئامێدی ولبەر کەشکولێ خو بو من ئڤیسی کو هێژ نەهەتیە چاپکرن دلێ دانی نە بەرچاڤێت خوێندەڤانێت بەرکەفتی، هەکە لەنگییەك تێدا بت، دیارە یان ژنەچاپك خوێندنێیە، یان ژی ژڤیسە ڤانێ کەشکولێیە: هوزان ئەڤەیە:

مەی و مەعشوق و هەوەسبازی و دنیا زاهر
تەبێ وانانە دبو ئسمەکێ الله غفور
گونەهان گەر نەبووا لەزەت و زەوقەك قاتا
فاعل و اثم نەبێ تارك و تائب مأجور

(٤٠) ژ کەشکولێ سەیدایێ مەسعود حاجی مستەفا ئامێدی وەرگرتییە، باشی من و مەسعودی پێکڤە ئەو دەست نڤیس سەحکری.

من گونەهـ تێ بگوناهان کو دنیف باغێ جهانی
ئەمەرێ خۆشتر ئەو بۆن بحەرامی مەشهور
هندەکـێ دەور و فەلەك ساغری مە دور دکەت
مەهـ و سالان دگەریت هەر وە ژعومرێ مەقسور
شیخی جام ئەر نەفەسێ هەم دەم دکەت بەرام
لمریدێ دلی مردە دبتن کەشفی قبور
شەبێ زولوماتێ بامکان دبتن سوبح نوما
ئافتابێ ئەحمەدیەت ژفەلەق بێتە ظهور
عشقبازێ دوَ تەریقن چ حەقیقەت چ مەجاز
شەمعی جان دێ بسوژیتن چ بنار و چ بنور
سەر و مال و دلوجانێ مە نثارێ تەبتن
بکە قەلبێ مە تو ساقی ژشەرابا خو ظهور(٤١)

سەیدایێ خانێ نەکو هــــەر هۆزان فەهاندیە چ بناوایەکێ داستان چیروکی وەکی مەم و زینێ ، یان ژی بێر و رابێت ئۆلی ئو ئابینێ وەکی عەقیدا خانێ ، یان ژی بپسپوریێ دزمانیدا کو فەرهەنگا نوبار (نوبهار) یا بچویکان ژبو شاگرتێت خو یێت کورد یێت دەرس دگوتنێ دانایە ، بەلێ سەیدایێ خانێ بێگومان وەکی هەمی سازگەر و راستکەرمەندێت جیهانێ دەست بسازکرنێ کریە ژنقشێ مللەتێ خو

(٤١) سەیدایێ مەسعود چەندەك ژهۆزانێ ئەمەی بو من هنارت پاکو ابەر کەشکولێ خو نفیسی .

دەست پێ کری یە ڤیایە ، مێر و عەکێدێت پاشەرۆژێ بێت کو دێ سەرێ ملله‌تی بلندکەن ، سەرفەراز و ئازا کەن ، بێنە سەخبێرکرن ، دبەررا چون ئو خـەم ژێ بێتـە خارن داکو وەکی باب و باپیرێت خو ددیلو بن دەسـت و بەنی نەبن ژبەر ڤێ یەکێ بدەرفەت زانی یە شۆر و ئامۆژکاریێت خو لشاگرتێت خو بکەت دەمێ دەرسخویندنێ ژوان شۆر و ئاموژکاریێت خانی لشاگرتێت خو کرین ئەڤەنە[42] :
رۆژەکێ ئەحمەدێ خانێ شێست (٦٠) زاروێێن کورد ؛ کچ و کوڕ برن مالا خۆ ئو مێهڤانداریەکە مەزن بو وانکر . پشترا دناڤ واندا روینشت و ژوان پرسێـن ژێری گۆتن ئانـکو ئەو ئاحڤتن گۆتن کرن ، گۆت : دڤی هەون وان ددلێ خودا ڤەشێرن ژبەرکو رێبەر و زانایێ مە ئێ مەزن ، ئەو نەژوان شێـت کەسان بتنێ گۆتنە ؛ ائ ژبو هەمی زاروێێن کوردارا ، ئانـکو ژبو هەمی بچویکێت کوردە .
گۆتنێن رەحمەتی ئەڤن : « هەون بچویکن هون گەشن ، بێدەرد و غەم دلەبزن و دکەڤن ؛ ئەڤ دەما دل گەشیێیە . ئەگەر هەون دخوازن هـەر گاڤ بەختیـار بـبن و چو جاران پڕ بەد بەخت نەبن لدوَ تشتا بگەڕن : حەژێکرن و خەبات کی حەژ وە بکەت ، حەژ وی بکەن . ئیرو حەژ مرۆڤێن خوە بکن ، حەژ دیا خوە ، حەژ باڤێ خوە بکن ، حەژ هەڤالێن خوە بکن ، پشـترا

(٤٢) نورالدین یوسف ، شیرەتێن ئەحمەدێ خانێ ، ـــ « هـاوار » ، هژمار ٣٢ ، سالا ٩ ، دوشەمب ، یەکێ ئیلونێ سالا ١٩٤١ .

هونێ هینی (فێری) حەژکرنا دیا مەکشان (هەمیان) کوردستانێ بن. یا دووێ، بخەبتن، ئیرو ژبو هینبونێ (فێربونێ)، ژبو زانینێ بخەبتن داکو حالێ دنێ بزانن، بپێشڤە هەرن بن مرۆڤ، بن هێژا، بن سەربەست ببن ئنسان!

گاڤا هوّن دەرسێن خوە باش دزانن، دلێ ماموستایێن خوە خوەش دکن. هون دبینن کو هون ژی گەش دبن، ژبن بارەکێ گران قورتال و خلاس دبن، سڤك دبن. ئەڤ هەرگاڤ هولێ (وەسا) یە. بخەبتن داکو وجدانا وە هەرگاڤ ژوە رازیبە! ئو گاڤا وجدانا مروڤی رەحتە ئو دلێ وی بکەیفە ئەو ئنسان تو (چو) جاران نەبەد بەختە.

زاروێێن من ێێن دەلال! تنها ژبو خاترا من تێر بخونن! ڤەخون! ئو بکەنن! ئەز بووە بەختیارم، ئەز دخوازم هون ژی بمن دل خوەش بن؛ داکو وەلات ژی بحەزکرنا مە هەڤ و دوَ (ئێکودوَ) هەرگاڤ شابە!».

ئەڤە بون شۆر و ئاموژگارییێت زانایێ بناڤو دەنگ، رێبەر و بابێ دلسوژێ وان کو ژوان شۆران دیار و خویا دبت کو سەیدایێ راستێ مللەتێ کوردە.

ئەڤە ژلایێ تۆرڤانی و هۆزانڤانیێڤە. هەکە بێتو ئەم ژلایێ ژخودێ ترسی ئو بوسولمانەتیێ، ژلایێ ئۆلێ ئو ئایینیڤە بەرێ خو بدەینێ کو ژرەوشت و تیتالێت هەمی زانا ئو رەوشەنبیرێت

وی چاخی ئو دەمی بون چ کورد یا ژی بیانی بان ، ئو دگەل بەرهەم و بەرێت وان ژوی واریڤە هەڤبەر بکەین ؛ دیسا دێ بینین کو بێ گومانە خانیێ نەمر ژ لێزا وان هەمیانە هەکە لپیشا وان ژی نەبت ؛ بەلێ ژبو نیشانە ئانکو (بەلگە) دێ چەند مالکا ژ عەقیدا خانێ دانینە بەرچاڤێت خوێندەڤانان :-

لبا تە موحەقەق بتن ئەڤ جەواب
دوهی گۆتە من هاتفێ بێ حجاب
سأحمد ثنـاك بقـول صحيح
لتوحيـد باري بلفـظ فصيح
خودێ یێکە بێ هەڤری ئو بێ هەڤال
نەمەعـدولیە نەمرن نەزەوال
نەئەسل و نەفەسـل و نەدا ئو نەباب
هەبوینا وی ، بوینا وی نابت حساب
ژبو وی چو نینە جهات و مەکان
نەمانەند و مثلی نە هەمتا و نیشان[٤٣]

هەر وەسا ژبو چەسپاندنا ژخودێ ترسیا سەیدایێ خانێ ، سەرناما مەم و زینێیە دگەل ڤان چەند مالکێت ڤەهاندی لسەر

(٤٣) یوسف ضیاء المقدسی ، الهدیة الحمیدیة في اللغة الکردیة ، استامبول ، ١٩٠٩ . (فەرهەنگەکی) .

روکنێت (ستوینێت) بوسولمانەتیێ .

گەر دپرسیتن کەسەك روکنێت داسلامێ چنە
بێژم ، شەهادەت دانە ، هەم پێنج نمێژ و رۆژینە
هەم زەکات و فترەیە ، یادی تەوافا کەعبەیە
گەر هەبت خەرجی نەبت چێ مانع و چێ دوژمنە

هەر وەسا خانیێ نەمر ، دەستەکێ بلندو بالا هەبویە ددارێژتن و ڤەهاندن و سەنگاندنا هۆزانان نەکو بزمانێ ماکی ، بەلێ تێکەل بکوردێ ئو عەرەبێ نیڤ مالك بزمانێ کوردێ ، نیڤا دوَرێ بزمانێ عەرەبێ وەکی هوزانڤانێت بەری ئو پاشی خو وەکی حەریرێ ، جزیرێ ، ه. د. بونمونە دێ چار مالکێت ژێری ژهۆزانەکا وی لبەر چاڤێت خوینەڤانا ددانین :

پڕ مەکە اسرافێ دقەتلا موباح
سفك دم العاشق مالا یباح
سینە بدەست خوە مبارەك ڤەکە
تعرف کم فی کبدی من جراح
فێرس و رمباز کهان یەك بتیر
احمد فی البین قتیل الرماح

بوسه زەنان هەر کە بران ئاستان
مکن من جبهته لایراح[٤٤]

هەر وەسا ژبو دیار و خویاکرنا پەیپیسکلندی ئو دەستهاتنا سەیدایێ خانی دزمانێت رۆژهەلاتا ناڤەڕاستدا ، دێ هۆزانەکا خانی یا چار مالکی هەر مالکەك ژزمانەکی ژڤان چار زمانان ؛ عەرەبی ، فارسی ، تورکی ئو کوردی دانینه بەرچاڤێت خوێندەڤانێت بهاگران :

فات عمری فی هواك یاحبیبی کل حال
آهو نالم هم دمم شد در فراقت ماه و سال
گر بەم قانم دلرسن چوق دن اولمیشی در حال
دین و ئەبتەر بوم ژعشقێ من نەما عەقل و کەمال .
انت فكري في فؤادی أنت روحی في الجسد
لشکری غمهای تو ملکێ دلم ویرانی کرد
دار گلدم عشق الندن ایسترم سندن مدد
وان تەتاران برنه یەغما عەقل و دین و ملك و مال[٤٥]

خو هەکە ژلایێ بەر و بەرهەم و شوینەواراڤه ، ئەم خانیێ نەمر هەڤبەری زانا ، تۆرڤان و هۆزانڤانێت کورد و بیانی بێت چاخ و

(٤٤) هەمان سەرچاوە .

(٤٥) عبدالرقیب یوسف ، دیوانا کرمانجی ، النجف ، ١٩٧٠ .

دەمێ وی دسەدێ هەڤدێ زایینێدا بکەین ، دێ بینین کو سەیدایێ خانێ گەلەك لپیشیا هەمیانە ، هەر ژبەر هندێ ژی ناف و دەنگێ وی بەلاڤبویە نەکو لکوردستانە ، بەلێ لگەلەك ولاتێت جهانە ، لەمازە ئەڤ شوینەوارێت ژێرێ یێت هەمی دژو مراری یێت گەلە بنرخ و بهانە :

١ — مەم و زین ئەو چیروك و دەستانا ئەڤینێ ئو ئەڤینداریێ یا لرێزا رۆمیو جولێتا هۆزانڤانێ ئنگلستانە ، الیازە ئو ئودیسا هومیروسێ یونانە ، یاکو سەیدایێ خانێ بخو دبێژیت چیروکا سەربەست بوینا مللەتێ کوردانە :

سازی دلێ کول بزیر و هەم بت
سازندەیی ئەشقی زین و مەم بت[٤٦]

شەرحا غەمی دل بکم فەسانە
زینێ ئو مەمێ بکم بەهانە

نەغمێ وە ژ پەردەیێ دەرینم
زینێ ئو مەمێ ژنو ڤەژینم

دەرمان بکم ئەز ئەوان دەواکم
وان بێ مەددان ژنوڤە راکم

(٤٦) « هاوار » ، هژمار ٣٣ ، چارشەمب ، چرپێشین ، ١٩٤١ .

مەشهور بکم بتەرز و اسلوب
مومتاز بکم موحب و مەحبوب
ئەو رەنک بکم ژنو سەر ئەفراز
دابێنە تەماشەیی نەزەرباز
دلبەر لمەی بکن گرێتنێ
عاشق بکەن بدەردێ زێتنێ (٤٧)

٢ — نوبار ، نوبهار (نوبهار) یا شاگرد و زارویێن کوردانە ، یاکو سەیدایێ خانێ بزارێ خو گوتی یە.

ڤێك ژێ خستییە ئەحمەدی خانێ

ناڤ لێ نوبارا بچوکان دانی
نەژبو ساحب رەواجان
بەلکی ژبو بچوکێت دکرمانجان
وەکی ژقورئانێ خلاس بون
لازمە لسەوادی چاڤ ناس بن
دا بڤان چەند رەش بەلەکان
لوان تەبیعەت مەلەکان
دەرێ زەهنێ ڤەبتن
هەرچی بخونت زەحمەتێ نەبتن

(٤٧) م. ب. رۆدینکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو .

ئـوميـــدا مـــە ژنفـالان
كو مـــە عەمــــەل بەتالان

دوەقـــتێ دەورە و دەرسـان
بكن انعام و احسان

بـــدوعان مە بـــير بينن
فاتحا ژمــــەرا بخـــونن(٤٨)

٣— عەقيدا ســــەيدايێ خانێ ياكو بوئێتونە من چەند مالك ژخودێ ترسيا وی لبەرچاڤا دانان .

ڤا چاند سالێت دويماهيێ چـاڤێ من بـــدوَ دەست نڤيسادا كەڤتی يـە :

أ— دەست نڤيسارەك بناڤێ يوسف و زوليخا كو بديباچێ و ڤەهاندنێ وەكی مەم و زينێ يە و بعەرەبێ لدويماهيێ نڤيسی يە : تـم الـكتاب المسمى بأحسن القصص (يوســـف و زليخا) تأليف الصوفى والأديب الـكبير احمد الخانى رحمه الله .

ب— دەست نڤيسارەك بناڤێ ئەحمەدێ خانێ عبدالقادر يــــەك گوێش سالا (١٩٥٠ز) نڤيسی يە ناڤێ ليلی و مجنون . هەر وەســـا م. ب. رۆدينكۆ سالا (١٩٦٥) ێ ليلی مجنون بناڤێ حارث بتليسێ

---

(٤٨) مەلا عبدالسلام ناجی جزيرێ ، نوبهار ، ئەحمەدی خانێ ، دمشق ، ١٩٥٥ .

چاپکری‌یە و راڤەکری‌یە زمانێ روسی ژی[٤٩] .

ئەڤە بوون چەند بیر و رایێت کێم لدوی زانینا خو من دراستا خانیێ نەمردا دکوڤارا ئەکادیمی‌یا (کۆڕی زانیاری کورد)دا بەلاڤکرن ، ئەزێ بهیڤی مە ئەز شیام سیناهیەکێ ژدەریا خانیێ نەمر یا رویەکێ سەرڤە ـ سەرڤە ژی ژێ بو خویندڤانان خویا بکەم .

* * * * * *

(٤٩) « رۆژی کوردستان » ، سالی دووەم ، هژمار ٢٢ کانونی یەکەم ١٩٧٢ .

الشاعر الخالد احمد خانى

العضو المؤازر : صادق بهاء الدين

ولد الشاعر الكردي الخالد صاحب اروع ملحمة شعرية في الادب الكردي احمد بن الياس بن رستم الملقب بـ « خاني » في مدينة بايزيد (كردستان تركيا) عام ١٠٦١ هـ (١٦٥٠م) وقد ثبت ، رحمه الله ، بنفسه تأريخ ميلاده في رائعته (مم و زين) . وهنالك اراء حول اصل نسبته ، فمن قائل انها اتته من اسم عشيرة (خانيان) التي كانت تقطن منطقة بوتان في الاصل ثم رحلت منها واتجهت صوب الشمال الى ان إستقرت في أطراف مدينة بايزيد . ومن قائل ان شاعرنا ولد و عاش طفولته في قرية (خانى) القريبة من (جوله ميرگ) اكبر مدن منطقة (هكارى) في كردستان تركيا ، ويميل الى هذا الرأي المتخصص المعروف المعروف في اللغة الكردية والمطلع على قضايا الشعب الكردي وبلاده المستشرق الانكليزي ســـون[1] ويؤيده أيضا الاستاذ محمد أمين بوز

---

(١) E. B. Soane, Grammar of Kurmanji or Kurdish Language, Lonodon, 1913, P. Vl .

ارسلان[٢] وعدد غير قليل من رجال الدين المطلعين على الادب الكردي الكلاسيكي .

ترعرع شاعرنا الكبير في احضان عائلة متوسطة فتعلم على أيدي خيرة علماء عصره في بايزيد . وعلى ما يبدو كانت تنقلاته وسفراته محدودة اقتصرت اغلب الظن على مناطق بوتان وهكاري في كردستان وفي رأي البعض انه زار سوريا و مصر ايضاً ولكن لا يتوفر الى اليوم سند قوي يثبت ذلك .

ظهرت إمارات النظم وقريحة الشعر على خاني في مقتبل عمره فلم يبلغ الرابعة عشر من عمره عندما بدأ يقرض الشعر وقد خلد نفسه وقمة مجده في ملحمته (مم و زين) التي يختلف الباحثون في تحديد تأريخ تدوينها ، فيعتقد بعضهم ان خاني وضعها او انتهى منها في الرابعة و الاربعين من عمره و مسندهم في ذلك بيت ورد فيها . واخرون يقولون انه باشر بها في عام ١٦٦٥ وهي اخذت منه ثلاثين عاما من عمره .

تقع ملحمة (مم و زين) في الفين وستمائة وواحد وستين بيتا هى أندر درة فى تاج الأدب الكردي وأجل آية في بلاغته و أروع قصة في ثروته و أبلغ درس من دروسه ، فيحق لذلك الأدب ان يفتخر بها أبد الابدين فقد إرتقى بفضلها الى صف أدب مجنون ليلى و روميو جوليت وملاحم اخرى تبقى سراجا ساطعا في ما انتجه الفكر الانساني .

---

(٢) M. E. Bozarsalan, Mem û Zîn, Ehmedê Xanî, Istanbul 1968, L. 14, S. 15.

إن درس مضمون (مم و زين) يعطي الباحث و الناقـد حق منح خاني العظيم اقب أول مؤسس للمدرسة القومية الـكردية ، فهو أول شاعر و مثقف كردي معروف حمل لواء القومية و الوطنية في تأريخ شعبه الذي تمنى « ان يكون الحظ حليفه » و « يصحو من غفلتـه ولو لمرة » حتى « يتلألأ نجمه في أعالي السماء » ، فقد شخص شاعرنا الملهم كل امكانات البناء و التقدم في أبناء شـــعبه كما حدد بدقة عالم وتفكير فيلسوف اسباب تخلفهم و رسم لهم بقلم الأول و بصيرة الثاني درب خلاصهم و إنعتاقهم .

وليس من قبيل الصدفة ان جلبت أفكار و اسلوب (مم و زين) انظار عدد كبير من النقاد و الباحثين — من كرد و غيرهم بمـا فيهم عدد غير قليل من المستشرقين كما انها ترجمت الى العديد من اللغـات الشرقية والغربية منها العربية والتركية و الارمنيـة و الفارسية و الروسية وغيرها . وقد ترك لنا خاني ايضا كتاب (نوبهارى بچوكان) وهو قاموس كردي — عربي وضعه نظما لتلاميذه و يعد أول قاموس كردي معروف حتى الان ، وله ايضا (عقيدة الايمان) ومجموعة من القصائد الغزلية و قصيدة جمع فيها مجموعة من اللغات الشرقية — العربية والفارسية والتركية بالاضافة الى لغته التي تبقى مدينة له وهو يبقى رمز قوة لها .

* * * * * *

بارەگای کۆڕ

ئەندامی کارای کۆڕ مامۆستا هەژار ئەم پارچــە شیعرەی بە بۆنەی دروست کردنی بارەگای نوێی کۆڕەوە داناوە و هەوڵی داوە هەمو شێوەکانی زمانی کوردی تێدا کۆبکاتەوە و دوا بەشی دێڕی کۆتایی هەڵبەستەکەش (خۆشتر لە هەمو شوێنێ) دەکاتە ـ ١٩٧٣ ـ ، واتە ساڵی دەست پێ‌کردنی دروست‌کردنی بارەگای کۆڕ :

ئەم کۆڕە ژ کوردا را جەوهەر بە خــەڵات دێنێ
تیرێژی هــونەر لــەوڕا تــاریکی دەتــارێنێ
وێژە و کەلەپوری کۆن ، فەرهــەنــك و زمانڤانی
پسپۆڕی بــە هۆزانی خـــۆی لەگرەوە دەنوێنێ
کرمانج و لوڕ و سۆران ، زازا و موکوری و گۆران
وەك یەکتری داخێون کەس نینــە کو دامێنێ
ئەڤ روگــەیە پــیرۆزە ئاواتی گــەلی کــوردە
پێك هاتووە بۆ مێژوی : (خۆشتر لە هەمو شوێنێ)

ـــ هــــەژار ـــ

پوختەی کارەکانی کۆڕ

ئەندامی کارا : د. کەمال مەزهەر

لەم راپۆرتەدا هەوڵ دەدەین بەکورتی کار و فەرمانە گرنگەکانی کۆڕ لە رۆژی دەرچوونی ژمارە یەکی گۆڤارەکەیەوە (واتە لە مانگی مارتی ساڵی ١٩٧٣وە) تا ئەمڕۆ بخەینە بەر چاوی ئەندام و خوێنەرانی بەڕێزکە هیوامانە بەچاوی رەخنەی دڵسۆزانەوە سەیریان بفەرموون و هەر را و پێشنیارێکیان لە بارەیانەوە هەیە پێشکەشی کۆڕی بکەن . ئەندامانی ئەنجومەن و کارگێڕانی کۆڕ خۆیان بە بەختیار دەزانن ئەگەر توانیبێتیان بە باشی ئەرکەکانی سەر شانیان بەجێ بگەیێنن .

١ــ ئەنجومەن و دیوانی سەرۆکایەتی :

ئەنجومەنی کۆڕ لە سەر کۆبوونەوەی حەفتانەی خۆی بەردەوامە و لە رۆژی کۆتایی وچانی ساڵی ١٩٧٢وەوە تا سەرەتای مانگی مارتی ١٩٧٤ کە سێ ساڵی رێك بە سەر یەکەم

کۆبونەوەیدا تێدەپەڕێ[1] ، پەنجـاونۆ (٥٩) جار کۆبۆتەوە و لە هـــەمو کاروبارێـکی زانســـتی و کارگێڕی کۆڕ کۆڵیوەتەوە و ژمارەیەکی زۆر بڕیار و فەرمانی لە بارەیانەوە دەرکردووە کە باسی بەشی زۆریان لە شوێنی جیاوازی ئەم گۆڤار و راپۆرتەدا کراوە . لە باری زانستییەوە ئەنجومەنی کۆڕ بەشی زۆری کۆبونەوەکانی بـــۆ دانانی زاراوی کارگێڕی و زانستی تەرخان کردووە .

دیوانی ســـەرۆکایەتیش هەر لەو ماوەیەدا هەژدە (١٨) جار کۆبۆتەوە و هـەر فەرمان و کارێـکی پێی سپێردراوە جێبەجێی کردون .

٢- هەڵبژاردنی ئەندامی نوێ :

بە پێی بەندی دەی یاســـا و بەندی سێی چاککردنی یەکەمی یاسا و بەندی سێی پێڕەوی ناوخۆی کۆڕ ئەنجومەن لە کۆبونەوەکانی ١٦ و ٢٣ی مایس و ٦ی حوزەیران و ٣١ی تەشرینی یەکەمیدا ئەم مامۆستایانەی بە ئەنـــدامی یاریدەری کۆڕ هەڵبژارد : ئەبو زەیـد مستەفا و تاهیر صادق و دوکتۆر حیکمەت تۆفیق و شکور مستەفا و عدبدوڕەحمان قاسملو و عەبدولمەجیـد لوتفی و کەریم شـــارەزا و محەمەد ئەمین حسەین (هێمن) و محەمەد رەسوڵ (هاوار) و محەمەدی مـــەلا کەریم و نوری عەلی ئەمین . ســـەرۆکی کۆڕ بـە ناوی

(١) رۆژی ١٧ / ٣ / ١٩٧١ ئەنجومەنی کۆڕ بۆ یەکەم جار کۆبۆوە .

ئەنجومەنەوە پیرۆزبایی لێ کردن و دیپلۆمی ئەندامەتی‌یان پێشکەش کرا .

٣– لیژنەکانی کۆڕ :

ئەندامانی لیژنەکانی ئیمسالی کۆڕ بەم جۆرەی خوارەوەیە :

١– لیژنەی زمان و زانستەکانی : مامۆستایان مەسعود محەمەد و دوکتورە نەسرین فەخری و نوری عەلی ئەمین و صادق بەهادین . ئەندامی کارا مامۆستا مەسعود محەمەد « مقرر »ی لیژنەیە .

٢– لیژنەی وێژە و کەلەپور : مامۆستایان مەسعود محەمەد و هەژار و هێمن و جەمال بابان . ئەندامی کارا مامۆستا مەسعود محەمەد « مقرر »ی لیژنەیە .

٣– لیژنەی زانستیە کۆمەلایەتیەکان : مامۆستایان ناجی عەباس و ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر و فوئاد حەمە خورشید و کەمال مەزهەر ئەحمەد . ئەندامی کارا مامۆستا ناجی عەباس « مقرر »ی لیژنەیە .

٤– لیژنەی زانست : مامۆستایان ئیحسان شێرزاد و جەمال رەشید فەرەج . ئەندامی کارا مامۆستا ئەحمەد عەلی عوسمانیش ئەندامە لەم لیژنەیەدا بەلام ماوەیەکە بۆ کاری زانستی لە دەرەوەی ولاتە . سەرۆکی کۆڕ مامۆستا ئیحسان شێرزاد « مقرر »ی لیژنەیە .

٥— لیژنەی فەرهەنگ : مامۆستایان مەسعود محەمەد و هەژار و هێمن و جەمال بابان و عەبدوڕڕەحمان مەعرووف . ئەندامی کارا مامۆستا مەسعود محەمەد « مقرر »ی لیژنەیە .

٦— لیژنەی وەرگێڕان و دانان و بڵاوکردنەوە : مامۆستایان عەبدوڕڕەحمان قاسملو و هەژار و شکور مستەفا و کەمال مەزهەر . ئەندامی کارا د کەمال مەزهەر «مقرر»ی لیژنەیە .

٧— لیژنەی ژیاری ئیسلام : مامۆستایان شێخ محەمەدی خاڵ و عەلائەدین سەجادی و عەبدولحەمید ئەترووشی . ئەندامی کارا مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ « مقرر »ی لیژنەیە .

٨— لیژنەی زانستی ئابووری و یاسا : مامۆستایان ئیحسان شێرزاد و عەبدوڵڵا نەقشبەندی و فایق هوشیار و ساماڵ مەجید فەرەج و عەبدوڕڕەحمان قاسملو . سەرۆکی کۆڕ مامۆستا ئیحسان شێرزاد « مقرر »ی لیژنەیە .

٩— لیژنەی کتێبخانە و گۆڤار : مامۆستایان ئیحسان شێرزاد و مستەفای سەید ئەحمەد (نەریمان) و حسەین جاف و کەمال مەزهەر . سەرۆکی کۆڕ مامۆستا ئیحسان شێرزاد « مقرر »ی لیژنەیە .

١٠— لیژنەی لێکۆڵینەوەی زمان : مامۆستایان پاکیزە رەفیق حیلمی و محەمەد ئەمین هەورامانی و ئەبو زەید سیندی .

ئەندامی کارا د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی « مقرر »ی لیژنەیە.
لیژنەکانی کۆڕ لە ماوەی ئەم ساڵەدا گەلێك ئەنجام و بەرهەمی بەنرخیان داوە بە دەستەوە . هەردوَ لیژنەی زمان چەند ڕاپۆرتێکی گەورەیان لە بارەی ژمارەیەك لە کێشەکانی ڕێزمانی کوردییەوە ئامادە کردووە و بڕیار وایـــە پاش ماوەیەکی تر ئەنجومەنی کۆڕ بکەوێتە لێکۆڵینەوەیان . لیژنەی فەرهەنگیش چالاکانە خەریکی جێبەجێ کردنی کارەکانیتی و تا ئێستا چەند هەنگاوێکی پێویستی ناوە بۆ دەست پێ کردنی دانانی ئـــەو فەرهەنگە فراوانە کوردییەی کۆڕ بڕیاری لەسەر داوە .

هەروەها ئەنجومەن بەپێی بەندی حەڤدەی یاســـا و بـــەندی هەژدەی پێڕەوی کۆڕ ژمارەیەك لیژنەی وەختیشی دانا بۆ جێبەجێ کردنی هەندێك کاریَ زانســـتی گرنگی . یـــەکێك لەم لیژنانە بۆ لێکۆڵینەوە بوَ لەو وتار و پێشنیار و ڕەخنانەی لە بارەی « زاراوی کارگێڕیَ » کۆڕەوە بڵاو کرابوَنەوە یا یەکسەر نێررابوَن بۆ خۆی . ئەم لیژنەیە ئەرکەکانی خۆی جێبەجێ کرد و ئەنجـامی کاری خرایە بەردەمی ئەنجومەن کە ئەویش بە وردیَ لێی کۆڵێوە و دوا بڕیاریَ لە بارەوە دا[٢] . لیژنەیەکی تایبەتیـش بۆ هەڵبژاردن و دارشـــتنی

(٢) بڕیارەکانی ئەنجومەنی کۆڕ لەم بارەیەوە لە شوێنێکی تری ئەم دۆقارەدا بڵاوکراونەتەوە .

زاراوی پزیشکی دانرا(۳) کە ئەویش بە گەلێك ئەنجام گەیشتووە و بڕیار وایە لە دوازۆژێکی نزیکدا بخرێنە بـــەر دەمی شارەزایان بۆ ئەوەی ئەوانیش بیری خۆیان لە بارەیانەوە دەربڕن و ئینجا ئەنجومەنی کۆڕ دوابڕیاری خۆی لەسەریان بدا . دوو لیژنەی تریش یەکێکیان بە زاراوی ئابووری و ئەوی تریان بە زاراوەکانی یاساوە خەریکن .

٤ــ چاپەمەنیـکانی کۆڕ :

دوای تەواو بوونی بەشـــی زۆری کاری کارگێڕی و نەهێشتنی هەندێك لە کەموکورتیـکانی چاپخانەکەمان و بە دەستەوە دانی بەرهەمی لیژنەکانی کۆڕ و ئەندامانی ، توانا و زروفی چاپ کردن و بڵاوکردنەوە بۆ کۆڕ دروست بوو . یەکەم بەرهــەمی گەورەی کۆڕ بریتی بوو لە ژمارە یەکی گۆڤارەکەی کە بە بۆنەی بەیاننامەی ئازار و جـــەژنی نەورۆزەوە لە مانگی مارتی ساڵی ۱۹۷۳دا بە کوردی و عەرەبی لە بەرگێکی قەشـــەنگ و قەوارەیەکی گەورەدا(٤) دەرچوو . گۆڤاری

(۳) دوو پزیشك ــ مامۆستایان جەمال رەشـید و عەبدوڕڕەحمان عەبدوڵڵا لەو لیژنەیەدا بەشدار بوون .

(٤) ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕ ۷۹۹ لاپەڕەیە ، ٥٤۲ی کوردی و ۲٤۲ی عەرەبییە و بەو جۆرە گەورەترین گوڤارە لە مێژووی چاپەمەنی کوردیدا .

کۆڕ دەنگێکی باشی دایەوە و رۆشنبیری کورد بە گەرمی پێشوازیی کرد[٥].

بەرهەمێکی گەورەی تری کۆڕ چاپی کوردیی (شەرەفنامە)ی شەرەفخانی بدلیسی بوو کە ئەندامی کارا مامۆستا هەژار لە زمانی فارسییەوە وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردیی و کۆڕ بە پێشەکییەکی گەورەوە دوو هەزار و پێنج صەد دانەی لێ بڵاوکردەوە[٦]. بەرگی یەکەمی (حاجیی قادر)یش کە ئەندامی کارا و تەرخانی کۆڕ مامۆستا مەسعوود محەمەد نوسیویێتی دوو هەزار دانەی لێ چاپ کرا؛ بڕیار وایە ئەم کتێبە لە شەش بەرگدا تەواو بێ و ئێستا بەرگی دووەمی بۆ چاپ ئامادەیە.

ئەنجومەنی کۆڕ بە پێویستی دەزانێ بەرە بەرە ئەو کارە زانستییە کەم زانراوانەی لەسەر کورد دانراون و بۆ شارەزایان و

(٥) زوربەی هەرە زۆری رۆژنامە و گۆڤارەکانی عیراق هەواڵی دەرچوونی ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕیان بڵاوکردەوە و بایەخێکی شایانیان پێدا. رۆژنامەی «ریا تازە»ش لە ژمارە (٨٢)ی سیازدەی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٧٣یدا وتارێکی گەورەی لە بارەی ناوەرۆکی گۆڤارەکەوە بڵاوکردۆتەوە. ژمارەیەکی زۆریش لە زانا و رۆژهەڵاتناس و رۆشنبیران بە نامەی پڕ لە سۆز پێشوازیی دەرچوونیان کرد.

(٦) چاپی کوردیی (شەرەفنامە) هەزار و شازدە لاپەڕەیە و بەو جۆرە بە گەورەترین کتێبی چاپکراوی کوردیی دادەنرێ.

خوێندەواران پێویستن دیسان چاپیان بکاتەوە و بڵاویان بکاتەوە .
یەکەم هەنگاوی لەم مەیدانەدا لە چاپدانەوەی ئەو باسە مێژوویییە
بایەخدارەی زانای خوالێخۆشبوو دوکتۆر مستەفا جەواد بوو کە لەسەر
کوردە گاوانییەکان لە کۆڕی زانیاری عیراق خوێندبوویەوە و دوای
ئەوە لە بەرگی یەکەمی بەشی چوارەمی گۆڤاری کۆڕی ناوبراودا بە
ناوی « جاوان ـ القبیلة الکردیة المنسیة ومشاهیر الجاوانیین »ەوە
بڵاوی کردبۆوە . ئەنجومەنی کۆڕ بڵاوکردنەوەی ئەم بەرهەمەی بە
کوردیش بە پێویست زانی و جێبەجێ کردنی ئەم ئەرکەی بە ئەندامی
کارای مامۆستا هەژار سپارد کە ئەمیش بە کوردییەکی ڕەوان بە
ناوی « هۆزی لەبیرکراوی گاوان و گاوانییە بەناوبانگەکان »ەوە
بڵاوی کردەوە[7] ، شایانی باسە مامۆستا هەژار هەموو ئەو پارچە
شیعرانەی لە ناو ئەم باسەدا هەبوون دیسان بە شیعری کوردی
دایڕشتوونەتەوە .

ئێستاش کاتێك ژمارە دووی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »
بڵاودەکەینەوە ئەم بەرهەمە زانستیانەی ترمان لە ژێر چاپدان و
هیوامانە هەر ئیمساڵ فریا بکەوین هەموویان بخەینە بەردەستی
خوێنەری بەڕێز :

١ــ زنجیرە وتارێکی ئەندامی کارا مامۆستا مەسعود محەمەد
لە بارەی ڕێزمانی کوردییەوە کە هێندێکیان لە ژمارە یەك و

(٧) چاپی کوردیی ئەم بەرهەمە ١٠٨ لاپەڕەیە .

ئەم ژمارەیەی گۆڤاری کۆڕدا بڵاو کراونەتەوە؛

٢— کتێبی « هەندێك بیروباوەڕی هەڵە لە بارەی زمان و مێژووی کوردەوە » کە ئەندامی کارای کۆڕ مامۆستا قەناتێ کوردۆ داینـاون و دکتۆر عەبدوڕڕەحمانی حاجی مارف کردوونی بە کوردی و پێشەکییەکی بۆ نووسیون . بەشێکی ئەو وتارانە بە ڕوسی بڵاوکراونەتـەوە و هێندێکیان بـــۆ یەکەم جار بڵاودەکرێنەوە ؛

٣— کتێبی « لە بارەی کوردناسـی ئەورووپاییەوە » کە هەندێـك لە وتارەکانی لەم ژمارەیەی گۆڤارەکەماندا بڵاوکراونەتەوە ؛

٤— کتێبی « کوردسـتان لە ساڵەکانی شـەڕی یەکەمی جیهانـدا » کە نووسەری ئەم ڕاپۆرتە داینـاوە و چەند بەشێکی لە ژمارە یەك و دووی گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکردۆتەوە ؛

٥— دەسـتمان کردووە بە چاپ کردنی ئـــەو زاراوانـەی کۆڕ داینـاون لە شێوەی کتێبێـکی سەربەخۆدا ؛

٦— ژمارە سـێی گۆڤاری کۆڕ لە ژێر چاپـدایە و هـیواداریـن لە ماوەی چەند مانـگێکی کەمــــدا فریا بکەوین بـــڵاوی بکەینەوە .

شایانی باس و مایەی خۆشی و شـانازییە کە وا چاپەمەنیـیەکانی کۆڕ زۆر لە برەودان و بازاڕیان گەرمە ، ژمارە یەکی گۆڤارەکەمان

کە دوَ هەزارمان لێ چاپ کردبێ دانەی نەمایەوە و ببوایە دوَ هێندەی
لێ سەرف دەبێ . حەز دەکەین ئەو راستییەش بخەینە بەر چاو کە
وا کۆڕ لەگەڵ لاوازیی بوجەشیدا هەوڵ دەدا بەرهەمە چاپکراوەکانی
بە نرخێکی گەلێك هەرزانتر لە نرخی راستەقینەیان بفرۆشێ بۆ ئەوەی
زۆرترین ژمارەی رۆشنبیر بتوانن کەڵکیان لێوەربگرن .

٥— ئەو یارمەتییانەی کۆڕ پێشکەشی کردوَن :

لە ساڵی ١٩٧٣دا ئەم کتێبانە بە یارمەتیی کۆڕ چاپ کران :

١— « اكراد الملي و ابراهيم پاشا »ی ئەندامی یاریدەر دوکتۆر
ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر کە ٦٤ لاپەڕەیە و لە « دار الجاحظ »
لە بەغدا چاپی کردووە ؛

٢— « ئیدیەمێت کوردی »ی ئەندامی یاریدەر مامۆستا صادق
بەهادین ئامێدیی کە ١٦٢ لاپەڕەی گەورەیە و لە چاپخانەی
« الشعب » لە بەغدا لەسەر ئەرکی کۆڕ چاپ کراوە ؛

٣— « دیوانی مەلا وەسمان » ـ لێکدانەوە و لەسەر نوسینی
دوکتۆر ئەمین موتابچی ، ئەم کتێبە ٢٨٨ لاپەڕەیە و لە
چاپخانەی « الاداب »ی نەجەف چاپ کراوە ؛

٤— « چاوگی بێ واتا لە زمانی کوردیدا . هۆ و چۆنیەتی
بەکارهێنانی لەم زمانەدا » ، نوسینی ئەندامی یاریدەر دوکتۆر

نه‌سرین فه‌خری ، ١٠٢ لاپه‌ڕه‌یه و له چاپخانه‌ی « الاداب »ی نه‌جه‌ف چاپكراوه ؛

٥— « لمحة عن الأكراد » ی كوردناسی فه‌ره‌نسه‌یی تۆما بوا كه ماموٚستا محه‌مه‌د شه‌ریف عوسمان كردوَیه به عه‌ره‌بی و ١٥٠ لاپه‌ڕه‌یه و له چاپخانه‌ی « النعمان »ی نه‌جه‌ف چاپی كردووه ؛

٦— « مامه یاره »ی ئه‌ندامی یاریده‌ر ماموٚستا جه‌مال بابان كه نوٚ چیروٚكه و ١١٨ لاپه‌ڕه‌یه و له « دار الجاحظ » له به‌غدا چاپكراوه .

جگه له‌مانه كۆڕ بۆ دووه‌م جار یارمه‌تی پێشكه‌ش گۆڤاری « زانیاری » كرد و هه‌ر له‌م چه‌ندانه‌شدا ئه‌نجومه‌ن بڕیاری دا یارمه‌تی پێشكه‌ش (كۆمه‌ڵی رۆشنبیری كورد) و گۆڤاره‌كه‌ی (رۆژی كوردستان) بكا .

له‌م رۆژانه‌شدا به‌رگی دووه‌می « فه‌رهه‌نگی كشت و كاڵ » كه ماموٚستا شێخ مه‌عروَف قه‌ره‌داغی داینا‌وه ، كه‌وته بازاڕه‌وه ؛ به‌رگی یه‌كه‌می ئــه‌م فه‌رهه‌نگه دیسان به یارمه‌تی كۆڕ ساڵی ١٩٧٢ بڵاوكرایه‌وه .

هه‌روه‌ها له ساڵی رابوردوَ و سه‌ره‌تای ئیمساڵدا (١٨) ماموٚستا داوای یارمه‌تییان له كۆڕ كردووه بۆ چاپكردنی به‌رهه‌مه‌كانیان ، له‌مانه (٩)

مامۆستایان بەپێی لیستەی خوارەوە بڕیار دراوە یارمەتی بدرێن وە تا ئێستا دوا بڕیار لە بارەی هەندێك لەو بەرهەمانەوە نەدراوە و ئەوانی تریشیان لەبەر چەند هۆیەك ئەنجومەنی کۆڕ یا شارەزایان رایان لەسەر یارمەتیدانی خاوەنەکانیان نەبو .

ئەو مامۆستایانەی بڕیار دراوە یارمەتی بدرێن بۆ لە چاپدانی بەرهەمەکانیان

١ــ ئەحمەد خواجا ، لە زنجیرەی چیم دی . شۆڕشەکانی بەرزان ، بەشی یەکەم و دووەمی بەرگی چوارەم ؛

٢ــ ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ، الكردي والكرد والاكراد في مؤلفات الاقدمين الاسلاميين ؛

٣ــ تۆما بوا ، معرفة الأكراد ، مامۆستا مەلا حەمەدی وەری گێڕاوەتە سەر عەرەبی ؛

٤ــ عەبدولخالق عەلائەدین ، جەلی زادەی زانا و ئەدیب وشاعیر ؛

٥ــ عەلی محەمەد مامەجەلکەیی ، کاڵە و رێزمانی کوردی ؛

٦ــ فازیل نیزامەددین ، ئەستێرە گەشە ، فەرهەنگێکی (کوردی ـ عەرەبی) یە ، چەند پێشنیارێك خراوەتە بەردەمی خاوەنەکەی و داوای لێکراوە لە بەر رۆشناییاندا چەند ئاڵ و گۆڕێکی کەمی تێدا بکا کە بە لای کۆڕەوە پێویستن ؛

٧— کەمال جەلال غەریب ، فەرهەنگی زانیاری .

٨— محەمەد ئەمین هەورامانی ، فۆنەتیکی زمانی کوردی .

هەروەها لەم چەندانەدا کتێبێکی گەورەی نوێی ئەندامی کارای کۆڕ مامۆستا عەلائەدین سەجادی بە ناوی « کوردواری »یەوە بە یارمەتی کۆڕ بڵاو دەکرێتەوە و وەك خۆی لەسەر بەرگ و لاپەڕەی یەکەمی نوسیوێتی : « کۆمەڵە رەوشت و رابواردنێکە کە باو بووە و باوە لە ناو کورددا ؛ لە شادی و لە شیوەن ، لە رابواردنی سەرچیمەن ، لە ناو ماڵا و لە رەشماڵا لە بەزم و یاری کوڕ و کاڵا . رەوشتی شاری و لادێ ، گشت ئەو شتانەی بە سەردا دێ » ، واتە ئەم بەرهەمە نوێیەی مامۆستا سەجادی گەلێك باس و خواسی فولکلۆری و ئەتنۆگرافی تێدایە کە کۆڕ کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەیان زۆر بە پێویست دەزانێ .

٦— چاپخانەی کۆڕ :

ساڵی رابوردوو توانیمان بەشێکی تر لە کەموکورتیەکانی چاپخانەی کۆڕ نەهێڵین ، مەکینەیەکی (پرۆف)ی گەورە و مەکینەی تەل لێدان و هەندێك شتی پێویستی ترمان بۆ هێناوە . هەر لە ساڵی رابوردوشدا ئەنجومەن بڕیاری کڕینی (ئینتەرتایپ)ێکی نوێی بە پیتی کوردییەوە دا و دەمێکە داوای لە « دار الحریە » کردووە هێنانیمان بۆ جێبەجێ بکات و تا ئێستا بۆ ئەم مەبەستە کۆڕ دە هەزار دیناری

بۆ ناردووە . لە بوجەی ئیمساڵیشدا پارە تەرخان کراوە بۆ کڕینی مەکینەیەکی چاپی « هایدلبرگ » . بەگەیشتنی ئەم جۆرە مەکینانە و تەواوکردنی هەندێك ناتەواوتی تەکنیکی تر توانای چاپخانەکەمان زیاتر دەبێ و ئەو کاتە کۆڕ دەتوانێ بەرهەمی زۆر و پوختەتر بڵاوبکاتەوە ، ئەگینا لە راستیدا تا ئێستا ناچارین بەشێکی زۆر لە بەرهەمەکانی لە دەرەوە چاپ بکەین و ئەمەش ، وەك ئاشکرایە ، کۆسپێکی بچووك نییە لە بەردەم جێ بەجێ کردنی ئەرکەکانی کۆڕدا .

٧— کتێبخانەی کۆڕ :

ئەنجومەن و کاربەدەستانی کۆڕ بایەخێکی زۆریان داوە بە فراوان کردن و ئاوەدان کردنەوەی کتێبخانەکەی و بەو جۆرە توانیومانە ژمارەی کتێبەکانی بە ساڵێك لە دەوروبەری پێنج هەزارەوە بیگەیێننە نزیکەی دوازدە هەزار ، واتە ژمارەی پتر لە دوو جار زیادی کردووە و بێگومان ئەمەش بۆ خۆی دەسکەوتێکی رۆشنبیری گەورەیە و مایەی شانازی کۆڕە .

لە چەند رێگەیەکەوە کتێبخانەی کۆڕ پەرە دەسێنێ ، جگە لە کڕینی چاپەمەنی کۆن و نوێ ژمارەیەکی زۆریش لە رۆشنبیران بەرهەمی خۆیان یا کتێبی تریان بۆ ئەنێرن . کۆڕ لە سنووری تواناداا تەقەلا دەدا کەڵك لە کتێبخانەی ئەو کەسانە وەربگرێ کە خاوەنە بەڕێزەکانیان دەمێکە بە کۆکردنەوەی ئەو کتێب و رۆژنامە و گۆڤارانەوە خەریکن

كه‌ په‌یوه‌ندییان به‌ كوردناسییه‌وه‌ هه‌یه‌ و جێگه‌ی باس وته‌قدیره‌ كه‌ زۆر كه‌س بۆ ئه‌مه‌ به‌ ده‌م كۆڕه‌وه‌ دێن[8] . له‌ رێگه‌ی وێنه‌گرتنه‌وه‌شه‌وه‌ توانیومانه‌ گه‌لێك به‌رهه‌می به‌نرخ و نایاب په‌یدا بكه‌ین . له‌ هه‌مان كاتدا هه‌ندێك له‌ ده‌زگا رۆژهه‌ڵاتناسیه‌كانی ده‌ره‌وه‌ به‌رهه‌می چاپكراوی خۆیانمان بۆ ئه‌نێرن . وا لێره‌شدا هه‌ر بۆ نمونه‌ ناوی هه‌ندێك چاپه‌مه‌نی ده‌خه‌ینه‌ به‌ر چاوی خوێنه‌ری به‌رێز كه‌ له‌ ماوه‌ی ساڵی رابوردوودا ده‌ستمان كه‌وتون :

كتێبه‌كه‌ی م. گارزۆنی له‌ باره‌ی رێزمان و فه‌رهه‌نگی كوردییه‌وه‌ كه‌ ساڵی ١٧٨٧ له‌ رۆما چاپی كردووه‌[9] و به‌كۆنترین كتێبی ئه‌م مه‌یدانه‌ داده‌نرێ ؛ به‌رگی چوارهم[10] و وێنه‌ی به‌رگی پێنجه‌می[11] ئه‌و كتێبه‌ی مۆرگان له‌ پاریس له‌ كۆتایی سه‌ده‌ی رابوردوودا به‌ فه‌ره‌نسه‌یی له‌ باره‌ی گه‌شته‌كه‌ی ئێرانێوه‌ چاپی كردووه‌ و باسی كورد و

---

(٨) به‌ وێنه‌ مامۆستایان شێخ عه‌بدولقادر به‌رزه‌نجی و نه‌زاد عه‌بدوڵلا عه‌زیز ماوه‌یه‌ك له‌مه‌وبه‌ر گه‌لێك دیاری به‌نرخیان پێشكه‌ش كتێبخانه‌ی كۆڕ كرد .

(٩) M. Garzoni, Grammatica e vocabolario della lingua Kurda, Rome, 1787 .

(١٠) J. De Morgan, Mission Scientifique en Perse, Tome. Quatrieme, Paris, 1896 .

(١١) J. De Morgan, Mission Scientifique en Perse, Tome v, (Etudes Linguistiques dialectes Kurdes) .

کوردستانیشی تێدا کردووە ؛ کتێبی نۆلد لە بارەی کوردستان و ئەرمینیاوە کە ساڵی ١٨٩٥ بڵاوی کردۆتەوە[١٢]؛ چەند کتێبێکی ئۆسکەرمان کە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە ئەڵمانی لەسەر کورد دایناون[١٣] ؛ رێزمانەکەی سۆن کە ساڵی ١٩١٣ لە لەندەن بڵاوی کردۆتەوە[١٤] ؛ دوو کتێبی کارل هەدانك کە لە سەر زازا و گۆران لە سەرەتای ساڵەکانی سیدا بە ئەڵمانی بڵاوی کردوونەتەوە[١٥] ؛ ژمارەکانی ساڵی ١٣٢٣ی رۆژنامەی « کوهستان » کە دوکتۆر ئیسماعیل ئەردەلان دەری دەکرد ؛ وێنەی دوو ژمارەی « روژکرد » کە بەر لە شەڕی یەکەم لە ئەستەنبول دەردەچوو لەگەڵ گەلێك چاپەمەنی تری لەو بابەتانە کە بۆ زانا و شارەزایانی کوردناسی بێ ئەندازە بە نرخ و پێویستن .

ژمارەیەکی زۆر لە شارەزا و رۆژهەڵاتناس و خوێندەواران گەلێك لە کتێبخانەی کۆڕ وەردەگرن و هەر شارەزایەك داوای

(١٢) E.Nolde, Reise nach Innerabarien, Kurdistan und Armenien 1892, Braunschweig, 1895 .

(١٣) O. Mann, Mundart der Mukri - Kurden, Tiel I, : وەك Tiel 2, Berlin, 1906 - 1909 .

(١٤) E. B Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913 .

(١٥) Karl HadanK, Mundarten der Gùràn, Berlin, 1930 ; Karl Hadank, Mundarten der Zaza, Berlin, 1932 .

گرتنەوەی وێنەی بەڵگە و چاپەمەنی کۆنی کردبێ بێ دواخستن بۆی جێبەجێ کراوە . لە هەمان کاتدا هەوڵمانداوە و هەوڵدەدەین پەیوندی کتێبخانەی کۆڕ لەگەڵ کتێبخانە و دەزگایانی دەرەوەدا فراوانتر بکەین ، کارگێڕی کتێبخانەی کۆڕ لە کاتی کۆنگرەی (الجمعية العامة للفرع العربي الاقليمي للوثائق) دا کە لە بەغدا بەسترا هەوڵێکی باشی بۆ ئەمە دابێ هەروەها نوێنەرانی کۆڕیش لە کاتی سەردانەکەی سۆڤێتیاندا لەم بارەوە گفتوگۆیان لەگەڵ کاربەدەستانی دەزگا رۆژهەڵاتناسیەکانی ئەو وڵاتەدا کردبێ .

لە کتێبخانەکەماندا بە داخەوە تا ئێستا چەند کەموکورتییەك هەیە کە بە رادەی یەکەم بەستەن بە نەبوونی جێگە و کەمی کادرەوە کە هیوامانە بەم زوانە و بە پێی توانا بە سەریاندا زاڵ بین .

٨— پەیوەندی کۆڕ لەگەڵ دەزگا زانیاری و رۆشنبیریەکانی ناو وڵاتدا :

پەیوەندی (کۆڕی زانیاری کورد) لەگەڵ دەزگا زانیاری و رۆشنبیریەکانی ناو وڵاتدا لە پەرەسەندندایە ، بە تایبەتی لەگەڵ کۆڕی زانیاری عیراق و زانکۆی سلێمانی و کارگێڕی خوێندنی کوردی و کۆڕی زمانی سریانی و چەند دەزگا و کۆمەڵێکی تردا . نوێنەرانی کۆڕی زانیاری عیراق و کورد بە یەکەوە چوون بۆ یەکێتی سۆڤێت و لەوەتەی کۆڕی زمانی سریانیش دامەزراوە کۆڕ هاریکاری لەگەڵدا دەکا و چاپەمەنیەکانی خۆی و کتێبی تری بۆ دەنێرێ و

ئەندامی یاریدەری مامۆستا جەمال بابان بە ناوی کۆڕەوە لە کۆبونەوەکانیدا بەشدار دەبێ و لە ئاهەنگی یادی مار ئەفرام و حونەین بن ئیسحاقدا کە کۆڕی سریانی لە مانگی شوباتی ۱۹۷٤ دا کردی، وتاری کۆڕی خوێندەوە، هەر بەو بۆنەیەشەوە هەردوکۆڕی زانیاری عیراق و کورد لە بارەگای یەکەمیان لەگەڵ میوانەکانی کۆڕی سریانیدا ئێوارەی رۆژی حەوتی شوبات کۆبونەوە و گفتوگۆیان کرد.

کۆڕ یەکێك بو لەو دەزگایانەی بانگ کرابو بۆ بەشداری کردنی کۆنگرەی یەکیەتی نوسەرانی کورد کە مانگی کانونی دوەم لە بەغدا بەسترا و ئەندامانی کارای کۆڕ مامۆستا مەسعود محەمەد و نوسەری ئەم راپۆرتە بە ناوی کۆڕەوە لە یەکەم کۆبونەوەیدا بەشدار بون و یەکەمیان وتارێکی بەو بۆنەیەوە خوێندەوە کە لە شوێنێکی تری ئەم گۆڤارەدا بڵاوکراوەتەوە.

هەروەها ساڵی رابوردو نوێنەرانی کۆڕ لە چەند کۆنگرە و ئاهەنگێکدا بەشدار بون. مامۆستایان مەسعود محەمەد و هەژار و دوکتۆر عەبدوڕەحمان مەعروف لە (یەکەم کۆڕی لێکۆڵینەوەی کتێبی قوتابخانە بە زمانی کوردی)دا ئەم سێ وتارەیان پێشکەش کرد:

۱- گیروگرفتی رێنوسی کوردی؛

۲- کتێبمان چۆن چاك دەبێ ؟؛

۳- بنچینەی دانانی فەرهەنگێکی کوردی - عەرەبی بۆ

قوتابخانە[١٦] .

نوسەری ئەم وتارە بە ناوی کۆڕەوە لە (کۆنگرەی مێژوَ) کە مانگی مارتی ساڵی رابوردوَ لە بەغدا بەسترا ، بەشدار بوَ وە وتارێکی لە بارەی بزوتنەوەی ئازادی ـ نەتەوەیی کوردەوە پێشکەش کرد . یەکێك لە بڕیارەکانی کۆنگرەی ناوبراو لەسەر ئەوەبوَ کە دەبێ بایەخ بدرێ بە نوسینەوەی مێژوَی گەلی کورد وەك بەشێکی گرنگ لە مێژوَی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست .

کارگێڕی کتێبخانە مامۆستا حسەین جافیش بە ناوی کۆڕەوە لە کۆنگرەی (الجمعية العامة للفرع العربي الاقليمي للوثائق)دا بەشدار بوَ . لەم کۆنگرەیشدا باسی ئەوە کرابوَ کە وا پێویستە بایەخ بدرێ بە کۆکردنەوەی ئەو بەڵگە مێژوَییانەی پەیوەندییان بە گەلی کوردەوە هەیە .

لە شوێنێکی تری ئەم گۆڤارەدا بە تایبەتی باسی دەوری کۆڕمان کردووە لە مەسەلەی دروست کردنی پەیکەرەکەی حاجی قادری کۆیی و ئاهەنگی دامەزراندنیدا .

٩ـ پەیوەندی کۆڕ لەگەڵ دەزگا زانیاری و کوردناسەکانی دەرەوەدا :

لە ماوەی ساڵی رابوردوَدا کۆڕ توانی پەیوەندی خۆی لەگەڵ

(١٦) هەر سێ وتارەکە لە ژمارە شەشی گۆڤاری « پەروەردە و زانست »دا (ساڵی ١٩٧٣) بلاوکراونەتەوە (ل ٧ ـ ٢٨ ، ٥٧ ـ ٨٤ و ١٠٣ ـ ١١٣) .

دەزگا زانیاری و کوردناسەکانی دەرەوەدا بەهێزتر بکا . چاپەمەنییەکانی کۆڕ بۆ زۆر شوێنی دەرەوە دنێرین و ژمارە یەکی گۆڤارەکەمان لە ناو رۆژهەلاتناساندا دەنگێکی باشی داوەتەوە . ساڵی رابوردوو ژمارەیەکی زۆر رۆژهەلات و کوردناس و رۆژنامەنووسی بێگانە سەریان لە کۆڕ دا و هەندێکیان بە پێی پێویستییان کەلکیان لە کتێبخانەکەی وەرگرت .

پەیوەندیی کۆڕ لەگەڵ ئەندامانی دەرەوەیدا لە بەهێز بووندایە . بڕیار وابوو ئەندامی شەرەف مامۆستا تۆفیق وەهبی و ئەندامی کارا مامۆستا قەناتی کوردۆ و کوردناسان تۆما بوا و جۆیس بلۆ لە مانگی تەشرینی دووەمی ساڵی رابوردوودا بێن بۆ بەغدا بۆ ئەوەی لە ماوەی مانگێکدا لە کارەکانی کۆڕدا بەشداری بکەن ، بەڵام بە داخەوە ناساغی مامۆستا تۆفیق وەهبی کۆڕی ناچار کرد هاتنەکەیان جارێکا دوابخا .

ژمارەیەك لە ئەندامانی دەرەوەی کۆڕ دەستیان کردووە بە ناردنی بەرهەمەکانیان بۆ بلاوکردنەوەیان لەلایەن کۆڕەوە . لەم ژمارەیەی گۆڤارەکەماندا وتارێکی مامۆستا کوردۆ و وتارێکی ئەندامی یاریدەر حاجی جندی بلاوکراونەتەوە و لە ژمارەی داهاتووشدا دوو وتاری ئەندامانی دەرەوەمان بلاو دەکەینەوە ، یەکەمیان وتارێکی مامۆستا تۆفیق وەهبییە کە بە عەرەبی لەسەر نەژادی کورد نووسیویتی و

ئەوی تریان وتاری ئەندامی یاریدەر مامۆستا عەلی سیدۆ گۆرانی یە[17] کە لە بارەی لوڕ و لوڕستانەوەیە و ئەویش هەر بە عەرەبی نوسیویتی .

نوێنەرانی کۆڕ ئەندامی کارا مامۆستا هەژار و نوسەری ئەم راپۆرتە لە کۆنگرەی رۆژهەڵاتناسیدا کە تەموزی ساڵی ۱۹۷۳ لە پاریس بەسترا و سێ هەزار رۆژهەڵاتناسی تێدا کۆبۆوە ، بەشدار بون . یەکێك لە کۆڕەکانی ئەم کۆنگرەیە رۆژێکی تەرخان کرد بۆ باسی کوردناسی و لەو کۆڕەدا خاوەنی ئەم راپۆرتە وتارێکی لە بارەی کێشەکانی نوسینەوەی مێژوی کورد و ئەرکەکانی کۆڕی زانیاری کوردەوە پێشکەش کرد[18]. بەشدارانی کۆبونەوەی ئەو رۆژە بەرز ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕیان نرخاند و داوایان لە کۆڕ کرد هەوڵ بدا لە ژمارەکانی تری گۆڤارەکەیدا کورتەی وتارەکان بە ئینگلیزیش بڵاو بکاتەوە بۆ ئەوەی رۆژهەڵاتناسان بتوانن باشتر کەڵك لە ناوەرۆکی وەربگرن .

یەکێك لە بڕیارە هەرە گرنگەکانی کۆنگرەی رۆژهەڵاتناسی پاریس بریتی بو لە دامەزراندنی (کۆمەڵی کوردناسی ناودەوڵەتان) کە وەك یەکێك لە بڕیارە هەرە بایەخدارەکانی کۆنگرە لە دوا کۆبونەوەیدا خوێندرایەوە . شایانی باسە کوردناسی فەرەنسەیی ناودار تۆما بوا کرا بە سەرۆکی کۆمەڵەکە و بڕیار وایە چەند

(۱۷) ئەندامی یاریدەری کۆڕ مامۆستا عەلی سیدۆ گۆرانی لە ئوردون دەژی .

(۱۸) ئەو وتارە بە عەرەبی لە ژمارە سێی گۆڤاری کۆڕدا بلاوکرێتەوە .

نائیبێکی هەبێ کە هەر یەکەیان خەڵکی یەکێك لەو وڵاتانە بن کە دەزگای کوردناسییان تێدایە وە تا ئێستا ئێراننـاسی فەرەنسەیی پرۆفیسۆر جیلبەرت لازارد و کوردناسی بەریتانی دوکتۆر مەکەنزی بۆ ئەم مەبەستە هەڵبژێردراون و داواش کراوە مامۆستا قەناتێ کوردۆ بە ناوی کوردناسانی سۆڤیێتەوە ببێتە یەکێك لە نائیبەکانی سەرۆکی ئەو کۆمەڵە .

سەرۆك و دامەزرێنەرانی ئەو کۆمەڵە هاریکاری کۆڕ لەگەڵیاندا بە مەرجێکی پێویستی سەرکەوتن دادەنێن و بە نامەی تایبەتی ئەمە و هەواڵی دامەزراندنی کۆمەڵەکەیان بە ئەنجومەنی کۆڕ راگەیاند و داواشیان کردووە سەرۆکی کۆڕ مامۆستا ئیحسان شێرزاد ببێتە یەکێك لە نائیبەکانی سەرۆکی ئەو کۆمەڵە ، ئەنجومەنی کۆڕ بڕیاری لەسەر ئەمە دا و هەروەها هاریکاریش لە هەمو رویەکی زانستییەوە بۆ چەسپاندن و بەرەو پێش بردنی ئەو کۆمەڵە بە کارێکی پێویست دادەنێ .

کۆڕی زانیاری سۆڤیێت دەعوەتنامەی ناردبۆ بۆ سێ ئەندامی کۆڕی زانیاری عیراق و سێ ئەندامی کۆڕی زانیاری کورد. رۆژی ٢٧ی تەشرینی دوەمی ساڵی رابوردوو وەفدێکی هاوبەش لە هەردو کۆڕ چون بۆ یەکیەتی سۆڤیێت ؛ وەفدەکە لەم مامۆستایانە پێکهاتبو : دوکتۆر سەلیم نعێمی و دوکتۆر ناجی مەعروف و دوکتۆر جەمیل سەعید کە هەرسێکیان ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری عیراقن وە

مامۆستا هه‌ژار و نوسه‌ری ئه‌م راپۆرته که به ناوی کۆڕی زانیاری کورده‌وه به‌شدار بون ، نوێنه‌ری سێهه‌می کۆڕ مامۆسـتا مه‌سعود محه‌مه‌د به داخه‌وه نه‌یتوانی به‌شداری چونی ئه‌و وه‌فده بکا .

نوێنه‌رانی هه‌ردو کۆڕ پێکه‌وه چونه مۆسکۆ و لێنینگراد و باکۆ وه نوێنه‌رانی کۆڕی زانیاری کورد به ته‌نها چونه یه‌ریڤا ‌نیش . نوێنه‌رانی کۆڕ بۆ هـــه‌ر شوێنێك ده‌چون به درێژی باسی کار و ئه‌رك و پێویستێکانی کۆڕیان ده‌کرد و له لێنینگراد و یه‌ریڤـان له ئاهه‌نگی تایبه‌تیدا دیپلۆمی ئه‌ندامه‌تی کۆڕیان پێشکه‌ش به مامۆستایان قه‌ناتی کوردۆ و حاجی جندی و عه‌ره‌بی شامۆ کرد . هه‌روه‌ها له یه‌ریڤان له‌گه‌ڵ نائیبی سه‌رۆکی کۆڕی زانیاری ئه‌رمینیای سۆڤیێت و کاربه‌ده‌ستانی ده‌زگای رۆژهه‌ڵاتناسی ئه‌و کۆڕه‌دا به درێژی باسی پرۆگرامی نوسینی مێژوی گه‌لی کوردیان کرد که ئه‌مه چه‌ند ساڵێکه له لایه‌ن کوردناسـانی سۆڤیێته‌وه پێشنیار کراوه . نوێنه‌رانی کۆڕ رایانگه‌یاند که وا کۆڕی زانیاری کورد له سنوری توانایدا ئاماده‌یه بۆ به‌شداربون له جێبه‌جێ کردنی ئه‌و کاره گرنگه‌دا . کاربه‌ده‌ستانی ده‌زگای رۆژهه‌ڵاتناسی یه‌ریڤان بایه‌خی ته‌واویان به‌م داخوازیـه‌ی کۆڕ دا و کانونی دوهه‌می ساڵی ١٩٧٤یان کرده سـه‌ره‌تای ده‌ست پێکردنی ئه‌و کاره که بێ‌گومان که‌لێنێکی زۆر گه‌وره له کتێبخانه‌ی کوردناسیدا پڕ ده‌کاته‌وه .

کۆڕ تا ئێستا چه‌ند جارێك هه‌وڵی داوه بۆ وه‌رگرتنی شوێنی خوێندن له ده‌ره‌وه‌ی وڵات ، به تایبه‌تی له‌و شـــوێنانه‌دا که

کوردناسییان تێدا پێشکەوتووە[١٩] . نوێنەرانی کۆڕ لە پاریس و لە یەکێتی سۆڤێت چەند جارێك لەگەڵ کاربەدەستاندا لەم بارەیەوە گفتوگۆیان کردووە و هەروەها لە رێگەی وەزارەتی خوێندنی بەرزیشەوە داوای دوو جێگەمان کردووە بۆ وەرگرتنی دوکتورا لە چیکۆسلۆڤاکیا .

١٠ـ بارەگای کۆڕ :

لە سەرەتای ساڵی رابوردوودا نەخشە و مەرجەکانی دروست کردنی بارەگای نوێی کۆڕ لە لایەن سەرۆکایەتی کۆڕەوە بڵاوکرانەوە و لە ئەنجامدا کۆڕ بە « سەری کلفە » ، واتە بە دەوروبەری ٩٠ هەزار دینار دروستکردنی بارەگاکەی بە ئەندازیار کاك حەسیب صالح سپارد وە تا ئێستا پتر لە نیوەی تەواو بووە و هیوامان وایە بەر لە کۆتایی ساڵی ١٩٧٤ هەمووی تەواو بێ . شایانی باسە سەرەك کۆمار موهیب ئەحمەد حەسەن بەکر پەیمانی داوە هەر پارەیەکی پێویست بێ بۆ تەواو کردنی بارەگای کۆڕ ئەو پێشکەشی بکا .

---

(١٩) چوار نێرراوی کۆڕ ئەمە ساڵێکە لە دەزگا رۆژهەڵاتناسییەکانی سۆڤێت دەخوێنن .

- ملخص التقرير -

خلاصة بمنجزات المجمع العلمي الكردي

العضو العامل : د. كمال مظهر احمد

عقد مجلس المجمع منذ نهاية عطلته السنوية لعام ١٩٧٢ حتى بداية مارت عام ١٩٧٤ حيث تنتهي الدورة الثالثة للمجمع ، ٥٩ إجتماعا (اما ديوان الرئاسة فانه عقد خلال نفس الفتره ١٨ اجتماعا) تم خلالها البت في عدد كبير من القضايا العلمية والشؤون الادارية وغيرها ، نستعرض بايجاز اهمها في هذا التقرير :

- إنتخب المجلس خلال العام المنصرم السادة التالية اسماؤهم كاعضاء مؤازرين في المجمع : أبو زيد مصطفى السندي ، الدكتور حكمت توفيق (رئيس جامعة السليمانية) ، شكور مصطفى ، طاهر صادق ، الدكتور عبدالرحمن قاسملو ، عبدالمجيد لطفي ، كريم شارەزا ، محمد أمين حسين (هيمن) ، محمد رسول (هاوار) ، محمد الملا عبدالكريم المدرس و نوري علي أمين .

- وبالنسبة للجان المجمع فقد اعاد المجلس انتخاب اعضائها كما قام

بتشكيل عدد من اللجان المؤقتة لاعادة النظر في المصطلحات الادارية التي وضعها المجلس وذلك في ضوء الملاحظات والمقترحات التي وردت اليه . اما اللجان الدائمية للمجمع فانها استمرت في اعمالها الاعتيادية واعدت بعض هذه اللجان تقارير مفصلة تتعلق بعدد من المسائل اللغوية و بوضع المصطلحات العلميه و الادارية والخطط اللازمة لتأليف المنجد الكردي الشامل الذي يعيره المجمع اهتماما خاصا نظرا لأهميته العلمية الكبيرة .

• قام المجمع خلال العام المنصرم بنشر المطبوعات التالية :

١ــ العدد الاول من « مجلة المجمع العلمي الكردي » باللغتين العربية والكردية ويقع في ٧٩٩ صفحة فيكون بذلك اكبر واشمل مجلة في تأريخ الطباعة الكردية ؛

٢ــ الترجمة الكردية للجزء الاول من الاثر التأريخي المهم (شرفنامه) الذي وضعه المؤرخ الكردي المعروف شرفخان البدليسي في أواخر القرن السادس عشر ، وقد قام بترجمته عضو المجمع العامل الاستاذ عبدالرحمن هژار ، وتقع الطبعة الكردية لهذا الأثر مع مقدمتها في ١٠١٦ صفحة وهى بذلك تكون اكبر كتاب كردي مطبوع لحد الان ؛

٣ــ الجزء الأول من كتاب (حاجى قادر كويى) وهو من تأليف عضو المجمع العامل الاستاذ مسعود محمد ويقع في ٤٠٠ صفحة ومن المقرر ان تتبعه خمسة أجزاء اخرى ؛

٤ــ جاوان ـ القبيلة الكردية المنسية ومشاهير الجاوانيين للمرحوم

الدكتور مصطفى جواد، وقد حصل المجمع على موافقة المجمع العلمي العراقي الموقر لاعادة طبع هذا البحث الذي القاه صاحبه في حينه على شكل محاضرة قام المجمع العلمي العراقي بنشرها عام ١٩٥٦ في الجزء الأول من المجلد الرابع من مجلته ؛

٥- الترجمة الكردية لـ «جاوان - القبيلة الكردية المنسية ومشاهير الجاوانيين» وقد أنجزها عضو المجمع العامل الاستاذ عبدالرحمن هژار، و أعاد المترجم صياغة الاشعار والقصائد الواردة في النص العربي من المحاضرة شعراً .

ولدى المجمع في الوقت الحاضر عدد آخر من المؤلفات جميعها قيد الطبع ونأمل الانتهاء منها خلال هذا العام، منها العدد الثالث من مجلة المجمع و مجموعة مقالات لغوية للاستاذ مسعود محمد ومجموعة من ابحاث عضو المجمع العامل البروفيسور كوردوييف ترجمها الدكتور عبدالرحمن معروف الى اللغة الكردية وكتاب عن الدراسات الكردية في اوروبا وآخر عن «كردستان خلال الحرب العالمية الاولى» لصاحب هذا التقرير .

وتم خلال عام ١٩٧٣ طبع الكتب التالية بمساعدة المجمع العلمي الكردي :

١- اكراد الملي و ابراهيم باشا للدكتور احمد عثمان أبو بكر ؛

٢- المصطلحات و الكنايات اللغوية في اللغة الكردية للاستاذ صادق بهاء الدين ؛

٣- ديوان الملا عثمان، حققه وعلق عليه الدكتور أمين موتابجي ؛

٤- المصادر التي فقدت معانيها - سبب ذلك وطرق استعمالها في اللغة الكردية للدكتورة نسرين فخري ؛

٥- لمحة عن الاكراد للمستشرق الفرنسي توما بوا وقد قام الاستاذ محمد شريف عثمان بترجمة الكتاب من نصه الفرنسي الى اللغة العربية ؛

٦- « مامه ياره » - مجموعة قصص للاستاذ جمال بابان .

وقام الاستاذ الشيخ معروف القرهداغي في شباط عام ١٩٧٤ بنشر الجزء الثاني من معجمه « القاموس الزراعي » بمساعدة المجمع وسبق له نشر الجزء الاول منه في عام ١٩٧٢ بمساعدة المجمع ايضا . واشترى المجمع ايضا نسخا متعددة من الكتب الكردية وكذلك الكتب الخاصة بالدراسات الكردية باللغتين العربية والكردية بقصد تعضيدها .

وقدم خلال العام المنصرم ثمانية عشر مؤلفا بنتاجاتهم الى المجمع بغية مساعدتهم في نشرها ، وقرر المجلس تعضيد تسعة منهم لطبع كتبهم .

- إستطاع المجمع استكمال بعض نواقص مطبعته خلال العام المنصرم ، كما إتخذ الاجراءات اللازمة لشراء ماكنة لتنضيد الحروف (انترتايب) و مطبعة جديدة (هايدلبرك) وبعض اللوازم المطبعية الاخرى .

- تضاعفت محتويات مكتبة المجمع خلال العام المنصرم وهى تربو في

الوقت الحاضر على إثنى عشر الف كتاب . وقد استطاع المجمع خلال الفترة الاخيرة جمع مجموعات قيمة من أندر الكتب في حقل الدراسات الكردية التي كانت مكتبتنا تفتقر اليها ، منها كتاب م. گارزوني الذي نشره في روما عام ١٧٨٧ ويعتبر أقدم كتاب مطبوع عن قواعد اللغة الكردية ومعجمها ، وكذلك بعض اجزاء كتاب ج مورگان الذي نشره في أواخر القرن الماضي باللغة الفرنسية وهو عن سفرته العلمية الى ايران وقد وردت فيه إشارات كثيرة وابحاث خاصة عن الشعب الكردي وبلاده ولغته وغيرها ، ومنها ايضا بعض مؤلفات أوسكرمان المهمة عن لهجات اللغة الكردية والتي نشرها باللغة الالمانيه قبل الحرب العالمية الاولى[١] . وقد حصل المجمع على كتب اخرى كثيرة من هذا القبيل ، كما قام المشرفون على مكتبته باعادة تصوير عدد غير قليل من المطبوعات النادرة التي تعذر الحصول حتى الان على نسخها الاصلية . وتتبادل مكتبة المجمع الان الكتب مع عدد كبير من المكتبات والمؤسسات داخل العراق وخارجه وهى لا تقتصر في ذلك على مطبوعات المجمع بل تلبي في بعض الاحيان طلبات بعض المؤسسات للحصول على مطبوعات اخرى وهى تبغي من ذلك توثيق صلاتها مع اكبر عدد ممكن من مؤسسات الاستشراق والمستشرقين في مختلف البلدان . وفي الواقع تحولت مكتبة المجمع خلال فترة قصيرة من عمرها الى مركز لجذب عدد

---

(١) وردت اسماء هذه الكتب وغيرها في حواشي نص التقرير باللغة الكرديه (راجع ص ٨٤٢ ـ ٨٤٣ من هذه المجلة) .

غير قليل من القراء والباحثين العراقيين والاجانب .

• إن علاقات المجمع مع المؤسسات العلمية والثقافية في البلاد ، وعلى رأسها المجمع العلمي العراقي وجامعة السليمانية ومجمع اللغة السريانية ومديرية الدراسة الكردية العامة وغيرها ، في تطور ونمو مستمرين . واشترك ممثلو المجمع في عدد من المؤتمرات والاحتفالات منها الندوة التي نظمتها وزارة شؤون الشمال — مديرية الدراسة الكردية للتداول في المشاكل والمسائل المتعلقة بالكتاب المدرسي الكردي والمؤتمر التأريخي الدولي والمؤتمر الرابع لاتحاد الادباء الأكراد ومؤتمر الجمعية العامة للفرع العربي الاقليمي للوثائق وقد القيت في عدد من هذه المؤتمرات كلمات باسم المجمع كما قدم ممثلو المجمع في ندوة الكتاب المدرسي الكردي ثلاثة ابحاث عن مشاكل الاملاء الكردي واسس وضع قاموس كردي ـ عربي مدرسي وسبل تطوير الكتاب المدرسي والقى ممثل المجمع في المؤتمر التأريخي بحثا عن الابعاد والملامح الاساسية لحركة التحرر ـ الوطني للشعب الكردي . كما قام السيد رئيس المجمع الاستاذ احسان شيرزاد بازاحة الستار عن تمثال الشاعر الكردي الكبير (حاجى قادرى كويى) في مدينة كويسنجق والقى عضو المجمع العامل الاستاذ مسعود محمد كلمة المجمع في الحفل الكبير الذي اقيم بهذه المناسبة .

وقام المجمع خلال العام المنصرم باعمال ونشاطات واتصالات من شأنها توطيد علاقاتها بمؤسسات الاستشراق والمستشرقين في الخارج .

وتلبية لدعوة خاصة وجهت اليه اشـــترك المجمع في مؤتمر الاستشراق الدولي الذي إنعقد في باريس في تموز عام ١٩٧٣ كما قام وفـد مشترك من المجمعين العلميين العراقي والـكردي بزيارة خاصـة للاتحاد السوفيتي تلبية للدعوة التي وجهتهـــا اليهما أكاديمية العلوم السوفيتية ، ووافق المجلس على اشتراك المجمع في جمعية الدراسات الـكردية الدولية التي تم تأسيسها بقرار خاص من مؤتمر الاستشراق الدولي بباريس ووافق ايضاً على ان يكون السيد رئيس المجمع احد نواب رئيس الجمعية المذكورة(٢) .

وفي نفس الوقت تتوطد باستمرار علاقات المجمع باعضائه خارج العراق وهم يـساهمون بشكل متزايد في تحرير مجلته وقام وفـد المجمع اثناء زيارته للاتحاد السوفيتي بتقديم شهادات العضوية الى كل من عضو المجمع العامل البروفيسور كوردوبيف في لينينغراد والعضوين المؤازرين البروفيسور حاجى جندى والـكاتب عارەبى شامو في يريڤان .

- بوشر بتشـييد بناية المجمع الجديدة بجانب مقره الحالي ومن المؤمل الانتهاء منها خلال هذا العام .

* * * * * *

---

(٢) تم باجماع الآراء انتخاب المستشرق الفرنسي المتخصص في الدراسات الـكردية الاب توما بوا رئيسا لجمعية الدراسات الـكردية الدولية .

کۆڕ و حاجی قادری کۆیی

هەمو دەوری دیار و بایەخداری شاعیرە گەورەکانمان لە ژیانی ڕۆشنبیری رابوردو و ئەمڕۆی گەلی کورددا دەزانین ، کۆڕی زانیاری کوردیش لە ڕۆژی دامەزراندنییەوە بە پێی توانای و بگرە زیاتریش گرنگی بەم باسە داوە و شوێنی شیاوی لە کاری ڕۆژانەی خۆیدا بۆ تەرخان کردووە . بە هەمو لایەکدا لە هەوڵ و کۆشش و تەقەلادان بۆ پەیدا کردنی دیوان و دەستنوسی کۆنی شاعیرانی کورد و هەر شتێکی چاپکراویشمان لە بارەی ژیان و بەرهەمیانەوە دەستکەوتبێ لە کتێبخانەی کۆڕدا هەڵمان گرتون . هەروەها ئەنجومەنی کۆڕ بێ دواخستن بڕیاري لەسەر یارمەتیدانی مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەریس دا بۆ چاپکردنی ئەو دو کتێبەی لەسەر نالی و فەقێ قادری هەمەوەند دایناون . چەند مانگێکیش لەمەوبەر دوکتۆر ئەمین موتابچی بە یارمەتی کۆڕ دیوانی مەلا وەسمانی بە لێکۆڵینەوە و لێکۆڵینەوەی خۆیەوە بلاوکردەوە ؛ بە لای ئەنجومەنەوە کاری زانستی لەم بابەتە هەنگاوی پڕئەنجام و ئەرکی پێویستن بۆ

تۆژینەوەی رەوی جیاوازی ئەدەبی کوردی و دەرخستنی شوێنی راستەقینەی شاعیرانمان لە ئاڵوگۆڕە گرنگەکانی ناوکۆمەڵ و ژیانی رۆشنبیریدا .

سەرەڕای ئەمانە ئەنجومەنی کۆڕ بڕیاری داوە بەم زوانە دەست بکرێ بە راستکردنەوەی دیوان و شیعری بڵاوکراوەی ژمارەیەك لە شاعیرە گەورەکانمان کە بەشی زۆریان لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکرا تا رادەیەکی دیار بە داخەوە شێوێنراون ، کۆڕ لە سنووری توانادا هەوڵ دەدا تۆژینەوەش لە بارەی بەرهەمی پڕ لە هونەرمەندی و وەستایی شاعیری وەك نالی مەزن بڵاو بکاتەوە .

رەویەکی تر لە بایەخ پێدانی کۆڕ بەم مەیدانە بەرینەی ژیانی رۆشنبیریمان خۆی لەو کارانەیدا دەنوێنێ کە تا ئێستا لە بارەی شاعیری پێشەنگی وریابوونەوەی گەلی کورد حاجی قادری کۆییەوە کردوونی . هەر زوو ئەنجومەنی کۆڕ بڕیاری دا ئەندامی کارا مامۆستا مەسعود محەمەد خەریکی دانانی کتێبێکی گەورە بێ لەسەر ژیان و شیعری حاجی نەمر و چەند مانگێك لەمەوبەر کۆڕ بەرگی یەکەمی ئەو کتێبەی بڵاوکردەوە و ئێستاش بەرگی دووەمی ئامادەیە بۆ چاپ[1] .

(١) هەروەك لە شوێنێکی تری ئەم گۆڤارەدا باسمان کردووە کتێبی « حاجی قادری کۆیی » بە شەش بەرگ تەواو دەبێ ، کۆڕ بەرگی یەکەمی لە کتێبێکی ٤٠٠ لاپەڕەییدا بڵاوکردەوە ، بەرگی دووەمی لەوەش لەوەرەتر دەبێ .

هەروەها کۆڕ بڕیاری داوە دیوانی حاجی بە توێژینەوەی تایبەتییەوە بڵاو بکاتەوە . ئەندامی کارا مامۆستا هەژار وەك نوێنەری کۆڕ لە ئاهەنگی بیرەوەری حاجی قادردا کە هاوینی ساڵی ١٩٧١ لە کۆیە کرا ، بەشدار بو . هەر لە سەرەتای کۆبونەوەکانیشیدا ئەنجومەن پێشنیاری دروستکردنی کۆتەڵی[٢] حاجی قادری کرد و وەزارەتی شارەوانی جێبەجێ کردنی ئەم پێشنیارەی گرتە ئەستۆی خۆی و داڕشتنی کۆتەڵەکەی لە ئیتالیا بە خالید ڕەحالی هونەرمەند سپارد[٣] . دوای تەواو بون و گواستنەوەی کۆتەڵەکە کۆڕیش دو لەوحەی تایبەتی بۆ دروست کرد ؛ یەکێکیان چەند بەیتێك و ناو و ساڵی لە دایك بون و مردنی حاجی بەم جۆرە لەسەر هەڵکەندراون[٤] :

« حاجی » یە شیعرەکانی وەك کاوە
ڕۆژی دیتن درەفشی هەڵداوە

حاجی قادری کۆیی

١٢٤٠	؟	١٣١٤
١٨٢٤		١٨٩٧

(٢) کۆتەڵ : پەیکەر ، « تمثال » .

(٣) شایانی باسە ئەو وێنەیەی کۆتەڵەکەی حاجی لەسەر داڕێژراوە بەرهەمی خامەی ڕەنگین و بیری تیژی هونەرمەندی بەناوبانگی کورد بەدیع بابەجانە .

(٤) بۆ دەستکاری شێوەی نوسینەکەی بلاوی دەکەینەوە .

لەوحەکەی ژێرەوەشیان ئـەم چەند بەیتەی حاجی لەسـەر هەڵکەندراون :

ئـەم قسـەی ئێستە عەیبی لێ دەگرن
ئەو دەمەش دێ زەمانی بۆی دەمرن

ئـەم بـە ئـەو ئـەو بە ئەم دەڵێ کاکە
سـەیری قانونی حاجی چـەند چاکە

هـەر چلـۆنێ ئیشـارەتی فـەرمو
وەك کەرامەت هـەموی وەها دەرچو

رۆژی ۲۹ی تەشرینی دووەمی سـاڵی ۱۹۷۳ لە ئاهەنگێکی گەورەدا سـەرۆکی کۆڕ مامۆستا ئیحسان شێرزاد لە کۆلیە پەردەی لەسەر کۆتەڵی حاجی لادا و ئەندامی کارا مامۆستا مەسعود محەمەدیش وتارێکی بە زمانی عەرەبی بەم بۆنەیەوە خوێندەوە کە لە ژمارە سێی گۆڤاری کۆڕدا بڵاوی دەکەینەوە . دوای ئەوە ئەندامی یاریدەر و سکرتێری گشتی کۆڕ مامۆستا جەمال بابان وتارێکی لەبەر پێشکەش کرد و بە درێژی باسی بەشدار بونی کۆڕی لە ئەرکی دروستکردنی کۆتەڵی حاجی و رێکخستنی ئاهەنگەکەدا کرد و بە گەرمی سوپاسی هەموو ئەو کەس و لایـەنانەی کرد کە لە دروستکردنی کۆتەڵەکە و پێکهێنانی ئاهەنگەکەدا بەشدارییان کردووە .

دوابەدوای ئەو ئەندامی یاریدەر مامۆسـتا هێمن ئەم پارچـە شیعرە نایابەی خوێندەوە :

دەسکەوتی خەبات

نـــە بلوێرژەن دەتـوژێنێ لە بلوێـر
نە شـــۆڕەژن ورینگەی دێ لەبەر بێر

نـــە نارەناری کیژێ مەشـــکەژێنە
نـە ســـیڕەسیڕی شـــمقاڕ و شەهێنە

نـــە بـۆڕەبـۆڕی مـانـگـای تازەزاوە
نـــە شـڵقەشـڵقی مـەشـکەی نیوەژاوە

نـە فیتە فیتی شـــوانە و کاڕەیتی مـەڕ
نـە بالۆرەی کچـی چاومەســـت و دڵتەڕ

نە ئۆحەئـۆحـەکەی گاوانی باســـك
نـە بگرەبـەردەکـــەی کابانی ناسـك

نـە کـۆزژنی⁽°⁾ حدوَدی سوَکە سواران
نە خرمۆنی هەیاسەی گوێ بەگواران

(°) کۆزژن بە حبلەی ئەسپی قەڵەو دەڵوترێ .

نە قاژەی سێ و چریکەی باز و پەڕکۆر(٦)
نە دەنگی ئاسمانێ و شادی شالۆر

نە گرمەی هەور و هاژەی ڕێژنە باران
نە سروەی با و شنەی سۆرە چناران

کەوی کێوی نە قاسپەی ما نە سێرە
بەرەو گەرمێن فڕیوە زەردە زێڕە

لە هێلانەی خزێ و بۆرەنگە سێرۆ
دەڵێی خۆشخوانی کوردە، نیەتی ئێرۆ(٧)

* * *

گوڵاڵە و سوێسنە و خاو و کەنێرە
هەمو پرزەن زەمان کردوێتی گێرە

نەماوە ڕەنگ و بۆی بەیبونێ نواڵە
کرانە گزرە مێژورد و هەڵاڵە

پەڕیوە سورگوڵ و پێخوستە سونبوڵ
ڕزیوە نۆسەکە و خاو بووە پێکوڵ

(٦) پەڕکۆر = شاهەڵۆ .

(٧) ئێرۆ = زیانێکی تیروپڕ .

کرانه دەستەچیلە لاسکەکۆکەم
خەزانە ، جوانی ناوێری بلێ هەم

کەما و مەندۆك و هەڵز و لۆ پەڕیون
لە ترسی با لە ناو چاڵ و پەسیون

لە باخ و چڕ ئەوی دار و درەختە
هەمۆی زەردن لە ترسی هێرشی شەختە

چەمەن کاڵبۆتەوە روخساری ئاڵی
لەسەر گۆنەی وەلاچو دەنکە خاڵی

« گوڵ و حاجیلەکانی دەشتی هامۆن »
بە جارێکی بە تالانی خەزان چۆن

مەلای کوندە چیا نەك شێخی ورکن
لەسەریە مێزەرێکی بۆر و چڵکن

کەوای سەوزەی لەبەر داماڵدراوە
سیواك و تەیلەسانیشی نەماوە

چ بێ نازن (١) هەوارکەی خۆش و زەنوێر
چ ناسازن چیا و لاپاڵ و هەڵدێر

خەزانە ، بێبەزە و ناخۆش و تۆشە
مژە و زوقە و کەڕەسیە و پرۆشە

لە کوێستانی نەماوە خێر و خۆشی
تەبیعەت هەر بینا کفنیشی پۆشی
ئیتر کەس ناگرێ داوێنی کێوان
لە جێیان باری خەم نیشتوە لە ئێوان

* * *

بەڵام بنوارە ئەوڕۆ شارەکەی کۆ
« قوببەی کشمیری دا بەرشەق وەکو کۆ »
ئەوە پڕ بو لە خۆشی و کامرانی
« بەهاری شامە ، ئەییامی خەزانی »
دەر و دیواری شادی لێ دەبارێ
خەزانی خۆشەویستە وەك بەهارێ
قریتەوە و داوەت و چۆپی و سەمایە
کەپ و کاڵتە و زەماوەند و هەرایە
تریقەی پێکەنینە و چەپڵە ڕێزان
هەمو بەشداری بەزمن خاو و خێزان
هەمو چاوێك گەشە گشت کوڵمە سورە
کەسەر[8] لەو شارە بێ ئازارە دورە

(٨) کەسەر = خەم و خەفەت ،

دەبینی تـۆ ئەگەر چاوێـك بـگێڕی
کچی وەك دوڕ ، کوڕی جوانتر لە زێڕی
کە دەچنە داوەتێ سەر مەست و دڵخۆش
فزێیدراوە پەچە و ڕوبەند و سـەرپۆش
هـەلە هەڵـکەوتووە بـۆ کیژ و لاوان
نیـە ئـەوڕۆکە باختی سـینە پاوان
چـلۆن ئەوڕۆ نەبێتە ڕۆژی جیژن ؟
چلۆن خەڵـکی کوڵ و کۆیان نەڕێژن ؟
لە لای ئـازادیخواز و کوردی دڵسۆز
بەڕێزتر بۆ نەبـێ ئەوڕۆ لە نەوڕۆز ؟
کە پاش ئەو دەرد و داخ و کفت و کۆیە
دەبیـنن کۆتەڵی حاجی لـە کۆیە
دەبیـنن کـۆتەڵی شاسواری کۆیی
کە ڕۆژێـکی بـە پێیان لێـرە ڕۆیـی
چلۆن بۆ سورمە(٩) نابێ خاکی شارێك ؟
کە حاجـی پێی لە سـەر دانابێ جارێك

* * *

(٩) سورمە = کلی چاو .

ئــەوە کۆتەڵ نیــە رەمزی نەجاتــە
ئەوە دەسکەوتی چەند ساڵەی خەباتــە

ئەوە رۆگەی[1] هەمو کوردێکی پاکە
ئەوە جێگەی نیازە ، پــیرە ، چاکە

بوتـی صاحبـدلانی دڵ بــە ســۆیە
کە ئەورۆ پێی دەنازێ شاری کۆیـە

* * *

سـلاو ئـەی حاجی ئەی رۆڵەی زەمانە
کە نـاوت فەخــری گشت کوردی زمانە

هەمــو ژینت لە رێی گەلدا بەختکرد
هەتا رێگەی خەباتـت بـۆ تەخت کرد

گەلێکت دی غەریبی و تـاڵ و سـوێری
نەبو ســاتێ لە خزمەت خـۆ ببوێری

بەگژ خــۆمانە و بێـگانەدا چــوی
لە گژ دێوەزمە و دێـوانە راچــوی

نەترسای و نە خەجــلای و نەلەرزی
چ مەشهوری ، چ رۆسوری ، چ بەرزی

(١) رۆگە = قبلە .

هەمو شاگردی تۆن شێرن کەلامان
لە تۆ فێر بو خەبات قازی و مەلامان

بە دەنگی تۆ خەوالو راپەڕیون
لە ترسی تۆیە دوژمن داپەڕیون

کەرای ئەفکاری تۆیە بالی گرتن
کە وا رۆڵەی گەلت سەر یالی گرتن

بە ئازایی ، بە زانایی ، بە وردی
چەکتدا دەستی شۆڕشگێڕی کوردی

پەڕی دیوانەکەت گەنجە و خەزێنە
وشەی شێرینی تۆ دوژمن تەزێنە

هەمو پەندن قسەی سوک و دزێوت
وەکو باڵی پەری پاکە جنێوت

بە نرخە ، تازەیە ، بەرزە ، بە هێزە
ئەوی فەرموت لە بارەی پیاوی دێزە

« ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی
موحەقق دایکی حیزە بابی زانی »

کە شیعری تۆ بزاوتی هەستی هەستان
هەمو سەوداسەری سەربەستی هەستان

له کوردستان گەلێك شۆڕش بەپا بوون
کوڕی کوردی بەگژ بێگانەدا چوون
له مێژ ساڵه دەڕێژن ئارەق و خوێن (!)
بەڵام داخی گرانم هێشتە له کوێن ؟

ئەوێستاش دەردەکورد ، نەکرا عیلاجی
ئەوێستاش کوردی کۆیله ماوه ، حاجی (!)
گەلی کوردت نەبوو هێشتا نەجاتی
بە خوێنی لاوەکان سوورە وڵاتی

ئەوێستاش دوژمنی لاسار و بەدفەڕ
دەکوژێ کوردی بێ تاوان و لاشەڕ
ئەوێستاش هەر دەمانکەن تیرەباران
دەنەخشێنن بە خوێن کۆڵانی شاران

ئەوێستاش کۆڕغەریب زۆرن وەکوو تۆ
ئەوێستاش بێ نەسیب زۆرن وەکوو تۆ
ئەوێستاش بێکەس و دووره وەتەن هەن
ئەوێستاش شاعیری پیر و رەبەن هەن

ئەوێستاش شیعری وردی کوردی دەدڕن
زمانی شاعیرانی باشی دەبڕن .

* * *

بـــەڵام تۆ دڵنیـــابـــە پێری زانـــا
بناخێکی وەهات بۆ کوردی دانـــا

ئیتر ســـەنگەر بەتاڵ کردن مەحاڵە
ئیتر کورد و بەزین خەون و خەیاڵە

— هێمن —

* * * * * *

کۆڕ لە کۆنگرەی یەکیەتی نوسەراندا

ڕۆژی ۱۹۷٤/۱/۱۰ کۆنگرەی چوارەمی (یەکیەتی نوسەرانی کورد) لە بەغدا بەسترا و ژمارەیەکی زۆر لە ئەدیب و ڕۆشنبیری کورد بەشدارییان تێدا کرد و وتووێژ و گفتوگۆیەکی زۆریان لە بارەی گەلێک ڕوی باری ئەمڕۆ و دوارۆژی ئەدەبی کوردەوە کرد و لە کۆتاییدا چەند ئەنجام و بڕیار و ڕاسپاردەیەکیان بڵاوکردەوە کە هیواداریڹ ببنە هۆی پەرەسەندن و گەشەکردنی وێژەی گەلی کورد و پێشکەوتنی ژیانتی ڕۆشنبیریان .

یەکێک لە بڕیارەکانی کۆنگرە دەڵێ داوا لە کۆڕی زانیاری کورد بکرێ فەرهەنگێکی گەورەی کوردی بە وشە و زاراوی هەموو شێوەکانی زمانی کوردییەوە دابنێ و یەکیەتی نوسەران خۆشی ئەم بڕیارەی بە نامەیەکی تایبەتی بە کۆڕ ڕاگەیاند .

شایانی باسە کۆڕ لە ڕۆژی دامەزراندنیەوە بایەخێکی زۆری بەم مەسەلەیە داوە و هەر لەو کاتەوە لیژنەیەکی تایبەتی بە ناوی « لیژنەی فەرهەنگ »ەوە دانا کە چالاکانە خەریکی جێبەجێ

کردنی ئەو ئەرکانەیە کە پێی سپێردراون . هەر کە دوکتۆر عەبدوڕڕەحمان مەعرۆف دوای تەواوکردنی خوێندن گەڕایەوە نیشتمان لە کۆڕ وەك پسپۆر لە فەرهەنگ دانانـدا[1] دامەزرێنرا و هەمـو ئەرکی رێکخستنی فەرهەنگەکەی لە روی زانستییەوە پێ سپێردرا و هەر مەرجێکیش بۆ ئەو کارە پێویستە بەپێی توانا بۆی جێبەجێ کراوە و دەکرێ . تا ئێستا زوربەی هەرە زۆری ئەو فەرهەنگە کوردییانەی هەن خراونەتە سەر کارتی تایبەتی و کەرەسەیەکی زۆرمان هەر بۆ ئەم مەبەستە کۆ کردۆتەوە و کەڵکێکی زۆریش لە ژمارەیەك کوردی‌زانی باشی خەڵکی ناوچەی جیاوازی کوردستان وەردەگرین و بە نامەش پەیوەندیمان لەگەڵ چەند شارەزایەکی دەرەوەدا بۆ ئەم مەبەستە دامەزراندووە[2] .

بێ گومان دانانی فەرهەنگێکی گەورەی کوردی ئەوەندەی کارێکی گرنگ و بایەخدارە ئەوەندەش زەحمەت و پڕ تەنگوچەڵەمەیە و پێویستی بە کاری ورد و بێ وچانە ، ئەوەی کۆڕیش تا ئێستا لەم مەیدانەدا کردوَیەتی بناغەیەکی باش و پتەوە بۆ جێبەجێ کردنی

(١) نامەی دوکتۆری د. عەبدوڕڕەحمان مەعرۆف لە بارەی مێژوی فەرهەنگ‌دانانی کوردییەوەیە .

(٢) هەمـو ئەم راستیانەمان لە نامەیەکی تایبەتیدا نارد بۆ یەکێتی نوسەران کە بێ‌گومان بایەخدانی بە کاری وەك دانانی فەرهەنگی یەکگرتوی کوردی جێی تەقدیر و شانازییە .

ئەو ئەرکە گرنگە کە هیوامانە چەند لە توانادا بێ ئەوەندە زۆ وەك دیارییـــەکی نوێی کۆڕ پێشـــکەش رۆشنبیری کورد و زانـا و رۆژهەڵاتناسانی بکەین .

کۆڕی زانیاری کورد یەکێك بو لەو دەزگایانەی بانگکرابون بۆ بەشداری کردن لە کۆنگرەی چوارەمی یەکیەتی نوسەراندا و ئەندامانی کارای مامۆستایان مەسعود محەمەد و کەمال مەزهەر لە یەکەم کۆبونەوەیدا بەشدار بون و یەکەمیان بە ناوی کۆڕەوە ئەم وتارەی پێشکەش کرد :

رۆشنبیران ، ئەدیبان ، نوسەران !

هەرچەند کۆنگرەتان بە ناوی یەکیەتی نوسەرانەوەیە ، بەڵام من بڵێم و نەڵێم لە خۆوە دیارە نوێنەری رۆشنبیری و ئەدەبی هەمو کوردە .. کوردێك بیەوێ لەم هەلومەرجەدا پیرۆزباییتـــان لێ بکا دەبێ پیرۆزبایی لە خۆی بکا و ئەم دەستەکەی تری بگوشێ : هەر ئـــەم باوەڕ بە خۆکردنەم وام لێ دەکا لە بەرگی مێوانەتی و نەریتی بانگهێشتن دەرچم و لەم کورتە گوتارەمدا ، بێپەروا وەك خاوەن ماڵ لە بەراوێزی خۆش ئامەدی و موبارەك بادییـەوە هەنگاو هەڵێنم بۆ ناو هەنگامەی کۆنگرەکە خۆی و بڵێم بێین و عینوانی کۆبونەوەکەمان ، کە بە ناوی نوسەرانەوەیە ، وەك رووپۆش بەسەر هەمو مەبەست و واتا و ئاوانەکانی کۆنگرەدا دادەینــەوە عینوانەکە

لە تەکیاندا گەلێك کورت دێنێ و خۆی چووك دەنوێنێ ، تەنانەت ئەگەر بابەتی تێهێنانەوەی تەوازوعیشی بخەینەوە سەر هەر کورت دێنێ و خۆ چووك دەنوێنێ چونکە ناوەرۆکی کۆنگرە یەکجار بەر فراوانترە لە واتای تاکە وشەی « نووسەران » بە هەموو هێمای ئاشکرا و نهێنیشیەوە : ئەم کۆنگرەیە سەردڕای گرتنە باوەشی نووسین و ئەدەب کە چرای بەرهەنگاوی پێشکەوتنە ، باوەش بە ئومێدێکی گەورەی تری کوردیشدا دەگرێ لە یەك بوون و یەك چوونی رۆڵە ژیرەکانی کە نەوتی چراکەیە . ئەگەر رۆشنبیری و ئەدەب و نووسینی یەك نەگرتوو ماکی لەبەر یەك هەڵوەشانی میللەت بێ ، لە نوقتەی بەرامبەردا ، رۆناکی بیری گەش و هێزی یەك بوونی ئەدیبان و نووسەرانی کورد لە ئێستا و دوارۆژدا بارستی پڕ شەرافەتی کۆنگرەیە ، خۆشی و سۆز و پەرۆش و شانازی ئێمەش مۆسیقای ئاهەنگە ، ئارایشتی تابلۆیە ، گوڵ و گوڵاڵەی سروشتە ، نوقڵی شادییە ، شاباشی زەماوەندە . من هەستی بە خۆنازینم پتر دەبێ کە خامەم وەك بولبول لە باغی ئەدەبی تازەی کورددا چەهچەهەی بێ ، بە نەمامە نوێکانیدا هەڵبێ . هۆش و گۆشم بە چەژی مێوە نەورەسەکانی فراژوتر دەبێ ، پشت ئەستوورتر دەبم بە دیتنی پەرژینێکی مەحکەم لە دەست و خامەی پڕ تین و تەوژم بە دەوری کێڵگەی ئەدەب و زانستمانەوە .

شوانێکی وەك یەکیەتی نووسەرانم هەبێ دڵنیام بێچوە ساوای بەرهەمی مێشك و دڵی رۆشنبیرانمان لە رانی تێکڕای سامانی کورد

دانابڕێ ، ددان و چنگاڵی دڕندەی ناحەزی ناگاتێ ، کەلەبەریش ناکەوێتە کۆزی ساڵانەی هەتا هەتایانەوە .. نەزۆکێ لە رۆشنبیری کورددا دەبێتە گوتەیێکی ئەفسانە .

چەند خۆشە بەدوا شەوەزەنگی لە مێژوو کۆنتری کلۆڵیانەوە خۆم لە نێوان چەندێن مۆمی بێ ئەژماری تریفەداری نوسەرانی کورد دەبینمەوە . خۆشتریش ئەوەیە لەم کۆبەندەی رۆناکییەدا رێم هەیە بە دڵخـــوازی خۆم لە رۆشنەی ئەم کۆنگرە پڕ هێز و پێزەی کوردایەتییەوە سەیرێکی رووبەڕوی دەور و پشتی خۆمان بکەم و چاوێکی جیهان بێن هەڵێنم . دەمەوێ لەم هەڵکەوت و هەلومەستە کورتەمدا بەرەو رۆژگارێکی تێپەڕیوی رۆشنبیرانی کورد بنوارم و هەڵکشێمەوە بۆ سەرەتاکانی ساڵانی ١٩٤٠ ... دیمەنی ئەوان ساڵانە بە قەدەر ئێستا لەبەر چاومە ، جموجۆڵی گەنجانی ئەوسای کورد هێندەی خەونێکی دوێ شەو لەسەر پەردەی مێشکم دەلەرزێتەوە . خەریکم بە ســــەری پەنجان هەست بە تارمایی رۆشنبیرانی ئەو رۆژگارەمان بکەم تاك و تووك و سڵ کردوو لە دەربوونەی تاریکەوە تێ دەکشێن بەرەو یەکێك لە کۆبوونەوەکانیان . هەندێکیان وەك تاوانبار کە بیەوێ چاوی پۆلیس و چغوڵ لە خۆی هەڵزەلێنێ ، بە هەنگاوی زاهیر لە خۆڕازی سێبەری گومان لە رۆیشتنیان دەڕەوێننەوە و بەسەر شەقامی زیرەکی و ئازایی خۆیاندا دلێرانە بۆ جێ ژوانی پڕ ترس و لەرز دەڕۆن ... ئەم قارەمانە بچوکە سڵ کردوانە

گۆیا ئاهەنگێکی نەورۆز بەرپا دەکەن و یادی کورد و کوردستان لە رەگی گیا و گوڵی بەهارێکی نۆژەندا دەژرێنن ... بیلال بون لە کتولەکەی سەدەی بیستەمدا بانگی مافی کوردیان لە سرودی « ئەی رەقیب »ەوە بۆ بەر گوێچکەی نەبیست و نەسەلمێنی زۆر و ستەمی گێتی هەڵدەدا .

با لە چاو قوچێنێکدا تل بدەینەوە بەو دەیان ســاڵەی میانی ئەوسا و ئێستامان و لەم کۆنگرەی سەرەتای ۹۷٤ەدا هەڵچەقینەوە . بە پێچەوانەی سەرەتاکانی ۹٤۰ ، کە هاتین بە هەنگاوی لەرزۆك و بەناو ترسی پۆلیس و چغولدا نەهاتین : لە ژێر سێبەری یاسا و بەناو شەقامی مافی باوەڕپێکراوی کوردا گوزەرمان هێنا بۆ ئەم کۆنگرەیە .. هەندێکی کۆبونەوەشمان ئەرك و فەرمانە بەشی زۆرتری وەك پشتوی حەسانەوە وایە .. گوتار بێژی ئەم کۆنگرەیە لە جیاتی کوت و بەندیخانەی ۱۹٤۰ رەنگە ئافەرین و هەڵدانەوەی بۆ بێ لە رۆژنامە و گۆڤارانەوە .

بەڵێ بێ‌گومان کە ئیمڕۆ و دوێنێمان بە یەکدی بگرین ماوەمان بڕیوە بەرەو پێشەوە ، ماوەیێکی کەمیش نا ، بەڵام رەوا نیە شیرینی ئاهەنگ و زەوقی زەماوەند سویری و تاڵی عارەق و فرمێسك و خوێنی قوربانیەکانمان لە بیر بباتەوە : تا من و تۆ گەیشتینە حاڵێك کوڕێنی بکەین لە کۆبونەوەیێکی کوردپەروەرانەدا بایی هەزار هێندی مەرەکەبی گوتار و رۆژنامە و نامیلکە و گۆڤاری سەر بەم کۆنگرەیە خوێنی

رۆڵـەی کورد رژاوە ، هەزار هێندەی زریق و زاقی ئـەم ساتە و هەمو ســاتێکمان شێوەن و گریەنی دایکی کورد تەزوی بە دڵماندا هێناوە ... میللەتی کورد نرخی پێشــەکی بە زیادەوە داوە لە بری مافی باوەڕ پـێ کراوی ، لـەم گـوتەیەشــدا چ مەبەســم جوڵاندنەوەی دەماری تۆڵەســاندنەوە نیە چونکە هەموان دڵخۆشـی زۆرمان بــەو ئومێدەیە کە ئاشتی و هێمنی لە هەرێمی کوردستان و سەرانسەری عیراقدا دروشمێکی جاویدان و نەمر بێ و گەلی کوردیش هەر ئــەو برایە بێ لە نێوان براگەلی نەتەوەکانی عیراق کە وەکو پەنجەی دەســتان تێکزایان خەریــکی بەرەوپێش بردنی ســوڕی چەرخەکانی مێژوەن ، مەبەسم ئەوەیە ئەخێر فەرزە لە سەرم بڵێم : ئەو مافانەی کورد لە رێی خەباتێکی پڕ ئەرك و نەفەس بڕەوە دەردەستی کردوێن ، دەس کەوتی ئەوتۆ تێن زەرفیشیان ئەوە نیە بە غەیری یەکیەتی دەس کەون وە یا بپارێزرێن . لەو روەوە چ کوردێك رێی نیە ، راستییەکەی حەددی نیە ، بـە دوبەرەکی و ریز شلۆقاندن بیان شلۆقێنێ . کوردێك حورمەتی خۆی بگرێ ئینجا هی خەباتی میللەتەکەی و شەرمێك بکاتەوە لە عەرەق و فرمێسك و خوێن ، خۆی دەتوێنێتەوە بەر لەوە بێری بڕوا بۆ بونە لەمپەر لەبەر پێ و هەنـگاوی میللەتەکەی . لێرەدا قسە لەگەڵ هەمو کوردێـکە و بەرامبەر هەمو مەیدانێـکە ؛ کە بمانەوێ بچینەوە نـاو جغزی عینوانی کۆنگرە و روی قسە لە نوسەرانی کورد بـکەین

بە بیر ئەوان و خۆمانیش دێنمەوە کە هەمومان لە ژێـــر دروشمی یەکجار پیرۆزی « یەکیەتی » دا کۆبوینەتەوە، لە هەمو بەرژەوەند و سودێـکی مایەیتی و گوزارەیتی وازبێنین خۆ دەبێ لەگەڵ ئەو دروشمەدا گونجاو بین . من لە جیاتی کۆڕی زانیاری کورد دەستی یەکیەتی و برایەتی و هاریکاری بـۆ هـەمو ڕێك خراوێـکی کورد درێژ دەکەم بەڵێنیش دەدەم لەو ڕەوشتەی واز نەهێنێ کە لە پاداشی هەر تیر و توانجێـکی ڕەوا و ناڕەوا تێبی بگیرێ ، یەك دەستەگوڵی سـۆز و خۆشویستن پێش کەش بکا بەو پەڕی خۆ لە بیرکردنەوە چونـکە لەو باوەڕەداین :

سەرەتای ئیش هەمو یەك بونـە ئەویش نابێ هەتا
هـەر برینێ کە لە دڵدا هــەیە سازێژی نەکەی

* * * * * *

لە بارەی
لیستەی یەکەمی (زاراوی کارگێڕی) یەوە

پتر لە صەد لاپەڕەی ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕ بۆ لیستەی یەکەمی (زاراوی کارگێڕی) تەرخان کراوە و دەوروبەری هەزار و پێنج صەد زاراوی تێدا بڵاوکراوەتەوە[1] کە بەرهەمی گەلێك کۆبونەوەی ئەنجومەنی کۆڕن. هەر لەوێشدا وتومانە:

«زۆر بە گەرمی داوا لە مامۆستا کوردە دڵسۆزەکان دەکەین بە وردی سەرنجیان بدەنێ و لێیان بکۆڵنەوە و بیری خۆیانمان لە ماوەی شەش مانگدا پێ رابگەیێنن بۆ ئەوەی ئەنجومەنی کۆڕ بتوانێت بە شێوەیەکی باشتر دوا بڕیاری خۆی لە بارەیانەوە بدات». هەروەها «هیچ دوریش نییە گەلێك زاراو هەبن ئێمە هەستمان پێ نەکردبن و لە هەندێك لەم زاراوە پێشنیارکراوانە باشتر بن، لەبەر ئەوە تکا لە هەمو برایەکی کوردی خوێندەوار دەکەین، بە تایبەتی ئەو مامۆستایانەی لە ناوجەرگەی لادێکاندا کار دەکەن، دەستی

(١) بڕوانە: «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٣، ل ٤٢٣ ـ ٥٢٥.

یارمەتیان بۆ درێژ بکەن و هەر پێشنیارێکیان هەیە بە زوترین کات پێشکەشمانی بکەن »[2] .

ئەم داوا گەرمەی کۆڕ و زاراوەکانی دەنگێکی باشیان لە ناو شارەزا و خوێندەوارانی کوردا دایەوە و خامەی زۆریانیان بزواند و بەرهەمی بایەخداری ئەمەش بریتی بو لە گەلێك وتاری بەکەڵك کە لە رۆژنامەکاندا بــڵاوکرانەوە[3] جگە لەو نامانەی یەکسەر بە کۆڕ خۆی گەیێنران . تەنانەت برایەکی رۆشنبیری دوروڵاتی وەك کاك نەوشیروان مستەفا لە ڤیەنەوە وتارێکی درێژی لە بارەی زاراوەکانی کۆڕەوە ناردبو بۆ رۆژنامەی رازاوەی « هاوکاری » و بــەم شێوە جوانە داواکەی کۆڕی نرخاندبو :

« ئەوی راســت بێت مــن بەش بە حاڵی خۆم ئەم پرس بە خەڵکی .... و ئاوڕلێدانەوەیە بە دەسپیشکەریەکی مەزن و بە مژدەدەری پاشەرۆژێکی روَن و پڕکاری پوخت و بە کەڵك بۆ کۆڕی زانیاری کورد لە قەڵەم ئەدەم »[4] .

ئەم بەرەوپیرچونە گەرمەی رۆشنبیری کورد مایەی خۆشی و جێی شانازییە بە تایبەتی چونکە کەم و زۆر گومان لەوەدا نییە کە

---

(۲) هەمان سەرچاوە ، ل ۴۲۲ ــ ۴۲۳ .

(۳) بە تایبەتی لە « هاوکاری » و « زین » و « برایەتی » دا .

(٤) « هاوکاری » , ژمارە (۱۷۷) ی رۆژی ۲۷ ی تەموزی ۱۹۷۳ .

هەستی خاوێن و دڵسۆزیی بێگەرد جوڵێنەر و هاندەریی بەرودوای هەمو ئەو برا بەڕێزانەن کە بیری خۆیان لە بارەی لیستەی یەکەمی زاراوی کارگێڕیی کۆڕەوە دەربڕیوە . ئەنجومەنی کۆڕیش هەر لەو رادەیەدا بایەخی پێدان و بە پێی پێویست کەڵکی لێ وەرگرتن و بۆ ئەم مەبەستە بەر لە هەمو کارێك لیژنەیەکی تایبەتی لە ژمارەیەك ئەندامی کارا و یاریدەری خۆی دامەزراند کە بە وردیی لە هەمو ئەو پێشنیار و رایانە کۆڵییەوە کە لەو وتار و نامانەدا تۆمار کرابون ، ئەویش پوختەی کارەکانی خۆی لە راپۆرتێکدا پێشکەش بە ئەنجومەنی کۆڕ کرد .

بێگومان مەرج نییە هەمو یا زوربەی ئەو پێشنیارانەی لە بارەی لیستەی یەکەمی (زاراوی کارگێڕی) یەوە پێشکەش کراون راست بن یان خاوەنەکانیان لە بیروڕایاندا لەگەڵ یەکتر گونجا بن . هەر بۆ بەڵگەش وا لێرەدا چەند نمونەیەکی کەم دەخەینە بەر چاو :

یەکێك لەو برا بەڕێزانەی بە نامە بیروڕای خۆی پێ راگەیاندوین رەخنەی لێگرتوین - راستێکەی کەمێکیش بە توندیی - کە بۆچی ئێمە وشەی « وەزیر و وەزارەت » ی عەرەبیمان وەرگرتووە و « شالیاریی » پەتیی خۆمانمان فڕێ داوە ! . هەرچەندە زوربەی رۆشنبیری کورد دەزانن کەی و بۆچی و چۆن وشەی « شالیار » هاتە کایەوە ، دەڵێین : « وەزیر » و « وەزارت » عەرەبیی نین ، عەرەب خۆیشی دانی بەمەدا ناوە و دەڵێ لە رێگەی زمانی فارسییەوە

تێکەڵی زمانی عەرەبێ بووە ، جگە لەوە وشەی وەزیر لە هەمو قوژبنێکی کوردستان و شێوەکانی کوردیدا باو و بڵاو و بەکار هێنراوە .

بەرامبەر بە « محیط هندسي » کە کۆڕ (پەراوێز)ی بۆ داناوە ، دوو پێشنیارمان بۆ هاتووە : (چێـــوە) و (شیانە) کە بـــە لای ئەنجومەنەوە هیچ کامێکیان بۆ « محیط هندسی » دەست نادەن ؛ بە وێنە (چێو) خۆی مانای (دار)ە و بەو جۆرە (چوارچێوە) چوارداره دەگرێتەوە ؛ بۆ (پەراوێز)یش هیـچ مەرج نییـە تـەنها دامێن بگرێتەوە . بەرامبـەر بە « مستوی »ش دوو پێشنیارمان بۆ هاتووە : (رێك) و (ریزە) ، بەڵام بەلای ئەنجومەنەوە (رێـکار) باشتر و گونجاوترە ، بە وێنە ناتوانین بڵێین (رێـکی یان ریزەی ژیان) ، بەڵام (رێکاری ژیان) پڕ بەپێستی « مستوی المعیشه »یە ، جگە لەوەی وەك زاراوێکی « هندسی »ش دەست ئەدا .

سێ نمونەی تر : بۆ « مستعیر » کە کۆڕ (خوازەر)ی بۆ داناوە (خـوازەڵۆك)مان بۆ هاتووە ، بەڵام بـە لای ئەنجومـەنەوە (خوازەر) کە بە روونی ئەو کەسە دەگرێتەوە شـتێك (بخوازێ) لە (خوازەڵۆك) باشترە کە بە سوکایەتی بەو کەسە دەگوترێ بێ وێزە شت دەخوازێ ، وەك ئەوەی دەڵێن (ئافرەتێکی خوازەڵـۆکە) . بۆ «موقف السیارات» یش کە کۆڕ (مۆڵـگە)ی بۆ داناوە (هەوێز)مان بـــۆ پێشنیار کراوە ، بەڵام بە لای ئەنجومەنەوە زاراوەکەی خۆی لەو مەبەستە نزیکترە چونـکە (هەوێز) بەو شوێنە دەگوترێ کە بە

شەو مەڕی تێدەکرێ ، بەڵام (مۆڵگە) جێگەی وەستانی وڵاغە .
بۆ « مراقبة » ش (زێرەوانی) مان بۆ هاتووە هەرچەندە (زێرەوان)
تەنها بە مانای حەرەسی گۆڕ و گۆڕستان دێت .

ژمارەیەك مامۆستای بەڕێز لە نامەکانیاندا دەڵێن نابێ فەرهەنگی
مامۆستایانی وەك تۆفیق وەهبی و خاڵ و مەردۆخ و کوردۆێیف و
ئەوانی تر بکرێنـــە « داردەست » و بەڵگە بۆ دانانی زاراو . بۆ
ڕوونکردنەوەی ئەمــە ناچارین بە چەنـد دێڕێکی کەم ڕێبـازی کۆڕ
لە هەڵبژاردن و داتاشینی زاراودا بخەینە بەر چاو[٥] :

بەر لە هەموو کارێك ئەو زاراوە عەرەبییـانەی[٦] بە پێویست
دەزانرێن کۆدەکرێنەوە و بە ریز دەخرێنە بەردەمی ئەنجومەن کە
ئەندامانی زۆر بە وردی یەك لە دوای یەك لێیان دەکۆڵنەوە ، واش
بووە سەعاتێك وتووێژ و گفتوگۆ لەسەر وشەیەك کاری بە ئەنجام
نەگەیاندووە . بۆ هەر وشـــە و زاراوێك ئەندامانی ئەنجومەن
بیر لەوە دەکەنەوە ئاخۆ لە شێوە جیاوازەکانی زمانی کوردیدا ، یا
لە ناوچـــە کەلا و دوورەکانی کوردستاندا یا لە ناو هۆز و تیرە
کوردەکاندا چی بەکار دەهێنن ، لە بەیت و بەندی باودا ، لە پەندی

(٥) هـەر لەم بارەیەوە چـەند شتێکمان لە ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕدا
بلاوکردۆتەوە (بڕوانە ل ٤١٩ ـ ٤٢٣ ی ئەو ژمارەیە) .

(٦) چونکە خوێندەواری کوردی عیراق عەرەبی لە هەموو زمانێکی تر باشتر
دەزانێ .

پێشنیاندا ، له وتەی شاعیراندا چیان هەن دەست بدەن و دوای ئەوەی بیری ئەندامان له بارەی وشه یا زاراوێکەوه روَن دەبێتەوه سەیری ئەو فەرهەنگانەش دەکەین که خاوەنە بەڕێزەکانیان جێی بڕوان و کارەکانیان بەرهەمی زانێن و پشکنێن و شەونخونێن ، جا ئەگەر بیری ئەوانیش وەك بڕیارەکەی ئەنجومەن بۆ دەیکەینه بەڵگه و یاریدەری قسەمان .

ئەنجومەنی کۆڕ به وردی له چەند کۆبوونەوەیەکیدا له راپۆرتی لیژنەکه کۆڵییەوه و ئەو ئاڵوگۆڕانەی به پێویستی زانێن له بەشی یەکەمی زاراوه بڵاوکراوەکانی کۆڕدا کردنی و وا لەم لیستەیەی خوارەوەدا بڵاویان دەکەینەوه . بەم بۆنەیەشەوه زۆر به گەرمی و پڕ به دڵ سوپاسی ئەو برا بەڕێزانه[7] ئەکەین که دڵسۆزانه له زاراوەکانی کۆڕ کۆڵیبوونەوه و هیوامانه لەمەودواش هاریکاریمان لەگەڵ بکەن تاوەکو له توانا و بەرهەمیان بێبەری نەبین .

(۷) ئەم برایانه له رێگەی وتار و نامەوه بیری خۆیان له بارەی زاراوەکانی کۆڕەوه دەربڕیبوو : صەلاح سەعدوڵلا ، حامیدفەرەج ، تاهیر صادق ، نەوشیروان مستەفا ، محەمەد مەولوود (مەم) ، شێخ مارفی قەرەداغی ، عەمید ئەحمەد حەسەن ، بەدرخان سەندی ، عەزیز گەردی ، محەمەد ئەمین عوسمان ، جەمال عەبدول ، جەلال مەحموود عەلی ، جەمال محەمەد ، غەفوور رەحیم ، محەمەد کەریم شەریف ، ئەندازیار جەلال مەدحەت خۆشناو و چەند برایەکی بەڕێزی تر .

زاراوی عەرەبی	دەبێتــــە :	تێبینی
إبداع	جوانـکاری	
إتحاد	یەکەتی	بەو جۆرە لە گەڵ دەستوری زمانی کوردیدا دەگونجێ ئەگینا (یەکیتی) دەبێ لە (یەکی)یەوە وەرگیرابێ .
إحراقیه	ئاردوَ	لە ناو کرمانجدا بەو جۆرە باوە ؛ لە سۆرانیدا دەگوترێ : ئاوردوَ ؛ ئاوردوَ لە (سونەمەنی) سوکترە .
إحضار	هێنان	واتـە بـۆ هێنانی یەکێك ؛ (ئامادەکردن) بۆ « تهیئة » و « تحضیر » بەکار بهێنرێ .
أخلاق	ئاکار	(رەوشت) مانای « سلوك » و « سیرة » دەبەخشێ .
إدخار (عملیةالادخار)	پاشەکەوتی	(پاشــەکەوت) « للبلـغ » یـا « المقدار للدخر » دەگرێتەوە .
إذاعة	ئێستـگە	
ـ إذاعة (الخبر أو النشرة)	بەلاڤ	کرمانجییە ، لە سۆرانیدا (بلاو)ە .
إرتفاع	بەرزی ، بەژن	راستە (بەژن) مانای (قەد)ە و (بەرزی) «إرتفاع» ، بەلام جاری واش هەیە یەکەمیان بۆ هەمان مەبەست بـەکار دەهێنرێ ، وەك (بەژنی شاخ) ؛ (بەرزی) وەك زاراوێکی ئەندازیاری جێگەی « علو » واتە

= « Altitude » و (بەرز)یش جێگەی « Height » دەگرێتەوە .

إستثناء (عمليـة الاستثناء)	هەڵاواردن	« Exception » . دەڵێین : بۆ لە هاوڕێکانی خۆمم هەڵداوێری ؛ مەردۆخ (هەڵهاواردن)ی بەکار هێناوە (بڕوانە : « فرهنگ مردوخ » ، جلد ـ١ـ ، ل٥٣)؛ (جگە لە) بۆ « باستثناء » بەکار بهێنرێ ؛ بۆ « إستثناء من القاعدە» دەتوانین بڵێین : لە دەستوور هەڵئاوێردن .
إستثناء من القاعدة	لە دەستوور هەڵئاوێردن	بڕوانە : « إستثناء ـ عملية الاستثناء ـ » .
إستعاره	خوازینەوە	
إستقطاع	بڕین	تەنها لە رستە و شوێنی پێویستدا (دا) و (لێ)ی بخرێتە سەر ، واتە بکرێتە (لێ بڕین) و (داپڕین) .
إستهلاك (إستهلاك الشخص الشيء)	تێ بردن	
إستهلاك (أيلولة الشيء الى الاستهلاك)	تێچوون	

إسطوانة	لوله	له رۆی ئەندازیاریپەوه (لۆله) له (کۆڵەکه) زیاتر دەگونجێ ؛ مەرج نییه (لۆله) هەمو کات بۆشی تێدا بێ – به ئەستوندار دەگوترێ : ئەو داره لۆلەیه ...؛ بۆ « انبوب »یش دەتوانین (بۆڕی) بەکار بهێنین .
الاضبارة الشخصية	دۆسیەی کەسی .	
إطفائية	ئاگرمرێنی	له کرمانجیدا دەڵێن : ئاگری وەمرێنه .
– إطفائي	ئاگرمرێن	
اعلام الزوجية	مارەنامه	له (بەڵگەی خێزانی) سوکتر و به ماناتره .
إقرار (إعتراف)	دانپێدانان	
البان	ریچاڵ	له بادینان به هەمو بەرهەمەکانی شیر دەگوترێ .
انبوب	بۆڕی	
إنقراض	قڕ تێکەوتن	
بدالة (تلفون)	بگۆڕ (تەلەفون)	
تضامن	هاوئەرکی	
– متضامن	هاوئەرك	
تمشية (معاملة)	رایی‌کرن	

جدارة	شیاوی	مامۆستایان تۆفیق وەهبی و ئەدمۆنس هەمان وشەیان بەکار هێناوە (T.Wahby,.. P.139).
ـ جدير	شیاو	
جملةً (بالقطع)	سەرپاك	« Lumpsum » ؛ دەتوانین بڵێین : سەرپاکی کارەکە درایە فلانە قۆنتەراتچی...
حفار (للشخص)	هەڵکەن	
ـ حفارة (للالة)	کۆلینك	
حفلة (غنائية او موسيقية أو راقصة)	ئاهەنگ	مامۆستایان تۆفیق وەهبی و ئەدمۆنس بۆ هەمان مەبەست بەکاریان هێناوە . (T. Wahdy, ... P. 2)
ـ حفلة (Party)	بەزم	
ـ حفلة تأبين	پرسە	ماناکەی فراوان کراوە، (پرسە) لە ئەسڵدا بۆ تەعزێ بەکار دەهێنرێ ؛ دەتوانین بڵێین : پرسەی چلەی فلانە کەس ...
ـ قاعة الاحتفالات	بەزمگە	وانە جێگەی بەزم .
دائرة مكافحة الحشرات	فەرمانگەی قڕتی گەزندە	
دائرة (هندسية)	جغز	
داية (للاشجار)	نەمام	بڕوانە : « شتل » .
دفتر النفوس	سەرنامە	وانە (خۆنامە) کە لابیرێ .

دقيقة	دەقە	
دولة	دەوڵەت	هەمو کوردێـك دەیزانـێ و لە (کیشوەر) زۆر باوترە .
الرياضة البدنية	وەرزش	وانە وشەی (تەن)ەکەی لابرێ .
سائق	هاژۆ	لە زۆر ناوچە دەڵێن : ولاخەکە بئـاژۆ ؛ لە موکریان دەڵێن : هێســتر هاژۆیــە ؛ (هاژۆ) لە کرمانجیدا باوە .
سايلو	سایلۆ	(ســایلۆ) وشەیەکی ئیسپانییە و زوربــەی زمانــانی تر لەوەوە وەریانگرتووە .
سجين	بەندی	
سداد	دەمەوانە	« Topcover » ؛ (بشك) یش بۆ « مسداد » « Plug » بەکار بهێنرێ .
سريع	خێرا	
السلامة الشخصية	گیانپارێزی	
سماعي	ژنەوتە	لە گەرمیان باوە ؛ (ژنەفتە) ش هەیە .
شاعر	شاعیر	(هۆنەر)یش بکرێ بە « ناظم » .
شتل	شەتڵ	بڕوانە : « دایـة » .

صلصال	قوڕەچەورە	مەبەست لەو قوڕەیە کە « سیرامیك »ی لێ دروست دەکرێ .
قرار	بڕیار	
قطیع	گاڕان	
ماشية	وڵسات	لە خۆشناوەتی و باڵەکایەتی لە ناو بلباس و زۆر شوێنی تردا بەکار دەهێنرێ ؛ (وڵسات) لە (گاڕان) زۆرترە و ئەمیان بەشێکە لەویان ؛ (گاڕان) دەتوانرێ بۆ « قطیع الماشية » بەکار بهێنرێ .
متقاعد	دانیشتە	قیاس لەسەر : لۆکەوتە ، پەککەوتە ...
مجسم	بارسدار	(بارست) بۆ « حجم » دانراوە ؛ بۆ ئاسان کردن لە (بارستدار)ەوە کراوە بە بارسدار .
محـل الاستعارة (مكان الاستعارة)	خواسگە	
مخصصات	سەرمزە	(مز) بۆ « اجرة » بەکار دەهێنرێ .
مراسل	پاکار	
مستعجل	بلەز	(لەز) لە ناو کرمانجدا باوە ؛ مامۆستایان تۆفیق وەهبی و ئەدمۆنس بۆ هەمان مەبەست

=بەكاریان هێناوە...,(T. Wahby, P. 84).

مستل	دەركشاو	
مسح (عملية المسح)	رووپیوان	
مسداد	پشك	« Plug » .
معار	خوازراو	واتە وەك « مستعار » ی لێ بكرێ .
مقدرة	توان	چونكە (توانایی) لە (توانا)وە وەرگیراوە و بەو جۆرە « القادرية » دەگرێتەوە ؛ دەڵێن : تین و توانی هەیە . .
مقيم	نیشتەجێ	
ـ طبيب مقيم	پزیشكی نیشتەجێ	
ـ مهندس مقيم	ئەندازیاری نیشتەجێ	
مكافحة (الامية ، الاستعمار ...)	بەربەرەكانێ	
مكافحة (الحشرات)	قڕ	چونكە (قڕان) تەنها بۆ زیندوو بەكار دەهێنرێ ، دەگوترێ : قڕانیان خستە بەرازی ئەو ناوە...، دەتوانین بۆ (دائرة مكافحة الحشرات) بڵێین : فەرمانگەی قڕی گەزندە .

مکبرة (عدسة)	زەڕەبین	زۆر باوە .
منظم	ڕێکخەر	
میکروسکوب	هوردبین	لە هەولێر (هورد) و لە نـاو کرمانجدا (هۆر) بەکار دەهێنرێ .
ناظم	هۆنەر	
نثریة	وردەخەرج	
نداء	گاس	(گاز)یش بـەکار دەهێـنرێ ، بەڵام بە مانای « عض »یش دێ ؛ (گاس) لە دەشتی هەولێر باوە .
نقالة (المرضی)	دارەبەست	لە لادێ دەڵێن : بریندار بـوو و دارەبەستیان بۆ کرد ...
نقالة (یدویة — للحاجیات)	دەستەبەرە	

* * * * * *

لیستەی دووەمی زاراوەکانی کۆڕ

ئەنجومەنی کۆڕ خۆی بە بەختیار دەزانێ لیستەی دووەمی زاراوەکانی بخاتە بەر چاوی خوێنەر و شارەزایانی بەڕێز کە هیوامانە هەر وەك لیستەی یەکەمی سەرنجیان بدەنێ و لێیان بکۆڵنەوە و بیری خۆیانمان لە ماوەی شەش مانگدا پێ رابگەیێنن . تەجروبەی لیستەی یەکەمی زاراوەکانی کۆڕ بە ڕوَنی نرخ و ئەنجامی هاریکاریی کۆڕ و شارەزا و زانایانی دەرخست و هیوامانە بتوانین جار لە دوای جار لەم مەیدانەدا هەنگاوی باشتر بەرەوپێش بنێین .

لیستەی یەکەمی زاراوەکانی کۆڕمان ناو نابوو (زاراوی کارگێڕی) هەرچەندە لە راستیدا هەموو زاراوەکانی کارگێڕیی نەبوون و زاراوی تری هەمە بابەتی تێدا بوو کە ئەنجومەن بڵاوکردنەوەیانی بە پێویست زانی . زاراوەکانی ئەم لیستەیەشمان هەمەجۆر و بابەتە بۆیەکا ئیتر لیستەکان بەپێی ژمارە ، نەك ناوەرۆك ، بڵاودەکەینەوە . هیوامانە لە دوارۆژدا بتوانین بەپێی باسیش ریزیان بکەین و بە جیا دوَبارە بڵاویان بکەینەوە .

زاراوەکانی ئەم لیستەیە ، هەروەك لیستەی یەکەم ، ئەنجامی

لێدوان و لێكۆڵینەوەیەكی زۆری ئەنجومەنی كۆڕن كە بەشی زۆری كۆبوونەوەكانی بۆ تەرخان كردوون و ڕێبازی كاریشی لەم مەیدانەدا هەر ڕێبازەكەی ئەوسایەتی[1] لەگەڵ چەند تەجروبەیەكی نوێدا كە ئەنجامی كاری كۆڕ خۆی و پێشنیار و تێبینی ژمارەیەك لەدۆستانین ، بۆیەكا لە پێشەكیی لیستەی زاراوەكانی ئەم جارەماندا تەنها چەند تێبینی و ڕوونكردنەوەیەكی پێویست دەخەینە بەر چاو .

ئەنجومەنی كۆڕ لە كۆبوونەوەكانی خولی سێهەمیدا بایەخێكی زۆری بەو زاراوانە دا كە لە كتێبی فێرگەكاندا بەكار هێنراون و بەشی زۆریان لە گۆڤاری « پەروەردە و زانست »دا بڵاوكراونەتەوە[2] . ئەنجومەن بڕیاری داوە بەشێكی زۆر لە كۆبوونەوەكانی خولی چوارهەمیشی هەر بۆ ئەم كارە گرنگە تەرخان بكا[3] كە بێ گومان

---

(١) بڕوانە : « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، بەرگی یەكەم ، بەشی یەكەم ، ١٩٧٣ ، ل ٤٢٩ ـ ٤٤٣ ؛ هەروەها بڕوانە ل ٨٨٠ ـ ٨٨٥ی ئەم ژمارەیەی گۆڤاری كۆڕ .

(٢) هەموو ژمارە چواری ساڵی دووی گۆڤاری « پەروەردە و زانست » (هاوینی ١٩٧٢) بۆ ئەو زاراوانە تەرخان كراوە . شایانی باسە (بەڕێوەبەرێتی گشتی خوێندنی كوردی) بە نامەی تایبەتی داوای لە كۆڕ كردوو سەیری ئەو زاراوانە بكاتەوە و دوابڕیاری خۆی لە بارەیانەوە بدا .

(٣) هیوادارین فریا بكەوین لە ژمارە سێی گۆڤاری كۆڕدا لیستەی سێهەمی زاراوەكان بڵاوبكەینەوە .

لە حەد بەدەر بایەخی بۆ ژیانی رۆشنبیر یمان هەیە .

ناوەرۆکی ئەم لیستەیە بە شێوەیەکی رۆن تــوان و دەسەلاتی فراوانی زمانی کوردی لەم مەیدانەدا نیشان دەدا و ئەمەش بێ گومان هەوێنی گەورە و مەرجی پێویستی سەرکەوتنی ئەم کارەیە .

لێرەدا بە پێویستی دەزانین سەرنج بۆ ئـەوە رابکێشین کە وا هەڵبژاردنی وشە یا زاراوێك مانای پشتگوێ خستن یا مراندنی وشە و زاراوە هاوواتا کانی نییە و کارێـکی وا هەر بۆ خۆشی لە دەسەلاتی هیچ کەس و لایەکدا نییە ، بەلام زمانی کوردیش ـ وەك هــەمو زمانێـکی تر ـ گەلێك وشە و زاراوی لەو بابەتەی تێدایە بۆیەکا هیچ نەبێ بۆ کتێبی فێرگەکان دەبێ وشە ئاسـان و باو و لەبارەکەیان بـۆ هەڵبژێردرێ یا وشەیەکی ئەوتۆ کە یارمەتی نزیـكکەوتنەوە و تێکەڵ بونی شێوەکانی زمانەکەمان بدا یا لە دەستە خوشکەکەی رەســەن و پەتی‌تر بێ .

بۆ نمونە : دیارە لە ولاتێـکی شــاخاوی پڕ دارودرەختی وەك کوردستاندا گەلێك وشە بەرامبەر « غابة » دروســـت دەبێ ، وەك لێڕ و جەنـگەل و دارستان و بێشە و هی تر کە لە قســه و کاری رۆژانەدا لەوانەیە هەمویان بەکار بهێنرێن و پێویستیشە یەك بەیەکیان لە فەرهەنـگی فراوانی کوردیدا تۆمار بکرێن ، بــەلام وەك زاراو ئەنجومەن (لێڕ)ی لەوانی تر لا پەسەندترە چونکە لە هەمویان باوترە و لە ناو کرمانجیش و سۆرانیشدا بەکار دەهێنرێ و لە (جەنـگەل) پەتی‌ترە

کە لە فارسیشدا هەیە . هەروەها بۆ « غایة اصطناعیة » جگە لە (چەم) کە ئەنجومەن پەسەندی کردووە (بێشە)ش بەکار دەهێنرێ . بەڵام یەکەمیان تەنها لە کوردیدا و دوەمیان لە فارسیشدا هەیە . یا (خۆسار) لە ناو کرمانج و سۆراندا بە مانای « صقیع » بەکار دەهێنرێ بەڵام (زوقم) تەنها لە ناو یەکەمیاندا هەیە بۆیەکا بەلای ئەنجومەنی کۆڕەوە هەڵبژاردنی (خۆسار) وەك زاراو لە جێترە .

نموونەیەکی تر : بێگومان ئەنجومەنی کۆڕ دەبێ هەر لە خۆڕا (چینە)ی وەك زاراو بە لاوە لە (دان) بەرامبەر « علف للدواجن » پارسەنگتر نەبێ ، بەڵکو بە وردی بیری لەوە کردۆتەوە کە یەکەمیان دەق لە هەموو بار و روویەکەوە مەبەستەکە زیاتر دەگەیێنێ چونکە (دان) دەبێ لە « عطاء »ەوە یان لە (دانە)وە هاتبێ کە ئەویش بۆ خۆی « حبة و حبوب »[4] دەگرێتەوە ، کەچی مەرج نییە « علف الدواجن » لە هەموو حاڵێکیدا « عطاء »ی تێدا بێ یان تەنها « حبوب » بێ ، بۆیەکا (چینە) کە لە (چنینەوە)وە هاتووە باشترە ، بەڵام لە فەرهەنگی کوردیدا دەبێ بەرامبەر « علف الدواجن » (چینە)ش و (دان)یش و ئەگەر هەبێ هی تریش بە ریز دابنرێن .

هەر بەو جۆرەش لە دانانی (کەڤر)دا بەرامبەر « صخر » دوو مەبەست رەچاو کراوە ، یەکەمیان کە وشەیەکی کرمانجییە و هەروەك چەند جارێك وتومانە بە لای ئەنجومەنی کۆڕەوە تێهەڵکێش کردنی

(٤) چێشتی (دانۆلە) لەوەوە هاتووە ، یا دەڵێن : بێ دانووە . .

سۆرانی بە وشـەی کرمانجی ، یا بە پێچەوانەوە ، هەنگاوێکی گەورە و مەرجێکی پێویستە بۆ دروستبون و جێگیربون و بڵاوبونەوەی زمانی ئەدەبی یەکگرتومان ؛ دوەمیشیان ئەوەیە کە لە رێگەی ئەو جۆرە کارەوە دەتوانین سامانی زمانەکەمان نیشان بدەین و بیپارێزین چونکە کە (بەرد) مان بۆ « حجر » دانا دەتوانین (کەڤر) بۆ « صخر » بەکار بهێنین و کوردیش لەم مەیدانەدا دەسەڵاتێکی فراوانی هەیە .

لێرەدا بە جێگەی خۆی دەزانین سەرنجی خوێنەری بەڕێز رابکێشین بۆ :

- لەم لیستەیەدا ، هەروەك لیستەی یەکەم ، هەندێك جار زاراوێك لە دوَ شوێندا دوَ بارە کراوەتە — جارێکیان لەگەڵ چاوگەکەیدا و جارەکەی تریشیان خۆی بە تەنها و مەبەستمان لەمە ئاسانکردنی دۆزینەوەی زاراوەکانە .
- هەندێك زاراوی لیستەی یەکەم ئەمجارەش دوَ بارە کراونەتەوە چونکە لە چەند روَیەکەوە پێویستیان بە روَن کردنەوە بو .
- بە پێویستمان زانی هەڵەی هەندێك زاراوی بەکار هێنراو لە ژێر خانەی تێبینی ئەم لیستەیەدا بخەینە بەرچاو .
- مەبەست لە (ل ـ ١ ـ) لیستەی یەکەمی زاراوەکانی کۆڕە کە لە ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکراوەتەوە .

• زۆر جار ئەو بەیتانەی لە ژێر خانەی (تێبینێ)دا وەك بەڵگە هێنراونەتـەوە لە دێڕێکدا جێگەیان نەبۆتەوە هەرچەندە بەو جۆرەش ڕوخساری یەك بەیتێ خۆیانیان نەدۆڕاندووە .

لە کۆتاییدا هیوامانە ئـەم زاراوە پێشـنیارکراوانە مایەی ڕەزامەنـدێ خوێنەری بەڕێز بن و بتوانن جێـگەی خۆیان بگرن و بەو جۆرە کەلێنێك پڕبکەنەوە .

- لیستەی دووەم -

زاراوی عەرەبێ	زاراوی کوردێ	تێبینێ
	- أ -	
أبقار	چەڤرێ ، پاتاڵ	(چەڤرێ) لە هەندێك ناوچـەی بادینان باوە ؛ (پاتاڵ) لە سۆران باوە ؛ دەڵێن : ئازاڵ و پاتاڵ ، ئازاڵ (یا ئاژەڵ) بۆ حەیـوانی بچوك و (پاتاڵ) بۆ هێ بەرزە بەکار دەهێنرێ .
إتجاه	سەمت	لە بادینان و لە سـۆران بـەکار دەهێنرێ ؛ مامۆستا قەناتی کوردۆ بۆ هەمان مەبەست بەکاری هێناوە (Q. Kurdo ..., L. 659) .

إتفاقية	ڕێككەوتن	
الأخذ بنظر الاعتبار	ڕەچاوكردن	
اخطبوط	جـاله	له چیرۆك و داستانی كۆندا زۆر بەكار هێنراوه .
الأراضي المطرية	دێم	
الأرض التي لا تنبت	قاقڕ	
أرض جرداء	ڕوَتەن	
ارض سيحية	بەراو	
أرض صخرية	ڕەقەن	
أرض قابلة للانجراف	شۆڕەك	له (شـۆڕان)ەوه هاتــووه ؛ (شۆڕەك) له زۆر ناوچه بەكار دەهێنرێ ، دەڵێن : ئەو خاكه شۆڕەكه ...
ارض مالحة	شۆرەكات	(شۆره)ش هەر (سوێرێ)یه .
إرواء (اسقاء)	ئاودان ، داشتن	
ازدحام	ئاپۆره	
إزعاج	جاڕزكردن	بڕوانه : « منزعج » .
أس	تین	« أس » له « Power »ەوه وەرگیراوه ؛ بەرامبەر « أس » (بنـج) دێ ، بـەلاّم لەبـەر ئەوەی « أس » لەسەرەوه دەبێ و (بنج) نیشانەي خوارەوەيه وەك=

=زاراوێکی زانستی دەست نادا ؛ دەتوانین بلێین : سێ تین سێ ، چوار تین حەوت ...

اساس (البناء)	بناغە	بەرامبەر « Foundation » . بڕوانە (ل – ١ –) .
أساس (للقضية أو المسألة)	بنج	دەلێن : چووە بنج و بناوانی کارەکە ... ؛ بڕوانە « أس » .
استسلام	ملدان	
استقبال	پێشوازی	
إستقلال	سەربەخۆیی	بڕوانە : « مستقل » .
استهلاك (اندثار الشيء)	پووان	بەرامبەر بە « Deteriation »
اسطورة	ئەفسانە	
إسكان (بناء المساكن)	خانەسازی	
إسكان (العشائر)	نیشتەجێ کردن	
إشتراكية	سۆشیالیزم	
أشعة	تیشك	
إصطناعي	دەستکرد	
أصل	بنەچە	دەلێن : بە بن و بنەچەیدا چووە خوارێ ...
أطراف (طرف)	لا	

إعصار	تۆف	زۆر کۆن و باوە ، دەڵێن : ڕۆژێکی تۆفە ... ؛ مامۆستایان تۆفیق وەهبی و ئەدمۆنس و مەردۆخ و کوردۆییف بۆ هەمان مەبەست بەکاریان ، هێناوە (T. Wahby ..., P. 149 ; Q. Kurdo... , L. 765 ; مەردۆخ ، بەرگی ـ١ـ ل ٤٠٩) دوور نییە « طوفان » لەوەوە وەرگیرابێ .
اغذية محفوظة	خۆراکی پاراستە	لەسەر وەزنی : خواستە ، دەڵێن ئەو شتە خواستەی منە .
إلتواء	پەرچ	
إمتداد	درێژە	
الأمطار التضاريسية (الأرتفاعية)	بارانی هەڵەتان	بەرامبەر « Orographic » .
إنتاج	بەرهەم	وەك « Product » .
إنتاج (عملية الأنتاج)	بەرهەم هێنان	وانە : To Produce.
انجراف	رادران	بڕوانە : « جرف » و « منجرف » .
انجراف التربة (بالماء)	داشۆران	بڕوانە : « مبزل » .
إنجهاد	بەستن	
إنحصار	پاوان	لە زۆر شوێن باوە ؛ دوور نییە لە (پاوەند)ەوە هاتبێ ؛ (پاوان) بەو زەوی یا باخ یا ئەو جێگەیە دەگوترێ کە بۆ تەنها کەسێك تەرخانە.

ـ انحصار التبغ	پاوانی توتن	
ـ دائرة إنحصار التبغ	کارگێڕی پاوانی توتن	
إندفاع	گوڕ	
أهل النار	دۆزەهی	کرمانج لە بریتی (دۆزەخ) دەڵێن : دۆزەهـ ؛ خانی (دۆزەه)ی بەکار هێناوە .

ـ ب ـ

بئر النفط	چاڵەنەوت	
بارز	زەق	
بحث (تحقيق)	تۆژینەوە	
ـ باحث	تۆژەر	
ـ باحث علمي	تۆژەری زانست	
ـ البحث الادبي	تۆژینەوەی وێژەیی	
ـ البحث العلمي	تۆژینەوەی زانستی	
بحر	دەریا	بڕوانە : « محيط » .
بحيرة	گۆل	(گۆل) لە ناو سۆران و کرمانجدا بەکار دەهێنرێ ؛ حاجی قادری کۆیی لە شیعری خۆیدا بەکاری هێناوە ؛ دەڵێن : گۆلی ورمێ یا گۆلی =

ـوان ؛ گەلێك وشەی تر هەیە ؛ (دەریاچە) پـچوكـكراوەی (دەریا)یە ؛ بڕوانە « بحر ».

بدو	بەدو	كورد « بدو »ی نییە ؛ لە زمانە ئەوروپاییەكانیشدا هەمان وشـە بەكار دەهێنن ، ئینگلیز دەڵێن : « Bedwin ».
بذر القطن	دانۆكە	
بردی	زەل	لە بادینان دەڵێن : دەلاف كە دوور نییە هەر (زەلـكاو) بێ .
برق	بڵاچە	
بزل	دەڵاندن	بڕوانە : « مبزل » .
بستانی	باخەوان	
بطالة	بێـكاری	
بلاشك	بێسۆ	وانـە : بێ گومان ؛ لە زۆر ناوچە (سۆ) بە مانای (گومان) دێ .
بناء	بەنا	

- ت -

تابوت	دارەمەیت	
تآكل	داخوران	داخورا ، دادەخورێ ...
التجارة الحرة	بازرگانیی ئازاد	بڕوانە : « تاجر » و « تجارة » (ل ـ ١ ـ) .

التجارة المقيدة	بازرگانی گیرۆ	بڕوانە : « تاجر » و « تجارة » (ل ـ ١ ـ) .
تجربة	تاقی کردنەوە	
تجمع (کمصدر)	ئاپۆرەدان	لە موکریان بەکار دەهێنرێ ؛ دەڵێن : خەڵکی ئاپۆرەیان داوە ، ئاپۆرەی خەڵك هات ...
ـ التجمع (الجماعة المتجمعة)	ئاپۆرە	
تجميل	خەملاندن	لە ناو کرمانج و سۆراندا باوە ، دەڵێن : ئەو مێرگە لە گوڵان خەملیوە ، گوڵ و گوڵزار بەسەر یەکدا خەملیون .
تحديد	دیارکردن	
تدجين	کەوی کردن	
تراجع عن الخطأ (ندم)	پەشیمانی	
تزحلق	خلیسکان	بڕوانە : « لعبة التزحلق » و « محل التزحلق » .
تسمم	ژەهرداوی	لەسەر وەزنی « دەرمانداوی » کە لە زۆر شوێن بەو کەسە دەگوترێ کە « تسمم » ی کردووە ؛ بڕوانە : « سم » و « مسموم » .
تسويق	بازاڕکاری	

تشبع	مشت بوّن	(مشتبوّن) بۆ « كيل » بەكار دەهێـنرێ ، لێرەدا مانـاكەی فراوان كراوه ؛ دەتوانين بلّێين : مشت بووه ، مشت دەبێ ...
تصدی	بەرەنـگاری	
التضاريس الارضية	كەندولەند	لە زۆر ناوچە بۆ هەمان مەبەست بەكار دەهێنرێ .
التضحيات	فيداكاری	
التضحية بالنفس	خۆبەخت كردن	
تعامل	سـەودا	
تعرية	رۆتاندن	دەڵێن : زەوييەكی رۆتەنە ، واتە دار و درەخت يا گيای تێدا نييە ، (داری رۆتـاو)يش هەيە ؛ بڕوانە : « ارض جرداء » .
ـ عملية التعرية	رۆتاندنەوە	
تعليب	قوتوبەندی	بڕوانە : « علبة » و « معلبات » .
تعويض	باتی	دەگوترێ : لە باتی ؛ باتـی لـە (بژاردن) باشترە چونكە بـۆ هەمـو جـۆرەكانی « تعويض » دەست دەدا ، بڕوانە (ل ـ ١ ـ).
تفتت	پروان	
ـ تفتيت	پرواندن	
تقسيم (الاموال)	بەشينەوە	
تكاثر	زاوزێ	

تكرير	پارزن	مامۆستا کوردۆیێف بۆ هەمان مەبەست بەکاری هێناوە (Q. Kurdo..., L. 589)؛ بڕوانە : « مصفاة » (ل ـ١ـ).
ـ إعادة تكرير	پارزنەوە .	
تل	گرد	لە بادینان دەڵێن : گر ؛ مامۆستایان تۆفیق وەهبی و ئەدمۆنس بۆهەمان واتا بەکاریان هێناوە (T. wahby ..., P. 168)؛ (زۆرگی دێدەوان) ناوچەیەکە زنجیرەیە گردی تێدایە کەوتۆتە نێوان کۆیە و پردی هەولێرەوە .
ـ سلسلة تلال	زۆرگ	
تلقيح (عملية التلقيح)	پەیوەندکردن	لە لادێ دەڵێن : ئەو دارە پەیوەندە .
تلقيح مصطلح طبي	کوتان	
تمثال	کۆتەڵ ، پەیکەر	لە زۆر ناوچە گەورەپیاو کە دەمرێ کۆتەڵی بۆ دەکەن و بەرلی خاوەنەکەی دەکەنە بەر .
تموج	گەوە	بڕوانە : « متموج » .
تنقيح	بژار	دەتوانین بڵێین : بژاری نونن .

توازن	هەمبەری	لە ناو کرمانجدا بەکار دەهێنرێ؛ هەمبەری تۆم وانە بەرامبەر بە تۆم؛ لە هەندێك ناوچە (هامبەر) بەکار دەهێنن؛ بڕوانە: «متوازن».
ـ التوازن الدولی	هەمبەری دوڵەتان	
توازن (توازن الثقل)	هاوسەنگ	
توازن (توازن القوی کمصطلح علمی)	هاوتین	
توجیه	ئاراستن	«وجه» - ئاراستی، «یوجه» - دەئارێزێ.
ـ سنة التوجیه	ساڵی ئاراستن	بڕوانە (ل - ١ -).
ـ السنة التوجیهیة	ساڵی ئاراستەیی	(بڕوانە ل - ١ -).
توزیع	دابەشین	
توفیق	ڕێکخستن، پێکهێنان	
تیار	پێل	مامۆستا کوردۆییێف بۆ هەمان مەبەست بەکاری هێناوە (Q. Kurdo..., L. 607)؛ (شەپۆل) لە (شاپێل)ەوە هاتووە کە مانای پێلی گەورەیە؛ بڕوانە «موج».

ـ التيار البحري پێلی دەریا

ـ التيار التصاعدي پێلی بەرەژوور

ـ التيار النازل پێلی بەرەژێر

ـ ث ـ

ثقل	کێش	بڕوانە : « الوزن » .
ثلج	بەفر	
ثمرة	بەر	

ـ ج ـ

جاری	رەوان	
جاسوس	دەسکێز	دز (دەسکێز)یان هەیە کە ئەو کەسەیە دەچێ ئەو ماڵەی یەکەمیان نیازی بڕینیەتی بۆی تاقی دەکاتەوە و رێگەی بۆ دادەنێ .
جانب	لا ، تەنیشت	
جبال إنكسارية	شاخی گەوەدار	لە زۆر ناوچەی کوردستان بە بێچاوبێچی ناو شاخان دەگوترێ : گەوە ؛ بڕوانە : « تموج » و « متموج » .
جثة	تەرم	

جرف	رادان	
ـ انجراف	رادران	
ـ منجرف	رادراو	
جريء	ئازا	بڕوانه : « شجاع » .
جزء	پاژ	له ئەردەلان بـەکار دەهێنرێ ؛ بڕوانـه : مـەردۆخ ، بـەرگی ـ ١ ـ ، ل ٢٥٠ .
جغرافيا	جوگرافیا	وشەیەکی لاتینییەو لە زمانانی تردا وەك خۆی بەکار دەهێنرێ .
جليد	شـــەختە	
جيولوجيا	زەوی‌ناسی	
ـ جيولوجي	زەوی‌ناس	

- ح -

الحانوت التعاوني	دوکانی هەرەوەزی	بڕوانه : « حانوت » (ل-١-) .
حبوب	دەغڵ‌ودان	بڕوانه : « الحنطة والشعير » .
الحرب الباردة	شەڕی سارد	لە زمانە ئەوروپاییەکانیشدا هـەر وای بۆ دەڵێن : بـە ئینگلیزی (Cold War) و بە ئەڵمانی (der Kalte Krieg)ی بۆ دەڵێن و بە ڕوسیش هەر (شەڕی سارد)ی بۆ دەڵێن .

حرب السبعين	شەڕی حەفتایە	
الحرب الصليبية	شەڕی خاچ پەرستان	
حرش (أحراش)	دەوەن	
حرفة	پێشە	
ـ حرفی	پێشەگەر	
حرية	ئازادی	
حزب الأحرار	پارتی لیبرالی ، پارتی ئازاد	
حظ	بەخت	
حظيرة (للحيوانات، داخلية)	غەڵ	
حظيرة (للحيوانات، مكشوفة)	پەچە	
حقل النفط	نەوتەڵان	لەسەر وەزنی : (کەندەڵان) و (بەردەڵان) ...
حكومة الأدارة	مێری کارگێڕی	بڕوانە : « ادارة » و « حكومة » (ل ـ ١ ـ) .
حكومة المؤتمر الوطني	مێری کۆنگرەی نیشتمانی	بڕوانە : « حكومة » (ل ـ ١) .
حل	چار	
حلقة وصل	بەندەك	

حلول إستسلامية	چاری ملدان	بڕوانه : « حـل » و «استسلام».
حلويات	شیرینی	
حماية	پاراستن	
حمولة	بار	
الحنطة والشعير	دانەوێڵە	بڕوانە : « حبوب ».
حوض	حەوز	
حوض السباحة	گۆمی مەلە	
حوض النهر	ڕێژاو ، دەراو	
حياد	بێلایەنی	بڕوانە « محايد » .
ـ الحياد الايجابي	بێلایەنی ساز	
حيوی	ژیوەر	
ـ حيوية	ژیوەری	

- خ -

خاصة	تایبەتی	
ـ خواص	تایبەتیێکان	بڕوانە : « خاصة » (ل - ١ -) .
خباز (نبات)	تۆڵەکە	
خردل	خەرتەلە	
خزان مائي	عەمباراو	

خزان مائي (للسدود)	ئەستێر	
خصوبة	پیت	
ـ عديم الخصوبة	بێ پیت	
خطأ	هەڵە	
خط	خەت	زۆر باوە ؛ دوور نییە « خط » لە « کەنا »ی پەهلەوییەوە هاتبێ ؛ (هێڵ) تەنها بۆ خەتی جـوت بەکار دەهێنرێ .
خط الأستواء	خەتی کەمەرێ	بڕوانە : « الدائرة الاستوائية »و « مدار » .
خَلـَـْف	شوێنکر	
خيط (حـريرى)	داوی ئاوریشم	
خيط (صوف)	بەن	
خيط (قطـني)	دەزوَ	
خيمة	خێوەت	

- د -

دائرة	جغز	
الدائرة الأستوائية (المدار الاستوائي)	جغزي کەمەرێ	بڕوانە : « خط الاســتواء » و « مدار » .
دار المجانين	شێتخانه	

دنيا الجزاء	قیامەت	بڕوانە : « قيامة » .
دواجن	پەڕەوڵ	وەك زاراو ؛ دەڵێین : ئاگات لەو پەڕەوڵە بێ .
دوامة (دوارة) ، فتالة	گەردەلوول	
دين	دێن	

- ذ -

ذيل	کلکە	دەگوترێ : کلکی ئەو چیایە ؛ لە فۆلکلۆری کوردیدا هەیە .

- ر -

رابطة	هاوبەندێ	دەتوانین بڵێین : هاوبەندێ زانایان ، واتە « رابطة العلماء » ؛ بڕوانە (ل - ١ -) .
رافد (النهر)	چۆم	بڕوانە : « جدول » (ل - ١ -) و « شط » و « نهر » .
رخصة	ئیزن	(ئیزن) لە دەرفەت کە « مجال » دەگرێتەوە باشترە ؛ بڕوانە (ل - ١ -) و « مجال » .
رد	ڕەت	بەو جۆرە باوە ، دەڵێین : ڕەتم مەکەرەوە ...
رطوبة	شێ	

رعد	گرمه	
رعي	لەوەڕ	
ـ مرعى	لەوەڕگە	واتە جێگەی لەوەڕ .
ري	ئاودێری	
الرياح التجارية	بای کەشتیرانی	
رياح خفيفة السرعة	کزەبا	
رياح خفيفة السرعة منعشة وغالبا شمالية غربية	نزەبا	
الرياح الدائمية	هەمیشەبا	
رياح شرقية باردة خفيفة	زاویتە	
رياح شرقية باردة شديدة	زریان	
رياح شرقية شديدة	رەشەبا	ج لە هاوین و چ لە زستاندا رو دەدا .
الرياح الشمالية الغربية (السائدة في العراق)	شەماڵ	
الرياح ضد التجارية	دژەبای کەشتیرانی	

الرياح العكسية	دژەبا	
الرياح العكسية الغربية	دژەبای رۆژئاوا	
الرياح المحلية	بای ناوچەیتی	
الرياح المصحوبة بالمطر	باسریشك	واته ئەو بایەی سروشکی بە دەمەوەبەو (سروشك)یش مانای فرمێسکە و گۆڕزاوە بە (سریشك) .
الرياح الممطرة	نمەبا	
الرياح الموسمية	کژەبا	قیاس لەسەر (رەشەبا) ؛ بڕوانە : « فصل » .

- ز -

زراعة ديمية	دێمەکار	دەڵێین : گەنەڕەی دێمەکار .
زراعة شتوية	کشتی زستانە	
زراعة صيفية	شیناورد ، کشتیهاوینە	
زراعة مسقية	ئاویژە	واته زەراعەتی بەراو ؛ لە (ئاویژێ) وە وەرگیراوە .
زرع	چاندن	بڕوانە : « مزروع » و « وزارة الزراعة » (ل ـ ١ ـ) .

- س -

سحب	راکێشان	وەك زاراوەیەکی ئابـووریـش ، دەتوانین بڵێین : راکێشانی پارە لە بانك ئاسیانە ...

سخی	دەهندە ، بەخشندە	
سد	بەست ، بەند	
سر	راز	
سريع الجريان	خوڕ	
سم	ژەهر	بڕوانە : « تسمم » .
سموم	گزە	
سهب (سهوب)	دەشتایی	
سهل	دەشت	
سوق كبيرة	فرۆشگە	وانە جێگەی فرۆشتن .
سوق مشتركة	کۆبازێڕ	
سير	ڕەوت	شێخ ڕەزا دەڵێ : ماینەکوێت جاران کە دەتگوت ڕەوتی ڕەوتی ئاهووە ... ؛ دەتوانین بۆ زۆر شوێن بەکاری بهێنین وەك : ڕەوتی خوێندن ، ڕەوتی کار ...
ـ سير الدراسة	ڕەوتی خوێندن	
ـ سير العمل	ڕەوتی کار	

ـ ش ـ

شائع	باو	
شاوی	برژێن	بڕوانە « محرق » .

شجاع	ئازا	بڕوانە « جریء » .
شجیرة	پنچك	بەرامبەر « Shrub » .
شد	کێشانەوە	بەرامبەر « Tension » .
ـ شد الحبل	گوریس کێشەکێ	
شدید الصمود	رك	لە زۆر ناوچـە باوە ؛ دەڵێن : هەوراز یا شاخێکی رکە ...
شریر	شوفار	(شوفار) لە بەیتی کوردیدا زۆر بەکار هاتووە ، دەڵێن : شەیتان و شوفاران لێنا گەڕێن ...
شط	زێ	(زێ) لە روبار گەورەترە ، دەڵێن روباری رەوانـدز و زێی گەورە ... ؛ وشەیەکی زۆر کۆنە ، دور نییە لەگەڵ « Sea » دا لە یەك رەگەوە هـاتبێ ؛ زەینەفون بەکاری هێناوە ؛ بڕوانە : « جدول » (ل ـ ١ ـ) و « رافد » و « نهر » .
شلال	سۆلاف	
شمعة (للأضاءة)	مۆم	
شمع (مادة)	مێو	
شنان (بنان)	ئەسپۆن	
شهادة آخر راتب	باوەڕنامەی دواموچە	بڕوانە : « راتب » (ل ـ١ـ) .

صاعقة	بروسك	
صانع	سازكار	بڕوانه : « صناعة » .
صحراء	سارا	مەولەوی زۆر جار بەكاری هێناوە ، دەڵێ : من نە كەربەلای سارای مانەمدا ؛ (بیابان) فارسییە (مامۆستا تۆفیق وەهبیش وا دەڵێ) ؛ دوور نییە « صحراء » لە (سارا)وە هاتبێ .
صخر	كەڤر	لە كرمانجیدا هەیە ، مەبەست (بەردی گەورەیە) .
صريفة	زنج	
صقيع	خۆسار	(زوقم)یش هەیە ، بەلام (خۆسار) لە ناو كرمانج و سۆراندا باوە .
صك الغفران	پسوولەی بووردن	
صلف	رۆقایم	
صليب	خاچ	
ـ الحرب الصليبية	شەڕی خاچپەرستان	
ـ الصليب الاحمر	خاچی سوور	
صناعة	سازكاری	بڕوانه : « صانع » .

ـ ض ـ

ضحل	تەنگاو	
ضحية	قوربانی	
ضغط	تەوژم	لە لادێ بەکار دەهێنرێ ؛ لە هەندێك ناوچە دەڵێن : تەوژمی خوێنی هەس .
ـ ضغط خفيف	تەوژمی سوك	
ـ ضغط الدم	تەوژمی خوێن	
ـ ضغط عالي	تەوژمی بەرز	
ـ ضغط واطيء	تەوژمی نزم	

ـ ط ـ

طب البيطرة	بەیتاڵی	(بەیتاڵی) و (بەیتاڵخانە) دەمێکە بەکار دەهێنرێن و لە ناو دەشتەکییەکانیشدا باوە .
الطبقة الثالثة	چینی سێهەم	بڕوانە : « طبقة » (ل ـ ١ ـ) .
الطبقة العامة	چینی رەمەکی	« عامة » بە مانای (رەمەکی) ، واتە پیتی (ی) لێرەدا « نسبة » نییە ؛ بڕوانە : « طبقة » (ل ـ ١ ـ) .
طبيعة	سروشت	

طبيعي	خۆڕسك	وانه بۆ خۆی دروست بووه و دەستكرد نییه ؛ دەڵێن : ئەو كێوه خۆڕسكه ، گیای خۆڕسك ...

- ظ -

ظِهرياً	پشت گوێ خستن	

- ع -

عادة (تعود)	خو	
عادة (تقليد)	نەریت	
عاصفة	بۆران	
عاقول	حوشترالوك	دەبێ له (حوشتر ئالیك) ەوه هاتبێ .
عبور	ڕێبار	
عدم استقرار	پشێوی	
عديم الحياء	بێ‌شەرم	
عرف	داب	
عرق سوس	مێكوك	له ئەردەلان (بەلەك) بەكار دەهێنن .
عصر	چەرخ	
ـ عصر النهضة	چەرخی ڕاپەڕین یا وریابوونەوه	

عصيان	سەرپێچی	بڕوانە : « تمرد » (ل-١-) .
عقائد	بیروباوەڕ	
علف (للدواب)	ئالیك	
علف (للدواجن)	چینە	لە (چنینەوە)وە هاتووە ؛ لە موکریان باوە ، دەڵێن : چینەی مریشکەکان بدەن ؛ مەردۆخ بۆ هەمان مەبەستی داناوە (بەرگی -١- ، ل٥٩٤) .
عمداً	ئەنقەست	هەرچەندە لە « عن قصد »ی عەرەبییەوە هاتووە بەڵام بە تەواوی لە قەوارەی زمانی کوردیدا تواوەتەوە .
عمودي	ستۆن	بەرامبەر : « Vertical » ؛ لە ناو جافدا دەڵێن (ستۆن) ؛ ئەستۆنیش باوە و تەنانەت لە هەندێك شوێن دەگوترێ : (ئەستۆنگە) یا (ئەستۆندەکە) ، واتە ئەستۆنی بچۆك .
عميل (اقتصاد)	سەوداگەر	
عميل (سياسي)	کرێگرتە	
العهد الأعظم (الوثيقة العظمى ، الميثاق الأكبر)	پەیمانی مەزن	بەرامبەر : « Magna Carta » .

العهد القديم	تەورات	
عيب (اخلاقي)	شوورەیی	بڕوانە (ل ــ ١ ــ) .
عيب (نقص)	خەوش	بڕوانە : (ل ــ ١ ــ) .

- غ -

غابة (اصطناعية)	چەم	لە هەندێك ناوچە (بێشە) بەکار دەهێنن ؛ (چەم) تەنها لە کوردیدا و (بێشە) لە فارسیشدا بەکار دەهێنرێ .
غابة (طبيعية)	لێڕ	گەلێك وشەی تریش هەر بۆ ئەم مەبەستە لە کوردیدا بەکار دەهێنرێن ؛ « جەنگەل » لە فارسیشدا هەیە .
غابة كثيفة	چڕ	بەکار هێنانی (چڕگەن) بۆ ئەم مەبەستە راست نییە چونکە (چڕگەن) ئەو شوێنە دەگەیێنێ کە گیایەکی زۆری تێدا بێ .
غزل	ریس	دەڵێن : ریسەکەم بووە بە خوری ؛ لە هەندێك ناوچە دەڵێن : رێس .
غني بالمواد الحياتية	بژوێن	
غير مثمر(غيرأصيل)	زڕ ، خرش	لە بادینان (خرش) بۆ داری میوە بەکار دەهێنرێ : بڕوانە : « غير أصيل » (ل ــ ١ ــ) .

غير مجاز (اقتصادى)	بێپاس	(باس) وشەیەکی کوردیی بەتی کۆنە ؛ لە (بێ پاس)ەوە وەرگیراوە .

- ف -

الفحم الحجري	رەژوی بەرد	رەز = رەش ، بە کرمانجیش (رەزی)یە .
فرش (مفروشات)	رایەخ	
الفروسية	سواری	
ـ نظام الفروسية	سوارکاری	
فصيلة (بشرية)	تیرە	تیرە مانای « طائفة »یە ، بەلام دەتوانری بۆ ئەم مەبەستەش بەکار بهێنرێ .

- ق -

قدرة	هێز	بەرامبەر « Power » .
قراصنة البحر	چەتەی دەریا	
قسط	پاژ	
قشر	توێکڵ	
قصدير	تۆتیا	لە زۆر ناوچەی کوردستان بەکار دەهێنرێ .
قصيل	قەرسێل	

قطاع	پار	وانە (بەش) ؛ پار ـ پارچە ؛ مامۆستایان تۆفیق وەهبی و ئەدمۆنس بۆ هەمان مەبەست بەکاریان هێناوە (T. Wahby .. P. 102).
ـ قطاع خاص	پاری تایبەتی	
ـ قطاع عام	پاری گشتی	
قطب	تەوەرە	لە ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕدا لە ئەنجامی هەڵەی چاپدا بووە بە (تەوەر) (ل ـ ١ ـ) .
ـ قطبي	تەوەرەیی	
القطب المنجمد الجنوبي	تەوەرەی بەستەڵەکی باشوور	بڕوانە : « جنوب » و « قطب » (ل ـ١ـ) و « منجمد » .
القطب المنجمد الشمالي	تەوەرەی بەستەڵەکی باکوور	بڕوانە : « شمال » و « قطب » (ل ـ١ـ) و « منجمد » .
قطيع	ران	
ـ قطيع الماشية	گاران	
القلع باليد (للنبات)	دەسکەنە کردن	دەڵێن : دەغڵی دەسکەنە ...
قلم الحسابات	بەشی دەفتەرداری	بڕوانە : « محاسب » و « محاسبة » (ل ـ١ـ) .
قماش	کوتاڵ	
قمة	تڕۆپ	دەڵێن : سەرتڕۆپی چیا ؛ لە هەندێک شوێن (تڕۆپک)یش بەکار دەهێنرێ .

قوت	بژێو	
قياس	پێوان	بۆ « حجم » و « طـول » و « مسـاحة » و « وزن » ؛ بڕوانه : « مساحة » .
قيامة	قيامەت	بڕوانه : « دنيا الجزاء » .

ـ ك ـ

كاهن	پێشبین	« كاهن » له « كهانة » و « تكهن »ەوه وەرگیراوه ، عەرەب زۆ دەچوون بۆ لای « كاهن » بۆ « تكهن » ...
كبس	پەستاوتن	دەتوانین بڵێین : پەستاوتنی توتن یا خورما ...
كبش	بەران	
كثير الناتج	بەبڕشت	زاراوێكی باوه ، له زۆر شوێن دەڵێن : زەوییەكی بەبڕشته ...
كماليات	فەنتازی	
كمرك	گومرك	
ـ حماية كمركية	پاراستنی گومرگی	بڕوانه : « حماية » .
كنتورات (مصطلح جغرافي)	گەوەڕ	دەڵێن : گەوەڕ له قەراغ گۆم و شاخدا هەیه ، له بن گەوەڕەكەدا ...
الكواكب السيارة	ئەستێرە گەڕۆكەكان	

کوخ	کوخ	دوور نییە کوردیی یا فارسیی بێ ؛ فارس بە « قصر » دەڵێن « کاخ » و لەوانەیە (کوخ) « تصغیر »ی بێ .

— ل —

لحظة	تروکە	بڕوانە : « لحظة » (ل -١-) ؛ دەگوترێ : تروکەی چاو ، بە تروکەیەك ...
لعبة التزحلق	خلیسکێن	بەرامبەر « Skiing » ؛ لەسەر وەزنی : مۆشێن ، مبچێن ... ؛ بڕوانە : « تزحلق » و « محل التزحلق » .

— م —

مالك الارض	زەویدار	بڕاونە : « الملکیة الزراعیة » .
مبادرة	پێش دەستی	لە (پێش دەستی)یەوە وەرگیراوە .
مبزل	داچۆڕگە	لە کتێبی فێرگەکاندا (داشۆڕگە) بەکار هێنراوە (پەروەردە وزانست ، ل ١٥٠) ، بەلام (داشۆڕگە) یا (داشۆران) بۆ « تعریة » و « انجراف التربة » زیاتر دەست دەدا ، دەڵێن : ئەو خاکە شۆڕەکە ؛ مامۆستا قەنانی کوردیش (شۆڕ)ی بەکار هێناوە

= (Q. Kurdo ..., L. 718) ؛ داچۆڕان ئەو ئاوە زیادەیە کە دەچۆڕێتە خوارێ ؛ (دەڵاو)یش بۆ هەمان مەبەست دەست دەدا ؛ بڕوانە : « بزل » .

مبيعات	فرۆتەنی	
المتجول في العالم	جیهانگەڕ	وانە : جیهان گەڕ ؛ وەك : ماڵانگەڕ ، شەوگەڕ ...
متحيز	لایەنگر	بڕوانە : « منزوي » .
متضائق	تەنگاو	(تەنگەتاو)یش بەکار دەهێنرێ .
متطرف	سەرچڵ ، سەرەڕۆ	
متقطع (للشيء)	پسۆك	قیاس لەسەر : گرینۆك ، خەفۆك ... ؛ لە (پسان)ەوە وەرگیراوە ؛ لە هەندێك ناوچە بەکار دەهێنرێ .
متموج	گەوەك	لەسەر وەزنی رووەك ؛ دەتوانین بڵێین : خاکێکی گەوەکە ؛ لە موکریان بە سەربەرەوژێر و سەربەرەوژوری لەسەر خۆ دەڵێن (گەوە) ؛ بڕوانە : « تموج » و « جبال إنكسارية » .
ـ الاراضي المتموجة	خاکی گەوەك	

متوازي	هەمبەر	بڕوانە : « توازن » .
مثمر	بەردار	
مجال	دەرفەت	دەڵێن : دەرفەتی نەدام دوو قسە بکەم ؛ مامۆستایان تۆفیق وەهبی و ئەدمۆنس بۆ هەمان مەبەست بەکاریان هێناوە ,.. T. Wahby) P. 35)
مجری (المیاه القذرة او الامطار)	ئۆهێن	
مجلس الامن	ئەنجومەنی ئاسایش	بڕوانە : « مجلس » (ل ــ ١ ــ) .
مجلس الوصایة	ئەنجومەنی پێسپێری	
المجلس الوطني	ئەنجومەنی نیشتمانی	
محاصیل صیفیة	شــیناورد	لە زۆر ناوچەی کوردستان بەکار دەهێنرێ ؛ (تەڕەکاڵ) بەوە دەوترێ کە دوای پەڵە دەچێنرێ .
محاید	بێلایەن	بڕوانە : « حیاد » .
محتاج	ئاتاج	
محدود	رادەدار	بڕوانە : « حد » (ل ــ ١ ــ) .
محرق	سوتێن	بڕوانە : « شاوی » .
محرك	بزوێن	دەتوانین بڵێین : هێزی بزوێن یا هێزە بزوێنــەکان ، وانــە : (القوة ــ یان ــ القوی للحرکة) .
محظوظ	بەختەوەر	

محل التزحلق	خليسكه	بڕوانه : « تزحلق » و « لعبة التزحلق » .
محل النزيز	زه‌نه‌ك	
محلي	خۆجێیتی	له هه‌ندێك ناوچه به‌كار ده‌هێنرێ .
محيط	زه‌ریا	بڕوانه : « بحر » .
مخروط	قوچه‌ك	له هه‌ندێك ناوچه‌ی كوردستان به ئه‌نگوستیله‌ی درومان ده‌ڵێن : قوچه‌كه .
ـ مخروط ناقص	قوچه‌كی كه‌ل	
ـ مخروطي	قوچه‌كی	
مخصصات المبيت	شه‌وانه	
مخفى	نهێنی	به فارسی (نهانی) یه .
مـــد	خێزاو	
مدار (مصطلح جغرافي وفلكي)	كه‌مه‌ره	
ـ مدار الجدي	كه‌مه‌ره‌ی كار	كار = كارژۆڵه .
ـ مدار السرطان	كه‌مه‌ره‌ی قرژاڵ	
مدرّج	پله‌ك	له (پله‌كان) ه‌وه وه‌رگیراوه كه وشه‌یه‌كی باوه .
مذهب	ئایین	
مرتفع	به‌رزه	

مرتفعات	هەڵەت	لە زۆر ناوچەی بادینان دەڵێن : ئەو شوێنە هەڵە ، واتە بەرزە ؛ (هەڵ) وەك نیشانەی بەرزی و سەرەوژوور دێ : هەڵدان ، هەڵکردن ، هەڵخستن ؛ بڕوانە : « الامطار التضاريسية » .
مرن (کمصطلح علمي)	بەپێز ، پێزا	بڕوانە : « هش » .
مزروع	چاندراو	بڕوانە : « زرع » .
المزروعات الصيفية	شیناورد	
مزروع يدويا	دەسچێن	لە (دەست چێن)ەوە وەرگیراوە .
المزن	گەواڵە	
مساحة	رووپێو	بەرامبەر « Area » .
مساحة	پێوان	بەرامبەر « Surveying » ؛ بڕوانە : « قياس » .
مساعدة	یارمەتی	
مستقر (وضع)	کرز	دەڵێن : دنیا کرزە .
مستقل	سەربەخۆ	
ـ إستقلال	سەربەخۆیی	
مستنقع	زەلکاو	لە زۆر ناوچەی کوردستان بەو شوێنەی ئاوی تێدا دەوەستێ و زەلی تێدا دەڕوێ دەڵێن : زەلکاو .

المسطحات المائية	تەختاوەکان	لە (ەخت) و (ئاو)ەوە داتاشراوە .
مسموم	ژەهراوی	بڕوانە : « تسمم » و « سم » .
مسيحي	دیان	لە زۆر شوێنی کوردستان بۆ ئەو مەبەستە بەکار دەهێنرێ .
مسيل (مجرى النهر)	ئاوەڕۆ	
مشارف	هەنداف	لە بادینان باوە ، دەڵێن : هەندافی گوندێ ...
مشتى	گەرمەسێر	مەولەوی دەڵێ : گەرمەسێر دڵ سیاساڵیشەن ؛ لە هەندێك ناوچە دەڵێن : گەرمەستێر .
المشرق العربي	عەرەبستانی ڕۆژهەڵات	بڕوانە : « المغرب العربي » .
مصب	ڕێژگە	
مصفى (مكان التصفية)	پاڵێوگە	بڕوانە : « مصفاة » (ل ـ ١ ـ) .
مصير	چارەنوس	
مصيف	زۆزان	
مضاعفات	درژانك	لە کتێبی فێرگەکانیشدا بەکار هێنراوە (پەروەردە و زانست ، ل ١٥٠) ؛ قیاس لەسەر : برزانك ، قرزانك ..
مضيق بين جبلين أو تلين	دەربەند	

مضيق (مطلق المضيق)	تەنگژە	وشەیەکی کوردی پەتییە و لە زۆر شوێن بەکار دەهێنرێ .
مطر شديد قصير الأمد	رێژنە	دەگوترێ : رێژنە باران .
مطر شديد ومتواصل	رەهێڵ	لە هەندێك شوێن دەگوترێ : رەهێڵە .
مظهر	رواڵەت	
معدن	کان	
ـ معدنی	کانی	بڕوانە : « المياه المعدنية » .
معلبات	قوتوبەند	بڕوانە : «تعليب» و «علبة» .
معمار (معماري)	ئارکتێکت ، رەنگڕێژ	بەرامبەر « Architect » .
المغرب العربي	عەرەبستانی رۆژئاوا	بڕوانە : « المشرق العربي » .
مفاهيم (مفهوم)	چەمك ، چمك	بڕوانە : فەرهەنگی مەردۆخ ، بەرگی ـ١ـ ، ل ٥٧٤ ؛ فەرهەنگی خاڵ ، بەرگی ـ ٢ ـ ، ل ٤٠ .
مقاومة	تابشت	لە لادێ دەڵێن : من تابشتی ئەو کارەم نییە ؛ دەتوانین بڵێین : تابشتم نییە . .
مقطع	بڕگە	
مقوم (مقومات)	بنەما	

مقياس	پێودان	بەرامبەر « Standard » ؛ لە لادێ باوە .
ملاحة (بحرية)	دەریاوانی	
ملتقى النهرين	دوَ ئاوان	بەو ناوچەیەی تانجەرۆ و زەڵم تێیدا بە یەك دەگەن دەڵێن : دوئاوان ؛ بڕوانە : « ملتقى واديين » .
ملتقى واديين	دوَ شێوان	لە هەندێك ناوچە بەكار دەهێنرێ ؛ بڕوانە : « ملتقى النهرين » .
الملكية الزراعية	زەویداری	بڕوانە : « مالك الارض » .
ملوحة	سوێری	
مملكة	شانشین	بەرامبەر « Kingdom » .
مناخ	ئاووهەوا	
ـ المناخ الدافيء	ئاووهەوای گەرمۆك	
ـ المناخ الصحراوي	ئاووهەوای بیابانی	
ـ المناخ المعتدل	ئاووهەوای فێنك	
منتج	بەرهەمدار ، بەرهەمهێن	
منجرف	رادراو	بڕوانە : « انجراف » و «جرف» .
منجمد	بەستەڵەك	
منحدر	لێژ	

منخفض	نەور	لە هەندێك ناوچەی كوردستان بەكار دەهێنرێ .
منزعج	جاڕز	بڕوانە : « ازعاج » .
المنزه عن العيوب	بێخەوش	
منزوي (منعزل)	كەناركیر	بڕوانە : « متحيز » .
المنطقه الأستوائية	ناوچەی كەمەرێ	
المنطقة المعتدلة الجنوبية	ناوچەی هێدێ باشوور	
المنطقة المعتدلة الشمالية	ناوچەی هێدێ باكوور	
المنطقة المنجمدة	ناوچەی بەستەڵەك	
منظر	دیمەن	
منظم	رێـكخەر	
منظم حروف	پیتـكار	
مهاترة	شەڕەقسە	
مهني	پیشەیی	بڕوانە : « مهنة » (ل ـ ١ ـ) .
مواساة	دڵدانەوە	(دڵنەوایی)ش بەكار دەهێنرێ .
موج	شەپۆل	واتە (شاپێـل) ـ بێلی گەورە ؛ بڕوانە : « تیار » .
موزع	نامەبەر	
موسم الأنجماد	سەهۆڵ بەندان	

مياه جوفية	ژێراو	له (ژێر ئاو)ەوە وەرگیراوە .
المياه الغازية	گازاو	
مياه معدنية	کاناو ، گەڕاو	مامۆستایان تـۆفیق وەهبی و ئەدمۆنس بۆ هەمان مەبەست بەکاریان هێناوە (T. Wahby,... P. 71)؛ له خـورماڵ و باتیخێلانْ بەو ئاوە دەڵێن (گەڕاو) .
مياه النزيز	زناو	
ميزانية	بۆجە	له (بۆدجە)وە وەرگیراوە .
ـ الميزانية السنوية	بۆجەی ساڵانە	

ـ ن ـ

ناظم (للري)	بناوان	
نبات	ڕووەك	
ـ نباتات بصلية	پیازەکی	
ـ نباتات بقولية	ڕووەکی کلۆدار	(کلۆ) ئەو بەرگەیە کە چەنـد دەنکە پاقلە یا فاسۆلیا یا ئەو جۆرە بەرهەمانەی تێدایە .
ـ نبات طحلبية	ڕووەکی قەوزەیی	« طحلب » قەوزەیە .
نثر البذور	تۆودان ، تۆوەشاندن	له موکریان دەڵێن : تۆدان .
نزع السلاح	چەك کردن	

نزیز	زۆنــگ	(زۆنــگ) بەو شوێنە دەگوترێ کە ئــاوێـکی کەمی تێــدایــە و زەویەکەی شلە و لەوانەیە خەڵـکی تێدا نقوم بێ .
نسب	رەچەڵەك	
نسج	تەون	« انسج » == دەتەنم ...
ـ نسیج	تەون	
نسیم	سروە ، شنە	
نظام الأدارة	پێڕەوی کارگێڕێ	بڕوانە : « ادارة » و « نظام » (ل ـ ١ ـ) .
نظام الادارە(مصطلح تأریخی)	رژێمی کارگێڕێ	
نظرية	تیۆری	وشەیەکی کۆنە و لە رێــگەی لاتینێتیەوە تێـکەڵی گەلێك زمانی ئاریێ بووە ؛ لە کوردستانی ئێران دەمێکە (تیئوری) بەکار دەهێنن ، بەڵام (تیۆری) لەســەر زمان سوکترە .
ـ نظرية الحـق الالهي	تیۆری مافی خودایێ	دەتوانین بڵێین (خوایێ) .
ـ نظرية العقـد الاجتماعي	تیۆری پەیمانی کۆمەڵایەتی	
نهج	رچە	بڕوانە : « اسلوب » (ل ـ ١ ـ).

نهر	روبار ، چۆم	بڕوانە : « جدول » (ل ـ ١ ـ)و « رافد » و « شط » .

ـ هـ ـ

هادیء	ئارام	
ـ المحیط الهادیء	زەریای ئارام	بڕوانە : « محیط » .
هش	بۆپێز	بەرامبەر « Brittle » ؛ بڕوانە : « مرن » .
هضبة	بان ، بانـو	لەولای سەقـزەوە « هضبە »ی هۆبەتۆ هەیە کە ٣٠٠ گوندێکی تێدایە و پێی دەڵێن (بان هۆبەتۆ) ؛ دوور نییە (بانە)ش هەر لەوەوە هاتبێ ...
هوایـة	خولیا	
هور	قۆپی	دوور نییە « هور » لە (خوڕ)ی کوردی و فارسـییەوە هاتبێ ؛ قۆپی ئەو نزمایییەیە کە ئاوی تێدا کۆدەبێتەوە و قامیش و سۆسۆ و ئەو جۆرە رووەکانەی تیا دەڕوێ ؛ مامۆسـتایان تۆفیـق وەهبی و ئەدمۆنس بۆ هەمان مەبەست بەکاریان هێناوە(T.wahby...,P.117)؛ لە کوردستانی ئێران قۆپی باڵ باڵی و لە کوردسـتانی عـیراق قۆپی قەرەداغ هەیە .

- و -

وادی	دۆڵ ، گەلی	بەرامبەر : «Valley» ؛ (شێو)یش بۆ «وادی» بچوك بەكار دەهێنرێ ..
وادی (صغیر)	شێو	
واسع	فرەوان	
وحدة (توحد)	یەكەتی	بڕوانە : « اتحاد » .
وراء الظهر	پاشملە	
وزارة النقل	وەزارەتی گواستنەوە	« Transportation » ؛ بڕوانە : « وزارة » (ل ـ ١ ـ) .
وزن	كێشان	بڕوانە : « ثقل » .
وعظ	پەند	
ـ واعظ	پەندیار	
ولایة	ئاستان	
ولي	پیر	

* * * * * *

یارمەتییەکی گەورە

لە لاپەڕە ١٨٥١ی ئەم گۆڤارەدا رامانگەیانـد

کە وا بەڕێز سەرەك کۆمار موهیب ئەحمەد حەسەن

بەکر بڕیاری داوە یاریـدەی (کۆڕی زانیـاری

کورد) بدا بۆ تەواوکردنی بارەگاکەی . هێشـــتا

ئەم ژمارەیەی گۆڤاری کۆڕ لە ژێر چاپـدا بو کە

سەرۆکایەتی کۆڕ بیست هەزار دیناری وەك بەشی

یەکەمی ئەو یاریدەیە پێگەیشت . سەرۆکی (کۆڕی

زانیاری کورد) مامۆستا ئیحسان شێرزاد سوپاسی

گەرمی ئەنجومەن و ئەندامانی کۆڕی بە سەرەك

کۆماری بەڕێز بەرامبەر بەم یاریدە گەورە و لـە

جێیە راگەیاند .

چەند هەواڵێک

دیوانی سەرۆکایەتی :

ڕۆژی ١٧/٣/١٩٧١ ئەنجومەنی کۆڕی زانیـــاری کورد بۆ یەکەم جار کۆبۆوە و لەگەڵ ئەنجومەنی کۆڕی زانیاری عیراقدا یەکەم دیوانی سەرۆکایەتی کۆڕی زانیاری کوردیان هەڵبژارد . بە پێی بەندی سیازدەی یاسای کۆڕ دەبێ دیوانی سەرۆکایەتی هەر سێ ساڵ جارێك هەڵبژاردنی بۆ بکرێ ، لەبەر ئەوە ڕۆژی ٥/٣/١٩٧٤ دیسان ئەنجومەنی هەردوو کۆڕی زانیاری عیراق و کورد لە بارەگای یەکەمیان کۆبونەوە و وەزیری پەروەردە دوکتۆر ئەحمەد عەبدولستار جەواری وتارێـکی بەم بۆنەیەوە پێشکەش کرد و ئینجا ســـەرۆکی کۆڕی زانیاری کورد مامۆستا ئیحسان شێرزاد بە گەرمی سوپاسی کۆڕی زانیـاری عیراقی کرد بەرامبـــەر بەو یارمەتییانەی پێشکەشی کۆڕی زانیاری کوردی کردوون و دوا بە دوای ئەوە ڕاپۆرتێـکی لە بارەی پوختەی کارەکانی کۆڕەوە لە ماوەی سێ ســـاڵی ڕابوردودا پێشـکەش کرد(*) . پاش ئەوە لە ڕێـگەی دەنـگدانی نهێنییەوە ئەم

(*) لە ژمارە سێی گۆڤاری کۆڕدا بلاوی دەکەینەوە .

ماموستایانە بو دیوانی سەروکایەتی نوێی کوڕی زانیاری کورد هەڵبژێردران و دەنگی هەموو بەشدارانی کوبونەوەکەیان وەرگرت :

١— ماموستا ئیحسان شێرزاد — سەروکی کوڕ ،

٢— ماموستا مەسعود محەمەد — جێگری یەکەمی سەروکی کوڕ ،

٣— ماموستا شێخ محەمەدی خاڵ — جێگری دووەمی سەروکی کوڕ ،

٤— ماموستا عەلائەدین سەجادی — ئەندام ،

٥— ماموستا کەمال مەزهەر ئەحمەد — ئەندام .

سەروکی کوڕ لە پاریس :

سەروکی کوڕ ماموستا ئیحسان شێرزاد مانگی کانونی دووەم بو کاری میری چووە پاریس و لەوێ چەند جارێك لەگەڵ کوردناسی فەرەنسەیی دوکتورە جویس بلاودا بو باسی دانانی رێبازی کاری «کومەڵەی کوردناسی جیهانی» و هەڵبژاردنی ئەندامەکانی کوبووە . بڕیار وایە پاش ماوەیەکی تر چەند کوردناسێك لە پاریس کوببنەوە بو دانانی پێڕەوی ناوخوی کومەڵەی ناوبراو ؛ پێشنیارێکی وەهاش کراوە کە هەموو ئەندامانی کارا و یاریدەری کوڕی زانیاری کورد ببنە ئەندامی ئەو کومەڵەیە .

کتێبخانەی مامۆستا ئەمین زەکی :

دەمێکە سەرۆکایەتی کۆڕ هەوڵ دەدا بۆ ئەوەی پاشماوەی کتێبخانە و دەستنوسەکانی مێژوونوسی گەورەی کورد مامۆستا ئەمین زەکی وەربگرێ بۆ کۆڕ . لەم چەندانەدا بەڕێز خوشکە سانیحەی کچێ بەوە قایل بو وە کتێبەکانیان گواستەوە کە دەوروبەری دوو صەد کتێب دەبن بە چەند زمانێك و بەشێکیان لە چەند بەرگێك پێکهاتون . ئەم کتێبانەی مامۆستا ئەمین زەکی کەلەبەرێکی باشیان لە کتێبخانەی کۆڕدا پڕکردەوە . شایانی باسە لە پەراوێزی هەندێك لە کتێبەکان تێبینی مێژوویی مامۆستا ئەمین زەکی تۆمار کراوە و ئەمەش بۆ خۆی بایەخێکی تایبەتی هەیە . سەرۆکایەتی کۆڕ بڕیاری داوە شوێنێکی تایبەتی لە کتێبخانەی کۆڕدا بۆ ئەو کتێبانە بە ناوی مامۆستا ئەمین زەکی خۆیەوە تەرخان بکا .

وا لێرەشدا هەر بۆ نمونە ناوی ژمارەیەك لە کتێبەکان تۆمار دەکەین : شمس الدين السخاوي ، الضوء اللامع لاهل القرن التاسع عشر ، القاهرة ، ١٣٥٣ (١٢ بەرگ) ؛ تاج الدين السبكي ، طبقات الشافعية (٦ بەرگ) ؛ تأريخ نعيما — ١٢٨١ هـ — (٦ بەرگ) ؛ هامەر ، دولت عثمانيە تاريخی (٦ بەرگ) ؛ عبدالحميد الثانى و دور سلطنتي (٣ بەرگ) ؛ احمد رفيق ، بيوك تاريخ عمومي (٦ بەرگ) ؛ شاهنامه فردوسي ، طهران ١٣١٣ — ١٣١٥ (١٠ بەرگ) ؛ أحمد تيمور ، اليزيدية ومنشأ نحلتهم ، القاهرة ١٣٤٧ ؛ اسماعيل بگ چول ، اليزيدية

قديماً وحديثاً ، بيروت ١٩٣٤ ؛ اعلام النبلاء بتأريخ حلب الشهباء (٧ بەرگ) ؛ دوقتور فريج ، كردلر ، استانبول ١٣٣٤ ؛ عبدالله بن محمد الكردي البيتوشي ، صرف العناية في كشف الكفاية ؛ ضياء گوك الپ بك ، ناميلكەی كۆمەڵایەتی ؛ « دیاری كردستان » (١٦ ژمارە) و گەلێك كتێب و نامیلكەی تری كوردی و عەرەبی .

هەروەها بەشێكی زۆرمان لە دەستنوس و یادداشتەكانی مامۆستا ئەمین زەكی وەرگرت كە یەكێكیان بریتی یە لە دیوانی نالی و بە خەتی خۆی نوسراوەتەوە . هیوامانە بتوانین لە ژمارە سێی گۆڤاری كۆڕدا وتارێك لە بارەی ژیان و چالاكیەكانی خوالێخۆشبو مامۆستا ئەمین زەكی بەگەوە لەبەر رۆشنایی ئەو بەرهەمانەی بڵاو بكەینەوە .

هەڵبژاردنی د. قاسملو :

ئەنجومەنی كۆڕ لە كۆبونەوەی رۆژی ٢٧ / ٢ / ١٩٧٤یـدا دوكتۆر « عەبدوڕڕەحمان » قاسملوی بە ئەندامی كارا هەڵبژارد . دوكتۆر قاسملو یەكێكە لە زانا رۆناكبیرە ناسراوەكانی كورد كە لە ئابوریدا پسپۆڕە و چەند زمانێكی رۆژهەڵاتی و ئەوروپایی دەزانێ و كتێبێكی گەورەی لە سەر ژیانی ئابوری و سیاسی كورد بە ناوی « كوردستان و كورد »ەوە داناوە كە تا ئێستە بە چەند زمانێك بڵاوكراوەتەوە .

شایانی باسە بەندی نۆیەمی یاسای دامەزرێنەری کۆڕ مافی داوە بە ئەنجومەن تا ١٠ ئەندامی کارا لە زانایانی کوردی دەرەوەی عیراق هەڵبژێرێ ؛ بە پێی ئەو بەندە تا ئێستا مامۆستایان قەناتی کوردۆ و کامەران بەدرخان هەڵبژێردراون .

دیسان کتێبخانەی کۆڕ :

هەرچەندە لە شوێنێکی تری ئـــەم گۆڤارەدا بە درێژی باسی کتێبخانەی کۆڕمان کردووە* بەڵام بە پێویستمان زانی لێرەدا چەند هەواڵێکی نوێی تری لە بارەوە بڵاو بکەینەوە ، بە تایبـەتی دوای ئەوەی ژمارەیەك برای دڵسۆز گەلێك دیارییان لەم چەندانەدا بۆ هێنـا . کاك نەژاد عەبدوڵلا عەزیز بەشـــێکی زۆری لە پاشماوەی کتێبخانەکەی خوالێخۆشبوی باوکی دا بە کتێبخانەی کۆڕ کە بریتی بو لە گەلێك کتێب و رۆژنامە و گۆڤاری هەمە بابەت و جۆر بە چەند زمانێك و وا لێرەشدا هەر بۆ نمونە ناوی هێندێکیان دەخەینە بەر چاو :

« قانوون هلبژاردن (انتخاب) مبعووس »** ، بغداد ، ١٩٢٥ ؛ « قانون اساسیء عراق » ، بغداد ، ١٩٢٥ ؛ بەرهەمەکانی مامۆستایان سەعید صدقی و عەزیز سامی و رەفیق حیلمی و م. پشـــدەری و

* بڕوانە ل ٧٤٤ ـ ٨٤١ .

** بۆ دەسکاری رێنوسەکەی بلاوی دەکەینەوە .

ژمارەیەکی زۆر لە «گەلاوێژ» و «دەنگی گێتی تازە» و «پەیام» و گەلێکی تر. هەر لە ناو ئەو کتێبانەشدا چەند بەرهەمێکی ڕۆژهەلاتناسە ئەوروپاییەکان هەیە.

هەروەها برایان سەلمان داود کەلهوری و یونس عەلی حەداد و دوکتۆر عەبدولئەمیر دیکسن و دوکتۆر فاروق عومەر حسەین فەوزی و شێخ مارفی قەرەداغی و گەلێك برا و مامۆستای بەڕێزی تر بە کۆمەڵ کتێب و چاپەمەنی هەمەجۆریان بە دیاری پێشکەش بە کۆڕ کردووە. هەڵوێستی ئەم برا ڕۆشنبیرانە جێی تەقدیر و مایەی شانازی کۆڕە.

هەر لەم چەندانەی دواییشدا ژمارەیەکی زۆر دەکومێنت و بەڵگەی ڕەسمی بە نرخمان پەیدا کرد کە بەشی هەرە زۆریان پەیوەندییان بە بزوتنەوەکانی شێخ مەحمودەوە هەیە. مێژوونوس لە ڕێگەی توژینەوەی ئەو بەڵگانەوە دەتوانێ بگاتە گەلێك ئەنجامی بە نرخ و لە هەندێك ڕوی باری ژیانی سیاسی و ڕۆشنبیری و کۆمەلایەتی کوردستانی عیراق لە ساڵەکانی سیدا باشتر تێ بگا. بە وێنە لە پایزی ساڵی ١٩٣٠دا بەند و باوێك لە سلێمانی بلاو بۆتەوە کە وا هەندێك کوردی ڕوسیا هاتونەتە ناو خاکی کوردستانی عیراقەوە، ئەمە بەس بووە بۆ شڵەقاندنی میری و نوسینی گەلێك نامە و بروسکە لەم بارەیەوە. هەر لە ناو ئەو بەڵگانەشدا چەند پەخشەیەکی سیاسی و نامەی ئاغاو سەرەك هۆزی کوردیان تێدایە کە هەمویان بە سەرچاوەی گرنگ و ڕەسەن دادەنرێن. ئەوەش سەرنج

راهەکێشێ کە وا لە لای سەرەوەی کاغەزەکانی میری لە سەڵەکانی پیشدا ناوی (کوردستانی جنوبی) وەك ناوچەیەکی کارگێڕی بەکار هێنراوە .

— وردە هەواڵ —

- کۆڕی زانیاری سۆڤێت بە بۆنەی ۲۵۰ ساڵەی دامەزرەندنییەوە دەعوەتنامەیەکی تایبەتی ناردووە بۆ سەرۆکی کۆڕ مامۆستا ئیحسان شێرزاد بۆ ئەوەی لەو ئاهەنگەدا بەشدار بێ کە مایسی ئیمساڵ بەو بۆنەیەوە لە مۆسکۆ ساز دەکرێ .

- کۆڕی زمانی عەربی لە میسر داوای لە کۆڕ کرد بۆ ئەوەی نوێنەرێکی خۆی بنێری بۆ بەشدار بوّن لە کۆنگرەی ساڵانەیدا کە مانگی شوبات لە قاهیرە بەسترا وە کۆڕ بڕیاری دا ئەندامی کارای مامۆستا مەسعود نێرێ ، بەڵام لەبەر کەمی ماوە بە داخەوە فریا نەکەوت بەشدار بێ . سەرۆکی کۆڕی زانیاری عیراق دوکتۆر عوبەیدوڕڕەزاق محێدین سڵاو و داخوازیی سەرکەوتنی کۆنگرەکەی بە ناوی ئەنجومەنی کۆڕەوە بە بەشدارانی راگەیاند .

- سەرۆکی کۆڕ بروسکەی پرسەی بە بۆنەی وەفاتی نوسەری بەناوبانگی عەرەب و سەرۆکی کۆڕی زمانی عەرەبی لە میسر تەها حوسەینەوە نارد بۆ کاربەدەستانی کۆڕی ناوبراو .

- لە سەر داوای یەکیەتی نوسەرانی کورد ئەنجومەنی کۆڕ بڕیاری دا دوکتۆر عەبدوڕڕەحمان مەعروف ببێتە نوێنەری لە لیژنەی وەرگێڕان و دانان و بڵاوکردنەوەی یەکیەتی ناوبراودا .

- بە بۆنەی دواخستنی هاتنی مامۆستایان تۆفیق وەهبی و تۆما بوا و کوردویێف بۆ بەشدار بون لە کارەکانی ئەنجومەندا سەرۆکایەتی کۆڕ بڕیاری دا کردنی پیشانگەی کتێبی کوردی جارێکا دوا بخا چونکە بڕیار وابو لە کاتی سەردانەکەی ئەواندا بکرێتەوە . شایانی باسە کاربەدەستانی کۆڕ زوربەی ئەو ئەرکانەی بۆ ئەو پیشانگەیە پێویستن جێبەجێیان کردووە و ژمارەیەکی زۆر لە مامۆستا و رۆشنبیرانی کورد بە دەنگ کۆڕەوە هاتن و گەلێك کتێب و چاپەمەنی نایابیان بۆ نارد .

- کۆڕ لەو مەزاددەدا بەشدار دەبێ کە بڕیار وایە بۆ هەندێ لە بەرهەمە دەستنوسەکانی مێژوونوسی بەناوبانگ عەباس عەززاوی بکرێ بۆ کڕینی ئەو دەستنوسانەی لە سەر کورد و کوردستانن و تا ئێستە بڵاو نەکراونەتەوە . شایانی باسە خوالێخۆشبو دەستنوسێکی لە بارەی مێژووی هەولێر و دەستنوسێکی تری لە بارەی شارەزوور و یەکێکی لە بارەی ئامێدییەوە بەجێ هێشتووە کە هیچ کامێکیان بڵاو نەکراوەتەوە .

* * * * *

پوختەی گوتار و باسەکان بە زمانی ئینگلیزی

ملخص المقالات والبحوث باللغة الانجليزيه

made on behalf of the Academy and papers were presented by members of the Academy.

The Academy also participated in the international orientalists congress which was held in Paris in July, 1973. The council also agreed to the participation of the Academy in the international Kurdish studies society which was formed by a special resolution of the international orientalists congress in Paris, and to the appointment of the president of the Kurdish Academy as one of the vice - presidents of the society.

* * * * * *

In February 1973 Sheikh M. Qaradaghi published the second volume of his "Agricultural Dictionary" with assisstance from the Academy which had already helped toward the publication of the first volume in 1972.

During the past year eighteen writers presented their works to the Academy for help in their publication; the council has decided to help nine of them in the publication of their works.

The Academy has taken the necessary steps for the purchase of an (Intertype) machine and a new press (Heidelberg) and certain other printing materials.

The number of books in the library of the Academy has greatly increased in the past year and at present it totals 12,000 volumes. The Academy has lately been able to obtain some of the rarest books in the field of Kurdish studies, such as M. Garzoni's book that was published in Rome in 1787 and is considered the oldest printed book on Kurdish grammar, and also work by Morgan and Oskar Mann. In fact, the Academy library has become, in a very short period of time, a centre attracting a considerable number of readers both from Iraq and from abroad.

The Academy has participated in many conferences such as the seminar organized by the department of Kurdish study in the Ministry of Northern Affairs to discuss the problems of the Kurdish school textbook. The Academy also took part in the international historical conference and in the fourth congress of the Kurdish union of writers. In many of these conferences speeches were

3- The first part of the book Haji Qadiri Koyee by the working member of the Academy Masoud Muhammad.

4- "Jawan - The forgotten Kurdish tribe and the famous Jawanian," by Dr. M. Jawad. The Academy obtained the permission to reprint this work from the Iraqi Academy which had printed it in its own journal in 1956.

5- The Kurdish translation of Dr. Jawad's work mentioned above by the working member of the Academy A. Hejar.

In 1973 the Kurdish Academy has also helped towards the printing of the following books :

1- "The Milli Kurds and Ibrahim Pasha" by Dr. A. O. Abubaker.

2- "Linguistic terms and Known names in Kurdish" by Mr. S. Bahaadeen.

3- "The poetical work of Mullah Othman" edited by Dr. M. Mutabchi.

4- "Infinitives that have lost their meaning in the Kurdish language - causes and usages" by Dr. N. Fakhri.

5- "Introduction to the Kurds" by the French orientalist Thomas Bois translated by M. S. Othman.

6- "Mameh Yareh", a collection of stories by J. Baban.

Mum-u-Zin is an epic poem in 2661 lines; it has no equal in Kurdish literature in imagery, beauty and dramatic impact, and not uncomparable to Majnoon Leila or even Romeo and Juliet. It is also the most discussed work in Kurdish literature, translated into many languages, among them Arabic, Turkish, Armenian, Persian and Russian.

Among his other works is his celebrated Kurdish-Arabic dictionary, the first known dictionary of this kind. He also left many poetic works the most famous of which are his great love poems.

SUMMARY OF THE ACHIEVEMENTS OF THE KURDISH ACADEMY

Dr. K. M. Ahmed : working member

In the past year the Kurdish Academy has published the following :

1- The first number of "The Kurdish Academy Journal" in the Arabic and the Kurdish languages which is made up of 799 pages.

2- The Kurdish translation by A. Hejar of the first part of the important historical work, The Sharafnameh. The Kurdish translation together with the introduction totals 1016 pages thus becoming the biggest Kurdish work printed so far.

AHMED KHANI, AN ETERNAL POET

Sadik Bahaadeen : associate member

Ahmed bin Ilias bin Rustam, nicknamed " Khani " and writer of the greatest epic poem in Kurdish literature, was born in the year 1650. The date is recorded by the poet himself in his great masterpiece "Mum - u - Zin". On the nickname given to the poet there are several theories, one says it is derived from Khanian, a tribe originally inhabited the Botan region and later migrated north to settle in the town of Baizid. Another theory says the poet was born and brought up in the village of Khaniti near the town of Joola Merg, one of the biggest towns of the district of Hekari in Turkish Kurdistan. The latter is held by the English orientalist E. B. Soane in his celebrated book "Grammar of Kurmanji or Kurdish langnage" but it is also advocated by Muhammed Ameen Bauz and some students of Kurdi h classical literature.

Khani was brought up in a middle class family and was taught by the most distinguished scholars in Baizid at the time. It seems that his travels were limited and mainly confined to the regions of Botan and Hakari. Some historians claim he also visited both Syria and Egypt but no substantial proof of his visit to these two countries is available

He began reciting poetry at the age of 14, and reached his full maturity in his greatest work "Mum-u-Zin" which is claimed to have been written or completed when he was 44 years of age. It is said the poem took thirty years to complete.

In studying a language linguists have tended to disect it into its basic elements and study each element in isolatoin to determine its value and role in the development of the language as a whole. In my mind vocabulary must stand out as the most important element in the language - it is the foundation of the sentence and the real means of communication. The "word" cannot be treated as a dead instrument, it is a living organism which can be interpreted historically and sociologically.

Different languages have different dictionaries of their own which can be compared to each other in wealth and quality. This leads us to the question : how far capable is Arabic in helping Kurdish to set its own new vocabulary ?

Arabic words are products of an innate natural development of history, literature and sociology. But unfortunately some Kurds have tended to use Arabic words with very slight alteration just in order to make them sound Kurdish. But words are not artificial organisms ; they are products of long, natural and complex development. A word is not unlike a tree, growing slowly but naturally. And Kurds must not be content with "Kurdising" Arab words only but allow their own living symbols, their own words, to grow.

disillusionment. In his folklore he expresses his love stories and the triumphs and tragedies of his past heroes. The Kurd by nature is both a singer and a poet, and in Kurdistan normal conversation, with its lyrical tone, is easily elevated into a song.

Kurdish folk ballads may be divided into those about work, love or nature. The first have a communal quality, sung as men jointly perform their work. There are also the solitary songs of the lonely shepherd. All these songs describe the hardship and the complexities of work.

Love songs are sad happy songs which reveal the happiness and tragedy of love.

Kurdish landscape with its green hills and majestic mountains is diverse, rich and romantic, therefore a suitable setting for poetic expression, thus nature songs are no less important than those of work and love.

ARABIC LANGUAGE AND THE PROBLEM OF SETTING KURDISH VOCABULARY

Kamil Al-Baseer : associate member

Language is a combination of diverse elements such as vocabulary and grammar and it takes the shape it does as a result of social, historical, physical and economic factors.

Ahmed - i - Khani and Mum - u - Zin ".

Lerch emphasized the necessity of obtaining Jaba's works for their study of the richness of Kurdish literature. With his co-operation the Russian Academy later published most of those works.

Lerch also has two manuscripts on the grammar of the Kurdish language - one is in the Oriental Institute of Leningrad and the second is in the library of Leningrad University. From these two manuscripts it is evident that Lerch was planning to write a big work on Kurdish grammar - its phonetics and morphology.

P. Lerch was the greatest of all the Russian scientists. He spent a great deal of his time and energy in the study of Kurdish history and Kurdish civilization. Lerch was the founder of the basis for all Kurdological study and research in Russia. We are thankful to Lerch for having been able to separate Kurdology from Iranian studies and to set it on its own independent road of progress and advance.

KURDISH FOLK SONGS

Professor Haji Jundi : associate member

The rich unrecorded Kurdish folklore occupies a prominent place in Kurdish culture. According to K. Aburian it is the mirror which reflects the true character of the Kurd with his yearning for the past, his expectations for the future, his ambitions and

From the Kurdish prisoners Lerch learnt the Kurdish language and began recording the Kirmanji and Zaza dialects and from them he also collected material relating to Kurdish life and customs.

Lerch held that the Kurdish language is the richest source for various kinds of study in the branches of the Iranian languages that have not been discovered yet.

Lerch criticized the other Kurdologists for basing their studies on only one of the various Kurdish dialects. He, himself, distinguished five dialects : Kirmanji, Luri, Kalhuri, Gurani and Zaza.

Lerch agreed with the German scientist, professor Batt, that the kurdish language is an independent Iranian language with its own grammar and that it is the nearest to the Persian language. But he continued to say that " the development of Kurdish took place independently of the development of Persian ", and that "the foreign linguistic terms in Kurdish were not so important as to affect its internal structure".

In his second book Lerch published certain Kurdish texts sent to him from Turkey in the Ospitian (Russian) alphabet. As for his third book, it is a literary historical paper and it also includes dictionaries for the kirmanji and Zaza dialects.

In addition to his three Russian books, Lerch has two other books printed in German. He has also written separate papers on Kurdish literature such as his paper entitled " On what A. D. Jaba has written on Kurdish literature and the Kurdish tribes " and his paper, " On

ON THE WORKS OF LERCH IN THE FIELD OF KURDISH STUDIES

Professor Qanaty Kurdo : working member

The Russian Academy performed certain great achievements in the nineteenth century in the fields of historical, ethnographic, linguistic and literary research and study connected with the culture of the Kurdish people.

Perhaps the most famous and the one who has served most faithfully in the field of Kurdology is P. Lerch, the greatest of the Russian scientists.

Lerch's Kurdish studies began in 1850, but the diversity of his scientific interests covering most of the oriental fields prevented him from limiting himself to Kurdology although that remained of greater concern to him than any other field.

Lerch's researches have been published in three books in which he discusses the Kurds of Iran, their ancestors and the Kaldians of the north.

How did Kurdological studies in Russia begin ?

On the 23rd of December, 1856 K. Vikshin published an article in the Russian magazine Svernaya Bchylla" on the Kurds of Iran captured by the Russian troops during the Russo - Turkish war of 1850 - 1853 and settled in Ross'avl· Soon after that the Ru sian Academy sent P. Lerch to make researches and studies on the Kurdish language.

SOME KURDISH TERMS THAT HAVE MORE THAN ONE MEANING

Jamal Baban : associate member

In spite of the large vocabulary of the Kurdish language there are many terms that refer to two things which were either originally separate from each other, or were from one origin and gradually separated.

This phenomenon has various reasons, the most important of which are :

1- Historical reasons.

2- Reasons of chance.

3- Foreign terms.

4- The multiple dialects.

I have been collecting these terms for some time and I have depended on various dictionaries.
I have explained the various meanings of these words according to my own personal opinion. I could be right and I could be mistaken. If the latter is the case I hope for co - operation from the kind reader in the forthcoming issues, especially since this research is nearly the first of its kind.

eighteenth century when Russian Academy of Science published "The Comparative Dictionary of Languages and Dialects" in Petersburg in the year 1787. The dictionary contained 200 languages including Kurdish.

In the first half of the nineteenth century some articles in addition to some off cial documents of statistical nature were published on the Kurds but such writings were invariably superficial and brief. And not until the end of the nineteenth century no serious scientific work on the Kurds appeared in Russia.

Serious interest in the Kurds in Tsarist Russia began at the time of Turko - Russian and Iranian - Russian wars. At that time some very serious studies by Russian scholars such as V. Detail, K. Aburian, I. Berowzain and P. Laink appeared.

Interest in Kurdish studies took a more visible form after the October Revolution, and today there are four centres for Kurdish studies in the Soviet Union namely Brivan, Leningrad, Moscow and Baku.

The Kurdish studies these four centres have produced over the past forty years have been prolific. They have produced scholars of world fame; they have olso produced social, economic and political studies on the Kurds which are now considered to be classics, in addition to dozens of dictionaries.

a novel entitled "In Deserted Kurdistan" played a notable role in further familiarising Kurdistan not only with the Germans but also with the Europeans, and although it is basically a mythology the novel managed to give a vivid description of Kurdish national characteristics.

Many German soldiers, travellers, and historians have written about the Kurds,and some of them not very kindly but such men usually explained the official Ottoman point of view as they were often men employed by the Ottoman government There were also some German scholars who often made the wrong judgements partly due to the fact that their stay in Kurdistan was never long enough or their studies never serious enough.

Yet the German writers over the past forty years have contributed a great deal in enriching Kurdish studies. Many have produced works of real value. Today many German writers, scholars and journalists write about Kurdistan with a spirit of true affection, and their role in giving the present Kurdish struggle for autonomy the publicity it deserves has been more than remarkable.

Kurdish student organisations in Europe as a whole and in Germany in particular have also played their part in giving further publicity to the Kurdish Question.

ON KURDISH STUDIES IN RUSSIA AND THE SOVIET UNION

Dr. Abdul Rahman Maroof

Serious interest in the Kurds and in the Kurdish language in Russia goes back to the latter half of the

2- Poor standard of the roads between the summer settlements and the winter settlements which makes it difficult for the more sophisticated animal breeders to use vehicles for transportation.

3- The absence of artesian wells in the winter settlements.

4- Difficulty of importing foreign livestock for breeding purposes.

5- Absence of the principle of the "enclosure".

6- The need for a general improvement in animal products and in particular the " Kurdish cheeses".

KURDISH STUDIES IN GERMANY

Dr. Jamal Nabez

"Kunden Kunde" is an expression which embraces the total German attempt to introduce Kurdish culture, language, history and politics to the Germans. Political events in Kurdistan over the past few years made this introduction more visible and today the word "Kurdistan" is a familiar word in Germany .

As early as 1473 a Bavarian jeweller mentioned the Kurds in an essay on his travels. In 1684 a military report was published in Hamburg discussing the Kurds. In the eighteenth century several German writers wrote about the Kurds, but the nineteenth century was particularlly rich with German writing on Kurdistan ;

field according to the season.

Complete nomadism is very rarely to be seen in the north of Iraq and the only tribes who are still completely nomadic are the Harkees, the Pawlees and Papoolees. The other wandering tribes do mostly both agriculture and breed animal. In Peshder, the social system has developed into a set pattern where tribes have settled down to agriculture yet allow their cattle to be taken up to the hills in care of the shepherds to be brought down in September.

The tribes of Sulaymania

In this region two groups of tribes are to be found:

1- The Jaf, who have their winter resorts in Kifri, Kalar and the plains of Shahrazoor, and their summer resorts in Panjween.

2- The tribes that have settled in Rania and move between the town and the mountains along the Iraqi - Iranian border.

The tribes of Arbil

The tribes of Harkee, Sorji, Khailani and Balaki move between their winter resorts in the plains of Hareer and Diana and their summer resorts along the Iraqi - Turkish border, north east of Rewanduz, and the plains of Margoor and Targoor near the lake of Rezaia in Iranian Azerbaijan.

The main problems of the nomads

1- The difficulty of moving into Iran and Turkey.

After making a comparative study of the Avestan alphabet and the sounds that exist now in the Kurdish language, we have found that the kurdish language has kept, throughout the ages and in spite of all the changes that have come upon it, all these sounds. The Persian language, on the other hand, lacks many of these sounds. This proves that Persian does not belong to the North Iranian group of languages to which Avestan belongs, and that kurdish represents the historical development of Avestan.

TRANSHUMANCE AND NOMADISM IN THE REGIONS OF SULAYMANIA AND ARBIL

Dr. Naji Abbas Ahmed : working member

Together with their livestock, animal breeders in the north of Iraq move between the winter grazings situated in the plains to the summer grazings right up in the mountains along the Iraqi - Turkish and the Iraqi - Iranian borders. Sociologically this migration takes three distinct forms : complete nomadism, semi - nomadism and transhumance. Under complete nomadism animal breeders, in groups belonging to a specific tribe, wander from place to place, rarely practicing agriculture. On the other hand the semi - nomads are those who live on both breeding animal and practicing agriculture. Transhumance means the movement of a group of animal breeders who do not necessarily belong to the same tribe from field to

THE KURDS AND "PURITY OF LANGUAGE"

Hajar : working member

The Kurdish language faces problems of varying seriousness and complexity each one of which deserves careful attention and study. One of the problems which requires a drastic and an urgent solution) is the question of the foreign terms, and in particular the Arabic in the Kurdish language. The existence of alien words is something which all languages have in common : no lauguage is devoid of such words. Yet today we witness a very unfortunate campaign to "purify" Kurdish from alien words and in particular the Arabic. It is unfortunate not only as a principle it is a mistake to undertake such a task, as any living and growing language must borrow words from other languages, but also because the men behind the campaign are not qualified enough to decide the complex problems of language.

WHERE DO WE START IN FORMING A GRAMMAR OF THE KURDISH LANGUAGE ?

Dr. P. R. Hilmi : working member

We said previously that the Avestan alphabet was drawn from the Aramaic alphabet, but that the Iranians did not use it as it was but made many changes on it because Semitic thinking differs in the way it treats phonetics from Iranian thinking.

THE PREFIX AND THE SUFFIX

M. al-Khal : working member

The prefix and the suffix play an important role in Kurdish literature and in differentiating the meanings of words.

The prefix and the suffix are parts of the infinitive. the infinitive indicates an action without regard to time and subject. It ends with the letter (N) and this (N) is called infinitival instrument. The other letters are called infinitival element.

The infinitive is five types. These types are named according to the five letters that may precede the infinitival, instrument. These letters are : A, T, D, O and E.

Simple and Compound Infinjtive

The infinitive in its five types is two kinds : simple and compound. The compound infinitive can be made up of two, three, four or five parts. The part which indicates the action is called the actional part and the rest is called the compositional part.

The compositional part may be attached to the beginning of the word or to the end of the word or to both the beginning and the end. If it is attached to the beginning it is called the prefix and if it is attached to the end it is called the suffix.

(The rest of the article consists of many examples of the compound infinitive for which the writer indicates the compositional and the actional parts).

took the Russian troops away from Turkish and Iranian Kurdistan. But this facilitated the return of the Turks.

PART IV

" Kurdish Struggle during the years of the War "

For the Kurds the war was a setback, yet their struggle became more deeply rooted With Ottoman rule getting more chauvinistic the Kurds began to react violently and mutinies and disturbances became familiar events, especially in the last days of the war. With the approach of the English troops Sheikh Mahmud launched his war against the Turks. He established friendly contacts with the enemies of Turkey, he requested help from the Russians and corresponded with the Shareef of Mecca and later with the English.

In Turkey itself the Kurdish masses were boiling to the point of explosion, and in 1917 the people of Darsim rose again. The rebels were in contact with the Russian troops fighting in the vicinity. In the Autumn of that year the people of Batlis also rose and this was for their second time.

In Iran it was not very different. There too the Kurds raised arms against the tyranny of the government. Kurdish intellectuals abroad started to raise the Kurdish question trying to convey it to the world.

The war brought misery to the Kurds, throughout the fighting they were subjected to ruthless repression. And the isolated rebellions were crushed simply because they were isolated, they lacked an integrated, unified and a co-ordinated command.

break of the war ; they were characterised with a real and a visible desire for autonomy and freedom. And it was only the war which stopped Kurdistan from becoming another Balkan, but nevertheless it became one of the bloodiest battlefields of the war.

PART III

" Kurdistan during the War "

Despite the discontent the Ottomans managed to drag the kurds with them into the war. The Kurds fought with the Turks, but they fought a war in which they did not believe Some Kurds even advocated coming to terms with the Russians or at least not fighting too seriously on the Russian front.

Although Iran was officially neutral it could not keep entirely aloof from the war. Azerbaijan and Kurdistan were both hit by the war. Soon after the break of the war Turkish forces occupied parts of Iran in hope of preventing the English from joining the Russians. They formed a puppet government from Turkish and German agents in Kermanshah. Russian forces penetrated into Iraq reaching Penjwin, Khanaqin and Rewanduz to facilitate the task of the English forces in the south of Iraq.

Irrespective of the power which occupied Iranian Kurdistan the Kurds kept on being treated as collaborators. Mass rebellions against the occupied forces be they Turkish or Russian took place on numerous occasions. The ruthless repression of the Russian forces came to an end only by the October Revolution which

and the Turko - Bulgarian wars, the squabbles among the coalitionists and the federationalists, the border disputes between Turkey and Iran themselves and the deteriorating conditions in the two countries. Their authority in Kurdistan and in particular in its mountainous parts and over the Kurdish tribes was so diminished that it had almost totally disappeared.

The low economic and social standard prevailing in Kurdistan before the war helped in awakening nationalist feeling. This, combined with other factors, led to the rapid increase in the number of men demanding autonomy. Numerous organizations of note did exist in Iran, the most distinguished of which was " Jihandani " which is remembered for its particularly realistic and balanced approach in leading the Kurdish Movement in Iran. There was an attempt to unify the two dialects - the Kurmanji and the Sorani. In Iran, Abdul Razzak Bedir - Khan made every effort through the Russian Consul in Khoy to persuade the celebrated orientalist Orbili to come to Kurdistan in order to work on laying the foundation of a Kurdish Grammar and to write a Kurdish dictionary.

The events in Turkish Kurdistan did manage to find echoes in southern Kurdistan (Iraqi Kurdistan) ; issues of the bulletins and circulars published in Turkey always found their way to the Kurdish parts of Iraq. In 1913 Sheikh Mahmud established contacts with the Bedir - Khanis with the aim of a co - ordinated and a joint approach in their work for liberation of Kurdistan and the Kurdish federal state.

Such were the conditions in Kurdistan before the

forefathers of the Medes. The Persians are the descendants of the Parthians and the Kurds are the descendants of the Medes.

The Kurds therefore have a distinct language of their own which has grown throughout history more or less independently of other languages, retaining its own distinct characteristics. Yet after the spread of Islam Arabic managed to infiltrate into Kurdish. Therefore the main contact of the Kurdish language has been with Persian and Arabic.

Yet this contact has mislead scholars and orientalists into the belief that the roots of most Kurdish words must be either Persian or Arabic. The Kurds have borrowed words from other languages, but they have also bestowed words of their own. A word once gone into a new language ceases to belong to the old language and it becomes the true property of the new. Like any growing and living language Kurdish had a two way traffic with the languages with which it came into contact.

KURDISTAN DURING THE FIRST WORLD WAR

Dr. Kamal Mazhar Ahmed : working member

PART II

" General conditions in Kurdistan before the break of the War. "

In the period preceding the war both Turkey and Iran were on the verge of collapse. The factors which contributed toward this collapse were the Turko - Iranian

Kurdish, the pronoun has a basic and a prominent function which goes beyond the mere substitution of noun; the way it operates greatly differs from the way the English or the Arabic pronoun operates. Yet those who have the biggest say in laying Kurdish grammar have been influenced by either English or Arabic The former have gone to the extent of calling the Kurdish counterpart " bonow " , while the latter insist on enterpreting the functions of the Kurdish pronoun in terms of Arabic rules.

Kurdish pronoun deserves a treatment of its own as its function is clearly distinct from the way the pronoun functions in English or Arabic. And classfications of the pronoun into personal and possesive as they exist in English or attached or unattached as they exist in Arabic can be only misleading .

THE KURDISH WORD

Allaadeen Sajadi : working member

The Kurds have a distinct language of their own. Ethnically it is an Aryan language, but the Aryans have settled in places distinctly different and diverse, they have settled in Europe, India, the plains of Persia and the hills of Zagros. Those who chose Persia later came to be known as the Parthians and those who chose Zagros were

THE PRONOUN IN THE KURDISH LANGUAGE

Masood Muhamed : working member

Speech is divided into clear cut parts, governed by uniform rules which can be applied to the different languages within the one group. This assumes that as Kurdish belongs to the Indo - European group of languages then it must be governed by their rules. Yet to impose rules on a language from the outside can be both confusing and misleading, as language is not a static element that can be subjected to detached scientific examination in order to prove the validity of the rule by which it is governed, be it from outside or inside, but a living growing and an innate activity which involves speculation rather the laboratory test. If two chemists reach two different conclusions only one can be the correct one, while two different language scholars may reach two different conclusions yet both conclusions may be perfectly legitimate. Therefore language is idiom rather than grammar, and rules do not create speech but it is speech which enforces its own rules.

The most visible example of this attempt to apply borrowed rules to the Kurdish language is the unfortunate treatment to which the pronoun has been subjected. In

THE SECOND ISSUE OF THE KURDISH ACADEMY JOURNAL

Ihsan Sherzad

President of the Kurdish Academy

I have pleasure in presenting to you the second issue of the Kurdish Academy Journal, hoping sincerely that it will win your approval. If it wins your approval the credit must go above all to the scholars who with their learned contributions, have made this journal possible.

The first issue was received with enthusiasm by readers both inside and outside the country. Their encouragement, whether in the letters we received or the visits they paid us, was a real incentive in our work; and today the excellent library the Academy possesses continues to receive books and manuscripts which have proved to be most valuable to the Academy itself and to Iraqi scholars.

Now that the new offices are nearing completion one could say without hesitation that the Academy is firmly established. And despite its short history of three years it has managed to acquire its own image and create its own impact, gradually turning into a proud institution.

In order to aquaint the English reader with the contributions of the Academy in the field of Kurdish studies we publish as from this issue, in addition to the Arabic translations, brief summaries of the major articles. In these summaries we have deliberately omitted the details, presenting only the general outline of the basic argument of the writer .

« پێرست »

« الفهرس »

* * * * * *

CONTENTS

THE JOURNAL OF THE
KURDISH ACADEMY
THE REPUBLIC OF IRAQ

مجلة المجمع العلمي الكردي

volume 2, part 1
1974

المجلد الثانى
العدد الاول
١٩٧٤

رقم الايداع في المكتبة الوطنية ببغداد ١١٨ لسنة ١٩٧٤

بغداد – مطبعة المجمع العلمي الكردي ١/٣٠٠٠